یاسنجان سادیق چوغلان

باهادیرنامه

3

مسلمه تله رنه شریاتی • بیبیجاث

ISBN 978-7-105-11013-1

定价：45.00元

ياسنجان سادنق چوغلان

باهادیرنامه

(تاریخي رومان)

3

مىللەتلەر نەشرىياتى

یاسنجان سادیق چوغلان ◆ 1987 - یل

52

مىلادىيە 1457 ـ يىلى، قەشقەر.

ئۆرۈك پىششىقى، چاچ ـ ساقاللىرى ئۇچتەك ئاقارغان سەيىدئەلى ئالپقا تولۇق قېرىلىق يەتكەن بولۇپ، قامەتلىك گەۋدىسى خېلىلا مۇكچىيىپ قالغاندى. يول ماڭسا پۇت ـ قوللىرى سىقراپ ھاسىراپ قالاتتى، ئات مىنەلمەيتتى. شۇ كۈنلەردە ئۇنىڭ يول يۈرۈش قورالى مەپە ياكى تەختىراۋان بولۇپ قالغاندى. يازكىرىشى بىلەنلا يىللاردىكىدىن بۇرۇن باشلانغان تومۇز كىشىگە قۇياش پەسلەپ كەتكەندەك تۇيغۇ بېرەتتى. قەشقەر شەھىرىدە بىر تامچىمۇ يامغۇر ياغمىغىنىغا بىر ئاي بولاي دەپ قالغاندى. قەشقەرنىڭ ھاۋاسىنى تەڭشەپ تۇرىدىغان تۇمەن، قىزىل دەريالىرىنىڭ سۈيى سوغۇلۇپ كەتكەن بولۇپ، دىمىق ھاۋا كىشىنىڭ نەپەسىنى بوغاتتى. ئىسسىقتا چىدىمىغان سەييىدئەلى ئالپىنىڭ تۇمەن دەريا سى بويىغا جايلاشقان ئانارلىق باغقا چىقىۋالغىنىغىمۇ بىر ئاي بولۇپ قالغاندى. نامى ئانارلىق باغ بولغىنى بىلەن بۇ ئىقلىمدا تېپىلىدىغان بارلىق يەل ـ يېمىشلەر بۇ باغدا بار ئىدى. دادىسى ئەمىر سەييىد ئەھمەد مىرزا زامانىسىدا تىكىلگەن قىرىق ـ ئەلـ لىك تۇپ چىنار قۇچاق يەتكۈسىز يوغىناپ كۆككە بوي سوزغان بولۇپ، چىنارنىڭ سايىسى پاشىنىڭ تولىلىقىنى دېمىگەندە تولىمۇ سالقىن، راھەتلىك ئىدى. ئاپئاق يىپەكتىن تامبال، كۆڭلەك كىيىپ، تۆت تۇپ چىنارنىڭ ئوتتۇرىسىغا تارتىلغان كات سەگۈچەكتە يانپاشلاپ ياتقان سەييىدئەلى ئالپ كۆزلىرىنى يېرىم يۇمۇالغاندى. تۆت مەھرەم يىگىتتىن بىرى باش تەرىپىدە، بىرى ئاياغ تەرىپىدە ئولتۇرۇپ قوللىرىدىكى قوتاز قۇيرۇقلىرى بىلەن

چۈن ـ پاشىلىرىنى قورۇيتتى، يەنە ئىككى مەھرەم يىگىت پۇت ـ قوللىرىنى يۇمشاق تۇتاتتى. كۆزىنى يېرىم يۇمۇپ ياتقان سەييىدئەلى ئالپىنىڭ خىيالىلىرى تىنچسىز ئىدى. ئورۇق، ماغ-دۇرسىز ۋۇجۇدىنى غەم تاغلىرى بېسىۋالغاندەك قىلاتتى. دېمىسىمۇ مۇشۇ بىرنەچچە يىلدىن بېرى ئايغاقچىلارنىڭ ھەپتە ياكى ئاي ئارىلاپ يەتكۈزگەن خانزادە يۇنۇسخانغا مۇناسىۋەتلىك خەۋەر-لەر ئۇنىڭ كۆڭۈل ئارامىغا ھالاقەت يەتكۈزۈپ، غېمىنى بارغاد-سېرى ئاشۇرۇۋېتىپ باراتتى. يۇنۇسخاننىڭ تۇركىستان، تاشكەنت-نى مەركەز قىلىپ، ئىنىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن موغۇ-لىستان سەلتەنەتىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ھەدەپ لەشكەر، ئو-زۇق ـ تۇلۇك جۇغلاۋاتقانلىقى، دەسلەپ كۆنچى ئەمىرى شىرھاجى بەگكە، كېيىن بەدەخشان ھۆكۈمدارى سۇلتان مۇھەممەدخانغا كۈ-يۈئوغۇل بولغانلىقى، ئاق كىگىزدە ئولتۇرۇپ ئۆزىنى سۇلتانخان دەپ جاكارلاپ، موغۇلىستان تەۋەسىدكى بىر قىسىم ۋىلايەت، ئايا-ماقلارنىڭ ئەمىر، بەگلىرى بىلەن ئاستىرتىن تىل بىرىكتۇرۇۋاتا-قانلىقى، ئەركەرىمىبەردى بەگ، ھەقبەردى مىرزا ۋە ئەمىر بەگ-چەكلەرنىڭ يۇنۇسخانغا بەيئەت قىلىپ، ئىسان بۇغاخان سەلتەنە-تىنى بايقۇت قىلىپ، ئوچۇق ـ ئاشكارا ئىسيان بايرىقىنى كۆتۇ-رۇپ چىققانلىقى ئۇنىڭغا سىر ئەمەس ئىدى.

بۇنىڭدىن بەش ـ ئالتە يىل ئىلگىرى ئەندىجانىنى ئىشغال قىلىپ، پۈتكۈل ئەندىجان شەھىرىدىكى خەلقىنى خۇددى پادا ھەيـ-دىگەندەك كۆچۈرۈپ ئېلىپ كەلگەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان بول-سا، تا مۇشۇ كەمگىچە ئىككى گەپنىڭ بىرىدىلا ئەندىجان يۇرۇشـ-نىڭ غەلىبىسىدىن ماختىنىپ، دادىسى مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيـس-خان بىرنەچچە قېتىم لەشكەر تارتىپمۇ ئېلىشقا مۇۋەپپەق بولال-مىغان شەھەرنى ئۆزىنىڭ ئالغىنىنى داڭلاپ يۈرەتتى. ئەمىر ـ سەركەردىلىرى ئۇنىڭ ئەندىجان شەھىرىنى سەۋەبسىزلا تاشلاپ قايتىپ كەلگىنىنى ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق يۈزىگە سالالمىغىنى بە-لەن بىر ـ بىرىگە قاراپ مەنىلىك كۈلۈشەتتى، كەينىدىن غوتۇل-

دىشاتتى، زاڭلىق قىلىشاتتى. ئەلۋەتتە، ئاقسۇ ئوردىسىدا سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ ئەندىجان يۇرۇشىنى ماختاپ، ئۇچۇرۇپ، كۆك-كە كۆتۈرىدىغان، ئۇنى تۇغلۇق تۆمۈر، ئەمىر تۆمۈر ھەتتا ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىگە تەققاسلاپ خۇشامەت قىلىدىغان بىر تۈركۈم نان قېپى ئەمىرلەرمۇ بار ئىدى.

سەييىدئەلى ئالپ ئاشۇ قېتىمقى ئەندىجان يۇرۇشىنى ئېسىگە ئالغىنىدا ئىچى ئاچچىق بولۇپ كېتەتتى، خانغا ھەمراھ بولۇپ بارمىغىنىغا قاتتىق پۇشايمان قىلاتتى. شۇ چاغدا ئەندىجان يۇرۇشىدىن قايتىپ كەلگەن پولات باھادىر سەييىدئەلى ئالپقا يەتكۈچە دەرد تۆكتى. سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى ئەخمەق، قورقۇنچاقلىقتا، تەدبىرسىزلىكتە ئەيىبلىدى. ئەمما، سەييىدئەلى ئالپ بۇ ئىش ئۈچۈن ئىسان بۇغاخاننى ئەيىبلىيەلمەيتتى. ئۇ پەقەت پولات باھادىرغا تەسەللى بېرىشكە، خانىنىڭ نۇسرىتىنى قوتلۇقلاشقا مەجبۇر بولاتتى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئەندىجان يۇرۇشىنىڭ نۇسرىتىنى قەشقەردە بىرەر ئاي يەتكۈچە تەبرىكلەپ داۋراڭ قىلغاندىن كېيىن موغۇلىستان تەۋەسىدىكى بارلىق ۋىلايەتلەرنىڭ ئەمىرلىرىنى يايتەخت ئاقسۇغا يىغىلىشقا يارلىق چۈشۈرۈپ، ئاقسۇدا بىر ئايغىچە زىياپەت ـ بەزمە ئۈيۈشتۈرۈپ تەبرىكلىدى. خانىنىڭ بۇ زىيادە داغدۇزلىقى، بىر قىسىم ئەمىرلەرنىڭ خۇشامەتگۆيلۈق بىلەن خانىنى كۆككە كۆتۈرۈشلىرى كۆڭلىگە ياقمىغان پولات باھادىر بىر قېتىملىق بەزمىدە كەيپىلىكنىڭ تەسىرىدىنمۇ ئەيتاۋۇر خانىنى ئەيىبلەشكە جۈرئەت قىلدى:

ـــ بۇ نۆۋەتتىكى ئەندىجان يۇرۇشىنىڭ نۇسرىتى ئەلۋەتتە جانابى ئالەمپاناھىمىزنىڭ شىر پەنجىلىك قۇدرىتىدىن مۇستەسنا ئەمەستۇر. جانابى قىبلىگاھىمىز بېشىمىزدا سايەۋەن بولۇپ تۇرۇپ بەرگەنلىكى ئۈچۈنلا، باھادىر سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمىز جان پىدالىق كۆرسىتىپ ئەندىجان شەھىرىنى ئېلىشقا مۇيەسسەر بولالىدى. ئەمما، تولىمۇ ئەپسۇسكى، يۇزلىگەن ئەزىمەتلىرىمىز-

نىڭ ئىسسىق جېنى بەدىلىگە ئالغان ئەندىجان شەھىرىنى يەنە شۇ پېتىچىلا تاشلاپ بېرىپ قايتىپ كەلدۇق. ئۇشبۇ سورۇندىكى جانابى ئەمىر ـ سەركەردىلەرگە مەلۇمكى، ئەندىجان شەھىرىدە مەزمۇت پۇت دەسسەپ تۇرغان بولساق، باي پەرغانە ۋادىسىنى مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇپ، ئىككىنچى قەدەمدە سەمەرقەنت شەھىرىگە يۈرۈش قىلىپ ماۋەرائۇننەھر، خۇراسان ۋادىسىنى تەسەررۇپىمىزغا ئېلىشىمىزغا ئاساس سالغان بولاتتۇق. مانا بۇ مۇددىئايىمىز رويابقا چىققان بولسا، يالغۇز ئەندىجان يۈرۈشىنىڭ نۇسرىتىنى ئوردىدا تەبرىكلەپ ئولتۇرۇش بىلەنلا چەكلەنمەي، پۈتكۈل ئەل ـ يۇرتقا بايرام تەنتەنىسى جاكارلىغان، قۇدرەتلىك ئانھەزرىتىمىنىڭ شانۇ شەۋكىتىنى مۇ ئون سەككىز مىڭ ئالەمگە تاراتقان بولاتتۇق.

شۇ دەقىقىدە خۇشامەت سۆزلىرىنى ئاڭلاپ كۆزى يۇمۇلۇپ كەتكەن سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ چىرايىغا زىمىستان بۇلۇتى سايە تاشلىدى، پولات باھادىرغا ياقتۇرمىغان نەزەردە قاراپ قويدى.

ــ بۇ گەپچە قۇدرەتلىك ئالەمپاناھىمىزنىڭ شەۋكىتى خەرەلەشتى دېمەكچىمۇ سىلى؟ ــ دېدى ئوردا ئىشىكئاغىسى زۇنۇن دوغلات ئوتقۇيروقلۇق قىلىپ.

ــ يوقسۇ، ــ دېدى پولات باھادىر زۇنۇن دوغلاتنىڭ كۆزىگە مىختەك تىكىلىپ تۇرۇپ، ــ سۆزۈمدە زىنھار ئۇنداق مەنە يوقتۇر.

ــ بۇ گەپنى ئەمدى دېيىشنىڭ نېمە ھاجىتى؟ ــ دېدى زۇنۇن دوغلات تېخىمۇ ئەزۇەيلەپ، ــ سىلى ئەندىجان يۇرۇشنىڭ ئەمىر لەشكىرى بولغاندىكەن ئۇشبۇ مۇددىئالىرىدىن قىبلىگاھىمىزنى ئۆز ۋاقتىدا ۋاقىپلاندۇرۇشلىرى كېرەك ئىدى. ئەمدىلىكتە ئەندىجان يۇرۇشنىڭ نۇسرىتىنى خىرەلەشتۇرىدىغان ئىبارىلەرنى قىلغانلىرى شۇبھىسىزكى ئەندىجان يۇرۇشنىڭ نۇسرىتىنى ئىنكار قىلغانلىقلىرى بولىدۇ. بۇ خۇددى تاماقنى ئېتىپ مېھمانىنىڭ ئالدىغا قويۇپ بولغاندا ئەتكەن ئېشىم ئوخشىماپتۇ دېگەندەك گەپ بولۇپ قالمامدۇ؟

پولات باھادىر زۇنۇن دوغلات بىلەن مۇنازىرىلىشىشكە ئالدى. شۇ دەقىقىدە ئۇنىڭ كۆزى سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ كۆزى بىلەن ئۇچرىشىپ قالغانىدى. زۇنۇن دوغلات پولات باھادىرنى چۆكۈرۈپ، خانغا خۇشامەت قىلىمەن دەپ، ئەمەلىيەتتە سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى ئوڭايسىز ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغانىدى. پولات باھادىر ئۇنىڭ بىلەن زاكۇنلىشاي دېسە خانىنىڭ تېخىمۇ ئوسال بولۇشىدىن ئەنسىرەپ، جىم تۇرۇۋالاي دېسە زۇنۇن دوغلاتنىڭ تەخىمۇ ئەزۋىلەپ خانىنى ئېچىتىشىدىن ۋايىم يەپ قالغانىدى. ئۇ بىرنەچچە دەقىقە ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن ئېغىز ئاچتى:

ــ يەنە بىر قېتىم تەكتلەپ قويماي، جانابلىرى كەمىنىنىڭ مۇددىئاسىنى چۈشىنەلمىگەن ئوخشايدىلا، چۈشەنمىگەن سۆزدىن بىلەرمەنلىك قىلىپ مەنە ئىزدەش تولىمۇ بىمەنىلىكتۇر. ياراتقان ئاللاھ ئىگەم ئاۋامنىڭ ئاسايىشلىقى، ئالەمنىڭ تەرتىپ ـ ئىنتىزامىنى، سەلتەنەتنىڭ شەۋكىتىنى ئالىي مەرتىۋىلىك خان ـ سۇلتانلارنىڭ لۇتق ـ ئېھسانى بىلەن قەھرى ـ غەزىپىگە قارايدىغان قىلىپ ياراتقاندۇر ۋە تەسەررۇپىدىكى ھەممە ئەلكۇننى ئۇنىڭ ئىتائىتىدە بولۇشقا بۇيرۇغاندۇر. ئايەت كەرىمدە ئاللاھقا، پەيغەمبەرگە ۋە ئۆزۈڭلاردىن بولغان ئىش باشقۇرغۇچىلارغا بويسۇنۇڭلار، ھەر ئىشتا قەتئىي ھۆكۈم قىلغۇچى يەنىلا ئاللاھدۇر دېيىلگەن. بىز پەقەت ئەندىجان يۇرۇشىدە جانابى قىبلىگاھىمىزغا پەرمانبەردارلىق قىلدۇق. ئەلۋەتتە، مەسلىھەت، تەدبىرلىرىمىزنى ھەم ئايىمىدۇق.

پولات باھادىر قىستاپ كەلگەن غەزىپىنى بېسىۋېلىپ ئۆزىگە ھايى بەردى ھەمدە سۆزىنىڭ ئايىغىنى يۇتۇۋەتتى، سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا يەر تېگىدىن قاراپ قويدى.

ــ جانابى ئەمىرلەرنىڭ ئۇشبۇ بەزمە سورۇنىنى مۇنازىرە سورۇنىغا ئايلاندۇرۇپ قويماسلىقىنى ئۈمىد قىلىمەن، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ مۇنازىرىنىڭ داۋاملىشىشىغا يول قويسا ياخشى ئاقىۋەت كېلىپ چىقمايدىغانلىقىنى، سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ

تولىمۇ كەيپىسزلىنىپ ئولتۇرغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ـــ ئەنـ
دىجان يۇرۇشىنىڭ نۇسرىتىنى ئەلۋەتتە بەزمە ھەتتا بايرام بىلەن
قۇتلۇقلاشقا لايىقتۇر. پولات باھادىر جانابلىرىنىڭ مۇددىئاسىمۇ
ھەم شۇنداقتۇر. جەڭ ـ يۇرۇشلەردە غەلىبە ـ نۇسرەتنىڭ نۆۋىتى
بولماس. مەرھۇم جەننەتماكان سۇلتانىمىز ئۇۋەيسخان ئالىيلىرى
شۇنچە ئۇرۇنۇپمۇ ئېچىشقا مۇۋەپپەق بولالمىغان ئەندىجان شەھەـ
رىنىڭ دەرۋازىسىنىڭ جانابى قىبلىگاھىمىزنىڭ قۇدرىتى سايەـ
سىدا ئېچىلىشى ئەلۋەتتە ياخشىلىقتىن بېشارەتتۇر. ئاللاھ خالەـ
سا پۇختا تەييارلىق كۆرۈپ قايتا يۇرۇش قىلغايمىز. بەلكىم ئەنـ
دىجاننىلا ئەمەس، سەمەرقەنت، ھىرات دەرۋازىلىرىنىمۇ ئېچىپ،
زەپەر تۇغىمىزنى ئۇشبۇ شەھەرلەرنىڭ دەرۋازا ـ سېپىللىرىغا قاـ
دىغايمىز.

سەييىدئەلى ئالپىنىڭ بۇ سۆزلىرى سورۇندىكى جىددىي كەيـ
پىياتنى بىردىنلا يۇمشاتتى. ئىسان بۇغاخاننىڭ چىرايىغىمۇ قايـ
تىدىن ۋىللىدە كۆلكە يۈگۈردى. ئەمىرلەر قايتىدىن قەدەھ سۇـ
قۇشتۇرۇپ تىلەك بىلدۇرۇشكە كىرىشتى:

ـــ ئاللاھ ئىگەم شۇنداق قىلىشقا نېسىپ قىلغاي.

ـــ ئالەمپاناھ سۇلتانىمىزنىڭ شىر پەنجىسى ھەرقانداق مۇستەھكەم قەلئەنىڭ دەرۋازا ـ قووۇقلىرىنى ئېچىشقا قادىردۇر.

ـــ غەلىبە ئۇچۇن.

ـــ نۇسرەتلىك سەمەرقەنت يۇرۇشى ئۇچۇن.

ـــ نۇسرەتلىك ھىرات يۇرۇشى ئۇچۇن.

ـــ بەلكىم باغداد، دەمەشقلەرگىمۇ يۇرۇش قىلارمىز...

ئانارلىق باغدىن ئۇچۇپ ئۆتكەن قاغىنىڭ قاقىلدىشى سەيـ
يىدئەلى ئالپىنىڭ خىياللىرىنى ئۇزۇپ قويدى، ئۇ چۆچۈپ بېشىنى
كۆتۈردى. ئۇنى يەلپۈپ ئولتۇرغان مەھرەم يىگىت بېشىنى ئېگىپ
تۇرۇپ ئىزاھات بەردى:

ـــ يېقىندىن بېرى شەھەردە قاغا كۆپىيىپ قالدىغۇ تاڭ. ئاـ
تايلى دېسەك قونماي ئۇچۇپ كېتىدۇ كاساپەت.

سەييىدئەلى ئالىپ لام ـ جىم دېمىدى.

ـــ ئۇسسۇلۇق ئىچەملا ھەزرىتىم؟

ـــ ياق، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ بېشىنى قايتىدىن ياسـ
ـتۇققا تاشلاپ.

مەھرەملەر ئەمىرگە گەپ خۇش ياقمايۋاتقانلىقىنى ھېس قىـ
ـلىپ ئۇن ـ تىنسىز چۈشەن ـ پاشا قورۇشقا كىرىشتى.

سەييىدئەلى ئالىپقا مەھرەم يېگىتىنىڭ: «يېقىندىن بېرى قاغا كۆپىيىپ قالدى» دېگەن سۆزلىرى تەسىر قىلغانىدى.

«شەھىرىمىزدە قاغىنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى ياخشىلىقنىڭ بېشارىتى ئەمەس. ئاتا ـ بوۋىلارنىڭ: «قاغىنىڭ قاقىلدىشى شۇمـ
ـلۇقتىن بېشارەتتۇر» دەيدىغان گېپى بار. ھەر ھالدا تېخىمۇ ئېھـ
ـتىياتچان بولغان تۈزۈك. چوڭ ياغى بۇرنىمىزغا پۇراپلا تۇرىدۇ. ئۇنىڭغا يۇزلەنمەي قۇتۇلغىلى بولماسمۇ زادى...»

سەييىدئەلى ئالىپ ئاستا بىر يانغا ئۆرۈلدى ـ دە، بىرنەچچە يىلدىن بېرى تۈركىستاندا لەشكەر، ئوزۇق ـ تۈلۈك جۇغلاپ، مو ـ غۇلىستانغا خىرىس قىلىپ تۇرغان يۇنۇسخاننى كۆز ئالدىغا كەلـ
ـتۈردى.

ئۇ، خانزادە يۇنۇسخاننىڭ شىرازدىن ماۋەرائۇننەھىر ھۆـ
ـكۈمدارى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ تەكلىپى بىلەن قايتىپ كەلگەنلىكىدىن تولىمۇ كېچىكىپ خەۋەر تاپقانىدى. ئۇ يۇنۇسخاـ
ـنىڭ قايتىپ كەلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىغان ۋاقتىدا يۇنۇسخان ئاللىقاچان كۆنچى ئەمىرى شىر ھاجى بەگنىڭ قىزى ئىسان دەۋلەت خېنىم بىلەنلا ئەمەس، بەدەخشان ھۆكۈمدارى سۇلتان مۇھەممەدـ
ـخاننىڭ قىزى شاھ بېگىم بىلەنمۇ توي قىلىپ بولغانىدى. بۇ خەـ
ـۋەر ئۇنى قاتتىق چۆچۈتتى. ئۆزىنىڭ تولىمۇ بەخۇد تۇرۇپ قالغاذـ
ـلىقىغا پۇشايمان قىلدى. يۇنۇسخاننىڭ ئەھۋالىنى، ئوي ـ خىيالـ
ـىنى تېخىمۇ تەپسىلىي بىلىپ كېلىش ئۈچۈن تۈركىستان، كۆزـ
ـچى، بەدەخشان ۋادىسىغا ئارقىمۇئارقا ئايغاقچى ماڭغۇزدى. ئاقسۇـ
ـغا ـــ سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا جىددىي مەلۇمات يوللاپ، ئۇنى

كۇچلۇك دۇشمەندىن ئاگاھلاندۇردى. ئەمما، سۇلتان ئىسان بۇغا-خاندىن خېلى مەزگىلگىچە جاۋاب كەلمىدى. تېخىچىلا ئەندىجان يۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىدىن ھاياجىنى بېسىلمىغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئوردا ئىشلىرىنى ئەمىرلىرىگە تاشلاپ قويۇپ يايلاققا ئۆز تاماشاسىغا چىقىپ كەتكەنىدى.

ھەئە، ئاشۇ چاغدا ئاقسۇدىكى بەزمىدە پولات باھادىر بىلەن زۇنۇن دوغلات ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن مۇنازىرىدىن كېيىن، ئۇزاق ئۆتمەي ئىسان بۇغاخان قومۇل ۋىلايىتى تەۋەسىنى مۇڭغۇللارنىڭ پاراكەندە قىلغانلىقىنى باھانە قىلىپ، پولات باھادىرنى «شەرقىي چېگرانى تىنچىتقۇچى بۇيۇك سەركەردە» دېگەن نام بىلەن قومۇلغا ئەۋەتىۋەتكەنىدى. بۇ خەۋەر قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندە ئەمىر سەييىدئەلى ئالپ تولىمۇ ئەپسۇسلاندى. ئەمما، پولات باھادىرنى ئاقسۇغا قايتۇرۇپ كېلىشكە ئامالسىز قالدى. شۇ كۈنلەردە سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى سەلتەنەت ئىشلىرىغا دەۋەت قىلىپ، ئويۇن ـ تاماشا، بەزمە ـ باراۋەتلەردىن توسۇپ، دۇشمەندىن ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرغىدەك تۇزۇك ئەمىر ياكى سىپاھلار يوق ئىدى. ئۇلۇسبېگى مىر مۇھەممەد شاھ سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئەندىجان يۇرۇشىدىن قايتىپ كېلىپ ئالتە ئايدىن كېيىن ئاغرىمايلا قازا قىلغانىدى. ناۋادا ھايات بولغان تەقدىردىمۇ سەلتەنەت ئىشلىرىدىن ئاللىقاچان قول ئۈزگەن قېرى بوۋاينىڭ نەسىھەتلىرىنى ئىسان بۇغاخاننىڭ ئاڭلىشى ناتايىن ئىدى. ئىسان بۇغاخان ئەندىجان يۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىنى كۆز ـ كۆز قىلىش خۇمارىدىن چىقالماي بوۋىسىنىڭ قارىسىنى قىرىق كۈن تۇتۇشقا ئاران چىدىغانىدى. ئۇ بەزمە ـ باراۋەتكە قايتىدىن خۇمار بولۇپ قالغان، بىر توپ خۇشامەتچى ئەمىرلەرنىڭ قورشاۋىدا قالغانىدى. سەييىدئەلى ئالپ تاغىسى مىر مۇھەممەد شاھنىڭ ئۆلۈم پەتىسى ئۈچۈن بارغاندىن بېرى، ياشىنىپ، تېنى بارغانسېرى ئاجىزلاپ قالغانلىقى ئۈچۈن ئاقسۇغا قايتا بارالمىدى. گەرچە ئىسان بۇغاخاننىڭ يېنىدا ئىككى ئوغلى ـــ سانىز مىرزا بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بولسىمۇ،

ئۇلار تېخى ياش ئىدى، خانغا مەسلىھەت، يول كۆرسەتكۈدەك ئادەم تاپالمىدى. ئۇلار پەقەت ئوردىدىكى ئىشلار ـ دىن دادىسىغا پات ـ پات مەلۇمات يوللاپ، خەۋەرلەندۈرۈپ تۇرالايتتى.

سەييىدئەلى ئالىپ بىر تەرەپتىن ئوردىغا يۇنۇسخانىڭ ئەھۋالىدىن توختىماي مەلۇمات يوللاپ، سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى لەشكىرىي ھازىرلىق كۆرۈشكە دەۋەت قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن قەشقەردە ئۆز ئالدىغا لەشكەر توپلاپ، مەشىقلەندۈرۈپ، ئۇزۇق ـ تۇلۇك غەملەپ، شەھەر سېپىلىنى مۇستەھكەملىدى. سەركەردىسى ئالچىنبەگنى بۇيرۇپ مۇھىم ئۆتكەل، داۋان، تاغ ئېغىزلىرىغا لەشكەر ئورۇنلاشتۇردى ھەمدە يۇنۇسخانغا، ئۇنىڭ تۇركىستانغا قايتىپ كەلگەنلىكىنى مۇبارەكلەيدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، شۇنداقلا قېرىنداشلىقنىڭ يۈز ـ خاتىرىسىنى قىلىپ ئىنىسى ئىسان بۇغاخاندىن تەخت ـ سەلتەنەت دەۋاسى قىلىپ لەشكەر تارـ تىپ كەلمەسلىكىكە، ئاتا مىراس زېمىننى رەھىمسىز ئۇرۇش مەيدانىغا ئايلاندۇرۇپ قويماسلىققا، ئاردىدىكى نىزا ـ ئاداۋەتلەرنى سۆھبەت يولى بىلەن تىنچ ھەل قىلىشنىڭ ئىمكانىيىتىنى قـ ـلىشقا ئۇندەپ، ئاگاھلاندۇرۇپ بىرنەچچە قېتىم خەت ئەۋەتتى. لېكىن ئەۋەتكەن خەتلىرىنىڭ ھەممىسىنى يۇنۇسخان جاۋابسىز قالدۇردى. ئەمما، پۇرسەت پىشىپ يېتىلمىدى دەپ قارىدىمۇ ياكى لەشكىرىي ھازىرلىقلىرى پۈتمىدىمۇ ئەيتاۋۇر بۇ بىرنەچچە يىلدا لەشكەر تارتىپ كەلمىدى. لېكىن سەييىدئەلى ئالىپ بۇنىڭلىق بـ ـلەن خاتىرجەم بولالمىدى. ئۇ ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق يۇنۇسخاـ ـنىڭ موغۇلىستانغا يوشۇرۇن ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ، ھەرقايسى ۋىلايەتلەرنىڭ ئەمىرلىرى بىلەن مەخپىي سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، ئۇلارنى قولغا كەلتۈرۈشكە، ئۆزىنى قوللاشقا ئۇندەۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ تۇردى، يۇنۇسخانىڭ تەخت سەلتەنەتىنى تەلتۆكۈس قولغا ئېلىش ئۇچۇن، ھە دېگەندە لەشكەر تارتىپ كېلىشكە ئالدىـ ـرىمايى، بىر قەدەم ـ بىر قەدەمدىن تۇزۇۋاتقان بۇ يۇمشاق ھۇجۇم

تەدبىرىگە قايىل بولماي تۇرالمىدى. «ئوچۇق ـ ئاشكارا لەشكەر تارتىپ، قىلىچ يالىڭاچلاپ كەلگىنىدىن، مەخپىي يوسۇندا بۆلگۈدەك چىلىك سالغىنى يامان، چوڭ خانزادە ھەقىقەتەن ھەر تەرەپتىن پىشىپ يېتىلىپتۇ. ئۇنىڭ باغداد، شىراز قاتارلىق كاتتا شەھەر لەردە ئۇستاز يۇنۇس دېگەن نامى بىكارغا تارالمىغانىكەن. تېخىمۇ قاتتىق ئېھتىيات قىلسام بولغىدەك» دەپ ئۆزىنى ئاگاھلاندۇرۇپ تۇراتتى.

ئۇ يۇنۇسخان بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋېلىش ئېھتىمالى بار دەپ پەرەز قىلغان بىر قىسىم ۋىلايەت، شەھەرلەرنىڭ ئەمىر ـ بەگلىرىنى ئالماشتۇرۇۋېتىش تەكلىپىنى بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن نېمە ئۈچۈندۇر سۇلتان ئىسان بۇغاخان بۇ تەكلىپىكە ئېتىبارسىز قارىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇ خاندىن خىلىلا رەنجىپ قالدى، لېكىن باشقا چارە تاپالمىدى. قېرىپ قالغان، ئىلگىرىكى كۈچ ـ جاسارىتى قالمىغان، ئوردىدا پولات باھادىردەك كۈچلۈك قوللىغۇچىلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان سەييىدئەلى ئالىپنىڭ ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئىش قىلىشقا ماغدۇرى يەتمەيتتى. شۇڭا ئۇ سۇ كەلگۈچە توغان سېلىش ئۈچۈن، بارلىق زېھنىنى قەشقەردە كۈچلۈك دۈشمەنگە تاقابىل تۇرالىغۇدەك جەڭگىۋار، سەرخىل قوشۇن تەشكىللەشكە قارىتتى.

قىش كىرىشى بىلەن ئۇ خىلىلا خاتىرجەم بولۇپ قالدى. چۈنكى، ھەرقانچە قارام سەركەردىمۇ تۈركىستان بىلەن قەشقەرنىڭ ئارىلىقىدىكى خەتەرلىك تاغ ـ داۋانلاردىن ئېشىپ ماڭلايسۆيە دەپ ئاتىلىدىغان بۇ مۇنبەت بوستانلىققا لەشكەر تارتىشقا پېتىنالمايتى. شۇنداقتىمۇ سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى قىشلىق ئوۋغا تەشكىللەپ مەشىقلەندۈرۈشنى توختىتىپ قويمىدى. لەشكىرى ماھارىتى، جەڭ تەدبىرلىرى ۋە قاتتىق قوللۇقى بىلەن موغۇلىستان تەۋەسىدىلا ئەمەس، تۈركىستان، پەرغانە، ماۋەرائۇننەھر، ھەتتا خۇراسان ۋادىسىدىمۇ نامى پۈر كەتكەن سەييىدئەلى ئالىپنىڭ سەركەردە ـ لەشكەرلىرى ھەقىقەتەن ماھارەتلىك، جاسارەتلىك ئە

زىمەتلەردىن بولۇپ يېتىشكەنىدى. ئۇ قول ئاستىدىكى ئون بەش مىڭ سەركەردە ـ لەشكىرى بىلەن يۇنۇسخانىنىڭ ھەرقانچە لەكمىڭ لەشكىرى بولسىمۇ چېكىنىدۇرەلەيدىغانلىقىغا، ئۇنى مەغلۇپ قىلالايدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. ئەمما يېشىنىڭ چوڭىيىپ قېلىشىغا ئەگىشىپ ئۆمرىنىڭ يار بەرمەيدىغانلىقىدىن، پۇت ـ قولىدا ماغدۇر ـ قۇۋۋەتنىڭ قالمىغانلىقىدىن ۋايىم يەيتتى. يۇنۇسخانىنىڭ لەشكەر تارتىپ كېلىشىنى ھەم خالايتتى، ھەم خالىمايتتى. ئۇ ـ نىڭچە بولسا يۇنۇسخان مەڭگۇ لەشكەر تارتىپ كەلمىسە، موغۇ ـ لىستانغا تەھدىت سالمىسا، ئىنىسى ئىسان بۇغاخانىنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتىگە كۆز تىكمىسە، بەلكى ئاغا ـ ئىنى، قېرىنداشلىق مېھرىنى قايتا ئۇرغۇتۇپ، بىر ـ بىرىگە يار ـ يۆلەك بولۇپ، ئىـ ناق ئۆتسە، ئۆزىمۇ ئەنە ئاشۇنداق مېھىر ـ مۇھەببەتكە تولغان گۈزەل مەنزىرىنى كۆرۈپ خاتىرجەم كۆز يۇمسا...

بىراق، يۇنۇسخان ئۇنىڭ بۇ ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى، ئۇي ـ خىياللىرىنى كەسكىنلىك بىلەن رەت قىلغانىدى. ئارقىمۇئارقا يوللىغان مەكتۇپلىرىنىڭ جاۋابسىز قېلىشى بۇ رېئاللىقنى ئىسـ پاتلاپ تۇراتتى. شۇڭا ئۇ يۇنۇسخانىنىڭ تېزرەك لەشكەر تارتىپ كېلىشىنىمۇ خالاپ قالغانىدى. مۇشۇنچىلىك كۈچ ـ ماغدۇرنىڭ بار ۋاقتىدا يۇنۇسخان بىلەن بىر تۇتۇشۇپ باقسا، ئۇنىڭغا روبىرو كېلىپ ئۆز ئاغزى بىلەن ئىككى ئېغىز نەسىھەت قىلىپ باقسا...

ئۇ يۇنۇسخاننى تامامەن مەغلۇپ قىلالايدىغانلىقىغا ئىشىنەتـ تى. بىراق، مەغلۇپ بولغان خانزادە ئۇنىڭ نەسىھەتىگە قۇلاق سالارمۇ؟ ئىنىسى بىلەن ئەپ ئۆتۈشكە ئۇنارمۇ؟ ئەگەر نەسىھەتىگە قۇلاق سالمىسچۇ؟

سەييىدئەلى ئالپ بۇ خىيالىنىڭ داۋامىنى پەرەز قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايتتى. سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ ئاكىسى يۇنۇسـ خانغا رەقىب بولالمايدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. كۈنلەرنىڭ بـد ـ رىدە ئۇنىڭ ئاكىسىنىڭ قولىدا تەخت ـ سەلتەنەتتىن ئايرىلىپ ھالاك بولغىنىنى كۆرۈشنىمۇ، پەرەز قىلىشنىمۇ خالىمايتتى.

شۇنداقلا خانزادە يۇنۇسخاننىڭ ئۆز قولىدا ھالاك بولۇشىنىمۇ ھەم خالىمايتتى.

ئىشقىلىپ، ئەمىر سەييىدئەلى ئالپنىڭ خىياللىرى زىددىيەتلىك ئىدى. ئۇنىڭ ئۇچۇن سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىلەن شاھزادە يۇنۇسخان قولىنىڭ ئالىقىنى بىلەن دۇمبىسىگە ئوخشايتتى، قولىنىڭ ئالىقىنىنى كەسسىمۇ، دۇمبىسىنى كەسسىمۇ ئوخشاشلا ئاغرىيتتى. ئۇ ھەرقانچە باش قاتۇرۇپمۇ ئاغا ـ ئىنىلەرنىڭ تەخت ـ سەلتەنەت ماجىراسىنى ھەل قىلغۇدەك ياخشىراق تەدبىر تاپالمىدى ـ دە، ئاخىرى يۇنۇسخان لەشكەر تارتىپ كەلگەندىن كېيىن ئەھۋالغا قاراپ بىرەر ئامال تېپىش خىيالىغا كەلدى.

سەييىدئەلى ئالپ قىشنى ئەنە ئاشۇنداق زىددىيەتلىك ئوي ـ خىياللار ئىلكىدە ئۆتكۇزدى. تۇنجى باھارنىڭ شەپىسى كېلىشكە باشلىغان كۇنلەردە، ئوردىدىن تۇيۇقسىز سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ يارلىقى كەلدى. يارلىقتا سەييىدئەلى ئالپنىڭ نورۇز بايرىمىغا ئۇلۇغۇرۇپ خوتۇن ـ بالىلىرى بىلەن ئاقسۇغا كېلىشى بۇيرۇلغان، لېكىن سەۋەبى ئەسكەرتىلمىگەنىدى.

يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغان سەييىدئەلى ئالپ ۋاقىتنى ھېسابلاپ كۆرۇپ دەرھال يولغا چىقمىسا ۋاقىتىدا يېتىپ بارالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدى ـ دە، چوڭ ئاغچىسى ئۇز سۇلتان مەلىكە بىلەن ئىككىنچى ئاغچىسى ببى ئايەتخېنىمنى دەرھال سەپەرگە جابدۇنۇشقا بۇيرۇدى.

ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل، كاتاڭ يوللاردا مەپدە يۇرگەندىن ئاتتا يۇرگەن راھەتلىك ئىدى. بىر ئۆمۇر ئاتتا يۇرۇپ ئادەتلەنگەن سەييىدئەلى ئالپ ئۇچۇن تېخىمۇ شۇنداق ئىدى، لېكىن ئورۇقلاپ بىر تېرە ـ بىر ئۇستىخان بولۇپ قالغان سەييىدئەلى ئالپ ئات ئۇستىدە تۇزۇك ئولتۇرالمىدى. ئېگەرنىڭ ئۇستىگە سېلىنغان كۆرپىمۇ ساغرىسىغا مىختەك پاتاتتى، ئامالسىز مەپىگە ئالمىشىقا مەجبۇر بولدى، لېكىن مەپىمۇ ئانچە راھەتلىك ئەمەس ئىدى. ماڭدامدا بىر ئۇچرىغان كاتاڭلاردىن مەپە قاتتىق سىلكىنەتتى.

تى. ھەر بىر سىلكىنىش ئۇنىڭ جېنىنى قاقشىتاتتى. ئۇ ئەنە ئاشۇنداق مىڭبىر مۇشەققەتتە نوروز بايرىمىنىڭ ھارپىسىغا ئۇل-گۈرۈپ ئاقسۇغا كەلدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن باشقا بارلىق ئەمىرلەر ئۇنى شەھەرنىڭ سىرتىدىن ئوچ پەرسەخ يىراقلىققا چىقىپ كۈتۈۋالدى، كاتتا ھەشەم بىلەن ئوردىغا ئېلىپ كىردى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان بۇ مۆتىۋەر سەركەردىسىنى توققۇز پايلىك شاھ سۇپىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە قويۇلغان، پەقەت ئۇلۇسبېگلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن كىشىلا ئولتۇرالايدىغان، بۇۋىسى مىرمۇھەممەد شاھ ئۆلۈپ كەتكەندىن بېرى بوش تۇرغان كۈرسىدا ئولتۇرغۇزدى.

سەييىدئەلى ئالىپ يېقىن ئەتراپتىكى ۋىلايەت، شەھەر، تۇمەنلەرنىڭ ئەمىر ـ بەگلىرىنىڭمۇ ئوردىغا يىغىلغىنىنى كۆرۈپ بىر-ئاز ھەيران قالدى. خانىنىڭ ئادىتىگە خىلاپ ھالدا بۇنچىۋالا ئەمىر ـ بەگلەرنى ئوردىغا يىغىۋالغىنىنى چۈشەنمەي تەئەججۇپلەندى.

«خان ئالىيلىرى ئەجەب بىر بىمەھەل ۋاقىتتا ئوردا يىغىلىشى قىلىپ قاپتا، جاكارلايدىغان قانداق مۇھىم ئىشى بار بولغىيتتى؟ ياكى ئاغىسى يۇنۇسخانىنىڭ لەشكەر تارتىپ كېلىشىنى كۈتمەيلا تۇركىستانغا لەشكەر تارتىپ بارغۇسى كېلىپ قالدىمىكىن؟ نەچچە ۋاقىتتىن بېرى يوللىغان مەلۇماتلىرىمنى جاۋابسىز قالدۇرۇۋاتاتتى. ئۇنىڭغا كىممۇ بۇنداق ئەقىلنى كۆرسەتكەندۇ؟ بىر ھېسابتا بۇمۇ بولغۇدەك. بىراق مەن بۇ ئەھۋالىمدا خان ئالىيلىرىغا ھەمدەم بولۇپ لەشكىرىي يۈرۈشكە چىقالمايمەن ـ دە، ئوردىدا پولات باھادىر تەخى بولمىسا، خان ئالىيلىرىنى قانداقسىگە خاتىرجەم ئەۋەتكىلى بولسۇن؟ ياق، بۇنى توسۇش كېرەك. ئەگەر ياخشىسى يۇنۇسخانىنىڭ لەشكەر تارتىپ كېلىشىنى كۈتۈش كېرەك. تۆت ـ بەش يىلدىن بېرى ھەرقانچە كەم ھازىرلىقلىرى بولسىمۇ پۈتكەندۇ. ھەئە، يۇنۇسخان چوقۇم لەشكەر تارتىپ كېلىدۇ. ئالدىغا بېرىشنىڭ ھاجىتى يوق...»

سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالىپنىڭ ھارغىن چىرا-

يىدىكى تەئەججۇپنى كۆرۈپ پىخىلداپ كۈلۈۋەتتى.

ـ ئۆزلىرىنى ئازادە تۇتسىلا ئەمرۇل ئۆمەرا جانابلىرى، ـ دېدى ئىسان بۇغاخان ئېغىز ئېچىپ، ـ ھەزرەتلىرىنى ئالدىراپ - تېنەپ يارلىق چۈشۈرۈپ ئوردىغا چاقىرىشىمىزدىكى مۇددىئا شولكى، بىرنەچىدىن، ئۆزلە بىلەن دىدار - مۇلاقاتتا بولمىغىلى بىرنەچچە يىل بولۇپ قاپتۇ، دىدارلىرىنى سېغىندۇق. ئىككىنەچىدىن، ئۈلۈغ نوروز ئايىمىدە جەم بولۇپ بىرنەچچە ۋاق ھال - مۇڭ بولايلى دېدۇق. گەرچە ئالاقە - مەكتۇپلار بىلەن مەقسەت - مۇددىئالىرىمىزنى بىلىشىپ تۇرغان بولساقمۇ، بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ مۇلاقاتتا بولۇشنىڭ ھۆكمى باشقا بولىدىكەن. ئۇچىنەچىدىن، بىزگە ئاغا بولمىش يۇنۇسخان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ كۈشكۈرتۇشى، مىركەرىمبەردى بەگ، ھەقبەردى مىرزا ۋە ئەمىر بەگچەكلەرنىڭ ھەمدەمدە بولۇشى، كۆنچى ئەمىرى شىر ھاجى بەگنىڭ ئىسيان تۇغىنى كۆتۈرۈشى، بەدەخشان ئەمىرى سۇلتان مۇھەممەدخاننىڭ قىزىنى بېرىپ كۈيۈئوغۇل قىلىۋېلىشى بىلەن، ئانا جەمەت زېمىنى بولمىش تۇركىستان ۋادىسىدا بىزگە قارشى ياغى بايرىقىنى تىكلەپ ھەدەپ لەشكەر جۇغلاۋاتقانلىقى ۋە سەلتە - نەتمىزگە تەھدىت سېلىۋاتقانلىقىغا بىرلىكتە چارە - تەدبىر كۆ - رۈش، ئەڭ مۇھىمى ئەينى يىلى ئەندىجان يۇرۇشىگە ئاتلىنىش ئالدىدا ھەزرەتلىرىگە بەرگەن ۋەدەمنى ئەملگە ئاشۇرۇشتۇر. بۇل ۋەدىمىزنى بۇ يىل قۇربان ھېيىتتا ئەملگە ئاشۇرۇشنى نىيەت قىلغان بولساقمۇ، يوقىلاڭ سەۋەبلەر بىلەن ۋاقىت چىقىرالماي غەيرەتكە كېلەلمىدۇق. ياراتقان ئىگەم ۋاقىت - سائەتنى ئەمدى بەرگەن ئوخشايدۇ.

سەييىدئەلى ئالپ ئىسان بۇغاخاننىڭ ئاخىرقى گېپىنى دە - ماللىققا زېھنىگە ئالالماي، ئاقىرىپ كەتكەن ئۆسكىلەڭ قاشلىرى ئاستىدىكى كۆزلىرىنى چىمچىقلاتتى. خاننىڭ ئەينى يىلى ئۆزىگە قايسى ئىشنى ۋەدە قىلغانلىقىنى ئەسلەشكە تىرىشتى. ئۇ ئىسان بۇغاخاننىڭ جاۋاب كۈتۈپ تۇرغان كۆزلىرىدىن كۆزىنى ئەپقېچىپ

پەستە ئولتۇرغان ئەمرلەرگە نەزەر تاشلىدى، ئوڭ تەرەپتىكى ئالدىنقى رەتتە ئولتۇرغان ئەمرلەرنىڭ ئارىسىدا ئوغلى سانىز مىرزا بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ نەزەرى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا چۈشۈشى بىلەن سۇلتان ئىسان بۇغا-خانىنىڭ مەقسىتىنى دەرھال چۈشەندى. ئەس ـ يادى يۇنۇسخانىنىڭ لەشكىرىي يۇرۇشىگە قانداق تاقابىل تۇرۇش بىلەن بولۇپ كەتكەن سەييىدئەلى ئالپ خانىنىڭ بۇ ۋەدىسىنى يېقىنقى بىر يىلدىن بېرى ئېسىدىن چىقىرىپ قويغانىدى. شۇ ھامان ۋۇجۇدىغا ئىللىق بىر سېزىم تارالدى، ھاياجاندىنمۇ ئەيتاۋۇر بۇرۇنىنىڭ ئۇچى ئېچىشىپ كۆزىگە مۆلىلىدە ياش كەلدى. دەس ئورنىدىن تۇرۇپ خانغا قايتىدىن تەشەككۇر بىلدۇردى:

ـــ جانابى قىبلىگاھىمىزنىڭ ھىممىتىگە تەسەننا. ھاياجاندىن ئاۋازى بوغۇلغان سەييىدئەلى ئالپ ئارتۇقچە گەپ قىلالمىدى. ئەمرلەر خان بىلەن بۇ قېرى ئەمىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا قانداق ۋەدە، پۈتۈم بولغانلىقىنى بىلىشكە قىزىقىپ نەزەرىنى بىرەدە خانغا، بىرەدە سەييىدئەلى ئالپقا ئاغدۇرۇشاتتى.

ـــ تەسەننا ئېيتىشلىرى ھاجەتسىز، جانابى ئەمىر، قېنى جاي ئالسۇنلار، ـــ دېدى ئىسان بۇغاخان، ئاندىن تۆۋەندە ئولتۇرغان ئەمرلەرگە يۈزلەندى، ـــ جانابى ئەمرلەرگە سىر قالمىسۇكى، ئەينى يىلى ئەندىجان يۇرۇشىگە ئاتلانغاندا ئەمىرزادە سانىز مىرزىنىڭ تويىنى قىلىپ، شۇ باھانىدا ئەل ـ يۇرتقا ئاش بېرىپ، ئەلكۇننىڭ دۇئاسىنى ئالغانىدۇق. شۇ چاغدا جانابى ئەمرۇل ئۆمەراغا كېيىنچە ۋاقتى ـ سائىتى كەلگەندە ئىككىنچى ئەمىرزادە مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا چوڭ مەلىكەم دۆلەتنىگار خېنىمنى نىكاھلاپ بېرىشكە لەۋزى قىلغانىدىم. مانا ئاللاھ ئىگەمنىڭ ئىنايىتى بىلەن ئول ۋەدىمىزنى ئەملگە ئاشۇرىدىغان كۈن ئاخىرى كەلدى. ئەتە نوروز ئايەم شۇنداقلا ئەمىر زادە بىلەن مەلىكىنىڭ تويى.

چوڭ ـ كىچىك ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ ھەممىسى دۇررىدە ئو-

رۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ، سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىلەن سەييىدئەلى ئالپنى قۇتلۇقلىدى، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى مۇبارەكلەشتى.

ــ قۇدرەتلىك ئاداللەتپاناھىمىز بىلەن ئەمرۇل ئۆمەرا جانابلىرىنىڭ قۇدا بولغىنىغا قۇتلۇق بولسۇن!

ــ خويمۇ خاسىيەتلىك ئىش بوپتۇ.

ــ ئاللاھ ئىگەم ئۇشبۇ قۇدىلىقنىڭ خاسىيىتىدىن سەلتەنەتىمىزنى ئۆز پاناھىدا ساقلاپ، ئەل ـ يۇرتقا ئاسايىشلىق ئاتا قىلغۇسى.

ــ پاناھگاھىمىز ئاداللەتنىڭ، باھادىرلىقنىڭ ھامىيسى بولۇپلا قالماستىن، ۋاپا، ساداقەت، لەۋزى ئەھلىنىڭمۇ يېگانە سۆلتانىدۇر.

ــ قىبلىگاھىمىز ۋەدىگە قانداق ۋاپا قىلىشنى، لەۋزىدە قانداق تۇرۇشنى بىزگە كۆرسىتىپ قويدى.

ــ كۆرەگانلىق مەرتىۋىسى مۇبارەك بولسۇن!

ــ مەلىكە دۆلەتنىگار خېنىم گۈزەللىك مەملىكىتىنىڭ سۇلتانىدۇر.

ــ ئالتۇن ئۈزۈككە ياقۇت كۆز قويغاندەك ئىش بوپتۇ.

ــ ...

شۇنداق قىلىپ مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىلەن مەلىكە دۆلەتنىگار خېنىمنىڭ توي مەرىكىسى نورۇز بايرىمىنىڭ تەنتەنىسى بىلەن قوشۇلۇپ تولمۇ تەنتەنىلىك ئۆتكۈزۈلدى. ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىشىش، قوچقار، توخۇ سوقۇشتۇرۇش... لار ئەۋجىگە چىقتى. داۋازلىق، سېھىرگەرلىك، مەشرەپلەر ئاقسۇ شەھىرىنىڭ كوچا ـ رەستىلىرىنى قىزىتىۋەتتى. ئۇدا يەتتە كۈنگىچە ئوردا ئالدى ۋە ھەرقايسى چوڭ جامە مەسچىتلىرىنىڭ ئالدىغا ئېسىلغان توي قازانلىرىدا پولۇ، شورپىلار قاينىپ تۇردى. ئاقسۇ شەھىرىدىكى بارچە خەلق، جۈملىدىن يېتىم ـ يېسىر، غېرىب ـ مۇساپىرلار، تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇللار يەتتە كۈنگىچە قورساقنىڭ غېمىدىن قۇتۇلدى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخانىڭ بۇ تويىنى قىرىق كۈن داۋاملاشتۇرغۇسى بار ئىدى، لېكىن سەييىدئەلى ئالپىنىڭ يۇنۇس-خاندىن ئىبارەت كۆچلۈك رەقىبىنىڭ تاغنىڭ ئۇ تەرىپىدە قىلىچ يالىڭاچلاپ، تەخت ـ سەلتەنەتكە خىرىس قىلىپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى قايتا ـ قايتا سەمىگە سېلىشى بىلەن توي بەزمىسىنى توختىتىش-قا مەجبۇر بولدى.

سەككىزىنچى كۈنى سەھەردە ئوردىغا قوبۇلغا چىققان سۇلتان ئىسان بۇغاخان سالام ـ سەھەتتىن كېيىن كۆيۈئوغلى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا كۆرەگانلىق مەرتىۋىسىنى ئىنئام قىلدى، ئاندىن ئوردىدىكى بىر قىسىم ئىچكى[1]لەرنىڭ مەرتىۋىسىنى رەسمىي ئەمىرلىككە ئۆستۇرۇپ، لەشكىرىي دىۋانىنىڭ بىر قىسىم سەر-كەردىلىرىگە «باھادىر»، «ئارسلان»، «پەھلىۋان»، «ئەزىمەت»، «ئوغلان»، «شىر» دېگەندەك لەشكىرىي ئۇنۋانلارنى بېرىپ يارلىق چۈشۈرۈپ، دەستەك تارقىتىپ بەردى.

مەرتىۋە ـ ئۇنۋانلىرى ئۆستۈرۈلگەن ئەمىر ـ سەركەردىلەر خانغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈشتى.

بۇ ـــ سەييىدئەلى ئالپىنىڭ سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا بەرگەن تەكلىپى ئىدى. مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق ئەمىر ـ سەركەردە-لەرنىڭ سەلتەنەتكە، ئىسان بۇغاخانغا بولغان ساداقىتىنى تېخىمۇ چىڭىتىشنى ئويلىغانىدى.

ھەئە، بۇنىڭغا ئۇلاپلا لەشكىرىي كېڭەش ئېلىپ بېرىلدى. يۇنۇسخانغا تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرى تۈزۈلدى. خىلىلا خاتىر-جەم بولۇپ قالغان سەييىدئەلى ئالپ ئوغلى سانىز مىرزىنى قەش-قەرگە بىللە ئېلىپ كېتىش ئۈچۈن سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن ئىجازەت سورىدى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپىنىڭ قېرىپ قالغاز-لىقىنى تۇنجى قېتىم ھېس قىلدى. بىرپەس خىيال سۈرۈپ ئول-تۇرۇپ كەتتى.

① ئىچكى ـــ تۆۋەن دەرىجىلىك ئوردا مەھرىمى.

ــ ئەمرۇل ئۆمەرا جانابلىرىنى ئەمدى قەشقەرگە ئەۋەتمەي، سەلتەنەت ئىشلىرىنىڭ غېمىدىن خالاس قىلىپ ئوردىدا خويمۇ ئەپقالغۇم بار ئىدى. تولىمۇ ئەپسۇس، قەشقەرگە يەنىلا ئۆزلىرى بولمىسىلا بولمايدىغاندەك قىلىدۇ. ئەمرزادە سانىز باھادىر مىرزا زىمۇ سىلى بىلەن بىللە بارسۇن.

ــ يارلىق! ــ دېدى ئىسان بۇغاخان مىرزا دىۋانىنىڭ پەرماڭچىسىغا قاراپ، ــ سانىز باھادىر مىرزا قەشقەرنىڭ نائىب ئەمىرلىكىگە، قوشۇمچە ئورۇنباسار ئەمىرلەشكەرلىككە تەيىن قىلىنسۇن!

شۇ ھامان يارلىق پۈتۈلۈپ سانىز مىرزىغا بېرىلدى.

سەييىدئەلى ئالپىنىڭمۇ كۆڭلىگە پۈككىنى دەل مۇشۇ ئىدى، لېكىن مەقسىتىنى خانغا دېيەلمىگەنىدى.

سەييىدئەلى ئالپ قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن مەمۇرىي ئىشلارنى ئوغلى سانىز مىرزىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۆزى لەشكىرىي ئىشلارنى بىر قوللۇق تۇتتى، تۇركىستان، تاشكەنتكە ئايغاقچى ماڭغۇزدى. ئايغاقچىلارنىڭ ئۇزۇلدۇرمەي يەتكۈزگەن مەلۇماتلىرىدىن يۇنۇسخاننىڭ پات يېقىندا قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ كېلىدىغانلىقىنى جەزملەشتۇردى.

«يۇنۇسخان ھەرگىزمۇ موغۇلىستاننىڭ باشقا ۋىلايەتلىرىگە ئاۋۇال تېگىش قىلمايدۇ. موغۇلىستانغا كىرسىمۇ قەشقەر ئارقىلىق كىرىدۇ، ئۇ بەكمۇ ئەقىللىق. موغۇلىستاندىن كېچىك ئايرىلىپ كەتكىنى بىلەن، بۇ مەملىكەتنىڭ ئەھۋالىنى نەچچە يىلدىن بېرى پىششىق ئىگىلىدى، بەش قولدەك چۈشەندى. ئۇ قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ، مېنى ئاۋۇال كۆزدىن يوقاتماقچى. شۇنداق قىلالىسىلا موغۇلىستاننىڭ تەخت ـ سەلتەنىتىنى ئاسانلا قولغا ئالالايدىغانلىقىنى بىلىدۇ. بەلكىم مېنى قېرىپ قالدى، جەڭگە يارىمايدۇ، كارغا كەلمەيدۇ دەپ ئويلاپ قالغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. راست، قېرىپ، كۆچ ـ ماغدۇرۇمدىن قالدىم. لېكىن تېنىم ساق، ئەقىل ـ ھوشۇم جايىدا، يۇنۇسخانغا تېتىغۇچىلىكىم بار. قېنى

سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ باقسۇن. ئۇنى ئۆزىنى چاغلىماي قەشقەرگە لەشكەر تارتقىنىغا پۇشايمان قىلدۇرۇۋەتمەسەم، يەنە بەش ـ ئون يىل بۇ تەسەررۇپقا لەشكەر تارتىپ كېلەلمەيدىغان قىلىۋەتمىسەم ھېساب ئەمەس. ئۇنىڭغىچە ئۆلۈپ ـ تار ـ تىپ قالسامۇ، سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى سەلتەنەت ئىشلىرىغا پىشىدۇ. ئىككى ئوغلۇمۇ ھەر خىل قازانلاردا قاينىاپ سەلتەنەت ئىشلىرىغا يار ـ يۆلەك بولغۇدەك، بىرەر قوشۇنغا باشچىلىق قىلالىغۇدەك بولۇپ قالىدۇ. قالغىنىغا ياراتقان ئىگەم تەقدىر ـ پىشانىسىگە پۈتكىنىنى كۆرەر. يىراقىنىڭ غېمىنى ئاز قىلاي...»

ـــ مەلۇم بولغاي. نائىب ئەمىر جانابلىرى كۆرۈشۈشكە ئىجازەت سورايدۇ!

كات سەگۈنچەكتە خىيال سۈرۈپ ياتقان سەييىدئەلى ئالىپ پەر ياستۇقتىن ئاستا بېشىنى كۆتۈردى. ئوتتۇرا ياشلىق مەھرەم بېگى بېشىنى ئېگىپ قول باغلىغىنىچە بۇيرۇق كۈتۈپ تۇراتتى.

ـــ ئىجازەت.

ھايال ئۆتمەي سانىز مىرزا ئىككى نۆكىرىنى ئەگەشتۈرۈپ يېتىپ كەلدى ـ دە، ئېگىلىپ سالام بەردى:

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۈم.

ـــ ۋەئەلەيكۈم ئەسسالام، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ ھازىرلا جەڭگە چۈشىدىغاندەك جەڭ كىيىمى كىيىۋالغان ئوغلىنىڭ دۇبۇلغا ـ ساۋۇتلىرىغا ھەۋەس بىلەن قاراپ، ـــ خوش، بۇياققا كېلىپ ئولتۇرسىلا ئوغلۇم. سانىز مىرزا كات سەگۈنچەكنىڭ دادىسى كۆرسەتكەن تەرىپىگە كېلىپ ئولتۇردى.

ـــ قېنى خوش، ـــ دېدى ئاتا ئوغلىنى سۆزلەشكە ئۈندەپ.

ـــ ئايغاقچىلاردىن مەلۇمات كەلدى. خانزادە يۈنۈسخان سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بىلەن قوزغىلىپتۇ.

«ئاخىرى يولغا چىقىپتۇ ـ دە...»

سەييىدئەلى ئالىپ ئوغلىنىڭ كۆزىگە تىكىلدى.

ــ مەلۇمات ئىشەنچلىكمۇ؟
ــ تازا ئىشەنچلىك.
ــ يۇنۇسخاننىڭ ھازىرقى ئەنسىق ئورنى نەدىكەن؟
سانىز مىرزا بىر دەقىقە تۇرۇۋېلىپ جاۋاب بەردى:
ــ ئايغاقچىلارنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا تېخى تەسەررۇپ-
مىزغا كىرمىگەن ئوخشايدۇ. يۇنۇسخان يولغا چىقىشى ھامان ئاي-
غاقچىلار خەۋەر يەتكۈزۈش ئۈچۈن بۇياقتا ماڭغانىكەن.
سەييىدئەلى ئالپ كۆزىنى يېرىم يۇمغىنىچە بىر پەس خىيال سۈرۈۋالدى.
ــ يولغا چىققىنى راست بولسا يەنە ھەپتىدە قاراتاغ ئېغىز-
ىغا يېتىپ كېلەلىگۈدەك، ــ ئۇ ئوغلىغا جىددىي تەرزدە قارد-
دى، ــ دەرھال تېرەكداۋان، چىغىنئاش، ئوتسالار، قاراڭغۇلۇق، مىڭيولدىكى بارگاھ سەركەردىلىرىگە پەرمانىمنى يەتكۈزسۇنلار. ئۇلار ئەسلىدىكى تەدبىر بويىچە يۇنۇسخان لەشكەرلىرىنىڭ ئالدى-
نى توسۇماي ئۆتكۈزۈۋەتسۇن. ئۆزلىرىنى دالىدىغا ئېلىپ بۇ مۇ-
ھىم ئۆتكەللەردە پەقەت لەشكەر تۇرغۇزۇلمىغاندەك ھالەت شەكىل-
لەندۈرسۇن. پەرمان قاتتىق ئىجرا قىلىنغاي!
ــ باش ئوستىگە! ــ دېدى سانىز مىرزا دەس ئورنىدىن تۇ-
رۇپ.
ــ ئوردىغا دەرھال مەلۇمات يوللانسۇن. خان ئالىيلىرى ھەمدەمچى لەشكەرلەرنى تېزدىن يولغا سالغاي!
سانىز مىرزا پەرماننى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن ئالدىراش يا-
دى.
سەييىدئەلى ئالپ پەر ياستۇققا قايتىدىن يۆلەنگىنىچە چوڭ-
قۇر خىيالغا ئەسىر بولدى.
شۇ تاپتا ئۇ خانزادە يۇنۇسخان بىلەن بولىدىغان جەڭ ھەق-
قىدە پىلان تۈزۈۋاتاتتى. لەشكەرلىرنى قەيەرگە ئورۇنلاشتۇرۇش، بۆكتۇرمىنى قايەرگە قويۇش، چاغداۋۇللار بىلەن چاپاۋۇللارنى، بە-
رەنغار قوشۇن بىلەن چىرىنغار قوشۇننى قانداق ماسلاشتۇرۇش،

جەڭ سەپىنى قانداق شەكىلدە تۇزۇش ھەققىدە بۇ پېشقەدەم سەر-كەردىنىڭ كۆڭلىدە ئېنىق سان بار ئىدى. چۈنكى، ئۇ تۆت ـ بەش يىل ئىلگىرى يۇنۇسخانىنىڭ قايتىپ كەلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلا-غان چاغدىلا گاھى ئاتلىق، گاھى تەختىراۋاندا ئولتۇرۇپ ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ كېلىدىغان يوللىرىنى، بۇ يوللارنىڭ تەبىئىي شارا-ئىتىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ چىققان، مۇداپىئەگە، ھۇجۇمغا ئەپ-لىك يەرلەرنى كۆڭلىدە مولجالاپ بولغانىدى.

«كەلسۇن، كېلىۋەرسۇن. يۇنۇسخان شۇنچە نەسىھەت قىلىپ ئەۋەتكەن مەكتۇپلىرىمغا پەرۋا قىلمىدى. قارىغاندا ياغىي قىلماق-تىن باشقا ئامال يوق ئوخشايدۇ. ئى يارانقان ئىگەم، ئۆزۈڭ مەدەت بەرگەيسەن. بۇ ئەل ـ يۇرتنى، تەخت ـ سەلتەنەتنى پاناھىڭدا ساقلىغايسەن...»

53

مىڭيول داۋانىنىڭ ئېتىكىگە جايلاشقان جىلغا يۇنۇسخانىنىڭ يىگىرمە مىڭ سەركەردە ـ لەشكەرلىرى، ئوزۇق ـ تۈلۈك، يەم ـ خەشەك، قورال ـ ياراغ، چېدىر ـ جابدۇق بىسىلغان نەچچە مىڭ-لىغان تۆگە ـ قېچىرلار، نەچچە ئون مىڭلىغان كالا، قوي، ئۆچكە قاتارلىق چارۋىلار بىلەن تولۇپ كەتكەنىدى. ھەئە، يۇنۇسخان بۇ بەش ـ ئالتە يىلدىن بېرى موغۇلىستان يۇرۇشىگە ناھايىتى پۇختا تەييارلىق قىلغانىدى. مىڭلىغان تۆگە ـ قېچىرلارغا ئارتىلغان ئوزۇق ـ تۈلۈكلەردىن باشقا قوشۇن بىلەن تەڭ ھەيدەپ ماڭغان مال ـ چارۋىلىرىمۇ ھەر بىر لەشكەرگە ئىككى ـ ئۈچتىن توغرا كېلەتتى. ئۇ بۈيۈك ئىستېلاچى ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنىڭ ھاياتـ-لىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە شەرققە قىلماقچى بولغان لەشكىرىي

يۇرۇشى ئۈچۈن قىلغان ھازىرلىقلىرىغا تەققاسلاپ، موغۇلستان يۇرۇشىگىمۇ ئەنە ئاشۇنداق پۈختا تەييارلىق قىلغانىدى. بۇنداق قىلىشتا ئۇ بىرىنچىدىن، ناۋادا ئۇرۇش ئۈزۈنغا سوزۇلۇپ ئوزۇق - تۇلۇك تۈگەپ كەتسە لەشكەرلەرنى ئاشۇ چارۋىلار بىلەن بېقىشنى، ئىككىنچىدىن، موغۇلستاننى ئىستىلا قىلغان تەقدىردىمۇ ئاشۇ ئىككى تۈمەن لەشكەرنى بېقىش ئۈچۈن خەلققە بىر مەزگىل ئوزۇق - تۇلۇك ئالۇننى سالماسلىقنى كۆزلىگە پۈككەنىدى.

قەشقەرگە ئېلىپ بارىدىغان تېرەكداۋان، چىغىنئاش، ئوتسالار، قاراڭقاياغلىغ[1] قاتارلىق مۇھىم داۋان، ئۆتكەللەردىن ھېچقانداق قارشىلىقسىزلا ئۆتكەن يۇنۇسخان قىلچىلىك غەيرىيلىك ھېس قىلمىدى. كۆزلىگە ئازراقمۇ شەك، گۇمان چۈشمىدى. رەقىبلىرىنىڭ مۇشۇنداق مۇھىم ئۆتكەللەرگە بارگاھ قۇرۇپ لەشكەر تۇرغۇزمىغانلىقىنى ئىنىسى سۇلتان بۇغاخانىنىڭ ئىقتىدارسىزلىقىدىن، بۇيۇك سەركەردە سەييىدئەلى ئالپىنىڭ قېرىپ كارغا كەلمەس بولۇپ قالغانلىقىدىن كۆردى - دە، موغۇلستان يۇرۇشىنىڭ غەلىبە - نۇسرىتىگە بولغان ئىشەنچى ھەسسىلەپ ئاشتى.

باھار تۇسىگە تولغان مىڭيول داۋىنى ئوت - چۆپلىرى ئۆسۈپ باشقىچە رەڭ تۈزەپ قالغانىدى. نەچچە ھەپتىدىن بېرى كۆك مۇز، ئاق قار بىلەن قاپلانغان خەتەرلىك تاغ - داۋانلاردىن، قەدەمدە بىر ئەجەلگە سۆرەپ تۇرغان تىك قىيالاردىن بىر قەدەم - بىر قەدەمدىن ئېشىپ مۇشەققەت بىلەن ئىلگىرىلەپ كەلگەن لەشكەرلەر ھېرىپ ھالىدىن كەتكەنىدى. مىڭيول داۋىنىدىن ئۆتسە قەشقەرگە بارغۇچە بولغان يوللار ئۇنچە خەتەرلىك، جاپالىق ئەمەس ئىدى. يول باشلىغۇچىلار، ئايغاقچىلار، مۇشاۋىردىن كېيىنكى يول ئەھۋالىنى تەپسىلىي سوراپ بىلىۋالغان يۇنۇسخان مۇشۇ جىلغىدا لەشكەرلەرنى بىر ھەپتە ئارام ئالدۇرۇشنى كۆزلىگە پۈكتى. چۈنكى، ئۇ قەشقەرنىڭ ئۆزىنى كەڭرى داستىخان سېلىپ، مول نازۇ

① قاراڭقاياغلىغ ـــ «قاراڭغۇلۇق» مۇ دېيىلىدۇ.

نېمەتلەرنى تىزىپ ئەمەس، ئەجەل قىلىچىنى يالىڭاچلاپ كۈتۈۋاتىدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. شۇڭا خەتەرلىك تاغ ـ داۋانلاردىن ئېشىپ جېنى تۈمشۇقىغا كېلىپ قالغان لەشكەرلەرنى ئوبدانراق ئوزۇقلاندۇرۇپ، ئارام ئالدۇرۇشى، كۈچ ـ ماغدۇرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋېلىشى كېرەك ئىدى.

مىركەرىمبەردى بەگ بىلەن ھەقبەردى مىرزىمۇ ئۇنىڭ بۇ ئويىنى مۇۋاپىق كۆردى.

ـــ بۇ جىلغىنىڭ ھاۋاسى خېلىلا سوغۇق ئىكەن، لېكىن لەشكەرلەرنىڭ يەنىلا ئارام ئېلىۋالغىنى ئەۋزەل، ـــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ.

ـــ پەرمان، ـــ دېدى يۈنۈسخان تاۋاچى بەگكە قاراپ، ـــ بارلىق لەشكەرلەر چېدىر ـ بارگاھلىرىنى قۇرۇپ ئارام ئالغاي، مال ـ چارۋىلار سويۇلۇپ قۇۋۇەتلىك غىزالانغاي. ئاللاھ خالىسا بىر ھەپتىدىن كېيىن يۇرۇشنى داۋاملاشتۇرغايمىز. قاراۋۇللار ھوشيار بولغاي، قەشقەرگە ماڭىدىغان ئايغاقچىلار توختاپ قالمىغاي!

قاش قارايغىچە جىلغىدىكى كەڭرى يايلاققا مىڭلىغان چېدىرلار تىكىلدى. نەچچە مىڭلىغان كالا ـ قويلارنىڭ بېشى كېسىلدى.

يۈنۈسخاننىڭ شاھ چېدىرى جىلغىنىڭ كۈن نۇرى تولۇق چۈشۈپ تۇرىدىغان يېرىگە، كىچىكرەك بىر ئېرىق سۇ ئېقىپ تۇرىدىغان ئېقىننىڭ بويىغا تىكىلگەنىدى. شاھ چېدىرىنىڭ ئىككى تەرىپىگە چوڭ ـ كىچىكلىكى، رەڭگى ئوپمۇ ئوخشاش ئىككى چېدىر جايلاشتۇرۇلغان بولۇپ، بۇنىڭ بىرى يۈنۈسخاننىڭ چوڭ ئاغىچىسى ئىسان دۆلەت خېنىمنىڭ، يەنە بىرى ئىككىنچى ئاغىچىسى ـــ بەدەخشان مەلىكىسى شاھ بېگىمنىڭ چېدىرى ئىدى. بۇ چېدىرلاردىن يۇز قەدەم دائىرىنىڭ سىرتىدا مەھرەم، خىزمەتكارلارنىڭ چېدىرلىرى، ئۇنىڭمۇ سىرتىغا خاس نۆكەرلەرنىڭ چېدىرى جايلاشقانىدى.

قاراڭغۇ چۈشكەن، ئون تۆت كۈنلۈك تولۇن ئاي كۆمۈش

نۇرلىرى بىلەن جىلغىنى كۈندۈزدەك يورۇتۇۋەتكەنىدى. تۈمەنلەر گەن يۈلتۇزلار شوخ كۆز قىسقىنچە چاراقلاپ يېنىپ كەتكەنىدى. قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ئەسكەن سوغۇق شامال ئادەمنى ئوبدانلا دۇگدەيتەتتى. شاھ چېدىرىنىڭ ئىچى ئونلىغان شامالار بىلەن يورۇپ كەتكەنىدى. يۇنۇسخان ئەمىر ـ سەركەردىلىرىگە بۇرۇنلا ئىجازەت بەرگەچكە، چېدىردا ئىككى ئاغىچىسىدىن باشقا ئادەم يوق ئىدى. نەچچە ۋاقىتتىن بېرىقى جاپالىق يۈرۈشلەردە خوتۇن ـ بالىلىرى بىلەن ئارامخۇدا، كەڭ ـ كۈشادە ئولتۇرۇپ غىزالىنىشقا، مۇڭدىشىشقا ۋاقىت چىقىرالمىغان يۇنۇسخان بۇگۈن پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ خوتۇن ـ بالىلىرىنى بىر داستىخانغا جەم قىلغانىدى. ئۇنىڭ ئوڭ يېنىدا ئىسان دۆلەت خېنىم، سول يېنىدا شاھ بېگىم ئولتۇراتتى. ئەمدىلا بەش ياشنىڭ قارىسىنى ئالغان، چوڭ ئاغىچىسى ئىسان دۆلەت خېنىمدىن تۇغۇلغان تۇنجى پەرزەنتى مېھرىنىگار خېنىم يول جاپاسىدا چارچاپ قالغانمۇ ياكى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ غېمىنى ئاز ـ تولا چۈشەنگەنمۇ ئەيتاۋۇر بالىلارغا خاس شوخلۇقىنى ئۇنتۇپ، خۇددى ئەقىل كىرگەن، ئاق ـ قارىنى پەرق ئەتكەن قىزلاردەك چىرايلىق قوي كۆزلىرىنى بىر نۇقتىغا تىككىنىچە جىم ئولتۇراتتى. ئۇچ ياشلارنىڭ قارىسىنى ئالغان بىر قورساق سىكلىسى قۇتلۇقىنگار خېنىم بولسا جاھانىنىڭ غوۋغالىرىدىن بىخەۋەر ھالدا تايتاڭلاپ ماڭغىنىچە داستىخاندىكى تاتلىق ـ تۇرۇم، قۇرۇق يەل ـ يېمىشلەرنى تېرىپ يېيىش بىلەن ھەلەك ئىدى. قىزىنىڭ بۇ قىلىقىغا ئىچى كۆيگەن ئاتا ـ ئانا ئۇنى ئىختىيارىغا قويۇۋەتكەنىدى. يۇنۇسخان بۇ ئىككى قىزىغا بەكمۇ ئامراق ئىدى. ئارام تاپسىلا ئۇلارنى قۇچىقىغا ئېلىپ ئەركىلىتەتتى، ھەرقانداق تەلەپلىرىنى ئورۇنداشقا تىرىشاتتى. ئۇ ئاشۇ ئىككى پەرزەنتى بىلەنلا ئەمەس، ئوڭ، سول يېنىدىكى چىراي، پەزىلەتتە بىر ـ بىرىدىن قېلىشمايدىغان ئىككى خوتۇنى بىلەنمۇ ئۆزىنى ئىنتايىن بەختلىك ھېس قىلاتتى. شۇ كۈنلەردە ئىككىلا ئاغىچىنىڭ بويىدا بار ئىدى. گەرچە ئۇلارنىڭ قورسىقى ئەمدىلا

ئىككى ـ ئۈچ ئايلىق بولغان، سىرتىدىن قارىغاندا ئېغىر ئاياغلىق ئانچە مەلۇم بولمىغان بولسىمۇ، يۇنۇسخان بۇ دۇنياغا كۆز ئېچىش ئالدىدا تۇرغان ئىككى پەرزەنتىنى خۇددى يىراق يەردىن كېلىش ئالدىدا تۇرغان يۇرەك پارىسىنى كۆتكەندەك تەقەززالىق بىلەن كۈتۈۋاتاتتى. بۇ ئىككى پەرزەنتىنىڭ ئوغۇل بولۇشىنى ھەر ۋاقىلىق نامىزىدا ئاللاھتىن تىلەيتتى، ئىككىلا ئاغچىسىنىڭ كۆڭلىنى ئوخشاش ئىزدەيتتى، ئەرلىك مېھرىنى تەڭ يەتكۈزەتتى. سۈڭغاتلارنىمۇ ئوخشاش بېرەتتى، ھەتتا ئۇلارنىڭ كېنىزەك، خىزمەتكارلىرىنىڭ سانىمۇ تەڭ ئىدى.

ئىسان دۆلەت خېنىم بىلەن شاھ بېگىمۇ خۇددى بىر قوراق ئىگىچە ـ سىڭىللاردەك بەكمۇ ئىجىل، ئىناق ئۆتەتتى. بىر ـ بىرىگە چوڭلۇق قىلمايتتى. بىر ـ بىرىنىڭ كەينىدىن غەيۋەت ـ شىكايەت قىلىپ، قىزغىنىپ، كۈندەشلىك قىلىپ يۇنۇسخانىنىڭ بېشىنى ئاغرىتمايتتى. شۇ سەۋەبتىنمۇ يۇنۇسخان بۇ ئىككى خوتۇنغا بەكمۇ ئامراق ئىدى.

خىزمەتكارلار پۈتىنىڭ ئۈچىدا مېڭىپ داستىخاننى قوتاز، كالا، قوي، بۇغا گۆشلىرىدە قىلىنغان شورپا، كاۋاپلار بىلەن تولدۇرۇۋەتتى، ئاندىن شورپىدا ئەتكەن ئۈگرىدىن بىر چىنىدىن ئەكەلدى.

ـــ ھازىرچە مۇشۇنچىلىك مەزە تەييارلىيالمدۇق، ـــ دېدى بىكاۋۇل بەگ ئۆزرە ئېيتىپ، ـــ ئالىيلىرى بىلەن خانىش ئايملارنىڭ يەنە قانداق غىزاغا كۆڭلى تارتىدىكىن؟

يۇنۇسخان ئۆزۈڭلەر بىر نېمە دەڭلار دەپ، ئىككى ئاغچە سىغا قارىدى.

ـــ باشقا غىزامۇ بۇ تاغدا ئوخشىمايدۇ، ـــ دېدى ئىسان دۆلەت خېنىم، ـــ نارىن قىلىڭلار، شاھ بېگىمنىڭ باشقا غىزاغا ئىشتىھاسى بارمىكىن؟

ـــ مەنمۇ نارىن ئىچەي، ـــ دېدى شاھ بېگىم، ـــ نارىنىنىڭ شورپىسىغا زىرە، قارامۇچنى ئازراق سالارسىلەر، قىيمىسىغا پىدە

يازنى كۆپرەك ئارىلاشتۇرۇڭلار.

ـــ خوش، ـــ دېدى بىكاۋۇل بەگ، ئاندىن يۇنۇسخانغا يۈز-لەندى ـــ ئانھەزرىتىمنىڭ شارابقا مەيلى بارمىكىن؟

ـــ ھاۋا سوغۇق تۇرىدۇ، بىرەر ئاپقۇردىن ئىچىپ قويايلى، ـــ دېدى يۇنۇسخان.

بىكاۋۇل بەگ بۇيرۇقىنى بەجا كەلتۈرۈش ئۈچۈن چىقىپ كەتتى.

ـــ قېنى ئېلىشسىلا، كاۋاپ سوۋۇپ قالمىسۇن، ـــ دېدى يۇنۇسخان ئىككى ئاغىچىسىغا قاراپ.

ـــ ئاۋۋال ئۆزلىرى قول كەلتۈرۈپ بەرسىلە ھەزرىتىم، ـــ دېدى ئىككى ئاغىچا تەۋازۇ بىلەن.

ئاۋۋال يۇنۇسخان، ئاندىن ئىسان دۆلەت خېنىم، ئارقىسىدىن مەلىكە شاھ بېگىم داستىخانغا قول ئۇزاتتى.

ـــ ئىككىلىرىنى بىللە ئېلىۋېلىپ جاپادا قويدۇم، ـــ دېدى گۆش ـ كاۋاپلاردىن يەپ قورسىقى تويغان يۇنۇسخان بىر ئاپقۇر شارابنى ئالدىرىماي سۈمۈرۈپ تۇرۇپ، ـــ ئەسلىدە موغۇلىستان تەختگاھىنى قولۇمغا ئېلىپ بولغاندىن كېيىن يېنىمغا ئەكەلدۇ-رۇۋالسام بوپتىكەن.

ـــ ھېچقىسى يوق ھەزرىتىم، ـــ دېدى ئىسان دۆلەت خېنىم، ـــ كېيىن كەلسەكمۇ ئوخشاشلا يول جاپاسى تارتقان بولاتتۇق.

ـــ ھەزرىتىم بىلەن بىللە بولساق ھەرقانداق مۇشكۈلاتمۇ جاپا بىلىنمەيدۇ، ـــ دېدى شاھ بېگىم نازلىق كۈلۈپ.

ـــ بالىلارغا جاپا بولدى. بولۇپمۇ قورساقتىكى شاھزادىلەر-گە، ـــ دېدى يۇنۇسخان چاقچاق قىلىپ.

ئارقىمۇئارقا قىز تۇغقان ئىسان دۆلەت خېنىم بۇ گەپنى ئاڭلاپ خىجىللىقتىن ۋىللىدە قىزاردى. شاھ بېگىم قورسىقىنى ئانىلىق مېھرى بىلەن سىلاپ قويۇپ تاتلىققىنا كۈلدى ۋە:

ـــ خاتىرجەم بولسىلا ھەزرىتىم، شاھزادىنى جاپادا قويماي-

مەن. خانىش ئايىمۇ قورسىقىدىكى شاھزادىنى ئۆزىدىنمۇ بەكرەك ئاسراۋاتىدۇ، ـــ دېدى.

ئىسان دۆلەت خېنىم كىچىك قىزى قۇتلۇقنىگار مەلىكىنى قۇچىقىغا ئېلىپ تاماق يېگۈزگەن بولۇپ پاراڭغا ئارىلاشمىدى.

چاقچاق قىلدىم دەپ چوڭ خانىشنى خىجىل قىلىپ قويغاندىن ھېس قىلغان يۇنۇسخان پاراڭنىڭ تېمىسىنى دەرھال يۆتكەۋەتتى:

ـــ ئاللاھ خالىسا قەشقەرگە ساق ـ سالامەت بېرىۋالساق، ئول دىياردىكى جەننەت مىسالى ھاۋالىق، گۈزەل باغلار بۇ جاپالارنى تېزلا ئۇنتۇلدۇرۇۋېتىدۇ.

ـــ قەشقەر راستىنلا شۇنداق گۈزەلمىدۇ، ھەزرىتىم؟ـــ سورىدى شاھ بېگىم قىزىقىپ.

ـــ قەشقەرگە مەنمۇ بېرىپ باقمىغان، لېكىن تەرىپىنى سەرقەنت، ھىراتتىلا ئەمەس، ھەتتا باغداد، دەمەشق، شىرازلاردىمۇ كۆپ ئاڭلىدىم. شۇ تەرىپلەردىن گۈزەللىكتە شانۇ شەۋكىتى ئالەمنىڭ ئۇ چېتىگىچە تارالغان ئابا ـ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئول گۈزەل ماكانىدىنمۇ زىيادە بولسا كېرەك دەپ ئويلايمەن.

ئىككى خانىش لام ـ جىم دېمىدى. شۇ تاپتا تېزرەك بېرىشقا ئىنتىلىپ تۇرغان ئاشۇ شەھەرنى ئۇرۇش قىلماي، قان تۆكمەي، مىڭلىغان لەشكەرلەرنىڭ ھاياتىنى بەدەل قىلماي ئالغىلى بولمايدىغانلىقى ئۇلارغا ئايان ئىدى. شۇ دەقىقىدە ئۇلارنىڭ نازۇك ۋۇجۇدىنى بولغۇسى ئۇرۇشنىڭ ۋەھىمىسى چۇلغىۋالغانىدى.

ھەئە، يۇنۇسخاننىڭمۇ كۆڭۈل خانىسى تىنچسىز ئىدى. قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن ئىنىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخان، تەدبىرلىك سەركەردە سەييىدئەلى ئالپ بىلەن بولىدىغان جەڭنىڭ دەھشىتى ھېس ـ تۇيغۇلىرىنى قاتمۇقات چىرمىۋالغانىدى. گەرچە ئۇ بۇ قېتىمقى لەشكىرىي يۈرۈشكە بىرنەچچە يىل پۈختا تەييارلىق قىلغان، تۇرلۇك جەڭ تەدبىرلىرىنى پۈختا تۇزۇۋالغان، غەلىبىگە نىسبەتەن ئىشەنچى تولۇپ ـ تاشقان بولسىمۇ، لېكىن كۆڭلىنىڭ

بىر يەرلىرى يەنىلا كاۋاك ئىدى. ئاللىقانداق بىر تەشۋىش، ئەندىشىلەر كۆڭلىنىڭ بىر يەرلىرىگە غۇۋا سايە تاشلايتتى. ئۇ كۆڭلىدىكى بۇ ۋەسۋەسىلەرنى ئىككى خانىشقا بىلىندۇرمەسلىك ئۈچۈن پىيالىگە لىقلاپ قۇيۇلغان كۈچلۈك شارابنى گۈپۈلدىتىپ ئىچەتتى. مۇزدەك شاراب يۇرىكىنى ئازراق سەگىتكەن بولسىمۇ پاقلان، بۇغا گۆشىدە قىلىنغان كاۋاپ بىلەن بىرلىشىپ يۇرىكىنى يەنە قىزىتتى. ئەمما كۆڭلىنىڭ بىر يەرلىرىدە غەلىيان كۆتۈرگەن غەم ـ ئەندىشىلەرنى باسالمىدى.

ئۇ ئەسلىدە قەشقەرگە ئۆتكەن يىلى يازدا يۇرۇش قىلماقچى ئىدى. بارلىق تەييارلىقلىرى پۈتەي دەپ قالغاندا، خېلىدىن بېرى ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغان ئانىسى دۆلەتسۇلتان خانىش قازا قىلىپ كەتتى. ئانىسىنىڭ مۇسىبەت ئىشلىرى بىلەن بولۇپ، ئىككى ئاي ۋاقىت بىلىنمەيلا ئۆتۈپ كەتتى. كۇز پەسلىدە قەشقەرگە لەشكەر تارتىشنى مۇۋاپىق كۆرمىدى. ناۋادا ئۇرۇش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولماي ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتسە ئوزۇق ـ تۈلۈكىنىڭ يېتىشمەسلىكىدىن، لەشكەرلىرىنىڭ قەشقەرنىڭ ھاۋاسىغا ماسلىشالماسلىقىدىن، ئەڭ مۇھىمى قارا قىشتا خەتەرلىك تاغ يوللىرىدا تۈركىستانغا بىخەتەر چېكىنىپ كېتەلمەسلىكىدىن ئەنسىرىدى. شۇ سەۋەبتىن يۇرۇشنى بىر يىل كېچىكتۈرگەنىدى.

شۇ تاپتا ئۇ بۇ قېتىمقى يۇرۇشكە خوتۇن ـ بالىلىرىنى بىلەلە ئېلىۋالغىنىغا پۇشايمان قىلىپ قالغانىدى.

«رەھمەتلىك ۋالىدەئى مېھرىبان ھايات بولغان بولسا بۇلارنى بىللە ئېلىۋېلىپ يۇرمەي يېنىدا قالدۇرۇپ قويار ئىدىم، شۇنداق قىلمۇ بۇ قېتىم بۇلارنى بىللە ئېلىۋالمىسام بوپتىكەن. ئۇرۇش دېگەنىنىڭ تەقدىرىگە ھۆكۈم قىلماق تەس، ناۋادا مەغلۇبىيەتكە يۇزلەنسەم ئۇلار بۇنىڭدىن ئۆتە جاپاغا قالىدۇ. ئېھ قۇدرەتلىك ئىگەم، بۇنداق قارا كۈنلەرنى كۆرسەتمىشتىن ئۆز پاناھىڭدا ساقلىغايسەن. ئۆزۈڭگە ئاسان، بەندەڭگە قىيىن، قۇدرىتىڭگە تېۋىنىدىم...»

خىزمەتكارلارنىڭ ئىككى تاۋاق نېرىن كۆتۈرۈپ كىرىشى بىلەن يۇنۇسخاننىڭ خىيالىرى بۆلۈنۈپ كەتتى.

نېرىن ئانچە ئوخشاپ كەتمىگەن بولسىمۇ، نەچچە ۋاقىتتىن بېرى توختىماي يول يۈرۈش جەريانىدا تالقان، نان، سوغۇق گۆش بىلەنلا ئوزۇقلىنىپ كەلگەچكىمۇ، بۇ تاماق ئۇلارغا بەكمۇ تېتىدى. ئادەتتە ھەرقانداق تاماقنى بىر پىيالىدىن ئارتۇق يېمەيدىغان شاھ بېگىم نېرىندىن ئىككى پىيالە بۆلدى، مىس كۇرىدا كەلتۈرۈلگەن نېرىنىڭ شورپىسىدىنمۇ تەرلەپ تۇرۇپ ئىچتى.

ــ ئەجەب ئىسسىق باستى، ــ دېدى شاھ بېگىم چىرايلىق بۇرنىنىڭ ئۈستىدە پەيدا بولغان چېكىم ـ چېكىم تەرلەرنى يىپەك رومال بىلەن سۈرتۈپ تۇرۇپ، ــ دېگەن بىلەن تاماق بۇيرۇتۇشقا يەنىلا خانىش ئايىم ئۈستا.

ــ ئايلىناي مەلىكەم، ئاغزىلىرىغا تېتىغان بولسا، ــ دېدى ئىسان دۆلەت خېنىم يېقىملىق كۈلۈمسىرەپ، ــ ئاللاھ خالىسا قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن، بۇنىڭدىنمۇ ئوخشىتىپ ئەتكۈزۈپ بېرىمەن.

ــ خىجىلمەن، ھېلىمۇ سىلىنى كۆپ جۇۋۈتۈپ كېلىۋاتىمەن، ــ دېدى شاھ بېگىم مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈپ، ــ قەشقەرگە بارغاندا ئۆزۈم خىزمەتلىرىدە بولىمەن.

ــ قەشقەرگە بارغاندا ئىككىلىرى بىر ـ بىرلىرى بىلەن بولۇپ مەن بىلەن كارىلىرى بولمىغىدەك ـ دە، ــ دېدى يۇنۇسخان ئىككى ئاغىچىسىنىڭ كۆڭۈل ئىزدەشلىرىدىن سۆيۈنۈپ.

ــ يوقسۇ، ئۆزلىرىنى ئۇنتۇپ قالغىلى بولامدىغان ھەزرىتىم، ــ دېدى ئىسان دۆلەت خېنىم.

ــ قەشقەرنىڭ گۈزەللىرىنى بەكمۇ نازاكەتلىك دەپ ئاڭلايمەن. بىزنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا بولدى، ــ دېدى شاھ بېگىم ئەركىلەپ.

ــ جاھاندا گۈزەللەر تولا، لېكىن ھېچقايسىسى ئىككىلىرىگە يەتمەيدۇ.

ــ ھەممەت قىلدىلا، ــ دېدى ئىككى خانىش سۆيۈنگەن ھالدا بېشىنى ئېگىپ.

مەلىكە مېھرىنىگار خېنىم مۇگدەشكە باشلىغان، قورسىقى تويغان مەلىكە قۇتلۇقىنگار خېنىم بولسا ئىنىكئانىسىنىڭ قۇچقىدا ئاللىقاچان ئۇخلاپ قالغانىدى.

ــ مەلىكىلەرنى ئارام ئالدۇرسۇنلار، ــ دېدى ئىسان دۆلەت خېنىم ئوتتۇرا ياشلىق باش كېنىزىكىگە قاراپ.

خىزمەتكار ئاياللار ئىككى مەلىكىنى ئاۋايلاپ قۇچقىغا ئېلىپ ماڭدى.

ــ ھېزى بولۇڭلار، مەلىكىلەر كېچىدە يېپىنچىنى ئېچىۋەتمىسۇن، تاغنىڭ سوغۇقى كېچىدە بەك ئەدەيدۇ، ــ دەپ تاپىلىدى يۇنۇسخان خىزمەتكارلارغا قاراپ.

ــ بىزمۇ يانايلى، ھەزرىتىم ئوبدانراق ئارام ئېلىۋالسىلا، ــ دېدى ئىسان دۆلەت خېنىم بىر پىيالە چاي ئىچىۋالغاندىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ.

ئۇنىڭغا ئەگىشىپ شاھ بېگىمۇ ئورنىدىن تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى ۋە كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا يۇنۇسخانغا چەكسىز مېھرى بىلەن قارىۋالدى. ھەئە، ئىككىلا خانىشنىڭ يۇنۇسخان بىلەن يالغۇز قالغۇسى بار ئىدى، ئەمما بىز ــ بىرىدىن ھايا قىلىپ مەقسىتىنى بىلدۇرۇشتىن ئېھتىيات قىلىشتى. پات ئارىدا بولىدىغان جەڭنىڭ غېمى بىلەن ئولتۇرغان يۇنۇسخاننىڭ ئاياللىرىنىڭ كۆڭلىنى چۈشەنگىدەك ھەپسىلىسى يوق ئىدى. ئۇ ئىككى ئاغىچىسىنى كۆزى بىلەن ئۇزىتىپ قويۇپ ئورنىدا مىدىرلىماي ئولتۇردى.

ــ شاراب قۇي، ــ دېدى ئۇ يېنىدىكى مەھرىمگە قاراپ.

ئارقىمۇئارقا ئۇچ ئاپقۇر شاراب ئىچكەن يۇنۇسخان ئوبدانلا كەيپ بولغانىدى. شۇ دەقىقىدە ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن دادىسى سۇلتان ئۇۋەيسخان قازا قىلىپ كەتكەندىن كېيىن ئانىسى دۆلەتسۇلتان مەلىكىگە ئەگىشىپ تۇركىستانغا قايتىپ كەلگىنى، بوۋىسى ئەمىر شەيخ نۇرىددىننىڭ نەسىھەتلىرى، سەمەرقەنتتە مىرزا ئۇ-

لۇغبەگ بىلەن ئۇچراشقىنى، كېيىن ھىراتقا ـــ خاقانى سەئىد شاھرۇخ مىرزىنىڭ ھۇزۇرىغا بارغانلىقى، كۆيۈمچان ئۇستازى مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلى يەزدىنىڭ تەربىيەسىدە ئىلىم ـ پەزىلەت ئۆگەنگەن كۈنلىرى، شەرەفىددىن ئەلى يەزدى قازا قىلىپ كەتكەندىن كېيىن بىر مەزگىل مەشھەدتە، ئاندىن باغداد، دەمەشق، ئاخىرىدا شىراز ئالىملىرىنىڭ ھۇزۇرىدا ئىلىم تەھسىل قىلغانلىقى، ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ چاقىرتىشى بىلەن ھىراتقا قايتىپ كېلىپ، ئاتا مىراس زېمىنى موغۇلىستان سەلتەنەتىنى قولغا ئېلىشقا نىيەت قىلغانلىقى، ياشىنىپ قالغان ئانىسى دۆلەتسۇلتان مەلىكىنىڭ رىغبەتلەندۈرۈشى، كۆنچى ئەمىرى شىرھاجى بەگ، بەدەخشان ھۆكۈمدارى سۇلتان مۇھەممەدخانلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكى ۋە ئۇلارغا كۆيۈئوغۇل بولغانلىقى، مەقسەت ـ مۇددىئاسىنى چۈشەنگەن نۇرغۇن بەگ ـ ئەمىرلەرنىڭ ئەتراپىغا ئۈيۇشقانلىقى بىر ـ بىرلەپ ئۆتۈشكە باشلىدى.

ئۇ ئايرىلىپ كەتكىلى ئاز كەم ئوتتۇز يىل بولاي دەپ قالغان ئىنىسى ئىسان بۇغاخاننى ھەر قېتىم ئېسىگە ئالغىنىدا ئۆسمۇر لۇك چېغىدا يۇرىكىگە ئورناپ كەتكەن قېرىنداشلىق مېھرىدىنمۇ ئەيتاۋۇر يۇرىكىنىڭ بىر يەرلىرى ئاچچىق ئېچىشاتتى. تەخت ـ سەلتەنەتنى دەپ ئىنىسىغا قارشى لەشکەر تارتماقچى بولغانلىقىدىن كۆڭلى يېرىم بولاتتى. خىجىللىق، نومۇس تۇيغۇلىرى ۋۇجۇدىنى ئەسىر ئالاتتى، ھەتتا لەشكىرىي يۇرۇشتىن يالتىيىپمۇ قالاتتى. ئەمما ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن ھىراتتىكى باغى زاغاندا تۇرۇشكەن ئەھدۇ پەيمانلار، ئانىسى دۆلەتسۇلتان مەلىكىنىڭ ۋەسىيىتى، ئۆزىنىڭ يىگىرمە نەچچە يىللىق تاجۇ تەختسىز ئۆتكۈزگەن سەرگەردانلىق ھاياتىنى ئېسىگە ئالغىنىدا ۋۇجۇدىنى چىرمىۋالغان بۇ تۇيغۇلار شۇ ھامان غايىب بولاتتى. ئۆزىنى بۇيۇك موغۇلىستان سەلتەنەتىنىڭ بىردىنبىر ھەقىقىي تاج ئىگىسى دەپ قارايتتى. ئەينى ۋاقىتتا تۇرپان ئوردىسىدىكى ئەمىر ـ سەركەردىلەرنىڭ ئانىسى بىلەن ئۆزىنى تۇرپاندىن ھەيدەپ چىقىرىپ، ئۇ

نىسىنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇشنى ئادالەتسىزلىك دەپ ھېسابلايتى. ئاتا مىراس تاجۇ تەختىنى قولغا ئېلىپ موغۇلىستان سەلتە-نەتىگە پاسىبان بولسا ئىنىسى ئىسان بۇغاخانغا ياخشى مۇئامىلە قىلىشنى، نائىب خانلىق مەرتىۋىسى بېرىپ، قېرىنداشلىق مېھىر ـ مۇھەببىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، سەلتەنەت تىزگىنىنى بىللە تۇتۇشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. پەقەت مۇشۇ ئوي ـ خىيالالرلا ئۇنىڭ كۆڭلىگە سايە تاشلاپ تۇرغان خىجىللىق تۇيغۇلىرىنى توزىتىۋەتتى. موغۇلىستان، تۇركىستان، پەرغانىدىن ئىبارەت بۇ كەڭرى زېمىندا قۇدرەتلىك بىر خانلىق قۇرۇش يۇنۇسخانىڭ بۇيۇك غايىسى ئىدى. مۇشۇ غايىسىنى ئەملىگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن بولسىمۇ موغۇلىستان سەلتەنەتىنى قولغا ئالمىسا بولمايتى. ئۇنىڭچە ئاتا ـ ئەجدادلىرىنىڭ زېمىنى بولغان موغۇلىستاندىلا ھەقىقىي قۇدرەتلىك بىر خانلىققا ئاساس سالغىلى بولاتتى.

سەييىدئەلى ئالىپ ئۇنىڭ مۇشۇ بۇيۇك غايىسىنى ئەملىگە ئاشۇرۇشتىكى ئەڭ چوڭ توسالغۇ ئىدى. ئۇ پەقەت مۇشۇ پېشقەدەم سەركەردىدىنلا قاتتىق ئىھتىيات قىلاتتى. ئۇنى بويسۇندۇرماي تۇرۇپ موغۇلىستاندا پۈت تىرەپ تۇرۇش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئۇ موغۇلىستانغا يۇرۇش قىلىشتا بىرىنچى ھۇجۇم نىشانىنى قەشقەر قىلىپ تاللىغانىدى.

شۇنداق، ئۇ يېقىنقى بىر يىلدىن بېرى سەييىدئەلى ئالپنىڭ ئارقىمۇئارقا ئەۋەتكەن مەكتۇپلىرىنى تاپشۇرۇۋالدى. دوستلۇق، قېرىنداشلىقنى شىپى كەلتۈرۈپ، تاشنىمۇ ئېرىتىۋەتكۈدەك ئىبارىلەر بىلەن تولغان بۇ مەكتۇپلار بەكمۇ تەسىرلىك ئىدى. شۇنداقلا، بۇ مەكتۇپلاردا يۇنۇسخاننىڭ موغۇلىستانغا لەشكەر تارتىپ كەلمەسلىكى ئالاھىدە ئەسكەرتىلگەن. بۇ سەممىي ئاگاھلاندۇرۇشلارنى پۈتۈنلەي تەھدىت دەپ چۈشەنگەن يۇنۇسخان پەرۋاسىز قارىدى، جاۋاب خېتىمۇ يازمىدى. بالا ۋاقىتلىرىدا ھەر دائىم ئەركىلىتىدىغان، بوينىغا مىندۇرۇۋالىدىغان، كىچىك دېمەي

قورال ـ ياراغ ئىشلىتىش، جەڭبازلىق ماھارەتلىرىنى ئايانماي، زېرىكمەي ئۆگىتىدىغان، كەلگۈسىدە موغۇلىستان تەختگاھىنىڭ پاسىبانى بولىدىغانلىقىنى پات ـ پات ئەسكەرتىپ تۇرىدىغان، با ـ ھادىرلىقى، تەدبىرلىكلىكى، مەردۇ مەردانىلىقى بىلەن بالىلىق قەلبىدە ئۆچمەس سىيما بولۇپ قالغان بۇ سەركەردىنىڭ، دادىسى سۇلتان ئۇۋەيسخان ئۆلۈپ كېتىشى بىلەنلا نېمە ئۈچۈندۇر دەرھال ئۆزىدىن، ئانىسىدىن يۇز ئۆرۈپ، قائىدىگە خىلاپ ھالدا ئىنىسىنى تەختكە ئولتۇرغۇزغانلىقىنى، ئانىسى بىلەن ئۆزىنى كىندىك قېنى تۆكۈلگەن ئانا ۋەتىنىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇرلىغانلىقىنى كەچۈ ـ رەلمەيتتى. شۇ سەۋەبتىن قەلبىنىڭ چوڭقۇر يېرىدە قاتتىق ئادا ـ ۋىتى بار ئىدى. ئۇدۇل قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ بېرىپ سەييىد ـ ئەلى ئالپقا، ئەينى ۋاقىتتا لالما ئىتتەك قوغلانغان بەختسىز خانزادىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىنى كۆرسىتىپ قويۇشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. ئۇ سەييىدئەلى ئالپنى تىرىك قولغا چۈشۈرسە ئۆل ـ تۈرۈۋەتمەي يېنىدا نەزەربەند قىلىپ ساقلاپ، قانچىلىك ئۆمۈر كۆرسە ئۆزىنىڭ موغۇلىستان تەختىدە ئولتۇرۇپ شۇنچىلىك سەلتەنەت يۈرگۈزگىنىنى، ئەل ـ يۇرتقا قانداق پاسىبانلىق قىل ـ غانلىقىنى كۆرسىتىپ قويۇشنى ئويلايتتى. سەييىدئەلى ئالپنى ھەر قېتىم ئېسىگە ئالغىنىدا يۇرىكىدىكى ئاداۋەت گۈلخانلىرى شۇنچىلىك ئۆلغياتتى، تەخت ـ سەلتەنەتكە بولغان ھېرىسمەن ـ لىكى ھەسسىلەپ ئاشاتتى.

«ئاز قالدى، ئاللاھ خالىسا قەشقەرنى تىنچ ـ ئامان قولۇمغا ئېلىۋالسام، ئىنىم ئىسان بۇغاخانىنىڭ تاجۇ تەختىنى بىكارلاپ بەرمەسلىككە ئامالى يوق. شۇ تاپتا قېرى ئەمىر سەييىدئەلى ئالپ نېمە ئىشلار بىلەن مەشغۇلكىن؟ جەنىتەمتاكان خانىش ئانامدىن ئاڭلىشىمچە، ئۇ ئۆز ۋاقتىدا مەرھۇم خان ئاتامنىڭ موغۇلىستان تەختگاھىنى سۇلتان شىرمۇھەممەدخاندىن قايتۇرۇۋېلىشىدا كاتتا تۆھپە كۆرسەتكەن، ھەرقاچان خان ئاتامنىڭ يېنىدىن ئايرىلماي

چارە ـ تەدبىر كۆرسەتكەن، ئۇرۇشلاردا باھادىرلىق قىلغانكەن. تەقدىر دېگەن ئاجايىپ ـ ھە؟! ئۇ ئاشۇ چاغلاردا كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۆزى جان پىدالىق قىلغان خانىنىڭ خانزادىسى بىلەن رەقىب بولۇپ قېلىشنى، ھايات ـ ماماتلىق جەڭ قىلىپ قېلىشنى ئويلىغان بولغىيمىدى؟ ھەرگىز ئويلىمىغان. قەشقەردە سەپ تۈزۈشۈپ قالساق ماڭا يول قويارمۇ؟ جەننەتماكان خان ئاتامنىڭ يۈز ـ خاتىرىسىنى قىلارمۇ؟ بۇزرۇكۇار خانىش ئانامنىڭ دېيىشچە، ئۇ كېيىنچە ئاشۇ قىلغانلىرىغا پۇشايمان قىلغان، مېنى ئىزدەپ تېپىش ئۈچۈن سەمەرقەنت، ھىرات، باغداد، شىرازلارغا چاپارمەن ماڭغۇزغانكەن. تەقدىر ـ قىسمەت بىلەن ئۇلارغا يولۇقماپتىمەن. ناۋادا يولۇقۇپ قالغان بولسام ھازىرقىدەك قىسمەت شەكىللىنەر-مىدى؟ مۇمكىن ئەمەس. ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ ئەۋەتكەن چاپارمەنلىرىگە ئەگىشىپ موغۇلىستانغا كەلمەيتتىم. ماڭا بىرەر ۋىلايەتنىڭ ئەمىرلىكىنى بېرىپ تەخت دەۋاسىدىن ۋاز كەچ، ئىنىڭنىڭ سەلتەنەتىنى ئېتىراپ قىل، دەپ نەسىھەت قىلار بولغىيتتى ھەقچان. يولۋاسقا تاغ كېرەك، ئۇ ھەرگىزمۇ دۆڭلۈكنى ماكان تۇتمايدۇ. ئارقىمۇئارقا يوللىغان ئاشۇ مەكتۇپلىرىدىنمۇ ئاشۇنداق مەنە چىقىپ تۇرمامدۇ؟ ئۆزىنى كىم چاغلايدۇ ـ ھە؟ جەننەتماكان خان ئاتامغا ھەمدەمدە بولۇپ موغۇلستان تەختگاھىنى ئىستىلا قىلغان بولسا، كۆرسەتكەن ئەجىر ـ تۆھپىسىگە تۇشلۇق ھۆرمەت ـ ئىمتىيازغا ئېرىشتى. ئۆز ۋاقتىدا مەرھۇم خان ئاتام ئۇنىڭ تۆھپىسىنى تارتۇقلاپ ھامماملا ـــ مەلىكە ئۇز سۇلتان خېنىمنى ھېچقاندىق تويلۇق سالمايلا نىكاھلاپ بەرگەنكەن. زامانىسىنىڭ دانىشمىنى، ئەقىلدارى، لەشكىرىي ئىلىمنىڭ ئەللامىسى، خان جەمەتىنىڭ كۆرەگانلىق مەرتىۋىسىدىكى ئالىي نەسەبلىك ئەزاسى ھېسابلانغان بۇ سەركەردە ئۆز ۋاقتىدا نېمىشقا ھەق ـ ناھەقنى ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىپ، مېنىڭ ئورنۇمغا ئىنىمنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇپ، ئاشۇنداق خاتا ھۆكۈم چىقارغان بولغىيتتى؟ مانا-قۇل، بۇ خاتالىقنى گەردىنىگە ئالسۇنۇ، نېمىشقا ئەمدىلىكتە مېـ-

نىڭ موغۇلستانغا كېلىشىمنى، ئاتا مىراس تاجۇ تەختىمنى قو-
لۇمغا ئېلىشىمنى يەنە جان ـ جەھلى بىلەن توسۇماقچى بولىدۇ،
بۇنداق قىلىشىدىكى مەقسەت ـ مۇددىئاسى نېمىدۇ؟ ھەرگىز يول
قويمايمەن. ھەرقانداق سۇلھىگىمۇ كەلمەيمەن. يولۇمنى توسىمەن،
نىيىتىمدىن ياندۇرىمەن دەيدىكەن، قولىدىن كەلسە بېشىمنى تې-
نىمدىن جۇدا قىلسۇن. بولمىسا مېنى بۇ يولدىن توسۇمقى مۇم-
كىن ئەمەس. ھەر بىر مەكتۇپىدا ئاغا ـ ئىنى تاجۇ تەخت تالىشىپ
ياغى قىلسا خەلقىئالەم زاغۇ تۇتىدۇ[1]، ئاۋام ـ رەئىيەت نالەت ئو-
قۇيدۇ، ئەل ـ يۇرت بالايىئاپەت ئىچىدە قالىدۇ، دەيدۇ تېخى. نې-
مىشقا ئۇ نەسىھەتلەرنى تەخت ساھىبى بولمىش ئىنىمغا بېرىپ
قىلمايدۇ؟ ئۇنى چىرايلىقچە تەختنى ئۆتۈنۈپ بېرىشكە كۆندۇر-
مەيدۇ؟ نېمىشقا مەنلا ئۇنىڭ نەسىھەتىگە قۇلاق سالغۇدەكمەن؟ ھە-
قىقەت بىر مەھەل كۆمۈلۈپ قالسىمۇ ھامان ئۆزىنىڭ جۇلاسىنى
ئايان قىلىدۇ. ھەقىقەت مەن تەرەپتە. ھەقىقىي مەرد ـ باھادىر بولسا
مېنى قوللىسۇن، بولمىسا ئىشىنى قىلسۇن. قېرى جېنى تۇمشۇ-
قىغا كېلىپ، يەر تىرەپ قالغاندا ئەڭ ياخشىسى مەن بىلەن قار-
شىلاشمىغىنى، سۆكۈت قىلغىنى، ئاغا ـ ئىنى ئوتتۇرىسىدىكى
ئىختىلاپقا قېتىلمۇالمىغىنى ئەۋزەل. شۇنداق، ئۇ قېرىپ قالغىنى،
پۇت ـ قولىنىڭ كۈچ ـ ماغدۇرى قالمىغىنى بىلەن تەدبىرلىك،
ھىيلە ـ تەدبىرده ئۇنىڭ تەڭدىشى بولالمايمەن. شۇڭلاشقا ئېھتىيات
قىلغىنىم، ھەر بىر قەدەمنى ئاۋايلاپ باسقىنىم ئەۋزەل...»

يۇنۇسخان بىرئاز سەگدەش ئۇچۇن بارگاھى ئالىدىن
سىرتقا چىقتى. تۇن يېرىملاشقان بولۇپ، تولۇن ئاي كۇموش نۇر-
لىرىنى ئايماي چېچىۋاتاتتى. تۇمەنلىگەن يولتۇزلار گويا يۇنۇس-
خانغا مەدەت بېرىۋاتقاندەك شوخلۇق بىلەن كۆز قىسىپ جې-
مىرلايتتى. يۇنۇسخان غۇر ـ غۇر ئەسكەن تاغ شامىلىغا كۆكرە-
كىنى تۇتقىنىچە قېنىپ ـ قېنىپ نەپەس ئالدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ
ۋۇجۇدى ئىشەنچكە تولۇپ تاشقاندى.

① زاغۇ تۇتۇش ـــ مەسخىرە قىلىش.

54

قەشقەر شەھىرىنىڭ سىرتى سۇلتان ئىسان بۇغاخان باشلاپ كەلگەن خان لەشكەرلىرى ۋە سەييىدئەلى ئالپىنىڭ قۇرغان چېدىر ـ بارگاھلىرى بىلەن تولىمۇ ۋەھىمىلىك تۈس ئالغانىدى.

مىڭيول قىشلىقىدا لەشكەرلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ بىر ھەپتە ئارام ئالدۇرۇۋالغاندىن كېيىن، يول بويى ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىمايلا ئۇدۇل قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن يۇنۇسخان، شەھەردىن ئۇچ پەرسەخ يىراقلىقتا ئۆزىگە قارشى تەييارلىنىپ تۇرغان رەقىبلەرنىڭ بارگاھىنى كۆرۈپ بىرئاز ھودۇقتى. سەركەردىلىرىگە دەرھال ئۇچ پەرسەخ ئارلىق تاشلاپ بارگاھ قۇرۇشقا پەرمان بېرىپ، يەزەك[1] قوشۇنىنىڭ سەركەردىسىنى ياۋ قوشۇنىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ كېلىشكە ئەۋەتتى. ھەئە، رەقىبلىرىنىڭ ئالدىنئالا تەييارلىنىپ تۇرغانلىقى ئۇنى تەمتىرىتىپ قويغانىدى. يۇنۇسخان لەشكىرىي يۇرۇشكە چىقىشتىن ئاۋۋال ئويلىغىنىدەك، قەشقەرنى ئۇنچە ئاسان ئالالمايدىغانلىقىنى بىردىنلا ھېس قىلىپ يەتتى.

«سەييىدئەلى ئالپ ئاللىقاچان تەييارلىق كۆرۈپ قويغانىكەن ـ دە. نېمىشقا ئۇ يول ئۈستىدىكى مۇھىم داۋان، ئۆتكەللەرگە لەشكەر ئورۇنلاشتۇرمايلا، ھەممە سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى قەشقەرگە جۇغلىۋالدىكىنە؟ بۇ ئۇنىڭ مەندىن ئېھتىيات قىلغىنىمىدۇ ياكى لەشكىرىي كۈچىنى بۆلۈۋەتمەي بىر يەرگە جەم قىلغىنىمىدۇ؟ ۋەياكى ھىيلە ئىشلىتىۋاتامدىغاندۇ؟ راست، بۇ قېرى سەركەردىنىڭ ھىيلە ـ مىكرى، تەدبىرى تولا دەپ ئاڭلىۋېدىم.

① يەزەك ـــ چارلىغۇچى ئەتىرەت.

ئەڭ ياخشىسى ھۇجۇم قىلىشقا ئالدىرىماي، ئەھۋالنى ئىنچىكە كۆزىتەيلى...»

بارگاھى ئالىيغا جەم بولۇشقان سەركەردىلەر چوڭقۇر خىيالغا ئەسىر بولغان يۇنۇسخاننىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلەلمەي جىمجىت ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلار يۇنۇسخاننىڭ قەشقەرنىڭ بوسۇغىسىغا كېلىپ بۇنداق جىمىپ كېتىشىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈشمىگەنىدى. شۇ تاپتا ئۇلارغا ۋاقىت تولىمۇ ئاستا ئۆتكەندەك بىلىنىۋاتاتتى. يەزەك سەركەردىنىڭ كىرىپ كېلىشى بارگاھى ئالىينىڭ بىر ئاش پىشىملىق جىمجىتلىقىنى بۇزۇپ تاشلىدى.

ـــ مەلۇم بولغاي، ـــ دېدى يەزەك سەركەردە قول باغلاپ تۇرۇپ.

يۇنۇسخان ئاستا بېشىنى كۆتۈرۈپ سەركەردىگە قارىدى.

ـــ خوش.

ـــ ئالدىمىزدىكى راستتىنلا قەشقەر لەشكەرلىرى بىلەن ئاقسۇدىن ھەمدەمگە كەلگەن خان لەشكەرلىرىنىڭ قارارگاھى ئىكەن، ئۇقۇشمىچە سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىر ھەپتە ئاۋۇال ئاقسۇدىن لەشكەر باشلاپ كەلگەنكەن. ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ سانى ئوتتۇز مىڭدىن كەم ئەمەستەك قىلىدۇ.

ـــ قارارگاھىنىڭ ئەھۋالى قانداقراق؟ ـــ سورىدى مىركەرىمبەردى بەگ.

ـــ ئىنتايىن مۇستەھكەم. تەرتىپ ـ ئىنتىزامىمۇ شۇنداق رەتلىك. قاراۋۇل ـ چارلىغۇچىلاردىن باشقا لەشكەرلىرىنىڭ قارارگاھ ئىچىدە مېڭىپ يۈرگىنىنى كۆرگىلى بولمايدۇ. بىز قارارگاھقا خېلىلا يېقىنلاشقان بولساقمۇ، لېكىن ئۇلار بىزنى كۆرمىگەندەك پەقەتلا پەرۋا قىلمىدى.

ـــ قەستەن بىزگە سۇر كۆرسىتىۋاتقان گەپ، ـــ دېدى ئەمىر بەگچەك شالاڭ ساقاللىرىنى تىترىتىپ، ـــ مېنىڭچە ئىككىلىنىپ تۇرماي دەرھال ھۇجۇمغا ئۆتەيلى. مۇشۇنداق قىلساق ياۋغا

ۋەھىمە پەيدا قىلغىلى، پاتىپاراق قىلىپ ئىرادىسىنى سۇندۇرغىلى بولىدۇ، ھەم لەشكەرلىرىمىزنىكۈمۇ جەڭگىۋارلىقى ئاشىدۇ.

يۇنۇسخان سەركەردىلىرىگە تەكشى نەزەر تاشلىدى. ئەمىر مىركەرىمبەردى بەگ بىلەن ھەقنەزەر مىرزا سەل ئىككىلىنىپ قالغاندەك قىلاتتى.

ـــ مېنىڭچە ئالدىرىمايلى، ـــ دېدى يۇنۇسخان، ـــ سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمىز بىر ـ ئىككى كۈن ئوبدان ئارام ئېلىپ ھاردۇقىنى چىقىرىۋالسۇن. ئۇنىڭغىچە ياۋ قارارگاھىنىڭ جايلىشىش ئەھۋالىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ كۆزىتەيلى. ھامىنى لەشكەر تارتىپ كەلگەن ئىكەنمىز، ئالدىراقسانلىق قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق. تەييارلىقلىرىمىز پۈختا بولغاي، لەشكەرلەر قارارگاھىتىن خالىغانچە سىرتقا چىقمىغاي، ئەتراپتىكى ئاھالىلەر بىلەن سۆزلەشمىگەي، پەرمانىمغا خىلاپلىق قىلغۇچىلارنىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ. جانابى سەركەردىلەرگە ئىجازەت!

ـــ ئالىيلىرى ئامان بولغايلا!

سەركەردىلەر بارگاھى ئالىيدىن ئاستا يېنىپ چىقىشتى.

يالغۇز قالغان يۇنۇسخاننى غەم بېسىۋالغاندى. رەقىبلىرىنىڭ شەھەرنىڭ سىرتىدا قارارگاھ قۇرۇپ ياتقىنى ئاللىقاچان جەڭگە تەييارلىنىپ بولغانلىقىنىڭ بېشارىتى ئىدى. ناۋادا ئۇلار شەھەردىن چىقماي يۇنۇسخاننىڭ ھۇجۇم قىلىشىنى كۈتۈپ تۇرغان بولسا بۇنچىۋالا تەشۋىشلىنىشنىڭ، ئېھتىيات قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. سەييىدئەلى ئالىپ بولمىسا، ئىنىسى ئىسان بۇغاخان ئىككى تۇمەن ئەمەس، يىگىرمە تۇمەن لەشكەر باشلاپ كەلگەن تەقدىردىمۇ ئۇ قىلچىلىك غەم قىلىپ كەتمەيتتى. ۋۇجۇدىنى چىرمىۋالغان چىگىش خىياللارنىڭ بىر بېشىغا چىقىپ بولالمىغان يۇنۇسخان، ناۋادا رەقىبلىرىدىن ھېچقانداق شەپە بولمىسا لەشكەرلىرىنى ئوبدان ئارام ئالدۇرۇپ، ئىككى كۈندىن كېيىن ھۇجۇمغا ئۆتۈشنى قارار قىلدى.

※ ※ ※

موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ قارارگاھى.

ھەشەمەتلىك شاھانە چېدىرنىڭ تۆرىدە سۇلتان ئىسان بۇغا-خان تولىمۇ غەمسىز ئولتۇراتتى. كېچىدىن بېرى ئۇخلىماي قىل-غان بەزمىنىڭ تەسىرىدىنمۇ ئەيتاۋۇر كۆزلىرىدە ئۇيقۇ قاينايتتى، تۇرۇپ ــ تۇرۇپ ئەسنەپ قويياتتى.

ــ ياۋغا ئارام ئېلىۋېلىشقا پۇرسەت بەرمەسلىكىمىز كېرەك ئىدى، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان ئاللىقانداق بىر زېرىكىش تۇيغۇ-سىدا، ــ ئۇزۇن مۇساپىنى بېسىپ كەلگەن ياۋ بىلەن جەڭ قىل-ساق ئاسان غەلىبە قىلالمايتتۇق.

ــ ئەينى مۇددىئا. قۇدرەتلىك پاناھگاھىمىز دانادۇر، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ تەۋازۇ بىلەن ئېگىلىپ تۇرۇپ، ــ ياۋ لەشكەر-لىرىنىڭ يول جاپاسىدا ھېرىپ كەلگىنى راست، ئەمما ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقى سۇسلاشقىنى يوق. مۇشۇنداق ئەھۋالدا ھۇجۇمغا ئۆتسەك، ئۇلار جېنىنى ئالقىنىغا ئېلىپ قويۇپ قارشىلىق كۆر-سىتىشى مۇمكىن. بۇ جەڭ ۋەزىيىتىگە پايدىسىز. مېنىڭچە بىر-نەچچە كۈن تەخىر قىلايلى، خانزادە يۇنۇسخانىنىڭ ھەدىگەندە ھۇ-جۇم قىلماي تۇرۇۋالغىنىغا قارىغاندا، ئۇ چوقۇم بىزدىن ئېھتىيات قىلىپ قالدى. قاراۋۇللارنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، ياۋنىڭ يە-زەكلىرى قارارگاھىمىزنى توختىماي كۆزىتىۋاتقۇدەك، ئەھۋال ئۇقۇشۇۋاتقۇدەك. بىزنىڭ جىم تۇرۇۋېلىشىمىز ئۇلارنى بەتگۇمانغا سالماي قالمايدۇ. گۇمان ئەلۋەتتە تەشۋىشنى كۈچەيتىدۇ، تەشۋىش جەڭگىۋارلىقنى سۇسلاشتۇرىدۇ. ئالىيلىرى قارارگاھتا تۇرۇپ زې-رىكىپ قالدىلا، مېنىڭچە شەھەرگە كىرىپ ئارام ئالسىلا، ۋاقتى كەلگەندە خەۋەر بېرىمەن.

سۇلتان ئىسان بۇغاخانىڭمۇ خىيالى شۇ ئىدى، نەچچە كۈن-دىن بېرى قارارگاھتا تۇرۇپ زېرىكىپ قالغانىدى. يەنە بىر تەرەپ-

تىن نېمە ئۈچۈندۇر ئۇ ئاكىسى يۇنۇسخان بىلەن جەڭ مەيدانىدا يۈزمۈيۈز كېلىپ قېلىشتىن ئېھتىيات قىلىپ قالغاندى. سەيىيدئەلى ئالپمۇ بۇ قېرىنداشلارنى جەڭ مەيدانىدا ئۈچراشتۇرۇشنى خالىمايتتى.

ـــ شۇنداق قىلايلى ئەمىسە، ـــ دېدى ئىسان بۇغاخان دەس ئورنىدىن تۇرۇپ.

سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى ئۇزىتىپ قويغان سەييدئەلى ئالپ ئىككى ئوغلىنى يېنىدا ئەپقېلىپ قالغان سەركەردىلەرنى ئۆز قارارگاھلىرىغا قايتۇرۇۋەتتى.

ـــ ئارتۇچ[1] تۆپىلىكىدە بۆكتۇرمىدە تۇرغان سەركەردە ـ لەشكەرلەرنىڭ ئەھۋالى قانداقراق ئەمىرزادەم؟ ـــ سورىدى سەييدئەلى ئالپ چوڭ ئوغلى سانىز مىرزىغا قاراپ.

ـــ خاتىرجەم بولسىلا ئاتا، پەرمانلىرىغا بىنائەن بارلىق ئۆتكەل ـ داۋانلارغا قارارگاھ قۇردۇق. ئادەم تۇگۇل ئۇچار قۇشلارمۇ چاڭگىلىمىزدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ.

ـــ ئەينى مۇددىئا. يەنە تاپىلاپ يۇرمەيمەن، ـــ دېدى سەييدئەلى ئالپ تەمكىنلىك بىلەن ئاپئاق ساقاللىرىنى سىلاپ تۇرۇپ، ـــ خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ جېنىغا چوقۇم كېپىللىك قىلىسىلا. ھەرقانداق سەركەردە ـ لەشكەر خانزادىگە زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزمىگەي. پەقەت خاتۇن ـ بالىلىرى، خىزمەتكارلىرى بىلەن قېچىپ كېتىشىگە يول قويسىلىرى بولدى.

ـــ نېمىشقا خانزادە يۇنۇسخانىنىڭ قېچىپ كېتىشىگە يول قويىمىز ئاتا؟ ـــ سورىدى دادىسىنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنمىگەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا.

ـــ خانزادىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى نىزا ـ ئاداۋەتلەرگە مۇشۇنچىلىك ئارىلىشىپ قالغىنىمىزمۇ يېتەر ئوغلۇم، ـــ دېدى سەييدئەلى ئالپ، ـــ بۇنىڭ نۇرغۇن سەۋەبلىرى بار. ھازىر سەلىگە چۈشەندۇرۇپ ئولتۇرغۇدەك ۋاقىت يوق. بارلىق مەقسەت ـ

① ئارتۇچ ـــ ئاتۇش.

مۇددىئالىرىمدىن ئاغىلىرى تولۇق خەۋەردارىدۇر. ئىككى يىلدىن بېرى خېلى تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسامۇ يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ بۇ لەشكىرىي يۈرۈشىنى توسۇشقا مۇۋەپپەق بولالمىدىم. ئەمما ئۇمۇ جەننەتماكان سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ يۈرەك پارىسىدۇر. ئەلۋەتتە تەخت ـ سەلتەنەتتە ئۇنىڭمۇ ھەققى ـ نېسىۋىسى بار. ئاغا ـ ئىنى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، ئۆچ ـ ئاداۋەتىنى ھەل قىلىش بۇ ئۆمرۈمدە مېنىڭ قولۇمدىن كەلمەيدىغان ئوخشايدۇ. پەقەت ۋاقىتنى كەينىگە سۈرۈشتىن ئۆزگە چارە تاپالمىدىم. ناۋادا خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى تۇتۇپ سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىنىڭ دەرگاھىغا ئەكەلسەك، خاتالىق ئۈستىگە خاتالىق ئۆتكۈزگەن بولۇپ قالىمىز. شۇڭلاشقا ئاغا ـ ئىنى ئۇچراشمىغىنى ئەۋزەل. پەقەت يۇنۇسخاننى سەركەردە ـ لەشكەر ـ لىرىدىن تولۇق ئايرىۋەتسەكلا بولىدى. يۇنۇسخان سەركەردە ـ لەشكەرلىرىدىن ئايرىلىپ قالسا، يەنە بەش ـ ئون يىلىمىز بۇ زېمىنغا لەشكەر تارتىپ كېلىشكە پېتىنالمايدۇ. سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىمۇ تەخت ـ سەلتەنەتتە خاتىرجەم ئولتۇرۇۋېرىدۇ.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا دادىسىنىڭ مەقسىتىنى تولۇق چۈشەنمىگەن بولسىمۇ ئارتۇقچە سوئال سورىمىدى.

ــ ناۋادا خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرى ئارتۇچ ئارقىلىق چېكىنمىسچۇ؟ ــ سورىدى سانىز مىرزا.

ــ خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرى ئاشۇ كەلگەن يولىدىن باشقا يولنى بىلمەيدۇ. چوقۇم كەلگەن يولى بىلەن چېكىنىدۇ، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ ئۆزىگە ئىشەنگەن ھالدا، ــ سىلى باشقا خىيالىلاردا بولماي دەرھال يانسىلا، سەركەردە ـ لەشكەرلەرگە قاتتىق جېكىلىسىلە. ئۇلار يۇنۇسخانىنىڭ يالغۇز چېكىنىپ كېتىشىگە يول قويسۇن.

ــ پەرمانبەردارمەن، ــ دېدى سانىز مىرزا ئورنىدىن تۇرۇپ.

ــ سىلى، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ ئىككىنچى ئوغلى مۇ ـ

ھەممەد ھەيدەر مىرزىغا قاراپ، ـــ جەڭ بولغان كۈنى سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بىلەن ئۇدۇل يۈنۈسخان قارارگاھىنىڭ ھەربىگە ھۇجۇم قىلسىلا. بۇنىڭدىكى مۇددىئا شولكى، خانزادىنىڭ ھەرەمـ لىرىنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش، باشقا سەركەردە ـ لەشكەرلەرنىڭ ئەجىر ـ تۆھپە كۆرسىتىشكە ئالدىراپ يۈنۈسخاننىڭ خاتۇن ـ باـ لىلىرىنى ئۆلتۈرۈۋېتىشىدىن ساقلىنىش، مۇددىئايىم ئايان بولـ دىمۇ ئەمىرزادەم؟

ـــ ئايان بولدى، ـــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا.

ـــ بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقماق بەسىي مۇشكۈل، ناۋادا يۈنۈسخان چېكىنگەن ۋاقىتىدا ھەربىنى ئېلىپ چېكىنىشـ كە ئۇلگۈرەلمىسە تېخى ياخشى. ئول چاغدا يالغاندىن ھۇجۇم قىلىپ قوغلىغان بولۇپ، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمىزنىڭ ئول زەئىپەـ لەرگە زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزۈشىنىڭ ئالدىنى ئالىدىلا. ناۋادا يۇـ نۇسخان ھەربىنى ئېلىپ چېكىنىشكە ئامالسىز قالسا، سىلى ئۇلارنى تولۇق قوغداپ ھاياتىغا كېپىللىك قىلىدىلا. بۇ ئىشتا قىلچىلىك سەۋەنلىك كۆرۈلمىگەي ھەم ۋاقىتىنچە باشقىلاردىن سىر تۇتۇلغاي.

ـــ مۇددىئالىرىنى چۈشەندىم ئاتا.

ـــ ئەمىسە شۇنداق بولسۇن. ۋاقتى كەلگەندە يۈنۈسخانىنىڭ ھەربىنى قىر ـ چاپ قىلىش ۋەزىپىسىنى سىلىگە تاپشۇرىمەن. قالغىنىنى ئۆزلىرى بىلۈرلا. خوش، قايتسىلا بولىدۇ.

چېدىرگاھىدا يالغۇز قالغان سەييىدئەلى ئالپ ئۆز ئىچىنى تىكشاپ ئۇزاققىچە جىمجىت ئولتۇردى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان قەشقەرگە ھەمدەمگە لەشكەر تارتىپ كەلگەندىن بېرى قايتىدىن يېڭىلاپ تۇزگەن جەڭ تەدبىرلىرىنى، سەركەردە ـ لەشكەرلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئەھۋالىنى بىر قۇر ئەسلەپ چىقتى. ئۇ تۇزگەن تەدبىرلىرىنىڭ، كۆرگەن ھازىرلىقلىرىنىڭ جاي ـ جايىدا بولغانـ لىقىغا ئىشەنچ قىلىپ خىلىلا خاتىرجەم بولدى. بولغۇسى جەڭدە

قاتتىق يېڭىلگەن يۇنۇسخاننىڭ بىچارە تۇرقىنى كۆز ئالدىغا كەل-
تۈرۈپ يۇرىكى پىژژىدە ئېچىشتى.
«قولۇمدىن كېلىدىغان ئامالالرنى قىلىپ باقتىم. خانزادە يۇ-
نۇسخان نەسىھەتىمگە پەقەتلا قۇلاق سالمىدى. ئەمدى ئۇنىڭغا نە-
سىھەت قىلىشنىڭ ئورنى قالمىدى. ئەسلىدە سەركەردە ـ لەشكەر-
لىرىنى ساقلاپ قالالىسا ئىككى قېيىنئاتىسى ئالدىدىمۇ، ھامىيسى
ئەبۇسەئىد مىرزا ئالدىدىمۇ، مۇھىمى ئىنىسى ھەم رەقىبى بولـ-
مىش سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى ئالدىدىمۇ ئۆزىگە ياخشى
ئىدى، كېيىنكى ئىستىقبالىغىمۇ تەسىر يەتمەيتتى. نېمىشقا ئۇ
تۈركىستان ھۆدۈدلىقىغا شۇكۇر ـ قانائەت قىلمايدىغاندۇ؟ ئەگەر
تۈركىستان تەسەررۇپىنى كىچىك كۆرگەن بولسا قولىدىكى ئاشۇ
يىگىرمە مىڭ لەشكەر بىلەن ئەتراپىدىكى باشقا خانلىقلارنى ئىس-
تىلا قىلسىمۇ بولاتتىغۇ. شۇنداق قىلغان بولسا بىزمۇ ھەمدەمدە
بولۇپ كۆمەكلىشەتتۇق ئەمەسمۇ؟ موغۇلىستان تەختگاھىدىن باش-
قا تەختگاھلاردىمۇ ئولتۇرۇپ دەۋران سۈرگىلى بولاتتىغۇ؟ ئەبۇ-
سەئىد مىرزىنىڭ ئۇنى شىرازدىن ئالاھىدە تەكلىپ قىلىپ ئەكە-
لىپ، لەشكەر، زېمىن بېرىپ، ئاتا مىراس زېمىنى بولمىش موغۇ-
لىستان تەسەررۇپىنى قولىغا ئېلىشقا دەۋەت قىلىشىدىكى مەقسە-
تى ئۆز تەسەررۇپىنى بىزدىن ـــ سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيـ-
لىرىنىڭ تەھلىكىسىدىن خالاس قىلىش ئىكەنلىكىنى بىلمەمدە-
كىنە. ئەبۇسەئىد مىرزا نېمىدېگەن قۇۋۇ ـ ھە؟! باجىسى ئابدۇللا
مىرزىدىن قېيىنئاتىسىنىڭ تەخت ـ سەلتەنىتىنى تارتىۋېلىش
ئۈچۈن دەشتى قىپچاق ئۆزبېكلىرىنى سەمەرقەنتكە باشلاپ كې-
لىشتىن ئايانمىدى. ئۇلارنىڭ سەمەرقەنتنى بۇلاپ ـ تالىشىغا يول
قويىدى. ئەمىر تۆمۇردىن مىرزا ئۇلۇغبەگ دەۋرىگىچە بىنا قىلىنـ-
غان مەشھۇر، كاتتا ئىمارەتلەرنىڭ ۋەيران قىلىنىشىغا سۈكۈت
قىلدى. مانا ئەمدى ئۆز سەلتەنەتىنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن يۇ-
نۇسخاننى شىرازدىن تېپىپ كېلىپ، قولىغا لەشكەر، قورال بې-

ىرىپ ئاغا ـ ئىنىلەرنى دۇشمەنلەشتۇردى. بۇ سەلتەنەت ماجىرالىرى ئاش ـ ئاخىرى نەگە بېرىپ، نەدە توختاركىن تاڭ؟! ئىنسان دېگەن سەلتەنەت، زېمىن، مال ـ دۇنياغا تويماي ئۆتىدىكەن، بۇلمىسا مەيلى سۇلتان، مەيلى ئاۋام بولسۇن، ئاخىرقى ھېسابتا بارار جايى يەنىلا تۆت قەدەم قارا تۇپراق. راست، مەنمۇ ئىككى پۇتۇم پۇتۇنلەي گۆرگە ساڭگىلىغان قېرى جېنىمدا، خۇداغا شۇكرى دەپ بىر بۇلۇڭدا نامىزىمنى ئوقۇپ، بىلىپ ـ بىلمەي ئۆتكۈزگەن گۇناھلىرىمغا تەۋبە قىلىپ ئولتۇرماي، نېمىشقا بۇ سەلتەنەت مالجىرالىرىغا ئارىلىشىمەن؟ ئەتە ـ ئۆگۈن ئىچىدە بولىدىغان دەھشەتلىك جەڭدە نۇرغۇنلىغان يىگىتلەرنىڭ بېشى تېنىدىن جۇدا بولسا، نۇرغۇنلىغان مەزلۇملار تۇل، بالىلار يېتىم بولسا، بۇنىڭ ۋابالى كىمگە بولۇر؟ ئاشۇ تەخت ـ سەلتەنەت تالاشقان ئاغا ـ ئىنىلەرگىمۇ ياكى ئاشۇ جەڭگە باشچىلىق قىلغان مەندەك ئۆلۈمتۇك قېرىغىمۇ؟ جاھان ئۇرۇش ـ غوۋغالاردىن خالىي بولغان زامانلارمۇ كېلەرمۇ؟ مۇمكىن ئەمەس. دۇنيادا خان ـ پادىشاھلارلا بولىدىكەن، ئۇرۇش ـ غوۋغا تۇگىمەيدۇ. ئۇلارنىڭ كاتتا ئوردا ـ سارايلاردىكى ئالتۇن تەختلەردە خاتىرجەم ئولتۇرۇشى، پاراغەتلىك ياشىشى ئۇچۇن نۇرغۇنلىغان مەرد ئەزىمەتلەر جېنىدىن جۇدا بولىدۇ، زېمىن قىپقىزىل قان بىلەن بويىلىدۇ، دۆۋە ـ دۆۋە جەسەتلەر بۇ زېمىنغا ئوغۇت بولىدۇ. ئەنە ئاشۇلارنىڭ ھاياتى بەدىلىگە خان ـ سۇلتانلار دەۋران سۈرىدۇ. ھەئە، مەنمۇ ئىككى پەرزەنتىمنىڭ بەخت ـ سائادىتى ئۈچۇن، ئىستىقبالى، خاتىرجەملىكى ئۈچۇن بۇ جەڭگە ئىشتىراك قىلىۋاتىمەن. تەخت ـ سەلتەنەت رەقىبلەرنىڭ ھالاكىتى بەدىلىگە مۇستەھكەملىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۇن مەن يەنىلا سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى تاللايمەن. ئۇ ئولتۇرغان تەخت ـ سەلتەنەتنىڭ مۇستەھكەم بولۇشى ئۈچۇن قان تۆكۈشكە رازىمەن. ئىھ پەرۋەردىگارىم، ئۆزۈڭ ئادىلسەن. ئۆزۈڭ ھەقىقەت ئىگىسىسەن، ئۆتكۈزگەن گۇناھى كەبىرلىرىمنى مەغپىرەت قىلغايسەن. شەپقەتلىك ئىنايىتىڭگە سېغىنىمەن...»

※ ※ ※

ئىككى كۈن جەمجىتلا ئۆتۈپ كەتتى.

ھەئە، لەشكەرگاھلار جەم تۇرغاندەك بىلىنگىنى بىلەن ھەر ئىككى تەرەپ بۇ ئىككى كۈندە ئايغاقچىلار ئارقىلىق بىر ـ بىرىنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەپ تۇردى. يۇنۇسخاننىڭ ئايغاقچىلىرى ئۇچۇق ـ ئاشكارا ھەرىكەت قىلاتتى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ قانچىلىك ئالدىراۋاتقانلىقىنى، ۋەسۋەسىگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى بىلگىلى بولاتتى. سەييىدئەلى ئالپنىڭ ئايغاقچىلىرى ياۋ ئەھۋالىنى يوشۇرۇن كۆزىتەتتى. قارىماققا ئۇلار قارشى تەرەپكە قورقماندەك، يۈرەكئالدى بولۇپ قالغاندەك تۇيغۇ بېرەتتى.

ھەيلىگەر سەييىدئەلى ئالپ قارارگاھىنى بىر كېچىدىلا بىر پەرسەخ چېكىندۈردى. بۇ ئۇنىڭ قەستەن قورقماندەك قىياپەتكە كىرىۋېلىپ كۆرسەتكەن ھىيلىسى ئىدى. ئۇنىڭ بۇ تەدبىرى دەرھال ئۇنۇمىنى كۆرسەتتى.

ياۋ لەشكەرگاھىنىڭ بىر كېچىدىلا چېكىنگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان يۇنۇسخان رەقىبلىرىم قورقۇپ كېتىپتۇ، ۋەھىمىگە چۈشۈپتۇ، جەڭدە يېڭىلىپ قالسا شەھەرگە كىرىۋېلىش ئاسان بولىسۇن ئۈچۈن قارارگاھىنى چېكىندۈرۈپتۇ، دەپ چۈشەندى ـ دە، ھۇجۇمغا تەييارلىق كۆردى.

ـــ بارلىق لەشكەرلەر تويغۇچە ئوزۇقلىنىپ، چۈشلۈك غىزاسىنى يېنىدا ئېلىۋالغاي، ـــ دېدى ئەمدىلا ناشتىغا ئولتۇرغان يۇنۇسخان ئايغاقچىلىرى يەتكۈزگەن خەۋەردىن ھاياجانلىنىپ، ـــ يارانتقان ئاللاھ ئىگەم رەقىبلىرىمىزنىڭ يۈرىكىگە ۋەھىمە سالغان ئوخشايدۇ. ئۇلار كېچىدىن قارارگاھىنى يۆتكىگەن بولسا، تېخى بارگاھلىرىنى پۈختا جايلاشتۇرۇشقا ئۇلگۈرەلمىدى، بۇ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ ئەڭ ياخشى پۇرسىتى. بىر ئاش پىشىم ۋاقىت ئىچىدە لەشكەرلەر پۈتۈنلەي تەق بولغاي. ئاللاھ خالىسا بۈگۈن

قەشقەر شەھىرىنى قولىمىزغا ئالىمىز.

ـــ يەنىلا ئالدىرىمىغىنىمىز ياخشىمىكىن، ـــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ ئېھتىياتچانلىق بىلەن، ـــ ياۋ نېمىشقا بىر كېچىدىلا قارارگاھىنى چېكىندۈردى؟ يەزەكلىرىمىز يەنە بىر تەھقىقلەپ كەلگەن بولسا...

ـــ ھېلىمۇ ئىككى ـ ئۈچ كۈندىن بېرى يەزەكلەر تولا قاتارلاپ كەتتى، ـــ دېدى ئەمىر بەگچەك مىركەرىمبەردى بەگنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، ـــ ئەمدى يەنە ساقلاۋەرسەك پەيتنى ئۆتكۈزۈۋېتىمىز. ياۋنىڭ خورىكى ئۆسۈپ كېتىدۇ.

مىركەرىمبەردى بەگ يۇنۇسخانغا لاپپىدە قارىۋالدى. سۆزلىرىنىڭ ئانچە ئېتىبارغا ئېلىنمىغىنىنى ھېس قىلىپ جىم بولدى.

ـــ بەس، ئەمدى پۇرسەت كۈتۈۋەرمەيلى، ـــ دېدى يۇنۇسخان كەسكىنلىك بىلەن.

ياشلىق جاسارىتى ئۇرغۇپ تۇرغان يۇنۇسخان ئارتۇقچە ساقلاشقا تاقەت قىلالمايتتى. سەييىدئەلى ئالپىنىڭ كۈتكىنىمۇ دەل مۇشۇ ئىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ ئازغىنە لەشكەرلىرى يالغاندىن قارارگاھ قۇرۇۋاتقان قىياپەتكە كىرىۋالغان بولۇپ، كۆپ قىسىم لەشكەرلىرى ئەپلىك يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ بۆكتۈرمىدە تۇرۇۋاتاتتى.تولۇق ئىشەنچكە تولغان يۇنۇسخان ئېھتىيات قىلىشنى ئۇنتۇپ، كۈچلۈك ھۇجۇم ئارقىلىق بىر قېتىمدىلا ياۋنى تېرىپىرەن قىلىش ئۈچۈن ئاتلىق لەشكەرلىرىنى ئىلغار ھەم چاپاۋۇل، كامانداز ھەم پىيادىلىرىنى ھىماتچى قىلىپ جەڭ سېپى تۈزۈگەنىدى. كۆزىتىش مۇنارىدا يۇنۇسخان لەشكەرلىرىنىڭ سەپ تۈزۈلۈشىنى كۆزىتىپ تۇرغان سەييىدئەلى ئالپ ھاياجىنىنى باسالماي ئۆزىگە ـ ئۆزى شۇبرلىدى:

ـــ پەرۋەردىگار ھەممىتىڭگە مىڭ ـ مىڭ تەسەننا. مەن تېخى يۇنۇسخاننى جەڭ تەدبىرلىرىگە خىلىلا پىشقان دەپ يۇقىرى مۆلچەرلەپتىمەن. ئەسلىدە ئۇ خىلىلا خامكەن ئەمەسمۇ؟ ئانچىكىم ئىشلەتكەن ھىيلەمگە ئىشىنىپ، ھاياجىنىنى باسالماي پۈتۈن سەپ

بويىچە ھۇجۇمغا ئۆتكىنىنى قارىمامدىغان. نېمىدېگەن قاراملىق بۇ؟! راست، يۇنۇسخان بۇ چاغقىچە بىرەر قېتىم جەڭ كۆرۈپ باقمىغان تۇرسا، مەدرىسە، ئوقۇللاردا ئۆگەنگەن جەڭ تەدبىرلىرىگە تايىنىدۇ ـ دە، ئەلۋەتتە. ئۇنىڭ يېنىدىكى مىركەرىمبەردى بەگ، ھەقبەردى مىرزا، ئەمىر بەگچەكلەردەك سەركەردىلىرى مۇشاۋىرلىق قىلىپ يول كۆرسەتمىگەنمىدۇ ياكى مەسلىھەت بەرسىمۇ ئاڭلىمىغانمىدۇ؟ ئۇلارنىڭ مەسلىھەتىگە كۆنمىگەن بولسا، مېنىڭ مەكتۇپ يوللاپ قىلغان نەسىھەتلىرىمگە قۇلاق سالمىغىنىدىن ئەجەبلەنمىسەممۇ بولغىدەك. ئۇنىڭ ئىنىسىدىن موغۇلىستان تەختىنى سويۇپ ئېلىش ھەۋىسى ھەقىقەتەن كۈچلۈككەن...

ئاتلىق لەشكەرلىرى بىلەن ئالەم ـ جاھانىنى چاڭ ـ توزانغا باستۇرۇپ كېلىۋاتقان يۇنۇسخان بارگاھ قاشالىرىنى ئوڭشاشقا كىرىشىۋاتقان ياۋ لەشكەرلىرىنى كۆرۈپ، بۇنىڭ ھەيلە ئىكەنلىكىگە قىلچىلىك گۇمانلانمىدى. موغۇلىستان لەشكەرلىرى قارا بوراندەك باستۇرۇپ كېلىۋاتقان ياۋ لەشكەرلىرىنى كۆرۈپ، قىلىۋاتقان ئىشلىرىنى تاشلاپ ھودۇققان، قورققان قىياپەتتە قارىغاھ ئىچىگە قېچىشقا باشلىدى.

«ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ راستىنلا تەييارلىقى يوق ئىكەن، قېرى سەركەردە سەييىدئەلى ئالىپ مېنىڭ بۇنداق تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۆتۈشۈمنى خىيالىغا كەلتۈرمىگەن ئوخشايدۇ. ئىككى كۈندىن بېرى ھۇجۇمغا ئۆتمەي ئۇلارنى قايمۇقتۇرۇپ قويغان ئوخشايمەن...»

يۇنۇسخان خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ سەركەردىلىرىگە بۇيرۇق بەردى:

ـــ مىركەرىمبەردى بەگ ئوتتۇرىغا، ئەمىر بەگچەك ئوڭ قانىتا، ھەقبەردى مىرزا سول قانىتا مەسئۇل بولۇپ ھۇجۇمغا ئۆتۈلار. ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ ئۆزىنى ئوڭشۇۋالىشىغا پۇرسەت بەرمەڭلار. مەنزىلىمىز قەشقەر شەھىرى. شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن ھەركىمنىڭ ئالغان ئولجىسى ئۆزىگە، لېكىن ئاۋام ـ رەئىـ

يەتمەك جېنىغا زامىن بولماڭلار.

ئاتلىق لەشكەرلەر ياۋ قارارگاھىغا خۇددى تۇغاننى بۇزۇپ تاشلىغان سەلدەك ئېقىشقا باشلىدى. لېكىن خېلى ئىچكىرىلەپ كىرىپمۇ بىرمۇ ياۋ لەشكەرلىرىنى چېلىقتۇرالمىدى. قارارگاھتەكى يۇزلىگەن چېدىرلارنىڭ ھەممىسى بوش ئىدى. بىردىنلا ئالداڭغانلىقىنى ھېس قىلغان يۇنۇسخان چېپىۋاتقان ئېتىنىڭ تىزگىنىنى جان ـ جەھلى بىلەن تارتتى.

ـــ ئالدىنىپتىمىز، ـــ دېدى ئۇ سەركەردىلىرىگە قاراپ، ـــ پەرمان، بارلىق لەشكەرلەر دەرھال چېكىنىسۇن!

دەل شۇ چاغدا تۆت تەرەپتىن قۇلاقنى يارغۇدەك داقا ـ دۇمباق ئاۋازى ئاڭلاندى. ئارقىدىنلا ئاسماندىن يا ئوقى يامغۇردەك يېغىشقا باشلىدى. يۇنۇسخانلا ئەمەس، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى خېلى ـ خېلى دەھشەتلىك جەڭلەرنى كۆرگەن پېشقەدەم سەركەردىلەرمۇ بۇنداق ئوقيا ھۇجۇمىغا ئۇچراپ باقمىغانىدى. لەشكەرلەر ئاتلىرىنىڭ ېشىنى كەينىگە بۇراپ بولغىچە ئوق يامغۇرىدا خۇددى ئۇچمە تۆكۈلگەندەك ئاتلىرىدىن يىقىلىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ تۆت تەرەپتىن بۆكتۇرمىدە تۇرغان ياۋ لەشكەرلىرى چەمبەرشەكلىدە قىستاپ كەلدى. قاتتىق قورقۇپ كەتكەن يۇنۇسخانىنىڭ يۈرىكى ئاغزىغا كەپلىشىپ قالغانىدى. ئۇ ئەمدى لەشكەرلىرىگە قوماندانلىق قىلىش ئەمەس، ئۆز جېنىنى ساقلاپ قېلىش كويىغا چۈشكەنىدى. ئۇنى پەقەت يا ئوقىدىن ئامان قالغان ئىككى ـ ئۈچ يۈز نەپەر خاس نۆكىرى مۇھاپىزەت قىلىۋاتاتتى. ھەممىنىڭ ئالدىدا چېكىنگەن يۇنۇسخان بايا تىن كىرگەندە يېرىمى تىكلەنگەن، يېرىمى شۇ پېتىچە تۇرغان بارگاھ قاشاسىنىڭ خۇددى مۆجىزە يۈز بەرگەندەك مۇستەھكەم تىكلەنگەنلىكىنى كۆرۈپ جان ـ ئىمانى چىقىپ كەتتى. ئېگىز ھەم مۇستەھكەم قاشادىن ئاتلارنىڭ سەكرەپ ئۆتەلمىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. پىتىراپ كەتكەن لەشكەرلەر ئاتلىرىنى ئۇيان ـ بۇيان دۇتتىپ قېچىپ چىقىشقا جايى ئىزدەۋاتاتتى. قارارگاھنىڭ ھېچبىر دەرۋازىسى كۆرۈنمەيتتى،

شاخ ـ شۇمبىلارنىڭ ئارىسىغا، ئورەكلەرگە مۆكۈنۈپ ياتقان مو ـ غۇلىستان لەشكەرلىرى توقۇپ، تىكلىگىدەك قىلىپ تەييارلاپ قويغان قاشالارنى ھايت ـ ھۇيت دېگۈچە تىكلەپ مۇستەھكەم لىۋالغانىدى.

ـــ بىر ئامال قىلىپ قاشالارنى ئۆرۈڭلار، چىقىپ كەتكۈدەك يوچۇق تېپىڭلار! ـــ دېدى يۇنۇسخان نۆكەرلىرىگە قاراپ.

نۆكەر بەشى بۇيانقۇلى نۆكەرلەرنى باشلاپ مىڭبىر جاپادا قاشانىڭ تۆت ئات پاتقۇدەك يېرىنى ئۆرىدى. لېكىن، ئاچچىق قامچا زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلمىگەن شاش تۈركىستان ئاتلىرى ئاشۇ يوچۇققا كەلكۈندەك يامراپ كېلىپ قاپسىلىپ قېلىۋاتاتتى.

قارارگاھتىن مىڭ تەستە قۇتۇلۇپ چىققان يۇنۇسخان پىيادە لەشكەرلىرىنىڭمۇ بۆكتۈرمىگە ئۇچرىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭمۇ ياۋ بىلەن ئېلىشىش ئەمەس، جان قايغۇسىدا قالغانلىقىنى كۆرۈپ قاتتىق ئۇمىدسىزلەندى. تەڭلا ھۇجۇمغا ئۆتكەن مىركەرىمبەردى بەگ، ھەقبەردى مىرزا، ئەمىر بەگچەكلەرنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەيتتى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ بار ئەس ـ يادى ئۆز قارارگاھىدىكى خوتۇن ـ بالىلىرىدا قالغانىدى. ئۇ نېرى ـ بېرىسىنى ئويلاپ ئولتۇرمايلا، ئارقىسىدىن ئەگىشىپ كېلىۋاتقان يۈزدەك خاس نۆكىرى بىلەن ئۆز قارارگاھىغا قاراپ ئات سالدى. پوتكۇل جەڭ ۋەزىيىتىنى موغۇلىستان لەشكەرلىرى كونترول قىلىۋالغانىدى. قېچىۋاتقىنى تۈركىستان لەشكەرلىرى، قوغلاۋاتقىنى موغۇلىستان لەشكەرلىرى ئىدى. بۇ پاجىئەلىك مەنزىرىنى كۆرگەن يۇنۇسخاننىڭ كۆزىگە قاراڭغۇلۇق تىقىلدى.

ـــ قارارگاھىمۇ ھۇجۇمغا ئۇچراپتۇ. ئالىيلىرى، ـــ دېدى نۆكەر بەشى بۇيانقۇلى يۇنۇسخاننىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ تۇرۇپ، ـــ ئەمدى قارارگاھ تەرەپكە ماڭمايلى.

ـــ نېمىشقا؟ ـــ دېدى كۆزىگە قان تولغان يۇنۇسخان جاھەلى بىلەن ۋارقىراپ، ـــ سۆيۈملۈك ئاغىچىلىرىم، پەرزەنتلە-

رىم شۇ يەردە تۇرسا!

بۇيانقۇلى تىركەشتى:

ـــ ئۆزلىرىنى تۇتۇۋالسىلا ئالىيلىرى. بىز ھازىر ئۇلارنى ئەمەس، ئۆزىمىزنى قۇتۇلدۇرالىساقمۇ چوڭ گەپ.

يۇنۇسخان بىرئاز سەگىگەندەك بولۇپ ئەتراپقا نەزەر تاشلىدى. بىر توپ موغۇلىستان لەشكەرلىرى سەركەردىلىرىنىڭ باشچىلىقىدا ئۇنى نىشانغا ئېلىپ ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتاتتى.

ئۇلار بىلەن ئەمدى ئېلىشسا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى، ھەتتا ھاياتىنىمۇ قۇتقۇزۇپ قالالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلغان يۇنۇسخان ئىلاجسىز نۆكەر بېشىغا پەرمان بەردى:

ـــ يول باشلا، چېكىنەيلى.

تېگىرقىغان نۆكەر بېشى يانداۋرمىلاپ سورىدى:

ـــ نەگە چېكىنىمىز ئالىيلىرى؟

ـــ نەگە بولاتتى، تۇركىستانغا، تاشكەنتكە!

يۇنۇسخان جان ـ جەھلى بىلەن ۋارقىراپ تۇرۇپ ئېتىغا ئاچچىق قامچا سالدى.

سەييىدئەلى ئالپ سەركەردىسى ئالچىنبەگكە يۇنۇسخاننى تۇتماسلىق، يارىلاندۇرماسلىق ھەققىدە پەرمان بەرگەنىدى. شۇڭا ئۇ ئىمكان بار باشقا سەركەردىلەرنىڭ يۇنۇسخاننى قوغلىشىنى توسۇپ، ئۆزى يالغاندىن قوغلىغان بولۇپ، تاپ باستۇرۇپ ئەگەشتى.

تۇركىستان لەشكەرلىرى يۇنۇسخاننىڭ تۇغنى كۆرۈپ ئەتراپىغا بىر ـ بىرلەپ جۇغلىشىشقا باشلىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ سانى ئىككى مىڭغىمۇ يەتمەيتتى. قالغانلىرى ئۆلگەن، ئەسىرگە چۈشكەن، ئاللاھقايىاقلارغىدۇر پىتىراپ قېچىپ كەتكەنىدى.

ـــ مىركەرىمبەردى بەگ قېنى؟ ـــ سورىدى يۇنۇسخان ئۆزىگە يېتىشىۋالغان چاپاۋۇل قوشۇننىڭ ئورۇنباسار سەركەردىسىگە قاراپ.

ـــ سەركەردە ئەسىرگە چۈشتى ئالىيلىرى، ـــ دېدى ئورۇنباسار سەركەردە، ـــ ھەقبەردى مىرزىغا يا ئوقى تەگدى، ئەمىر

بەگچەكنى بىر توپ ياۋ لەشكەرلىرى ئورنۇالدى. قۇتۇلدۇرۇشقا ئا-مالسىز قالدىم.

يۇنۇسخان لام ـ جىم دېمىدى. ئۇچ سەركەردىسىنىڭ ئۆلۈك ـ تىرىكلىكىدىن ئېنىق مەلۇمات ئالالمىغانلىقى ئۈچۈنمۇ ئەيتاۋۇر ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى تەسۋىرلىگۈسىز بىر ئازاب، ھەسرەت، پۇشايمان چۇلغۇالغانىدى. ھەئە، ئۇ يېڭىلگەنلىكىگە، لەشكەرلىرىنىڭ باشسىز، سەركەردىسىز قالغانلىقىغا شەكسىز ئىشەنگەنىدى. ئۇ-لۇم ۋەھىمىسىدىن قۇتۇلۇش ئۈمىدىدە ئېتىغا جان ـ جەھلى بە-لەن قامچا سالغىنى بىلەن ئىككى كۆزى كەينىدە، رەقىبلىرىگە تۇتقۇن بولغان خوتۇن ـ بالىلىرىدا قالغانىدى. شۇ تاپتا جەڭدە مەغلۇپ بولۇشتىن كۆرە خوتۇن ـ بالىلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىش ئۇنىڭغا قاتتىق ئېغىر كەلگەنىدى. جەڭدە غەلىبە قىلىش ياكى مەغلۇپ بولۇش تەبىئىي ئەھۋال، ئەڭ نومۇسلۇق ئىش خوتۇن ـ بالىلىرىنىڭ ياۋنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىشى ئىدى. شۇ دەقىقىدە يۇنۇسخان ئېتىنىڭ بېشىنى شاققىدە كەينىگە بۇراپ، قوغلاپ كەلگەن ياۋ لەشكەرلىرىگە ئەسىرگە چۈشمەكچى، نېمە بولسا خو-تۇن ـ بالىلىرى بىلەن تەڭ بولماقچىمۇ بولدى. لېكىن ئىنىسى ئىسان بۇغاخاننى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، بۇ نىيەتتىدىن دەرھال يالتايدى. ئەسىرگە چۈشسە ئىنىسىنىڭ ئۆزىنى، خوتۇن ـ بالە-لىرىنى ئۆلتۈرمەيدىغانلىقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى. ئەمما ئىنىسى-نىڭ قولىدىن ساق ـ سالامەت قۇتۇلۇپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى، تۈركىستانغا كېتەلمەيدىغانلىقىنى، بىر ئۆمۈر ئىنىسىنىڭ يېنىدا نەزەربەندتە ياشايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ يەتكەنىدى. يۇنۇسخانچە بولغاندا ھاياتىنى، خوتۇن ـ بالىلىرىنى ساقلاپ قېلىش بەدىلىگە نەزەربەندتە تۇرۇپ، ئىنىسىنىڭ سەلتەنەت سۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ ياشىغاندىن، ئۆلۈم مەڭ ھەسسە ئەۋزەل ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئېتىغا قامچا سېلىۋاتاتتى. شۇ دەقىقىدە غايىبتىن كەلگەن بىر تال ئوقنىڭ تۈيۇقسىز جېنىنى ئېلىشىنىمۇ خالاپ قالغانىدى. چۈنكى، بۇنداق ئۆلۈم قېچىپ قۇتۇلغاندىن مەڭ ئەلا ئىدى. ھەئە،

بۇنىڭدا كاج تەقدىرنىڭ ئازاب ـ ھەسرەتلىرىدىن بىراقلا قۇتۇلغىلى بولاتتى.

«جان بولسا جاھان، ئاش بولسا قازان دەپتىكەن، ھاياتتىن نېمانچە ئالدىراپ ئۆمىدىمنى ئۈزىمەن؟ ئۆلمىگەن جاندا ئۈمىد بار دەيدىغان گەپمۇ بار ئەمەسمۇ، ئاۋۋال قوغلاپ كەلگەن ياۋنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇپ، تۈركستانغا ساق ـ سالامەت بېرىۋېلىشنىڭ ئامالىنى قىلاي. ئىسان بۇغاخان نېمىلا بولمىسۇن مېنىڭ قېرىندىشىم، ئىنىم، قاراپ تۇرۇپ يەڭگىلىرىنى، جىيەنلىرىنى خارلىماس، ئۆلتۈرمەس، بۇنىڭغا بەلكىم سەييىدئەلى ئالىپمۇ يول قويماس. ئاھ تەڭرىم، بۇ قېرى تۇلكىنىڭ دامىغا ئەجەب چۈشتۈمىا، ھېچ بولمىسا يۈزمۈيۈز مەيدان جېڭى قىلىپ يېڭىلىپ قالغان بولساممۇ ئارمىنىم يوق ئىدى. ئۆزۈمدىن ئۆتتى. ئۇلارنىڭ يالغاندىن قارارگاھ يۆتكىگىنىگە ئىشىنىپ، ھۇجۇم قىلىشقا ئالدىراپ قاپتىمەن. مىركەرىمبەردى بەگنىڭ گېپىگە كىرىپ، ھۇجۇم قىلىشقا، قەشقەر شەھىرىگە باستۇرۇپ كىرىشكە ئالدىرىمغان بولسام، مەغلۇپ بولساممۇ بۇنچىۋالا سەت مەغلۇپ بولماس ئىدىم. قېنى تۇركستاندىن دەبدەبە بىلەن باشلاپ كەلگەن شۇنچىۋالا لەشكەر؟ شۇنچە يىل قىلغان تەييارلىقىم بىر قېتىملىق جەڭگە يارىمىدىغۇ؟ شۇنىڭدىن قارىغاندا پەرۋەردىگارىم بۇيۇك موغۇلىستانىنىڭ تاجۇ تەختىنى ماڭا راۋا كۆرمىگەن ئوخشىمامدۇ؟ بۇ ئۆمرۇمدە مەرھۇم جەننەتمەكان پەدەرۇ بۇزرۇكنىڭ تەختىدە ئولتۇرۇش نېسىپ بولماسمۇ زادى؟...»

تاپ باستۇرۇپ قوغلاپ كېلىۋاتقان موغۇلستان سەركەردە ـ لەشكەرلىرى نېمە ئۈچۈندۇر توختاپ قالغانىدى. يۇنۇسخان ئۇلارنىڭ توختاپ قالغىنىنى كۆرۈپ بىردىنلا تېڭىرقىدى.

«ئۇلارغا نېمە بولغاندۇ؟ نېمە ئۈچۈن قوغلاشتىن يالتىيىپ قالدىكىنە ياكى لەشكەرلىرىم..... مۇمكىن ئەمەس. ئۇلار ئاللىقاچان پىتىراپ كەتتى. ئۆلگەنلىرى ئەسلا تىرىلمەيدۇ. ئۇلار شۇ قوغلىشىدا ماڭا يېتىشەلمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس، تەڭ كېلەلمىسە

مەسلىكى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. ماڭا ئەگىشىپ قېچىپ كېـ
لىۋاتقان بىچارە لەشكەرلىرىمنىڭ قوغلاپ كېلىۋاتقان ياۋ لەشكەر ـ
لىرى بىلەن جەڭ قىلغۇدەك رەغبى يوق. شۇ تاپتا ئۇلار پەقەت
ماڭا ئەگىشىپ قاچسىلا ئامان قالىمىز دەپ ئويلايدۇ، ياكى سەي ـ
يىدئەلى ئالىپ سەركەردىلىرىگە قوغلىماسلىققا پەرمان بەردىمـ
كىن؟ ياق ـ ياق، ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. شۇنچىۋالا لەشكەرلـ
ىرىمنى رەھىمسىزلەرچە قىرىۋەتكەن ئۇ ئەمىر ھەرگىز ئۇنداق
پەرمان بەرمەيدۇ. ھەممەتسىز ئىنىم ئىسان بۇغاخانىڭ ئۇنداق
پەرمان بېرىشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس...»

قېچىپ كېتىۋاتقان يۇنۇسخانىڭ كاللىسىنى گادىرماچ خد ـ
يالار چىرمىۋالغانىدى. ئۇ ئۆزىگە ياندىشىپ كېلىۋاتقان ھەمراھ ـ
لىرىغا پەقەتلا قارىمايتتى. مەغلۇبىيەتتىن پەيدا بولغان نومۇس
تۇيغۇلىرى ئۇنىڭ خانلارغا خاس سۈر ـ ھەيۋىسىنى پۈتۈنلەي
سۇندۇرۇۋەتكەنىدى. شۇ تاپتا ئۇ ئاچقىنىنمۇ، ھارغىنىنمۇ بىلـ
مەيتتى.

ئارتۇچ تۆپىلىكىدە ياڭرىغان دەھشەتلىك ناغرا ـ سۇناي
ئاۋازى يۇنۇسخانىنى يەنە بىر قېتىم قاتتىق چۆچۈتتى. ئۇ شاققىدە
بېشىنى كۆتۈرۈپ ئەتراپقا ئەلەڭلەپ قارىدى. بايات‌تىبېرى خىيال
بىلەن بولۇپ كېتىپ يەر شارائىتىغا دىققەت قىلمىغانىدى. ئىككى
تەرىپى كۆككە بوي سوزغان تاقىر تاغ، يۇنۇسخان ئەگىشىپ كېـ
لىۋاتقان ئازغىنە لەشكەرلىرى بىلەن ئاشۇ تاغ ئارىسىدىكى جىرادا
ئىدى. تاغنىڭ يانباغرى، جىرانىڭ ئىچى موغۇلىستان لەشكەرلىرى
بىلەن تولۇپ كەتكەنىدى. يۇنۇسخان ئۆزىنىڭ يەنە بىر قېتىم
بۆكتۇرمىگە ئۇچراپ، قورشاۋدا قالغانلىقىنى ھېس قىلدى. شۇ
دەقىقىدە چېكىنىش ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۆلۈم بىلەن باراۋەر ئىدى.
لېكىن بۇ ھەيۋەتلىك تاقىر تاغلاردىن قانىتى بولسىمۇ ئۇچۇپ ئۆ ـ
تەلمەيتتى. ئۇ بايات‌تىبېرى قوغلاپ كەلگەن لەشكەرلەرنىڭ نېمە
ئۈچۈن توختاپ قالغانلىقىنى بىردىنلا ھېس قىلدى.

«ئەجىلىم مۇشۇ يەردە توشقان ئوخشايدۇ. ھامىنى بىر ئۆ ـ

لۇم، يېتىپ قالغىچە ئېتىپ قال دەپتىكەن...»

قەتئىي نىيەتكە كەلگەن يۇنۇسخان ئىچكى تۈيغۇلىرىنى يوشۇرۇشقا تىرىشىپ، ئۆلۈم ۋەھىمىسىدە تەمتىرەپ تۇرغان لەشكەرلىرىگە قاراپ ۋارقىرىدى:

ـــ ھودۇقماڭلار، جاسارەتلىك بولۇڭلار! ھەممە ئىش ئاللاھنىڭ ئىنايىتى بىلەن بولىدۇ. كۆرىدىغان كۈنىمىز، يەيدىغان رىزقىمىز تۈگىمىگەن بولسا ئامان ـ ئېسەن قۇتۇلۇپ كېتىمىز. بېلىكلارغا باغلىغان شىجائەت كەمىرىكلارنى چىڭىتىكلار، ئۇلارغا تۈركىستان باھادىرلىرىنىڭ جاسارىتىنى كۆرسىتىپ قويۇڭلار!

يۇنۇسخاننىڭ قىسقا نۇتقى لەشكەرلىرىگە قايتىدىن كۈچ ـ غەيرەت بېغىشلىدى.

ـــ پاسىبانىمىز ئۇچۇن جېنىمىز پىدا! ـــ دېدى نۆكەر بېشى بۇيانقۇلى قىلىچىنى ئوينىتىپ تۇرۇپ.

ـــ قىبلىگاھىمىز ئۇچۇن جېنىمىز پىدا، ـــ دەپ توۋلاشتى باشقا لەشكەرلەرمۇ.

لەشكەرلىرىنىڭ غەيرەتكە كەلگەنلىكىنى كۆرگەن يۇنۇسخاننىڭ ۋۇجۇدىدىكى تەشۋىش، ۋەھىمە ئاللىقاياقلارغىدۇر تاراپ كەتتى.

شۇ ئەسنادا ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ تۇرغان موغۇلستان لەشكەرلىرىنىڭ ناغرا ـ سۇنايلىرى بىردىنلا بېسىقتى ـ دە، سەپ ئالدىدىن بىر سەركەردە ئەللىككە يېقىن نۆكىرىنى ئەگەشتۇرۇپ، ئاتلىرىنى ئاستا يورغىلاتقىنىچە ئۇلارغا يېقىنلاشتى. ھۇجۇمغا تەييارلىنىپ تۇرغان يۇنۇسخان ياۋ سەركەردىسىنىڭ ئۆزى بىلەن سۆزلەشمەكچى بولغانلىقىنى ھېس قىلىپ، دۇبۇلغا ـ ساۋۇتلىرىنى تۇزەشتۇردى، ئاندىن نۆكەر بېشى بۇيانقۇلىغا قارىدى:

ـــ ئەللىك نۆكەرنى ئېلىپ مەن بىلەن يۈر.

بۇيانقۇلى خاتىرجەمسىزلىنىپ قالغانىدى.

ـــ ئېھتىيات قىلايلى ئالىيلىرى. بۇ ئۇلارنىڭ قىلتىقى بولۇپ قالمىسۇن يەنە.

ـــ ئەتراپىمىزنى ياۋ لەشكەرلىرى قاتمۇقات ئوراپ تۇرغان

تۇرسا يەنە نېمە قىلتاق بولسۇن، خاتىرجەم بول. گېپىنى ئاڭلاپ باقايلى.

يۇنۇسخان ئەللىك نۆكىرى بىلەن ئۆز سېپىدىن چىقىپ ئالـدىغا ماڭدى. ئۇلار يۇز قەدەم ئارىلىق قالدۇرۇپ توختاشتى.

يۇنۇسخان ئات ئۈستىدە ئولتۇرۇپمۇ خوددى ئۆرە تۇرغانـدەك كۆرۈنىدىغان ياۋ سەركەردىسىنىڭ ئېگىز بەستىگە ھەۋەس بىلـەن نەزەر تاشلىدى. قاپقارا بۇرۇتلىرى ئاق پۇسمىلاق چىرايىغا خوپمـۇ يـاراشقان سەركـەردە تولىمـۇ ياش كۆرۈنەتتى. يۇنۇسخان ئۇنـىڭ چىرايى تونۇشتـەك، ئۇنى نەدىدۇر بىر يەردە كـۆرگەندەك ھـېس قىلدى، لېكىن ئەسلىيەلمىدى.

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، خانزادە يۇنـۇسخان ئالـىيلـىرىغا ئېھـتىرام بولغاي، ـــ دېدى ياش سەركەردە ئات ئۈستىدىلا سالام بېرىپ.

يۇنۇسخان خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ ياش سەركەردىنىڭ سالامـىنى ئىلىك ئالدى:

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام.

ـــ بۇ نەنىڭ، قايسى قوۋمىنىڭ قائىدىسى ئالىيلىرى. شۇنچە يىراق يەردىن ھەشەم تارتىپ كېلىپ، بىرنەچچە ۋاق مېھمان بولـمايلا ئالدىراپ ـ تېنەپ قايتامدىلا؟ قەشقەر خەلقىنىڭ مېھمـاندوستلۇقىنى بىلمەيدىغان ئوخشىمامدىلا؟

ياش سەركەردىنىڭ سۆزلىرىدە مەسخىرىمۇ، تەنىمۇ، ياشلارغا خاس كۆرەڭلىكىمـۇ بار ئىدى. يـۇنۇسخان ئـۆزىنى تەمـكىن تۇتـۇپ جاۋاب بەردى:

ـــ خاتالاشتىلا سەركەردە، بىز مېھمان بولغىلى كەلمـىدۇق ھەم مېھمانمۇ ئەمەسمىز. ھېچكىم ئۆز يۇرتى، تەسەررۇپىغا مېھمان بولۇپ كەلمەيدۇ.

ياش سەركەردە مىيىقىدا كۈلدى:

ـــ ئۇنداق بولسا بۇ مەملىكەتنى ئۆز زېمـىن ـ تەسەررۇپـۇم دەيلا ـ يۇ، ئەجەبا ياغى باشلاپ كەلگەنلىكلىرىنى قانداق چۈشـەندىسەك بولۇر؟

ـــ سىلى بىلمەمدىلا ياكى قەستەن تادانلىق قىلىۋاتامدىلا سەركەردە، ئۆز تاجۇ تەختىنى بىراۋلارغا تارتىۋرۇپ قويۇپ، بىر ساياق سىياقىدا ۋەتىنىدىن ھەيدەلگەن، ئۆزگە ئەللەردە لاماكانلىقىغا مەھكۇم بولغان بىر تەخت ساھىبى قانداقسىگە قولىدىن بېرىپ قويغان تەسەررۇپىغا مېھمان سۈپىتىدە قەدەم كەلتۈرەلىسۇن؟ تاجۇ تەختىمىزنى چىرايلىقچە ئالالمىغاندىكىن، سويۇپ ئالماق مەقسىتىدە ياغى باشلاپ كەلمەك ئەلۋەتتە جايىزدۇر. بۇنى ئەيىبكە بۇيرۇغىلى ھەم بولماس. خوش، ئۆزلىرى كىم بولىدىلا؟ بۇ داۋاندا شۇنچىۋالا لەشكەر بىلەن ئالدىمنى توسۇماقلىرىنىڭ بائىسى نېمىكىن؟ شۇنى بىلىپ قالسىلا، مەن سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمدىنلا ئەمەس، مال ـ دۇنيالىرىمدىنمۇ ئايرىلغانمەن، ئىلكىمدە سىلىگە بەرگىدەك ھېچنېمەم يوق.

ياش سەركەردە قاقاھلاپ كۈلۈپ كەتتى.

ـــ خانزادە ئالىيلىرى خاتا چۈشىنىپ قالدىلا. مەن قانداقتۇر يول توسار قاراقچى ئەمەسمەن، ئادالەتلىك سۈلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىنىڭ زامانىدا موغۇلىستان تەسەررۇپىدا يول توسار قاراقچىلارغا زىنھار ئورۇن يوقتۇر. بىلىپ قالسىلا، بىزلەركىم بۇيۇك موغۇلىستان تەخت ئىگىسى بولمىش سۈلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىنىڭ باھادىر سەركەردىسى، ئەمرۇل ئۆمەرا سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرىنىڭ چوڭ ئەمرزادىسى سانىز مىرزا بولۇرمىز.

يۇنۇسخان دەرھال ئېسىگە ئالدى.

«ھە، ئەسلىدە ئۇ سەييىدئەلى ئالپنىڭ چوڭ ئەمرزادىسىكەن ـ دە. ئۇنى بىر يەردە كۆرگەندەك قىلغىنىم، بىراۋغا ئوخشاتقىنىم بەكار ئەمەس ئىكەن. پاھ، ئۇنىڭ چىرايىلا ئەمەس، بوي ـ بەستىمۇ دادىسىنىڭ ياشلىق ۋاقتىغا نېمىدېگەن ئوخشىغان ھە؟!...»

يۇنۇسخان تۇرپاندا ئۆتكەن بالىلىق دەۋرىدە سەييىدئەلى ئالپنىڭ ھەر دائىم ئۆزىنى ئەركىلىتىپ، بوينىغا مىندۇرۇۋالىدىغانلىقىنى، جەڭبازلىق ماھارىتىدىن تەلىم بېرىدىغانلىقىنى ئې-

سىگە ئالدى. نېمىدېگەن غەمسىز، بەختلىك چاغلار ئىدى ـ ھە ئۇ. ئەنە ئاشۇ سۆيۈملۈك ئۇستازى، شىر يۈرەك باھادىر كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇنى رەھىمسىزلىك بىلەن تاجۇ تەختتىن مەھرۇم قىلدى. ئادالەتسىزلىك بىلەن قارار چىقىرىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇنىسىنى تەختتە ئولتۇرغۇزدى. يۇزسىزلىك بىلەن ۋەتىنىدىن قوغلىۋەتتى. مانا بۇگۈنمۇ يەنە بىر قېتىم قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ، ئەسلى ـ ۋەسلىدىن ئايرىپ جاننى ئېلىپ قېچىشقا مەجبۇر قىلدى. ھازىر بولسا ئۇنىڭ ئوغلى ئەجەل قىلىچىنى يالىڭاچلاپ ئالدىنى توسۇپ تۇرماقتا. بۇ تەقدىرنىڭ يازمىشمىدۇ؟ ئۇنىڭ بەخت ـ ئىستىقبالىنى ۋەيران قىلىش سەييىدئەلى ئالپقا بۇيرۇلغانمىدۇ؟ ئۇنىڭ ھايات ـ ماماتىنى سەييىدئەلى ئالپنىڭ پۇشتى بەلگىلەرمۇ؟ ياق، ھەممە ئىش ئاللاھنىڭ ئىلكىدە. بەندىنىڭ قولىدىن كەلمەيدۇ. ئېھ يارانقان ئىگەم، ئۆزۈڭگە سېغىنىمەن. ھىممەت ـ ئىنايىتىڭ چەكسىزدۇر...

ـــ ئاتتىن چۈشسىلە خانزادە، قەشقەرگە بىللە قايتايلى. شول تاپتا جامالىلىرغا ئادالەتپاناھ سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى تولىمۇ ئىنتىزاردۇر.

يۇنۇسخان خىيالدىن ئاستا باش كۆتۈردى، سانىز مىرزىغا مەغرۇرلۇق بىلەن نەزەر تاشلىدى.

ـــ مەن دېگەن بۇيۇك تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ پۇشتىمەن. يەنە كېلىپ بىر ئەلنىڭ سۇلتانىمەن. شول تاپتا تاجۇ تەختىمدىن، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمدىن، شانۇ شەۋكىتىمدىن ئايرىلىپ قالغان بولسامۇ، سىلىدەك ئادەتتىكى بىر سەركەردىنىڭ ئالدىدا ئاتتىن چۈشۈشۈم مۇمكىن ئەمەس. بالىلارچە خىيالىلىرىدىن ۋاز كەچسىلە سەركەردە. زادى مەقسىتىمگە يېتىمەن دەيدىكەنلا، مېنى پەقەت بىرلا نەرسە ئاتتىن چۈشۈرەلەيدۇ.

يۇنۇسخاننىڭ قورقۇمسىزلىقىغا، خان ـ سۇلتانلارغا خاس ھەيۋىسىگە، مەرد ـ ئوغلانلارغا خاس جاسارىتىگە قايىل بولغان سانىز مىرزا قىزىقىپ سورىدى:

ـــ ئالـىيلىـرىنى ئاتـتىن چۈشـۈرۈشكە قادىـر بولغان ئـول نەرسە نېمىكىن؟

يۇنۇسخان مەردانىلىق بىلەن جاۋاب بەردى.

ـــ قوللىرىدىكى ئاۋۇ قىلىچ. ئۇنى راۋۇرۇس تـۇتۇشقا مـاغـدۇرلىرى بارمۇ سەركەردە؟

سانىز مىرزا لام ـ جىم دېمىدى. شۇ تـاپتا ئۇ دادىـسىنىـڭ پەرمانى بويىچە يۇنۇسخاننى ئامان ـ ئېسەن ئۆتكـۈزۈۋېتىپ، ئـە-گەشتۇرۇپ كەلگەن لەشكەرلىرىنى قانداق قىلىپ تۇتـۇپ قېلىـش ھەققىدە باش قاتۇرۇۋاتاتتى.

سانىز مىرزىنىـڭ جاۋاب بەرمىگىنىنى كۆرۈپ يۇنۇسخان ئۇ-نى قورقتى دەپ ھېسابلىـدى ـ دە، قورشاۋنى يـا ئۆلۈم، يا كـۆرۈم جېڭى قىلىپ بۆسۈپ چىقىپ كېتىشكە بەل باغلىدى.

ـــ لەشكەرلەرگە پەرمانىمنى يەتكۈز. قورشاۋنى بۆسۈپ چـە-قىپ كېتەيلى، ـــ دېدى يۇنۇسخان يېنىدا ھوشيارلىق بىلەن تۇر-غان نۆكەر بېشى بۇيانقۇلىغا قاراپ.

بۇيانقۇلى ئارقىسىدىكى لەشكەرلـەرگە پەرمانـنى يەتكـۈزۈپ بولغىچە، يۇنۇسخان قىلىچىنى شارتتىدە سۇغۇرۇۋالدى ـ دە، ئـې-تىنى زەرب بىلەن دېۋىتتى. بۇيانقۇلى بىلەن ئەللىك نەپەر نۆكـەر يۇنۇسخاننى قوغداش ئۈچۈن دەرھال ئېتىغا قامـچا سالدى. ئـۇلار-نىڭ ھۇجۇمغا ئۆتكىنىنى كۆرۈپ لەشكەرلەرمۇ ئېتىغا قامچا سال-دى.

سانىز مىرزىنىڭ كۈتكىنىمۇ دەل مۇشۇ ئىدى. ئۇ ئەگەشتۇ-رۇپ كەلگەن نۆكەرلىرى بىلەن غاچچىدە ئىككى يانغا بۆلۈنـۈپ، جان ـ جەھلى بىلەن باستۇرۇپ كەلگـەن يۇنۇسخـانغا يول بـەردى. يۇنۇسخان بۇنىڭدىن بىرئاز غـەيرىيلـىك ھېس قـىلغان بـولسىمـۇ ئارتۇقچە ئويلىنىپ ئولتۇرمىدى. ھەئە، شۇ تـۇرقىدا بۇ ئـىشنـىڭ سەۋەبىنى ئېنىقلىغۇدەك پۇرسەتمۇ يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئالدى تەرە-پىدىكى يولنى توسۇپ تۇرغان يۇزلىگەن موغۇلستان لەشكەرلـە-رىمۇ خۇددى سەركەردىسى سانىز مىرزىغا ئوخشاش ئىككى تـەرەپـ-

كە بۆلۇنۇپ، ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتقان يۇنۇسخانغا يول بەردى. جېنىنى ئالمىقىنغا ئېلىپ قويۇپ، قىلىچ يالتىڭاچلاپ ھايات ـ ما ـ ماتلىق جەڭگە يۈزلەنگەن يۇنۇسخان كۈتۈلمىگەن بۇ مۆجىزىدىن ھەيران قالدى، قورشاۋدىن توسقۇنسىز، ئامان ـ ئېسەن چىقىپ كەتكىنىگە خۇش بولۇپ، ئېتىغا رەھىمسىزلىك بىلەن قامچا سالـ دى. شۇ تاپتا ئۇ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ كەلگەن ئىككى مىڭغا يەـ قىن سەرۋاز ـ لەشكەرلىرىنىڭ سانىز مىرزا تەرىپىدىن پۈتۈنلەي توسۇۋېلىنغانلىقىدىن بىخەۋەر ئىدى.

يۇنۇسخان شۇ قاچقىنىچە قاراڭغۇ چۈشكەندە ئاندىن توختـ دى. تاغ يولى خەتەرلىك، ئۇنىڭ ئۈستىگە يول باشلىغۇچى بولمـ ىغاچقا، بىر كېچە تۈنەشكە مەجبۇر بولدى. تاڭ ئاتقاندا، قورشاۋدىن بىللە بۆسۈپ چىققان ئەللىك نەپەر نۆكىرىدىن باشقا بىرمۇ لەشـ كىرىنىڭ يېتىپ كەلمىگىنىدىن بەكمۇ مەيۈسلەنىدى. لەشكەرلـ ىرىنىڭ قورشاۋنى بۆسۈپ چىقالمىغانلىقىنى جەزملەشتۈرگەندىن كېيىن يولىنى داۋاملاشتۇردى.

قەشقەرگە يۇرۇش قىلغاندا ئىنس ـ جىن يوق تۇرغان مىڭـ يول، قاراڭغۇلۇق، ئوتسالار، چىغىنىئاش، تېرەكداۋان قاتارلىق ئۆتكەللەردە مانا ئەمدى خۇددى يەردىن ئۈنۈپ چىققاندەكلا موغۇـ لىستان لەشكەرلىرىنىڭ قارارگاھلىرى پەيدا بولۇپ قالغانىدى. يۇنۇسخان بۇ ئۆتكەللەردىن قىسقىلا جەڭ قىلىپ ئۆتۈپ كەتتى. ئۈنىڭ ئالدىنى توسۇغان ياۋ سەركەردىلىرى يۇنۇسخاننى قوغداپ كېلىۋاتقان نۆكەرلەر بىلەن جەڭ قىلىپ، يۇنۇسخان بىلەن پەقەتلا كارى بولمايتتى. جەڭدە يۇنۇسخان بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالسىمۇ ھۇجۇم قىلماي ئۆزلىرىنى يۇنۇسخانىنىڭ قىلىچىدىن قاچۇرۇپ، بىر چەتكە چىقىۋېلىپ يول بېرەتتى. شۇنداق قىلىپ يۇنۇسخان تېرەكداۋاندىن بۇيانقۇلى قاتارلىق تۆت نۆكىرى بىلەن ئۆتەلىدى. ئۇ ئاشۇ ئۆتكەللەردىكى ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ نېمە ئۈچۈن ئۆزى بىلەن كارى بولمىغانلىقىنى، نۆكەرلىرىنىڭ ئالدىنى توسۇپ ئۆـ زىگە يول بەرگەنلىكىنى پەقەتلا چۈشىنەلمىدى. ئۇ بۇنى تېخىچىلا

مۆجىزە دەپ ھېسابلايتتى. سەييىدئەلى ئالپىنىڭ بۇ خەتەرلىك ئۆتكەللەرگە ئىشەنچلىك سەركەردىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلار ـ غا قاتتىق جېكىلەپ، جېنىنى ئامان قويغانلىقىنى پەقەتلا خىيالـ ـغا كەلتۈرمەيتتى.

«بۇيۇك موغۇلىستان تەسەررۇپىنىڭ تەخت ـ سەلتەنىتىدە ھېلىھەم رىزقىم بار ئوخشايدۇ، يارانقان ئىگەمنىڭ پاختىنىڭ ئا ـ رىسىدا ئوت ساقلايدىغان كارامەتلىرى بىلەن جېنىم ئامان قالدى. ئاللاھ خالىسا ئاتا مىراس ئول تەختگاھنى قولۇمغا ئالماي قويمايـ مەن. شۇ تاپتا خاتۇن ـ بالىلىرىم قانداقراق تۇرۇۋاتقاندۇ؟ ئۇلار ئامان ـ ئېسەنمىكىن؟ ئاھ تەڭرىم، ئۇلارنى ساڭا تاپشۇردۇم. ئۆـ زۈڭ پاناھىڭدا ساقلىغايسەن...»

يۇنۇسخان ئەنە ئاشۇنداق تەشۋىشلىك خىياللار ئىلكىدە تاشـ كەنت شەھىرىگە نۆكەر بېشى بۇيانقۇلى بىلەن يالغۇز كىرىپ كەلـ دى. قاتتىق يارىلانغان ئۇچ نۆكىرىنى ئاتباشى قەلئەسىدىكى تېـ ۋىپنىڭ قېشىدا قالدۇرۇپ قويغانىدى.

※ ※ ※

شۇ كۈنلەردە قەشقەر غەلىبە تەنتەنىسىگە چۆمگەنىدى. مەسـ چىت، ھاممام، سارايلارنىڭ گۈمبەزلىرىدە شادىيانە يالقۇنغان ناغرا ـ سۇنايى سادالىرى شەھەرنى ھېيىت تۇسىگە كىرگۈزۈپ قويغانىدى. ئاكىسى يۇنۇسخاننى سەركەردە ـ لەشكەرلىرىدىن پۇـ تۇنلەي جۇدا قىلىپ خاتىرجەم بولغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان قەشقەر ئوردىسىدىكى كاتتا سارايغا جايلاشقان تەختتە تېخىمۇ گىدىيىپ ئولتۇراتتى.

ـــ ھەي ئىسىت، ئاغائى قېرىنداش بولمىش ئول تەخت دەۋاگىرىنىڭ قېچىپ كەتكىنى تولىمۇ ئەپسۇسلىنارلىق ئىش بولدى ـ دە، ـــ دېدى ئىسان بۇغاخان كۆڭلىدىكىنى يوشۇرماي.

ئەھۋالدىن خەۋەردار سەركەردىلەر بىر ـ بىرىگە مەنىلىك

قارىشۇھلىپ جىم بولۇشتى.

تەختىنىڭ يېنىدىكى كۇرسىدا ئولتۇرغان سەييىدئەلى ئالىپ ئانچە خۇشال كۆرۈنمەيتتى. ئۇنىڭ قېرى، ئاجىز گەۋدىسى ئېغىر بىر غەمنىڭ ئاستىدا مىجىلىپ كېتىپ بارغاندەك مۇكچىيىپ قالغاندى. ئۇ ئاللىقانداق بىر دېلىغۇللۇق ئىچىدە ئاستا ئورنىدىن تۇردى ـ دە، سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا قاراپ قول باغلىغىنىچە بېشىنى ئەگدى:

ـــ قۇدرەتلىك ئالەمپاناھىمىزنىڭ ئادالىتىگە سېغىنىپ دەيدىغان بىر كەلىمە ئەرزىم بار ئىدى.

ئىسان بۇغاخان بۇ پېشقەدەم سەركەردىسىگە ھۆرمەت بىلەن نەزەر تاشلىدى.

ـــ ھەرنە گەپلىرى بولسا ئولتۇرۇپ بايان قىلسىلا ئەمرۇل ئۆمەرا جانابلىرى.

ـــ مۇشۇنداق تۇرۇپ سۆزلىشىمگە ئىجازەت بەرگەيلا ئالىيلىرى، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ.

ـــ ئىجازەت، ـــ دېدى ئىسان بۇغاخان قېرى ئەمىرنىڭ رايىغا بېرىپ.

ـــ قىبلىگاھىمنىڭ ھىممىتىگە تەسەننا، ھەممىگە قادىر ۋە ھېكمەت ئىگىسى بولغان مۇقەددەس تەكرىنىڭ يۈكسەك ھېكمىتى بىر ئىشنىڭ يۈز بېرىشىنى بىر سەۋەبنىڭ تۇغۇلۇشىغا قاراشلىق قىلىپتۇ ۋە ھەر مەقسەتنىڭ ئەملىگە ئېشىشىنى بىر ۋاستە ئار-قىلىق يەنە بىر سەۋەبكە باغلىق قىلىپتۇ. تەكرى ئۇلۇغلۇقىنىڭ سايىسى ھېسابلىنىدىغان سۇلتانلىقنىڭ يۇقىرى دەرىجىسى ئىنسانىڭ ياخشى خىسلەتلىرىدىن ئىككى خىسلەتكە باغلىقتۇر. ئۇ-نىڭ بىرىنچىسى پارلاق چۈشەنچە بولۇپ، ھادىسىلەرنىڭ كېچىسى قاراڭغۇ بولسا ئۇنىڭ يورۇتۇشى بىلەن نىجاتلىق پاناھگاھىدا يول تېپىلىدۇ. ئىككىنچىسى تولۇق غەيرەتكە كېلىش بولۇپ، جەڭ ۋە قارىمۇقارشىلىقلار ئەۋج ئالغاندا ھىممەت ۋە جۇرئەت قىلىش ئار-قىلىق پۇت تىرەپ چىداملىق كۆرسەتكىلى بولىدۇ. جانابى ئانھەز-

رىتسمىنىڭ مۇبارەك ۋۇجۇدىدا ئول ئىككى خىسلەت تولۇق جۇلا تاپقاندۇر. شول بائىستىن پاناھگاھسمىنىڭ مەسلىھەتىگە سالماي، يارلىق، پەرمانىنى ئالمايلا ئول تەخت دەۋاگىرى بولمىش قەرىندىاشلىرى يۇنۇسخاننى قاچۇرۇۋېتىشكە جۇرئەت قىلدىم. گەرچە بۇ ئۆلۈمگە مەھكۇم گۇناھ بولسمۇ، ئاغا ـ ئىنى قەرىندىاشلارنى شۇنچە تىرىشچانلىق كۆرسىتىپمۇ مېھىر ـ شەپقەت داستىخىنىغا جەم قىلالمىغانلىقىم، ئاداۋەت تىكەنلىرى يۇلۇۋېتىلگەن قەرىندىاشلىق گۇلىنى پۇرىتىشقا ئامالسىز قالغانلىقىم ئۈچۈن مۇشۇنداق قىلىشقا نىيەت قىلدىم. بۇ ئىشىم ئالىيلىرىدىن ۋاقتىنچە سىر تۇتۇلغان بولسمۇ، ھامان بىگىزنى قاپتا يوشۇرغىلى بولماس، شول بائىستىن ئالىيلىرىغا ئۆزۈم ئىقرار قىلىشنى لايىق تاپتىم. بول گۇناھىم ئۈچۈن خان ئالىيلىرى ھەرنە جازانى راۋا كۆرسە قىلچىلىك ئاغرىنماسمەن.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان نەمە دېيىشىنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالدى. ئۇ بۇ ھۆرمەتلىك سەركەردىسىنىڭ، ئەشەددي رەقىبىنى بۇنداق قاچۇرۇۋېتىشىنى خىيالىغمۇ كەلتۈرمىگەندى. شۇ دەقىقىدە بۇ ئىش ئۇنىڭغا تولىمۇ تاسادىپىي تۇيۇلغانىدى. شۇ تاپتا ئىسان بۇغاخاننىڭ ئىچ ـ ئىچىدىن غەزىپى ئۆرلەپ تۇرسمۇ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. ھەئە، ئۆزىنىڭ ئىككى قېتىملىق تەختتە ئولتۇرۇشىدا مىسلىسىز تۆھپە كۆرسەتكەن بۇ پېشقەدەم سەركەردىسىگە غەزەپ قىلالمايتتى، جازالىيالمايتتى. سارايدا ئولتۇرغان سەركەردىلەرنىڭ كۆپىنچىسى سەييىدئەلى ئالپىنىڭ باھادىرلىرى ئىدى. ئۇ سەييىدئەلى ئالپسىز ھېچ ئىش قىلالمايتتى. سەييىدئەلى ئالپنى جازالىسا ئاشۇ سەركەردىلەر نارازى بولاتتى. ھەتتا ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈشمۇ مۇمكىن ئىدى. بىرنەچچە دەقىقە ئىچىدە پايدا ـ زىيانىنى دەكسەپ كۆرگەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتۈشكە مەجبۇر بولدى.

ـــ ھەزرىتسمىنىڭ بۇ ئىشىنى گۇناھقا جورۇساق بولماس. گەرچە ئول رەقىبىمىز تاج ـ تەخت دەۋاسى قىلىپ سەلتەنەتـ

مىزگە تەھلىكە سالغان بولسىمۇ يەنىلا قېرىندىشىمىزدۇر. جانابى ئەمرۇل ئۆمەرا بۇ ئىشنى جايىدا بىر ياقلىق قىلىپتىلا، ھېچقەسى يوق. گەرچە قولىمىزغا چۈشۈپ، دەرگاھىمىزغا كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ قېرىنداشلىق مېھرىمىزنى يەتكۈزگەن بولاردۇق.

ـــ خان ئالىيلىرى ھىممەتلىكتۇر، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈپ.

ئولتۇرغان ئەمىر ـ سەركەردىلەر گۈرۈلدەپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ، سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا بەس ـ بەستە مەدھىيە ياغدۇرۇشقا باشلىدى:

ـــ قىبلىگاھىمىز ئەدلى ـ ئادالەتنىڭ ھامىيسى.

ـــ باھادىرلىق مەيدانىدا ئات چاپتۇرغۇچى.

ـــ مەردۇ مەردانىلىقنىڭ نامايانىدىسى.

ـــ كەڭ قورساقلىقنىڭ خەزىنىسى.

ـــ مېھىر ـ شەپقەت، ۋاپا ئەھلى.

ـــ ...

يامغۇردەك يېغىۋاتقان مەدھىيىلەر ئالدىدا سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ يۈزى چىمىلدىدى. ئالدىراقسانلىق قىلمىغىنىغا، ئاچچىقىغا ھايى بېرەلىگىنىگە، سەييىدئەلى ئالپنى ئەيىبلىمىگىنىگە ئىچىدە خۇش بولدى.

«بىر ھېسابتا ئاغام يۇنۇسخانىنىڭ قېچىپ قۇتۇلغىنىمۇ ياخشى بوپتۇ. ئۇنى تۇتۇپ تەختىمىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلگەن بولسا، تەقدىرىگە قانداق ھۆكۈم چىقىرىشنى بىلەلمەي تەڭقىسلىقتا قالاركەنمەن. ئەلۋەتتە، شۇ چاغدىمۇ ئۇنى ئۆلۈمگە بۇيرۇيالمايتتىم. ئۆلۈمگە بۇيرۇسام قېرىنداشىنىڭ قېنىنى تۆككەن، دېگەن بەتنامغا قالاتتىم. يېنىمدا نەزەربەند قىلىپ ئەپقالسام، خەلقئالەم مېنى قورسىقى تار، نامەرد دەپ ئەيىبلەيتتى. بىرەر ۋىلايەتنى بەرسەم ئۇ رازى بولمايتتى ھەم ئۆزۈمۇ خاتىرجەم بولالمايتتىم. يەنىلا تۈركىستانغا قايتۇرۇۋېتىشكە مەجبۇر بولاتتىم. ئەمرۇل ئۆمەرا ھەزرەتلىرى بەلكىم مۇشۇ تەرەپلەرنى كۆزدە تۇتقان بولۇشى

مۇمكىن...»

ئۇنىڭ خىياللىرىنى ئەمىر سەييىدئەلى ئالپىنىڭ سۆزلىرى ئۈزۈپ قويدى.

ــ مەگەر ئۆتمۈشكە نەزەرىمىزنى ئاغدۇرساق، تا بۇ كەمگىچە يەر يۈزىدىكى سۇلتانلاردىن ياخشى ئىش ــ ئەمەللەر بىلەن مەشغۇل بولغانلارنىڭ، ئادالەتكە ھامىي بولغانلارنىڭ بەخت ــ سائادىتى مۇستەھكەم، سەلتەنەتى تۇراقلىق بولۇپتۇ. ئاخىرەتكە كەتكەندىن كېيىنمۇ ياخشى ناملىرى جاھان خەلقىگە يادىكار بولۇپتۇ. ئەلكۇن ئۇلارنى تىللاردا داستان قىلىپ ياد ئېتىپتۇ. پەيلى ياماق، زۇلۇم سالغۇچىلارنىڭ بولسا دۆلەت ــ سەلتەنەتلىرىنىڭ ئۆمرى كوتا، باقىي ئالەمگە ماڭغىنىدا بولسا يامان ئاتلىرى تاكى قىيامەت كۈنلىرىگىچە ئەلنىڭ ئاغزىدا لەنەتلىنىپتۇ. پاناھگاھىمىز ھەرقاچان ئەدلى ــ ئادالەتنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئەل ــ يۇرت كۈندىن ــ كۈنگە رونىق تاپتى. مانا خانزادە يۇنۇسخان گەرچە تەخت ــ سەلتەنەتكە تەھلىكە سېلىپ، ياغى باشلاپ كەلگەن بولسىمۇ، يەنىلا ئۇنى كەڭ قورساقلىق بىلەن كەچۈرۈۋەتتىلە. ئەلۋەتتە بۇ ۋاپادارلىق، مەردلىكلىرىنىمۇ ئەل ــ ئاۋام ئەۋلادىمۇئەۋلاد يادلىغۇسى. ئاغائى قېرىنداشلىرى بولمىش ئول خانزادە شول تاپىتا ئۆزلەدىن مىننەتدارىدۇر دەپ ئويلايمەن. ھېچ بولمىسا بول ئەلگە ياغى باشلاپ كەلگىنىگە خىجىل بولۇر. قەلبىدە قېرىنداشلىق مېھرى قايتىدىن بىخلىنۇر، ــ سەييىدئەلى ئالپ بىرنەچچە دەقىقە تۇرۇۋالغاندىن كېيىن گېپىنى داۋاملاشتۇردى، ــ قىبلىگاھىمىزغا مەلۇم قىلىدىغان ھەمدە ئۆتۈنىدىغان يەنە بىر ئىش بار ئىدى.

ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپنىڭ كۆزىگە گۇمان بىلەن قارىۋەتكەندىن كېيىن ئىجازەت بەردى:

ــ خوش، قېنى دېسۇنلار.

ــ جانابى ئانھەزرىتىمگە تېخى قاراڭغۇ بولسا كېرەك. خانزادە يۇنۇسخان بۇ قېتىمقى لەشكىرىي يۇرۇشكە ئىككى ئاغىنىلىرىنىڭ ئەلنىڭ ئاغىنىلىرىنىڭ

چىسى بىلەن ئىككى مەلىكىسىنىمۇ بىللە ئېلىپ كەلگەنكەن. ئۇلارنى ئەمىرزادەم مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگانى ئەسىرگە ئېلىپ قىرغىندىن ساقلاپ قاپتۇ. ئۇلار شول تاپتا كەمىنىلىرىنىڭ ھەربىمىدە پاناھلىنىۋاتىدۇ. ئالىيلىرىغا مەلۇملۇق، يۇنۇس خاننىڭ چوڭ ئاغىچىسى ئىسان دۆلەت خېنىم كۆنچى ئەمىرى شىرھاجى بەگنىڭ زەئىپەسىدۇر، ئىككىنچى ئاغىچىسى شاھ بېگىم بولسا بەدەخشان ھۆكۈمدارى سۇلتان مۇھەممەدخان ئالىيلىرىنىڭ مەلىكىسىدۇر. ھىدايەت ئەزەلىيدۇر، ئىنايەت ئەبەدىيدۇر. قىبلىگاھىمىزنىڭ ئاسمانەك كەڭرى كۆڭۈل خەزىنىسىدە ھېمەت، مېھىر ـ شەپقەت دۇردانىلىرى تولۇپ ياتقاندۇر. ئالىيلىرىدىن شۇنى تۆۋەنچىلىك بىلەن ئىلتىماس قىلىمەنكى، ئول ئاجىزەلەرنى تۇركىستانغا كۆيۈسى بولمىش يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ دەرگاھىغا يولغا سېلىپ قويساق، بۇنداق قىلساق، بىرنەچىدىن، ئاغائى قېرىنداشلىرى بولمىش خانزادە ئالىيلىرى ئۆزلەنىڭ مەرد، كەڭ قورساقلىقلىرىدىن مىننەتدار بولىدۇ. قېرىنداشلىق مېھرىنى تاج ـ سەلتەنەتتىن ئۈستۈن كۆرىدىغانلىقلىرىنى، ھېچىمۇ قېرىنداشلىق مېھرىنى ئەسلىرىدە مەھكەم ساقلىغانلىقلىرىنى بىلىپ قالىدۇ. ئىككىنچىدىن، قىلمىشىغا پۇشايمان قىلىپ، تەخت دەۋاسى قىلىشتىن ۋاز كېچىدۇ. ھېچبولمىغاندا خېلى بىر مەزگىلگىچە تەسەررۇپىمىزغا لەشكەر تارتىپ كېلىشتىن ئۈيلىدۇ. ئۇچىنچىدىن، نىزا ـ ئاداۋەت يۈيۈلۇپ، قېرىنداشلىق، تۇغقاندارچىلىق ئەسلىگە كېلىدۇ. تۆتىنچىدىن، كۆنچى ئەمىرى شىر ھاجى بەگ، بەدەخشان ھۆكۈمرانى سۇلتان مۇھەممەدخانلارنىڭ دۇشمەنلىكىدىن، تەھلىكىسىدىن پارىغ بولىدىلا. بەشىنچىدىن، خان ئالىيلىرىنىڭ بۇ كەڭ قورساقلىقى ئەل ـ يۇرتقا تارايدۇ. ھۆكۈمدارلار ئۇچۇن ياخشى نامنىڭ تارىلىشىمۇ نۇسرەتتۇر.

سەيىدئەلى ئالپىنىڭ كۆرسەتكەن ئورۇنلۇق سەۋەبلىرى سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى ئويغا سېلىپ قويدى.

«ئاغام يۇنۇسخاننى قويۇۋەتكەن يەردە، خاتۇن ـ بالىلىرىنى

قويۇۋېتىپ، يولغا سېلىپ قويۇش قانچىلىك ئىش ئىدى. ئەمرۇل ئۆمەرا ھەزرەتلىرى راست دەيدۇ. مۇشۇنىڭ بىلەن ئاغام تاج ـ تەختكە دەۋاگەر بولۇشتىن ۋاز كەچسە ئەجەب ئەمەس. شۇنداقلا بولىدىغان بولسا، مەنمۇ خەتەرلىك بىر رەقىبتىن ئادا بولۇپ خاتىرجەم بولۇپ قالىمەن...»

ــ ئېيتقانلىرى بەرھەق، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان، ــ گەرچە ئاغام بىلەن يۈز كۆرۈشەلمىگەن بولسامۇ، يەڭگىلىرىم بىلەن جىيەن قىزلىرىم بار ئىكەن. مۇشۇ باھانىدا ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ ئەھۋال سوراپ قويايلى. شاھانە داستىخان سېلىپ ئۈزۈتۈپ قويايلى. ھە راست، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمىز قورۇقچىلىق قىلىپ ئۇلارنى تۈركىستان ھۇدۇدلىقىغا يەتكۈزۈپ قويسۇن.

ــ ئالەمچە ھىممەت قىلدىلا ئالىيلىرى.

سەييىدئەلى ئالپ قاتارلىق بارلىق ئەمىر ـ سەركەردىلەر سۇلتان ئىسان بۇغاخانىڭ بۇ كاتتا مەردلىكىگە يەنە بىر قېتىم مەدھىيە ئوقۇشتى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان خانىش، توقاللىرىنى جەم قىلىپ ئانارلىق باغدا كاتتا زىياپەت داستىخىنى راسلاپ ئىسان دۆلەت خېنىم بىلەن شاھ بېگىمنى كۈتۈۋالدى. ئۇلارغا ئالاھىدە ھۆرمەت ـ ئېھتىرام بىلدۈردى. زىياپەت سورۇنىدا ئەدەپ ساقلاپ ئولتۇردى. بولۇنغان جەڭ ھەققىدە، ئاكسىنىڭ لەشكەر باشلاپ كەلگەنلىكى ۋە يېڭىلىپ قېچىپ كەتكەنلىكى ھەققىدە پەقەتلا ئېغىز ئاچمىدى. ئۇلارغا گويا تۇغقان يوقلاپ كەلگەن ئەزىز مېھمانلاردەك مۇئامىلە قىلدى، ھەتتا يۇنۇسخانىنىڭ چوڭ قىزى مېھرىنىگار خېنىمنى قۇچىقىغا ئېلىپ ئەركىلەتتى، ئاندىن ئىككى يەڭگىسى بىلەن ئىككى جىيەن قىزىغا ئوپمۇ ئوخشاش قىلىپ ئون توپتىن خوتەن ئەتلىسى، ياركەنت شايىسى، ئۇچ يۈرۈشتىن ئالتۇن زىبۇ زىننەتلەرنى سوۋغا قىلدى ۋە سانىز مىرزىنى مىڭ نەپەر لەشكەر بىلەن قورۇقچىلىق قىلىپ ئۇلارنى تۈركىستان تەۋەسىگە يەتكۈزۈپ قويۇشقا بۇيرۇدى.

ئىسان دۆلەت خېنىم بىلەن شاھ بېگىم بولسا ئىسان بۇغا-خاننىڭ بۇ قەدەر مەرد، سېخىيلىقىدىن قاتتىق تەسىرلەندى، ھا-ياجاندىن كۆزلىرىگە لىق ياش ئالدى.

55

سەمەرقەنت.

شۇ كۈنلەردە سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ خاتىرجەملىكى بۇزۇلغانىدى. ھىرات ئەمىرى ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا ئۇنىڭ خا-لىق سەلتەنەتىنى ئېتىراپ قىلغان، ئوچۇق ـ ئاشكارا ھالدا دۈش-مەنلىك ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللانمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بەلخ ئەمىرى ھۈسەيىن بايقارا بىلەن ئاستىرتتىن تىل بىرىكتۈ-رۈپ، سەمەرقەنت تەختگاھىنىڭ يەنە بىر دەۋاگىرى مەرھۇم خانزادە ئابدۇللەتىپخانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى مۇھەممەد جۇگىنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە، سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلىشقا ھەدەپ كۈش-كۈرتۈۋاتاتتى. ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق بۇ ئەھۋاللاردىن تولۇق خەۋەر تاپقان ئەبۇسەئىد مىرزا ئۆز سەلتەنەتىگە خەۋپ بولۇپ تۇر-غان بۇ رەقىبلىرىگە قانداق تاقابىل تۇرۇش، قايسىسى بىلەن ئىت-تىپاقلىشىپ، قايسىسىنى يوقىتىش ھەققىدە بىر قارارغا كېلەل-مەي باش قېتىنچىلىقتا قالغانىدى. ئۇ ئاۋۋال ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنى نەزەردىن ساقىت قىلدى. چۈنكى، ئەينى يىلى سەمەرقەنت شەھىرىنى قىرىق كۈن مۇھاسىرىگە ئېلىپمۇ ھېچبىر نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەن ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا ئەبۇسەئىد مىرزىدىن سۇلھى تەلەپ قىلغان، ئۇنىڭ خانلىق سەلتەنەتىنى ئېتىراپ قە-لىپ ئىتائەت بىلدۈرگەن، ئۆزئارا دۈشمەنلەشمەسلىك، رەقىبلەر-گە بىرلىكتە قارشى تۇرۇش ھەققىدە سۇلھى تۈزۈشكەنىدى. تا بۇ

كەمگىچە ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا سەمەرقەنت تەختگاھىغا تاپشۇ-رۇشقا تېگىشلىك ئولپانلارنى ھەر يىلى ۋاقتى ـ قەرىلدە تاپشۇ-رۇپ، ئوردىغا سالامغا كېلىپ تۇرۇۋاتاتتى. ئەبۇسەئىد مىرزىمۇ دەسلەپتە يىلدا بىرەر قېتىم ھىراتقا بېرىپ تۇرغاندى. يېقىنقى ئىككى يىلدىن بېرى ئافغانىستان، سىيىستان.. قاتارلىق ئەللەر-گە قىلغان لەشكىرىي يۈرۈش بىلەن بولۇپ كېتىپ، ھىراتقا بارالمىغان، ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىمۇ ئولپانلارنى ئەۋەتىپ بېرىپ سەمەرقەنتكە كېلىپ خانغا كۆرۈنۈش قىلمىغاندى. ئەبۇسەئىد مىرزا گەرچە ئۇنىڭ ساداقىتىدىن گۇمانلانسىمۇ، لېكىن تېخىچە ئېغىزغا ئالغۇدەك ئوچۇق ـ ئاشكارا ھەرىكىتىنى سەزمىگەنىدى. مۇھەممەد جۇگى بولسا پۈت دەسسەپ تۇرغىدەك تۇزۇك زېمىنىنىڭ تايىنى يوق لاماكان ھالەتتە يۈرەتتى. شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ قولىدا سەمەرقەنتكە باشلاپ كېلىپ ھۇجۇم قىلغۇدەك تۇزۇك لەشكىرى يوق ئىدى. مانا مۇشۇ ئىككى تەخت دەۋاگىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلغان ئەبۇسەئىد مىرزا بارلىق دىققىتىنى بەلخ ئەمىرى ھۇسەيىن بايقاراغا قاراتقانىدى. بۇيۇك ئىستېلاچى ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئۆمەر شەيخنىڭ چەۋرىسى ھېسابلانغان ھۇسەيىن بايقارانىڭ ئەمدىلا يىگىرمە ياشقا كىرگىنىگە قارىماي نام ـ شۆھرىتى تارىلىشقا باشلىغانىدى.

ھەئە، ئۇ بىر مەزگىل ئىنىسى سۇلتان ھۇسەيىن مىرزىغا نۆكەر بولۇپ، ئىنىسىدىن ھوقۇق، مەرتىۋە تالاشماي، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ساداقەتمەنلىك بىلەن قارىشىپ بەردى. كېيىن ئىنىسى ئۇنىڭغا بەلخ ۋىلايىتىنى بەردى. ئۇ بەلخكە ئەمىر بولغاندىن كېيىن بىرنەچى بولۇپ يېنىغا لەشكەر جۇغلاشقا كىرىشتى. ئەمما ئىنىسى بىلەن پەقەتلا تىركەشمىدى. ئىنىسىنىڭ پەرمانلىرىغا ساداقەتمەنلىك بىلەن بويسۇندى. لېكىن، ئەتراپىدىكى سۇلتانلار-نىڭ تەسىرىگە بولۇپمۇ ماۋەرائۇننەھر ھۆكۈمدارى ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ تەسىرىگە پات ـ پات تاجاۋۇز قىلىپ زېمىنىنى كېڭەيتىشكە كىرىشتى. ئىككى يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە بىر-

تام، دامغان... قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى. گۆرگان دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئۇ يەردىكى ئۆزبېكلەرنى تەسەررۇپىغا ئالدى. ئۇنى ئانچە كۆزگە ئىلمىپ كەتمىگەن ئەبۇسەئىد مىرزا شەخسەن ئۆزى لەشكەر تارتماي، سەركەردىسى مىرزا مۇھەممەد ئەلى باخشىنى ئۇچ مىڭ لەشكەردىن تەركىب تاپقان ئىلغار قوشۇنغا باش قىلىپ قولدىن كەتكەن زېمىنلارنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئەۋەتتى. ھۇسەيىن بايقارا بۇ كۆچلۈك ياۋ ئالدىدا قىلچە تەمتىرەپ قالمىدى. ئەپلىك يەر شارا-ئىتى، پۇختا جەڭ تەدبىرى ۋە يېتىلگەن قىلىچۋازلىق ماھارىتىگە تايىنىپ ئازغىنە نۆكەرلىرى بىلەن ئۇچ مىڭ كىشىلىك قوشۇننى تۇنجى جەڭدىلا پۈتۈنلەي مەغلۇپ قىلدى. ئەنە ئاشۇ غەلىبىسىدىن كېيىن يۇرىكى تېخىمۇ يوغىنىغان ھۇسەيىن بايقارا بىر تەرەپتىن ھىرات ئەمىرى ئۇبۇلقاسىم بابۇر مىرزا بىلەن مۇناسىۋىتىنى ياخشىلىغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن خارەزىم، قەندىھار ۋىلايەتلىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتاتتى. شۇ سەۋەبتىن ئەبۇسەئىد مىرزا ھۇسەيىن بايقارانى تەخت ـ سەلتەنەتى ئۇچۇن كۆچلۈك تەھدىت ھېسابلاپ، ئۇنىڭغا قارشى شەخسەن لەشكەر تارتىشقا تەييارلانغاندى، شۇنداقتىمۇ كۆڭلى يەنىلا خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. چۇنكى، ئايغاقچىلىرى ئۇنىڭغا مۇھەممەد جۇگنىڭ دەشتى قىپچاق ھۆكۈمدارى ئوبۇلخەيرىخان ھۇزۇرىغا يارداەم سوراپ كەتكەنلىك خەۋىرىنى يەتكۈزگەنىدى. ئەينى يىلى سەمەرقەنت تەختىنى ئىگىلىۋالغان باجىسى ئابدۇللا مىرزىدىن ئوبۇلخەيرىخانىنىڭ لەشكىرى يارداەمى بىلەن ماۋەرائۇننەھر سەلتەنەتىنى تارتىۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولغان ئەبۇسەئىد مىرزا، كېيىنكى يىللاردا ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەپ ئوبۇلخەيرىخانىنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن خىلىلا قۇتۇلغان بولسىمۇ، كۈندىن ـ كۈنگە قۇدرەت تېپىۋاتقان بۇ قوشۇنىسىنىڭ يەنىلا چىرايىغا قاراشقا، ھەرقانداق ئىشتا ئۇنىڭدىن ئېھتىيات قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. تەختتە ئولتۇرغان دەسلەپكى يىللاردا پات ـ پات سوۋغا ـ سالام ئەۋەتىپ دوستلۇقنى، مۇنەتداللىقنى بىلدۇرۇپ تۇرغان بولسىمۇ، يېقىنقى ئىككى يىلدىن

بېرى زېمىن تەسەررۇپىنى كېڭەيتىش بىلەن بولۇپ كېتىپ بار-دى ـ كەلدىسى سۇسلاپ قالغان، سوۋغا ـ سالاملارنىمۇ ئەۋەتمىگە-نىدى. شۇ سەۋەبتىن يۇزسىز ئوبۇلخەيرىخاننى مۇھەممەد جۇگىنى يۆلىمەيدۇ، لەشكىرىي ياردەم بەرمەيدۇ دېگىلى بولمايتتى. ناۋادا ئوبۇلخەيرىخان مۇھەممەد جۇگىغا ياردەم قولىنى سۇنىدىغانلا بول-سا، ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ ئۇنىڭدىن دەرھال يۈز ئۆرۈشى، كېلىشىمنى يىرتىپ تاشلىشى ئېھتىمالغا يېقىن ئىدى. ئۇ چاغدا ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ بىر ئەمەس ئۇچ رەقىبىكە تەڭ تاقابىل تۇ-رۇشىغا توغرا كېلەتتى. شۇڭا ئۇ ھۇسەيىن بايقاراغا قارشى دەرھال لەشكەر تارتىش ـ تارتماسلىق ئىشىدا بىر قارارغا كېلەلمەي ئىكە-كى تايىن بولۇپ تۇرۇپ قالغانىدى. شۇ كۈنلەردە سەمەرقەنت سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بارلىق لەشكىرىي تەييارلىقلارنى پۈتكۈ-زۈپ تەڭ بولۇپ تۇرۇشقان بولۇپ، ئۇلارغا پەقەت ئەبۇسەئىد مىر-زىنىڭ پەرمانىلا كەم ئىدى. ئوبۇلخەيرىخاننىڭ نىيەت ـ مۇددىئا-سىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن دەشتى قىپچاق دالىسىغا ئايغاقچى ئەۋەتكەن ئەبۇسەئىد مىرزا تېخىچە ئېنىق بىر مەلۇمات تاپشۇ-رۇۋالالمىغانلىقى ئۈچۈن، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىگە پەرمان بە-رىشكە ئالدىرىمايۋاتاتتى.

ھەئە، بۇگۈن ئۇنىڭ ئايغاقچىلارنىڭ يولىغا قاراپ كۈن ساناپ ۋاقىت ئۆتكۈزۈۋاتقىنىغا بىر ئاي بولۇپ قالاي دېگەنىدى. لېكىن ئايىغى چاققان، كىرەلمەيدىغان تۆشۈكى يوق قابىل ئايغاقچىلىرى-دىن تېخىچىلا خەۋەر يوق ئىدى.

«ئايغاقچىلارغا نېمە بولغاندۇ؟ ئاشكارىلىنىپ قالغانمىدۇ يا-كى ھېيلىگەر ئوبۇلخەيرىخان مۇددىئاسىنى ئوردىسىدىكى ئەمىر ـ بەگلىرىدىنمۇ سىر تۇتقانمىدۇ ـ يا؟ ۋەياكى خۇراسان تەرەپتىن مۇھەممەد جۇگى ھەققىدە كەلگەن خەۋەرلەر يالغانمىدۇ؟ ناۋادا مۇ-ھەممەد جۇگى ئوبۇلخەيرىخاننىڭ دەرگاھىغا ياردەم تەلەپ قىلىپ بارمىغان بولسا، ئايغاقچىلار خەۋەر ئالالمايلا كۇتۇپ يېتىشتىمە-كىن؟ ئىلاھىم، مۇھەممەد جۇگىنىڭ دەشتى قىپچاققا چاپقان ئە-

تىنىڭ ئايىغى سۇنسۇن، ئوبۇلخەيرىخانغا دادلايدىغان تىلى تۇتۇل-
سۇن. ئوبۇلخەيرىخان دېگەن بۇ لەنىتى تولىمۇ تۇتۇرۇقسىز، ئاچ
كۆز بىر نېمە. ئاز ـ تولا پايدا ـ مەنپەئەتنى دەپ مۇھەممەد جۇگى
دېگەن ئول بەدرەككە يارەدم قولىنى سۇنماي قالمايدۇ. نېمىشقىمۇ
يېقىندىن بېرى ئول ئاچ كۆزگە پىشكەش يوللىمىغاندىمەن. ھەر-
قانچە پىشكەش قىلسامۇ بىكار. نەچچە يىلدىن بېرى جۇغلىغان
خەزىنەمنى ئەۋەتكەن بولسامۇ يەنىلا يۇزى بولمايتتى. چۇنكى،
ئاچ كۆز ئادەم دېگەن نائەھلى كېلىدۇ، ئۇلاردا يۇز بولمايدۇ. سوۋ-
غا ئەۋەتمەيمۇ ياخشى قىلغان ئىكەنمەن. مەيلى، مۇھەممەد جۇگىغا
يارەدم قولىنى سۇنسا سۇنسۇن. نېمىدىن قورقاتتىم. نەچچەن يىل-
دىن بېرى مەنمۇ جىم ياتمىدىم. يەتكىچە خەزىنە، ئوزۇق ـ تۇ-
لۇك، لەشكەر جۇغلىدىم. خانزادە يۇنۇسخانىنى موغۇلىستانغا ـــ
ئىنىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەلتەنەتىگە قارشى يولغا سال-
غاندىن بېرى، موغۇلىستان تەختگاھىنىڭ تەھلىكىسىدىن خېلى
ئارام تېپىپ قالغان بولغاچقىمۇ خەزىنە، لەشكەردىن چىقىم تارتـ-
مىدىم. پەقەت ھۇسەيىن بايقارا دېگەن سېرىق تۇك ھالىغا باقماي
بۇرۇتۇمغا چالما تىزىشقا ئۇرۇنۇۋاتىدۇ. ئاللاھ خالىسا ئۇنىڭ ئىشـ-
نىمۇ تېزلا توغرىلايمەن. مۇھەممەد جۇگى ھازىر نەدىدۇ؟ ئوبۇلقا-
سىم بابۇر مىرزىنىڭ يېنىدىمىدۇ ياكى ئوبۇلخەيرىخانىنىڭ دەرگاھـ-
دىمىدۇ؟ نېمىشقىمۇ ئىككى يىل ئاۋۋالقى جەڭدە ئاكىسى ئەھمەد
بىلەن قوشۇپ بىراقلا ئۇجۇقتۇرۇۋەتمىگەن بولغىيدىم؟ سەركەردە-
لەرگە توختىماي قوغلاشقا، تۇتقان يەردە ئۆلتۈرۈشكە پەرمان بەرگەن
بولسام، بەلكىم ئول قاچقۇن بەدرەكنى تۇتۇپمۇ ئالاردى. بۇگۇنكى
كۈندە مەنمۇ بۇنچىۋالا تەڭلىكتە قالماسىدىم...»

ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ خىيالىنى كۆكسارايغا شەپە چىقارماي
پەم بىلەن كىرىپ كەلگەن ھۆدەيچى بەگنىڭ ئاۋازى ئۇزۇپ قويدى.

ـــ قىبلىگاھىمغا مەلۇم بولغاي، تۈركىستان ئەمىرى خانزا-
دە يۇنۇسخان قوبۇل قىلىشلىرىنى تەلەپ قىلىدۇ.

كۈتۈلمىگەن بۇ مەلۇماتتىن ئەبۇسەئىد مىرزا ھەيران قالدى.

قۇلىقىغا ئىشەنمىگەندەك ھۆدەيچى بەگدىن قايتىلاپ سورىدى:

ـــ نېمىدېدىڭ؟ كىم كەپتۇ؟

ـــ تۈركىستان ئەمىرى خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرى، ـــ دېدى ھۆدەيچى بەگ تىلىنى چاينىپ.

قىچقارمىغان مېھمانىنىڭ كۈتمىگەندە يېتىپ كېلىشى ئەبۇسەئىد مىرزىنى بىردىنلا ئويغا سېلىپ قويدى.

«خانزادە نېمىدەپ كەلگەندۇ؟ بىرەر خۇش خەۋەر ئېلىپ كەلگەنمىدۇ ياكى...»

ئەبۇسەئىد مىرزا خىيالىنىڭ ئاخىرىنى يېغىشتۇرۇپ ھۆدەيچى بەگكە قارىدى:

ـــ چاقىقان باشلاپ كىرسۇنلار.

يۇنۇسخان ھايال ئۇتمەي كۆكسارايدا پەيدا بولدى. يېنىدا نۆكەر بېشى بۇيانقۇلىمۇ بار ئىدى. يۇنۇسخانىنىڭ چىرايىنى غەم، ئۇستىبېشىنى چاڭ باسقان بولۇپ، تۇرقىدىن نە ھۆكۈمدارغا خاس سۆلەت، نە خانزادىگە خاس شەۋكەتنىڭ ئىزناسىنىمۇ تاپقىلى بولمايتتى. ئۇنىڭ تۇرقىغا تېزلا نەزەر تاشلىغان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ كۆڭلىگە قاتتىق گۇمان چۈشتى.

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، قۇدرەتلىك خان ئالىيلىرىغا ئېھتىرام بولغاي، ـــ دېدى يۇنۇسخان تەختىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، بېشىنى تۆۋەن سالغىنىچە قول باغلاپ.

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ـــ دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا، ـــ مەرھابا، ئالىيلىرىنىڭ دىدارىنى كۆرگىنىمدىن تولىمۇ خۇشالمەن.

ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ يۇنۇسخانغا باشقىچە ھۆرمىتى بار ئىدى. شۇ دەقىقىدە ئۇ يۇنۇسخانىنىڭ چىرايى ـ تۇرقىدىن ئېغىر كېلىشمەسلىك كەلگەنلىكىنى، بولۇپمۇ ئىنىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن قاتتىق يېڭىلگەنلىكىنى پەرەز قىلغان بولسىمۇ، خانلارغا خاس سۇر ـ ھەيۋىسىنى بىر يانغا قايرىپ قويۇپ تەختتىن دەس تۇردى. بۇ ئۇنىڭ يۇنۇسخانغا ئالدىغا كېلىپ ئۆزى بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشسە بولىدىغانلىقىدىن بېشارەت بەرگىنى ئىدى.

ئادەتتە بۇ خان ـ سۇلتانلارنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىلەرگە كۆرسەتمىدىغان ئالىي ئىلتىپاتى ئىدى.

ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئورنىدىن تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ يۇنۇسخان يۈگۈرۈپ دېگۈدەك تەختىنىڭ تۆۋىگە باردى ۋە كۆرۈشۈش ئۈچۈن ئىككى قولىنى تەڭلىدى. ئەمما ئەبۇسەئىد مىرزا بولسا قۇچىقىنى كەڭرى ئېچىپ باغرىنى تەڭلىدى ـ دە، سەل تەمتىرەپ قالغان يۇنۇسخاننى چىڭ قۇچاقلىدى. بۇ كاتتا مېھمان ـ شەپقەتىن قاتتىق ھاياجانلانغان يۇنۇسخانمۇ ئەبۇسەئىد مىرزىنى مەھكەم قۇچاقلىدى. شۇ دەقىقىدە ئۇ ئېرىپ كېتىپ باراتتى، كۆز چاناقلىرى لىق ياشقا تولغاندى. ئەنە ئاشۇ يوسۇندا كۆرۈشۈش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئەبۇسەئىد مىرزا يۇنۇسخاننى تەختىنىڭ يېنىدىكى كۇرسىدا ئولتۇرغۇزدى. ھاياجاندىن ئۆپكىسى قازانداق ئېسىلىپ كەتكەن يۇنۇسخاننىڭ تىلى پەقەتلا گەپكە كەلمەيتتى، چانىقىدىن ئېتىلىپ چىقاي ـ چىقاي دەپ قالغان ياشلىرىنى سىڭدۇرۇۋېتىشكە تىرىشاتتى.

يۇنۇسخاننىڭ موغۇلىستانغا ـــ ئىنىسى ئىسان بۇغاخانغا قارشى لەشكەر تارتقىنىدىن ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ خەۋىرى بار ئىدى، ھەم بۇ لەشكىرىي يۇرۇشنىڭ غەلىبىسىگە چوڭ ئۇمىد باغلىغانىدى. شۇ تاپتا يۇنۇسخاننىڭ بىچارە تۇرقىغا قاراپ نېمە دېيىشنى، قانداق تەسەللى بېرىشنى، گەپنى نەدىن باشلاشنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالدى.

ـــ ئالدىلىرىدا تولىمۇ خىجىلمەن ئالىيلىرى، ـــ دېدى يۇنۇسخان بىر ھازادىن كېيىن زۇۋانغا كېلىپ، ـــ بۇ قېتىمقى لەشكىرىي يۇرۇشتە قەشقەردە قاتتىق يېڭىلىپ پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولدۇم. ئەسلى ـ ۋەسلىمدىن ئايرىلدىم، ھەممە تۇرقۇم مانا مۇشۇ. ئۆزۇمنىڭ لەشكەرلىرىملا ئەمەس، ئالىيلىرى كۆمەكلىشىكە بەرگەن سەمەرقەنت لەشكەرلىرىمۇ ئامان قالمىدى.

بۇ ئەھۋاللارنى بايىلا ئالدىنئالا مۆلچەرلەپ بولغان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئۆزىنى خىلىلا تۇتۇۋالغانىدى.

ـــ ئەينى يىلى جەننەتماكان قەيسىنئاتام مىرزا ئۇلۇغبەگ ھەزرەتلىرى تۇزكور ئوغلى بولمىش خانزادە ئابدۇللەتىپخاندىن يېڭىلىپ باقىيغا سەپەر قىلغاندا، مېنىڭ ئەھۋالىم سىلىنىڭ ھازىرقى ئەھۋاللىرىدىنمۇ نەچچە ھەسسە بەتتەر ئىدى. مۇناپىق ئەمىر مىرانشاھ دورغىنىڭ زىندانىدىن قېچىپ قۇتۇلغىنىمدا پاناھلانغۇدەك زېمىن، پۇت قويغىدەك جاي، باش تىقىپ كىرگۈدەك تۆشۈكمۇ تاپالمىغانىدىم. ئاۋۋال ياراتقان ئاللاھ ئىگەم، ئاندىن قالسا مانا مەن تۇرۇپتىمەن، قىلچىلىك مەيۈسلەنمىگەيلا. ياغى دېگەندە يېڭىش ـ يېڭىلىش بولۇپ تۇرىدۇ. غەلىبە ـ نۇسرەتتىن قانائەتلىنىپ مەغرۇرلانغۇلۇق، مەغلۇبىيەتتىن ھەسرەتلىنىپ ئۇمىدسىزلەنگۈلۈك ئەمەس. ھېچقىسى يوق. ئىلكىلىرىدە كىچىك رەك بولسىمۇ تۇركىستاندەك ھۇدۇدلۇق، تاشكەنتتەك شەھەر تۇرۇپتۇ. لەشكەر ئەنە ئاشۇ زېمىنىدىكى ئاۋامنىڭ ئارىسىدىن تېپىلىدۇ. كەملىگىنىگە مېنىڭ ئىلكىمدە بار. لازىم قىلسىلا سىلىدىن ھەرگىز ئايىمايمەن.

يۇنۇسخان يەنە بىر قېتىم ھاياجانلاندى. ئەمما ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا غەلىيان كۆتۈرگەن بۇ قېتىمقى ھاياجانلىنىش قانداقتۇر سۆيۇنۇشتىن ئەمەس، بەلكى ئاچچىق ئەلەمدىن، تۇركىستان، تاشكەنتتىكى بىر قىسىم ئەمىر ـ بەگلىرىنىڭ قىلغان يۇزسىزلىك، تۇزكورلۇقى سەۋەبىدىن پەيدا بولغان رەنجىشتىن بولۇۋاتاتتى.

ھەئە، يۇنۇسخان قەشقەردىن قاتتىق يېڭىلىپ قاچقىنىچە تېرەكداۋاندىن ئۆتكەندە يېنىدا ھەمراھلىقا ئاشۇ نۆكەر بەشى بۇيانقۇلىلا قالغانىدى. ئۇ ئەنە ئاشۇ ھالەتتە ئۇدۇل تاشكەنت شەھرىگە كىردى. ئەمما، تاشكەنت ھاكىمى ئەمىر شەيخ جامالىددىن ئۇنىڭغا بىر ھۆكۈمدارغا ئەمەس، قاچقۇنغا، ھەتتا تىلەمچى ـ سائىلغا مۇئامىلە قىلغاندەك مۇئامىلە قىلدى، كۆزىگە ئىلمىدى، ھۆرمەتسىزلىك قىلدى. ئۆز ۋاقتىدا ئەبۇسەئىد مىرزا يۇنۇسخاننى شىرازدىن ئەكەلدۇرۇپ، نۇرغۇن ئارزۇ ـ ئۇمىدلىرىنى بىلدۇرۇپ تۇركىستانغا يولغا سالغىنىدا تاشكەنت شەھرىنى ئۇنىڭغا رەسـ

مىي بەرمەي، بىر مەزگىل پاناھلىنىپ تۇرۇشقا بەرگەن ۋە تاشـ كەنت ھاكىمى ئەمىر شەيخ جامالىددىننى يۇنۇسخاننىڭ ھەرقاناق بۇيرۇقىغا بويسۇنۇپ، خىزمىتىنى قىلىشقا پەرمان چۈشۈرگەنـ دى. شۇ سەۋەبتىن شەيخ جامالىددىن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ھۆكۈمدارى ھېسابلاپ، يۇنۇسخاننى ئانچە كۆزـ گە ئىلىپ كەتمەيتتى. يۇنۇسخان تاشكەنتتە بىر ئۆمۈر تۇرمايدۇ، موغۇلىستان سەلتەنەتىنى قولىغا ئالسىلا كېتىدۇ، تاشكەنت ئۆـ زۈمگە ئوخشىچە قالىدۇ، دەپ ئويلايتتى.

ئۇ يۇنۇسخاننىڭ موغۇلىستان يۇرۇشىدە يېڭىلىپ قالغىنـ نى، يېڭىلگەندىمۇ بارلىق سەركەردە ـ لەشكەرلىرىدىن ئايرىلىپ ئاران بىرلا نۆكىرى بىلەن قايتىپ كەلگىنىنى كۆرۈپ بىردىنلا جۇدۇنى تۇتتى، ئالدىغا كۆرۈشكىلىمۇ چىقمىدى. يۇنۇسخانىڭ خانزادىلىك مەرتىۋىسىگىمۇ ھۆرمەت قىلمىدى. تۆۋەن دەرىجىلىك مەھرەملىرىگە بۇيرۇپ، يۇنۇسخاننى مەھكىمە سىرتىدىكى ئادەتـ تىكى بىر قورۇغا جايلاشتۇردى ـ دە، ئازغىنە ئوزۇق ـ تۇلۇك ئەۋەتىپ بەردى، خىزمىتىگە مۇلازىممۇ بەرمىدى. بۇ ئۇنىڭ يۇـ نۇسخاننى تۇرساڭ مۇشۇ يەردە تۇر، بولمىسا نەنى خالىساڭ شۇ يەرگە كەت، دېگىنى ئىدى. ئۇنىڭ بۇ ئەدەپسىزلىكى، ئادەمگەرچىـ لىككە يات قىلىقى يۇنۇسخانغا تولىمۇ ھار كەلدى. شۇنىڭ بىلەن شەيخ جامالىددىن بىلەن خوشلاشمايلا تاشكەنتتىن چىقىپ تۇر ـ كىستان تەرەپكە يول ئالدى. بىراق ئۇنىڭ تۇركىستاندىكى ئەھـۋا ـ لىمۇ تاشكەنتتىكىدىن ئانچە پەرقلەنمىدى. ئانىسى دۆلەتسۇلتان مەلىكە، تاغىسى ئىرازان باربن خېلى بۇرۇنلا قازا قىلىپ كەتكەن بولغاچقا، يۇنۇسخان تۇركىستان بەگلىرىگە زىيادە ھۆرمەت بىلدۇـ رۇپ ئىختىيارىغا قويۇۋەتكەن، ئۇلارمۇ ئۆز ئالدىغا ئىش تۇتۇپ كۆنۈپ قالغانىدى. ئۇلار ئەبۇسەئىد مىرزىدىن ئىبارەت خاقانىڭ ئەتىۋارلىشىغا، ھامىيلىق قىلىشىغا ئېرىشكەن، قولىدا تۇمەنگە يېقىن لەشكىرى بار يۇنۇسخاننى پەقەت ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمدارى دەپ ئېتىراپ قىلاتتى، ئالدىغا ۋاقتى ـ قەرەلىدە سالامغا كېلىپ

ھۆرمەتىنى بىلدۇرەتتى، ئەمما باشقا ئىشلارنى ئۆزى بىلگەنچە بېجىرەتتى، ئۇلۇس ـ ئايماقلارنى ئۆز ئالدىغا سورايتتى. ئۇلار سەركەردە ـ لەشكەرلىرىدىن، شانۇ شەۋكىتىدىن ئايرىلىپ قالغان يۇنۇسخانىنى كۆزگە ئىلمىدى، يۇنۇسخانىنىڭ ئالدىدا ئۆزلىرىنى خىزمەتكارەك ئەمەس، كاتتا بەگ ـ سۇلتانلاردەك تۇتتى. ھەتتا شۇنچىۋالا لەشكەرلەرنى ھالاكەتكە مۇپتىلا قىلغانلىقى ئۈچۈن يۇنۇسخانىنى ئەيىبلەشتىنمۇ ئايانمىدى.

شۇ دەقىقىدە سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن تاشكەنت ھاكىمى شەيخ جامالىددىننىڭ، تۈركىستان بەگلىرىنىڭ ئۆزىگە تۇتقان مۇئامىلىسىنى چاقماق تېزلىكىدە كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، سېلىشتۇرۇپ چققان يۇنۇسخانىنى ئىچ ـ ئىچىدىن ئاچچىق بىر ھەسرەت قاپساپ كېلىۋاتاتتى.

ئەبۇسەئىد مىرزا يۇنۇسخانىنىڭ زۇۋان سۈرمەي ئولتۇرغىنىنى كۆرۈپ يەنە كۆڭۈل ياساشقا كىرىشتى:

ـــ زىيادە بىئارام بولمىسىلا ئالىيلىرى، جان بولسا جاھان، ئاش بولسا قازان دەپتىكەن، ئاللاھ خالىسا تاجۇ تەختلىرىنى ھامان بىر كۈنى قوللىرىغا ئالالايدىلا.

يۇنۇسخان سۈكۈت قىلىپ تۇرۇشقا ئاخىر بەرداشلىق بېرەلمىدى. ئەبۇسەئىد مىرزىغا تاشكەنت ھاكىمى شەيخ جامالىددىن بەلەن تۈركىستان بەگلىرىنىڭ قىلغان يۈزسىزلىكىنى خۇددى كېچىك بالا دادىسىغا دادلاپ بەرگەندەك دادلاپ بەردى.

ئەمدى سۈكۈت قىلىپ ئولتۇرۇش نۆۋىتى ئەبۇسەئىد مىرزىغا كەلگەنىدى. ھەئە، ئۇنىڭ كاللىسىدا كەسكىن زىددىيەت باشلانغانىدى. ئۇ ئىلكىدە ھېچنېمىسى قالمىغان، غېرىب ـ مۇساپىر دىن پەرقى يوق يۇنۇسخاندىن ۋاز كېچەلمەيتتى. ئۇنىڭ يۇنۇسخانغا بۇنداق ۋاپادارلىق كۆرسىتىشى قانداقتۇر يۇنۇسخانىنىڭ ئۆزىگە باجا كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن ئەمەس ئىدى، پەقەت يۇنۇسخانلا ئۇنىڭ تەسەررۇپىنى، تەخت ـ سەلتەنەتىنى مۇغۇلىستان ھۆكۈمدارى سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ تەھدىتىدىن، تاجاۋۇزىدىن، پاراكەندە

چىلىك سېلىشىدىن توسۇپ قالالايدىغانلىقىغا ئۇ ھېلىمۇ قاتتىق ئىشىنەتتى. يېنىدا يۇنۇسخان بولسىلا قۇدرەتلىك قوشۇنسى بولغان موغۇلىستان تەرەپتىن خاتىرجەم بولالايتتى. شۇڭا ئۇ ھەر قانچە بەدەل تۆلىسىمۇ، يۇنۇسخاننى يەنە بىر قېتىم يۆلەش نىيىتىگە ئاللىقاچان كېلىپ بولغانىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ بېشىنى قاتۇرۇۋاتقىنى تاشكەنت ھاكىمى شەيخ جامالىددىنىڭ ئىشى ئىدى. گەرچە شەيخ جامالىددىن ئۇنىڭ تەسەررۇپىدىكى بىر شەھەرنىڭ ھاكىمى، قول ئاستىدىكى ئەمىر بولسىمۇ، ئەمما شەيخ جامالىددىنىڭ تاشكەنتتە تەسىرى ئىنتايىن چوڭقۇر ئىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ دەۋرىدىلا تاشكەنتكە ھاكىم بولغان شەيخ جامالىددىنىڭ ئىلكىدە ئۇنىڭ ئۇچۇن جان پىدالىق كۆرسىتىشكە تەييار تۇرغان نەچچە مىڭلىغان خاس نۆكىرى، شەخسىي خەزىنىسىدە يېتەرلىك ئاشقىدەك مال ـ دۇنياسى بار ئىدى. ئەبۇسەئىد مىرزا دەشتى قىپچاق ھۆكۈمدارى ئۇبۇلخەيرخاننىڭ يارىدەمى بىلەن سەمەرقەنت تەختىگە چىققاندىن كېيىن، شەيخ جامالىددىن بىرنىچى بولۇپ نۇرغۇن قىممەت باھالىق سوۋغا ـ سالاملارنى ئېلىپ كېلىپ، ئۇنى تەبرىكلىگەن، خانلىق سەلتەنىتىنى ئېتىراپ قىلغانىدى. شۇ سەۋەبتىن ئەبۇسەئىد مىرزا ئۇنىڭ تاشكەنت شەھىرىنىڭ ھاكىملىق مەرتىۋىسىگە تەگمىگەن، ھەتتا يارلىق چۈشۈرۈپ ئوردىسىدا باش ۋەزىرلىككە تەڭ كېلىدىغان ئەمەل ـ مەرتىۋە دەستىكى ئىنئام قىلغان، ئەتىۋارلىق ئەمىرلىرى قاتارىدا مۇئامىلە قىلىپ ئۆزىگە يېقىن تۇتۇپ كەلگەنىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئەبۇسەئىد مىرزا شەيخ جامالىددىندىن خېلىلا ئىھتىيات قىلاتتى. ئوردىسىغا سالامغا كەلسە ئورنىدىن تۇرۇپ سالامنى ئىلىك ئالاتتى. شۇڭا ئۇ ھازىر يۇنۇسخانغا ياخشى مۇئامىلە قىلمىغانلىق گۇناھى ئۇچۇن شەيخ جامالىددىننى ئەيىبلىيەلمەيتتى. بولۇپمۇ ھۇسەيىن بايقارا بىلەن مۇھەممەد جۇگىنىڭ ئاشكارا، ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ يوشۇرۇن تەھدىتىگە ئۇچراۋاتقان مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە شەيخ جامالىددىنىڭ كۆڭلىنى ئاغرىتىپ يەنە بىر دۇشمەن كۆپەيتىۋېلىش

لىشنى ھەرگىز خالىمايتتى. ئۇنىڭچە تۈركىستان بەگلىرىنىڭ ئىشى ئاسان ئىدى. يۇنۇسخان قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ ئەتراپىغا بىرنەچچە مىڭ لەشكەر جۇغلىيالىسلا خانزادىلىك مەرتىۋىسى، ھۆكۈمدارلىق سۈر ـ ھەيۋىسى بىلەن تۈركىستانغا بارسا، ئۇ يۇز-سىز ئەمىرلەر يەنە ئۇنىڭ ئەتراپىغا جۇغلىشاتتى. ئۇنىڭ ھۆ-كۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشاتتى. بىراق ھازىر بىر تەرەپتىن ھۈسەيىن بايقاراغا قارشى لەشكەر تارتىش، يەنە بىر تەرەپتىن مۇ-ھەممەد جۇگىنىڭ تۈيۇقسىز ھۇجۇمىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن تەييارلىنىۋاتقان مۇشۇنداق پەيتتە ئەبۇسەئىد مىرزا يۇنۇسخانغا بىرنەچچە مىڭ ئەمەس، بىرنەچچە يۈز لەشكەرمۇ بېرەلمەيتتى. مۇشۇ سەۋەبتىن ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ تىلى تۈتۈلۈپ، بېشى قېـ-تىپ قالغانىدى.

«قانداق قىلسام بولۇر، يۇنۇسخاننى يېنىمدا ئېلىپ قالسام ھەرگىز بولمايدۇ. ناۋادا بۇنىڭدىن ئىنىسى ئىسان بۇغاخان خەۋەر تاپسا پەرغانىگە، ئەندىجان شەھىرىگە يەنە لەشكەر تارتىپ كېلىدۇ. ئول چاغدا مەن تۆت تەرەپتىن تەڭلا كەلگەن دۈشمەنلىرىمگە تەڭ كېلىپ بولالمايمەن. ئۇنى تاشكەنتكە ئەۋەتىشنىڭ ئەمدى ئورنى قالمىدى. شۇ تۈرقىدا ئۇ مەندىن كاتتا ئۈمىد كۈتۈپ تۇرۇپتۇ، ئۈمىدسىزلەندۈرسەم ھەرگىز بولمايدۇ. موغۇلىستانغا يېقىنراق، چېگرىغا يېقىن كىچىكرەك بىرەر يۇرتنى ۋاقىتلىق پاناھگاھ قە-لىپ بەرسەم قانداق بولۇر؟ يۇنۇسخان شۇ يەردە تۇرۇپ چېچىلىپ كەتكەن قوۋمىنى يىغسا، ئەتراپىغا قايتىدىن لەشكەر توپلىسا.. ئىشقىلىپ يۇنۇسخان موغۇلىستانغا يېقىن بىر يۇرتتا ئىسان بۇ-غاخانىڭ كۆزىگە قادالغان مىخ بولۇپ تۇرسا، ئىسان بۇغاخان بۇ تەرەپكە ئالدىراپ لەشكەر تارتىشقا پېتىنالمايدۇ. ئۇنىڭغىچە مەنمۇ ھۈسەيىن بايقارا تەھلىكىسىنى تىنچىتارمەن. ھەئە، شۇنداق قىلاي، قالدى ئىشلارغا كېيىن باش قاتۇرارمەن. ئۇنىڭغىچە يۇ-نۇسخانمۇ جىم ياتماس...»

مۇشۇلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزگەن ئەبۇسەئىد مىرزا خېلىلا يەڭگىللەپ قالدى. يۇنۇسخانغا تاشكەنت ھاكىمى شەيخ جامالىدىن يەتكىچە ئەيىبلەپ بەردى، ھەتتا ئاغزىنى بۇزۇپ تىللىدى. ئاندىن ئۆزىنىڭ ھۇسەيىن بايقاراغا قارشى لەشكەر تارتىشقا ھازىرلىنىۋاتقانلىقىنى، مۇھەممەد جۇگىنىڭ تەخت دەۋاسى قىلىپ ئوبۇلخەيرىخان ئوردىسىغا يارىدەم تەلەپ قىلىپ كەتكەنلىكىنى، ئۇ بۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ ساداقىتىدىن گۇمانلىنىدىغانلىقىنى بايان قىلدى.

ــ مېنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىم مۇشۇ، ــ دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا گېپىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ــ ئەسلىدە ئالىيلىرىغا بىر تۇمەن لەشكەر بېرىپ تۇركىستانغا يولغا سالغان بولسام، شەيخ جامالىدىن ئەمىرلىك مەرتىۋىسىنى ئېلىپ تاشلاپ ياساقچا تارتقان بولسام ياخشى بولاتتى. ئاتا ـ بابىلىرىمىز يولۇاسنى يەڭگەن باتۇر ئەمەس، ئاچچىقىنى يەڭگەن باتۇر دەپتىكەن. ھازىرچە بۇ دەرد ـ ئىسيانلىرنى ئىچىمىزگە سىڭدۈرۈۋەتكەچ تۇرايلى. شەيخ جامالىدىن ئالىدىغان ھېساب نېسىگە قالغاچ تۇرسۇن. ناۋادا كىچىك كۆرمىسىلە پەرغانە ۋادىسىدىكى ئەندىجانغا تەۋە يەتتەكەنتتە تۇرۇپ، چېچىلىپ كەتكەن جامائەتلىرىنى يىغقايلا، ھەمدە ئاۋامغا لەشكەر ئالۇنى سېلىپ تەييارلىق كۆرگەيلا. مەن بۇ تەرەپتىكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىپ بولغاندىن كېيىن، قالدى ئىشلارنى مەسلىھەتلەشسەك قانداق دەيدىلا؟

ــ تولا ئوبدان. ئالىيلىرىنىڭ چەكسىز ھىممىتىگە تەسەننا، ــ دېدى يۇنۇسخان دەس ئورنىدىن تۇرۇپ، ــ كۆرسەتكەن بۇ ھىممەتلىرىگە چوقۇم جاۋاب قايتۇرىمەن.

ــ ھەرگىز ئۇنداق دېمىسۇنلار، سىلى ـ بىز قېرىنداشمىز. مىسالى، بىر دەرەخنىڭ ئىككى تال شېخى ئەمەس، ئاشۇ دەرەخنىڭ شېخىدا مېۋىلىگەن بىر تال ئالمىنىڭ ئىككى تەرىپىدۇرمىز. ئاللاھ نېسىپ قىلغان ھەرنە پاراغەتنى تەڭ كۆرگەيمىز.

ئەبۇسەئىد مىرزا يەتتەكەنتىنى يۇنۇسخانىغا بەرگەنلىكى، بۇ تەۋەدىكى بارلىق پۇقرالارنىڭ يۇنۇسخانىغا شەرتسىز بويسۇنۇشى كېرەكلىكى ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى، ئاندىن ئەندىجان ئەمىرگە يۇنۇسخانىغا لەشكەر بېرىش ۋە ماددىي جەھەتتىن ياردەمدە بولۇش توغرۇلۇق ئايرىم يارلىق يوللىدى.

ـــ بول ئالىي دەرگاھقا ئىككى قولۇمنى كۆتۈرۈپلا كېلىپ قالدىم، ـــ دېدى يۇنۇسخان خجالىتىنى بىلدۈرۈپ، ـــ ئالىيلىرىغا سۇۋغا ـ پىشكەش قىلغۇدەك ھېچنېمەم يوق، ناۋادا مەقبۇل كۆرسىلە مۇنۇ باھادىر نۆكىرىمنى سۇۋغا قىلاي. ئۆزلىرىگە غۇلام قىلىۋالغايلا.

يۇنۇسخان گېپىنى تۈگىتىپ نۆكەر بېشى بۇيانقۇلىغا لاپپىدە قارىدى. يولدا كەلگۈچە يۇنۇسخان بۇ ئىشنى بۇيانقۇلى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۇنىڭ رازىلىقىنى ئېلىۋالغانىدى.

شۇڭا بۇيانقۇلى دەس ئورنىدىن تۇرۇپ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىغا چوڭقۇر سالام بەردى:

ـــ قۇدرەتلىك پاناھگاھىمىز قوبۇل قىلسا، بارلىقىمنى ئاتاپ خىزمىتىنى قىلىشقا رازىمەن.

شۇ دەقىقىدە ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ يۇنۇسخانىنى بۇ بىردىنبىر نۆكىرىدىن ئايرىۋەتكۈسى يوق ئىدى. قوبۇل قىلماي دېسە، يۇنۇسخانىنىڭ سۇۋغىتىمنى ياراتمىدى دەپ غۇرۇرىغا تېگىپ قويۇشىدىن ئەنسىرىدى. چىرايىغا زورلاپ كۈلكە يۈگۈرتتى:

ـــ قوبۇل قىلمامدىغان، بىر ئەمەس مىڭ نۆكەرگە تەڭ قىلىپ قوبۇل قىلىمەن. تۇرقىدىن ھەقىقىي شىر يۈرەك ئەزىمەتلىكى چىقىپ تۇرىدۇ. ئالىيلىرىنىڭ كاتتا سۇۋغىسىغا كۆپتىن ـ كۆپ رەھمەت.

ئەتىسى يۇنۇسخان ئەبۇسەئىد مىرزا يوللۇق تۇتقان ئون تۆگىلىك سۇۋغات، يۈز ئاتلىق نۆكەر بىلەن يەتتەكەنتكە قاراپ يولغا چىقتى.

※ ※ ※

يۇنۇسخاننى ئوردا دەرۋازىسىغچە ئۇزىتىپ قويۇپ قايتىپ كىرگەن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا كۆكسارايىنىڭ ئالدىدىكى قېرى چىنارنىڭ تۈۋىدە ئىچ ـ ئىچىدىن بۇقۇلداپ يىغلاۋاتقان بۇيانقۇلى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. بۇيانقۇلى خاننى كۆرۈپ دەرھال يىغـ ـسىنى توختاتتى ـ دە، كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ قەددىنى رۇسلـ ـدى.

ـــ نېمىگە يىغلايسەن يىگىت. كۆز يېشى باھادىر ئەزىمەتكە ياراشمايدۇ، ـــ دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا.

ـــ پاسىبانىمدىن ئايرىلىش ئازابىغا بەرداشلىق بېرەلمـ ـدىم، ـــ دېدى بۇيانقۇلى راست گەپنى قىلىپ، ـــ شۇنچە يىلدىن بېرى ئول پاسىبانىمدىن بىر قەدەمۇ ئايرىلىپ باقمىغانىكەنمەن، جانابى قىبلىگاھىمغا راست گەپنى قىلسام، موغۇلىستان لەشكەر ـ لىرى پاسىبانىمىزنى كۆيۈمچان ئىككى ئاغىچىسىدىن، سۆيۈملۈك ئىككى پەرزەنتىدىن ئايرىۋەتكىنى بىلەن ئىككىمىزنى پەقەتلا ئاي ـ رىۋېتەلمىگەنىدى. ھەتتا جېنىمىزنى ئالىقىنىمىزغا ئېلىپ قاچ ـ قان چېغىمىزدىمۇ، ھەر ـ ھەر خەتەرلىك تاغ ـ داۋانلاردىمۇ ھەمـ ـنەپەس بولغان ئىدۇق...

ئەبۇسەئىد مىرزا بۇيانقۇلىنىڭ گېپىنى بۆلدى:

ـــ نېمىدېدىڭ، يۇنۇسخان ئالىيلىرى بالا ـ چاقلىرىدىن ئايرىلىپ قالدىمۇ؟

ـــ شۇنداق ئانھەزرىتىم، ئۇلارنىڭ ئۆلۈك ـ تىرىكلىكىدىن تېخىچە خەۋەر يوق. پاسىبانىم نومۇس قىلىپ بۇ ئەھۋالنى سىلـ ـدىن يوشۇردى.

ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ قوشۇمىلىرى تۇرۇلۇپ كەتتى. ۋۇجۇ ـ دىنى ھېسداشلىق، ئىچ ئاغرىتىش، ئەپسۇسلىنىش تۇيغۇلىرى چىرمىۋالدى.

ـــ ئاللاھ ئۇلارنى پاناھىدا ساقلىغاي، يۇنۇسخان ئالىيلىرى بىلەن ساق ـ سالامەت كۆرۈشۈشكە نەسىپ قىلغاي.

ـــ ئەيتقانلىرى كەلگەي ئىلاھىم.

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بۇيانقۇلىنىڭ ساداقەتمەنلىكى، ۋاپادارلىقىدىن قاتتىق تەسىرلەندى. ئۇ يىگىتنىڭ چىنارەك بەستىگە، قارلىغاچ قانىتىدەك قاپقارا بۇرۇتلىرى خويمۇ ياراشقان چىرايىغا زوقمەنلىك بىلەن نەزەر تاشلىدى.

«يۇنۇسخان ھەقىقەتەن تەلەيلىك ئىكەن. مۇشۇنداق ۋاپادار، باھادىر نۆكەرگە ئىرىشمەك ئاسان ئەمەس. مەن شۇنچە كاتتا بىر ئەلنىڭ سۇلتانى تۇرۇپ، ئىلكىمدە يۈزلىگەن سەركەردىلىرىم، تۇمەنلىگەن لەشكەرلىرىم بولسىمۇ، بىرىمۇ بۇنىڭچىلىك ساداقەتمەن ئەمەس. ئۇنى يېنىمدا ئەپقالسام، ئۇ يۇنۇسخانغا كۆرسەتكەن ساداقەتمەنلىكىنى، باھادىرلىقىنى ماڭىمۇ كۆرسىتەتتى. ئارقامدىن يۈزلىگەن نۆكەرنى ئەگەشتۈرۈۋالغىنىم بىلەن بىرىمۇ ئىشەنچلىك ئەمەس. مۇشۇنداق بىرى ھەرقاچان يېنىمدا بولسا بىخەتەرلىكىمدىن، ھاياتىمدىن ۋايىم يەپ كەتمەيتتىم. يۇنۇسخان ھەقىقەتەن ماڭا بىباھا سوۋغا تەقدىم قىلغانكەن. ناھايىتىمۇ ئەپسۇس، ئۇنىڭ جىسمى يېنىمدا بولغىنى بىلەن كۆڭلى ھەرگىزمۇ مەندە ئەمەس، شۇ تاپتا ئۇنىڭغا يۇنۇسخان مەندىنمۇ بەك ئىھتىياجلىق. ۋاپا ئەھلىنىڭ يېنىدىكى ئادەممۇ ۋاپادار كىشىدىكەن دېسە...»

ئەبۇسەئىد مىرزا تارتىنىپ تۇرغان يىگىتنىڭ كۆزىگە قاراپ تۇرۇپ سورىدى:

ـــ پاسىبانىڭ بىلەن بىللە كەتكىڭ بارمۇ؟

بۇيانقۇلىنىڭ كۆزىدە ئاجىز بىر ئۈمىد ئەلەڭگىدى. چىرايىدا سۇس بىر خۇشاللىق يالت قىلىپ جىلۋىلەندى.

ـــ مەن ھازىر ئانھەزرىتىمنىڭ قۇلىدۇرمەن.

ـــ گەپنى ئەگىتمەي، كۆڭلۈڭدىكىنى بىلدۇر.

بۇيانقۇلى قەتئىيلىك بىلەن جاۋاب بەردى:

ـــ پاسىبانىمغا ھەمراھ بولغۇم بار. شول تاپتا ئۇنىڭ ھېچ-

نېمىسى قالمىدى.

يىگىتنىڭ ئاخىرقى جاۋابىنى ئاڭلاپ ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ يۈرىكى پىژژىدە قىلىپ كەتتى. شۇ تاپتا ئۇ جاھاندا تەڭداشسىز بىر گۆھەرنى قولىدىن چىقىرىۋەتكۈسى كەلمىگەندەك تۇيغۇغا كېلىپ قالغانىدى. ئۇ ئاخىرى قىيالماسلىق تۇيغۇلىرىنى يەڭدى.

ـــ بوپتۇ، بارغىن. پاسىبانىڭنىڭ كەينىدىن قوغلاپ يەت.

بۇيانقۇلى ئىشەنمىگەندەك قىلىپ ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ كۆزىگە قارىدى.

ـــ ساڭا ئىجازەت بەردىم يىگىت، ـــ دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا يۈرىكى ئېچىشقان ھالدا، ـــ بېرىپ پاسىبانىڭغا ئېيىت. مەن ئۇنىڭغا سۇۋغىسىنى قايتۇرۇۋەتمىدىم، بەلكىم ئىلكىمدىكى كاتتا بىر باھادىرنى ئۇنىڭغا سۇۋغا قىلدىم. يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى ھەرقاچان ھاياتلىق بىلەن قوغدا.

ـــ ئانھەزرىتىمنىڭ مېھىر ـ شەپقىتىگە تەسەننا.

بۇيانقۇلى خانغا چوڭقۇر بىر سالام بېرىۋېتىپ شاققىدە كەينىگە ئۆرۈلدى. ئەمدىلا ئىككى قەدەم چامدىشىغا ئەبۇسەئىد مىرزا ئۇنى يەنە توختىتىۋالدى.

ـــ توختا!

بۇيانقۇلىنىڭ يۈرىكى قارتىدە قىلىپ كەتتى، جايىدىلا شىپپىدە توختىدى.

ـــ مۇشۇنداقلا ماڭماقچىمۇسەن؟

خانىنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنمىگەن يىگىت نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي ئىككى يېنىغا تەلمۈردى، ئۇنىڭ ساددا قىلىقىدىن ئەبۇسەئىد مىرزا خىرىلداپ كۈلۈۋەتتى.

ـــ پىيادە قانداق يېتىشەلەيسەن؟ ھە، راست. شول تاپتا ساڭا قانات چىقتى، ئەمما قانىتىڭ بولسىمۇ پاسىبانىڭغا يېتىشۋېلىشىڭ تەس. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇنداق سايات ھالەتتە پىيادە بارساڭ يۇنۇسخان ئالىيلىرى سېنى قېچىپ كەلگەن ئوخشايدۇ دەپ قالىدۇ، ـــ ئەبۇسەئىد مىرزا ئون قەدەم نېرىدا تۇرغان ئوردا ئەمىلىرىدىن بىرىگە ئېگەر-ئابدىنى ئېلىپ كېلىشنى بۇيرۇدى.

شىكايەتسىغا قارىدى، ـــ ئۇنىڭغا يۈز نۆكەر بىلەن بىر ئات تەيـ
يارلاپ بەرسۇنلار. ئاتنى مېنىڭ خاس ئاختىخانامدىن تاللىسۇنـلار.
نۆكەرلەرگە پەرمانىمنى يەتكۈزسۇنلار. ئۇلار بول باھادىر ئەزىمەتـ
نىڭ ئىتائىتىدىن چىقمىسۇن، ئۇنى ئۆز خوجىسى دەپ بىلسـۇن.
سەركەشلىك قىلغانلار ئۆلۈمگە مەھكۇم، بەلكى جەددى ـ جەمەتـ
گىچە، ـــ ئەبۇسەئىد مىرزا ئەمدى بۇيانقۇلىغا يۈزلەندى، ـــ ئـول
يۈز يىگىتنى ئۆزۈڭنىڭ خاس نۆكىرى دەپ بىل. يۇنۇسخان ئالىيـ
لىرىنى ئاۋۋال ئاللاھ ئىگەمگە، ئاندىن قالسا ساڭا تاپشۇردۇم. بـ
ىرەر كېلىشمەسلىك بولۇپ قالسا كاللاڭ بىلەن جاۋاب بېرىسەن.

ـــ پەرمانبەردارمەن!

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بۇيانقۇلىغا قىيالماسلىق نەزەرى بىلەن قاراپ قويۇپ كۆكسارايغا قاراپ ماڭدى.

يۇرىكىنى ئالەمچە خۇشاللىق چۇلغۇۋالغان بۇيانقۇلى يۇنۇسـ خانغا يېتىشۋىلىش ئۈچۈن قانات ياساپ ئۇچقۇدەك بولۇپ كەتكەـ نىدى.

56

يەتتەكەنت، كەچكۇز.

دەل ـ دەرەخلەرنىڭ تىللا رەڭگە كىرگەن يوپۇرماقلىرى تۆـ كۈلۈشكە باشلىغان. ئۆروك، ئۈجمە، گىلاس دەرەخلىرى ئاللىقاچان يالىڭاچلىنىپ قالغان. قوغۇن، ئۈزۈم، ئالما ـ ئاموت ۋە ئەشىـاپـ تۇللار داستىخانىنىڭ تۆرىگە تىزىلىدىغان ئېسىل نازۇ نېمەتلەرگە ئايلىنىپ قالغانىدى.

يەتتەكەنتكە كەلگەن ئىككى ئايغا يېقىن ۋاقىتتىن بېرى يۇـ نۇسخان بىرەممۇ ئارام ئالمىدى. ئاۋۋال يەرلىك تۆرە ـ بەگلەرنى

سارايغا يېغىپ ئاددىيغىنە چاي بەردى. ئاندىن كۆڭۈل ئىزدەپ مېھماندارچىلىققا چاقىرغانلارنىڭ ئۆيلىرىگە بارغاچ ئاددىي خەلق بىلەن پات ـ پات ئۇچرىشىپ تۇردى. دەۋا ـ دەستۇرلارغا لايىقىدا، ئادىللىق بىلەن ھۆكۈم چىقاردى. ئۇنىڭ چىقىشقاق، كىبىردىن خالىي ئاددىي ـ سادىدا خۇي ـ مىجەزى ئاق كۆڭۈل، تۇز يەتتە ـ كەنتلىكلەرنى ئۆزىگە رام قىلىۋالغانىدى. شۇ سەۋەبتىنمۇ يۇنۇس ـ خانىنىڭ لەشكەر قوبۇل قىلىش پەرمانى ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىمىدى. يېگىتلەر ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن كېلىپ ئۇنىڭغا لەشكەر بولدى. مانا بىر ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە توپلانغان مىڭ نەپەر يېگىتنى بۇيانقۇلى ئەستايىدىل مەشىقلەندۈرۈپ، ئۇلارغا سەپ تۈزۈش، ھۇجۇمغا ئۆتۈش، قىلىچۋازلىق، نەيزىۋاز ـ لىق، كامانداز لىق، چەۋەندازلىق... قاتارلىق ماھارەتلەرنى ئۆگە ـ تىۋاتاتتى.

يەتتەكەنتتىكى سارايىنىڭ ئارقا ھويلىسىدىكى باغدا يالغۇز خىيال سۈرۈپ كېتىپ بارغان يۇنۇسخانىنىڭ كۆڭلى تولىمۇ يېرىم ئىدى. ئۇ ئۆزىنى ئاشۇ غازاكلىرى تۆكۈلۈشكە باشلىغان دەرەخ ـ لەردەك تولىمۇ غېرىب، بىچارە سېزەتتى. ۋۇجۇدىنى چىرمىۋالغان غەم ـ ئەندىشىلەردىن، ئاچچىق، ھەسرەتلىك، پۇشايمانلىق ئەس ـ لىمىلەردىن بىردەمىمۇ خالىي بولالمايتتى. ئولتۇرسا ـ قوپسا ئەس ـ يادى قەشقەردە قېپقالغان خوتۇن ـ بالىلىرىدا قالغانىدى. ئۇلارنى ئاشۇ مەغلۇبىيەتلىك لەشكىرىي يۇرۇشكە بىللە ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن ئۆزىنى ئەيىبلەيتتى، پۇشايمان قىلاتتى. ئۇلار ـ نىڭ تەقدىرىدىن ۋايىم يەيتتى.

سارايىنىڭ ھويلىسىدىكى بۇ باغ ھەرەمگە تۇتىشاتتى. بىراق ھەرەم قۇپقۇرۇق، بەئەينى جاكگالغا ئوخشاش ھۇۋۇلداپ تۇراتتى. ئۇ يەتتەكەنتكە كەلگەندىن بېرى ھەرەمگە ئاياغ بېسىپ باقمىدى، خىزمەتكار ـ مۇلازىملارنىڭ تۇرۇشىغىمۇ، تازىلاپ، سىيرىپ ـ سۈپۈرۈشىگىمۇ رۇخسەت قىلمىدى. ئۆزى ئىككى ئايدىن بېرى سارايدا يېتىپ ـ قوپۇۋاتاتتى. ئۇ يەتتەكەنتكە كېلىپلا خوتۇن ـ

بالىلىرىنىڭ دېرىكىنى قىلىش ئۈچۈن قەشقەرگە ئايغاقچى ماڭغۇزغاندى. ئۇنىڭ ھېسابىچە كېچىككەندىمۇ چاپارمەنلەر بۇگۈن ـ ئەتە، ھېچبولمىغاندا مۇشۇ ھەپتە ئىچىدە خەۋەر ئېلىپ كېلىشى كېرەك ئىدى. يۇنۇسخان توختماي بارماقلىرىنى پۈكۈپ ھېساب چىقىراتتى. ۋۇجۇدىنى تۇرۇپ ئۇمىدلىك خىياللار چىرمىۋالسا، تۇرۇپ ۋەھىمىلىك، مۇدھىش قىياسلار ئەسىر ئالاتتى. ئۇ ئەڭ قورقۇنچلۇق ئەھۋاللارغىمۇ كۆڭلىدە تەييارلىق كۆرۈپ قويغاندى. ئەمما، يۈرىكىنىڭ بىر يېرلىرىدە ئاجىز بىر ئۈمىد شامى پىلدىرلايتتى.

«ئىسان بۇغاخان ھەرقانچە نائىنساب، خۇنخور بولۇپ كەتكەن تەقدىردىمۇ، ئاجىز خاتۇن ـ بالىلىرىمنىڭ جېنىغا زامىن بولماس. قېرى ئەمىر سەييىدئەلى ئالپ بۇنىڭغا قاراپ تۇرماس. ئىسان بۇغاخاننى پەيلىدىن ياندۇرار. راست، ئاياللار بىلەن بالىلاردا نېمە گۇناھ. گەرچە مەن تاجۇ تەخت دەۋاسى قىلىپ لەشكەر تارتىپ بارغىنىم بىلەن ئۇنىڭ سەلتەنەتىگە قىلچىلىك زىيان يەتكۈزمىدىم. تەسەررۇپىدىنمۇ ئالىقانچىلىك زېمىنىنى ئىگىلەپ ئالغىنىم يوق. ئىسان بۇغاخان ھەرقانچە قارا يۈرەك بولۇپ كەتكەن تەقدىردىمۇ قېرىنداشلىق مېھرىنى ئۈنتۇپ كەتمەس. كىچىك ۋاقتىمىزدىكى ئىجىل ـ ئىناق ئۆتكەن ئاغا ـ ئىنىلىقنىڭ يۈز خاتىرىسىنى قىلار. ئاھ، تەتۇر پەلەك، ۋاپاسىز دۇنيا! ماڭا يەنە كۆرسىتىدىغان قانداق ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىڭ باركىن؟ ئىسان بۇغاخان سۆيۈملۈك ئاغىچىلىرىمنى ئۆلتۈرمىگەن، زىندانغا سالمىغان تەقدىردىمۇ نەزەربەند قىلماي قالمايدۇ. ئاشۇلار ئارقىلىق مېنىڭ يەنە لەشكەر تارتىپ كېلىشىمنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. مەيلى، ئاۋۋال ئۇلارنىڭ ھاياتلىقىدىن بىر نىشانە ئالاي، قالغان ئىشلارغا ئاندىن باش قاتۇرارمەن. ھېچبولمىغاندا تەخت ـ سەلتەنەت دەۋاسىدىن ۋاز كېچىپ ئالدىغا بويۇن ئېگىپ بارارمەن. ئاشۇ جىگەر پارىلىرىمىز ماڭا ھەرقانداق تەخت ـ سەلتەنەتنىڭ كېرىكى يوق، بالا ـ چاقىلىرىم بىلەن تىنچ، خاتىرجەم ياشىسامىلا بولدى...»

يۇنۇسخان بىر تال ـ بىرتالدىن شىرىلداپ تۆكۈلۈۋاتقان يو ـ پۇرماقلارغا قاراپ ئۇزاققىچە تۇرۇپ قالدى. ئۆزىنى يوپۇرماقلىرى تۆكۈلۈشكە باشلىغان ئاشۇ دەرەخكە ئوخشىتاتتى، ھەممە نېمىسىدىن ئايرىلىپ يالىڭاچلىنىپ كېتىپ بارغاندەك سېزەتتى. ئۇ چەگىش خىياللىرىنىڭ ئاخىرىنى داۋاملاشتۇرۇشنى خالىمىدى. بۇ خىياللار بەكمۇ ئازابلىق ئىدى، يۇرىكىنى نەشتەر سانجىغاندەك ئازابلايتتى. لېكىن بىر ئازابلىق خىيالدىن قۇتۇلۇشقا تىرىشسا، يەنە بىر ئەندىشىلىك خىياللار ۋۇجۇدىنى غەم كەلكۈنلىرىگە غەرق قىلاتتى.

«قېيىنئاتىلىرىم شىر ھاجىبەگ بىلەن سۇلتان مۇھەممەد خانلاردىن تېخىچە خەۋەر يوق. ئۇلار قىزلىرىمىزنى قەشقەردە تاشلاپ قويۇپ، ئۆز جېنىڭ بىلەن بولۇپسەن، دەپ مەندىن رەنجىپ قالدى ئەتىمالىم. شۇڭىمۇ ئۇلارنىڭ ئالدىغا بېرىشقا يۈزۈم چىدىماي سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ دەرگاھىغا بارغان ئىدىم. خاتۇن ـ بالىلىرىمنى تۇتقۇنلۇقتىن قۇتۇلدۇرالمىسام ئۇلارغا نېمە دەپ جاۋاب قىلارمەن. شىرھاجى بەگقۇ ئېسىل، مەرد ئادەم، ئەھۋالىمنى توغرا چۈشىنەر، لېكىن نەسەبىنى بۇيۇك ئىسكەندەر فەيلاقۇسقا باغلاپ ئۆزىنى بەكمۇ كاتتا چاغلايدىغان بەدەخشان ھۆكۈمدارى سۇلتان مۇھەممەدخان مېنى ھەرگىزمۇ كەچۈرمەيدۇ، بەلكىم دۈشمەنلىك نەزەرى بىلەن قاراشتىن يانمايدۇ. جاھانىڭ تاماشىلىرى قىزىق بولىدىكەن. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ قايتا ھامىيلىق قىلىشىغا ئېرىشكىنىمدىن خەۋەر تېپىشقان يۈزسىز تۈركىستان بەگلىرى يەنە يۈزىنى داپتەك قىلىشىپ نامە ئەۋەتىشتى، تۈركىستانغا تەكلىپ قىلىشتى. چېچىلىپ كەتكەن قوۋم ـ جامائەتلىرىمۇ جەم بولغانمىش. پەرمان بەرسەملا ھايال قالماي يەتتەكەنتكە كېلەرمىش. تېخى بىرنەچچە ئاينىڭ ئالدىدا ئۇلار ماڭا بىرەر ئات ئەمەس، بىر توغرام نان بېرىشكىمۇ يارىمىغانىدى. بوپتۇ، ئۇلار جۇغلاشسا جۇغلاشقاچ تۇرسۇن. ئاۋۋال بالا ـ چاقىلىرىمنىڭ خەۋىرىنى ئالاي. قالدى ئىشلارنى ئەھۋالغا قاراپ

ئويلىشارمەن...»

ئارقا تەرەپتىن كەلگەن شەپىدىن چۆچۈگەن يۇنۇسخان خىيالىرىنى يىغىشتۇرۇپ دەرھال دىققىتىنى يىغدى. سۆيۈملۈك نۆكىرى بۇيانقۇلى يۈگۈرۈپ دېگۈدەك كېلىۋاتاتتى. ئۇ خېلىدىن بېرى توختىماي يۈگۈرگەن بولسا كېرەك، يۇنۇسخاننىڭ ئالدىغا كېلىپ دېمىنى ئالالماي ھاسىرىدى، ئۇستىبېشىدىن يامغۇردەك تەر تۆكۈلەتتى. كۆزلىرىدە بولسا ئالەمچە خۇشاللىق بالقىيتتى.

ـــ خۇش خەۋەر ئالىيلىرى، ئاغىچا ئايىملار قايتىپ كەلدى...

يۇنۇسخاننىڭ قۇلىقىغا بۇيانقۇلىنىڭ كېيىنكى گەپلىرى كىرمىدى، يۈرىكى ھاياجاندىن دۈكۈلدەپ كەتتى.

«نېمە دەيدۇ بۇ، جۆيلۈۋاتامدۇ ـ يا؟ ئاغىچا ئايىملار كەلدى دەيدۇ. قايسى ئاغىچا ئايىملار كەلگەندۇ؟... سۆيۈملۈك رەپىقىلىرىم، جىگەر پارىلىرىم...»

ھاياجاندىن لەۋلىرى تىترىگەن يۇنۇسخان بۇيانقۇلىنىڭ كۆزىگە تىكىلدى:

ـــ نېمىدېدىڭ؟

ـــ خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم بىلەن خانىش شاھ بېگىم كەلدى، خان ئالىيلىرى، تېخى ئىككى مەلىكىمۇ بار، ئۇلار ساق ـ سالامەت ئىكەن.

يۇنۇسخاننىڭ كۆزىگە مۆللىدە ياش كەلدى، تومۇر ـ تومۇرلىرىدا ئالەمچە بىر خۇشاللىق قىيان ياسىدى. ھەئە، باغدىكى تۆكۈلۈپ كەتكەن يوپۇرماقلار قايتىدىن يالىڭاچلانغان شاخلارغا قونىدى. توزۇغان گۈللەر قايتىدىن غۇنچىلاپ بەرق ئۇردى. ناۋاكەش قۇشلار ئۇنى تەبرىكلەپ ۋىچىرلاشقا باشلىدى. يەتتەكەنتتە باھار بولغانىدى.

ھاياجېنىنى باسالمىغان يۇنۇسخان بۇيانقۇلىنى باغرىغا باستى، كۆزلىرىگە سۆيدى.

ـــ خۇش خەۋەر يەتكۈزگەن تىللىرىڭدىن قىزىل گۈل ئۇنۇپ

چىقسۇن، سۆيۈنچەك نېسى قالدى باھادىرىم، ئېيتە، ئول جىگەر پارىلىرىم ھازىر نەدە؟

ـــ سارايدا ئالىيلىرى، خىزمەتكارلار نەگە كەتكەنلىكلىرىنى دەپ بېرەلمىدى، سىلىنى ئىزدەۋاتقانغا بىر ئاش پىشىم بولدى، باغقا قاراپ بېقىشنى خىيالىمغا كەلتۈرمەپتىمەن...

بۇيانقۇلنىڭ گەپلىرى ئاخىرلاشقاندا، يۇنۇسخان ئاللىقاچان باغنىڭ ئۇ چېتىگە بېرىپ بولغانىدى. يالغۇز قالغانلىقىنى سەزگەن بۇيانقۇلى دەرھال يۇنۇسخانىڭ كەينىدىن يۈگۈردى.

※ ※ ※

ساراي يۇنۇسخانىڭ كۆزىگە گۈللەرگە پۈركەنگەندەك كۆرۈندى. ساراينىڭ ئىچى ـ تېشى ئىككى خانىشىنىڭ كېنىزەك ـ خىزمەتكارلىرى بىلەن تولۇپ كەتكەنىدى. ئىككى خانىش يۇنۇس خاننى كۆرۈش بىلەن ئۇمچەيگىنىچە بۇقۇلداپ يىغلىۋەتتى. يۇنۇسخان ئاۋۇال ئىسان دۆلەت خېنىمنى، ئاندىن شاھ بېگىمنى باغرىغا باستى، ئارقىدىن پۈتىغا ئېسىلغان ئىككى قىزنىنى دەس كۆتۈرۈۋالدى ـ دە، ئالمىدەك مەكىزلىرىگە قانماي سۆيدى، ھەر قانچە قىلىپمۇ چاناقلىرىدىن ئېتىلىپ چىققان خۇشاللىق ياشلىرىنى يوشۇرالمىدى.

ـــ ئانھەزرىتىمگە ئېھتىرام بولغاي! ـــ كېنىزەك ـ خىزمەتكارلار قول باغلىغىنىچە يۇنۇسخانغا سالام بەردى.

ـــ ھارمىغايسىلە، ھەممىڭلارغا ئىجازەت.

يۇنۇسخان خىزمەتكارلارنىڭ سارايدىن چىقىپ كېتىشىگە ئىجازەت بەرگەندىن كېيىن، بىر چەتتە قول باغلاپ تۇرغان ساراي بېگىگە قارىدى:

ـــ ھەرەمنى سۈپۈرۈپ ـ تازىلايدىغان پەيت ئەمدى كەلدى، جانابى بەگ، خىزمەتكارلارنىڭ قول ـ پۇتلىرى چاقىقان بولسۇن، بىكاۋۇل بەگ داستىخان راسلىسۇن.

مەھرەم، خىزمەتكارلار بىر ـ بىرلەپ سارايدىن چىقىپ كەتتى. ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرى بىلەن يالغۇز قالغان يۇنۇسخان ئىككى ئاغىچىسىغا قايتىدىن نەزەر تاشلىدى. ئۇلار ئىلگىرىكىدەك شۇنداق ئېسىل، سۆلەتلىك كىيىنىۋېلىشقانىدى. ھەر ئىككىلىسىنىڭ قورسىقى خۇددى بەسلەشكەندەك ئوبدانلا يوغىناپ، زەر كەشتىلىك نىمچىلىرىغا پاتماي قالغانىدى. يۇنۇسخانىنىڭ ھاياجانى تېخىچىلا بېسىلمىغانىدى.

ـــ داستىخان تەييار بولدى ئالىيلىرى، ـــ دېدى بىكاۋۇل بەگ.

يۇنۇسخان ئاغىچىلىرىنى باغدىكى سورۇنخانىغا راسلانغان شاھانە داستىخانغا باشلاپ چىقتى، ئىككى قىزىنى تىزىدا، ئىككى ئاغىچىسىنى ئىككى يېنىدا ئولتۇرغۇزدى.

ـــ ئىككىلىرىنى جاپا تارتقۇزۇپ قويدۇم، ـــ دېدى ئۇ ئىككى ئاغىچىسىغا تەكشى قاراپ.

يۇنۇسخانىنىڭ بۇ سۆزلىرىدە ئاغىچىلىرىدىن ئەھۋال سوراشمۇ، ئەپۇ سوراشمۇ ۋە ئۇلارنىڭ قانداق بولۇپ قەشقەردىن يەتتە-كەنتكە كېلىپ قالغانلىقىنى بىلىش ئىستىكىمۇ بار ئىدى.

ـــ يوقسۇ، ھەرگىز ئۇنداق دېمەسلە ھەزرىتىم، ـــ دېدى ئىككى ئاغىچا تەڭلا، ـــ ساق ـ سالامەت جەم بولالىغانلىقىمىز ئۈچۈن ئاللاھ ئىگەمگە شۈكرى قىلىمىز.

ـــ سىلەرنى جەڭگاھتا ئامالسىز تاشلاپ قويغىنىمدىن تولىمۇ خىجىلمەن، مېنىڭ قەتلە شۈكرى، پەرۋەردىگار ئامان ـ ئېسەن-لىك بېرىپتۇ.

يۇنۇسخان ئىككى خوتۇنىنىڭ چىرايىغا پات ـ پات قاراپ قويۇپ، ئاغزىنىڭ ئۇچىغا كەلگەن گەپنى يۇتۇۋەتتى. ھەئە، شۇ تاپتا ئۇلاردىن ئېنىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ قولىدىن قانداق قۇتۇلۇپ چىققانلىقىنى بەكمۇ سوراپ بىلگۈسى بار ئىدى. ئىسان دۆلەت خېنىم يۇنۇسخانىنىڭ بۇ خىيالىنى دەرھال ھېس

قىلدى.

ــ ئاۋۇال ياراتقان ئىگەمنىڭ ھىممىتىگە، ئاندىن قالسا سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىنىڭ ئىنسابىغا رەھمەت، ــ دېدى ئۇ بېشىنى سەل ئېگىپ.

ــ يەنە تېخى ئەمىر سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرىمۇ بار، ــ دەپ گەپكە لوقما سالدى شاھ بېگىم، ــ ئول ئەمىرنىڭ ئاغىچىسى بولمىش ھاممىلىرى مەلىكە ئۇز سۇلتان خېنىممۇ خويمۇ ئېسىل مەزلۇمكەن، بىزنى ئۆز قىزىدىن چارە كۆرۈپ، بېشىدا ئېلىپ كۆتۈرگۈدەك قىلىپ كۆڭلىمىزنى ئىزدىدى، ئۆزلىرىگە كۆپتىن ــ كۆپ دۇئايى سالام يوللىدى.

ــ ئەمىر سەييىدئەلى ئالىپنىڭ چوڭ ئەمىرزادىسى سانىز مىرزا بىزنى نۆكەرلىرى بىلەن تۇركىستان تەۋەسىگىچە قورۇقداپ ئەكىلىپ قويدى.

ــ سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى ئاشۇنداق پەرمان بەردى.

ــ ياناشمىزدا سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى نۇرغۇن سوۋغاتلارنى يوللۇق تۇتتى.

ئىككى ئاغىچا خۇددى بەسلەشكەندەك بولۇنغان ئەھۋاللارنى، سەرگۈزەشتلىرىنى بايان قىلدى. ئۇلار ھەربىر ئېغىز سۆزلىرىدە سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىلەن ئەمىر سەييىدئەلى ئالپنى ئالاھىدە تىلغا ئالاتتى. شۇ دەقىقىدە ئۇلار يۇنۇسخاننىڭ ئىنسىنىڭ ئىسمى ھەر قېتىم ئاڭلىغىنىدا يۈرىكىنىڭ ئېچىشۇاتقانلىقىنى، كۆڭلىنىڭ بىئارام بولۇۋاتقانلىقىنى بىلمەيتتى. ھەئە، يۇنۇسخان ئۆزىنى ھەرقانچە زورلاپ باقسىمۇ نېمىشقىدۇر ئىنىسى ئىسان بۇغاخاندىن مىننەتدار بولغۇسى كەلمەيۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئىنىسىنىڭ ئىسمىنى ئاڭلىغۇسى، بولۇپمۇ سۆيۈملۈك خوتۇنلىرىنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىغۇسى يوق ئىدى.

«توۋا، بۇ ئىككىسى نېمانچە ماختايدۇ ئۇنى، ئەمدىلىكتە مەن

ئىنسابسىز، تۇزكور، ئىسان بۇغاخان بولسا مەرد، كەڭ قورساق ئادەم بولۇپ قالدىغۇ ئەجەب...»

خوتۇنلىرىنىڭ گەپلىرىنى لام ـ جىم دېمەي تىڭشاپ ئولتۇرغان يۇنۇسخانىنىڭ كۆز ئالدىدىن ئۇنتۇلۇشقا باشلىغان بالىلىقى، پال ـ پال ئۆتۈشكە باشلىدى.

※ ※ ※

ئۇ تۇرپانىڭ قار لەپلىدەپ يېغىۋاتقان قىش پەسلى ئىدى. قايسىدۇر بىر ئوردا ئەمىرى سودىگەرلەردىن سېتىۋالغان ئوقيا بىلەن ساداقنى سۇلتان ئۇۋەيسخانغا ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈنمۇ ئېيتاۋۇر مەدرىسەدىن ئىنىسى ئىسان بۇغاخاننى ئەگەشتۈرۈپ يېڭان يۇنۇسخانغا تەقدىم قىلدى. بالىلارغا لايىق قىلىپ ياسالغان ئوقيا بەكمۇ ئېسىل ئىدى. بولۇپمۇ يۇزلىكىگە گۈل كەشتىلەنگەن، ئاستىغا چۇچا تۇتۇلغان ساداقدان كۆزنى قاماشتۇراتتى. ساداقداندا دەستىسىگە قۇش پېيى قادالغان لىق ئوق بار ئىدى.

ـــ رەھمەت ئەمىر جانابلىرى.

يۇنۇسخان ساداقدانىنى بوينىغا ئېسىپ، ئوقياغا بالىلارچە زوق ـ ھەۋەس بىلەن قاراپ كەتتى ۋە سىناپ بېقىش ئۈچۈن ياغا ئوق سالماي كىرىچنى تارتىپ باقتى. ھېلىقى ئەمىر بىر چەتتە ئۆزىگىمۇ سوۋغا بېرىشنى تەمە قىلىپ تۇرغان ئىسان بۇغاخانغا قاراپمۇ قويماي، خۇشاللىقىدىن ئاغزى يۇمۇلماي قالغان يۇنۇسخانغا كىرىچنى قانداق تارتىش، ئوقنى قانداق بەتلەش ھەققىدە بىر ھازا ۋالاقلىغاندىن كېيىن، پات يېقىندا ئوۋغا چىقىدىغانلىقىنى، چوڭ خانزادە خالىسا خان ئالىيلىرىدىن ئىجازەت ئېلىپ بىللە ئېلىپ چىقىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

ـــ خان ئاتامدىن ئىجازەت ئالالىسىلا، ئوۋغا چىقىشنى ئەلۋەتتە خالايمەن، ـــ دېدى يۇنۇسخان بىر چەتتە تۇرغان بەگ ئەكەسىگە قاراپ قويۇپ.

ـــ بولىدۇ، خانزادەمنىڭ ئارزۇسى شۇ بولسا، قىبلىگاھىمىزدىن ئىجازەت ئالاي، ۋاقتى كەلگەندە ئەتكەلىرىگە خەۋەر بېرىمەن.

ھېلىقى ئەمىر يۇنۇسخان بىلەن خوشلىشىپ كېتىپ قالدى.

سوۋغات ئېلىشتىن ئۇمىدى ئۈزۈلگەن ئىسان بۇغاخان بىر-پەس دومسىيىپ تۇرغاندىن كېيىن، يۈگۈرۈپ كېلىپ ئاكىسى ھەۋەس بىلەن ئويناۋاتقان ئوقياغا ئېسىلدى.

ـــ ئوقيانى بەرسىلە، مەنمۇ ئويناىمەن.

ـــ كۆرۈپ بولۇپ قايتۇرۇپ بەرسىلە ئەمىسە، ـــ دېدى يۇ-نۇسخان كۆزى قىيمىغان ھالدا ئوقيانى ئىنىسىغا تەڭلەپ.

ئىسان بۇغاخان ئوقيانىڭ كىرىچىنى ئۇيان ـ بۇيان تارتىپ بىرەم ئويىنغاندىن كېيىن، شاققىدە بويىنغا ئېسىۋالدى.

ـــ ئوقيانى قايتۇرۇپ بەرسىلە، ـــ دېدى يۇنۇسخان ئىنىسىنىڭ بۇ قىلىقىدىن نارازى بولۇپ.

ـــ ياق بەرمەيمەن، بۇ مېنىڭ، ئۆزۈم ئويناىمەن، ـــ دېدى ئىسان بۇغاخان قاپىقىنى تۇرۇپ.

يۇنۇسخان چاققانلىق بىلەن ئىنىسىنىڭ بويىندىكى ئوقياغا ئېسىلدى. ئىسان بۇغاخانمۇ بوش كەلمەي ئوقيانى بەرمەسلىك ئۈچۈن جېنىنىڭ بارىچە تىركەشتى. بىر چەتتە قاراپ تۇرغان بەگ ئەتكەلىرى ئاكا ـ ئۇكىلارنى پەقەتلا ئاجرىتالمىدى. ئاكىسىغا تەڭ كېلەلمەسلىكىگە كۆزى يەتكەن ئىسان بۇغاخان ۋاررىدە يىغلىۋەتتى.

ـــ خەپ، خان ئاتامغا دېمەيدىغان بولسام، ـــ دېدى ئىنىسىنىڭ يىغىسىدىن بىرئاز بوشاپ قالغان يۇنۇسخان.

شۇنداق قىلىپ ئوقيا ئىسان بۇغاخاندا، ساداقدان يۇنۇسخانىڭ بويىندا قالدى.

كەچلىك تاماق ۋاقتىدا ئىككى خانزادىسىنىڭ جېدىلىدىن خەۋەر تاپقان سۇلتان ئۇۋەيسخان قېرىنداشلىق، مېھىر ـ مۇھەببەت، كەڭ قورساقلىق، مەردلىك، ۋاپادارلىق ھەققىدە كۆيۈپ ـ پىشىپ سۆزلەپ ئوغۇللىرىغا نەسىھەت قىلدى، ئاندىن يۇنۇسخان

ىناڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ دېدى:

ـــ ئۆزلە دېگەن ئاغا، ئەلۋەتتە ئىنىلىرىگە يول قويماقلىرى كېرەك، بىر ئوقيانى دەپ ئىنىلىرىنىڭ كۆزىنى ياشلىغانلىرى ياخشى بولماپتۇ، ساداقداننىمۇ ئىنىلىرىگە بەرسىلە. مەن ئۆزلەگە ئۇنىڭدىنمۇ چىرايلىق، نوچىسىنى سوۋغا قىلاي.

بۇ تەڭسىز ھۆكۈمگە يۇنۇسخان قايىل بولمىدى، دومسىيىپ تەتۇر قارىۋالدى. كۈنتۇرا خانىش بولسا ئوغلى ئىسان بۇغاخاننىڭ بېشىنى سىلىغىنىچە لام ـ جىم دېمىدى. تەڭلىكتە قالغان سۇلتان ئۆۋەيسخان يۇنۇسخانغا يەنە بۇيرۇق قىلدى:

ـــ ئۆزلەگە گەپ قىلىۋاتقىمەن خانزادەم، ئوغۇل بالا دېگەن ئۇنداق كۆزى كىچىكلىك قىلمايدىغان، ئۇنى بەرسىلە باشقا ئادەمگە ئەمەس، ئۆز ئىنىلىرىگە بېرىلا. كەچسىلە بىر ئوقيانىڭ مېھرىدىن.

ـــ ئۇ مېنىڭ ئىنىم بولسا، مەنمۇ ئۇنىڭ ئاغىسىغۇ؟... ـــ دېدى يۇنۇسخان بۇرنىنى تارتىپ.

خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە دەس ئورنىدىن تۇرۇپ يۇنۇسخاننىڭ قېشىغا كەلدى ـ دە، يۇنۇسخاننىڭ بوينىدىن ساداقدانىنى ئالدى. يۇنۇسخان ئانىسىغا قارشىلىق كۆرسەتمىدى، ئەمما چىرايىنى نارازىلىق بىلەن پۇرۇشتۇردى.

ـــ خان ئاتىلىرىغا نېمانچە ئەدەپسىزلىك قىلىلا، ـــ دېدى خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە ئوغلىنى ئەيىبلەپ، ـــ دەرھال كەچۈرۈم سورىسىلا. چوپچوك يىگىت بولاي دەپ قالدىلا، ئۇنداق بىلىلارنىڭ قىلىقىنى تاشلىسىلا.

يۇنۇسخان ئىلاجسىز سۇلتان ئۆۋەيسخاندىن كەچۈرۈم سورىدى:

ـــ كەچۈرسىلە خان ئاتا.

شۇ ھامان يۇنۇسخاننىڭ كۆزىدىن ئىككى تامچە ياش سىرغىپ چۈشتى.

خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە ئوغلىنىڭ كۆز يېشىنى كۆر ـ مەسكە سېلىپ، ساداقداننى ئىسان بۇغاخانىنىڭ بويىنىغا ئېسىپ قويۇپ، مەڭزىنى سىلاپ تۇرۇپ تەسەللى بەردى:

ـــ خاپا بولمىسلا خانزادەم، بۇنىڭدىن كېيىن ئاغىلىرى بىلەن ئۇرۇشماي ئىناق ئۆتسىلە.

※ ※ ※

يۇقىرىقىلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزگەن يۇنۇسخان ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى.

«ئىنىم ئىسان بۇغاخان ئەزەلدىن ماڭا يول قويغان، ئاغىلىق ھۆرمىتىمگە ئىتائەت قىلغان ئەمەس. ئاشۇ چاغلاردىن تارتىپ ئۇ مەندە نېمە بولسا تارتىۋېلىشقا تىرىشاتتى. يالۋۇرۇپمۇ، يىغلاپمۇ، غەلۋە قىلىپمۇ ئالاتتى. رەھمەتلىك جەننەتماكان خان ئاتام بىلەن بۇزرۇكۋار خانىش ئانامنىڭ ئەلەدىمام ئىنىمگە يول قويۇشۇمنى تا ـ پىلايتتى. ئۇلارنىڭ بىرەر قېتىمىمۇ بولسا ئۇنىڭغا: ‹ئاغىلىرىغا يول قويسىلا› دېگىنىنى ئاڭلاپ باقماپتىمەن. كېيىن ماڭا تېگىش ـ لىك بولغان تاجۇ تەختىنىمۇ تارتىۋالدى. بۇنى ئاز كۆرگەندەك ئا ـ نا ـ بالا ئىككىمىزنى ۋەتەندىن ھەيدەپ چىقاردى. ئۇنىڭ مەندىن تارتىۋالغان نەرسىلىرى ئىنتايىن كۆپ، لېكىن ھېچقايسىنى قا ـ يتۇرۇپ بەرگەن ئەمەس، مانا تۇنجى قېتىم خوتۇن ـ بالىلىرىمنى قايتۇرۇپ بېرىپتۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭدىن مىننەتدار بولۇشۇم كېرەكتۇ بەلكىم. ھېلىغۇ ئۆز ئىنىمكەن، ناۋادا يات بىر ھۆ ـ كۈمدار بىلەن جەڭ قىلىپ خوتۇن ـ بالىلىرىم ئەسىرگە چۈشۈپ قالغان بولسىمۇ چوقۇم قايتۇرۇپ بەرگەن بولاتتى، چۈنكى، بۇ دې ـ گەن مەردلىك. ياق، مەن ئۇنىڭدىن ھەرگىز مىننەتدار بولمايمەن، ھېلىمۇ ئۇنىڭ ئىلكىدە ماڭا قايتۇرۇشقا تېگىشلىك نەرسىلەر ئاز ئەمەس...»

ـــ سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى ھەرگىزمۇ ئىچى تار،

نائىنساب ئادەمدەك قىلمايدۇ.

كىچىك ئاغىچا شاھ بېگىمنىڭ پوسۇققىدە قىلغان بۇ گېپى يۈنۈسخانغا خۇددى ئېچىشقان يەرگە تۇز چاچقاندەك تەسىر قىلدى. ئۇ شاققىدە بېشىنى كۆتۈرۈپ شاھ بېگىمگە تىكىلىپ قارىدى. ئويلانمايلا ئېرىنىڭ غۇرۇرىغا تېگىدىغان گەپ قىلىپ قويغانلىقىنى ھېس قىلغان شاھ بېگىم بەقەمدەك قىزارغىنىچە لېۋىنى چىشلىدى، كۆزىنى يۈنۈسخانىنىڭ كۆزىدىن ئېپقاچتى.

«بۇلارنى ئىسان بۇغاخان تەسىرلەندۇرۇۋەتكەن ئوخشايدۇ. بۇ گەپچە ئىچى تار، قىتىغۇر، ئىنسابسىز ئادەم مەن ئوخشىمامدىمەن؟... راست، ئۇلارنى ئەيىبلەشكە نېمە ھەققىم. كىم مېنى خوتۇن ـ بالىلىرىنى رەقىبىنىڭ قولىغا تاشلاپ بېرىپ قېچىپ كەتسۇن دەپتۇ، ھەئە، ئاشۇ چاغدا كەينىمگە يېنىپ يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم جېڭى قىلىپ ئۇلارنى قۇتۇلدۇرمىغاندىكىن، بۇنچىلىك گەپ ـ سۆزلەرگە چىدىشىم، ھېچنېمىنى بىلمىگەن قىياپەتكە كىرىۋېلىشىم كېرەك. ئۇنىڭ ئوستىگە شاھ بېگىم بۇ گەپلەرنى قەستەن دېمىدى. تېخى بايىلا باغدا بۇلارنى قۇتۇلدۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ھەرقانداق ھاقارەتلەرگە چىداشقا، تاجۇ تەخت دەۋاسىدىن ۋاز كېچىشكە بەل باغلىمىغانمىدىم؟ شۇنداق، ناۋادا ئىسان بۇغاخان بۇلارنى قايتۇرۇپ بەرمىگەن، يېنىمغا ئەۋەتمىگەن بولسا، غۇرۇرۇمنى پايخان قىلىپ ئالدىغا بارغان، يېلىنىپ ـ يالۋۇرغان، ھەرقانداق شەرتلىرىگە كۆنگەن بولاتتىم. ھېلىمۇ شۇكرى، ياراتقان ئىگەم بۇ رەسۋاچىلىقتىن ساقلاپ قاپتۇ. ئەمىسە، نېمىشقا ئىسان بۇغاخاندىن مىننەتدار بولالمايمەن، ئۇنىڭ ئىسمى چىقسا نېمىشقا ئىچى تارلىقىم كېلىدۇ؟ نېمىشقا كۆڭلۈم ئەسكى بولىدۇ؟ ئەسلىدە مۇشۇ قىلغان ياخشىلىقى، مەردلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭدىن مىننەتدار بولۇشۇم، ئۇنى مەدھىيىلىشىم كېرەك ئىدىغۇ؟!... بۇ مېنىڭ پەزىلەتسىزلىكىمۇ ياكى ئىنسانىي كاملىققا يېتەلمىگەنلىكىمۇ؟ جەننەتماكان دانىشمەن ئۇستازىم مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلى يەزدى ھەزرەتلىرى رەقىبگە رەقىب بولۇش باھادىرلىق، رە-

قىبىنىڭ ئازاب ـ سىتەملىرىنى كەچۈرۈۋېتىشىمۇ ئوخشاشلا باھا ـ دىرلىق، ھەقىقىي ئەقىللىق ئىنسان رەقىبىنى دوستىغا ئايلاندۇرالايدۇ، دەپ تەلىم بەرگەن ئەمەسمىدى؟ نېمىشقا ئىنىمنى كەچۈرەلمەيمەن، نېمىشقا ئۇنى دوستۇمغا، قېرىندىشىمغا ئايلاندۇرالمايمەن؟ ئاھ، بۇ گەپنى قىلماق ئاسان بولغىنى بىلەن ئەمەل قىلماق نېمانچە تەستۇ...»

شاھ بېگىمنىڭ ئوسال ئەھۋالىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى، يۇنۇسخاننىڭ بىردىنلا جىمىپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن ئىسان دۆلەت خېنىم ئاردىكى قاتمالللىقنى بۇزۇپ تاشلاش ئۈچۈن سۆھبەتنىڭ تېمىسىنى يۆتكىدى.

ــ تۈركىستانغا بېرىپ ھەزرىتىمنىڭ سۈلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ دەرگاھىغا كەتكەنلىكىنى ئاڭلىدۇق. دىدارلىرىغا شۇنچە تەشنا بولساقمۇ ئاي ـ كۈنىمىز يېقىنلىشىپ قالغان بولغاچقا، يول جاپاسىدىن قورقۇپ ئارقىلىرىدىن بېرىشقا ئالدىرىمىدۇق. شۇ ئارىلىقتا بىر قىسىم بەگلەر ھەزرىتىمنى سەمەرقەنتتىن يېنىپ كېتۇ، ھازىر يەتتەكەنتتە ئىكەن دېيىشتى. كېيىن بۇ خەۋەر راست بولۇپ چىقتى. بايا ھەزرىتىم يەتتەكەنتتىكى ۋاقتىدا بىز تۈركىستانغا بارغانىكەنمىز. تۈركىستان بەگلىرىمۇ بۇ خەۋەر دىن زىيادە خۇشال بولۇشۇپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن چاپارمەن ماڭغۇزۇشنىمۇ قويۇپ، تۈيۇقسىز خۇش قىلىۋېتەيلى دەپ بۇياققا جۆنىدۇق، ــ ئىسان دۆلەت خېنىم شۇ تاپتا يۇنۇسخانىڭ شۇكلەپ قېلىش سەۋەبىنى تولۇق چۈشىنىپ تۇرسىمۇ، ھېچنېمىنى بىلمىگەن بولۇپ كۈلكە پەيدا قىلىش ئۈچۈن قەستەن چاقچاق قىلدى:

ــ تۈيۇقسىز كەلگەنلىكىمىزدىن ئانچە خۇشال ئەمەستەك تۇرامىلا نېمە؟ ياكى يەتتەكەنت گۈزەللىرى ھەزرىتىمنى ئۆزىگە شەيدا قىلىۋالغان بولسا بىز تەرەپبالا كېلىپ ئارىغا قىستۇرۇلۇۋېلىپ كۆڭۈل ئارامىلىرىنى بۇزۇپ قويدۇقمۇ؟

يۇنۇسخان چىرايىغا زورىغا كۈلكە يۈگۈرتتى.

ــ ئىككىلىرىدىن بۆلەك مېنى شەيدا قىلالىغۇدەك گۈزەل

تېخى ئۇچرىمىدى، ھېلىغۇ يەتتەكەنتتە ئىكەن، يەتتە ئىقلىم گۈ-زەللىرى جۈغلاشقان مەملىكەتكە بارساممۇ ئىككىلىرىدىن باشقا ھېچكىم يۇرىكىمنى شەيدا قىلالمايدۇ، ــ يۇنۇسخان قۇچىقىدا ئۇخلاپ قالغان كىچىك مەلىكىسى قۇتلۇقنىگار خېنىمنىڭ مەڭ-زىگە چوككىدە سۆيۈپ قويۇپ، يېنىدا ئولتۇرغان چوڭ مەلىكىسى مېھرىنىگار خېنىمنىڭ بېشىنى سىلىغىنىچە قوشۇپ قويدى، ــ مۇنۇ ئىككى پەرىشتە بۇنىڭ سىرتىدا. يەنە تېخى قورسىقىڭلاردىكى ئاۋۇ يېڭى مېھمانلارمۇ بار تېخى. مەن پەقەت بىر ئاللاھنىڭ، ئا-ندىن قالسا سىلەرنىڭ شەيدايىڭلارمەن.

بۇ گەپلەرنى قىلىۋېتىپ يۇنۇسخانىنىڭ كەيپى بىردىنلا كۆ-تۈرۈلۈپ قالدى. خىجىللىقتىن قۇتۇلغان شاھ بېگىمۇ تاتلىققىنە كۈلۈمسىرىدى.

ــ ھەممەتلىرىگە رەھمەت ھەزرىتىم، ــ دېدى شاھ بېگىم كۆزىگە لىققىدە ياش ئېلىپ، ــ سىلىلام بولسىلا بۇ جاھاننىڭ ھەرقانداق يېرى بىز ئۈچۈن جەننەت.

ئارىدىكى سۆزۈن كەيپىيات كۆتۈرۈلۈپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن-مۇ ئەيتاۋۇر، ئۇلار بىردىنلا ئۆزلىرىنى ئازادە سېزىشتى، داستە-خاندىكى نېمەتلەرگە ئىشتىھا بىلەن قول ئۇزىتىشتى. يۇنۇسخان ئاغىچىلىرىغا يەتتەكەنتنىڭ يېقىشلىق ھاۋاسىنى، گۈزەل باغلە-رىنى، سەرخىل مېۋىلىرىنى، يېقىملىق سايرايدىغان ئۇچار قانا-تلىرىنى، ياۋاش، ئاق كۆڭۈل پۇقرالىرىنى زوق ـ شوق بىلەن تو-نۇشتۇردى.

ــ ھەزرىتىمگە مەلۇم بولغاي، ــ دېدى سورۇنخانىغا كىر-گەن ساراي بېگى قول باغلاپ تۇرۇپ، ــ قەشقەرگە كەتكەن ئاي-غاقچى قايتىپ كەلدى.

قەشقەر ھەققىدە قايتا گەپ ئاڭلاشنى خالىمىغانلىقى ئۈچۈن-مۇ ياكى قىزغىن سۆھبەتكە تەسىر يەتكۈزگەنلىكى ئۈچۈنمۇ ئەي-تاۋۇر بىردىنلا يۇنۇسخانىنىڭ قاپىقى تۇرۇلدى.

ــ كەلگەن بولسا بوپتۇ، ئەمدى ماڭا ئول ئايغاقچىنىڭ ئې-

لىپ كەلگەن مەلۇماتنىڭ كېرىكى قالمىدى. يەتكۈزسۇنلار، ھار-دۇقىنى ئالغاي.

ــ لېكىن، ــ دېدى ساراي بېگى تەمتىرەپ، ــ ئۇنىڭغا ئاغىچا ئايىملارنىڭ قايتىپ كەلگەنلىكىنى ئېيتتىم، ئەمما، ئالىيلىرىغا ھازىرلا يەتكۈزمىسەم بولمايدىغان بەكمۇ مۇھىم بىر خەۋەر بار دەيدۇ.

«قەشقەردىن قانداق خەۋەر ئېلىپ كەلگەندۇ؟ ھەرقانچە بولسا ئىسان بۇغاخان بۇ تەرەپكە لەشكەر تارتىپ كەلمىگەندۇ؟...»

ــ ئىجازەت، باشلاپ كىرسۇنلار، ــ دېدى يۇنۇسخان كۆڭلىگە بىردىنلا سايە تاشلىغان گۇمانىنى يېشىش ئۈچۈن.

ساراي بېگى ھايال ئۆتمەي ئايغاقچىنى باشلاپ كىردى.

ــ خوش، ــ دېدى يۇنۇسخان ئايغاقچىنىڭ سالامىنى ئېلىپ ئالغاندىن كېيىن سۆزلەشكە ئالدىرىتىپ.

ــ كەمىنە نۆكەرلىرى قەشقەرگە بېرىپ، ئاغىچا ئايىملارنىڭ ساق-سالامەت قايتۇرۇۋېتىلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن يېنىشقا تەرەددۇتلىنىپ تۇرغاندا، قەشقەردە ئەمىر سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرىنىڭ ۋاپات بولۇپ كەتكەنلىك خەۋىرى تارقالدى. ئەھۋالنىڭ راست-يالغانلىقىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن ئۇدۇل ئوردا ئالدىغا چاپتىم، خەۋەر راست ئىكەن. مەرھۇمنىڭ مېيىت نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپلا ئۇدۇل دەرگاھلىرىنى سېغىنىپ يۇگۇردۇم.

بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلاپ ئىككى ئاغىچىنىڭ چىرايىنى قايغۇ-ھەسرەت چىرمىۋالدى. ھەئە، ئۇلار قەشقەردە مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا ئەسىرگە چۈشكەندىن كېيىن، سەييىدئەلى ئالپ ئۇلارغا كاتتا مېھمانلار قاتارىدا ھۆرمەت بىلدۈرگەن، ئۆز پەرزەنتلىرىدەك كۆيۈنگەن، تەسەللى بەرگەن. تۈركىستانغا ــ يۇنۇسخانىڭ قېشىغا ئامان-ئېسەن يەتكۈزۈپ قويۇشقا ۋەدە بەرگەنىدى. چاچ-ساقاللىرى كۈمۈشتەك ئاقارغان پەرىشتە سۈپەت بۇ بوۋاينى ئىككى ئاغىچا ئۆزىنىڭ ئاتىسىدەك كۆرۈپ قالغانىدى. شۇ تاپتا بۇ مۇسىبەت خەۋىرى ئۇلارنىڭ يۈرىكىنى پارە-پارە قىلىۋەتكەنـ

دى.

ـــ ئامىن، ـــ دېدى يۇنۇسخان مۇسۇلماندارچىلىق يوسۇنى بويىچە دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ ۋە قىسقىلا بىر سۈرىنى ئوقۇغاندىن كېيىن، ـــ ئاللاھ ئىگەم مەرھۇمنىڭ گۇناھىنى مەغپىرەت قىلغاي، ئىمانغا باي قىلغاي، سەككىز جەننەتتىن ئورۇن بەرگەي، ئاللاھۇ ئەكبەر، ـــ دېگىنىچە ئالىقانلىرى بىلەن يۈزىنى سىيپىدى.

گەرچە يۇنۇسخان مەرھۇم سەيىدئەلى ئالپىنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلغان بولسىمۇ، نېمە ئۈچۈندۇر ۋۇجۇدىنى قايغۇ ـ ھەسرەت ئەمەس، ئاللىقانداق بىر خۇشاللىق تۇيغۇلىرى چىرمىۋالغانىدى. ئۇ بۇ تۇيغۇلىرىنى ھەرقانچە قىلىپمۇ ئىككى ئاغىچىسىدىن يوشۇرالمىدى.

«ئىسان بۇغاخان ئاخىرى كۈچلۈك يۆلەنچۈكىدىن ئايرىلىپتۇ ـ دە، ئاھ خۇدا، ئۇنىڭ ئەجىلى نېمىشقا كېچىكىپ توشقاندۇ. ئۇ بىرنەچچە ئاي بۇرۇن قازا قىلغان بولسا، مەنمۇ بۇنچىلىك ۋەيرانچىلىققا قالماس ئىدىم. شۇنداق، ئىسان بۇغاخان ماڭا ھەرگىزمۇ تەڭ كېلەلمەيتتى. مەن ئىسان بۇغاخانىنىڭ ئەمەس، دەل ئاشۇ قەبرى سەركەردىنىڭ قولىدا يېڭىلدىم، تۈگىمەس سورۇقچىلىقلارغا، ھاقارەتلەرگە دۇچار بولدۇم. ھېلىمۇ ساڭا شۈكرى ئېيتمەن رەببىم. كۈچلۈك بىر رەقىبتىن ئاخىر قۇتۇلۇپتىمەن. ئەمدى ئىسان بۇغاخانىنىڭ ئون بەشى بولسىمۇ ماڭا ھەرگىز تەڭ كېلەلمەيدۇ، موغۇلىستان سەلتەنىتى ئەمدى مېنىڭكى...»

ـــ بەندە ئۈچۈن تۇغۇلماقنىڭ ئۆلمەكى بار، تەندىكى بۇ ئىسسىق جان ئاللاھنىڭ ئامانىتى. ئەسلىدىمۇ بۇ ئالتە كۈنلۈك ئالەمنىڭ تالاشقۇچىلىكى يوق. خۇداغا شۈكرى، بىز تېخى ھاياتلىمىز. يەتتەكەنت ھەزرىتىم ئۈچۈن ھەرقانداق بۇيۇك تەسەررۇپتىنمۇ كاتتا تەختگاھدۇر. ئېھ، تەڭرىم، مۇشۇنچىلىك كۈن بەرگىنىڭ ئۈچۈن ھەممىتىڭگە مىڭ مەرتىۋە شۈكرى ـ قانائەت قىلىمىز.

ئىسان دۆلەت خېنىمنىڭ بۇ سۆزلىرى بىلەن يۇنۇسخانىنىڭ

تولىمۇ شەرىن قاناتلىنىشقا باشلىغان خىياللىرى بۆلۈنۈپ كەتتى. ھەئە، چوڭ خانىشىنىڭ بۇ سۆزلىرى يۈنۈسخانىنىڭ ۋۇجۇدىدا قايتىدىن غەلىيان كۆتۈرۈشكە باشلىغان ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى تەلتۆكۈس بىتچىت قىلىۋەتكەنىدى. ئۇ كۆڭلىدە تۈيۇقسىز پەيدا بولغان خىياللىرىنى چوڭ ئاغچىسى بىلىپ قالغانىدەك خىجىل بولدى، يۈزى چىمىلدىدى، ئۆزىنى قارا كۆڭۈللۈكتە ئەيىبلىدى. دەمىسمۇ ئەرىنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلىپ قالغان ئەقىللىق خانىش بۇ سۆزلىرى ئارقىلىق يۈنۈسخانىنى چاندۇرماي ئاگاھلاندۇرۇۋاتاتتى. سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئۆلۈمىدىن پايدىلىنىپ قەشقەرگە لەشكەر تارتىش خىيالىدىن ۋاز كېچىشكە، ئىنىسى ئىسان بۇغاخانىنىڭ كۆرسەتكەن مەردلىكىگە نامەردلەرچە جاۋاب قايتۇرۇپ خەلقئالەم ئالدىدا بەتنامغا قالماسلىققا ئۇندەۋاتاتتى.

ــ مەرھۇم ھەم پاراسەتلىك، ھەم جاسارەتلىك ئادەم ئىدى. لەشكىرىي ئىلىمدە ئۇنىڭدەك ئىستېداتلىق ئىگىسى بۇ دۇنيادا كەم تېپىلىدۇ، ــ دېدى يۈنۈسخان خىياللىرىنى يوشۇرۇشقا، ئۆزىنى ئوڭايسىزلىقتىن قوتۇلدۇرۇشقا تىرىشىپ.

ــ راست دەيدىلا ھەزرىتىم، ــ دېدى شاھ بېگىم، ــ مەرھۇم سەييىدئەلى ئالپ جانابلىرى بىزگە سىلىنىڭ نۇرغۇن پەزىلەتلىرىنى دەپ بەرگەن، سىلىگە بولغان قايىللىقىنى بىلدۇرگەندى. مەن ئول جەننەتماكانىنىڭ يۇرىكىدە كىشىگە تىنغىلى بولمايدىغان ھەسرەت، پۇشايمىنىنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلغانىدىم.

ــ مەرھۇمنىڭ يۇرىكىدىكى ھەسرەت ـ پۇشايمىنىنى مەن بىلىمەن، ــ دېدى يۈنۈسخان ھاياجان بىلەن سۆزلەپ، ــ ئۇنىڭ ئەڭ چوڭ ھەسرىتى يىگىتلىكىدە تۇنجى سۆيگەن مەھبۇبىنىڭ ۋىسالىغا يېتەلمىگەنلىكى، ئەڭ چوڭ پۇشايمىنى جەننەتماكان خان ئاتام قازا قىلىپ كەتكەندە ئوردا يوسۇنلىرىنى قايرىپ قويۇپ، مېنىڭ ئورنۇمغا ئىنىم ئىسان بۇغاخاننى تەختتە ئولتۇرغۇزغانلىقى، ــ يۈنۈسخان ئىككى خانىشىنىڭ لام ـ جىم دېمەي ئولتۇر ـ غىنىنى كۆرۈپ قوشۇپ قويدى ، ــ ئۇنىڭ ھەسرىتىنى مەن باش-

قىلاردىن ئاڭلىغان. پۇشايمىنىنى بولسا ماڭا ئۆزى مەكتۇپ يوللاپ بىلدۈرگەنىدى.

خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم خېلى قاتتىق ئازابلىنىپ قالغان ئىدى. ئۇ ئاچچىق ئاچچىتى:

ـــ رەنجىسىلىمۇ، ئەيىبكە بۇيرۇسلىمۇ دەۋېرەي ھەزرىتىم. ئەمدى موغۇلىستان سەلتەنىتىنى ئىلكىلىرىگە ئېلىش ئازرۇلىرىدىن ۋاز كەچسىلە.

يۈرىكى قاتتىق سېلىپ كەتكەن ئىسان دۆلەت خېنىم گەپنى دەپ بولۇپ يەرگە قارىۋالدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ ۋۇجۇدى يۇنۇسخانىڭ غەزەپ قىلىشىدىن ئەنسىرەپ مۇزلاپ كەتكەنىدى.

يۇنۇسخان بىر دەقىقە سۈكۈتتىن كېيىن خىرىلداپ كۈلۈۋەتتى.

ـــ موغۇلىستان تەختىگاھىدىن ھەرگىز ۋاز كەچمەيمەن، ئەمما خاتىرجەم بولسىلا، سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرىنى ئۆلۈپتۇ دەپلا موغۇلىستانغا لەشكەر تارتمايمەن، بۇنداق قىلسام ئىنىم ئىسان بۇغاخاننىڭ قىلغان مەردلىكىگە نامەردلىك بىلەن جاۋاب قايتۇرغان بولۇپ قالىمەن. شۇنداقلا سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرىنىڭ ئىككىلىرىنى يېنىمغا ئەۋەتىپ بېرىش ئۈچۈن كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرىغىمۇ يۈز كېلەلمەيمەن. بەندىنىڭ تەقدىرى يېگانە قۇدرەت ئىگىسى بولغان ئاللاھنىڭ ئىلكىدە، بەندە تەقدىرىگە پۇتۇلگىنىنى كۆرمەسلىككە ئىلاجى يوق. ھەممە ئىشنى ئاللاھنىڭ ئىلكىگە قويدۇم. كىم بىلىدۇ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئول قۇدرەت ۋە شاپائەت ئىگىسىنىڭ مۆجىزىسى بىلەن موغۇلىستانلىقلار ئالدىمىغا تەخت ـ سەلتەنەتنى قولۇمغا ئېلىشىمنى ئىلتىماس قىلىپ كېلەمدۇ تېخى.

ـــ ئىلاھىم ئېيتقانلىرى كەلگەي. ھەزرىتىمىنىڭ باغرى مەردلىكنىڭ، مېھىر ـ شەپقەتنىڭ خەزىنىسىدۇر، ـــ دېدى شاھ بېگىم مەمنۇنلۇق بىلەن بېشىنى ئېگىپ.

ـــ قاراڭلار، مۇنۇ پەرىشتىلەرنىڭ جاھانىنىڭ غۇۋغاسىدىن

بىخەۋەر ئۇخلاپ كەتكىنىنى. ماڭمۇ مۇشۇنداق خاتىرجەملىك قايتا نېسىپ بولارمۇ ـ ھەي...

يۇنۇسخان شۇنداق دېگىنىچە قىسقا قويۇۋالغان يارىشىملىق ساقىلىنى قۇچىقىدا ئۇخلاپ ياتقان كىچىك مەلىكىسى قۇتلۇقنىڭ گارخېنىمنىڭ مەڭزىگە سۈركەشكە باشلىدى.

ئېرىنىڭ بۇ ساددا قىلىقىدىن تەسىرلەنگەن ئىككى خانىش بىر ـ بىرىگە مەنىلىك قارىغىنىچە ۋىلىقلاپ كۈلۈۋېتىشتى.

57

قەشقەر.

بىرنەچچە كۈندىن بېرى تۈتۈلۈپ، بىردىنلا سوۋۇپ كەتكەن ھاۋا كىشىگە كۈز ئاخىرلىشىپ بالدۇرلا قىش پەسلى كېلىپ قالغاندەك تۇيغۇ بېرەتتى. كۈزلۈك كىيىملىرىنىڭ ئورنىغا قىشلىق كىيىملىرىنى ئالماشتۇرۇۋاتقان قەشقەر خەلقى كوچا ـ رەستىلەردە دۇگدەيگىنىچە ئالدىراش ئۇياق ـ بۇياققا ئۆتۈشەتتى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئۆلۈمى بىلەن مۇسىبەت جاكارلىغان بولغاچقا، قىشىن ـ ياز سودا ـ سېتىق، تۇرلۇك ئويۇن ـ تاماشىلار بىلەن قايناپ تۇرىدىغان قەشقەرنىڭ كوچا ـ رەستىلىرى بىردىنلا جىمىپ قالغان بولۇپ، خېلىلا ئازادىلىشىپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى. كىشىلەر پىچىرلىشىپ دېگۈدەك سۆزلەشەتتى، كۈلكە ـ چاقچاقتىن ئىمكان بار ئۆزلىرىنى تارتىشاتتى. سىم قامچا، دەررىلىرىنى كۆتۈرۈشۈۋالغان مىرشاپلار سەككىز ـ ئون پاششاپلىرىنى ئەگەشتۈرگىنىچە ئاتلىرىنى چاپتۇرۇشۇپ بىر يەرگە توپلىشىۋالغان كىشىلەرنى، ئويۇن ـ تاماشىلارغا مەشغۇل

بولۇپ قالغان بالىلارنى قوغلايتتى. شۇ كۈنلەردە مىرشاپلارنىڭ تەقىبى شۇ دەرىجىگە يەتكەنىدىكى، چېچىنى تارىغان، قاشلىق ئېتىپ، يۈزىنى پەردازلىغان ئاياللار سېزىلىپ قالسىمۇ، خانىنىڭ مۇسىبەت يارلىقىغا سەركەشلىك قىلىپ، ئېرىڭ بىلەن جىما قىلىپ كۆڭۈل ئېچىپسەن، دەپ ئېرى بىلەن قوشۇپ قاتتىق جازالايتتى. شۇ سەۋەبتىن ئاياللار ئاق، قارا رەڭدىن باشقا رەڭدىكى كىيىملەرنى كىيىپ يۈرەكلىك كوچىغا چىقالمايتتى. ئەرلەر ساقال ـ بۇرۇتلىرىغا ئۇستىرا سالدۇرالمايتتى. قەشقەر شەھىرىدە ساتىراشخانا، ھاممامىلار پۈتۈنلەي تاقالغانىدى.

ھەئە، ئاكىسى يۇنۇسخان بىلەن بولغان جەڭنىڭ غەلىبىسىنى بىرەر ئايغىچە تەبرىكلىگەندىن كېيىن يېڭىسار، ياركەنت، خوتەن قاتارلىق يۇرتلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ كەلگەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئاقسۇدىكى ئوردىسىغا قايتىشقا تەرەددۇتلىنىپ تۇرغان كۈنلەردە ئەمىرۇل ئۆمەرا سەييىدئەلى ئالىپ تۇيۇقسىز قازا قىلىپ كەتكەنىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇ قەشقەردە يەنە بىرنەچچە ۋاق تۇرۇپ قېلىشقا مەجبۇر بولدى. مانا بۇگۈن مەرھۇم سەركەردىنىڭ قارىسىمۇ ئۇشتۇلدى. نەچچە كۈندىن بېرى سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئۆلۈم پەتىسىگە يىراق ـ يېقىندىن كەلگەن ئەمىر ـ بەگلەرنى كۈتۈۋىلىش بىلەن بولۇپ تۇزۇك ئارام ئالالمىغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان بۇگۈن بىرئاز ئارامچىلىق تاپقاندەك بولۇپ، قەشقەر ئەمىر مەھكىمىسىنىڭ ئىچكىرىسىدىكى خاس خانىسىدا يالغۇز خىيال سۈرۈپ ئولتۇراتتى. كۆز ئالدىدىن ئەمىر سەييىدئەلى ئالپقا مۇناسىۋەتلىك كارتىنىلار توختىماي ئالمىشىپ تۇراتتى.

قارىماققا تولىمۇ ساددا، يۇمشاق تەبىئەتلىك، تۇز، ئۆز سۆزلۈك كۆرۈنىدىغان، ئەمەلىيەتتە تولىمۇ تەدبىرلىك، جاسارەتلىك بۇ پېشقەدەم ئەمىرگە نىسبەتەن سۇلتان ئىسان بۇغاخاندا چوڭقۇر تەسىرات، مېھىر ـ مۇھەببەت بار ئىدى. ئۇ مەرھۇم دادىسى سۇلتان ئۇۋەيسخاننى تۇزۇك ئەسلىيەلمەيتتى. ئاشۇ ئون ـ ئون ئىكى ياش ۋاقتىدا موغۇلىستان تەختىدە ئولتۇرغاندىن تارتىپ، تا

يېقىنغىچە ئاشۇ پېشقەدەم ئەمىرىنىڭ ئاتىلارچە پەرۋىش قىلىشىغا، ئۇستازلارچە كۆيۈنۈشىگە نائىل بولغانىدى. سۇلتان ئىسان بۇغا-خان دەسلەپكى مەزگىللەردە بىر قىسىم ئەمىرلەرنىڭ، بولۇپمۇ قېينىئاتىسى تۆمۈربۇقا بەگنىڭ پىتنىسىگە ئىشىنىپ، سەييىد-ئەلى ئالپتىن سەلتەنەت ئىشلىرىغا زىيادە ئارىلىشىۋالدى، ئۆز ئالدىمغا ھاكىمىيەت تۈتۈشۈمغا توسقۇنلۇق قىلدى، دەپ رەنجىگەنىنى، ئۇنى ماڭلايسۆيەنىڭ باش ئەمىرلىكىگە تەينىلەش باھانىسى بىلەن ئوردا ئىشلىرىدىن چەتلەشتۈرگىنىنى، بۇزرۇكۇار مومىسى سۇلتان خاتۇن، بوۋىسى ــ ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەد شاھ، پېشقەدەم سەركەردىسى سۇپۇرگە مىرزىلارنىڭ دىلىنى رەنجىتكىنىنى ئېسىگە ئېلىپ تولىمۇ خىجىل بولدى. مىركەرىمبەردى بەگ، ھەقبەردى مىرزا... قاتارلىق ئەمىرلەر ئىسيان كۆتۈرۈپ، قېيىنئاتىسى تۆمۈربۇقا بەگنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، تەختكە ئاكىسى يۇنۇسخاننى ئولتۇرغۇزۇش ئۈچۈن ھەركەت قىلغىنىدا، ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان سەييىدئەلى ئالپىنىڭ قەشقەردىن لەشكەر تارتىپ كېلىپ، ئوردىدىكى قالايمىقانچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئۆزىنىڭ ئىزدەپ تېپىپ، پايتەختىنى ئاقسۇغا كۆچۈرۈپ كېلىپ، چېچىلىپ كەتكەن بارلىق ئەمىرلەرنى تەخت ئاستىغا يەنە جەم قىلغانلىقىنى، ئۆزىگە ئىلگىرىكىدەك ساداقەت بىلدۈرۈپ بەيئەت قىلغانلىقىنى ئەسلەپ كۆزىگە مۆللىدە ياش ئالدى. سەييىدئەلى ئالپىنىڭ قەدرىگە يەتمىگىنىگە، ئۇنىڭغا تېگىشلىك ھۆرمەت ـ ئېھتىرام بىلدۈرمىگىنىگە پۇشايمان قىلدى. بىرەر ئاش پىشىم ۋاقىتنىى تولۇق ئاجرىتىپ بۇ ساداقەتمەن، پېشقەدەم سەركەردە بىلەن ئېچ ـ باغرىنى تۆكۈپ تۇرۇپ سىرداشمىغىنىغا، ئۇنىڭ ئارزۇ ئارمان، نەسىھەت ـ ئۆگۈتلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلىۋالمىغىنىغا ئۆكۈندى، ھەسرەتلەندى.

«ھېچ بولمىسا مۇشۇ قېتىم بولسىمۇ ئازراق ۋاقىت چىقىرىپ مەرھۇم بىلەن مۇڭدىشىۋالغان بولسامچۇ كاشكى، ئۇنىڭ ماڭا دەيدىغان گېپى بارەدىك قىلغانتى ئەمەسمۇ...»

سۇلتان ئىسان بۇغاخان يېڭىسار، ياركەنت، خوتەن قاتارلىق يۇرتلارنى ئايلىنىپ كەلگەن كۈنلىرىدىكى ئەتىسى سەييىدئەلى ئالىپ بىلەن ئۆتكۈزگەن قىسقىغىنە سۆھبىتىنى ئېسىگە ئالدى.

ئاشۇ كۈنى سەييىدئەلى ئالىپ ئۇنىڭ قېشىغا كىرگەندى.

ـــ كەلسىلە ئەمرۇل ئۆمەرا، ـــ دېدى پەر ياستۇققا يۆلىنىپ ياتقان ئىسان بۇغاخان بىرئاز قىمىرلاپ قويۇپ، ـــ ئىش ـ كۈش بارمىدى؟

ـــ جانابى ئانھەزرىتىم بىلەن بىردەم مۇلاقاتتا بولۇشنى ئىزدەپ كېلىشىم.

ئاخشام شارابنى زىيادە جىق ئىچىۋەتكەن سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا شۇ تاپتا گەپ خۇشياقمايۋاتاتتى. بېشى لوقۇلداپ ئاغرىپ تۇرسىمۇ ئەمرىنىڭ يۈز ـ خاتىرىسىنى قىلىپ سۆزلەشكە ئىجازەت بەردى.

ـــ قېنى خوش.

سەييىدئەلى ئالىپ كۆڭلىگە پۈككەن گەپلەرنى نەدىن باشلاشنى بىلەلمەي بىرپەس خىيال سۈرۈپ ئولتۇردى، ئاندىن ئۆزىگە قەتئىي غەيرەت بېرىپ ئېغىز ئاچتى:

ـــ بىلمەكلىك كېرەككى، كائىناتتىكى بارلىق مەۋجۇدات ئۇچۇن تەڭرىدىن ئۆزگە رەھنامە يوقتۇر. چۈنكى بەندىنىڭ ھەر بىر ئىش ـ ئەملى ھەتتا يېمەكتىن تارتىپ كىيىمەككىچە، ياتماقتىن تارتىپ ماڭماققىچە پەقەت تەڭرى ئىرادىسى بىلەندۇر. خۇدايىتائالادىن باشقا مەخلۇقلارنىڭ ھەممىسى كېسەل قۇلدۇر. ئول كېسەل قۇل بولسا مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۇرىدىغان يولنى كۆرسىتەلمەيدۇ. كەمىنىلىرى مۇشۇ ئۆمرۈمگە كەلگۈچە ئاگاھ جەنىتەتماكان پەدەرۇ بۇزرۇكلىرى بولمىش شەپقەتلىك سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ، ئاندىن مەردلىكىنىڭ، ئاق كۆڭۇللۇكىنىڭ، ئادىللىقىنىڭ گۇلتاجىسى بولمىش جانابى قىبلىگاھىمنىڭ مېھىر ـ مۇھەببىتىگە، كۆيۈنۈشىگە، ئەتىۋارلىشىغا، ھۆرمەت ـ ئېھتىرام بىلدۇرۇشىگە مۇيەسسەر بولۇپ كەلدىم. ئاشۇ ياخشىلىقلارغا، مەر ـ

ھەمەتلەرگە تۇشلۇق خىزمەت قىلالمىسامۇ، نۆكەرلىك بۇرچۇمنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئادا قىلىشقا تىرىشىپ كەلدىم ۋە كۆرسەتكەن ئەجرىمدىن ئاشۇرۇپ ئىنئام ـ مۇكاپاتلارغا نائىل بولدۇم. ھالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە قېرىپ پۈت ـ قولۇمدا ماغدۇر، زېھنىمدە قۇۋۋەت قالمىدى. سەكسەن يىللىق ئۆمرۈمدە قايسى ئىشنى ھەق، قايسى ئىشنى ناھەق قىلدىم بىر ئۆزۈمگە، بىر ياراتقان ئاللاھ ئىگەمگە ئايان. ئىنسان ئەزەلدىن گۇناھقا پاتقۇچىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن خۇدايىتائالا بەندىلىرىنى ئىنسابقا، ئىمانغا دەۋەت قىلغان. ئىنساب بىلەن ئىمانىنى يۇرىكىگە جا ئەيلەپ ياشاشنى، توۋا بىلەن ئەپۇ، مېھىر ـ شەپقەتنى بەندىلىرىنىڭ ئاشۇ گۇناھ پاتقىدىن قۇتۇلۇشىدىكى، ۋۇجۇدىنى پاكلاشتىكى غۇسلى سۇيى قىلغان. جانابى قىبلىگاھىمنى ئاغىلىرى خانزادە يۇنۇسخان بىلەن قېرىنداشلىق مېھرى يۇغۇرۇلغان بىر داستىخانغا جەم قىلىپ پاكلىقنىڭ خۇرۇچى بولمىش تۇز قېتىلغان بىر بۇردا نانغا تەڭ ئېغىز تەگكۈزۈشنى ئۈزۈندىن بېرى ئارمان قىلىپ كەلگەن بولسامۇ، لېكىن بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا قادىر بولالمىدىم. ھايات تىمىدىكى بۇ ئەڭ چوڭ ئارمىنىمنى ئۆزۈم بىلەن بىللە باقىيغا ئېلىپ كېتىدىغان ئوخشايمەن...

سەييىدئەلى ئالپىنىڭ سۆزلىرىنى سۇلتان ئىسان بۇغاخان قوپاللىق بىلەن ئۈزۈپ تاشلىدى:

ـــ ئەمدى بۇ ۋاق بولغاندا كۆڭۈللىرىنى يېرىم قىلمىنىڭ، ماڭا بۇنى دەپ ئولتۇرۇشلىرىنىڭ ھاجىتى يوققۇ دەيمەن جانابى ئەمرۇل ئۆمەرا، ـــ ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپىنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ تۇرۇپ گېپىنى داۋاملاشتۇردى، ـــ ئەسلىدە يارانقان ئىگەم كۆڭۈللىرىگە پۈككەن بۇ ئارمانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا پۇرسەت، نۆۋەتنى بەرگەنىدى. ناھايىتىمۇ ئەپسۇسكى، ئۆزلە ئۇنى چىڭ تۇتالمىدىلا، بىزگە ئاغائى قېرىنداش بولمىش ئول يۇنۇس خاننى قەستەن قاچۇرۇۋەتتىلە، ئۇنداق قىلمىغان بولسىلا ئاللاقاچان بىر داستىخانغا جەم بولۇپ تۇز يېيىشكەن بولاردۇق.

ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئاكىسى يۇنۇسخاننى قاچۇرۇۋەتكىنىنى ئەپۇ قىلىۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن كۆڭلىدىكى نارازىلىقى تېخى بېسىلمىغانىدى. ئۇ بىر قىسىم ئەمىرلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۇنى ئىقتىدارسىز، سەلتەنەتكە پاسىبان بولۇشقا سالاھىيىتى يوق دەپ ئەل ـ يۇرتقا تەرغىبات ئېلىپ بارغان، ئۇنىڭ خانلىق مەرتىۋىسىنى ئېتىراپ قىلماي، تاجۇ تەختىنى تارتىۋېلىشقا ھەرىكەت قىلىپ كەلگەن ئاكىسىنى تۇتۇپ ئەكېلىپ، ئاكىسىغا ئۆزىنىڭ سەلتەنەت تىزگىنىنى قانداق تۇتۇۋاتقاندىلىقىنى، تەختتە قانداق ئولتۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ قويۇشنى ئارزۇ قىلاتتى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ پوسۇقىدە قىلغان بۇ گېپىنى بەلەن تەڭ سەييىدئەلى ئالپىنىڭ يۈرىكىگە بىر پىچاق سانجىلدى.

ـــ ئۇغۇ شۇنداق، ـــ دېدى ئۇ ئىچكى ئازابلىرىنى چاندۇرماسلىققا تىرىشىپ، ـــ لېكىن جەڭدە يېڭىلىپ ئەسىرگە چۈشكەن ئاغىلىرى بىلەن بىر داستىخانغا كەلسىلە، يېيىشكەن بىر بۇردا نان جانابى ئانھەزرىتىمگە ھەسەل تېتىغىنى بىلەن، ئاغىلىرىغا زەھەر تېتىيتتى. ئۇنداق داستىخاندا قان ـ قېرىنداشلىق مېھرى ھەرگىز جۇلالانمايتتى.

سەييىدئەلى ئالپقا گەپ تېپىپ بېرەلمىگەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان قاپىقىنى تۇرگىنىچە باشقا تەرەپكە قارىۋالدى. قىلغان گەپلىرىنىڭ خانغا ياقمايۋاتقانلىقىنى بىلىپ تۇرسىمۇ، سەييىدئەلى ئالپ گېپىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

ـــ چىن مەنسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ ئالتە كۈنلۈك ئالەمنىڭ تالاشقۇچىلىكى يوقتۇر. ئەبەدىيلىك پەقەت بىر ئاللاھقا خاس. ئىنسان پەقەت مېھماندۇر. بۇ ئالەم ئۇنىڭغا بىرنەچچە ۋاقىلىق قونالغۇلا خالاس. مېھىر ـ شەپقەت، ياخشىلىق، كاتتا ئىش ـ ئەمەل ئىنساندىن ئۆزۈنراق ياشايدۇ. پەمىچە، ئاغىلىرى خانزادە يۇنۇسخان خاتۇن ـ بالىلىرىغا كۆرسەتكەن مەردلىكلىرى، ئالەمچە مېھىر ـ شەپقەتلىرىگە جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈنمۇ بولسا،

خېلى ئۇزاققىچە تاجۇ تەختلىرىگە دۈشمەنلىك نەزەرى بىلەن قا-رىمايدۇ ھەم ئۇنىڭ ئۇنچىلىك كۈچ ـ قۇدرىتىمۇ قالمىدى. ئا-جىزلار ھەرقاچان غۇرۇرلۇق كېلىدۇ. كۈچلۈكلەرنىڭ كۆرسەتكەن ئازغىنە دوستلۇق مېھرى ئۇلارنىڭ قەلبىدىكى ئاداۋەت مۇزلىرىنى پۈتۈنلەي ئېرىتىۋېتەلەيدۇ. مۇمكىن بولسا ئالىيلىرى ئاشۇ ئاجىز ئاغىلىرىغا مەكتۇپ يوللاپ قېرىنداشلىق مېھرىلىرىنى بىلدۈر-گەيلا، بۇ بەلكىم ئۇزۇن مەزگىللىك ئۇزۇلۇپ قالغان قېرىنداشلىق مېھرىنىڭ ئۇلىنىشىغا، قايتىدىن جۇلالىنىشىغا سەۋەب بولۇپ قالغۇسى..

«سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرى ئالجىپ قالدىمۇ نېمە؟ مەن ئەمدى ئۆتەپ ـ تېشىپ ئول قاچقۇن، تەخت دەۋاگىرىغا مەكتۇپ يازامدىم؟ ھە دەپ قۇلاق سالسام دەۋاتقان گېپىنى قارىمامدا-غان...»

ـــ بىرئاز چارچاپ قاپتىمەن، جانابى ئەمرۇل ئۆمەرا كۆڭ-لىگە ئالمىسا، باشقا كۈنى مۇلاقاتتا بولساق.

سەييىدئەلى ئالپىنىڭ سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا دەيدىغان يەنە نۇرغۇن يۇرەك سۆزلىرى، نەسىھەتلىرى بار ئىدى. خانىنىڭ كەس-كىن ئىپادىسى ئۈنى يەنە سۆزلەشتىن توختاشقا مەجبۇر قىلدى.

ـــ خوش، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ ئاستا ئورنىدىن تۇ-رۇپ، ـــ بىمەھەل ۋاقىتتا كېلىپ ئالىيلىرىنىڭ ئارامىنى بۇزۇپ قويدۇم، كەچۈرگەيلا.

شۇندىن كېيىن ئەتىسىمۇ، ئۆگۈنىمۇ سەييىدئەلى ئالپ خان-غا كۆرۈنۈش قىلمىدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان بولسا كۆرۈشۈش ئۈچۈن ئۈنى ھۇزۇرىغا تەكلىپ قىلمىدى. ئۇ سەييىدئەلى ئالىپ بىلەن رەسمىي يوسۇندا خالىي ئولتۇرۇپ يەنە بىر قېتىم سۆزلە-شىشنى پەقەتلا خىيالىغا كەلتۈرمىدى. ئارىدىن ئۈچ كۈن ئۆتكەن-دە، سەييىدئەلى ئالپ ئاخشىمى ئۇخلاپ قالغان پېتى جەمجىتلا ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا سەپەر قىلدى.

مۇشۇلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزگەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان-

ىناڭ يۈرىكى ئېچىشىپ كەتتى.

«مەرھۇم ئەمىر ھايات‌ىنىڭ ئاخىرلىشىپ قالغانلىقىنى سەزگەن بولغىيمىتى، ئەجەب دەرگاھىمغا دەل ۋاقتىدا كېلىپ تولىمۇ ئېسىل سۆھبەتنى باشلىغانىكەن. شول چاغدا ئۇنىڭ دەيدىغان نۇرغۇن گەپلىرى باردەك قىلغانىدى، خالىمىسامۇ نېمىشقا دېگەنلى قويمىغاندىمەن، يۈرەك ـ باغرىنى تولۇق تۆكۈپ تاشلاشقا پۇرسەت بەرمىگەندىمەن؟ ۋاھ‌ەرىخا! ئادەمنىڭ ئۆمرى دېگەن شۇنچىلىك ئىكەنغۇ؟! ئادەمنىڭ جېنى بىلەن چۈمۈلىنىڭ جېنى ئوخشاش ئىكەن ئەمەسمۇ؟ ئۆلدى ـــ كەتتى. ئەمدى تىرىلمەيدۇ، ئاڭلايدىغۇ سۆزلىمەيدۇ، كۆڭۈل سۆزلىرىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتتىغۇ ئەينا. ئاغام يۇنۇسخاننى قاچۇرۇۋەتكىنىنى ئەپۇ قىلالىغان يەردە، نېمىشقا ئىككى ئېغىز سۆزنى ئاڭلاشقا سەۋر قىلالمىدىم؟ ئاغامنى قاچۇرۇۋېتىپ، ئەسىرگە چۈشكەن خانۇن ـ بالىلىرىنى قايتۇرۇۋېتىشكە نەسىھەت قىلىپ، مەرد، كەڭ قورساق، مېھىر ـ شەپقەتلىك دېگەن كاتتا ئاتاقا مېنى نائىل قىلغانىدىغۇ. ئەل ـ ئاۋام، ئون سەككىزمىڭ ئالەم بۇ ياخشىلىقلارنى مەندىن كۆردىغۇ ئاخىر؟! ئەمىر توغرا ئېيتقانىكەن. ئەمان بىلەن ئىنساب، مېھىر ـ شەپقەت ئىنسانىنىڭ ئېسىل پەزىلەتى، ئىنسانىي كامىللىقنىڭ دەسلەپكى ئىپادىسى. ئەجەبا، مۇشۇنچىلىك پەزىلەت مەندە يوقمىدۇ؟ ئىنساب بىلەن راست گەپنى قىلغاندا، بۇ تەخت ـ سەلتەنەت ئەسلىدە ئاغامنىڭ ئىدى. ئەمىر سەيىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرى ئانا تەرەپ قانداشلىقنى قوغلىشىپ ئادالەتسىزلىك بىلەن تاجۇ تەختكە مېنى ئولتۇرغۇزدى، ئاغامنى يېقىن يولاتمىدى. شۇڭا ئاغامنىڭ تەخت دەۋاسى قىلىشقا ھەققى بار. مۇشۇنى كۆزدە تۇتقاندا، ئۇنىڭ تەخت ـ سەلتەنەت ئۇچۇن لەشكەر تارتىپ كەلگىنىنى ئەيىبلەپ كەتكىلى، يامانلىغىلى بولمايدۇ، بەلكىم ئاشۇ كۇنى مەرھۇم ئەمىرۇل ئۆمەرا جانابلىرى مۇشۇ گەپنى ماڭا بىلدۇرۇپ قويغىلى كەلگەن بولغىيتتى. گېپىنىڭ ئورامىدىن مۇشۇنداق مەنە چىقاتتى. لېكىن، ئاغام يۇنۇسخان بەـ

لەن قانداقمۇ بىر داستىخانغا كېلىپ، بىر ـ بىرىمىزنىڭ چىرا-يىغا ھەقمقىي قېرىنداشلىق مېھرىمىز بىلەن قارىشىپ ئولتۇرۇپ تۇز يېيىشكىلى بولسۇن؟ بۇنداق قىلىشنىڭ پەقەت بىرلا ئامالى بار. ئۇ بولسىمۇ مەن تاجۇ تەختتىن ۋاز كېچىشىم، ئۇنىڭغا تەخت-نى ئۆز رازىلىقىم بىلەن قايتۇرۇپ بېرىشىم كېرەك. ئەنە شۇ چاغدىلا ھەقمقىي ئاغىلىق، قان ـ قېرىنداشلىق مېھرىگە ئېرىشە-لىشىم مۇمكىن. لېكىن بۇ زىنھار مۇمكىن ئەمەس. قېرىنداشلىق مېھرى ئۇچۇن تاجۇ تەختتىن قەتئىي ۋاز كەچمەيمەن. ياكى ئۇ-نىڭغا بىرەر ۋىلايەتنى بەرسەم قانداق بولۇر؟ بۇنىڭغا ئۇمۇ رازى بولمايدۇ. چۇنكى، ئۇنىڭ ئىلكىدە تۇركىستان، سايرامدەك كەڭرى تەسەررۇپ، باجىسى ئەبۇسەئىد مىرزا ھېممەت قىلغان تاشكەنتتەك كاتتا شەھەر تۇرسىمۇ، شۇلارغا شۇكۇر قىلماي تەخت ـ سەلتەنەت ئۇچۇن لەشكەر تارتىپ كەلگەن ئەمەسمىدى؟ ھەئە، مۇنداقچە ئېيتقاندا ئىنسابسىزلىقنى مەنلا قىلمىدىم، ئۇمۇ ئىنسابسىز، ھا-ياتلا بولمىدىكەنمەن، تاجۇ تەختنى ئۇنىڭغا ھەرگىز تارتتۇرۇپ قوي-مايمەن. كەچۇرسىلە جانابى ئەمىرۇل ئۆمەرا، ۋەسىيەتلىرىنى ئو-رۇنلىيالمايدىغان، ئاغام بىلەن قېرىنداشلىق مېھرىنى ئەسلىگە كەلتۇرىدىغان ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمايدىغان بول-دۇم. پەقەت بىرلا ئىشنى قىلالمىسام مۇمكىن. ئۇ بولسىمۇ، ئاغام ماڭا دۇشمەنلىك قىلمىسىلا، تەخت دەۋاسىدىن ۋاز كېچىپ، تە-سەررۇپۇمغا لەشكەر تارتىپ كېلىپ، سەلتەنەتىمگە تەئەررۇز قىل-مىسىلا، ئۇنىڭغا ھەرگىز دۇشمەنلىك قىلمايمەن. تەسەررۇپىغا لەشكەر تارتىپ بارمايمەن، ھەتتا ئۇنىڭغا ھامىيلىق قىلىۋاتقان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ تەسەررۇپىغىمۇ ھەم شۇنداق. ئۇلار مەندىن تامامەن خاتىرجەم بولسا بولىدۇ. راست، بۇ ئالتە كۇنلۇك ئالەم-نىڭ تالاشقۇچىلىكى يوق. ماڭا كەڭرى، بۇيۇك موغۇلىستاننىڭ سۇلتانلىقى يېتىپ ئاشىدۇ...»

مۇشۇ خىياللار بىلەن كۆڭلى خېلىلا ئازادىلىشىپ قالغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئەمدى قەشقەرنى كىمگە تاپشۇرۇش ئىشى-

غا باش قاتۇرۇشقا كىرىشتى. موغۇلستان تەۋەسىدىكى بۇ كاتتا ژىلايەتنىڭ ئەمىرلىكىنى باشقا ھەرقانداق ژىلايەتنىڭ ئەمىرلىكىگە تەڭ قىلغىلى بولمايتتى. قەشقەر ئۇنىڭ سەلتەنەتىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتەتتى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكى ئۇنىڭ سەلتەنەتىنىڭ يېرىمىغا تەڭ كېلەتتى. بۇنى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئوبدان چۈشىنەتتى. سەييىدئەلى ئالىپ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىنى ئۆزىنىڭ ئوغلىغا بېرىش خىيالى كاللىسىغا بىرقانچە قېتىم كەلگەندى. شۇ تاپتا بۇ خىيال ئۇنىڭ كاللىسىدا قايتىدىن غىل ـ پال ئەكس ئەتتى.

«ئوغلۇم خانزادە دوستمۇھەممەدخان تېخى كىچىك. ئەمدى ئون تۆت ـ ئون بەش ياشىنىڭ قارىسىنى ئالدى. قەشقەردەك كاتتا ژىلايەتنىڭ ئەمىرلىكىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەرھۇم ئەمىرۇل ئۆمەرانىڭ ئىككى ئەمىرزادىسى بار. ئۇلارنى بىر چەتتە قايرىپ قويۇپ خانزادىنى قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىگە تەيىنلىسەم، چوقۇم ئۇلار نارازى بولىدۇ. ئۇلار قەشقەرنى ئەزەلدىن ئۆزلىرىنىڭ ئاتا مىراس سۇيۇرغاللىق زېمىنى ھېسابلاپ كەلگەن. ناۋادا ئوغلۇم قەشقەرنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغۇدەك بولغان بولسىدى، ئول چاغدا كۆزۈمنى يۇمۇپلا تەۋەككۇل قىلىپ باقسام بولاتتى. سەييىدئەلى ئالىپنىڭ قەشقەردە يىلتىزى چوڭقۇر، ناۋادا ئىككى ئەمىرزادە نارازى بولۇپ قالسا، ئارىمىزدا نىزا پەيدا بولىدۇ، سەلتەنەتتە بۆلۈنۈش كېلىپ چىقىدۇ. تېخىچە يېڭىلگىنىگە تەن بەرمىگەن ئاغام بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ كېتىدۇ. توختا، ھازىرچە ئالدىرىماي تۇراي، يەنە بىرنەچچە يىل ۋاقىت ئۆتسۇن، ئۇنىڭچە خانزادىمۇ خېلى چوڭ بولۇپ قالىدۇ، شۇ چاغدا ئەھۋالغا قاراپ بىر ئىش تۇتارمەن. ۋاقتى كەلگەندە ئىككى ئەمىرزادىگە يۇقىرى مەرتىۋە بېرىپ ئوردىغا ئەكېلىۋالسام، ئۇلار نارازى بولسىمۇ كۆز ئالدىمدا چوڭ ئىش تەۋرىتىشكە پېتىنالمايدۇ. مەنمۇ ئوغلۇم خانزادە دوستمۇھەممەدخان ئارقىلىق قەشقەرنى ئىلكىمدە تۇتالايمەن. خوش، ئۇنداق بولسا ئىككى ئەمىرزادىدىن قايسى

سىنى قەشقەرنىڭ ئەمرلىكىگە قويسام بولۇر؟ مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا كۆرەگانى ئۆز كۆيۈ ئوغلۇم، ۋالىدەسى ئۆز سۇلتان مەلىكە بولسا ئۆز ھامامام. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇ ئۆز ئوغلۇم بىلەن ئوخشاش، نەسەب جەھەتتىن ئالغاندىمۇ ئاغىسى سانىز مىرزىغا قارىغاندا ماڭا يېقىن. قەشقەرنىڭ ئەمرلىكىنى ئۇنىڭغا بەرسەم قانداق بولۇر؟ بۇنىڭغا ئوردىدىكى ئەمرلەر نېمە دەر؟ ئۇلار ئوچۇق ـ ئاشكارا بىرنېمە دېيەلمىگەن تەقدىردىمۇ، ئاغىسىنى قايرىپ قويۇپ ئىنىسىغا قەشقەرنى بەرسەم، سانىز مىرزا چوقۇم نارازى بولىدۇ، كۆڭلىدە قايىل بولمايدۇ. ئەجدادلارنىڭ قائىدە ـ يوسۇنىغا رىئايە قىلمىدى دەپ ئەيىبلەيدۇ. چۈنكى، قائىدە بويىچە ئاتىنىڭ مىراسىغا چوڭ ئوغۇل ۋارىسلىق قىلىشى كېرەك. سانىز مىرزا ماڭا قانچىلىك ساداقەت كۆرسىتەر؟ ئۇ ئاتىسىغا ھەرگىز ئوخشىمايدۇ. ئانچە كەڭ قورساق ئەمەس. بىر قېسىم ئىشلارغا سۈكۈت قىلىشنى، كۆڭلىدە ساقلاشنى بىلمەيدۇ. مىجەزىمۇ چۈسراق، بىر نەرسىدىن ئاسان رەنجىيدۇ، ئاسان سۆزۈيدۇ. بەلكىم ئۇ پەرمانىمغا سەركەشلىك قىلىشقا پېتىنالماسلىقىمۇ مۇمكىن. ئەمما مۇشۇ ئىش تۈپەيلى ئاغا ـ ئىنى ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت پەيدا بولۇپ قالىسىچۇ؟ خۇددى مەن بىلەن ئاغام يۇنۇسخان ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت پەيدا بولغاندەك. توۋا، تەقدىرنىڭ چاقچىقى نېمىدېگەن ئاجايىپ ـ ھەۋ! ئۆز ۋاقتىدا سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرى ھەممىنى بىلىپ تۇرۇپ، قائىدە ـ يوسۇننى قايرىپ قويۇپ، مېنى تەختتە ئولتۇرغۇزغانىدى. مانا ئەمدى بۇ قىسمەت ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ بېشىغا كەلدى. قانداق قىلسام بولۇر زادى؟ ياكى بولمىسا ياركەنت ئەمرىنى ئوردىغا ئەكېتىپ، سانىز مىرزىغا ياركەنتنىڭ ئەمرلىكىنى بېرىدىغان ئىشمىكىن؟ مۇشۇنداق قىلسام سانىز مىرزا رازى بولۇرمۇ؟ ماۋۇ تەڭقىسلىقنى كۆرمەمدىغان ئەمدى. ئاغا ـ ئىنى ئەمرزادىلەر ئوتتۇرىسىدا نىزا ـ ئاداۋەت پەيدا بولدى دېگەنلىك ئوخشاشلا سەلتەنەتتە بۆلۈنۈش پەيدا بولدى دېگەنلىك. ناۋادا بۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىپ قالسا، ئاغام يۇنۇسخان ھەرگىز جەم

ياتمايدۇ، ئەمىرزادىلەرنى يېنىغا تارتىشقا ھەرىكەت قىلىدۇ، سەل-تەنەتكە قارشى چىقىشقا قۇتراتىدۇ. بۇ ئېھتىماللىقنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا ھەرگىز بولمايدۇ. يارىكەنتمۇ كىچىك ۋىلايەت ئە-مەس، دائىرىسى قەشقەردىن قېلىشمايدۇ. ئاھالىسى قەشقەردىن كۆپ، بىر چېتى خوتەن ـ قاراقاشقا، بىر چېتى قەشقەر ـ ئاقسۇ-غا تۇتىشىدۇ. ئەسلىدە سانىز مىرزا يارىكەنتنىڭ ئەمىرلىكىگە قا-نائەت قىلسا بولاتتى، ئۇنىڭغا يېڭىسارنى قوشۇپ بەرسەم قانداق بولۇر؟ ياق، ئۇنداق قىلسام پەقەت بولمىغۇدەك. يېڭىسار قەلئەسى كىچىك بولغىنى بىلەن ئورنى ئىنتايىن مۇھىم. يېڭىسار قەشقەر-نىڭ تاشقى قورغىنى. يېڭىسارسىز قەشقەرنى تەسەۋۋۇر قىلىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. خانزادە دوستۇمۇھەممەدخانىنىڭ يېشى سەل چوڭراق، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى جۇڭقۇرالىغۇدەك بولغان بولسىدى، بۇنچىۋالا باش قېتىنچىلىقىغا قالماس ئىدىم. ئۇنىڭغا قەشقەرنى بەرسەم ئىككى ئەمىرزادە غىڭ قىلالمايتتى، بەلكىم ئوتتۇرىسىدا نىزا ـ ئاداۋەتلەرمۇ بولمايتتى. مەندىن رەنجىگەن تەقدىردىمۇ، ئاسىيلىق قىلىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتمەيتتى...»

دېلىغۇللۇقتا قالغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئەنە ئاشۇنداق زىددىيەتلىك خىياللار ئىلكىدە بىرنەچچە كۈننى ئۆتكۈزۈۋەتتى. لېكىن بۇنداق تۇرۇۋەرسىمۇ بولمايتتى. پايتەخت ئاقسۇغا قايتە-شى، بوش قالغان تەختتە ئولتۇرۇشى، قارانچۇقسىز تاشلىنىپ قالغان سەلتەنەت ئىشلىرىنى قولىغا ئېلىشى كېرەك ئىدى. ئال-دىرىغانسېرى تۇزۇك بىر چارە تاپالمىدى. چارە تاپالمىغانسېرى تىت ـ تىت بولاتتى. ئىككى ئەمىرزادىگە سىلىق ـ سىپايە مۇئا-مىلە قىلىپ كۆڭلىدىكىنى بىلدۈرمەيتتى. دادىسى قازا قىلىپ كەتكەندىن بېرى ئىككى ئەمىرزادىنىڭ زىيادە يېقىنلىقى، بىر ـ بىرىگە ھۆرمەت ـ ئېھتىرام بىلەن مۇئامىلە قىلىشلىرى بىردىنلا ئۇنىڭ دىققىتىنى تارتتى. ھەئە، ئىسان بۇغاخان دەسلەپتە ئاغا-ئىنىلەرنىڭ بۇ قەدەر يېقىنلىقىغا ھەۋەس قىلدى. ئاكىسى يۇنۇس-خاننى ئېسىگە ئالدى. ئاكىسى بىلەن ئاشۇ ئىككى ئەمىرزادىگە

ئوخشاش يېقىن، ئىجىل ئۆتۈشنى ئارزۇ قىلىپ كەتتى. كېيىن مانا مۇشۇ ئارزۇ ـ ھەۋەس ئۇنىڭ كاللىسىدا تۇيۇقسىز بىر خىيالنى پەيدا قىلدى.

«قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىنى ئاشۇ ئاغا ـ ئىنىلەرنىڭ ئۆز ئىختىيارىغا قويۇپ بەرسەم قانداق بولۇر؟ ناۋادا سانىز مىرزا قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىنى ئىنىسىغا ئۆتۈنۈپ بېرىپ قالسا تېخى ياخشى، ئول چاغدا كۆڭلۈمدىكىدەك ئىش بولىدۇ. ناۋادا ئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاغىسىغا يول قويسا، سانىز مىرزىمۇ مەن چوڭ ئوغۇل بولغاندىكىن ئاتامنىڭ ئەمىرلىك مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىشىم يوللۇق، قائىدە ـ يوسۇنغا ئۇيغۇن دەپ چۈشەنسە ئۇمۇ مەيلى. ئول چاغدا سانىز مىرزا مەندىن مىننەتدار بولىدۇ، ماڭا دادىسىغا ئوخشاش ساداقەتمەنلىك بىلەن خىزمەت قىلىدۇ. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى ئوردىغا ئەكىرىپ لەشكىرىي دىۋانىنىڭ ئەمىرلىكىگە تەينىلەيمەن، بىر ھېسابتا بۇمۇ ئوردىدىكى مۇھىم مەنسەپ. بىرنەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن سانىز مىرزىنى ئوردىغا ئەكېلىشۈپلىپ ئورنىغا خانزادە دوستمۇھەممەدخاننى قەشقەرگە ئەۋەتسەم مەندىن نارازى بولالمايدۇ، مەنمۇ ئوخشاشلا مەسەت ـ مۇددىئايىمغا يەتكەن بولىمەن. شۇنداق قىلاي، بۇنىڭدىن باشقا چارە ھازىرچە يوقتەك قىلىدۇ...»

بىر قارارغا كەلگەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان دەرھال بارلىق ئەمىرلىرىنى يىغىپ كېڭەش ئۆتكۈزدى.

ـــ ھەممىڭلەرگە مەلۇم، ـــ دېدى ئۇ قول باغلاپ تۇرغان ئەمىرلىرىگە تەكشى نەزەر تاشلىۋەتكەندىن كېيىن، ـــ مەرھۇم جەنىتمەكان سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىپ كۆڭلىمىز تولىمۇ يېرىم بولدى. تا بۈگۈنگىچە سەلتەنەت بۇرجىمىزنىڭ قۇياشى ئۆچۈپ قېلىپ زۇلمەتتە قالغاندەك بولۇپ قالىدىم. خەيرىيەت، ئۆلۈم ھەر بىر بەندىنىڭ بېشىدا بار. تۇغۇلماقلىق بىلەن ئۆلمەكلىك يارانقان ئىگىسىنىڭ ئىختىيارىدىكى ئىش ئەمەس. ئۆلۈمنى تىلىۋالغىلى، ئۆمۈرنى ئۇلىۋالغىلى، ئۇزارتىۋالغىلى

لى بولسا ئىدى، جانابى ئەمرۇل ئۆلۈمىنىڭ ئۆلۈمىنى تىلىۋالغان، ئۆمرىنى ئۇزارتىۋالغان بولاردۇق. شۇنداقتىمۇ يەنىلا ئۇمىدۋارمەن. چۈنكى، ئول جەننەتماكان زاتى مۇبارەك يۈرەك ـ باغرىمزنى ھىجران ئازابىدا داغلاپ كېتىپ قالغىنى بىلەن، جاسارەت ۋە پەزىلەتتە ئۆزىدىن قېلىشمىغۇدەك ئىككى پەرزەنتىنى قالدۇرۇپ قويدى. ئول ئاغا ـ ئىنى ئەمرزادىلەر ئوخشاشلا بۇيۇك سەلتەنەت سۈرگۈنىگە يىقىلماس بىر جۇپ تۇغۇلكلىرىدۇر. ئەسلىدە ئاستانەگە بۇرۇنلا قايتىشىم كېرەك ئىدى. ئول جەننەتماكانىنىڭ مۇسىبىتى بىلەن ئۇزۇنراق تۇرۇپ قالدىم، ئەمدى قايتىمسام، سەلتەنەت تىزگىنىنى قولۇمغا ئالمىسام بولماس. شۇڭا ئاقسۇغا مېڭىشتىن ئاۋۋال مۇنداق ئىككى ئىشنى جاكارلىماقچىمەن: بىرىنچىسى، يارىكەنت ئەمىرى مۇستاپا مىرزا ئوردىغا بېرىپ جازا دىۋانىنىڭ ئەمرلىكىنى ئۇستىگە ئالىدۇ.

تۆۋەندە تۇرۇشقان ئەمرلەر بىر ـ بىرىگە مەنسەپ قارىشىۋالغاندىن كېيىن خانىنىڭ ئىككىنچى پەرمانىنى ئاڭلاش ئۈچۈن قۇلاقلىرىنى دىڭ قىلىشتى.

ـــ قەشقەر ئەزەلدىن جەننەتماكان سەييىدئەلى ئالىپ جانابلىرىنىڭ ئەجداد زېمىنىدۇر. بابائى بۇزرۇكلەر داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن يوسۇن بويىچە ئاتىنىڭ مەرتىۋە ـ مىراسى ئوغۇللىرىغا بۇيرۇپ بېرىلىدۇ. شول بائىستىن قەشقەر بىلەن يارىكەنتنى ئىكى ئەمرزادىنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇردۇم. بول ئىككى ۋىلايەتنىڭ ئەمرلىكىنى ئىككى ئەمرزادە ئۆزلىرى تاللىغاي، شۇنىڭغا قاراپ ئاندىن پەرمان جاكارلىغايمىز.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان سۆزۈم تامام دېگەننى قىلىپ ئۆزىنى شاھانە كۇرسىغا ئازادە تاشلىدى. شۇ ھامان سارايىنى ئېغىر سۈكۈت باستى، شۇ تاپتا بارلىق ئەمرلەر بۇ ئىشنى كۆڭۈللىرىدە مۇلاھىزە قىلىشۇاتاتتى. ئۇلار خانىنىڭ قەشقەر بىلەن يارىكەنتنى ئىككى ئەمرزادىنىڭ ئىختىيارىغا تاشلاپ بېرىشىنى خىيالىغمۇ كەلتۈرمىگەنىدى. خانىنىڭ ئەسلىي مۇددىئاسىنى چۈشەنمىگەن ئە-

مىرلەر ئۆزلىرىچە بۇ ھۆكۈمنى ئادىللىققا، دانالىققا جوراپ، كۆڭ-لىدە خانىنىڭ تەدبىرلىكلىكىگە قايىل بولۇشۇۋاتاتتى.

ھەئە، سانىز مىرزا بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭمۇ كۆڭۈللىرى تىنچسىز ئىدى. بۇ يارلىقتىن تولىمۇ تاسادىپىيلىق ھېس قىلىشقان ئاكا ـ ئۇكىلار بىر ـ بىرىگە لەپپىدە قارىشۇال-دى، تاسادىپىيلىق ھېس قىلىشقان بىلەن كۆڭلى توق ئىدى، بىر ـ بىرىگە تىكىلگەن كۆزلىرىدىن قەرىنداشلىق مېھرى بال-قىيىتتى؛ قىزغىنىش، ھەسەت، تارلىقتەك ھاياجانلىق تۇيغۇلار يوق ئىدى. ئاتا مىراس مەرتىۋىگە نىسبەتەن ئۇلارنىڭ كۆڭۈللىرىدە سان باردەك قىلاتتى. شۇ دەقىقىدە ھەر ئىككى ئەمىرزادە ئوخشاش بىر ئىشنى خىيال قىلىۋاتاتتى.

ئاشۇ كۈنى سەييىدئەلى ئالىپ سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ يېنىدىن كۆڭلىگە پۈككەن مۇددىئاسىنى تولۇق دېيىشكە ئۇلگۇ-رەلمەي كۆڭلى غەش ھالدا يېنىپ چىققاندىن كېيىن، يالغۇز ئول-تۇرۇپ ئۇزاق خىيال سۈردى، ئاندىن ئىككى ئەمىرزادىسىنى چا-قىرتتى.

ـــ جاي ئالسۇنلار، ـــ دېدى ئۇ ئىككى ئوغلىنى ئولتۇرۇشقا بۇيرۇپ.

دادىسىنىڭ تۇيۇقسىز، جىددىي چاقىرتىشىدا قانداق مۇددىئا يارلىقىنى بىلمىگەن سانىز مىرزا بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بېشىنى تۆۋەن سالغىنىچە جىمجىت ئولتۇرۇشتى. ئارىنى خېلى ئۇزاق سۈكۈنات باستى.

ـــ ئىنسانىنىڭ ئۆمرى دېگەن چاغلىق نەرسىكەن، ھېلىمۇ ئۆلۈپ كەتمەي سەكسەن يىل ياشىغىنىمغا ھەيرانمەن ھەم شۇنچە-لىك ئۇزۇن ئۆمۈر بەرگەن ھەققە شۈكۈر ـ سانا ئېيتىمەن، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ ئارىدىكى جىمجىتلىقنى بۇزۇپ، ـــ ئەمدى مېنىڭمۇ ساناقلىق كۈنلىرىم قالدى، ئىككىلىرىگە قۇربىمنىڭ يېتىشىچە ئاتىلىق مېھرىمنى بەردىم، يۇرتدارچىلىق يوسۇنلىرى-نى، جەڭبازلىق ماھارىتىنى، لەشكىرىي ئىلىملەرنى ئۆگەتتىم.

سىلەرمۇ ئۇمىدىمنى يەردە قويماي پەزىلەت ئۆگەنمىگىلار. بىر ـ بىرىگىلارغا ھەمنەپەس بولۇپ ئەل ـ جامائەت ئىچىدە ياخشى نام ـ ئاتاق قالدۇردۇڭلار. رەنجىشىپ، ئاداۋەتلىشىپ يۈرمىدىگىلار. مەن سىلەردىن رازى. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ مۇشۇنداق ئۆتىدىغانلىقىڭلارغا ئىشىنىمەن. شۇنداقتىمۇ سىلەرگە بىر ئىشنى تاپىلىماسام بولمايدۇ، قەشقەر ئىلگىرىكى خان ـ سۇلتانلار ئاباـ ئەجدادلىرىمىزغا سۇيۇرغاللىق قىلىپ بەرگەن مىراس زېمىنىدۇر. بۇ زېمىنغا نەچچە ئەۋلاد ئاتا ـ بابىلىرىمىز ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلدى. ناۋادا ئۆلۈپ ـ تارتىپ قالسام بۇ زېمىن سىلەرگە قالىدۇ. شەپقەتلىك سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىمۇ ئادالەت تەختىدە شاپائەت كۆرسىتىپ سىلەرگە بۇيرۇپ بېرىشى مۇمكىن. ئەجدادىمىزدىن قالغان ئۇدۇم بويىچە ئاتا مىراسقا چوڭ ئوغۇل ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئەمما كىچىك ئەمىرزادەم خان ئالىيلىرىغا كۈيۈئوغۇل بولۇپ كۆرەگانلىق شەرىپىگە نائىل بولدى، شۇڭا ھازىر ئۇ خان تەبىقىسىگە مەنسۇپ. شول بائىستىن خان ئالىيلىرى ئۇنىڭ كۈيۈئوغۇللۇق مەرتىۋىسىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئادالەتسىز ھۆكۈم چىقىرىپ قەشقەرنى ئۇنىڭغا بۇيرۇپ بېرىشىمۇ مۇمكىن. بۇنىڭغا ھازىرچە ئېنىق بىر نېمە دەپ بولغىلى بولماس. بايا مۇشۇ ئىشنى خان ئالىيلىرىنىڭ سەمىگە سېلىپ ئايدىڭلاشتۇرۇۋېتىشنى مەقسەت قىلىپ دەرگاھى ئالىيغا بارغانىدىم، نېمە ئۈچۈندۇر ئويلانمايلا گەپنىڭ بېشىنى خان ئاغىسى يۇنۇسخان ئالىيلىرىدىن باشلاپتىمەن، شول ۋەجىدىن گېپىم ئالىيلىرىغا ياقمىدى. بەلكىم رەنجىش، تەنىلىرىنى بىلدۇرۇپ ئېغىز ئاچۇرمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئەسلىي مۇددىئايىمنى بىلدۇرۇشكە ئامالسىز قالدىم. سۆيۈملۈك پەرزەنتلىرىم، سىلەر ئەقىللىق، جاسارەتلىك، پاراسەتلىك، مەرد، ھەم كەڭ قورساق چوڭ بولدۇڭلار. بۇ پەزىلىتىڭلاردىن زىنھار گۇمانلانمايمەن. شۇنداقتىمۇ يەنە بىر تەكرارلاپ قويماي، خان ئالىيلىرى بىلەن ئاغىسى يۇنۇسخان ئوتتۇرىسىدىكى نىزا ـ ئادا ـ ۋەتتىن ھەم بۇ ئاداۋەتنىڭ سەۋەبىدىن پۈتۈنلەي خەۋەردارسىلەر،

شۇڭمۇ بول ۋەقەنى سىلەرگە پات ـ پات سۆزلەپ بەرگەنمەن. بول ئاداۋەتنىڭ ئاساسلىق سەۋەبچىسى يەنىلا مەن. شول سەۋەبتىن ئەڭ چوڭ پۇشايمىنىم بار. بول گۇناھىمنىڭ جاۋابىنى ئول ئالەمگە بارغاندا بېرۈرمەن. لېكىن سىلەر ئىبرەت ئېلىڭلار. مەيلى خان ئالىيلىرى قانداق ھۆكۈم چىقارمىسۇن چوقۇم قوبۇل قىلىڭلار، مەن ئاغا، سەن ئىنى دېيىشىپ ئاداۋەتلەشمەڭلار. زېمىن، مەرتىۋە تالاشماڭلار، ئۆزئارا يول قويۇڭلار. شۇنداق قىلساڭلار گۆرۈمدە خاتىرجەم ياتىمەن. ھەرقاچان مال ـ دۇنيا، ئەمەل ـ مەرتىۋە كو ـ يدا بولماڭلار، ئەلكۈنگە زۇلۇم سالماڭلار، ۋالىدەڭلارنى ھۆرمەت ـ لەڭلار، خان ئالىيلىرىغا، تەخت ـ سەلتەنەتىگە ساداقەتمەن بو ـ لۇڭلار. مېنىڭ سىلەرگە دەيدىغان گېپىم، قالدۇرىدىغان ۋەسىيىتىم مانا مۇشۇ.

ـــ خاتىرجەم بولسىلا ئاتا، ـــ دېدى ئىككى ئەمىرزادە دادا ـ سىغا تەڭلا ۋەدە بېرىپ، ـــ تەلىملىرىنى ئېسىمىزدە مەھكەم تۇ ـ تىمىز، ھەرگىزمۇ ئارزۇلىرىغا خىلاپ ئىش قىلمايمىز.

شۇ دەقىقىدە ھەر ئىككى ئەمىرزادىنىڭ كاللىسىدا دادىسى ـ نىڭ مۇشۇ ۋەسىيىتى جاراڭلاۋاتاتتى.

«خان ئالىيلىرىنىڭ قەشقەر بىلەن يارکەنتنى بىزنىڭ ئىخ ـ تىيارىمىزغا قويغىنى نېمىسى، قائىدە بويىچە ھۆكۈم چىقىرىپ ئاغام سانىز مىرزىنى قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىگە تەيىن ئەتسە ئىش تۈگىمىدىمۇ. يارکەنت ئەمىرىنىڭ ئورنىنى بىكارلاشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدىغۇ. مەن ئوردىغا قايتىپ خىزمىتىمنى قىلسام بولاتتى ئەمەسمۇ، ياكى ھەر ئىككىلىمىزنى ئوردىدىن چەتلەشتۈرۈشتە باشقا خىيالى بارمىكىن؟ مۇمكىن ئەمەس. ئالىيلىرىنىڭ ھەرگىز بۇنداق مۇددىئاسى يوق. ئەمىسە نېمىشقا بۇنداق ھۆكۈم چىقىرىدۇ؟ خان ئالىيلىرىغا مۇشۇ خىيالىمنى دېسەم قانداق بولۇر، ئا ـ غامنىڭ خىيالى قانداقكىن؟...»

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئوي ـ خىيالىنى بىلىۋالماقچى بولغاندەك كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا ئاكىسىغا قاراپ قويدى.

«ئاتامنىڭ گۈمانى راست چىقتى، ئەسلىدە خان ئالىيلىرىنىڭ قەشقەرنى ماڭا ئەمەس، كۈيۈئوغلى بولمىش ئىنىم مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا بەرگۈسى بار ئىكەن. ھۆكۈمگە مېنى نارازى بولىدۇ دەپ ئويلاپ، ياركەنت ئەمىرىنىڭ ئورنىنى بىكارلاپتۇ. بۇنداق قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. مەن ئاتامغا ئاللىقاچان ۋەدە بەرگەن. قانداق ھۆكۈم چىقارسۇن ھەرگىز نارازى بولمايمەن. بەلكىم خالىسا ئىنىمغا نۆكەر بولۇشقىمۇ رازىمەن. ياركەنت ئەمىرى مۇستاپا مىرزا ساداقەتمەن، مەرد ئادەم. ئۇنى ياركەنتتىن مەدىرلاتمىغان ياخشى ئىدى. ئۇ خان ئاغىسى يۈنۈسخانغا مايىل خوتەن ئەمىرلىرىنى چەكلەپ تۇرالايتتى. خەيرىيەت، ئەمدى بۇنى ئەسلىگە كەلتۈرگىلى بولماس. خان ئالىيلىرى پەرماندىن ھەرگىز يانمايدۇ. ئالىيلىرىنىڭ ئارزۇسى قەشقەرنى ئىنىمغا بېرىش، بوپتۇلا، ئىش ئالىيلىرىنىڭ ئارزۇسچە بولسۇن، ئىنىم قەشقەرگە ئەمىر بولسۇن، ياركەنتكە مەن باراي، ياركەنتمۇ سەلتەنەتىمىز ئۈچۈن مۇھىم ۋىلايەت، تۈپرىقى مۇنبەت، سۇيى ئەلۋەك، ئاھالىسى كۆپ، مۇھىم پەيتلەردە لەشكەر يىغماق ئاسان...»

مۇشۇلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزگەن سانىز مىرزا ئالدىغا بىر قەدەم چىقتى ـ دە، سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا ئېھتىرام بىلدۈردى:

ـــ ئادالەت تەختىنىڭ سۇلتانى، مېھىر ـ شەپقەتنىڭ بۇلىقى پاناھگاھىمىزنىڭ ھۆكمىگە چىن ئىخلاسىمىز بىلەن مىننەتدارلىق بىلدۈرىمىز. خانىش ئانام ئۈز سۇلتان مەلىكە ئۈزۈن مەزگىل قەشقەردە تۇرۇپ بول شەھەرنىڭ ھاۋاسىغا كۆنۈپ قالغان. شۇڭا ئىنىم مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا كۆرەگانى قەشقەرگە ئەمىر بولۇپ قالغاي، كەمىنىلىرى ۋالىدەمنى ئېلىپ ياركەنتكە باراي.

سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ چېھرىدە پاللىدە مەمنۇنلۇق جىلۋە قىلدى ـ دە، نەزەرىنى كۈيۈئوغلى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا ئاغدۇردى.

ـــ سىلى ئاغا، مەن ئىنى، ـــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاكىسىغا تەۋازۇ بىلەن ئېگىلىپ تۇرۇپ، ـــ قەشقەردە جەننەتمە-

كان پەدەرۇ بۇزرۇكنىڭ ياندۇرغان چىرىغى، تۇتقان ماكانى بار. ئا-
تىنىڭ ياندۇرغان چىرىغىنى ئۆچۈرمەسلىك چوڭ ئوغۇلنىڭ بۇر-
چىدۇر. شول سەۋەبتىن قەشقەردە قېلىشلىرىنى ئىلتىماس قىلد-
مەن ئاغا. يارىكەنتكە مەن باراي، ـــ مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا سۇل-
تان ئىسان بۇغاخانغا قاراپ مۇراجىئەت قىلدى، ـــ جانابى قىبلە-
گاھىمدىن كەمىنە پەرزەنتىنىڭ ئارزۇسى بويىچە پەرمان جاكارلە-
شىنى ئىلتىماس قىلىمەن.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئىپادە بىلدۇرۇشكە ئالدىرمايى نە-
زىرىنى سانىز مىرزىغا ئاغدۇردى.

ـــ راست دەيدىلا قەدىرلىك ئىنىم، مەن سىلىگە ئاغا ھەم
ئۆز يولىدا ئاتا ئورنىدىمەن. شۇڭا مېنىڭ ھۆكمىمگە بويسۇنغايلا
ھەمدە بۇ ئىشتا مەن بىلەن زىنھار دەتالاش قىلمىغايلا، ـــ سانىز
مىرزا سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا يۇزلىنىپ گېپىنى داۋاملاشتۇر-
دى، ـــ جانابى قىبلىگاھىمدىن كەمىنە نۆكەرلىرىنىڭ ئارزۇسچە
ھۆكۈم چىقىرىشىنى ئىلتىماس قىلىمەن.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان ھۆكۈم چىقىرىشقا ئالدىراپ تۇرسە-
مۇ، تەڭلىكتە قالغان قىياپەتتە باشقا ئەمىرلەرگە يۈزلەندى.

ـــ ئى جانابى ئەمىرلەر، كۆرۈپ ـ ئاڭلاپ تۇرۇپسىلەر، مېنى
بۇ تەڭقىسلىقتىن ئۆزۈڭلار قۇتۇلدۇرغايسىلەر.

بايا تىن بېرى ئىككى ئەمىرزادىنىڭ دەتالاشلىرىدىن ھەم تە-
سىرلەنگەن، ھەم تاماشا كۆرگەندەك تۇيغۇغا كېلىپ قالغان ئە-
مىرلەر خانىنىڭ مۇراجىئىتىنى ئاڭلاپ بىردىنلا جىمىپ قېلىش-
تى. ئەلۋەتتە ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى قەشقەرگە چوڭ ئەمىرزادە سا-
نىز مىرزىنىڭ ئەمىر بولۇشىنى توغرا، قائىدە ـ يوسۇنغا ئۇيغۇن
دەپ قارايتتى. ئەمما، كىچىك ئەمىرزادە مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا
خانغا كۈيۈئوغۇل بولغانلىقى ئۈچۈن ھېچقايسىسى بىرىنچى بولۇپ
كۆڭلىدىكىنى ئاغزىدىن چىقىرىشقا پېتىنالمىدى. ھەئە، ئۇلار
خانغا ياخشىچاق بولۇشنى، خانىنىڭ كۆڭلىدىكىنى تېپىپ سۆز-
لەشنى خالايتتىكى، ھەرگىزمۇ خانغا يامان كۆرۈنۈپ قېلىشنى

خالىمايتتى. لېكىن، شۇ تاپتا گەپ قىلماي تۇرۇۋالسىمۇ بولمايتتى، ئۇلار ئارىدىن بىرەرىنىڭ چىقىپ ئاۋۋال ئېغىز ئېچىشىنى، ئاندىن خانىنىڭ چىراي ئىپادىسىگە قاراپ قوللاش، قوللىماسلىقنى كۆڭلىگە پۈكۈشكەنىدى.

ــ ئاغا ئەلۋەتتە ئاتىنىڭ ئورنىدا، ــ دېدى لەشكىرىي دىۋاننىڭ ئورۇنباسار ئەمىرى ئېغىر سۈكۈناتنى بۇزۇپ تاشلاپ، ــ ئاغا ھۆكمى ئىنى ئۈچۈن پەرماندۇر، شۇڭا كەمىنلىرى سانىز مىرزىنىڭ ئارزۇسىنى ياقلايمەن.

سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ چىرايىغا پاللىدە كۈلكە يۈگۈردى. خانىنىڭ چىراي ئىپادىسىنى كۆرگەن ئەمىرلەر بەس ـ بەستە ئاۋاز قوشتى:

ــ ئەينى مۇددىئا.

ــ ئاغىنىڭ سۆزىنى ئېتىبارغا ئېلىش كېرەك.

ــ سانىز مىرزىنىڭ ئارزۇسچە بولغاي.

ــ ئاغىلىرىنىڭ ھۆكمىگە ئىتائەت قىلغايلا كۆرەگان جانابلىرى.

ــ جەننەتماكان ئەمىرۇل ئۆمەرا ھەزرەتلىرى ئىككى ئەمىرزادىسگە ئالتۇندەك پەزىلەت مىراس قالدۇرغانىكەن.

ــ يارانلار ئىگەم مەرتىۋەڭلارنى تېخىمۇ زىيادە قىلغاي.

ــ ...

شۇنداق قىلىپ سۇلتان ئىسان بۇغاخان كۈيۈئوغلى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى قەشقەرنىڭ، سانىز مىرزىنى ياركەنتنىڭ ئەمىرلىكىگە تەينىلەپ پەرمان جاكارلىدى ــ دە، ئۆزىچە ئارزۇسىغا يەتكەندەك بولۇپ، خاتىرجەملىك بىلەن ئاقسۇغا يول ئالدى. ئۇنى ئۇزىتىپ قويغان سانىز مىرزا دادىسىنىڭ تۇپراق بېشىنى يوقلىۋەتكەندىن كېيىن ئانىسى ببى ئايەتخېنىم، خوتۇنى ئايجامال ئاغىچا ۋە ئىككى ئوغلى مىرزا ئاباباكرى بىلەن ئۆمەر مىرزىنى ئېلىپ، ئۆگەي ئانىسى ئۇز سۇلتان مەلىكە، ئىنىسى مۇھەممەد

ھەيدەر مىرزا بىلەن خوشلىشىپ يارکەنتکە قاراپ يول ئالدى.

ئاکا ـ ئىنىلەر قۇچاقلىشىپ تۇرۇپ خوشلاشتى، ياخشى تەلەکلىرىنى بىلدۇرۇشتى. شۇ تاپتا يارکەنتکە قاراپ ماڭغان سانىز مىرزىنىڭ کۆڭلىدە قىلچىلىك ئاغرىنىش يوق ئىدى. ئەمما ئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ کۆڭلىدە خىجىللىق، ئۆکۈنۈش ئارىلاش بىر ھەسرەت بار ئىدى.

58

مىلادىيە 1461 ـ يىلى، ياز.

يەتتەکەنت باغلىرىدا سارغىيىپ ۋىل ـ ۋىل قىلىپ پىشقان ئۆرۈکلەر، شاخلاردا چوغدەك جۇلالىنىپ تۇرغان جىنەستىلەر، قىزلارنىڭ لەۋزىنى ئەسلىتىدىغان گىلاسلار يوپۇرماقلار ئارىسىدىن ماراپ ئادەمنىڭ ئاغزىغا سىرىق سۇ کەلتۈرەتتى. باغنىڭ ئوتتۇرىسىدکى سۇپىدا چازا قۇرۇپ ئولتۇرغان يۇنۇسخان کۆموش تەخسىدکى ئۆرۈك، جىنەستە، گىلاسلارغا قاراپمۇ قويماي چوڭقۇر خىيالغا پاتقانىدى. ياش خىزمەتکار ئۇنىڭ خىيال سۈرۈشىگە بەرھەم بەرمەسلىك ئۈچۈن داستىخانغا تىزىلغان نازۇ نېمەتلەرگە قونغان چۈنىلارنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن قورۇيتتى.

بۇ بىرنەچچە يىلدىن بېرى يۇنۇسخان يەتتەکەنتتىن پەقەتلا مىدىرلىمىدى. ئىككى خانىشىغا بەرگەن ۋەدىسىگە ئەمەل قىلىپ، ئاتا مىراس زېمىنى بولغان موغۇلىستان تەرەپکە دۈشمەنلىك کۆزى بىلەن قارىمىدى، لەشکەر تارتىش خىيالىدىمۇ بولمىدى. تۈرکىستان، سايرام تەرەپتىکى بەگلەر ئۇنىڭغا قايتىدىن ساداقەت بىلدۈرۈشۈپ ئەتراپىغا توپلاشتى. يۇنۇسخان ئۇلارنىڭ ئىلگىرى قىلغان يۈزسىزلىکىنى کۆڭلىدىن چىقىرىۋېتىپ سالامىنى ئىلىك ئالدى،

ئىلگىرىكىدەك ياخشى مۇئامىلە قىلدى ۋە ئۇلارغا تايىنىپ كۆپلەپ لەشكەر توپلاشقا كىرىشتى.

ھازىر ئۇنىڭ ئىلكىدە راۋرۇس مەشىق كۆرگەن، جەڭگە بەمالال يارايدىغان بەش مىڭ لەشكەر بار ئىدى، زۆرۈر بولۇپ قالسا تۈركىستان، سايرام تەۋەسىدىكى بەگلەرنىڭ خاس نۆكەرلىرىنىمۇ قوشۇپ ھېسابلىغاندا، گەپ يوق بىر تۈمەن لەشكەر جۇغلىيالايتى، ئۇ بۇ جەريانداا سەمەرقەنتكە، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئوردىسىغا ئىككى قېتىم بېرىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن بولغان دوستلۇقى بارغانسېرى چىڭىپ كەتكەندى، بىر ـ بىرىگە چىن ئەقىدە باغلاشقان بۇ ئىككى ھۆكۈمدارنىڭ دېمەيدىغان كۆڭۈل سىرلىرى يوق ئىدى، يۇنۇسخانىنىڭ ئىنىسى ئىسان بۇغاخانىنىڭ تۇنۇقۇندىكى خوتۇن ـ بالىلىرىنى قايتۇرۇپ بەرگەنلىكى سەۋەبلىك، ئارىدىكى نىزا ـ ئاداۋەتنى ئۇنتۇپ، موغۇلىستانغا لەشكەر تارتىشتىن ۋاقتىنچە ۋاز كەچكەنلىكىدىن، ئەڭ مۇھىمى موغۇلىستانغا باستۇرۇپ بارغۇدەك لەشكىرىي كۈچىنىڭ يوقلۇقى سەۋەبلىك يۇنۇسخانىنىڭ كېچە ـ كۈندۈز ھەسرەت چېكىپ يۈرىدىغانلىقىدىن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ خەۋىرى بار ئىدى. ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭمۇ ھۇسەين بايقارا، ئۆبۈلقاسىم بابۇر ۋە مۇھەممەد جۇگىلاردىن ئىبارەت ئۈچ رەقىبىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قىسىلىپ قېلىۋاتقانلىقى، تەسەررۇپىغا ئاشكارا تەھدىت سېلىۋاتقان ھۇسەين بايقارا بىلەن تىركىشىپ تۇرۇۋاتقانلىقى يۇنۇسخانغا بەش قولدەك ئايان ئىدى. ھەئە، يۇنۇسخانىنىڭ ئاشۇ رەقىبلەرگە بىرلىكتە تاقابىل تۇرۇش تەلىپىنى ئەبۇسەئىد مىرزا: «ھازىرچە ئۆزۈم تاقابىل تۇرالايمەن، كۆمەكلەشمەكچى بولغانلىقلىرىغا كۆپ رەھمەت، ۋاقتى كەلگەندە خەۋەر بېرەي، ھازىرچە يەتتەكەنتتىن مىدىرلىماي سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ كۆزىگە قادالغان مىخ بولۇپ تۇرۇۋەرسىلە» دەپ سىلىقلا رەت قىلىۋەتكەنىدى. چۈنكى، ئۆبۈلقاسىم بابۇر مىرزا بىلەن مۇھەممەد جۇگىلار تېخى ئاشكارا ھەرىكەت قىلمىغانىدى. ھۇسەين بايقاراغا يالغۇز تاقابىل تۇرۇشقا

ئىشەنچى بار ئىدى. مۇھىمى يۇنۇسخانىنىڭ يەتتەكەنتتە تۇرۇپ، ئىسان بۇغاخانىنىڭ پەرغانە ۋادىسىغا سالىدىغان تەھدىتىنى توسۇپ تۇرۇشنى بەكمۇ خالايتتى.

مانا ئىككى يىلدىن بېرى ئەبۇسەئىد مىرزا ھۈسەيىن بايقارا ـ غا قارشى ئىككى قېتىم جازا يۈرۈشى قىلدى. ئەمما، ھەر ئىككى قېتىملىق جازا يۈرۈشى مۇۋەپپەقىيەتسىز ئاخىرلاشتى، ياش بول ـ غىنى بىلەن جەڭ تەدبىرلىرىگە پۇختا، قىلىچۇازلىقتا يېگانە ما ـ ھارەت ئىگىسى سانالغان ھۈسەيىن بايقارا تولىمۇ ھېيىلىگەر ئى ـ دى. ئەبۇسەئىد مىرزا لەشكەر تارتىپ كەلسە جەڭ قىلمايلا چېكى ـ نىپ كېتەتتى. ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا بىلەن مۇھەممەد جۇگىلار ـ نىڭ ئارقا تەرىپىدىن تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەندىشە قى ـ غان ئەبۇسەئىد مىرزا ھۈسەيىن بايقارانى تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ قوغلاپ زەربە بېرىشكە، ئۇزۇل ـ كېسىل يوقىتىشقا جۇرئەت قىلالمايتتى. ئەبۇسەئىد مىرزا سەمەرقەنتكە قايتىپ كەتسە، ھۇ ـ سەيىن بايقارا يەنە تاجاۋۇز قىلىپ بىرمۇنچە زېمىنلارنى ئىگى ـ لىۋالاتتى.

بۇ يىل باھار كېلىشى بىلەن رەقىبىنى ئۇزۇل ـ كېسىل يوقىتىش نىيىتىگە كەلگەن ئەبۇسەئىد مىرزا خۇراساندا ھۈسەيىن بايقارا بىلەن ئۇچىنچى قېتىم تىركىشىۋاتاتتى. گەرچە لەشكەر تارتىپ كەلگىنىگە ئۇچ ئايدىن ئاشقان بولسىمۇ، غەلىبە ـ نۇسـ ـرەتتىن تېخىچە خەۋەر يوق ئىدى. جەڭ ۋەزىيىتىگە كۆڭۈل بۆلگەن يۇنۇسخان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ قېشىغا توختىماي چاپارمەن ئە ـ ۋەتتى. لازىم بولسا دەرھال بەش مىڭ لەشكىرىنى ئېلىپ بېرىش نىيىتىنى بىلدۇردى، ئەمما ئەبۇسەئىد مىرزا رەھمەت ئېيتىپ سىلىقلا رەت قىلىۋەتتى. شۇ سەۋەبتىنمۇ ئەيتاۋۇر ياز كىرگەندىن بېرى يۇنۇسخانىنىڭ كۆڭۈل ئارامى بۇزۇلغان، جەڭنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كېتىشى ئۇنىڭ ئەندىشىسىنى كۈچەيتىۋەتكەنىدى. ئۇ ھەر ئىھتىمالغا قارشى ھىراتقا، دەشتى قىپچاققا ئايغاقچى ماڭ ـ غۇزدى. ھىراتقا كەتكەن ئايغاقچى ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ ئە ـ

بۇسەئىد مىرزىغا قارشى ئاشكارا ھەرىكەتنىنى سېزەلمىگەنلىكى، ھازىرچە ھۇسەيىن بايقاراغا كۆمەكلىشىپ لەشكەر تارتىش خىيالىنىڭ يوقلۇقىنى مەلۇم قىلىپ كەلدى، ئەمما، دەشتى قىپچاق دالىسىغا كەتكەن ئايغاقچىدىن تېخىچە خەۋەر يوق ئىدى. چۈنكى قىشتىن يۇنۇسخان سەمەرقەنتكە بارغىنىدا ئەبۇسەئىد مىرزا دەشتى قىپچاق ھۆكۈمدارى ئوبۇلخەيرخانىنىڭ ئۆتكەن بىر نەچچە يىلدا ھۇزۇرىغا يارداەم سوراپ كەلگەن مۇھەممەد جۇگىغا ئانچە ئېتىبار قىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن يېقىندا قوبۇل قىلىپ ئالاھىدە ھۆرمەت كۆرسەتكەنلىكىنى، كۈندە دېگۈدەك بىللە شاراب ئىچىشىپ، بەزمە قىلىشىپ يۈرگەنلىكىنى ئېيتىپ كۆڭلىدىكى ئەندىشىسىنى قالدۇرماي سۆزلەپ بەرگەندى. ئاشۇ سەۋەبتىن يۇنۇسخان دەشتى قىپچاققا ئالاھىدە دىققەت نەزەرىنى ئاغدۇرغان. ناۋادا مۇھەممەد جۇگى ئوبۇلخەيرخانىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ، ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ھۇسەيىن بايقارا بىلەن جەڭ قىلىۋاتقان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ سەمەرقەنتكە لەشكەر تارتىپ كەلمەكچى بولسا، دەرھال ئالدىنى توسۇش ئۈچۈن بەش مىڭ لەشكەرنى تەقلەپ ھازىرلىق كۆرۈپ قويغانىدى. ئەمما، مۇشۇ كۈنلەردە نە ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ھۇزۇرىغا كەتكەن چاپارمەندىن، نە دەشتى قىپچاققا كەتكەن ئايغاقچىدىن خەۋەر يوق ئىدى، تىت ـ تىتلىق، بىئارامىلىق، ئەندىشىلىك خىياللار ئۇنى توختىماي قىينايتتى.

«سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتسىز مېنىڭ قازاقلىق[1]تا تۇتۇپ تۇرغان بۇ ئاجىز ھاكىمىيىتىمنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس، ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ سەلتەنەتى يوقالسا، مېنىڭ يەتتەكەنتتىكى ھاكىمىيىتىممۇ يوقىلىدۇ. ئول چاغدا يەتتەكەنتتە ئەمەس، تۇركىستان، سايرامدا تۇرۇشۇمۇ تەس بولىدۇ، چۈنكى، تۇركىستان، سايرام بەگلىرى ئەبۇسەئىد مىرزىدىن ئىبارەت كۈچلۈك يۆلەنچۈكۈم بولغانلىقى ئۈچۈنلا ماڭا ئىتائەت قىلىپ، قېچىپ، كۆچۈپ يۈرۈشى.

① قازاقلىق ـــ قاچاقلىق. يەنى خان ـ سۇلتانلارنىڭ تاجۇ تەختتىن ئايرىلىپ قېچىپ، كۆچۈپ يۈرۈشى.

ئەت قىلىدۇ، ئەتراپىمدا پىرقىرايدۇ، بولمىسا ئۇلار يەنىلا يۈز ئۆ-رۈيدۇ، كەلگۈسىدە موغۇلىستان تەختگاھىنى ئېلىش ئارزۇيۇم پۈ-تۈنلەي كۆپۈككە ئايلىنىدۇ، ئى تەڭرىم، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىر-زىنى ئۆزۈڭ قوللىغايسەن، غەلىبە ـ نۇسرەت ئاتا قىلغايسەن، ئەغيارلىرىنىڭ سۇيىقەستىنى بەربات قىلغايسەن...»

يۇنۇسخان خىيالدىن باش كۆتۈرۈپ نەزەرىنى داستىخانغا ئاغدۇردى. كۆموش لېگەندىكى مەي باغلاپ پىشقان ئۆرۈك، جى-نەستە، گىلاسلار بىردىنلا ئىشتىھاسىنى تارتتى. ئۇ تەمىنى تېتى-ماقچى بولغاندەك ھەر بىر خىل مېۋىدىن بىر تالدىن يېدى. جى-نەستە بەكرەك تېتىدى بولغاي، كۆموش تەخسىنى ئالدىغا تارتىپ، جىنەستىنى بىر تالدىن ئېلىپ يېيىشكە باشلىدى.

ـــ ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي!

يۇنۇسخان قولىغا ئالغان جىنەستىنى كاپپىدە ئاغزىغا سېلى-ۋېتىپ، سۇپىنىڭ يېنىدا قول باغلاپ تۇرغان ساراي بېگىگە قارىدى:

ـــ خوش.

ـــ دەشتى قىپچاققا ئەۋەتكەن ئايغاقچى قايتىپ كەلدى.

ـــ دەرھال باشلاپ كەلسۇنلار، ـــ دېدى يۇنۇسخان تەقەززالىق بىلەن.

ـــ ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي، ـــ دېدى ئايغاقچى قىسقىلا سالام ـ سەھەتتىن كېيىن، ـــ دەشتى قىپچاق سۇلتانى ئوبۇل-خەيرىخان مۇھەممەد جۇگىنىڭ تەلىپىنى قوبۇل كۆرۈپ، سەركەر-دىسى بۇرگە سۇلتانىنى ئىككى تۇمەن لەشكەر بىلەن كۆمەكلە-شىشكە بۇيرۇپ بەردى.

يۇنۇسخان بىردىنلا جىددىيلەشتى.

ـــ مەلۇمات ئىشەنچلىكمۇ؟

ـــ ئىنتايىن ئىشەنچلىك ئالىيلىرى، ـــ دېدى ئايغاقچى، ـــ كەمىنە خىزمەتكارلىرى بۇ ياققا ماڭغاندا بۇرگە سۇلتان بىلەن مۇھەممەد جۇگى لەشكىرىي يۇرۇشنىڭ ھازىرلىقىغا كىرىشىپ

كەتكەن، پەمىمچە ئۇلار ئۇدۇل سەمەرقەنتكە تېگىش قىلىدىغان ئوخشايدۇ.

ــ ئەلۋەتتە شۇنداق قىلىدۇ، ــ دېدى يۇنۇسخان قاپقىنى تۇرۇپ، ــ بولدى، سەن ئارام ئال، ــ ئۇ ساراي بېگىگە قايتىدى، ــ خۇراسانغا چاپارمەن ئەۋەتىپ، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى بۇ يا-غىدىن خەۋەرلەندۇرەيلى.

ساراي بېگى ھايال بولماي چاپارمەننى باشلاپ كىردى.

يۇنۇسخان چاپارمەنگە ئەھۋالنى بىر قۇر چۈشەندۈرگەندىن كېيىن پەرمان بەردى:

ــ ئېتىك يۈگۈرۈك بولسۇن، ئۆزۈك سەگەك بول. ھازىرلا يولغا چىق. يول بويى ئات قوشلاپ[1] ماك.

چاپارمەننى يولغا سېلىۋەتكەن يۇنۇسخان ساراي بېگىگە قايتىدى:

ــ سەركەردە بۇيانقۇلىغا خەۋەر بەرسۇنلار، دەرھال يېنىمغا كەلگەي، ھە، باشقا سەركەردىلەرگىمۇ خەۋەر بەرسۇنلار.

يۇنۇسخان شۇ كۈنى ئەمىر ـ بەگلىرى بىلەن قىسقىلا كېڭەش قىلدى. يەتتەكەنتنى ئىدارە قىلىپ تۇرۇشنى ساراي بېگىگە تاپشۇرۇپ، ئۆزى بۇيانقۇلى قاتارلىق سەركەردىلىرى بىلەن بەش مىڭ لەشكىرىنى باشلاپ سەمەرقەنتكە قاراپ دەرھال يولغا چىقتى.

※ ※ ※

مۇھەممەد جۇگى بىلەن بۇرگە سۇلتان ئىككى تۇمەن لەشكىرىنى باشلاپ ئۇدۇل تاشكەنتكە كەلدى. تاشكەنت ئەمىرى شەيخ جامالىددىن ئۇلارغا ئۇرۇشمايلا ئەل بولۇپ، ساداقىتىنى بىلدۈرىدى، نۇرغۇن مال ـ دۇنياسىنى مۇھەممەد جۇگى بىلەن بۇرگە سۇلتانغا تەقدىم قىلدى. ئۇلارنىڭ لەشكەرلىرىنى ئوزۇق ـ تۇ-

① ئات قوشلاپ ــ «زاپاس ئات ئېلىۋېلىپ ماڭ» دېمەكچى.

لۇك، يەم ـ خەشەك بىلەن تەمىنلىدى. تاشكەنتنى ھېچقانداق چە ـ قىم تارتمايلا ئالغان مۇھەممەد جۇگى بىلەن بۇرگە سۇلتان تاش ـ كەنتتىن چىقىپ شاھرۇخىيگە قاراپ ئىلگىرىلىدى، شەيخ جامال ـ لىددىنمۇ ئۆزىنىڭ ئوچ مىڭ نۆكىرى بىلەن ئۇلارغا ئەگەشتى.

شاھرۇخىيە قەلئەسىنىڭ بېگى ئەمىر غىياسىدىن باھادىر كۇچلۇك قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، كەلكۇندەك باس ـ تۇرۇپ كەلگەن ئىككى تۇمەندىن ئارتۇق لەشكەرگە تەڭ كېلەلمە ـ دى. قەلئەگە باستۇرۇپ كىرگەن بۇرگە سۇلتان ئۇنى ئىككى پار ـ چە قىلىپ تاشلىدى.

ئۇلار شاھرۇخىيە قەلئەسىنىمۇ بېسىۋالغاندىن كېيىن، سىر دەرياسىدىن كېچىپ ئۆتۈپ ئۇدۇل سەمەرقەنتكە قاراپ ئىلگىرىلە ـ دى.

سەمەرقەنت ھاكىمى ئەمىر مەجىد بارلىق لەشكەرلىرى بىلەن چىقىپ ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ جەڭ قىلغان بولسىمۇ تەڭ كېـ ـ لەلمىدى، شەھەرگە چېكىنىپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. مۇ ـ ھەممەد جۇگى بىلەن بۇرگە سۇلتان سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ مۇستەھكەم سېپىلىدىن ئۆتەلمىدى.

ئەبۇسەئىد مىرزا بۇنىڭدىن ئون نەچچە يىل ئاۋۋال ئوبۇل ـ خەيرخاننىڭ ياردەم بېرىشى بىلەن باجىسى ئابدۇللا مىرزىغا قار ـ شى باشلاپ كەلگەن دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرى سەمەرقەنت شە ـ ھىرىنى يەتكىچە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ شەھەر ئاھالىسىغا قاتتىق زۇلۇم قىلىپ قايتىپ كەتكەنىدى. ئاشۇ پاجىئەنى ئېسىدە مەھكەم تۇتقان سەمەرقەنت ئاھالىسى شەھەر ھاكىمى ئەمىر مەجىد بەگنىڭ باشچىلىقىدا شەھەر سېپىلىنى قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ، دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرىنىڭ بىرقانچە قېتىملىق ھۇجۇمىنى ئوڭۇش ـ لۇق چېكىندۇردى.

سەمەرقەنت شەھىرىنى ئاسانلىقچە ئېلىشقا كۆزى يەتمىگەن مۇھەممەد جۇگى سەركەردىسى پىشكەند ئوغلان بىلەن ئوڭ قانات،

بۇرگە سۇلتان تاشكەنت ئەمىرى شەيخ جامالىددىن بىلەن سول قا-
نات بولۇپ شەھەرنى ئۇزۇكىنىڭ كۆزىدەك قاتمۇقات قورشۇالدى.
مۇھەممەد جۇگى بىلەن بۇرگە سۇلتانىنىڭ ھەر ئىككىلىسى
سەمەرقەنت شەھىرىنى ئېلىشقا شۇنچىلىك ئالدىرايتتى. ئالدىر-
غانسېرى مۇستەھكەم شەھەر مۇداپىئەسىنى بۇزالمايتتى.
مۇھەممەد جۇگى شەھەرگە تېزرەك كىرىپ، بوۋىسى مىرزا
ئۇلۇغبەگ قىرىق يىل ئولتۇرغان، دادىسى ئابدۇللەتىپخان ئاران
ئالتە ئاي ئولتۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولالىغان ئالتۇن تەختتە ئولتۇ-
رۇپ، قولدىن كەتكەن شاھرۇخىيلەر سەلتەنىتىنى ئەسلىگە كەل-
تۈرۈش تەقەززاسىدا تىت ـ تىت بولاتتى. ھەئە، ئۇ سەمەرقەنت
شەھىرىنى قولىغا ئالسا، ھىراتتىكى ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا كې-
لىشۇالغىنى بويىچە دەرھال ئۇنىڭغا يارەمگە كېلەتتى. بۇ چاغدا
سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىغا ماۋەرائۇننەھر، پەرغانە، خۇراسان
ۋادىسىدا پۈت قويغۇدەك يەر قالمايتتى. بەلكىم چاشقانغا ئوخشاش
ئۇر ـ ئۇرغا قالاتتى ـ دە، مۇھەممەد جۇگى تولۇق مۇرادىغا يې-
تەتتى. بۇرگە سۇلتان بولسا بۇ باي، سەلتەنەتلىك شەھەرگە تېز-
رەك كىرىپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ نۇرغۇن مال ـ دۇنيا ئولجا ئې-
لىش ۋەسۋەسىسىدە ئالدىرايتتى. ئەمما شەھەر ئاھالىسى چىش ـ
تىرنىقىغچە قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ شېرىن خىيالىنى
كۆپۈككە ئايلاندۇرۇۋاتاتتى.
ـــ ئەس ـ يادىمىز شەھەرنى ئېلىش بىلەن بولۇپ، باشقا تە-
رەپلەرگە سەل قاراۋاتىمىز جانابى سەركەردە، ـــ دېدى مۇھەممەد
جۇگى چېدىردا شاراب ئىچىپ ئولتۇرغان بۇرگە سۇلتانغا مۇرا-
جىئەت قىلىپ، ـــ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىدىنمۇ ئېھتىيات تەد-
بىرى كۆرۈپ قويساق بولاتتى.
ـــ شول تاپتا ئول ئەبۇسەئىد مىرزا نەدە، بىز نەدە؟ ـــ دېدى
بۇرگە سۇلتان قەدەھتىكى شارابنى ئالدىرىماي سۇزۇپ ئىچىپ، ـــ
ئەبۇسەئىد مىرزا ھۇسەيىن بايقارا بىلەن مۆكىمۈكىلەڭ ئويناۋاتـ-

دۇ، ئۇنىڭ سەمەرقەنتكە قايتىپ كېلىشىگە خېلى ۋاقىت بار، ــ ئۇ يېنىدا ئولتۇرغان تاشكەنت ئەمىرى شەيخ جامالىددىنغا قاراپ ھەجايىدى، ــ قانداق دېدىم جانابى ئەمىر؟

ــ ئەينى مۇددىئا، ــ دېدى شەيخ جامالىددىن خۇشامەتگۇيلۇق بىلەن، ــ ئەبۇسەئىد مىرزا قايتىپ كەلگەن تەقدىردىمۇ ھۇسەيىن بايقارا بىلەن ئېلىشىپ ھېرىپ ھالىدىن كەتكەن سەركەردە ــ لەشكەرلىرى جانابى باھادىرنىمىزنىڭ شىر پەنجىلىك ئەزىمەتلىرىگە ھەرگىز تەڭ كېلەلمەيدۇ.

ــ ھەرھالدا رەقىبىمىزنى سەل چاغلىمايلى، ــ دېدى مۇھەممەد جۇگى جىلە بولۇپ، ــ ئەبۇسەئىد مىرزا بەكمۇ تەدبىرلىك، ھىيلىگەر ئادەم. ئۇنىڭ ئۇستىگە تەسەررۇپىدىكى بارلىق رەئىيەت ئۇنى قوللايدۇ، كۆرگەنلا سەمەرقەنتلىكلەر ئالدىراپ باش ئەگمەيدۇ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن ساتقىنلارنى تاپماق بەكمۇ تەس.

مۇھەممەد جۇگى گېپىنى تۈگىتىپ شەيخ جامالىددىنغا ئادا ۋەت بىلەن قاراپ قويدى. ئۇنىڭ بۇ قارىشىدا «ساڭا ئوخشاش ساتقىنلار بەكمۇ ئاز» دېگەن مەنە بار ئىدى.

ــ بۇ نېمە دېگەنلىرى جانابى خانزادە؟! ــ دېدى شەيخ جامالىددىن بىردىنلا چىچاڭشىپ، ــ سىلى بىلەن باھادىر بۇرگە سۇلتان ھەزرەتلىرىنى قوللىغانلىقىمىز ئۈچۈن تاشكەنتلىكلەر ساتقىن بولۇپ قالدۇقمۇ ئەمدى؟

مۇھەممەد جۇگى گەپ تېپىپ بېرەلمەي قىزاردى. ئۇ شەيخ جامالىددىننىڭ ھە دېگەندە بۇرگە سۇلتاننىڭ قوينىغا كىرىۋېلىپ ئۆزىنى كۆزگە ئىلمىغانلىقىغا قاتتىق قورسىقى كۆپكەندى، يەنە بىر تەرەپتىن ئوبۇلخەيرخانغا مەڭ تەستە يالۋۇرۇپ يۈرۈپ بۇرگە سۇلتاننى مەن باشلاپ كەلسەم، شەيخ جامالىددىن ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ سەمەرقەنت تەختىنى تارتىۋالماقچى، دېگەن ئەندىشىسىمۇ بار ئىدى. شۇڭا ئۇ شەيخ جامالىددىنغا ئانچە ئىشەنمەيتتى. تاشكەنتنى قولغا ئېلىپلا ئۇنى زىندانغا سالمىغىنىغا پۇشايمان قىلاتتى.

مۇھەممەد جۇگىنىڭ گەپ قىلمىغىنىنى كۆرۈپ شەيخ جامالىددىن يەنە ئەزۋەيلەشكە باشلىدى:

ـــ «كىشى ئۇچۇن ئۇرۇش، پۇردىقى ئۇچۇن مۇش» دەپ، سىلى ئۇچۇن ھېچنېمەمنى ئايماي جېنىمنى سېلىپ بېرىۋاتسام، ئەجەب گەپ قىلدىلىيا خانزادە، ھېلىتتىن ياخشىلىققا يامانلىق قىلىپ.

ـــ كىم ئۇچۇن ئۇرۇش قىلىۋاتقانلىرى ئۆزلىرىگە ئايان، ـــ دېدى مۇھەممەد جۇگى قىلچىلىك يۇز ـ خاتىر قىلماي، ـــ كۆڭۈللىرىدىكىنى بىر خۇدا بىلىدۇ.

شەيخ جامالىددىن تاتىرىپ كەتتى. كۆڭلىگە پۇككەن مۇددىئاسىنى مۇھەممەد جۇگى بىلىپ قالغاندەك تەشۋىشلەندى. گەرچە ئۇ كۆزىنى سەمەرقەنت تەختىگە تىكمىگەن بولسىمۇ، مۇشۇ پۇر سەتتىن پايدىلىنىپ پەرغانە ۋادىسىنى بۆلۈۋېلىشنى، بۇ ۋادىدا مۇستەقىل خانلىق قۇرۇشنى كۆڭلىگە پۇككەنىدى. شۇڭا بۇرگە سۇلتانغا توختىماي خۇشامەت قىلىۋاتاتتى. بۇ قېتىمقى يۇرۇشتە غەلىبە قىلىپ ئەبۇسەئىد مىرزىنى غۇلاتسا، جەڭ مېۋىسىنى بۇر گە سۇلتانلىقنى تەقسىملەيدىغانلىقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى. بۇرگە سۇلتان ئۇنىڭغا پەرغانە ۋادىسىنى بۆلۈپ بەرسە، ئۇنىڭغا تاپىنىپ سەمەرقەنت تەختىگە چىققان مۇھەممەد جۇگى غەڭ قىلالمايتتى.

ـــ ئۇنداق بولسا مەن تاشكەنتكە قايتاي، ـــ دېدى يۇرىكى پوكۇلداپ تۇرغان شەيخ جامالىددىن توقۇمنى قارىغا ئېلىپ، ـــ بۇ يەردە مەن ئارتۇقچە ئادەم ئوخشايمەن.

ـــ ھەر ئىككىلىرى ئۆزلىرىنى بېسىۋېلىشسىلا، ـــ دېدى دەتالاشنىڭ چىڭىغا چىقىپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەن بۇرگە سۇلتان سالا قىلىپ، ـــ ھازىر بىر ـ بىرىمىزگە تەنە ـ دوق قىلىدىغان پەيت ئەمەس، سىلى خانزادە ئالىيلىرىنىڭ گېپىنى خاتا چۈشىنىۋالدىلا جانابى ئەمىر. خانزادىنىڭ ئەندىشىسىنىڭمۇ ئاساسى بار. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىدىنمۇ ئېھتىيات قىلماي بولـ

مايدۇ، بارلىق كۈچىمىزنى شەھەر قامالىغا قارىتىپ قويساق، ناۋادا ئەبۇسەئىد مىرزا لەشكەر باشلاپ كېلىپ قالسا ئالدىراپ قالمىز.

مۇھەممەد جۇگى بىلەن شەيخ جامالىددىن بىرئاز پەسكويغا چۈشتى، ئەمما بىر ـ بىرىگە تىكىلگەن كۆزلىرى بەكمۇ ئاداۋەتلىك ئىدى. لەشكىرىي كۈچ جەھەتتە ھەر ئىككىلىسى بۇرگە سۇلتانغا بېقىنىپ قالغاچقا، ئۇنىڭ ئاغزىغا قاراشقا مەجبۇر ئىدى.

ـــ ئارى، ـــ دېدى مۇھەممەد جۇگى چىرايىغا خۇشامەت كۈلكىسى يۈگۈرتۈپ، ـــ جانابى باھادىر سەركەردىگە بىلدۇرۇپ قويماقچى بولغان مۇددىئايىمىزمۇ شول ئىدى. مېنىڭچە بىز سەمەرقەنت قامالىنى ۋاقتىنچە بوشىتىپ، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئالدىنى خۇراساندا توسۇيلى، شۇنداق قىلساق، ئارقا تەرەپىمىز ھۇسەيىن بايقارا، ئالدى تەرەپتىن بىز تەڭ ئىسكەنجىگە ئالالايمىز. يەنە تېخى ھىراتتىكى ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا جانابلىرىمۇ قاراپ ئولتۇرمايدۇ، ئۇ بىزگە ۋەدە بەرگەن.

مۇھەممەد جۇگى بۇرگە سۇلتان باشچىلىقىدىكى دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرىنى ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن تېزرەك ئۇچراشتۇرۇپ، بىر مەيدان ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىپ، دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرىنىڭ كۆچى بىلەن ئەبۇسەئىد مىرزىنى يوقىتىپ سەمەرقەنت تەختىنى ئاندىن قولىغا ئېلىشنى ئارزۇ قىلاتتى. چۈنكى، ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا بىلەن كېلىشۋالغان بولغاچقا، ئەبۇسەئىد مىرزا ھېچقانداق يارەمگە ئېرىشەلمەيتتى، ئۇنىڭ سەمەرقەنتكە كېلىشىنى ساقلاپ تۇرسا يولۇاسنىڭ تاغقا كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرغاندەك ئىش بولاتتى. ئەبۇسەئىد مىرزىنى ئۆز تەختگاھى بولغان سەمەرقەنتتە يېڭىش ھەقىقەتەن تەس ئىدى.

بۇرگە سۇلتان ئۇچۇن ئەبۇسەئىد مىرزىنى يېڭىش ـ يېڭىلمەسلىك بەربىر ئىدى، پەقەت سەمەرقەنت شەھىرىنى تېزرەك قولغا ئېلىپ خەزىنىنى ۋە شەھەر ئاھالىسىنى بۇلاپ ـ تالىسىلا

بولاتتى. شۇڭا ئۇ سەمەرقەنت شەھىرىدىن بەك يىراقلاپ كېتىشنى خالىمايتتى.

ـــ ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ ۋەدىسىگە بەك ئىشىنىپ كەتمىسىلە خانزادە، ـــ دېدى بۇرگە سۇلتان، ـــ ھۇسەين بايقارا ئۆز جېنىنى قۇتقۇزۇش بىلەن ھەلەك، بىز خۇراسانغا بەك ئىچ-كىرىلەپ كىرسەك چوڭ خەتەرگە تەۋەككۇل قىلغان بولمىز. چۈنكى، ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا ھازىرمۇ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ھامىيلىقىدا، ئۇنى ئۆز ھۆكۈمدارىغا كۆمەكلەشمەيدۇ دەپ ھېچكىم ھۆددە قىلالمايدۇ، ئېسىمدە قېلىشچە، ئۆز ۋاقتىدا ئىككىلىرى بىر قېتىم كۆمەكلەشكەن بولسىلمۇ، ئاخىرقى ھېسابتا ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا يەنىلا ئەبۇسەئىد مىرزىغا ئىتائەت گەردىنىنى سۇنۇپ، سىلىگە بەرگەن ۋەدىسىدىن يېنىۋالغان. ئۇنى ھازىرمۇ شۇنداق قىلمايدۇ دېگىلى بولمايدۇ. ھۇسەين بايقارانىڭ مەيدان جېڭى قىلغۇدەك لەشكىرىي كۈچى يوق. ئۇ پەقەت ئەپلىك يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن مۆكىمۈكىلەك ئويناۋاتىدۇ، ئۆزىنى كۈچلۈك رەقىبىگە تۇتتۇرمايۋاتىدۇ. يەغنىپ ئېيتقاندا، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى ئۇچ تەرەپتىن ئىسكەنجىگە ئېلىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس، ئاخىرقى ھېسابتا ئۇزىمىزگە يەكمۇيەك جەڭ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، مەن ئەبۇسەئىد مىرزىدىن ئانچە ۋايىم يەپ كەتمەيمەن، ئەمما لېكىن، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمنى قارامىلىق بىلەن بۇ جەڭگە تەۋەككۇل قىلغۇزالمايمەن. ئۇلار ھايات بولسىلا ئاندىن مەن ئۇچۇن جەڭ قىلالايدۇ.

بۇرگە سۇلتان: «مېنى ھەدىسە جەڭگە دەۋەت قىلغىنىڭ بەلەن ئۆزۈڭنىڭ قانچىلىك لەشكىرىڭ بار ئىدى؟» دەۋاتاتتى. ئۇنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنگەن مۇھەممەد جۇگى لام ـ جىم دېيەلمىدى. ئۇ نېمىمۇ دېيەلىسۇن؟! چۈنكى، ئۇنىڭ نۆكەرلىرىنىڭ سانى ئۇچ مىڭغىمۇ يەتمەيتتى.

ـــ مۇنداق بولسۇن، ـــ دېدى بۇرگە سۇلتان بۇيۇك سەركەر-

دىلەرگە خاس تەلەپپۇز بىلەن سۆزلەپ، ـــ خانزادە ئالىيلىرىنىڭ سەركەردىسى پىشكەند ئوغلان ئۆز نۆكەرلىرى بىلەن شاھرۇخىيە قەلئەسىنى ساقلىغاچ ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ خەۋىرىنى تىكتىكلەسۇن. مىرزىدىن شەپە بولسىلا دەرھال خەۋەر بەرسۇن، ئۇنىڭغىچە بىزمۇ قامالنى بوشاتماي شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ تۇرايلى، ئىشمز ئوڭغا تارتىپ قالسا شەھەرنى ئېلىپ، خانزادە ئالىيلىرىنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇپ بولامدۇق تېخى.

ـــ باھادىر سەركەردىنىڭ تەدبىرى ناھايىتىمۇ ئورۇنلۇق، ـــ دېدى شەيخ جامالىددىن دەرھال بۇرگە سۆلتاننى قوللاپ.

ھەئە، شەيخ جامالىددىنىڭمۇ خۇراسانغا لەشكەر تارتىپ بارغۇسى يوق ئىدى. ئۇ سەمەرقەنت ئەتراپىدا تۇرۇشنى، ئىمكان بار سۆلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن يۈزمۈيۈز ئۇچراشماسلىقنى، ئەبۇسەئىد مىرزا لەشكەر تارتىپ كېلىپ قالسا، جەڭنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئىش تۇتۇشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى.

شۇنداق قىلىپ مۇھەممەد جۇگى بۇرگە سۆلتانىنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولدى.

※ ※ ※

ھەرقاچان چاپارمەنلىرى ئارقىلىق ئەھۋال ئۇقۇشۇپ تۇرغان سۆلتان ئەبۇسەئىد مىرزا مۇھەممەد جۇگى بىلەن بۇرگە سۆلتانىڭ لەشكەر تارتىپ يولغا چىققانلىقىدىن يۇنۇسخاندىن بۇرۇنراق خەۋەر تاپقانىدى. شۇڭا ئۇ ھۇسەيىن بايقارانى قوغلاشنى دەرھال توختىتىپ، تېزلىك بىلەن ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتتى ـ دە، ئۇدۇل سەمەرقەنتكە قاراپ يولغا چىقتى، ياۋ ئەھۋالىنى ئۇقۇشۇپ تۇرۇش ئۈچۈن توختىمايلا چاپارمەن ماڭغۇزۇپ تۇردى، قايتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ياۋغا سەزدۈرۈپ قويماسلىق ئۈچۈن ئىمكان بار شەپە چىقارمايلا يول يۈردى، شاھرۇخىيە قەلئەسىدىن ئايلىنىپ ئۆتتى،

بۇ يەردە ساقلاپ تۇرغان پىشكەنىد ئوغلان پەقەتلا تۈيمىدى، سەمەر ـ قەنت شەھىرىنى قورشاپ تۇرغان ياۋ لەشكەرلىرىگە تۈيۈقسىز ھۇجۇم باشلىدى.

كۆپ جەڭلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بۇرگە سۈلتان بۇ تۇ ـ يۇقسىز ھۇجۇمدىن تەمتىرەپ قالمىدى، شەھەرنى قامال قىلىشنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ قايتىدىن جەڭ سېپى تۈزدى ـ دە، دەرھال جەڭگە كىرىشتى.

كېچە ـ كۈندۈز ئارام ئالماي ئۇزاق يول بېسىپ كەلگەن ئە ـ بۇسەئىد مىرزىنىڭ سەركەردە ـ لەشكەرلىرى ھېرىپ ماغدۇرىدىن كەتكەنىدى، ئۇلار ھە دېگەندە نەچچە ۋاقىتتىن بېرى ئارام ئېلىپ ياتقان دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرىگە تەڭ كېلەلمەيۋاتاتتى.

«جەڭ ۋەزىيىتىنى خاتا مۆلچەرلەپ قويدۇمۇ نېمە؟ ھېرىپ ھالىدىن كەتكەن سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى ئارام ئالدۇرماي نېمىشقا ئالدىراپ جەڭگە سالغاندىمەن؟ ياۋغا تۈيۈقسىز زەربە بېـ ـرىشنى ئويلاپ بۇ تەرىپىنى ئەجەب ئويلىماپتىمەن دېسە. مۇشۇ كىچىككىنە سەۋەنلىكىم مەغلۇبىيىتىمگە سەۋەب بولۇپ قالارمۇ؟ تەخت ـ سەلتەنەتىمنى مۇھەممەد جۇگىغا مۇشۇنداقلا تارتتۇرۇپ قويارمەنمۇ؟ ياق، ھەرگىز تارتتۇرۇپ قويمايمەن. لەشكەرلەرنى چېكىنىدۇرەي، ھېلىمۇ ئۇلگۈرمەن، لەشكەرلەرنى بىرنەچچە كۈن ئارام ئالدۇرغاچ ئاندىن جەڭ تەدبىرى تۈزەي، شەھەرگە چېكىنىپ كىرىۋېلىشنىڭ ئامالى بولارمىكىن، مۇشۇنداق بولسا بەك ياخشى بولاتتى...»

ئەبۇسەئىد مىرزا لەشكەرلىرىنى قانداق چېكىندۈرۈش ھەق ـ قىدە خىيال سۈرۈپ تۇرغاندا، تۈيۈقسىز دەشتى قىپچاق لەشكەر ـ لىرىنىڭ ئارقا سېپىدىن قىقاس ـ سۈرەن سادالىرى كۆتۈرۈلدى. ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ سېپى بىردىنلا قالايمىقانلاشتى.

«نېمە ئىش يۈز بەردىكىنە؟ ياۋنىڭ ئارقا تەرىپىگە ھۇجۇم

قىلىۋاتقانلار كىملەردۇر؟...»

ئەبۇسەئىد مىرزا لەشكەرلىرىنى چېكىندۈرۈش خىيالىدىن دەرھال ۋاز كەچتى.

ھەئە، دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرىنىڭ ئارقا سېپىگە ھۇجۇم قىلىۋاتقانلار يۇنۇسخانىنىڭ بەش مىڭ لەشكىرى ئىدى. يەتتەكەنتىن يولغا چىققان يۇنۇسخان دەل مانا مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە يېتىپ كېلىپ دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرىنىڭ ئارقا تەرىپىگە ھۇجۇم قىلغانىدى.بۇ تۈيۇقسىز ھۇجۇم بۇرگە سۇلتانىنى قاتتىق ۋەھىمىگە سېلىپ قويدى، ئۇنىڭ ھودۇقۇپ كەتكەن لەشكەرلىرى پاتپاراق بولۇپ، جەڭ سېپى بۇزۇلدى. ياۋنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى يوقاتقانلىقىنى كۆرگەن ئەبۇسەئىد مىرزا قايتىدىن ھۇجۇم تەشكىللىدى، ئەھۋالنىڭ چاتاقلىقىنى سەزگەن تاشكەنت ئەمىرى شەيخ جامالىددىن بولسا بىر ئۆرۈلۈپلا نەيزىسىنىڭ ئۇچىنى كەينىگە قاراتتى ـ دە، باشلاپ كەلگەن ئۇچ مىڭ نۆكىرى بىلەن بۇرگە سۇلتاننىڭ لەشكەرلىرىگە ھۇجۇم باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن جەڭ ۋەزىيىتىدە مۆلچەرلىگۈسىز ئۆزگىرىش بولدى، بۇ چاغدا سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ ھاكىمى ئەمىر مەجىد بەگمۇ لەشكەرلىرىنى باشلاپ شەھەردىن ھەمدەمگە چىقتى. تۇشمۇتۇشتىن ھۇجۇمغا ئۇچرىغان بۇرگە سۇلتان ئامان قالغان سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بىلەن ئۆلەر ـ تىرىلىشگە قارىماي قاچتى. كۆھەك ئېدىرلىقى نەچچە مىڭلىغان دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرىنىڭ قېنى بىلەن بويالدى، قانلار ئېرىق بولۇپ ئاقتى، جەسەتلەر ساينىڭ تېشىدەك دۆۋىلىنىپ كەتتى. ئىشىنىڭ چاتاقلىقىنى سەزگەن مۇھەممەد جۇگى بولسا بۇرگە سۇلتان بىلەن بارسا سۇلتان ئوبۇلخەيرىخاننىڭ غەزەپ قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئازغىنە لەشكەرلىرى بىلەن شاھرۇخىيە قەلئەسىگە قاراپ قاچتى، چۈنكى، شاھرۇخىيە قەلئەسىدە سەركەردىسى پىشكەند ئوغلان بار ئىدى.

※ ※ ※

كۈتمىگەندە يۇنۇسخان بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان ئەبۇسەئىد مىرزا ھاياجىنىنى باسالماي، ئۇنى مەھكەم قۇچاقلىۋالدى.

ـــ مېنى چوڭ ھالاكەتتىن قۇتقۇزۇۋالدىلا ئالىيلىرى، ـــ دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا يۇنۇسخاننى مەھكەم قۇچاقلاپ تۇرۇپ، ـــ ئالدىمغا ئەۋەتكەن چاپارمەنلىرى بىلەن يولدا ئۇچراشقانىدىم، سىلىنىڭ بۇنداق دەل ۋاقتىدا ئۇلۇغۇرۇپ كېلىشلىرىنى ھەرگىز ئويلىمىغانىكەنمەن. ئەگەر ۋاقتىدا كېلىپ ياۋنىڭ ئارقا سەپىنى پاراكەندە قىلمىغان بولسىلا، ھازىر قېچىۋاتقىنى بۇرگە سۇلتان ئەمەس، مەن بولاردىم.

ـــ ئۇنداق دېمىسىلە ئالىيلىرى، ـــ دېدى يۇنۇسخان كەمتەرلىك بىلەن، ـــ ياراتقان ئاللاھ ئىگەمنىڭ قۇدرىتى چەكسىز ـ دۇر، جانابى قۇدرەت ئىگىسىنىڭ ئىجازىتىسىز قىل تەۋرىمەس. بىز پەقەت قىلىشقا تېگىشلىك مەجبۇرىيىتىمىزنى ئادا قىلىشقا تىرىشتۇق، ئادالەت بىز تەرەپتە بولغاچقا، دۇشمىنىمىز خار ۋە زەبۇن بولدى.

ـــ كۇچلۇك ياۋغا ئۆزۈم يالغۇز تاقابىل تۇرۇشقا كۆزۈم يەتمەي، تاشكەنتتىكى ئاۋامنىڭ ئامانلىقىنى كۆزلەپ سۇلھى تۈزۈشكە مەجبۇر بولغانىدىم، ـــ دېدى چىرايى تاتىرىپ ئالا ـ پاساق بولۇپ كەتكەن شەيخ جامالىددىن ئۆزىنى ئاقلاشقا تىرىشىپ، ـــ يالغاندىن ئول رەقىبلىرىمىزگە ھەمنەپەس بولغان بولۇپ، جانابى قىبلىگاھىمىزنىڭ تېزرەك كېلىشىنى كۈتتۇم، ھەر ھالدا قىبلەگاھىمىزنىڭ نۇرانە جامالى ۋەھشىي باسقۇنچىلارغا قارشى قىلىچ چېپىشىمىزغا مەدەت بولدى. ئاللاھ ئىگەم تاج ـ دۆلەتلىرىنى تەخمۇ زىيادە قىلغاي ئالىيلىرى.

ئەبۇسەئىد مىرزا شەيخ جامالىددىننىڭ ساتقىنلىقىدىن ئالـ

لىبۇرۇن خەۋەر تاپقانىدى. ئۇنىڭ ھالقىلىق پەيتتە ئۆزى تەرەپتە تۇرۇپ دۇشمەنگە قارشى تۇرغىنىنى كۆرۈپ، گۇناھسىنى ئەپۇ قىلىشقا مەجبۇر بولدى، چۈنكى، شۇ تاپتا ئۇ شەيخ جامالىددىننى گۇناھقا بۇيرۇسا نامەرد دېگەن ئاتاقلا قالاتتى، ئۆزىگە ئەگەشكەن بىر قىسىم ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ كۆڭلى سوۋۇيتتى.

ـــ ئېيتقانلىرى كەلگەي جانابى ئەمىر، ـــ دېدى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا چىرايىغا زورغا كۇلكە يۇگۇرتۇپ، ـــ ياۋۇنىڭ ئىچىگە چاندۇرماي كىرىپ، مۇھىم پەيتتە ئىچ ـ تېشىدىن ماسلىشىپ ئەجىر ـ تۆھپە كۆرسەتتىلە، سىلىدىنمۇ چەكسىز مىننەتدارمەن.

ـــ ئالىيلىرىنىڭ ئىلتىپاتىغا رەھمەت، ـــ دېدى كۆڭلى بىرئاز جايىغا چۈشكەن شەيخ جامالىددىن، ـــ ئىجازەت بەرسىلە، شاھرۇخىيىگە بېرىپ مۇھەممەد جۇگىنى تۇتۇپ كەلسەم.

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا شەيخ جامالىددىنىنىڭ ۋەھىمسى تېخىچە بېسىلماي، ئۆزىدىن يىراقراق تۇرۇشقا ئالدىراۋاتقانلىقىنى دەرھال سەزدى، ئەمما مۇھەممەد جۇگىنى تۇتىدىغان بۇ كاتتا ئەجىر، تۆھپىنى ئۇنىڭغا بەرگۈسى كەلمىدى. يەنە كېلىپ ئۇنىڭ مۇھەممەد جۇگىنى تىرىك تۇتۇۋالغۇسى، ئۆلتۈرۈۋەتمەي بىر ئۆمۇر نەزەربەند قىلغۇسى بار ئىدى. چۈنكى، ئۇ مۇھەممەد جۇگىنى ئۆلتۈرۈۋەتسە، ئۆز قېرىندىشىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى دېگەن بەتنامغا قالاتتى، نەزەربەند قىلىپ يېنىدا ساقلىسا، ئۇنىڭ كەڭ قورساقلىقىغا ھەممە ئادەم ئاپىرىن ئوقۇيتتى.

ـــ مۇھەممەد جۇگىنى تۇتۇشقا ئاللىقاچان سەركەردە ـ لەشكەر ئەۋەتتىم، سىلى بۇ ئىشقا ئۆزلىرىنى جۇۋۇتمىسىلا، ـــ دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا.

ـــ ئۇنداق بولسا مەن تاشكەنتكە قايتاي، ـــ دېدى شەيخ جامالىددىن ئىمكان بار ئۆزىنى خاتىرجەم تۇتۇشقا تىرىشىپ، ـــ خۇش خەۋەر يەتكۈزۈپ تاشكەنتتىكى رەئىيەتنىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلاي، قايتىشىمغا ئىجازەت بەرگەيلا ئالىيلىرى.

شەيخ جامالىددىن لەشكەرلىرىنى شەھەر سىرتىدا قالدۇرۇپ، خان بىلەن سەمەرقەنتكە كىرىشتىن خۇدۇكسىرەپ قالغانىدى. ئۇنىڭ چىراي ئىپادىسىدىن كۆڭلىدىكى ئەندىشىسىنى بىلىۋالغان ئەبۇسەئىد مىرزا ئارتۇقچە ھۆسىلە قىلىپ تۇتۇپ قېلىشنى خالىمىدى.

«ئۇنىڭ گۇناھىدىن كەچتىم، لېكىن كۆڭلى يەنىلا خاتىرجەم ئەمەس، بوپتۇ، ئىجازەت بەرسەم بېرەي، تولۇق خاتىرجەم بولسۇن، كۆرسەتكەن شەپقىتىمنى بىلسە، بۇنىڭدىن كېيىن ئالا كۆڭۈللۈك قىلماس. ئۇنى جازالاش، ئۆلۈمگە بۇيرۇش شۇ تاپىنىڭ ئۆزىدە ماڭا ھېچگەپ ئەمەس، لېكىن مۇشۇ سەۋەب بىلەن تاشكەنتتە تەپرىقىچىلىك كۆتۈرۈلۈپ قالسا ياخشى بولمايدۇ، ئۇنىڭ تاشكەنتتە ھەقىقەتەن يىلتىزى چوڭقۇر...»

ـــ ئۇنداق بولسا جانابى ئەمىر ئاق يوللۇق بولسۇن.

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئاسانلا ئىجازەت بەرگەنلىكىنى كۆرگەن شەيخ جامالىددىن بىر تەرەپتىن خۇش بولسا، بىر تەرەپتىن ئۇنىڭغا ئاسىيلىق قىلغانلىقىدىن، ياخشى كۆڭلىدىن زىيادە گۇمانلىنىپ كەتكەنلىكىدىن خىجىل بولدى. ھەئە، ئەبۇسەئىد مىرزا نىيىتىنى بۇزغان بولسا، ئۇنى شەھەرگە ئەكىرمەيمۇ ئۆلۈمگە بۇيرۇيالايتتى، ئەمما شۇ تاپتا مۇھەممەد جۇگى باشلاپ كەلگەن دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلغىنى بىلەن ھۇسەيىن بايقارا تېخىچىلا نىيىتىدىن يانمىغانىدى. ئەگەر مۇھىمى، ھىراتتىكى ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا تېخىچىلا تەۋرىنىپ تۇراتتى. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا شەيخ جامالىددىنىڭ مۇشۇ گۇناھى ئۈچۈن ئۆلۈمگە بۇيرۇسا، ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ ئىشەنچىدىن تولۇق ئايرىلىپ قالاتتى، ئۇلا ئەمەس، باشقا ئەمىرلەرمۇ ئۇنىڭدىن تېخىمۇ ئېھتىيات قىلىدىغان بولۇپ قالاتتى.

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا شەيخ جامالىددىنىڭ تۆھپىسىنى تارتۇقلاش ئۈچۈن، ئولجا ئېلىنغان ئاتلاردىن مىڭ تۇياق ئاتنى ئېگەر ـ جابدۇقلىرى بىلەن ئۇنىڭغا ئىنئام قىلدى.

ـــ ئادالەتپاناھىمىنىڭ ئىلتىپاتىغا مىڭ ـ مىڭ تەسەننا، ـــ دېدى يۇرىكى تولۇق جايىغا چۈشكەن شەيخ جامالىددىن ھاياجانلاڭغان ھالدا، ـــ بۇ شەپقەتلىرىنى ئۆمۈر بويى ئۇنتۇمايمەن.

شەيخ جامالىددىن بىلەن ئادەتتىكىچە سالاملاشقان يۇنۇسخان بىر چەتتە مەغرۇر قاراپ تۇراتتى. شۇ دەقىقىدە ئۇ سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزىنىڭ تەدبىرلىكلىكىگە قايىل بولۇپ قالغانىدى.

«دۈشمەننى دوستقا ئايلاندۇرۇش ھەممە ئادەمنىڭ قولىدىن كېلىۋەرمەيدۇ، شەيخ جامالىددىن ئەمدى ئەبۇسەئىد مىرزىغا بىر ئۆمۈر ساداقەتمەنلىك بىلەن خىزمەت قىلىدۇ. مانا بۇنى كاتتا پەزىلەت، كاتتا تەدبىر دەيمىز. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ھەقىقەتەن بۈيۈك ھۆكۈمران بولۇشقا مۇناسىپ ئىكەن.»

ئەبۇسەئىد مىرزا يۇنۇسخان بىلەن شەيخ جامالىددىننى كۆرۈشتۇرۇپ ئارىدىكى ئاداۋەتنى يۇيۇۋېتىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ بولۇپ يەنە توختاپ قالدى. ئۇ شەيخ جامالىددىننىڭ ھاكاۋۇر، مەنمەنچى ئادەم ئىكەنلىكىنى ئوبدان بىلەتتى.

«ماڭا يۇز كېلەلمەي خانزادە ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشكىنى بىلەن، چىن كۆڭلىدىن ھۆرمەت ـ ئېھتىرام بىلدۈرمىسە بىكار. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يەردە كونا خاماننى سورۇپ ئولتۇرۇش ئەپسىز، شەيخ جامالىددىنمۇ ئوڭايسىزلىنىپ قېلىشى مۇمكىن، بوپتۇ، يەنە بىر پۇرسىتى كېلىپ قالار.»

شەيخ جامالىددىن يۇنۇسخاننىڭ كۆزلىرىدىن ئۆزىنى ئىمكان بار ئەپقېچىپ تۇراتتى.

«ھەممە ئىشنى بۇزغان سەن موغۇل. ئاشۇ چاغدا تاشكەنت شەھىرىگە سائىللاردەك كىرگىنىڭدە نەزەربەند قىلغان بولسام بولۇپتىكەن، ئەس ـ يادى ھۈسەين بايقارا بىلەن بولۇپ كەتكەن ئەبۇسەئىد مىرزا ساڭا كۆڭۈل بۆلۈشكە ۋاقىت چىقىرالمايتتى ئەمەسمۇ، شۇنداق قىلغان بولسام بۈگۈنكى كۈندە ئۇ مېنىڭ ئالدىمدا ئەمەس، مەن ئۇنىڭ ئالدىدا گىدىيىپ تۇراتتىم، ھەقىقەتەن

جىگىرىڭ، ساداقەتمەنلىك بار ئىكەن يۇنۇسخان، دوستلۇقىنى ۋايىغا يەتكۈزدۇڭ.»

ـــ مۇشۇ يەردە خوشلىشايلى، ـــ دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا شەيخ جامالىددىننىڭ خىيالىنى بۆلۈپ، ـــ تاشكەنتتىكى ئەلكۇنىگە سالامىمىزنى يەتكۈزگەيلا.

ـــ ئىنشائاللاھ، ـــ دېدى شەيخ جامالىددىن.

ئەبۇسەئىد مىرزا شەيخ جامالىددىننى يولغا سېلىۋېتىپ يۇنۇسخان بىلەن شەھەرگە كىرىپ كەتتى.

※ ※ ※

ـــ مۇھەممەد جۇگىنى قانداق قىلاي دەيدىلا ئالىيلىرى؟ ـــ سورىدى داستىخاندا غىزالىنىپ ئولتۇرغان يۇنۇسخان ئەبۇسەئىد مىرزىغا قاراپ.

ـــ ئول بەدرەكنى شاھرۇخىيە قەلئەسىگە بىر ئۆمۈر بەند قىلىپ قويماقچىمەن.

ـــ توغرا ئويلاپتىلا، ـــ دېدى يۇنۇسخان قايىللىق بىلەن، ـــ ئۇنىڭ ئەمدى ئانھەزرىتىم بىلەن قارشىلاشقۇدەك ھالى قالمىدى.

ـــ شۇنداق. ئەمدى قانداق قىلىدىكىن كۆرۈپ باقاي، كارامىتى بولسا قانات ياساپ ئۇچۇپ كەتسۇن، بولمىسا سەلتەنەتىمنى ئېتىراپ قىلىپ ئايىغىمغا باش قويمىغۇچە ئاشۇنداق قامالدا يايشايدۇ.

يۇنۇسخان سەمەرقەنتتە بىر ھەپتە تۇرغاندىن كېيىن، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا يوللۇق تۇنقان ئىككى مىڭ ئات ۋە يۈز تۆگىلىك سوۋۇغا ـ سالاملارنى ئېلىپ يەتتەكەنتكە قايتىپ كەتتى. مۇشۇ قېتىملىق جەڭ بىلەن بۇ ئىككى ھۆكۈمدارنىڭ دوستلۇقى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتكەندى. ئۇلار قۇچاقلىشىپ خوشلاشتى.

59

مىلادىيە 1462 ـ يىلى، كۆكلەم پەسلى.

ئەتىيازنىڭ يېقىمسىز غۇر ـ غۇر شامىلى جاننى قاقشىتاتىتى. موغۇلىستاننىڭ پايتەختى ئاقسۇ شەھىرىنىڭ ئاسمىنىنى قاپلىغان قوغۇشۇن رەڭلىك بۇلۇتلار گويا سۇلتان ئىسان بۇغاخانىڭ ئۆلۈمىگە ھازا ئاچقاندەك ياش تۆكۈۋاتاتتى. ئىككى كۈندىن بېرى يېغىۋاتقان سىم ـ سىم يامغۇر گاھى ـ گاھىدا قارغىمۇ ئايلىنىپ قالاتتى. ھەئە، ئاقسۇ شەھىرىلا ئەمەس، پۈتكۈل ئۇيغۇر ئېلى مۇسىبەت قايغۇسىغا چۆمگەنىدى. ئوردىدىن كۆتۈرۈلگەن ھازا قوشاقلىرى ئاقسۇ شەھىرىنىڭ بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىغچە ئاڭلىناتتى. خوتۇنبازلىق، شارابخورلۇقتىن تاپقان ئېغىر كېسەل ئاخىرى سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ بېشىغا چىققانىدى، ئاقسۇ شەھىرىدىن چىقىپ تۆت تەرەپكە چاپقان چاپارمەنلەر ئاتلىرىنى بولۇشىغا چاپتۇرغىنىچە ئۆتەڭ ـ لەڭگەرلەردە ئات ئالماشتۇرغاچ ئەل ـ يۇرتقا مۇسىبەت جاكارلايتتى. ھەرقايسى ۋىلايەت، شەھەر، تۇمەنلەرنىڭ بەگلىرىگە خانىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى يەتكۈزەتتى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان قازا قىلىپ ئىككى ئاي بولغاندا پۈتكۈل موغۇلىستان تەۋەسىدىكى ھەرقايسى ۋىلايەت ـ تۇمەنلەر ـ نىڭ ئەمىر ـ بەگلىرى ئاقسۇغا تولۇق جەم بولدى. مۇسىبەت قايغۇسىغا چۆمگەن بۇ ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ كۆڭلى سۇنۇق، چىرايلىرى قايغۇلۇق ئىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە، دادىسىنىڭ تەختىگە چىققان خانزادە دوستمۇھەممەدخان تولىمۇ خۇشال كۆرۈنەتتى. گەرچە مەرھۇم سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ قارىسى ئاقسۇ شەھىرىنىڭ ھەرقايسى كوچا ـ رەستىلىرىگە، مەسچىت ـ خانىقالىرىغا

يوغان داش قازانلار ئېسىلىپ، ئەتىگەندىن ـ كەچكىچە پولۇ دۇمـ
لىنىپ، بارلىق شەھەر خەلقىگە ئاش تارتىلىپ تولىمۇ ھەشەمەتـ
لىك ئۇشتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن خانزادە دوستۇمۇھەممەدخان بـۇ
قارا ئوشتۇش مۇراسىمىنى ئۆزىنىڭ تەختتە ئولتۇرغانلىقىنى
تەبرىكلەش، تەنتەنە قىلىش مۇراسىمىغا ئايلاندۇرۇۋەتكەنىدى.
كوچا ـ رەستىلەردە كىشىلەر نەزىر ئېشىغا داخىل بولۇپ، مەرـ
ھۇم خانىنىڭ روھىغا دۇئا قىلىپ، بەللىرىگە قارىلىق باغلاپ مـۇـ
سىبەتتە يۇرگىنى بىلەن، ئوردىدا دوستۇمۇھەممەدخان شاھانە
داستىخان راسلاپ، تۇرلۇك نازۇ نېمەتلەرنى تەييارلاتقۇزۇپ، ئەـ
مىر ـ بەگلەرنى شارابقا زورلاۋاتاتتى، ئۆزى خېلىلا ئىچىۋالغان
بولۇپ، ئوبدانلا كەيپ ئىدى. بىر قىسىم ئەمىرلەر يېڭى خانغا
ياخشىچاق بولۇش، كۆڭلىگە يېقىش ئۈچۈن ئاللىقاچان شارابقا
ئېغىز تېگىشكەنىدى. يەنە بىر قىسىم ئەمىرلەر باشلىرىنى تۆۋەن
سالغىنىچە تۇرلۇك باھانە ـ سەۋەبلەرنى كۆرسىتىشىپ شاراب پەـ
يالمىسىگە قوللىرىنى ئۇزاتماي ئولتۇرۇشاتتى. شەيخۇلئىسلام
مەۋلانە تاجىددىننىڭ قاپىقى تۇرۇلۇپ كەتكەنىدى. دوستۇمۇھەمـ
مەدخان ھېچكىمنىڭ داستىخاندىن ئۆز ئىختىيارىچە ئايرىلىشىغا
ئىجازەت بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، قىسمەنلەر خالىمىسىمۇ بـۇ
شارابىزلىق سورۇنىدا ئىلاجسىز ئولتۇرۇشقا مەجبۇر بولغانىدى.
سورۇننىڭ تازا جانلانمايۋاتقانلىقىنى سەزگەن دوستۇمۇھەممەدخان
شاراب توشتۇرۇلغان ئالتۇن جامنى قولىغا ئېلىپ تۇرۇپ سۆزلەـ
دى:

ـــ بىز ھەممىمىز ئاللاھنىڭ ئىلكىدىمىز، يەنە ئاللاھنىڭ
دەرگاھىغا قايتىمىز. دېمەكچىمەنكى، ئۆلگەننىڭ كەينىدىن ئۆلـ
گىلى بولماس، تىرىكلىك ئەلادۇر. جەننەتماكان پەدەرۇ بۇزرۇكـ
مىز بولمىش مەرھۇم خان ئالىيلىرى شارابقا، بەزمىگە تولىمۇ
خۇشتار كىشى ئىدى. قازارەن يارانقان ئىگىسىنىڭ دەرگاھىغا سەـ
پەر قىلدى، بىزمۇ ھامان ئۆلۇپ كېتىمىز. ھېلىمۇ ئىككى ئايدىن
بېرى مۇسىبەتتە تۇرغىنىمىز يېتەر. قائىدە بويىچە قارىلىق قەـ

رىق كۈن تۇتۇلاتتى، يىراقتىكى ئەمىر ـ بەگلەرنى ساقلاپ يە-گىرمە كۈن ئارتۇق قارىلىق تۇتتۇق. يىغا يىغىنى كەلتۈرەر، قارا قارىنى چىللار دېگەن گەپ بار، ئەمدى قارىلىق، مۇسىبەت ئا-خىرلاشقاي. بول سەلتەنەتنىڭ تاجۇ تەختى ماڭا قارار تاپتى. دې-مەكلىك، بۇمۇ ئەل ـ يۇرتنىڭ، تەخت ـ سەلتەنەتنىڭ بەختى. بەخت دېمەكلىك خۇشاللىق دېمەكتۇر، خۇشاللىق بەزىمگە قې-تىلسا ئاندىن ماقامىغا يېتەر. جانابى ئەمىرلەر قېنى قوللىرىغا شاراب كاسىلىرىنى ئېلىشسىلا، بۇ مېنىڭ تەختتە ئولتۇرغىنىم-نى قۇتلۇقلىغانلىرى بولۇپ قالسۇن.

ئەمىرلەر خانىنىڭ غەزەپ قىلىشىدىن قورقۇپ بىر ـ بىرىگە يەر تېگىدىن قارىشۇالغىنچە شاراب پىيالىلىرىنى ئېلىشقا مەج-بۇر بولدى. ھەئە، كىچىكىدىن دېگىنىنى قىلىپ كۆنگەن، بىشىم، ئازازۇل، بەتخۇي چوڭ بولغان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ خۇي ـ پەي-لىنى ئوبدان چۈشىنىدىغان بۇ ئەمىرلەر ئۇنىڭ پەرمانىغا قارشى ئىككى ئېغىز سۆز قىلىشقا پېتىنالمايۋاتاتتى.

ـــ جانابى قىبلىگاھىمىزغا مەلۇم بولغاي، ـــ دېدى سانىز مىرزا دەس ئورنىدىن تۇرۇپ، ـــ ئەلۋەتتە قۇدرەتلىك پاناھگاھى-مىزنىڭ بۇيۇك تەسەررۇپىمىزنىڭ سەلتەنەت تىزگىنىنى قولىغا ئالغىنىنى، تەخت ـ سەلتەنەتتە ئولتۇرۇپ ئەل ـ يۇرتقا سايىۋەن بولغىنىنى قۇتلۇقلاشقا تېگىشلىك ئىدى، ئەمما شەپقەتلىك مەر-ھۇم خان ئالىيلىرىنىڭ قازا قىلغىنىغا تېخى ئاران ئاتمىش كۈن بولدى. ئەل ـ يۇرتنىڭ قايغۇسى بېسىلغىنى، ئۇلار ئۇچىسىدىكى مۇسىبەت تونلىرىنى يەشكىنى يوق. مۇشۇنداق ۋاقىتتا بەزمە ـ شارابتىن يىراقراق تۇرۇپ جەننەتماكان ئالەمپاناھىمىزنىڭ پاك روھىناتلىرىغا ئاتاپ دۇرۇت ـ ئىستىغپار ئوقۇشىمىز تولىمۇ زۆ-رۇر. مۇمكىن بولسا جانابى ئانھەزرىتىمىزنىڭ بىر مەزگىل بەز-مە ـ شارابتىن پارىغ بولۇشلىرىنى تەۋسىيە قىلىمەن.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ياقتۇرمىغانىنى قىلىپ چىرايىنى پۇرۇشتۇردى، سانىز مىرزىغا نارازىلىق بىلەن قاردى. شۇ دەقە-

قىدە سانىز مىرزىدىن باشقا ئادەم بۇ گەپنى قىلغان بولسا، گەپ ـ سۆزسىز كاللىسىدىن ئايرىلغان بولاتتى. كىچىكىدىن ئۆز بېـ شىمچى چوڭ بولغان دوستمۇھەممەدخان تولىمۇ تەلۈە ئىدى. ئىلـ گىرىمۇ ئورۇنسىز بۇيرۇق، تەلەپلىرىگە سەل ـ پەللا ئېتىراز بىلدۇرگەن، نەسىھەت قىلغان بەگ ئەتكە، كۆڭۈلداش، نۆكەر، خىزمەتكارلىرىنى يەڭگىلىرەك بولغاندا پالاق ـ دەررىگە تارتقۇزۇپ پۈت ـ قوللىرىنى چاقتۇرۇۋېتەتتى، ئېغىر بولغاندا دەرھال ئۆـ لۈمگە بۇيرۇپ كاللىسىنى ئالدۇراتتى. شۇ سەۋەبتىن ئوردىدىكى چوڭ ـ كىچىك ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭدىن يالمـا ـ ۋۇزدىن قاچقاندەك قاچاتتى، ئېھتىيات بىلەن مۇئامىلە قىلاتتى، نېمە دېسە «لەببەي» دەپ تۇراتتى. ئۇ پەقەت دادىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىنلا ھېيىقاتتى. ھەتتا گاھىدا دادىسىغىمۇ ياناتتى. ئانـ سىغا پەقەتلا ئىتائەت قىلمايتتى، سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئۇنى ئارزۇلۇق بىرلا ئوغلۇم دەپ رايىغا بېرىپ ئاشۇنداق يامان ئۆگـ تىپ قويغانىدى. ئۇنىڭ بۇ يامان خۇيىنى ئوبدان بىلىدىغان ئە ـ مىرلەر گەپ قىلماي تۇرۇۋېلىشقانىدى، شۇ تاپتا ئاكىسى سانىز مىرزىنىڭ تەقدىرىدىن ئەنسىرىگەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ يۇرىكى سېلىپ، ۋۇجۇدىنى قارا تەر باسقانىدى.

ـــ خان ـ سۇلتانلار ئاللاھنىڭ يەر يۈزىدىكى سايىسىدۇر، خانىنىڭ ئەمرىنى تۇتماقلىق ۋاجىپ، ـــ دېدى دوستمۇھەممەدخان ئۆزىگە ھاي بەرگەن ھالدا چوڭچىلىق بىلەن، ئاندىن شەيخۇلـ ئىسلام مەۋلانە تاجىددىنغا قاراپ سورىدى، ـــ قانداق دېدىم ھەز ـ رىتىم؟

ـــ بەرھەق، پادىشاھنىڭ ئەمرىنى تۇتماقلىق ئەلۋەتتە ۋاجىپ، بىز قىبلىگاھىمىزنىڭ ئاتقان ئوقلىرىمىز، لېكىن..

ـــ مانا، پەتۋا دېگەن مۇشۇ ئەمەسمۇ، ـــ دېدى دوستمۇ ـ ھەممەدخان شەيخۇلئىسلام مەۋلانە تاجىددىننىڭ گېپىنى بۆلۈپ، ـــ شول تاپتا مۇسىبەتنى باھانە قىلىپ بىئارام بولۇشنىڭ نېمە ھا ـ جىتى، جانابى ئەمرلەر زىنھار ئىككىلەنمىسۇنلار. بۇيرۇلغۇچى

ئۆزىلىك، قىلىنغان ئىش مۇقەررەر، دېگەن گەپنى ھەممىلىرى بىلىشىلىغۇ دەيمەن، بۇ ھەرقانداق چەكلەش زۆرۈرىيەتكە يول قويىدۇ دېگەن ئېتىبارلىق سۆزدۇر، شۇڭا مەرھۇم پەدەرۇ بۇزرۇكنىڭ مۇسىبەت تەزىيىسىدىن بىزلەركىم بۇيۇك سەلتەنەت تاجدارنىڭ تەختتە ئولتۇرغىنىنى قوتلۇقلاش ئەلۋەتتە زۆرۈرىيەتتۇر. شەيخۇلئىسلام ھەزرەتلىرىنى بىزلەركىم تەخت ساھىبىنى ئەڭ ئاۋۋال قوتلۇقلايدۇ دېگەن ئۈمىدتىمەن.

شەيخۇلئىسلام مەۋلانە تاجىددىن تىترەپ كەتتى.

ـــ ئالەمپاناھىمىزغا تاجۇ دۆلەت قوتلۇق بولغاي، ـــ دېدى ئاۋازىنى ئونلۇك چىقىرىشقا تىرىشىپ.

تۇيۇقسىز دوستمۇھەممەدخاننىڭ كاللىسىغا شەيخۇلئىسلام مەۋلانە تاجىددىنغا شاراب ئىچكۈزۈش ئارقىلىق باشقا ئەمىرلەرگە ئۆزىنىڭ شاھلىق سۈر ـ ھەيۋىسىنى كۆرسىتىپ قويۇش خىيالى كەلدى. ھەئە، ئەزەلدىن كاللىسىغا نېمە كەلسە شۇنى قىلىپ كۆنۈپ قالغان دوستمۇھەممەدخاننىڭ ۋۇجۇدىغا شەيتان ۋەسۋەسە سېلىۋاتاتتى. بۇ خىيال ئونىڭغا تولىمۇ قىزىقارلىق تۇيۇلدى.

ـــ جانابى شەيخۇلئىسلامغا شاراب بېرىلسۇن، ـــ دېدى دوستمۇھەممەدخان.

باش ساقىي بىر دەقىقە تېڭىرقاپ تۇرۇپ قالغاندىن كېيىن بوش كاسىدىن بىرىگە لىق شاراب قۇيۇپ مەۋلانە تاجىددىنغا تۇتتى.

كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ قەشقەر، بۇخارادا ئىلىم تەھسىل قىلغان، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قەشقەردىكى ساچىيە مەدرىسىسىدە مۇدەررىسلىك قىلىپ نۇرغۇنلىغان تالىپى ئىلىملەرنى تەربىيىلىگەن مەۋلانە تاجىددىننىڭ نامى موغۇلستاندىلا ئەمەس، بۇخارا، سەمەرقەنت، ئەندىجانلاردىمۇ مەشھۇر ئىدى. مەرھۇم سەيىدئەلى ئالىپ پايتەختنى تۇرپاندىن ئاقسۇغا يۆتكەپ كېلىپ سۆلتان ئىسان بۇغاخاننى ئاقسۇ تەختگاھىدا ئولتۇرغۇزغاندا، ئۇ مەۋلانە تاجىددىننى ئوردىنىڭ شەيخۇلئىسلاملىقىغا تەۋسىيە قىلـ

غاندى، بۇنىڭدا ئۇ ئاساسلىق سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا شەرىئەت ئەھكاملىرىنى ئۆگىتىش، سەلتەنەتنى شەرىئەت قانۇنلىرى بىلەن باشقۇرۇش ھەمدە ئۇنىڭ ئىخلاسمەن ئىسلام مۇرىتى بولۇپ يېتىشىپ چىقىشىنى كۆزدە تۇتقاندى. گەرچە سۇلتان ئىسان بۇغاخان شارابخورلۇقتىن مېھرىنى ئۈزەلمىگەن بولسىمۇ، شەيخۇلئىسلام مەۋلانە تاجىددىنغا ئالاھىدە ھۆرمەت قىلىپ، دىنىي مەسىلىلەردە ئۇنىڭ پەتىۋا ـ ھۆكۈملىرى بويىچە ئىش تۇتۇپ كەلگەنىدى. شۇ ـ ڭا ئوردىدىكى چوڭ ـ كىچىك ئەمىرلەردىن تارتىپ ئادەتتىكى مۇلازىملارغىچە مەۋلانە تاجىددىندىن ئالاھىدە تەپ تارتاتتى، ئۇنىڭ ئالدىدىن توغرا ئۆتۈشكە پېتىنالمايتتى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان مۇ كۈن ئارىلاپ بامدات نامازلىرىنى ئۇنىڭ كەينىدە تۇرۇپ ئۆتەيتتى.

شەيخۇلئىسلام ھاقارەتلەنگەندەك ھېس قىلىدى، ئۆزىنى غۇرۇرى پايخان بولغاندەك سەزدى، قىيامەت قايىم بولغاندەك، گۇرۇلدەپ كۆيۈۋاتقان دوزاخ ئوتىغا تاشلىنىش ئالدىدا تۇرغاندەك تۇيغۇغا كەلدى، كۆزىگە مۆللىدە ياش ئالدى.

ـــ كەچۈرسىلە قىبلىگاھىم، كەمىنىلىرى ئەزەلدىن مەي ـ شاراب ئىچمەيمەن.

دوستمۇھەممەدخانىنىڭ چىرايىنى بىردىنلا غەزەپ بۇلۇتلىرى قاپلىدى، يۈرىكىدە خىرىس قىلىپ تۇرغان مۇدھىش بىر مەخلۇق قۇتراشقا باشلىدى، كۆزلىرىگە قان تولدى.

ـــ بايا پادىشاھ ئەمرىنى تۇتماقلىق ۋاجىپ دېگەن پەتىۋانى ئۆزلىرى بەرگەنغۇ دەيمەن ھەزرىتىم؟!

مەۋلانە تاجىددىن بېشىنى ئېگىپ تۇرۇپ جاۋاب بەردى:

ـــ شۇنداق ئالىيلىرى، بىراق شەرىئەت ئەھكاملىرىغا يات ھەرقانداق ئەمىر ـ پەرمان باتىلدۇر. بۇ ئېغىر گۇناھ قىبلىگاھىم.

تەختتە ئولتۇرا ـ ئولتۇرمايلا ئەمىرلىرىنىڭ ئالدىدا مات بولۇشنى ئۆزىنىڭ سۇلتانلىق سەلتەنەتىگە ھاقارەت ھېسابلىغان

دوستمۇھەممەدخانىڭ تەلۇلىكى تۇتقانىدى. شۇ تاپتا ئۇ شەيخۇل ـ ئىسلامغا پەرمانىنى ئۆتكۈزەلمىسە باشقا ئەمىرلەرنىڭ ئالدىدا يۈز ـ ئابرۇيى تۆكۈلىدىغاندەك، ئۇلار ئۆزىنى كۆزىگە ئىلمايدىغاندەك تۇيغۇغا كېلىپ قالغانىدى.

«بۇگۈن ئۇنىڭغا بىر قەدەھ شارابنى ئىچسىمۇ ئىچكۈزىمەن، ئىچمىسىمۇ ئىچكۈزىمەن. مېنى كىچىك، سەلتەنەت تىزگىنىنى تۇتۇپ ئولتۇرالمايدۇ، دەپ كۆزگە ئىلمىغانلارغا كۆرسىتىپ قويمەن. ھازىردىن باشلاپ پەرمانىمغا سەركەشلىك قىلىدىغانلار چىقىلى تۇرسا، ئەتە ـ ئۆگۈن قانداق قىلىمەن؟...»

ـــ پەرمانىمغا سەركەشلىك قىلماقچىمۇ سىلى؟

مەۋلانە تاجىددىن موككىدە تىزلىنىپ يالۋۇردى:

ـــ كەمىنە قۇللىرىنى بۇ گۇناھقا زورلىمىسىلا ئالىيلىرى، سىلىدىن ئۇ دۇنيا ـ بۇ دۇنيا رازى بولۇپ كېتەي. مۇشۇ قىلغان شەپقەتلىرى ئۈچۈن ھەققىلىرىگە ئۆمرۇمنىڭ ئاخىرىغىچە دۇئا قىلاي.

ـــ تولا تىكلەشمىسىلە. ھۆرمەت شارابى ئىچمىسىلە، جازا شارابى ئىچىدىلا.

ئۆزىنى تۇتۇۋالغاندەك كۆرۈنىدىغان دوستمۇھەممەدخانىڭ سۆزلىرىدە ئېغىر تەئەددى بار ئىدى. سورۇندا ئولتۇرۇۋاتقان ئەمىر ـ لەرنىڭ يۈرەكلىرى ئۆلۈم ۋەھىمىسىدىن سېلىپ كەتتى. شۇ تاپتا ھەممىسى باشلىرىدا ئەجەل قۇشى ئەگىۋاتقاندەك ھېس قىلىشاتتى. شۇڭا ھېچكىم ئاڑىغا چۈشۈپ سالا قىلىشقا پېتىنالمىدى.

شۇنچە يېلىنىشلىرىنىڭ خانغا كار قىلمايۋاتقانلىقىنى سەز ـ گەن مەۋلانە تاجىددىن قاتتىق ئۈمىدسىزلەندى، ۋۇجۇدىدا قايتا ـ دىن غۇرۇر پەيدا بولدى، دەس ئورنىدىن تۇرۇپ قول باغلىدى.

ـــ كەمىنلىرىنىڭ بۇ ئەرزىمەس بېشى ئەلۋەتتە خان ئالىيـ ـلىرىنىڭ ئىلكىدە، ئەمما يەنىلا شەپقەتلىرىدىن ئۈمىدۋارمەن. ئاللاھ ئىگەمدىن دىللىرىغا ئىنساب، تەۋپىق تىلەيمەن. شۇنچە يىل قىلغان تائەت ـ ئىبادىتىمنى ئول بىر قەدەھ شارابقا زىنھار تەـ

گىشمەيمەن، خالىغانلىرىنى قىلسىلا.

شەيخۇلئىسلامنىڭ شارابنى قەتئىي ئىچمەيدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن سۇلتان دوستمۇھەممەدخان غەزەپ بىلەن ۋارقىرىدى:

ـــ مىرغەزەپ!

ـــ لەببەي قۇدرەتلىك شاھىم، قىلىچلىرىمىز قانسىرىغان! ـــ دېدى مىرغەزەپ دەس ئورنىدىن تۇرۇپ.

ـــ مۇنۇ خان پەرمانىغا سەركەشلىك قىلغان گۇناھكارنىڭ كاللىسىنى ئال!

مىرغەزەپنىڭ كۆز ئىشارىسى بىلەن ئىككى جاللات يۇگۇرۇپ كېلىپ، مەۋلانە تاجىددىنغا خۇددى سار چۇجىگە ئېتىلغاندەك ئېتىلدى، ئىككى قولتۇقىدىن تۇتۇپ دارقىرىتىپ سۆرەپ ماڭدى.

ـــ ئاھ قۇدرەتلىك ئىگەم، ئالدىڭدا بىلىپ ـ بىلمەي ئۆتكۈزگەن گۇناھلىرىمنى مەغپىرەت قىلغايسەن، ئىنايىتىڭنى سېغىنمەن پەرۋەردىگار...

مەۋلانە تاجىددىننىڭ ئېچىنىشلىق نالىسىدىن بارچە ئەمىرلەرنىڭ ۋۇجۇدى قاتتىق سىلكىندى. لېكىن ھېچقايسىسى دوستى مۇھەممەدخاندىن ئۇنى تىلەشكە جۇرئەت قىلالمىدى. گويا بارلىق ھاياتلىق توختاپ قالغاندەك ئارىنى ئېغىر سۈكۈنات باستى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئەمىرلىرىگە دەھشەت سېلىپ بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن، چىشلىرىنىڭ ئارىسىدىن چىقىرىپ تۇرۇپ دېدى:

ـــ خوش، ئەمدى جانابى ئەمىرلەرنى شاراب ئىچىشكە زورلىمايمەن.

ئەمىرلەر قوللىرىغا شاراب تولدۇرۇلغان قەدەھلەرنى ئالغىنىچە گۇرىرىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى. ھەئە، سانىز مىرزىمۇ شاراب كاسىسىنى قولىغا ئالغانىدى. قەدەھ تۇتقان قوللىرى سېزىلەرلىك تىترەيتتى.

ـــ ئانھەزرىتىمگە تاجۇ تەخت مۇبارەك بولغاي!

ـــ پاناھگاھىمىز شاپائەت تەختىنىڭ سۇلتانىدۇر!

ـــ قىبلىگاھىمىز ئادالەت مەيدانىدا يېگانە چەۋەندازدۇر.
ـــ ئادالەتپاناھىمىزنىڭ تاجۇ تەختىگە بەرقارار بولۇشى ئەل ـ يۇرتنىڭ بەختىدۇر.
ـــ ...
يامغۇردەك يېغىۋاتقان مەدھىيە، خۇشامەت سۆزلىرى سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ غەزىپىنى قايتۇردى، چىرايىغا سۇس كۈلكە يۈگۈرتۇپ تەبەسسۇم قىلدى. شۇ تاپتا ساقىيلار كاسا ـ قەدەھلەرگە شاراب قۇيۇپ ئۇلگۈرتەلمەيۋاتاتتى. ئەمىرلەر خۇددى بەسلەشكەندەك شاراب ئىچىشۋاتاتتى.

شاراب تەسىرىدە كەيپى كۆتۈرۈلۈپ غەرق مەست بولغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئوردا سازەندىلىرىنى توۋلىتىپ بەزمىنى مەشرەپكە ئايلاندۇردى. ئوردا رەققاسلىرى شوخ پەدىلەرگە ماسلاشتۇرۇپ قاش ئېتىپ، كۆز قىسىپ كۆكرەكلىرىنى لىغىرلىتىپ، بويۇن، كاسىلىرىنى ئوينىتىپ خۇلق چىقارغىنىچە ئۇسسۇل ئويناشماقتا ئىدى. دادىسىنىڭ ھازىسىدا بەزمە ـ مەشرەپ قىلىشتەك ئەزىلدىن بولۇپ باقمىغان بىمەنە ئىش ئاقسۇ دىيارىدا ـــ موغۇلىستان خانلىقىنىڭ ئوردىسىدا يۈز بېرىۋاتاتتى. دوستمۇھەممەدخان تولىمۇ خۇشال ئىدى. يېڭى ـ يېڭى قىلىقلارنى چىقىرىپ بەزمىنى قىزىتاتتى. ئەمىرلەرنى ھېلى ئۇسسۇل ئويناشقا مەجبۇرلىسا، ھېلى ھەرخىل ئويۇنلارغا تەشكىللەيتتى. ئەمىرلەرنىڭ كالامپاي ھەرىكەتلىرىدىن، غەلىتە قىلىقلىرىدىن زوقلىنىپ كۈلەتتى، بەزمە ئاخىرلاشقاندا ئەمىرلەر غەرق مەست بولۇپ كەتكەنىدى.

※ ※ ※

ـــ بۇ قانداق قىلىق ئەمدى، ـــ دېدى ئەتىسى ئەتىگەندە ئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىلەن بىللە ناشتىغا ئولتۇرغان سانىز مىرزا رەنجىپ، ـــ تۇنۇگۈنكى ئىش بىر ئەلنىڭ تاجدارى

قىلىدىغان قىلىقمۇ؟ ئۇنىڭدىن ئۇچ ـ تۆت ياشلىق بالىنىڭ قىلىقى ئەدەپلىكرەك ئىدى. خان خانغا، سەلتەنەت سەلتەنەتكە ئوخشىماي قېلىۋاتىدۇ، خان ئالىيلىرى بۇ بەتخۇيىنى تاشلىمايدىغان بولسا، ئابا ـ ئەجدادلىرىمىز يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ تىكلىگەن سەلتەنەت ئالتە كۈندىلا خاراب بولىدۇ.

ـــ خان ئالىيلىرى تېخى كىچىك، ئىشنىڭ يولىنى تازا بىلمەپ كەتمەيدۇ...

ـــ يىگىرمە ياشنىڭ قارىسىنى ئالاي دەپ قالغان، بىر بالىغا ئاتا بولغان ئادەمنى قانداقمۇ كىچىك دېگىلى بولسۇن قەدىرلىك ئىنىم؟ ـــ دېدى سانىز مىرزا ئىنىسىنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، ـــ شاراب ئىچمىگىنى ئۈچۈنلا پەرمانىمغا سەركەشلىك قىلدى دەپ ھەزرىتى شەيخۇلئىسلامنىڭ كالىسىنى ئالدى، شاراب ئىچىش ئەلۋەتتە شەرئىەت ئەھكاملىرىغا خىلاپ. مەۋلانە تاجىددىندەك دىن پېشۋاسىنى مۇشۇنداق گۇناھلىق ئىشقا بىلىپ تۇرۇپ زورلىدى، بۇ دېگەن دىنىي ئىسلامىمىزنى ئىياغ ئاستى قىلغانلىق. ماقۇل، خانىنىڭ شاراب ئىچىشىنىغۇ توسۇغىلى بولمايدۇ، ئەمما ئۆزى ئىچكەننى ئاز دەپ باشقىلارنى زورلىسا قانداق بولىدۇ؟ ھەرقانچە خۇمارى تۇتسىمۇ مۇسىبەت مەزگىلىدە شاراب ئىچمەسلىكى، بەزمە قىلماسلىقى كېرەك ئىدىغۇ. ئاخشام ئوردىدا نەزىر ئەمەس، توي بولدى توي!

سانىز مىرزا قاتتىق رەنجىگەن، ئۇمىدسىزلەنگەندى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا يا ئاكىسىنىڭ رەنجىشىگە ھەمنەپەس بولالماي، ياكى قېيىنئاغىسى بولمىش سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنى ئاقلىيالماي تەڭقىسلىقتا قالغانىدى.

ھەئە، سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ بۇ بىمەنە قىلىقى تېخى ئاخشام بولغان ئىش ئەمەس ئىدى. دادىسىنىڭ تەختىگە ئولتۇرغان بۇ ئىككى ئايدىن بېرى كۈندە شاراب ئىچىپ، تۈتامسىز پەرمانلارنى چۈشۈرۈپ، كىملەرنىدۇر ئورۇنسىز جازالاپ، خېلى كۆپ ئەمرلەرنى رەنجىتكەن، يۈرەكئالدى قىلىۋەتكەنىدى. ئەمر ـ

لەر ئاغزىدىن ئاشكارا چىقىرالمىغىنى بىلەن پىتىنە قىلىشاتتى. ئوغلىغا نەسىھەت قىلىپمۇ ئاڭلىتالماي قاتتىق رەنجىگەن خانىش ئايمېھرى خېنىم سۇلتان ئىسان بۇغاخانىڭ قىرقى توشمايلا يا-مانلىغان ھېسابتا تۇرپانغا كەتكەندى. ئانىسىنىڭ يامانلاپ كېتىشىمۇ دوستمۇھەممەدخانغا پەقەتلا تەسىر قىلمىغانىدى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئۇنىڭ خاتا قىلىۋاتقانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى، ئەمما ئاشۇ نارازى بولغان ئەمىرلەرگە قوشۇلۇپ پىتىنە قىلىشىپ بەرسە، غەيۋەت ـ شىكايەتكە ھەمدەم بولسا، ئۇزاق ئۆتمەي ئوردىدا بۆلۈ-نۇش كېلىپ چىقاتتى، سەلتەنەتنىڭ ئۇلى تەۋرەيتتى، بۇنىڭ ئا-قىۋىتى بەكمۇ قورقۇنچلۇق ئىدى. شۇڭا ئۇ دادىسى سەيىدئەلى ئالپقا ئوخشاش مەيلى خان قانچىلىك خاتالىق ئۆتكۈزسۇن، تەخت ـ سەلتەنەتكە بولغان ساداقىتىدىن ۋاز كەچمەسلىكنى، تا-جۇ تەختىنىڭ مۇستەھكەملىكىنى قوغداشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى، ھەم ئاكىسى سانىز مىرزىنىڭمۇ شۇنداق قىلىشىنى ئۈمىد قىلا-تى. ئۇنىڭچە، ئاغا ـ ئىنى بىرلەشسە، دوستمۇھەممەدخانغا ئاس-تا ـ ئاستا تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇنى يامان خۇيلىرىدىن تەزدۇر-گىلى بولاتتى. دادىسى سەيىدئەلى ئالپمۇ ئۆز ۋاقتىدا سۇلتان ئىسان بۇغاخانىڭ نۇرغۇن بەتخۇيلىرىنى كۆرسىمۇ كۆرمەسكە سېلىپ، ئۇنى بىرقانچە قېتىملىق بالا ـ قازادىن قۇتۇلدۇرۇپ سەلتەنەتنى مۇستەھكەملىگەن، خانلىق مەرتىۋىسىنى ساقلاپ قالغانىدى.

ـــ مەرھۇم شەيخۇلئىسلام مەۋلانە تاجىددىننىڭ ئۆلۈمىگە مەنمۇ ئېچىنىمەن، ـــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىردەم ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن، ـــ ئەپسۇس، بولىدىغان ئىش بولۇپ بولىدى، ئەمدى بۇ ئىشلار توغرۇلۇق كۆڭلىمىزنى يېرىم قىلمايلى، خان ئالىيلىرى كىچىكىدىن ئۆز بېشىمچە كۆنۈپ قالغان، ئىشلارنى چىرايلىق سۆزلەر بىلەن باشلىۋالساق، ئاشۇ بەتخۇيلىرىنى تاشلاپ ئىنساب، دىيانەتكە يۈزلىنەر دەپ ئويلايمەن.

ـــ سىلىچە راستتىنلا شۇنداق قىلغىلى بولۇرمۇ؟ ئاۋامغا

مۇسىبەت جاكارلىغىنى بىلەن ئۆزى ھەرھەدىن چىقالمايۋاتىدۇ، ۋالىدەسى خانىش ئايمېھرى خېنىم تۇرپانغا كەتكەندىن كېيىن مەرھۇم خان ئاتىسىنىڭ ھەرھىلىرىگە ئازادلىق بېرىشى، بەلكىم ئۇلارنى ئەمىر ــ بەگلەرگە نىكاھلاپ بېرىپ ساۋابقا يول ئېچىشى كېرەك ئىدى. ھەرھەدىكى مەيلى غۇنچىچە، مەيلى توقاللار بولسۇن، ھەممىسى خان ئالىيلىرىنىڭ قۇما[1]سىدۇر. تۇل قالغان ئانىسىنى ئەرگە بېرىش ئىسلام شەرىئىتىدە كاتتا ساۋابتۇر، بىراق خان ئالىيلىرى ئۇلارنىڭ ھەرھەدىن چىقىپ كېتىشىگە ئىجازەت بەرمەپتۇ، ئاتىسىنىڭ ھەرھىلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ ھەرھىلىرى بىر يەردە تۇرسا سىلىچە ياخشى بولۇرمۇ؟! خان ئالىيلىرىنى ئەدەپكە قايتۇرۇشقا، پەزىلەت يولىغا سېلىشقا مېنىڭ كۆزۈم يەتمەيدۇ، ئۆزلىرىمۇ كۆردىلە، تۇنۇگۈن قىلغان ئىككى ئېغىز نەسىھەتىم ئۈچۈن شۇنداق قاتتىق رەنجىپ كەتتى. ئەگەر يەنە ئىككى قوۋۇز گەپ قىلغان بولسام مەۋلانە تاجىددىنىنىڭ ئەمەس، مېنىڭ كالىلام ئېلىنغان بولاتتى. نەسىھەتنىمۇ ئاڭلايدىغان ئادەمگە قىلغان تۆزۈك، نەسىھەت قىلىمىز دەپ ئېغىز ئۇپراتقانىنى ئاز دەپ بالاغا قالمايلى يەنە. ئەڭ ياخشىسى ئۇنىڭدىن يىراقراق تۇرغان ئەۋزەلدەك قىلىدۇ. مەن بۇگۈنلا ئىجازەت سوراپ يارکەنتكە قايتىمەن، مۇمكىن بولسا سىلىمۇ ۋاقتىدىراق قەشقەرگە كېتىۋالسىلا. ئورىدىنىڭ ئىشلىرىنى ئۆزى بىلگەنچە بىر تەرەپ قىلىپ باقسۇن. ئالىلارنىڭ موزاينىڭ يۇگۇرۇشى سامانلىققىچە دەيدىغان تەمسىلى بار، بۇرنىغا يېمىگىچە تۇزەلمەيدىغاندەك قىلىدۇ. ۋاقتى كەلگەندە بامەسلىھەت ئىش قىلارمىز.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ئاكىسىغا يەنە نەسىھەت قىلىشقا يۈزى چىدىمىدى.

سانىز مىرزا سۇلتان دوستمۇھەممەدخاندىن ئىجازەت سوراپ يارکەنتكە قايتىپ كەتتى. باشقا ئەمىرلەرمۇ چىرايلىق سۆزلەر بىلەن باھانە كۆرسىتىپ ئۆز ۋىلايەتلىرىگە قايتىشقا ئالدىرىدى.

① قۇما ــ ئۆگەي ئانا.

60

يارکەنت دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان ئارسلانباغ قورۇقى كۇز پەسلى باشلىنىشى بىلەن باشقىچە گۈزەللىشىپ كەتكەنىدى. قىزىرىپ پىشقان ئالمىلار، قوش مۇشتەك ئانارلارنى شاخلىرى كۆتۈرەلمەي قالغاندى، سارغىيىپ پىشقان بېھىلەردىن تارقالغان مەززىلىك پۇراقلار قورۇقنى بىر ئالغاندى. خىزمەتكارلار پوستلىرى ئاجرالغان ياڭاقلارنى قېقىپ تېرىۋاتاتتى. سۇلتان دوستۇمۇھەممەدخاندىن كۆڭلى پۇتۇنلەي سوۋۇپ ئۇمىدسىزلىك ئىلكىدە قايتىپ كەلگەن سانىز مىرزا نېمە ئۈچۈندۇر يارکەنت شەھىرىدە تۇرغۇسى كەلمەي، دەريا بويىغا جايلاشقان مۇشۇ خىلۋەت، ھاۋالىق ئارامگاھىغا چىقىۋالغاندى.

بۇگۈنمۇ ئۇ كۈندىكى ئادىتى بويىچە قورۇقنى مەقسەتسىز ئايلاندى، نۆكەر، مۇلازىملىرىنىڭ ئارقىسىدىن مېڭىشىغا يول قويمىدى. ئۆزى يالغۇز خىيال سۈرگىنىچە دەريا بويىغا كېلىپ قالغىنىنى تۇيمايلا قالدى. ھازىر كەلكۈن پەسلى ئۆتۈپ كەتكەن بولۇپ، ھۆركىرەپ نەرە تارتقىنىچە لايقىلاپ ئاقىدىغان دەريا سۇيى سوغۇلۇپ خېلىلا ياۋاشلاپ قالغان بولۇپ، سۇيىمۇ سۈزۈلۈپ قالغاندى. زۇمرەتتەك سۇپسۈزۈك سۇلار تاشتىن ــ تاشقا ئۇرۇلغىنىچە يېقىملىق شىلدىرلايتتى، سۇنىڭ تېگىدىكى رەڭدار تاشلار قۇياش نۇرىدا باشقىچە جۇلالايتتى. كۈز ئاپتىپى كىشىگە باشقىچە ھۇزۇر بېغىشلايتتى. دەريا قىنىدىكى رەڭدار تاشلارغا خۇددى قاشتېشى ئىزدەۋاتقاندەك بىر ھازا سىنچىلاپ قاراپ تۇرغان سانىز مىرزا ھېرىپ قالدىمۇ ئەيتاۋۇر، قۇياش نۇرىدا خېلىلا ئىسسىپ قالغان قورام تاشنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرغىنىچە قارشى قىرغاققا

نەزەر تاشلىدى. دەريانىڭ قارشى قىرغىقىدا پوسكام، قاغلىق، گۇما قاتارلىق يۇرتلار بار ئىدى، بۇ يۇرتلارمۇ سانسىز مىرزىنىڭ تەسەررۇپىدا ئىدى. گۇمىنىڭ ئۇ تەرىپى بولسا خوتەن ۋىلايىتىگە تەۋە ئىدى.

شۇ كۈنلەردە سانسىز مىرزىنىڭ خيالىلىرى زىددىيەتلىك ئىدى، نېمىدۇر بىر ئىشتا بىر قارارغا كېلەلمەيۋاتقاندەك تىت ـ تىت بولاتتى، ئۇلۇغ ـ كىچىك تىناتتى. ھەئە، پۈتكۈل ۋۇجۇدىنى ئىلكىگە ئېلىۋالغان بىر خيال ئۇنى ئارامسىز قىينايتتى.

«... بۇيۇك موغۇلستان سەلتەنىتى، قۇدرەتلىك ئۇيغۇر ئېلى ئاشۇ ئىستېداتسىز، تەلۈە، بەتئەخلاق دوستمۇھەممەدخانىڭ قولىدا ۋەيران بولىدىغان ئوخشايدۇ، ئۇنىڭ نەزەرىدە ئەل ـ يۇرت، سەلتەنەت يوق، ئەمىرلەرنىڭ مەسلىھەتىگىمۇ، مەلۇماتىغىمۇ قۇلاق سالمايدۇ، بەزمە ـ مەشرەپ، شاراب ـ خوتۇنبازلىقتىن باشقىسىغا كۆڭلى تارتمايدۇ، مەيلى مەرتىۋىلىك ئەمىرلەر بولسۇن، مەيلى ئادەتتىكى مۇلازىم ـ خىزمەتكارلار بولسۇن، كۆزىگە سەت كۆرۈنىسلا، سەل ـ پەللا غەزىپىنى كەلتۈرسىلا كاللىسىنى خۇددى قۇشقاچنىڭ بېشىنى ئۈزگەندەك ئۈزۈپ تاشلايدۇ، ئۇنىڭ ئالدىدا ئادەم بىلەن ھايۋاننىڭ پەرقى يوق، ئوردىدىكى ئەمىرلەرنىڭ ئۆلۈم ۋەھىمىسىدە يۇرىكى پوك ـ پوك، ئىمكان بار ئوردىدىن چەتلەشكە، خانىنىڭ كۆزىدىن يىراق تۇرۇشقا تىرىشىدۇ، مۇشۇنداق بولۇۋېرىدىغان بولسا، ئۇلار ھامان خانغا قارشى چىقماي، ئىسيان كۆتۈرمەي قالمايدۇ. ئىنىم مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ھازىر نەدىكىن؟ قەشقەردىمىدۇ ياكى ئاقسۇدا خانىنىڭ ئوردىسىدىمىدۇ؟ ئۇنىڭ جەنىغمۇ ئۇۋال، ئول خۇنرىزخانىنىڭ سەۋەبىدىن سەلتەنەتكە پەيدا بولۇۋاتقان يوشۇرۇن خەۋپىنى سەزدىمىكىن؟ سەزگەن بولسا قانداقراق خيالغا كەلدىكىن؟ ئۇ خانغا، سەلتەنەتكە ھەقىقەتەن ساداقەتمەن، لېكىن بىر ئادەمنىڭ ساداقىتى بىلەن سەلتەنەت ھەرگىز مۇستەھكەم تۇرمايدۇ، ئابا ـ ئەجدادلىرىمىزنىڭ شان ـ شەرىپى، شەۋكىتىنى ساقلاپ قالمىز دەيدىكەنمىز، چوقۇم باش-

قىچە يول تۇتۇشمىز، ۋاز كېچىشكە تېگىشلىك بولسا چوقۇم ۋاز كېچىشمىز كېرەك. دانىشمەنلەر ئەسكى بىلەن ئېسىلىڭ كېتەر دەپتىكەن، دوستمۇھەممەدخاننى ياخشىلىققا، دىيانەتكە، پەزىلەتكە، ئادالەتكە باشلايمىز دەپ سەرپ قىلغان زېھنىمىزنى ئاشۇ سەلتە- نەتنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن باشقا چارە ـ تەدبىرلەرگە سەرپ قىلغىنىمىز ياخشى. ئۆتمۈشۈڭگە مەنسۇپ بولغان شەرەپ بىلەن شەخسەن ئۆزۈڭگە مەنسۇپ بولغان شەرەپ ئارىسىدىكى پەرق تۇنۇ- گۈن بىلەن بۈگۈن ئوتتۇرىسىدىكى پەرققە ئوخشايدۇ، تۇنۇگۈنكى ر-زقىڭنىڭ بۈگۈنگە پايدىسى بولمىغىنىدەك، تۇنۇگۈنكى توقلۇقۇڭ- نىڭمۇ بۈگۈنكى ئاچلىققا پايدىسى يوق، دەپ ئەللامە زەمەخشەرى[1] ھەزرەتلىرى توغرا ئېيتقان. ئۆتمۈشكە تېۋىنىپ ياشاش ئىنسانىنى غاپىل قىلىپ قويىدۇ، ئەلۋەتتە ئۆتمۈشنى ھەرقاچان ئېسىدە ساقلاش كېرەك، ئەمما بۈگۈنى ھەم ئەتىسى ئۈچۈن غەم يېيىش كېرەك. بۈگۈنگە باش قاتۇرمىغان، ئەتىسىگە نىشان بەلگىلىمە- گەن ئىنسانىنىڭ ئىستىقبالى قاراڭغۇ بولىدۇ، سۇلتان دوستمۇ- ھەممەدخانىنىڭ سەلتەنىتىنى بىكار قىلىپ ئورنىغا تاغىسى يۇنۇس- خان ئالىيلىرىنى تەختكە ئولتۇرغۇزساق قانداق بولۇر؟ مېنىڭچە بۇ ئەلۋەتتە ئاقىلانە تەدبىر. بۇيۇك سەلتەنەتنى گۈمرانلىقتىن قۇ- تۇلدۇرۇشنىڭ بىردىنبىر يولى مۇشۇ، مەرھۇم جەننەتماكان ئاتام- مۇ ئۆز ۋاقتىدا يۇنۇسخانىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىگە قايىل بولغان، ئۇنى تەختتە ئولتۇرغۇزمىغىنىغا كۆپ ئەپسۇسلانغانىدى. ئەمما ئىنىم مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بۇ تەدبىرگە نېمە دەركىن؟ قوللار- مۇ،قارشى چىقارمۇ؟ ناۋادا قوللىماي قالسا ئاغا ـ ئىنى ئوتتۇرد- مىزدا نىزا ـ ئاداۋەت پەيدا بولۇپ قالارمۇ؟ ئەلۋەتتە شۇنداق بولـ- دۇ. نېمىلا بولمىسۇن مۇددىئايىمنى ئۇنىڭ سەمىگە سېلىپ باقاي- مىكىن؟ توختا، ئىشەنچ يوق ئىشقا تەۋەككۇل قىلماسلىق كېرەك. ئاۋۋال ئۇشبۇ مۇددىئادىن يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى ۋاقىپلاندۇرۇپ

① ئەللامە زەمەخشەرى ـــ (1075 ـ 1144) ئەرەب تىل ـ ئەدەبىياتى بـو- يىچە بۇيۇك ئالىم. ئەسلىي ئىسمى ئوبۇلقاسىم شەھابىددىن مەھمۇد بىننى جارۇللا.

كۆڭلىدىكىنى بىلىپ باقاي، بۇ ئىشقا يۈنۈسخان ئالىيلىرى قـ-
زىقماي قالمايدۇ، ئۇنىڭ بىلەن بىر مەسلىھەتكە كېلىشۋالغاندىن
كېيىن، ئاندىن ئىنىم مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى خەۋەرلەندۈرەي،
ئول چاغدا قوشۇلمىسمۇ ياق دېيەلمەيدۇ، قالغان ئىشلارنى شول
چاغدا ئەھۋالغا قاراپ بىر تەرەپ قىلارمەن...»

سانىز مىرزا بىردىنلا ھاياجانلاندى، يەلكىسىنى بېسىپ تۇر-
غان ئېغىر يۈكتىن قۇتۇلغاندەك بولۇپ پەيدەك يەڭگىللىدى، ئۇر-
نىدىن تۇرۇپ قورۇقتىكى خاسخانىسىغا قايتىپ كىردى، مۇلازىم-
لىرىغا بۇيرۇپ قەغەز ـ قەلەم ئەكەلدۈردى.

ـــ بىر پىيالە چاي دەملەپ بېرىپ، ماڭا دەخلى قىلمە-
سۇنلار.

خىزمەتكار ھايال بولماي پەتنۇستا بىر چەينەك چاي بىلەن
بىر پىيالە كۆتۈرۈپ كىردى.

ـــ ئۆزۈم قۇيۇپ ئىچىمەن، ـــ دېدى سانىز مىرزا.

خىزمەتكار پەم بىلەن چىقىپ كەتتى.

سانىز مىرزا چاي ئىچكەچ بىرپەس ئويلىنىۋالغاندىن كې-
يىن، قومۇش قەلەمنى قولىغا ئېلىپ سىياھدانغا مىلىدى.

«ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم

بەگدى خۇداۋەندىلىۋاتى بەرۇسۇل، دۇئايى پاراۋان ۋە
تەھىياتۇ بىپايان ئاداسىدىن بىزلەرگىم بۇيۇك موغۇلىستان-
نىڭ شەۋكەتلىك ئۇلۇسبېگى جەننەتماكان خۇدايداد ھەزرەت-
لىرىنىڭ چەۋرىسى بولمىش يارکەنت ئەمىرى سانىز مىر-
زىدىن بۇيۇك موغۇلىستان تەختگاھىنىڭ ئۇلۇغ پاسبانى
بولمىش تۇغلۇق تۆمۈرخان ھەزرەتلىرىنىڭ پۇشتى، باھادىر
سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ خانزادىسى، تەقدىر ـ
قىسمەت تەتۇرلىكىدىن قازاقلىقتا ياشاۋاتقان تاج ئىگىسى،
تىنچ ۋە خاتىرجەملىكنى قانات يايدۇرغۇچى، يارىملىق خىس-
لەت، ئېسىل پەزىلەتلەرنىڭ ئىگىسى، يۈكسەك ئىرادىلىك،

جاسارەتلىك، دىيانەتلىك، ئادالەتلىك، ئىلىم ۋە ئالىملارنىڭ دوستى، ئاۋامنىڭ باشپاناھى، شەرىئەتنى مۇستەھكەملىگۈچى جانابى يۈنۈسخان ئالىيلىرىغا چەكسىز سالام بولغاي.

ساداقەت ئېتىزىغا ۋاپا گۈللىرىنى تېرىپ پەرۋىش قىلغۇچى ئالىيلىرى بىلەن ئوزا يىلى ئارتۇچ داۋىندا قىسقىلا دىدار ـ غەنىيمەت شەرىپىگە نائىل بولغاندىن بېرى قايتا دىدارلىشىشقا پۇرسەت بولمىدى. مەرھۇم جەننەتمەكان ئاتامدىن نۇرغۇن ئېسىل پەزىلەتلىرىنى ئىشتىكەن، شۇل سەۋەبتىن سۆھبەتلىرىگە داخىل بولۇشنى غايىۋانە ئارزۇ قىلغان بولساقمۇ تا بۈگۈنگىچە ئول ئارزۇيىمىزغا يېتەلمىدۇق. ئەلۋەتتە بۇنىڭ سەۋەبىنى دەپ ئولتۇرمىسىمۇ ئالىيلىرىغا بەش قولدەك ئايان. ياراتقان قۇدرەت ئىگىسى بۇيرۇمىسا، نېسىپ قىلمىسا بەندىسىگە چارە يوق ئىكەن. خەۋەر تاپقانلا، ئىنىلىرى بولمىش شەۋكەتلىك سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى ھەق ھۆكمىگە ئىتائەت گەردىنىنى سۇنۇپ، كۆزلىرىمىزنى ياشلاپ، يۈرەك ـ باغرىمىزنى داغلاپ جانابى ھۆسنى مۇتلەقنىڭ دەرگاھىغا كېتىپ قالدى. ئابا ـ ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان ئۇدۇم بويىچە پەرزەنتى خانزادە دوستىمۇھەممەدخانغا تاج كىيدۈرۈپ تەختتە ئولتۇرغۇزدۇق ۋە ساداقەتمەنلىك بىلەن مۇلازىملىق قىلدۇق. ئول خانزادە ئەسلىدىنمۇ بەتخۇي، تەلۋە، ئىستېداتسىز ئىدى، سەلتەنەت پاسىبانى بولغاندىن كېيىنمۇ ئۆگەنگەن خۇيىنى تاشلىمىدى. تاشلىمىدىلا ئەمەس، تېخىمۇ يامان قىلمىقلارنى چىقارىدى. شەرىئەت ئەھكاملىرىنى كۆزگە ئىلماي، دىنىي ئىسلامىمىزنى ئاياغ ئاستى قىلدى. ئاتا ھازىسىدا شاراب ئىچكەنى ئاز دەپ، باشقا ئەمرلەرگىمۇ سۇر كۆرسىتىپ مەجبۇرەن شاراب ئىچۈردى، ئىككى ئېغىز خالىس نەسىھەت قىلغىنىمىز ئۈچۈن گۇناھكار بولدۇق. بۇ قىلمىقىغا شەرىئەت ھۆكمى بويىچە پەتىۋا بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن شەيخۇلئىسلام

مەۋلانە تاجەددىننىڭ بېشىنى كەستى. مەرھۇم خانىنىڭ كىرپىكىگە توپا قونماي تۇرۇپلا ئوردىدا مۇسىبەت ئورنىدا بەزمە باشلاندى، چىدىغۇسىز خۇنرىزلىقلار بولدى. شول كۈنلەردە بارچە ئەمىرلەرنىڭ دىلى سۇنۇق، كۆڭلى خاتىرجەم ئەمەس. نارازلىقى كۈچلۈك، ئەل ـ يۇرت يېڭى خانىنىڭ ئادالىتىدىن، پەزىلىتىدىن بەتگۈمان بولۇپ تۇرماقتا. ئەلـ ھال، بۇيۇك سەلتەنەتنىڭ، ئەل ـ يۇرتنىڭ بېشىغا كەلگەن كۈلپەتلەرنى، ئول خۇنرىز، بەقىلىق تاجدارنىڭ زۇلۇم ـ ستەملىرىنى بۇ قىسقىغىنا مەكتۇپتا بايان قىلىپ بولماس.

زامانىنىڭ قابىلىيەت ئىگىسى، ئىزباسارلىق مەرتىۋە سىنىڭ ساھىبى، ساۋابلىق بىلەن خاتالىقنى ئېنىق ئايرىغۇچى جانابى ئادالەت ئىگىسىگە شۇنى تەۋەنچىلىك بىلەن ئىلتىماس قىلىمەنكى، ئاباـ ئەجدادلىرىدىن قالغان بۇيۇك تەخت ـ سەلتەنەتنى، ئەل ـ يۇرتنى ۋەيرانچىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇۋېلىش ئۈچۈن شىجائەت كەمەرلىرىنى مەھكەم باغلاپ، ھىممەت تۇلپارلىرىنى چاپتۇرۇپ ئۇشبۇ بەختسىزلىك تۇمانلىرى قاپلاشقا باشلىغان تەسەررۇپلىرىغا يېقىن پۇرسەتتە قەدەم كەلتۈرگەيلا. مۇبارەك پايە قەدەملىرىنىڭ خاسىيىتىدىن، قوللىرىدىكى ئادالەت زۇلپىقارلىرىنىڭ قۇدرىتىدىن ئەل ـ يۇرتنىڭ بېشىدىكى بال ـ قازا تۇمانلىرى تارقاپ، تەخت ـ سەلتەنەت نۇر ـ زىياغا كۆمۈلسە، تاكى بۇ باھانە بىلەن نۇر چەشمە پاكلىرىنى كۆرۈپ ۋە دىدارلىشىپ ئۈچراشماقنى خۇدايىتائالا نېسىپ قىلسا ئەجەب ئەمەس.

ۋە يەنە قۇلەن، ئىلمەن ۋە ھۆكمەن شولكى، بۇ دۇنيا مەيلى مەككار، مەيلى كاج رەپتار، ھېچ ئەۋلىيا ـ ئەنبىيا، ھېچ پادىشاھ ئىسكەندەر زامان، رۇستەمى داستان ۋە جەمشىد دەۋرانىگە ۋاپا قىلمىغان. بەلكى ھەممىسىنىڭ ھالىنى

*خاراب، باغرىنى كاۋاپ ئەتكەندۇر. ئالمىلىرىنى ئاتا تەختـ
گاھىغا دەۋەت قىلىشتىكى مۇددىئا شولكى، بۇ ئالتە كۈنلۈك
ئالەمدە ئەل ـ يۇرتقا ئادالەت ئىستىمەكتۇر. ئەلۋەتتە ئـول
ئەدلى ـ ئادالـەت ئۆزلىرىنىڭ پەزىلەت خەزىنىلىرىدە
كەڭ ـ كۈشادىدۇر. پۇرسەت ـ نۆۋەت پىشىپ يېتىلدى. ئاتا
مىراس تەسەررۇپلىرىغا قەدەم كـەلتۈرۈشنى ئىرادەت قىلـ
سىلا، ۋىلايەتلەردىكى ئەمىرلەرنى كەمىنلىرى ئاياغلىرىغا
جەمئىي قىلۇرمەن، ئۇشبۇ ئىلتىماسىمنى ئويلىنىپ كـۆر.
گەيلا ۋە رەت قىلمىغايلا. بەلكىم كەمىنە مۇلازىملىرىنى
خۇرسەندە ـ بەرھەمەندە ئەيلىگەيلا. ئىنشائاللاھ، دۆلەت ـ
دۇنيالىرى مەئمۇر، تاجۇ تەختلىرى بىتەئەرۇز بولغاي.*

*پات يېقىندا دىدار ـ مۇلاقاتتا بولۇشنى يېگانە
ئالـلاھتىن كـېچە ـ كۈندۈز تىلەپ، يوللىرىغا تەلمۇرۇپ
تۇرغۇچى، ئىلتىپات ئەيلىسىلە پەرزەنتلىرى، ئىلتىپات
ئەيلىمىسىلە نۆكەر ـ مۇلازىملىرى بولمىش يارىكەنت ئەمـ
رى سانىز مىرزا ئىبنى سەييىدئەلى ئالـپ ئىبنى سەييىد
ئەھمەد ئىبنى خۇدايىدادتىن دەپ بىلۇرلا.*

نامە تامام ۋەسسالام.»

سانىز مىرزا يازغان مەكتۇپىنى بىر قۇر ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن ئىسمىنىڭ ئۇستىگە مۆھۈرىنى باستى ـ دە، ئۇنى مەخـ سۇس خەت ـ ئالاقە ئەۋەتىدىغان نەقىشلىك كۆنقاپقا سېلىپ، قاپـ نىڭ ئاغزىنى شام بىلەن پېچەتلىدى. پېچەتنىڭ ئۇستىگىمۇ مـۆ ـ ھۈرىنى باستى، ئاندىن ئەڭ ئىشەنچلىك، ساداقەتمەن نۆكىرى قۇتلۇق پالۋاننى چاقىرتتى.

ــ ئۇدۇل يەتتەكەنتكە بېرىپ يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ قو ـ لىغا تەگكۈزسۇنلار، ــ دېدى ئۇ قۇتلۇق پالۋانغا مەقسىتىنى قىسقىچە بايان قىلغاندىن كېيىن، ــ يولدا قاتتىق ئېھتىيات قىلسۇنلار، يەتتەكەنتكە ماڭغانلىرىدىن ئاغىچىلىرىمۇ بىخەۋەر

قالغاي.

ـــ باش ئۇستىگە، ـــ دېدى قۇتلۇق پالۋان بېشىنى ئېگىپ، ـــ ئۆيدىكىلەرگە خانلىق ئىشلىرى بىلەن ئالدىراشمەن، دەپ قويىمەن.

ـــ ئاللاھ خالىسا ئەتە سەھەردە يولغا چىقسۇنلار. پات ـ يېقىندا خۇش خەۋەرلىرىنى ئاڭلىغايمەن.

ـــ پەرمانبەردارمەن.

قۇتلۇق باھادىرنى ئۇزىتىپ قويغان سانىز مىرزا ئۆزىنى بىردىنلا يەڭگىللەپ قالغاندەك ھېس قىلدى ۋە بارماقلىرىنى پۇكۇپ قۇتلۇق باھادىرنىڭ يەتتەكەنتكە بېرىپ ـ قايتىپ كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتىكى كېتىدىغان ۋاقىتنى كۇن بويىچە تەخمىنىي ھېسابلاپ چىقتى.

※ ※ ※

يەتتەكەنت.

قىرو چۇشۇپ، توختام سۇلار نېپىز مۇزلاپ قىشتىن شەپە بېرىپ تۇراتتى. ياز بويى ھويلا، باغلىرىدا، ئۆگزىلىرىدە يېتىپ ـ قوپۇپ كۇن ئۆتكۈزگەن كىشىلەر ئەمدى قازناقلىرىنى تۇزەشتۇرۇپ، تام ـ تورۇسلىرىنىڭ يوچۇقلىرىنى ئېتىپ، دېرىزە ـ تۆڭلۈكلىرىنى ھىملاپ ، قەغەز چاپلاپ، تام مەش، سەندەل، ئاتەشدانلىرىنى رېمونت قىلىپ قىشنىڭ تەييارلىقلىرىغا چۇشۇپ كەتكەنىدى.

ئاتەشداندىكى ئۆرۈك ئوتۇنىنىڭ چوغىدا ئىللىپ كەتكەن ئىچكىرىكى ساريىدا كۆڭلەكچان ئولتۇرغان يۇنۇسخان زەپەر، لاچىندانە قاتارلىق خۇش پۇراق دورا ـ دەرمەكلەر بىلەن ناۋات سېلىپ دەملەنگەن چايىنى ئالدىرماي ئوتلىغىنىچە قولىدىكى مەكتۇپقا قاراپ خىيالغا پاتقاندى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ ئىچكى تۇيغۇلىرى تولىمۇ ھاياجانلىق، تىنچسىز ئىدى. سانىز مىرزىنىڭ مەكـ

تۇپىدىكى ھەر بىر جۈملە قۇلاق تۇۋىدە توختىماي جاراڭلايتتى. دەرھاللا موغۇلىستانغا ئاتلانغۇسى، كېچە ـ كۈندۈز ئارزۇ قىلىپ كەلگەن تاجۇ تەختنى قولىغا ئالغۇسى كېلەتتى. ئۇ ۋەسۋەسىگە چۈشۈپ قالغانىدى.

«سانىز مىرزا راست ئېيتىدۇ، پۈرسەت، نۆۋەت دېگەن مانا مۇشۇ. ياراتقان ئىگەم ئەمدى نۆۋەتنى ماڭا بەرگەن ئوخشايدۇ، نا-ئىنساب، تەۋپىقسىز ئىنىم ئىسان بۇغاخانىڭ ۋاپاتى بىلەن تەڭ لەشكەر تارتقان بولسام دوست ـ دۈشمەنلىرىم مېنى نامەردلىكتە ئەيىبلەيتتى، مەنمۇ ۋاپاغا جاپا قىلغانلارنىڭ تىمسالى بولۇپ قالاتتىم، ھازىر ئۇنىڭ ئوغلى سەلتەنەتنىڭ ھوددىسىدىن چىقال-ماپتۇ، بەلكى ئەمىر ـ بەگلىرىنى رەنجىتىپ، سەلتەنەتتىن سو-ۋۇتۇۋېتىپتۇ، ئەلۋەتتە، تەخت ـ سەلتەنەتكە ھەقىقىي بىر ئىس-تىداد ئىگىسى پاسىبان بولۇشى كېرەك. مەندىن باشقا يەنە كىم موغۇلىستان سەلتەنەتىنىڭ خانلىق تاجىنى كىيىشكە مۇۋاپىق كەلسۇن؟ سانىز مىرزا بۇ مەكتۇپىنى باشقىلاردىن سىر تۇتۇپ ئۆز نامىدىلا ئەۋەتىپتۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە قەشقەر ئەمىرى بولمىش ئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ بىر ئېغىزمۇ گەپىنى قىلە-ماپتۇ، ئەھۋالدىن قارىغاندا ئىنىسىدىنمۇ سىر تۇتقان بولسا كېرەك. ئەگەر ئاغا ـ ئىنى ئىككىسى بىرلىشىپ مېنى تەختكە تەكە-لىپ قىلغان بولسا ئىدى، ئىشلار تېخىمۇ ئاسانلاشقان بولار ئىدى، مەنمۇ بۇنچە ئىككىلەنمەس ئىدىم. راست، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئىنىم سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا كۆيۈ ئوغۇل بولۇپ كۆرە-گانلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەنىدى. شۇڭا ئۇنىڭ ئاغىسىنى قوبۇ-لىشى ناتايىن، ئۇ قېيىنئاغىسى بولمىش سۇلتان دوستمۇھەم-مەدخانىنىڭ سەلتەنەتىنى ساداقەتمەنلىك بىلەن جان تىكىپ قوغدايدۇ. قەشقەرنى قولغا ئالماي تۇرۇپ موغۇلىستان تەسەررۇپى-نى ئىستىلا قىلىش مۇمكىن ئەمەس. سانىز مىرزا بولسا قەشقەر-نىڭ ئەمەس، ياركەنتنىڭ ئەمىرى. شۇڭا، بۇ ئىشتا يەڭگىلتەكلىك

قىلمىغان تۇزۇك. گەرچە ھازىر موغۇلستاندا ئەمىر سەييىدئەلى ئالپتەك تەدبىرلىك، جاسارەتلىك باھادىر ـ سەركەردىلەر يوق دېيەرلىك بولسىمۇ، يەنىلا سەل قاراشقا بولمايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قولۇمدا تۇزۇك سەركەردە ـ لەشكەرلەرنىڭ تاينى يوق. ئازغىنە سەركەردە ـ لەشكەرلەر بىلەن تەۋەككۇل قىلسام مەغلۇبىيىتىم ئۆتكەن قېتىمقىدىنمۇ ئېچىنىشلىق بولىدۇ، بەلكىم سانسىز مىرزا ۋە بىر قىسىم ۋىلايەتلەرنىڭ ئەمىرلىرى ماڭا ھەمدەمە بولۇشمۇ مۇمكىن، ئەمما موغۇلستانىنىڭ ئاساسلىق لەشكىرىي كۈچى يەنىلا قەشقەر بىلەن ئاقسۇدا، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرى سەمەرقەنتتە بولغان بولسا ئىدى، ئۇنىڭدىن كۆمەكلىشىشكە بەرەر تۇمەن لەشكەر سورىغان بولاتتىم، ھازىر سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرى ئەزەربەيجان، ئىراق زېمىنىنى ئىستىلا قىلىش بىلەن ئالدىراش، گەرچە نۇسرەت خەۋەرلىرىنى ئاڭلاپ تۇرغان بولسامۇ، سەمەرقەنتكە قاچان قايتىپ كېلىشىنى مۆلچەرلىمەك تەس. تولىمۇ ئەپسۇس، بۇ ئىش ئەجەبمۇ بىر قاملاشمىغان پەيتكە توغرا كېلىپ قالدى دېسە...»

ھەئە، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بۇرگە سۇلتان باشچىلىقىدىكى دەشتى قىپچاقتىن كەلگەن ئۆزبېك لەشكەرلىرىنى پۇتۇنلەي تارمار قىلغاندىن كېيىن، تەخت دەۋاگىرى بولمىش مۇھەممەد جۇگىنى شاھرۇخىيە قەلئەسىدە قامىۋالدى. ئۇنىڭ دەشتى قىپچاقتىن كەلگەن باسقۇنچىلار ئۈستىدىن غەلىبىگە ئېرىشكەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان ھۈسەيىن بايقارا خېلىلا چۆچۈدى ۋە تەئەررۇز قىلىشنى توختىتىپ يارىشىشنى تەلەپ قىلدى. دەشتى قىپچاق ھۆكۈمدارى سۇلتان ئوبۇلخەيرخاننىڭ ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن قايتا لەشكەر تارتىپ كېلىش ئېھتىمالىنى نەزەردە تۇتقان ئەبۇسەئىد مىرزا ھۈسەيىن بايقارانىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ يارىشىشقا قوشۇلدى. ئۇنىڭ ھۈسەيىن بايقارا بىلەن ياراشقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملارنى ئەۋە-

تىپ ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ غەلىبە ـ نۇسرىتىنى تەبرىكلىدى ۋە ساداقىتىنى بىلدۇردى، دېمەك، ئەبۇسەئىد مىرزا بارلىق رەقىبلىرى ئۈستىدىن تولۇق غەلىبە قىلدى.

ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ بىردىنلا كۆچىيىپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلغان ئوبۇلخەيرخان بولسا ئىھتىيات قىلىپ قالدىمۇ يا-كى نۇرغۇن لەشكەرلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن قايتا لەشكەر تارتىشقا جۈرئەت قىلالمىدىمۇ ئەيتاۋۇر ئۆز نېسىۋىسىگە شۈكۈر قىلىپ دۇشمەنلىك قىلىشقا پېتىنالمىدى.

ھەر تەرەپتىن خاتىرجەم بولغان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا شاھرۇخىيە قەلئەسىگە قامىلىپ قالغان مۇھەممەد جۇگىنى يوقىتىشقا ئالدىرىماي، قەلئەنى قامال قىلىشنى چىڭىتتى. خېلى كۆپ سەركەردە ـ لەشكەرلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان مۇھەممەد جۇگى ئون ئاي بولغاندا قامالغا بەرداشلىق بېرەلمەي، سىرتتىن كېلىدىغان ياردەمدىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپ، ھاياتىنى قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن ماۋەرائۇننەھر، خۇراسان، ھەتتا پەرغانە ۋادىسىدىكى دىن پېشۋالىرىنىڭ پىركالانى بولمىش ئىشان شەيخ خوجا ئەبەيدۇللا ئەھرارنى ئارىغا سېلىپ سۇلھى تەلەپ قىلدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ ياجىئەسىدىن كېيىن، ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ نوپۇزى قاتتىق تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، ئۇنىڭغا ئېتىبارسىز قاراپ، ئىشان شەيخ خوجا ئەبەيدۇللا ئەھرارغا مۇرىت بولغانىدى. سەلتەنەت ئىشلىرىغا ئارىلاشمايدىغان، مۇرىت ـ مۇخلىسلىرىغا سۇلۇكتىن باشقا تەرغىبات ئېلىپ بارمايدىغان، سەمەرقەنت شەھرىنىڭ سىرتىدىكى ئازغىنە يېرىنى ئۆز قولى بىلەن تېرىپ، چىققان ھوسۇلىنى يەپ كۈن كەچۈرىدىغان، مۇرىت ـ مۇخلىسلىرى دۇئا قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ كەلگەن ئاشلىق، مال ـ چارۋا، پۇل ـ پۇچەكلەرنى نامرات كىشىلەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بېرىدىغان، شۇ سەۋەبلىك ئاۋام ئارىسىدا يۇكسەك نوپۇزغا ئىگە بولغان

بۇ ئىشاننى ئەبۇسەئىد مىرزا بەكمۇ ھۆرمەتلەيتتى، پات ـ پات ھۇزۇرىغا بېرىپ ئىستىقامەتتە بولاتتى، ئەمىر ـ مەرۋىلىرىنى، تەبلىغلىرىنى ئاڭلايتتى، شۇڭا ئۇ ئىشان خوجا ئەبەيدۇللا ئەھرار ـ نىڭ مۇھەممەد جۇگىغا ھاياتلىق يولى بېرىش ھەققىدىكى نەسىھە ـ تىنى ئاڭلىغاندا «ياق» دېيىشكە جۇرئەت قىلالمىدى. مۇھەممەد جۇگىنى ئۆلتۈرمەسلىككە ۋەدە بەردى، قۇرئان تۇتۇپ قەسەم قىلـ دى. شۇنىڭ بىلەن ئىشان خوجا ئەبەيدۇللا ئەھرار شاھرۇخىيە قەلئەسىگە كىرىپ مۇھەممەد جۇگىغا ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ۋەدـ سىنى يەتكۈزدى ۋە سۆزلىرىنىڭ راست ئىكەنلىكىنى بىلدۇرۇپ قۇرئان تۇتتى. ھايات قېلىشقا كۆزى يەتكەن مۇھەممەد جۇگى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىغا تەسلىم بولغانلىقىنى جاكارلىدى. ئۇ ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ چاڭگىلىدىن بېشىنى ئامان ـ ئېسەن ئېلىپ چىقالىسا، يەنە ئۇدۇل دەشتى قىپچاققا بېرىپ سۇلتان ئوبۇلخەيـ رىخاندىن مەدەت تىلەشنى ياكى ھۇسەين بايقارا، ئوبۇلقاسىم بـا ـ بۇر مىرزىلار بىلەن قايتىدىن ئىتتىپاق تۈزۈپ كۈچ توپلاپ، سە ـ مەرقەنت تەختگاھىنى قولغا ئېلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. بىراق ئۇ تاش ساناپ بولغىچە سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا قۇم ساناپ بولغانىدى، گەرچە ئۇ ۋەدىسىدە تۇرۇپ مۇھەممەد جۇگىنى ئۆلـ تۈرمىگەن بولسىمۇ، ئۇنى دەرھال نەزەربەند قىلىپ ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىغا ئىبرەت قىلىش ئۈچۈن ھىراتقا ئەۋەتتى ـ دە، تو ـ لىمۇ مۇستەھكەم بولغان ئىختىياردىدىن قەلئەسىگە سولاپ قويـ دى. خام خىياللىرىنىڭ بەربات بولغانلىقىنى ھېس قىلغان مۇ ـ ھەممەد جۇگى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى ۋەدىسىدە تۇرمىدى دەپ ئەيىبلىدى. ئەبۇسەئىد مىرزا ئۇنىڭغا: «مەن سېنى ئۆلتۈرمەسـ لىككە ۋەدە قىلغان، ۋەدەمدە تۇردۇم. مانا بېشىڭ تېخىچە يەلكەڭدە تۇرۇپتۇ» دەپ جاۋاب بەردى. ئىشان شەيخ خوجا ئەبەيدۇللا ئەھرار بولسا بۇ دەۋاغا قايتا ئارىلاشمىدى. ئەركىنلىكىدىن، ئارزۇ ـ ئار ـ مانلىرىدىن ئايرىلغان مۇھەممەد جۇگى ئۇمىدسىزلىك ئىلكىدە

ئۇزاق ئۆتمەي ئىختىيارىددىن قەلئەسىدە ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىغا ئۇلىشىپلا، ھىرات ھۆكۈمدارى ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىمۇ كېسەل بىلەن ۋاپات بولدى. شاھرۇخىيلارنىڭ تەخت ــ سەلتەنەت دەۋاسى قىلىشىدىن ئەنسىرىگەن ئەبۇسەئىد مىرزا ئانچە خالاپ كەتمىسىمۇ ئۆز سەلتەنەتىنىڭ مۇقىملىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئو-بۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ بىر تۇغقان قېرىندىشى ــ ئاكىسى سۇلتان مۇھەممەد مىرزىنىڭ ئوغلى يادىكار مۇھەممەد مىرزىنى ھىراتنىڭ ئەمىرلىكىگە تەينىلىدى.

ئەنە شۇ تەرىقىدە ماۋەرائۇننەھر سەلتەنەتىنى قورقۇنچلۇق دەۋاگەرلەردىن خالاس قىلغان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا سەمەر-قەنتنى چوڭ ئوغلى ئەھمەد مىرزىغا قالدۇرۇپ، ھۆكۈمرانلىقىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش ۋە كېڭەيتىش ئۈچۈن، خىللانغان سەر-كەردە ۋە لەشكەرلىرى بىلەن زور قوشۇن تەشكىللەپ ئىراق، ئە-رەبىستان[1]لارنى ئىستىلا قىلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلغانىدى. مانا مۇشۇ سەۋەبتىن يۇنۇسخان سانىز مىرزىنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ موغۇلىستانغا لەشكەر تارتىشقا تەۋەككۈل قىلالمىدى. ئە-بۇسەئىد مىرزا سەمەرقەنتتە بولغان بولسىدى، ئىش باشقىچە بولاتتى. ئامالسىز قالغان يۇنۇسخان تەقەززا بولۇپ تۇرغان سانىز مىرزىغا ئۇمىد بېغىشلىغۇچى ئىبارىلەر بىلەن جاۋاب مەكتۇپ يېزىشقا كىرىشتى:

«بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم

ئەسسالامۇئەلەيكۇم ساداقەت ئەھلىنىڭ سەركەردىسى، ۋاپا بوستانىنىڭ ناۋاكەش بۇلبۇلى، خۇش خەۋەرلەرنىڭ مەنبەسى، شېرىن زەبانلىقنا شەكەر مەسەللىك باھادىر ئوغلان ئەمىر سانىز مىرزا جانابلىرىغا كەمىنە يۇنۇسخاندىن بىھىساب سالام ۋە دۇئالار بولغاي.

① ئەرەبىستان ــ ھازىرقى ئىران تەۋەسىدە.

ئەۋەتكەن مۇبارەك مەكتۇپلىرىدىن مۇددىئالىرىنى بە-لىپ تولىمۇ سۆيۈندۈم. ئەل ـ يۇرت بېشىغا كۈلپەت چۈش-كەنـدە ئابا ـ ئەجـدادلىرىمـز قان كېچىپ تـىكلىگـەن تەخت ـ سەلتەنەتنىڭ غېمىنى يېگەنلىكلىرىگە يۈزمىڭ تەسەننا. بۇيۇك موغۇلىستان سەلتەنەتىنى دانىشمەن بابائى بـۈزرۈكلىرى بـولمىش شـەۋكەتلىك ئۇلۇسبېگى خۇدايـداد ھەزرەتلىرى ۋە باھادىر پەدەرۇ بۈزرۈكلىرى بولمىش جاسا-رەتلىك، تەڭداشسىز ئەزىمەت سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرى ساداقەتمەنلىك بىلەن قوغداپ، خان ـ سۇلتانلارغا توغرا يول كۆرسىتىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن ھالا بۈگۈنكى كۈنگە كەلگۈچە ئون سەككىز مىڭ ئالەمدە ئۆز شانۇ شەۋكىتىنى يوقاتماي كەلدى. كۆڭلۈمدىكى نەق گەپنى قىلسام، ئىلگىرى جەننەتماكان پەدەرلىرى سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرىدىن رەنجىپ، ئۇنى ئەشەددىي دۈشمىنىم قاتاردا ساناپ كەلگە-نىم راست. لېكىن، ئۆتكەن قېتىم ئول تەدبىركارنىڭ ئالـ-تۇندەك ببباھا نەسىھەت، ئۆگۈتلىرى پۈتۈلگەن قىممەتلىك مەكتۇپىنى نەزەرگە ئىلماي قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ بېرىپ قاتتىق يېڭىلگەندىن كېيىن، تۈركىستانغا قايتىپ كېلىپ ئۇزاق ئويلاندىم. كېيىن خاتۇن ـ بالىلىرىم ئامان ـ ئېسەن قايتىپ كەلدى. شۇ چاغدىلا ئاندىن بۇ ياخشىلىقلارنىڭ پە-دەرلىرىنىڭ سەۋەبىدىن بولغانلىقىنى، مۇھىمى ئەسىرگە چۈشۈپ ئىنىم سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ ئالدىدا رەسۋايى ئەزىم بولۇش خەۋپىدىن قۇتۇلۇپ قالغىنىمنى ھېس قىلدىم ۋە ئارتۇچ داۋۇنىدا سىلىنىڭ نېمە ئۈچۈن شۇنچە نۇرغۇن لەشكەرلەر بىلەن ئالدىمنى توسۇغان بولسىمۇ قىلچىلىك زەخمەت يەتكۈزمەي يول بەرگەنلىكلىرىنىڭ تېگىگە يەتتىم. ئەسلىدە پەدەرلىرى بول ئىشلارنىڭ ھامان بىر كۈنى ۋاقتى ـ سائىتى كېلىدىغانلىقىغا ئىشەنگەنىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۆچ ـ ئاداۋەتنى كۆڭلىمىزدىن كۆتۈرۈۋەتتۇق. ئۇزاق

ئۆتمەي پەدەرلىرىنىڭ قازا قىلغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ تو-
لىمۇ قايغۇردۇق. لېكىن بۇنى پۈرسەت دەپ بىلىپ لەشكەر
تارتىش نىيىتىدە بولمىدۇق، كېيىن ئىنىم ئىسان بۇغاخاز-
نىڭ قازا قىلغانلىقىدىن خەۋەرلەندۇق، كۆڭلىمىز يېرىم
بولدى. ئەمما مەردلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ۋاپاغا جاپا قىل-
ماسلىق ئۈچۈن يەنىلا غەيرىي نىيەتتە بولمىدۇق. ياراتقان
ئىگەسىنىڭ پېشانىمىزغا پۈتكەن رىزقى ـ نېسىۋىمىزنى
سەۋرچانلىق بىلەن كۈتتۇق. ئاتا ـ ئەجدادلارنىڭ سەبرىنىڭ
تېگى ئالتۇن دېگىنى راست ئىكەن. مانا ئاخىر ئۆزلىرىدىن
خۇش خەۋەر كەلدى. قىممەتلىك تەكلىپلىرىنى بىر ئەمەس،
مىڭ جېنىم بىلەن قوبۇل قىلىمەن. شىجائەت كەمىرىمىز
بىلىمىزگە مەھكەم باغلاقلىق، ھىممەت تۇلپارىمىز بولسا
ھەرقاچان شاشتۇر، ئەمما كى كۆڭلىمىزدە كىچىككىنە بىر
تۇگۈچ باردۇر. ئۇ بولسىمۇ ھازىرقى تەخت ساھىبى سۇلتان
دوستۇمۇھەممەدخاندۇر. نېمىلا بولمىسۇن ئۇ بىزگە جىيەن
پەرزەنتتۇر. ئۇنىڭ خۇنرىزلىقى، تەنتەكلىكى، تەلۈلۈكى،
كەم ئەقىللىقى، پەزىلەتسىزلىكى ھەمدە سەلتەنەت ساھىبى
بولۇش لاياقىتى يوقلۇقى سىلى قاتارلىق ئوردا ئەمىرلىرى-
گە ئايان بولسىمۇ، لېكىن باشقا ئەل ـ ئۇلۇسنىڭ سۇل-
تان ـ ھۆكۈمدارلىرىغا تېخىچە سىر دۇر. شۇل تاپتا ئۇلار
ئول تەلۇە سۇلتانىنى ئاتىسىنىڭ ۋاپاتى سەۋەبلىك جۇدالىق
دەردىدە يۈرەك ـ باغرى قان، كۆزلىرى ياش دەپ بىلۇرلەر.
مۇشۇنداق ۋاقىتتا تەخت دەۋاسى قىلىپ يەنە لەشكەر تارتىپ
بارسام ئەغيارلىرىملا ئەمەس، دوستلىرىمۇ مېنى ۋاپاغا
جاپا قىلىپ، كىچىك بالىنى بوزەك قىلىپ تەخت تارتىۋالدى
دەپ پىتنە قىلۇر ھەم جاھان باھادىرلىرى مېنى كۆزگە
ئىلماس، باھادىرلار قاتاردا ناممنى ئاتىماس. بۇنداق بەد-
نامغا قېلىپ موغۇلستان تەختىدە ئولتۇرغۇچە كىچىك
بولسىمۇ تۈركستان، سايرام، يەتتەكەنتنىڭ ئەمرلىكىنى

قىلغىنىم مىلك ئەۋزەل. ناۋادا ئىنىلىرى ـــ قەشقەر ئەمىرى بولمىش مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا سىلىنىلك ئول مۇددىئالـ رىغا مۇشتاق بولغان، باشقا ئەمىرلەرمۇ بىرلىكتە قۇرۇلتاي چاقىرىپ دوستمۇھەممەدخانىلك سەلتەنەتنى بىكار قـ لمشقا بىرلىككە كەلگەن بولسا ئىدى، ئول چاغدا ئىش باشـ قىچە بولاتتى. مەنمۇ خاتىرجەم ھالدا ئول ئاتا مىراس تەـ سەررۇپۇمغا بىمالال قەدەم كەلتۈرگەن بولۇر ئەردىم. شول باغىستىن بۇ ئىشتا يەنىلا ئالدىرىماسلىق قارارىغا كەلدىم، ئۆزلىرىمۇ ئېھتىياتچانلىق بىلەن پۇرسەت كۈتكەيلا. پات ـ پات خەت ـ خەۋەر ئېلىشىپ تۇرايلى، ئاللاھ خالىسا پات ـ يېقىندا مەقسەت، مۇددىئايىمىزغا يەتكەيمىز.

ھە راست، قىممەتلىك مەكتۇپلىرىدىن ئۆزلىرىنى بىزگە پەرزەنت ھېسابلىغانلىقلىرىنى بىلىپ خۇشاللىقىمـ دىن بېشىم كۆككە تاقاشتى. سىلى ئۆزلىرىنى بىزگە پەر ـ زەنت ھېسابلىغان ئىكەنلا، بىزمۇ سىلىنى قان ـ قېرىنداش ھېسابلايمىز. بەلكىم شول دەقىقىدە سىلىنى قان ـ قېـ رىنداش ئەمەس، جانۇ تېنىمنىلك بىر قىسمى ھېس قىلماقـ تىمەن.

ئەللامەلەر جەلك ئۈچۈن قىلىچىڭنى قولۇڭغا ئالغـ نىڭدا ئاستىرتىن يارىشىش يولىنىمۇ ئىزدىگىن، دەپتـ كەن. ئەلۋەتتە سىلى بىلەن مەن بىرلىشىپلا بۇيۇك مەقسەتـ لەرنى رويابقا چىقىرىشىمىز بەسىي مۇشكۈلدۇر ۋە بەلكىم نۇرغۇن بىھۇدە قان تۆكۈلۈشلەرگە سەۋەبكار بولۇپ قالـۇر ـ مىز. ئۇشبۇ سەۋەبتىن مۇددىئالىرىمىزنى بىلدۇرۇپ، باشقا ئەمىرلەرنىلك كۆڭلىنى مايىل قىلىشقىمۇ تىرىشقايلا، مەنمۇ ھەم بۇ تەرەپتىن ئىشەنچلىك كىشىلىرىمنى ئەۋەتىپ، ئۇلارنىلك يۇرىكىگە قول سېلىپ باقاي. بۇ گەپلەرنى قىلـ شىم قانداقتۇر ئول تەلۋە، جاھىل، خۇنرىز، شەھۋەت ۋە ھاۋايى ـ ھەۋەسكە قۇل بولغان دوستمۇھەممەدخاندىن

قورقمانلىقىمدىن ئەمەس. مەن پەقەت ئاللاھتىن قورقمايدىغانلاردىن قورقىمەن، ئېھتىيات قىلىمەن. چۈنكى، ئاللاھتىن قورقمايدىغان بەندىنىڭ قولىدىن ھەر بالا كېلىدۇ. سىلىنىمۇ شول باغىستىن ئاگاھلاندۇرىمەن، قاتتىق ئېھتىيات قىلىڭلار. شۇبھىلىك تائاملارغا زىنھار ئېغىز تەگمىسۇنلار. ئاۋام زالىمدىن قاچىدۇ ۋە ئۇنىڭ يامان نامىنى جاھانغا بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىغىچە تارىتىدۇ. بىلكىم دوستىمۇھەممەدخانىڭ يامان نامى، خۇي ـ مىجەزىمۇ پات ـ يېقىندا خەلقئا ـ لەمگە ئاشكارا بولغۇسى.

سىلى بىلەن دىدار ـ مۇلاقاتنا بولۇشنى ھەرقاچان ئىزدەپ تۇرغۇچى يۇنۇسخاندىن دەپ بىلۇرلا.

نامە تامام ۋەسسالام.»

※ ※ ※

يۇنۇسخانىڭ جاۋاب خېتىنى ئالغان قۇتلۇق باھادىر ئاق قار، كۆك مۇز بىلەن قاپلانغان خەتەرلىك تاغ ـ داۋانلاردىن جېنىنى ئالىقىنىغا ئېلىپ قويۇپ ئېشىپ، قىش ئاخىرلىشاي دېگەندە ياركەنتكە يېتىپ كەلدى. بۇ كۇنى ياركەنت شەھىرىدە لەپىلدەپ قار يېغىۋاتاتتى. سانىز مىرزىنىڭ تۆت تال ئاتەشدان قويۇلغان خىلۋەتخانىسى تولىمۇ ئىسسىق ئىدى. خەتنى سانىز مىرزىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن قۇتلۇق باھادىر قولاق ـ بۇرۇنلىرى ئۇششۇپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ئىسسىققا پەقەتلا چىدىيالمىدى.

ـــ بېرىپ ئارام ئالسۇنلار، ھېلىغىچە دەرگاھلىرىغا تېۋىپ ئەۋەتمەن، ـــ دېدى سانىز مىرزا مىننەتدارلىق بىلەن، ـــ جاپا تارتتىلا، ئاللاھ خالىسا كۆرسەتكەن تۆھپىلىرى ئىنئامسىز قالماس.

ئۇ قۇتلۇق باھادىرنى ئۇزىتىپ قويۇپ خەتكە كۆز تاشلىدى ۋە يۇنۇسخانىڭ كۆرسەتكەن سەۋەبلىرىنى ئورۇنلۇق دەپ ھېسابلىدى.

«... تۆمۇر قىزىدى، ئەمدى ئۇنى ۋاقتىدا سوقۇش كېرەك.

ئاۋۋال ئىنىم مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىلەن كۆرۈشەي. ئۇنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرەلىسەملا باشقا ئەمىرلەرنىڭ ئىشى ئاسان. بولۇپمۇ خوتەن ئەمىرلىرى بولمىش ئاغا ـ ئىنى خانىمزەر مىرزا بىلەن قۇلنەزەر مىرزىلار گېپىمنى ھەرگىز يىرمايدۇ. خوتەن، ياركەنت، قەشقەر ئەمىرلىرى بىرلەشسەكلا باشقا ۋىلايەتنىڭ ئەمىرلىرى ئۆزلۈكىدىن سېپىمىزگە قوشۇلىدۇ. ئول چاغدا سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىمۇ ئارتۇقچە ۋەسۋەسىدە قالمايدۇ، ئىش بۇ دەرىجىگە يەتكەندە تەلۈە سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ تەختنى بىكارلىماسلىققا ھەددى ئەمەس. ئوردىدا ئول خۇنرىزنى كىممۇ قوللار؟ گەپ مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىدا، ئاۋۋال مۇددىئايمىنى چىرايلىقچە دەپ باقاي، ئۇنىمسا ئاغىلىق ھۆرمىتىم بىلەن مەجبۇرلارمەن...»

61

مىلادىيە 1463 ـ يىلى، قەشقەر.

كۆكلەم پەسلى بىلەن باشلانغان غۇر ـ غۇر شامال خۇددى قىشنىڭ جاھىل سوغۇقىنى ھەيدىمەكچى بولغاندەك بېقىمسىز ھۇۋۇلدايتتى. توڭلار ئېرىپ، دەل ـ دەرەخلەرگە سۇ يۈگۈرگەن، سۇۋادانلار پوتلا بولۇپ، سۆگەتلەر بىخ چىقىرىشقا باشلىغان بولسىمۇ كىشىلەر تېخىچە قىشلىق كىيىملىرىنى، پاختىلىق ئىشتان ـ تونلىرىنى، جۇۋىلىرىنى تاشلىمىغانىدى.

ئىككى يىلدىن بېرى سىل كېسىلى بىلەن ئاغرىپ ياتقان ئۇز سۇلتان مەلىكىنىڭ كېسىلى كۆكلەم پەسلى بىلەن تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئورۇن تۈتۈپ يېتىپ قالغانىدى. خىزمەتكارلار چوڭ ـ كىچىك تەرىتىگە قاچا تۇتاتتى، گەپنىمۇ نا-

ھايىتى قىينىلىپ قىلاتتى، زەن سېلىپ تىڭشىمىسا نېمە دەۋاتـ
قانلىقىنى بىلگىلى بولمايتتى. ئىلگىرى خېلىلا بەستلىك كەلگەن
مەلىكىنىڭ ھازىر ئەتلىرى سىزىپ، ئورۇقلاپ، بەئەينى ئالتە ـ
يەتتە ياشلىق بالىدەك بولۇپ قالغانىدى. ئانىسىنىڭ ئايىغىدا ئولـ
تۇرغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئىككى يىلدىن بېرى ئانىسىنى
چىرمىۋالغان رەھىمسىز كېسەلنىڭ ئالدىدا بىئىلاجلىقتىن شۇمـ
شىيىپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولغانىدى.

«مەلىكە ئالىيلىرىنىڭ بىرنەچچە كۈنلۈك ۋاقتى قالغانىدەك
قىلىدۇ، قولىمىزدىن كېلىدىغان ئامالالارنىڭ ھەممىسىنى قىلىپ
كۆردۇق، تەقدىر شۇنداق ئوخشايدۇ، كەچۈرگەيلا ئەمىر جانابلـ
رى» دېگەنىدى ئەتىگەن مەلىكىنىڭ تومۇرىنى تۇتقان تېۋىپ راست
گەپنى قىلىپ.

مانا شۇندىن بېرى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ قولى پەقەتلا
ئىشقا بارمىدى. ئىككى كۈندىن بېرى ئۇ ئاقسۇغا بېرىشنىڭ تەيـ
يارلىقىنى پۈتتۈرۈپ بولغانىدى، ئاقسۇغا بارمىسا قەتئىي بولـ
مايتتى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخان تەختتە ئولتۇرغاندىن بېرى
سەلتەنەت ئىشلىرىغا پەقەتلا كۆڭۈل بۆلمىگەنىدى، كۈنلىرىنى
شارابىبازلىق، خوتۇنبازلىق، بەزمە ـ مەشرەپ بىلەن ئۆتكۈزۈۋاتاتـ
تى. شەيخۇلئىسلام مەۋلانە تاجىددىننى ھېسابلىغاندا ھازىرغىچە
ئوردىدىكى ئالىي دەرىجىلىك ئەمىرلەردىن سەككىزىنىڭ كاللـ
سىنى ئالغانىدى. كاللىسىدىن ئايرىلغان تۆۋەن دەرىجىلىك ئەـ
مىرلەر، ئاددىي مۇلازىم، مەھرەملەرنىڭ سانى يۈزدىن ئاشاتتى.
شۇ سەۋەبلىك ئەمىرلەر ئوردىدىن قېچىشقا باشلىغان بولۇپ، نارا ـ
زىلىق سادالىرى باش كۆتۈرۈپ قالغانىدى. بۇنى ئاز دېگەندەك
سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ھەرىمگە ئىككى كۈندە بىر دېگۈدەك
قىز كەلتۈرگۈزەتتى. مەيلى مەرتىۋىلىك ئەمىرلەرنىڭ قىزلىرى
بولسۇن، مەيلى باي ـ زەردارلارنىڭ قىزلىرى بولسۇن، مەيلى ئاۋـ
رۇيلۇق زېمىندارلارنىڭ قىزلىرى بولسۇن ۋە ياكى ئاددىي ئاۋام ـ
نىڭ قىزلىرى بولسۇن، كۆزىگە چىرايلىق كۆرۈنسىلا ھەرىمگە

بۇيرۇيتتى. خەزىنىدىكى پۇللارنى سۇدەك خەجلەيتتى، كۇندە دې-
گۇدەك بەزمە ـ باراۋەت ئۇيۇشتۇراتتى. ئۇنى بۇ ئىشتىن توسۇ-
غانلار، نەسىھەت قىلغانلار شۇ ھامان كاللىسىدىن ئايرىلاتتى،
مال ـ دۇنيالىرى مۇسادىرە قىلىناتتى. كىشىلەر سەككىز ـ ئون
ياشلىق قىزلىرىنىمۇ ئىچكىرى قازناقلىرىغا سولاپ بېقىشقا مەج-
بۇر بولغانىدى. ئاقسۇدىلا ئەمەس، يۇرت ـ يۇرتلاردىمۇ نارازى-
لىقلار، پىتنە ـ پاساتلار، ئىسيان ـ تەلىكىلەر باش كۆتۈرۈپ
قالغانىدى. شۇ سەۋەبتىن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ بىر پۇتى
قەشقەردە، بىر پۇتى ئاقسۇدا بولۇپ قالغانىدى. ئۇ دوستمۇھەم-
مەدخاننى بۇ يامان پەيلىدىن توسۇيالمىغىنى بىلەن كۆڭلى رەنجە-
گەن، دىلى ئازار يېگەن، نارازى بولغان ئەمىرلەرگە كۆڭۈل قو-
يالايتتى، تەسەللى بېرەلەيتتى، نەسىھەت قىلالايتتى. ئۇ ئەنە ئا-
شۇنداق بىر تالاي ئالدىراشچىلىقلار سەۋەبىدىن ئانىسىنىڭ ھالە-
دىن خەۋەر ئېلىشقا ۋاقىت چىقىرالمىغانىدى.

ئوردىدىكى ئىشلارنى بىلمىگەن، ئاڭلىمىغان بولۇپ قۇلاق
يوپۇرۇپ، بېشىنى ئىچىگە تىقىۋالاي دېسە، ئالمادىس پايتەختتە
خاندىن نارازى بولغان ئەمىرلەرنىڭ توپىلىڭى كۆتۈرۈلۈپ قالسا،
بېسىقتۇرماق تەسكە توختايتتى. بەلكىم ئىش يامىنىغا ئۆرۈلۈپ
قالسا تەپرىقىچىلىك، ئىچكى يېغىلىق بولۇپ سەلتەنەتنىڭ ئۇلى
تەۋرەيتتى. شۇڭا بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش تولىمۇ زۆرۈر ئىدى. ئۇ
قەشقەردىن خېلىلا خاتىرجەم ئىدى، مەرھۇم دادىسى سەييىدئەلى
ئالپىنىڭ پېشقەدەم سەركەردىسى ئالچىنبەگ قەشقەرنىڭ ھۆكۈمەت
ئىشلىرىنى بىر قوللۇق، جايىدا بېجىرەتتى. ئاقسۇدا تۇرۇۋاتقان
دېسە، ئانىسىنىڭ كېسىلى كۈندىن ـ كۈنگە ئېغىرلىشىپ قال-
غاچقا خاتىرجەم بولالمايتتى. تۇنۇگۈن تېخى سۇلتان دوستمۇ-
ھەممەدخاننىڭ مەستچىلىكتە يوقلاڭ سەۋەب بىلەن لەشكىرى
دۇاننىڭ ئورۇنباسار ئەمىرى ئوسمان يەھيانىڭ كاللىسىنى ئال-
غانلىق خەۋىرى كەلدى. ئوسمان يەھيا لەشكىرى دۇاندىكى يۇز ـ
ئابرۇيلۇق، ساداقەتمەن سەركەردىلەرنىڭ بىرى ئىدى. لەشكىرى

دۇاننىڭ ئەمىر كەبىرلىكىنى قوشۇمچە ئۇستىگە ئالغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاشۇ ئورۇنباسار ئەمىرگە بەكمۇ ئىشىنەتتى، دوستىمۇھەممەدخانىنىڭ، سەلتەنەتىنىڭ بىخەتەرلىكىنى شۇنىڭغا تاپشۇرغانىدى. ئوسمان يەھيانىڭ ئۆلۈمى بىلەن لەشكىرىي دۇاندىكى باشقا سەركەردىلەرنىڭ كۆڭلىدە تەۋرىنىش بولۇشى ئېنىق ئىدى. بۇ ئەھۋال بەكمۇ خەتەرلىك ئىدى، شۇڭلاشقا مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا دەرھال ئاقسۇغا بېرىپ يوشۇرۇن خەۋپىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا تەييارلىق كۆرگەن ۋە ھەر ئېھتىمالغا قارشى قەشقەردىكى لەشكەرلەردىن خىللاپ ئۆچ مىڭ ئاتلىق لەشكەرنى ئۆزى بىلەن بىللە ئاقسۇغا بېرىشقا پەرمان چۈشۈرگەنىدى. قېرىشقاندەك ئانىسى ئۆز سۈلتان مەلىكىنىڭ كېسىلى بۇگۈن باشقىچە ئۆزگىرىپ قالدى. تېۋىپنىڭ: «بىرنەچچە كۈنلۈك ۋاقتى قالغانىدەك قىلىدۇ» دېگىنىنى بۇگۈن ـ ئەتىلىكى قاپتۇ دەپ چۈشەنگەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاقسۇ سەپىرىدىن ئىككىلىنىپ قالغانىدى.

ئۇ ئۆزىنى تىكەندەك يالغۇز سېزەتتى. ئاكىسى سانىز مىرزا بىلەن بۇ بىر يىلدىن بېرى مۇناسىۋىتى ئاساسەن ئۇزۇلگەنىدى. ئادەتتە ھەر يىلى روزا ھېيت، قۇربان ھېيتتا دىدارلىشىپ، بىللە ھېيت نامىزى ئوقۇشۇپ، دادىسىنىڭ تۈپراق بېشىغا بىللە تاۋاپقا چىقىشىپ، بىللە پەتىلىشىپ، قېرىنداشلىق مېھرىنى يەتكۈزۈشۈپ تۇرىدىغان ئاكا ـ ئۇكىلار بۇ بىر يىلدىن بېرى پەقەتلا كۆرۈشمىدى. سانىز مىرزا قەشقەرگە پەقەتلا ئاياغ باسمىدى. ئۇز سۈلتان مەلىكىنىڭ كېسىلىنىڭ يامانلىشىپ قالغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ ئانىسى بىبى ئايەتخېنىم بىلەن تېۋىپ ئەۋەتىپ كۆڭۈل سورىدى. ئەمما مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا ئىككىلىك خەت چاغلىق نەرسە ئەۋەتمىدى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ئەۋەتكەن مەكتۇپلىرىمۇ جاۋابسىز قالدى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ياركەنتكە بېرىشقا بىر قانچە قېتىم تەرەددۇتلەنگەن بولسىمۇ، ئاقسۇدىن كەلگەن كۆڭۈلسىز خەۋەرلەر ئېتىنىڭ بېشىنى ياركەنتكە ئەمەس، ئاقسۇغا بۇراشقا مەجبۇرلىدى.

«ئاغامنىڭ نىيىتى باشقىچە، ئۇ خان ئالىيلىرىدىن نارازى، نارازىلا ئەمەس، بىزار. ئۇنىڭ بۇ نىيىتىنى باشقا ئەمىرلەر بىلمەپ قالىدىغان بولسا سەلتەنەتكە يېتىدىغان خەۋپ تېخىمۇ يېقىنلىشىدۇ. پۈرسەت تېپىپ بىر مۇڭدىشىپ باقسام بولاتتى. ھەرقانچە رەنجىسەكمۇ بىزدە نېمە چارە؟ سۇلتان دوستۇمۇھەممەدخان نېمىلا بولمىسۇن بۇيۇك سەلتەنەتنىڭ قانۇنلۇق پاسىبانى. بىزنىڭ پەقەت ئۇنىڭغا پەرمانبەردارلىق قىلىش مەجبۇرىيىتىمىز بار. خۇدا دىلىدىغا ئىنساب سالسا ھامان بىر كۈنى تۇزىلىپ كېتىدۇ، قىلمىشى ـ ئەتمىشلىرىگە پۇشايمان قىلىدۇ، توۋا قىلىدۇ، كەچۈرۈم سورايدۇ. ئۇنىڭغىچە تەخت ـ سەلتەنەتكە كېلىدىغان خەۋپنىڭ ئالدىنى ئېلىشىمىز، ئەغيارلىرىمىزنىڭ يامان نىيىتىنى ئەملگە ئاشۇرماسلىقىمىز كېرەك. بۇ جەننەتماكان پەدەرۇ بۇزرۇكىمىزنىڭ ۋەسىيىتى. ئاغام بۇ ۋەسىيەتنى ئۇنتۇپ قالغانمىدۇ؟ بىر يىلدىن بېرى يارکەنتتىن پەقەتلا مىدىرلىمىدى، ھەتتا ئاقسۇغا بېرىپ خان ئالىيلىرىغىمۇ كۆرۈنۈش قىلمىدى، خان ئالىيلىرى بەزمە ـ بارا ـ ۋەتلەر بىلەن بولۇپ بۇ ئىشلار بىلەن كارى بولمايۋاتىدۇ. ئەگەر سەلتەنەت ئىشلىرىغا ئازراقلا كۆڭۈل بۆلگەن بولسىدى، ئاغامنىڭ بۇ ئىشىنى سۈرۈشتە قىلغان، ئوردىغا يىل بويى سالامغا كەلمىگەن گۇناھى ئۈچۈن غەزەپ قىلغان بولار ئىدى. ئاغام خاندىن رەنجىگەن تەقدىردىمۇ سەلتەنەت يوسۇنلىرىنى تولۇق ئادا قىلىشى كېرەك ـ تە. يولدىن چىقماڭ، خاندىن قورقماڭ، دەيدىغان گەپ بار ئەمەس. ئى پەرۋەردىگار! بۇيۇك سەلتەنەت مۇشۇنداق خارابلىشىپ كېتەرمۇ؟ ئاغا ـ ئىنى ئىككىمىزنىڭ نىيىتى ـ مۇددىئالىرىمىز بىر يەردىن چىققان بولسا بۇنچىمۇ بولۇپ كەتمەيتتى، مەنمۇ ھېرىپ قالدىم. ۋالىدەئى مېھرىبانىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىشقىمۇ ۋاقىت چىقىرالمىدىم. ئۇنىڭ توققۇز ئاي، توققۇز كۈن قورساق كۆتۈرۈپ، ئاچچىق تولغاق ئازابى تارتىپ تۇغقىنىغا جاۋاب قايتۇرالمىدىم. بۇ گۇناھىمنى ياراتقان ئىگىسى ئۆزى كەچۈرۈۋېتەر...»

ئۇز سۇلتان مەلىكىنىڭ ئاجىز ئىڭرىشى مۇھەممەد ھەيدەر

مىرزىنىڭ خىياللىرىنى بۆلۈۋەتتى. ئۇ دەس ئورنىدىن تۇرۇپ ئا-نىسىنىڭ باش تەرىپىگە كەلدى، ئىگىشىپ قۇلىقىنى ئانىسىنىڭ ئاغزىغا يېقىن ئەكەلدى.

ــ كۆڭۈللىرى نېمە تارتىدۇ ئانا؟

ئۇز سۇلتان مەلىكە كۆزلىرىنى تەستە ئاچتى، قورۇلۇپ، تا-تىرىپ كەتكەن لەۋلىرىنى مىدىرلاتتى:

ــ سا... سانىز... مىر... زا...

ئانىسىنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنگەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا دەرھال يالغان سۆزلىدى:

ــ ئاغام يولدا كېلىۋاتىدۇ، پەمىچە كەچكىچە كېلىپ قا-لۇر.

ئۇ ئانىسىنىڭ كېسىلىگە سەل قارىغانلىقىغا، ئاقسۇغا بې-رىشقا ئالدىراپ، ئاكىسى سانىز مىرزىغا ئانىسىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىدىن خەۋەر بەرمىگىنىگە پۇشايمان قىلدى.

«ھېلىمۇ ئۇلگۈرىمەن، يارکەنتكە دەرھال چاپارمەن ماڭ-غۇزاي، ھېچ بولمىسا ئانام بىلەن دىدارلىشىۋالسۇن، ۋەسىيىتى بولسا ئاڭلىۋالسۇن، ئۆز ئانىسى بولمىغان بىلەن، ئاغام ئانامنى خۇددى ئۆز ئانىسىدەك ھۆرمەتلەيتتى، ۋالىدەئى مېھرىبانمۇ ئا-غامغا بەكلا ئامراق ئىدى. شول تاپتا ئاغامغا تارتىشىپ قالغان ئوخشايدۇ...»

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا تاشقىرىقى سارايدا ساقلاپ تۇرغان ھەرەمئاغىسىغا بۇيرۇق قىلدى:

ــ دەرھال يارکەنتكە چاپارمەن ماڭغۇزسۇنلار. ۋالىدەئى مېھرىبانىنىڭ ئەھۋالىدىن ئاغام سانىز مىرزىنى خەۋەردار قىلا-سۇن. ۋالىدەئى مېھرىبانىنىڭ بىر ـ ئىككى كۈنلۈكى قالدى. كې-لىپ رىزالىشۇۋالسۇن دېگەيلەر، ھازىرلا يولغا چىققاي.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا دەرھال ئانىسىنىڭ يېنىغا قايتىپ كىردى.

ــ ئاغام يولدا كېلىۋېتىپتۇ، كېچىككەندىمۇ نامازدىگەرگە چە كېلىپ قالۇر، ــ دېدى ئۇ ئانىسىنى ئۇمىدلەندۈرۈپ.

ئۇز سۇلتان مەلىكە ئورۇقلاپ تەمەچتەك بولۇپ كەتكەن بارماقلىرى بىلەن ئوغلىنىڭ قولىنى ئاستا تۇتۇۋالدى. ئۇنىڭ ئىككى ئەمرزادىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپتىن خەۋىرى بار ئىدى. ئەمما ئۇلارنىڭ ئىشىغا ئارىلاشماسلىقنى لايىق تېپىپ بۇ ھەقتە پەقەتلا ئېغىز ئاچمىغانىدى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئانىسىنىڭ مۇزلاپ كەتكەن ئورۇق قوللىرىنى ئىسسىق ئالىقانلىرى ئارىسىغا ئالدى، بۇرنىنىڭ ئۇچى ئېچىشىپ كۆزىگە مۆللىدە ياش كەلدى.

ــ سۇ...سۇ...

مەلىكىنىڭ بېشىدا قاراپ تۇرغان خىزمەتكار ئايال چاچراپ بېرىپ، چىنە چەينەكتىكى دېمىدە ئوقۇلغان بۇلاق سۈيىنى ئالتۇن پىيالىگە قۇيۇپ مەلىكىنىڭ ئاغزىغا ئاستا تېمىتتى. بىرنەچچە يۇتۇم سۇ ئىچكەن مەلىكىنىڭ ئىتتىكلىگەن تىنىقى رىتىمىغا چۈشتى. گۈنسىز كۆزلىرىنى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا مېھرى بىلەن تىكتى. شۇ دەقىقىدە مۆجىزە يۈز بەرگەندەك بىردىنلا تېتىكلىشىپ قالغانىدى.

ــ ئاغىلىرى سانسىز مىرزا بىلەن دىدارلىشىشقا ئۇلگۈرەلمەيدىغان ئوخشايمەن، ــ دېدى سۆزلىرى خېلىلا راۋانلىشىپ قالغان ئۇز سۇلتان مەلىكە خىرقىراپ سۆزلەپ، ــ ئەسلىدە ئىككىلىرىنى دەرقەمدە قىلىپ ئىككى ئېغىز ۋەسىيەت قالدۇرۇۋالارمەن دېگەن ئۇمىدىم بار ئىدى... ئەمدى سىلى بولسىلىمۇ قۇلاق سالسىلا، جەننەتماكان ئاتىلىرىنىڭ ۋەسىيىتى ئەسلىرىدىمۇ ئەمىرزادەم؟

ــ ئېسىمدە، ــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا.

ــ ھەرگىز ئۇنتۇپ قالمىسىلا، ئاغىلىرى بىلەن زىنھار ئارازلىشىپ قالمىسىلا. سىلى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى-

غا كۆيۈنۈپ بولۇپ كۆرەگانىلىق مەرتىۋىسىگە نائىل بولغان كۈندىن باشلاپ خان جەمەتىنىڭ ئادىمى بولۇپ كەتكەن. قەشقەر ۋىلايىتى ئەسلىدىنلا ئاغىلىرىغا تەۋە بولۇشى كېرەك ئىدى. ئەما، سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى بۇ ئىشتا خاتا ھۆكۈم چىقاردى. بىز ئاجىز بولغاچقا خان ھۆكمىگە بىر نېمە دېيەلمىدۇق. ھېلىمۇ ھەم ئۇلگۇرىدىلا... كۆزۈمنى يۇمۇپ قالسام يەرلىكىم ئاتىرىنىڭ يەرلىكى بىلەن بىللە بولسۇن... ئاخىرەتلىكىمنى ئۈزىتىپ بولغاندىن كېيىن قەشقەرنى ئاغىلىرىغا بېرىپ، سىلى ئاقسۇغا... سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئالىيلىرىنىڭ قېشىغا كەتسىلە... مەيلى قانداق ئىش يۈز بەرسە بەرسۇن، ئاغىلىرىنىڭ كۆڭلىنى رەنجىتمىسىلە...

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئۆپكىدىگىنىچە بېشىنى تۆۋەن سالىدى.

ـــ ۋەدە بەرسىلە ئەمىرزادەم، ـــ دېدى ئۇز سۇلتان مەلىكە ئوغلىنىڭ گەپ قىلماي تۇرغىنىدىن نەسىھەتىمگە نارازى بولغان ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپ.

ـــ خاتىرجەم بولسىلا ئاتا، ـــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا دەرھال ۋەدە بېرىپ، ـــ ھەرقانداق ئىش يۈز بەرسىمۇ ئاغام بىلەن ھەرگىز ئارازلاشمايمەن. سىلىنىڭ دېگەنلىرىدەك قىلىمەن.

ـــ ئەگەر ئۇنداق قىلمايدىكەنلا، ئاتىلىرى بىلەن مەن گۆرىمىزدە ئۆرە ئولتۇرىمىز...

ھاياجانلىنىپ كەتكەن ئۇز سۇلتان مەلىكە قېقىلىپ ـ قېقىلىپ يۆتەلدى، شۇ ھامان جاۋغىيىدىن قان سىرغىپ چىقتى. خىزمەتكار ئايال داكا بىلەن مەلىكىنىڭ ئاغزىدىكى قانىنى سۈرتتى.

ـــ سىلىگە رەھمەت... خۇدايىم ئىنسابلىرىنى بېرەر، ئىماغا باي قىلار... بەندىسىگە خار قىلماس...

ئۇز سۇلتان مەلىكىنىڭ ئاۋازى بارا ـ بارا پەسلەپ كەتتى،

لەۋلىرى بىلىنەر ـ بىلىنمەس قىمىرلاپ، كېيىن پۈتۈنلەي ھەرە-كەتتىن توختىدى.

ـــ ئانا! ۋالىدەئى مېھرىبان! مېھرىبانىم!...

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ئەنسىز ئاۋازى جاۋابسىز قال-دى. ئۇز سۇلتان مەلىكە خاتىرجەم بولغاندەك جىمجىت ياتاتتى.

ـــ دەرھال تېۋىپنى توۋلاڭلار!

تاشقىرىقى سارايدا ساقلاپ تۇرغان تېۋىپ يۈگۈرۈپ كىرىپ مەلىكىنىڭ تومۇرىنى تۇتتى، بۇرنىغا بارمىقىنى ئەكەلدى، بۇرۇن-نىڭ ئاستىنى كۆچەپ باستى.

ـــ كۆرگۈ، كۆرگۈ ئەكېلىڭلار.

خىزمەتكارلار تېۋىپقا ئەينەك ئەكېلىپ بەردى. ئەينەكنى مە-لىكىنىڭ ئاغزىغا تۇتۇپ باققان تېۋىپ، ئەينەكنىڭ ئازراقمۇ ھوردالمىغانلىقىنى كۆرۈپ بېشىنى تۆۋەن سالدى.

ـــ دۇئا قىلسىلا ئەمىرزادەم، مەلىكە ئالىيلىرى ئارام تە-پىپتۇ.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا تېۋىپنىڭ ئاغزىغا بىرپەس قاراپ تۇرغاندىن كېيىن، ھۆركىرەپ يىغلىغىنىچە ئۆزىنى ئانىسىنىڭ ئۈستىگە تاشلىدى.

ـــ مەلۇم بولغاي، يارىقەنت ئەمىرى سانىز مىرزا جانابلىرى كەلدى.

ئانىسىنىڭ مۇزلاپ كەتكەن قورايدەك قوللىرىنى تۇتقىنىچە بۇقۇلداپ يىغلاۋاتقان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا قۇلىقىغا ئىشەنمەيلا قالدى. ھايال ئۆتمەي بوسۇغىدا سانىز مىرزىنىڭ ئېگىز، تەمبەل گەۋدىسى كۆرۈندى. مۇجىزىدەك يۇز بەرگەن بۇ ئىشتىن مۇھەم-مەد ھەيدەر مىرزا ھەيران قالدى. ئەسلىدە يۇنۇسخاندىن جاۋاب خەت ئالغان سانىز مىرزا قىش پەسلى ئاخىرلىشىشى بىلەن بىر مەزگىل پۇختا تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن، قەشقەرگە قاراپ تە-رەپباللا يولغا چىققانىدى، ئۇ ئۇز سۇلتان مەلىكىنىڭ ئۆلۈمىگە

ئۇلگۇرۇپ كېلىشىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا دەس ئورنىدىن تۇرۇپ ئاكىسىنىڭ بوينىغا ئېسىلدى ـ دە، قايتىدىن ھازا ئېچىپ يىغلاشقا باشلىدى.

ـــ بىرنەچچە قەدەم ئىلدامراق ماڭسىلا نېمە بولاتتى جېنىم ئاغا، ئانام يوللىرىغا تەلمۈرۈپ ئارماندا كېتىپ قالدى. جېنىم ئانا كۆزلىرىنى ئاچسىلىچۇ، يولىغا تەلمۈرگەن، جامالىغا تەلپۈنگەن ئوغۇللىرى كەلدى.

ـــ سەۋر قىلسىلا ئىنىم.

سانىز مىرزا ئىنىسىغا تەسەللى بېرىۋاتقىنى بىلەن ئىچ ـ ئىچىدىن قاپساپ كەلگەن يىغىسىنى توختىتالمىدى. ئاكا ـ ئۇ ـ كىلار قۇچاقلاشقىنىچە بىرپەس ھازا ئېچىپ يىغلاشتى. شۇ ئەسـ نادا قېينىئانىسىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى ئاڭلىغان مەلىكە دۆلەتنىـ گار خېنىم قاتارلىق ئاغىچا ـ تۇقاللارمۇ يۇگۇرۇپ كىرگىنىچە ھازا ئېچىشقا باشلىدى. سانىز مىرزا قەشقەرگە يۈز نەپەر خاس نۆكىرى بىلەنلا كەلگەنىدى. يارکەنتتىن ئانىسى بىبى ئايەت ئاغاـ چىنى، خوتۇنى ئايجامال ئاغىچىنى ئېلىپ كېلىشكە دەرھال چاـ پارمەن ماڭغۇزدى.

ـــ ۋالىدەئى مېھرىبانىڭ مۇسىبىتىدىن خان ئالىيلىرىنىـ مۇ خەۋەرلەندۇرەيلى، ـــ دېدى بىرئاز ئۆزىنى تۇتۇۋالغان مۇھەمـ مەد ھەيدەر مىرزا، ئاقسۇغا دەرھال چاپارمەن ماڭسۇن.

ـــ مېنىڭچە خەۋەر بېرىشكە ئالدىرىمايلى، ـــ دېدى سانىز مىرزا ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ.

ـــ نېمىشقا؟ ـــ سورىدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاكىسىـ نىڭ كۆزىگە قاراپ.

ـــ ئۆز ئاتىسىنىڭ مۇسىبىتىگە پەرۋاسىز قارىغان ئادەم ھامما چوڭ ئانىسىنىڭ مۇسىبىتىگە پەرۋا قىلۇرمۇ قەدىرلىك ئىـ نىم؟ ماقۇل، ئۇنى قەشقەرگە ۋالىدەئى مېھرىبانىمىزنىڭ ئۆلۈم پەتىسى ئۈچۈن كەلدىمۇ دەيلى، ئاشۇ تەلۋىلىكى، بەتخۇيى بىلەن

ھازىنى بەزمىگە ئايلاندۇرۇپ شارابىازلىق قىلغىلى تۇرسا كىممۇ ئۇنى توسۇيالمسۇن؟ بىزمۇ مۇسىبەتنى قايرىپ قويۇپ، ئول بالا ـ خور خانىنىڭ كۆڭلىنى ئېچىش ئۈچۈن پالاقلىساق بولۇر ھەقـ ـچان. ئەڭ ياخشىسى ئۆزىمىزگە ئارتۇق باش ئاغرىقى تاپمايلى دې ـ سەك، خەۋەر بەرمىگىنىمىز تۈزۈك.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بېشىنى تۆۋەن سالدى، ئاكىسىغا گەپ تېپىپ بېرەلمىگەندى. دېمىسىمۇ سانىز مىرزىنىڭ كۆر ـ سەتكەن باھانىسى ئورۇنلۇق ئىدى. كۈنلىرىنى بەزمە، شاراب، خو ـ تۇنسىز ئۆتكۈزمەيدىغان سۇلتان دوستىمۇھەممەدخان ناۋادا قەشـ ـقەرگە كېلىپ قالسا، ئۇلارغا ئاۋارىچىلىق تېپىپ بېرەتتى. خەستە كۆڭلىگە تەسەللى بېرىش تۈگۈل يەنە كۆڭۈل ئاغرىقى تېپىپ بې ـ رەتتى. بەلكىم بۇ ئاۋارىچىلىق، كۆڭۈل ئاغرىقى بۇ ئاغا ـ ئىنى ئەمرلەر بىلەنلا تۈگىمەيتتى. خانىنىڭ خۇي ـ پەيلىنى ئاكىسىدىن ئوبدانراق چۈشىنىدىغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بۇنىڭغا لام ـ جىم دېيەلمىگەندى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئانىسىنىڭ ئۆلۈم خە ـ ۋىرىنى باشقا ۋىلايەتتىكى ئەمرلەرگىمۇ يەتكۈزمىدى.

※ ※ ※

سانىز مىرزىنىڭ ئانىسى ببى ئايەتخېنىم بىلەن ئايالى ئاي ـ جامال ئاغىچا ئاببەكرى مىرزا، ئۆمەر مىرزا ۋە خان سۇلتان خې ـ نىم قاتارلىق پەرزەنتلىرىنى ئېلىپ مەرھۇم ئۇز سۇلتان مەلىكـ ـنىڭ يەتتە نەزىرىگە ئولگۇرۇپ يېتىپ كەلدى. نەچچە يۈزلىگەن كالا ـ قويلارنىڭ بېشى كېسىلىپ، نەچچە يۈزلىگەن داش قازانلاردا پولۇ دۇملىنىپ، پۈتكۈل قەشقەر ئاھالىسىگە نەزىر ئې ـ شى بېرىلدى. غېرىب ـ غۇرۋا، ئاجىز ـ مېيىپ، تۇل خوتۇن ـ يېتىم ئوغۇل، مۇساپىرلارغا سەدىقە تارقىتىلدى. بۇ جەريانداا ئا ـ كا ـ ئۇكىلارغا مۇڭداشقۇدەك پۇرسەت بولمىدى. ئۇلار ھەر كۈنى

ئەتىگىنى بامدات نامىزىدىن يېنىپ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ تۇپراق بە-شىغا بىللە چىقاتتى، تەڭ خەتمىقۇرئان قىلاتتى، يەنە بىللە قايتىپ كېلەتتى.

بۇگۈن تۇپراق بېشىدىن بىللە يانغان ئاغا ـ ئىنىلەر خۇددى كېلىشۇالغاندەكلا بىر ـ بىرىدىن گەپ تەمە قىلىشىپ تۇرۇپ قالدى.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئانىسىنىڭ قارىسىنى ئوشتۇشقا ساقلىيالمايتتى، ئاقسۇغا بېرىشقا ئالدىراپ قالغان، سۇلتان دوستمۇھەممەدخان بىلەن ئوردىنىڭ ئامانلىقىدىن ئەنسىرەپ قال-غاندى، ئەمما كۆڭلىدىكى ئەندىشىسىنى ئاكىسىغا بىلدۇرۇشكە تىلى بارمايۋاتاتتى. سانىز مىرزا بولسا مۇشۇنداق مۇسىبەتتە تۇر-غان پەيتتە، يۇنۇسخان بىلەن بىرلىشىپ سۇلتان دوستمۇھەممەد-خان سەلتەنەتىنى بىكار قىلىش، ئۇنى تەختتىن چۈشۈرۈپ ئور-نىغا خان تاغىسى يۇنۇسخانىنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇش ئىشىنى ئە-نىسىغا مەسلىھەت سېلىشقا كۆڭلى بارمايۋاتاتتى. ھەر ئىككىلە-سى كۆڭلىدىكىنى بىر ـ بىرىگە بىلدۇرۇشكە شۇنچىلىك تەقەززا بولاتتى ـ يۇ، لېكىن ئاۋۇال ئېغىز ئېچىشنى بىئەپ ھېس قىلە-شاتتى.

ئاخىرى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئېغىز ئاچتى:

ـــ ۋالىدەئى مېھرىبانىمىزنىڭ قارىسىنى ئوشتۇيدىغان ۋاقىتتىچە دەرھال ئاقسۇغا بېرىپ كېلەي دەپ ئويلىغانىدىم، ئۆز-لىرىگە ماقۇل كەلسە بىللە بېرىپ كەلگەن بولساق...

سانىز مىرزا ئىنىسىنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ قارىدى:

ـــ ئاستانىگە بۇنچە ئالدىراش ـ تېنەش بېرىش نېمىگە ھا-جەت بولۇپ قالدىكىن قەدىرلىك ئىنىم؟

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىر دەقىقە ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن جاۋاب بەردى:

ـــ سىلىمۇ خەۋەر تاپتىلا ھەقچان. خان ئالىيلىرى كەيپ-

چىلىكتە يوقىلاڭ سەۋەب بىلەن لەشكىرىي دۇاننىڭ ئورۇنباسار ئەمىرى ئوسمان يەھيانىڭ كاللىسىنى ئاپتۇ. مۇشۇ سەۋەبتىن ئاقسۇدا بىر قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىدىغاندەك بېشارەت بولماقتا. ئەسلىدە ئاستانىگە مېڭىشقا تەييارلىنىپ بولغانىدىم، كۈتمىگەندە ۋالىدەئى مېھرىبان ۋاپات بولدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ سەپەرنى كەيىنىگە سۈرۈشكە مەجبۇر بولدۇم. خان ئالىيلىرى ھېچنېمىدىن غېمى يوق پەرۋاسىز يۈرمەكتە. بىرەر كىچىشمەسلىك يۈز بەرسە ئالدىنى ئالالىغۇچىلىكى، تاقابىل تۇرالىغۇچىلىكى يوق. ئوردىدىكى ئەمرلەرنىڭ ھەممىسى ئالىيلىرىدىن نارازى، تاشالمايلا تۇرىدۇ. بىرى باشلامچىلىق قىلسا ھەممىسى ئەگىشىشتىن يانمايدۇ. شۇڭلاشقا يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان بالا ـ قازانىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئاستانىگە تېزرەك بارمىسام بولمايدۇ.

سانىز مىرزا ئىنىسىنىڭ تېخىچىلا ساداقەتمەنلىك بىلەن ئىقتىدارسىز خانىنىڭ غېمىنى يەۋاتقانلىقىنى بىلىپ قاتتىق ئۇمىدسىزلەندى. ئۇمۇ سەركەردە ئوسمان يەھيانىڭ ئۆلۈمىدىن ئالىلمقاچان خەۋەر تاپقان، مۇشۇ سەۋەبتىن ئوردىدا تېزرەك بىر قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىشىنى ئارزۇ قىلغانىدى. ناۋادا ئوردىدا خانغا قارشى ئىسيان يۈز بەرسە، ئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىلەن بىرلىشىش ئاسانغا توختايتتى. بىراق، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بولسا سەزگۈرلۈك بىلەن ئاشۇ توپىلاڭنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا ئالدىراۋاتاتتى.

ـــ ئاستانىگە بارمىسلا زادى بولماسمۇ؟ ـــ دېدى سانىز مىرزا ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ، ـــ خان ئالىيلىرى كىچىك بالا بولغان بولسىغۇ بىر نۆرى، نەسىھەت قىلىپ باشلىماق ئاسان ئىدى. ئەر يەتكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە تەلۈلىكتە ئۇچىغا چىققان بىر ئادەمنى ئۆگەنگەن خۇيىدىن توسۇماق ئۇنچە ئاسان ئەمەس. يامىنى كەلسە مەۋلانە تاجىددىن، سەركەردە ئوسمان يەھيا پاجىئەسى سەلىنىڭ باشلىرىغمۇ كەلمەيدۇ دېگىلى بولمايدۇ. خان ئالىيلىرى تەلۈلا ئەمەس، قىپقىزىل سارىڭ بوپتۇ ھازىر، نېمە قىلىۋاتقانلە-

قىنى ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ. ئۇنىڭدىن كۆرە باشقىچە يول تۇتۇپ كـۆ-
ڭۈلنى خاتىرجەم قىلغىنىمىز ئەۋزەل.

سانىز مىرزا ئىنىسىنىڭ گەپ قىلماي تۇرغىنىنى كـۆرۈپ ئەسلىي مۇددىئاسىغا يېقىنلاشماقچى بولدى.

ـــ تەخت ـ سەلتەنەتكە پاسىبان بولغىدەك ئىستېدات ئـد-
گىسى ئىزدىسەك خان جەمەتىدىن تېپىلىدۇ، بەلكىم ئەل ـ يۇرتقا بىمالال رەھنەما بولالايدۇ.

ئاكىسىنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى چۈشەنگەن مۇھەم-
مەد ھەيدەر مىرزا شارتتىدە بېشىنى كـۆتۈردى، بىرئـاز غەمكىن كۆرۈنىدىغان كۆزلىرىدە تەسۈرلىگۈسىز بىر قارشىلىق، نارازى-
لىق چىقىپ تۇرغان چېھرىدە كەسكىن بىر ئىچكى ھاياجان بالقـ-
دى.

ـــ تەخت ـ سەلتەنەتكە، خان ئالىيلىرىغا ساداقەتسىزلىك قىلىش ئېغىر گۇناھ، ـــ دېدى ئۇ كۆڭلىدىكىنى يوشۇرماي، ـــ بۇنداق قىلىش ھەم جەننەتماكان پەدەرۇ بۇزرۇكىمىزنىڭ ۋەسىيـ-
تىگە خىلاپ. بىز بابائى بۇزرۇك ئۇلۇسبېگى خـۇدايداد ھەزرەتلـ-
رىنىڭ ۋاپا، ساداقەت نۇرى بىلەن يورۇغان جامالىغا قارا سۈركـ-
سەك بولمايدۇ ئاغا.

شۇ تاپتا مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ يۈزىكى ھاياجاندىن قاتتىق سېلىپ كەتكەنىدى.

«خۇدايا توۋا، ساداقەتسىزلىك، ئىسيان تۇغىنى كۆتـۈرۈپ چىقارمىكىن دەپ باشقا ئەمىرلەردىن ۋايىم يېسەم، ئەسلىدە ئاغام ئاللىقاچان ھازىرلىق كۆرۈپ بوپتۇ ئەمەسمۇ؟ ئاھ، پەرۋەردىگار، بۇ نېمىدېگەن قورقۇنچلۇق؟! ۋالىدەئى مېھرىبان كۆز يۇمۇش ئال-
دىدا ئاغامنىڭ مۇشۇ پەيلىنى بىلسې، مەندىن ئاشۇنداق ۋەدە ئالغان بولغىيمىدى؟ بايا، مەن تېخى ئۇنىڭغا قەشقەرنى تاپشۇرۇپ بېرىپ ئاقسۇغا بىراقلا كېتەي دەپتىكەنمەن. قەشقەر ئۇنىڭ قولىغا ئۆتسە ئىسيان تۇغىنى ئاشكارا كۆتۈرۈپ چىققۇدەك. تەخت، سەلتەنەتكە

پاسىبان بولغۇدەك ئىستىبدات ئىگىسى ئىزدىسەك خان جەمەتىدىن تېپىلىدۇ دەيدۇ تېخى. كىمنى كۆزدە تۇتۇۋاتقانلىقىنى بىلدىم، بىتەھقىقكى، چوقۇم يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى كۆزدە تۇتتى. بۇ مۇنداقلا دەپ قويغان گەپمۇ ئەمەستەك قىلىدۇ، بەلكىم ئاللىقاچان يۇنۇسخان بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ بولغاندۇ. بىز نېمىلا بولمىسۇن مەرھۇم سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىنىڭ تەربىيەسىدە چوڭ بولدۇق، ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشتۇق، كىچىك كۆرمەي ئوردىدا يۈ-قىرى مەرتىۋە بەردى، ھەر ئىككىلىمىزنى ئۆز قولى بىلەن ئۆيلەپ قويدى، دېمەك، ئاتا ئورنىدا مېھرىبانلىق كۆرسەتتى. ئەمدىلىكتە ئۇنىڭ خانزادىسىنى جان ـ جېنىمىز بىلەن قوغدىمىساق تۈزكۇر-لۇق قىلغان بولمايمىزمۇ؟ سۇلتان دوستۇمۇھەممەدخان تاجۇ تەختتىن ئادا بولسا، مۇشۇ سەۋەبتىن كۆزىدىن ياش ئاقسا، مەر-ھۇم خان ئالىيلىرى گۆرىدە خاتىرجەم ياتالارمۇ؟ ئاتامچۇ؟ ئانام-چۇ؟ ئۇلار ھايات بولغان بولسا بۇنىڭغا ھەرگىز يول قويمىغان بولاتتى. ئاغام نىيىتىنى ئاخىر ئاشكارىلىدى. ئەمدى قانداق قىل-سام بولۇر؟ قەشقەرنى ئۇنىڭغا بەرمەي دېسەم ئاقسۇغا بارمىسام بو-لىدۇ، ئاقسۇغا بارمىسام خان ئالىيلىرى ھامان بالا ـ قازاغا يولۇ-قىدۇ. ئول چاغدا ئاغام بىلەن ئوتتۇرىمىزدا بەربىر ئارازلىق پەيدا بولىدۇ. بۇ ئاتا ـ ئانا ۋەسىيىتىگە خىلاپ، ئەجەب ئىككى تاشنىڭ ئارىسىدا قالدىمغۇ ئەمدى...»

شۇ تاپتا سانىز مىرزىنىڭ كاللىسىدىمۇ كەسكىن زىددىيەت توقۇنۇشۇۋاتاتتى.

«ئىنىم مېنى ھەرگىز قوللىمىغۇدەك، ئۇنىڭغا ئېغىز ئۈپرانقىنىم بىكار ئوخشايدۇ. قەشقەرنى قولۇمغا ئالمىسام يۇنۇس-خان ئالىيلىرى بۇ تەرەپكە كېلىشكە ئالدىراپ تەۋەككۇل قىلماي-دۇ. ئەمما، سەلتەنەت ئىشلىرىنى دەپ قەدىرلىك ئىنىم بىلەن ئارازلىشىپ قالسام تېخىمۇ بولمايدۇ. ئۆلۈپ كېتىدىغان ئالتە كۈنلۈك جاھاندا قېرىنداشلىق مېھرى ھەممىدىن مۇھىم. قانداق

قىلسام بولىدىكەن؟ مەيلىلا، بولمىسا يارىكەنتكە كېتىپ بىر مەز-گىل پۇرسەت كۈتەي. ئەمىرلەر خانغا قارشى كۆتۈرۈلۈپ چىققاندا ئۇنىڭغا يەنە نەسىھەت قىلىپ كۆرەرمەن...»

ــ مەن ئاباي ــ ئەجدادلىرىمىزنىڭ يۈزىگە قارا سۈركىمەكچى ئەمەسمەن، ــ دېدى سانىز مىرزا سالماقلىق بىلەن، ــ كۆز ئالدىمىزدىكى ۋەزىيەتنى كۆزدە تۇتۇپ شۇنداق دەۋاتىمەن. خان ئالىلىرىنىڭ ھايتاق[1] بولۇپ كەتكەنلىكىنى دېمىسەممۇ ئۆزلىرىگە بەش قولدەك ئايان. مۇشۇ سەۋەبلىك ئۆزلىرىگە ھارسەنلىك[2] يېتىپ قالمىسۇن دەيمەن.

ــ بۇ ئىشنى ئوڭشاشنىڭمۇ بىر بائىسى تېپىلىپ قالۇر. بىزنىڭ سەۋەبىمىزدىن خان ئالىلىرى تەخت، سەلتەنەتتىن ئايرىلىپ قالسا، كۆزىدىن ياش ئاقسا بولمايدۇ.

ــ ئۇنداقتا باشقا بىگۇناھلارنىڭ قېنى ئاقسا بولىدىكەن ــ دە، بېھۇدە، ناھەق ــ نارەۋا ئۆلۈپ كەتكەن ئاشۇ ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى بۇيۇك تەخت ــ سەلتەنەتنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلغان تۆھپىكار سەركەردىلەر ئەمەسمىدى ئىنىم؟ ئۇلارنىڭ ۋابالى بىزنىمۇ تۇتماي قالمايدۇ، مەن مۇشۇنىڭدىن ئەنسىرەيمەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ سەلتەنەتى ھازىر بەئەينى زەيلەپ كەتكەن تامغا ئوخشاپ قالدى، ئۇنى ئىككىمىز ئۇلاپ بولالمايمىز.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ئاغزى يەنە تۇۋاقلاندى.

«بولدىلا، قەشقەرنى ئۇنىڭغا تاشلاپ بېرىپ ئاقسۇغا كېتەي. كەڭ قورساقلىقىمدىن، خان ئالىلىرىغا، سەلتەنەتكە بولغان سادالىقتىمدىن تەسىرلەنسە، بىر مەزگىل ئىسيان تۇغنى كۆتۈرۈپ چىقىشتىن ئۈيلار. بەلكىم مېنى خان ئالىلىرىنىڭ قېشىدا دەپمۇ بولسا سەلتەنەتكە پۇت ئاتماس. ئۇنىڭغىچە خان ئالىلىرىنىڭ كۆڭلىگىمۇ يارىتىلغان ئىگىسى ئىنساب بېرەر. بۇنىڭدىن باشقا چارە

① ھايتاق ــ گەپ ئاڭلىمايدىغان، ئىش بىلمەيدىغان بەگباش.

② ھارسەنلىك ــ خاپىلىق.

يوقتەك قىلىدۇ...»

ـــ ھە راست، ئېسىم قۇرۇسۇن. ئۆزلىرىگە مەرھۇم ۋالىدەئى مېھرىبانىڭ جان ئۇزۇش ئالدىدىكى ۋەسىيىتىنى يەتكۈزۈشنى ئۇنتۇپتىمەن.

«ۋالىدەئى مېھرىبان قانداق ۋەسىيەت قالدۇرغان بولغىدى؟...»

سانىز مىرزا گۇمان بىلەن ئىنسىگە تىكىلدى.

ـــ ۋالىدەئى مېھرىبانىمىز جان ئۇزۇش ئالدىدا قەشقەرنى ئۆزلىرىگە تاپشۇرۇپ بېرىشىمنى ئالاھىدە تاپىلىغانىدى.

«بۇ نېمە گەپ ئەمدى؟...»

سانىز مىرزا گاڭگىرىدى:

ـــ ۋالىدەئى مېھرىبانىمىزنىڭ بۇ خۇسۇستا ۋەسىيەت قالدۇرۇشىدىكى مۇددىئاسىنى بىلسەم بولۇرمۇ؟

ـــ مۇددىئا ئېنىق، ـــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا تەمكىنلىك بىلەن، ـــ قەشقەر ئاتا ـ ئەجدادلىرىمىزنىڭ سۈيۇرغالىلىق زېمىنى. بۇنىڭغا ئەزەلدىن ئۆز جەمەتىمىزدىكىلەر پاسىبانلىق قىلىپ كەلگەن. مەن مەرھۇم جەننەتمەكان قېيىنئاتام سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىنىڭ مېھمان ـ شەپقەتى بىلەن كۆيۈنۈغۇل بولۇپ كۆرەگانلىق مەرتىۋىسىگە مۇشەررەپ بولغاندىن بېرى، ئۆلۈك ـ تىرىكىم خان جەمەتىگە مەنسۇپ بولۇپ كەلدى. شۇل سەۋەبتىن قەشقەرگە مەن ئەمەس، سىلى ئەمىر بولسىلا توغرا بولاتتى. مەرھۇم پەدەرىمىز ۋاپات بولغان چاغدا خان ئالىيلىرى نېمە سەۋەبتىندۇر قەشقەرنى ماڭا بۇيرۇپ بەردى. خان پەرمانىغا ھېچقايسىمىز سەركەشلىك قىلالمىدۇق. ھازىر مەرھۇم خان ئالىيلىرى يوق. سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئالىيلىرىنىڭ بولسا بۇ ئىشلارنى سۈرۈشتە قىلغۇچىلىكى يوق. قەشقەرنى ئەمدى ئۆزلىرىگە قايتۇرۇپ بېرىدىغان پەيت كەلدى. قەشقەرنى قوللىرىغا ئېلىپ تاغدەك يۆلەنچۈك بولۇپ تۇرۇپ بەرسىلە، مەنمۇ ئوردىغا بېرىپ خان ئالىيلىرىنىڭ خىزمىتىنى خاتىرجەم ھالدا قىلالايـ

مەن. سەلتەنەتكە، خان ئالىيلىرىغا دۇشمەنلىك كۆزىدە قارايدۇ-غانلارمۇ ئىسيان تۇغىنى ئاشكارا كۆتۈرۈپ چىقىشقا پېتىنالمايدۇ، ۋالىدەئى مېھرىبانىمىزنىڭ مۇددىئاسى مانا مۇشۇ.

سانىز مىرزىنىڭ ئىرادىسى تەۋرەندى، يۈزى چىمىلدىدى. ئىنىسىنىڭ كەڭ قورساقلىقىغا، ساداقەتمەنلىكىگە، مەردلىكىگە قايىل بولدى.

«ۋالىدەئى مېھرىبانىمىز مۇشۇنداق ۋەسىيەت قىلغان بولسۇن ياكى بولمىسۇن، ئاخىرقى ھېسابتا سىلى ئۇتتىلا ئىنىم. سىلى ئول تەلۇە خانىنىڭ قېشىدا تۇرسىلا، مەن قانداقمۇ سەلتەنەتكە قارشى چىقالايمەن؟ باربكاللا، ھەقىقەتەن ئەقىللىق، تەدبىرلىك ئىكەنلا. چارە ـ تەدبىر ئويلاشتا ئاتامدىن قېلىشمايدىكەنلا...»

ـــ قەشقەرنىڭ ماڭا كېرىكى يوق. سىلى ئاقسۇغا ـــ ئوردىغا بارمىسىلا، ـــ دېدى سانىز مىرزا يېلىنغان ھالدا.

ـــ بىر قارارغا كېلىپ بولدۇم، بارمىسام بولمايدۇ، ـــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا قەتئىيلىك بىلەن، ـــ خان ئالىيلىرى ماڭا موھتاج، بېرىپ مەجبۇرىيىتىمنى ئادا قىلىشىم كېرەك. ناۋادا بىرەر كېلىشمەسلىك يۈز بېرىپ قالسا ھەممەتلىرىنى ئايىمىغايلا. مەندەك ئەقلىسىز ئىنىلىرىنىڭ ئاغىنا بار دەپ كۆڭلۈم توق.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ كۆزىگە مۆللىدە ياش كەلدى. شۇ تاپتا ئۇ قەشقەرنى بېرىش بەدىلىگە ئاكىسىنى سۇلتان دوستۇمۇھەممەدخانغا قارشى چىقماسلىقىغا ۋەدە بېرىشكە قىستاۋاتاتتى. ئىلاجسىز قالغان سانىز مىرزا زۇۋان سۇرۇشكە مەجبۇر بولدى:

ـــ خاتىرجەم بولسىلا ئىنىم. سىلىنى ئوتقا ئىتتىرىدىغان ئىشنى ھەرگىز قىلمايمەن.

ـــ تەسەررۇپمىزدا سەلتەنەتكە، خان ئالىيلىرىغا دۇشمەنلىك كۆزىدە قارايدىغان ئەمىرلەر كۆپىيىپ قالدى. ئۇلارنىڭ تەپرىقىچىلىكىدىن ئاگاھ بولغايلا.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاكىسىنى باشقا ئەمىرلەر بىلەن تىل

بىرىكتۇرمەسلىككە ئاگاھلاندۇرۇۋاتاتتى. سانىز مىرزا ئىنىسىنىڭ مەقسىتىنى پۇتۇنلەي چۈشەنگەنىدى.

ــ ئەلۋەتتە ئاگاھ بولىمەن. مۇددىئايىمغا قارشى ھەرىكەت قىلىشقا ھەرگىز يول قويمايمەن. سىلىمۇ ئاگاھ بولسىلا ئىنىم. خان ـ سۇلتانلار دېگەن يولۋاسقا ئوخشايدۇ، يولۋاس دېگەن قارنى ئاچقاندا ئۆز بالىسىنى يەۋېتىشتىن يانمايدۇ. ھازىرچە سىلىگە يول قويۇپ تۇراي، قاچانكى سۇلتان دوستىمۇھەممەدخان كۈتكەن ئۇ-مىدلىرىنى ئاقلىيالمىسا، ئۇنىڭدىن ئۈمىدسىزلىنىپ، رايلىرى يېنىپ قالسا، ئۆزلىرىنى ساداقەت ئارغامچىسىغا زىيادە باغلىۋال-ماي، كەمىنە ئاغىلىرىنىڭ بايىقى ئىككى كەلىمە نەسىھەتىنىمۇ ئويلىشىپ كۆرەلا. خان ئالىيلىرىنى ساقلاپ قالىمىز دەپ بۇيۇك سەلتەنەتنى ۋەيرانچىلىققا ئۈچراتساق، ئاۋا ــ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئالدىدا ئوخشاشلا قارا يۈز بولىمىز. سەلتەنەتنىڭ رونىق تېپىشى، ئەل ــ يۇرتنىڭ ئاۋاتلىقى، ئاۋامنىڭ ئاسايىشلىقى ئىستېداتلىق پاسىبانغا باغلىق. سۇلتان دوستىمۇھەممەدخان بولسا تاج ــ تەخت-سىزمۇ بەزمە ــ باراۋەت قىلىپ، شاراب ئىچىپ كۆڭلىنى خۇش قىلىپ يۈرەلەيدۇ، بۇنىڭغا مەن كېپىل.

ــ مۇددىئالىرىنى چۈشەندىم. كالامىرىنى ئېسىمدە مەھكەم ساقلايمەن.

ھەئە، ئاغا ــ ئىنى ئەمىرزادىلەرنىڭ بۇ سۆھبىتىنى ئاددىيلا كۆڭۈل چۈشەندۇرۇش دېگەندىن كۆرە، شەكسىز، بىرەسمىي سۇلھى تۈزۈش دېگەن تۈزۈك ئىدى. ئۇلار ئۆز مۇددىئالىرىنى قەغەزگە يېزىپ قول قويۇشمىغان بىلەن قەلبىنىڭ چوڭقۇر يېرىگە يېزىۋېلىشقانىدى.

ئاكىسىنى نېيىتىدىن ياندۇرغاندىن باشقا، ۋەدە ئېلىۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا خاتىرجەم بولۇپ، خېر-لىلا يەڭگىللەپ قالدى. ئۇ ئاكىسىنىڭ بەرگەن ۋەدىسىگە ۋاپا قى-لىدىغانلىقىغا، ئالدىراپ سۇلتان دوستىمۇھەممەدخانغا قارشى چىقمايدىغانلىقىغا ئىشەنگەنىدى، شۇڭا خوتۇن ــ بالىلىرىنى ئې-

لىپ ئاقسۇغا مېڭىشقا ئالدىرىدى.

ـــ بىر ئىشنى سەمىلىرىگە سالسام كۆڭۈللىرىگە كەلمەس، ـــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاكىسىغا قاراپ.

ـــ قېنى خوش، ـــ دېدى سانىز مىرزا.

ـــ سەركەردە ئوسمان يەھيا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، لەشكىرىي دىۋاندىكى سەركەردىلەرنىڭ نىيىتى ـ ئىقبالى ماڭا قاراڭغۇ، شۇڭا ئاقسۇغا قەشقەردىكى لەشكەردىن ئۈچ مىڭنى ئېلىۋېلىپ باراي دېگەنىدىم.

ـــ ئوبدان ئويلاپتىلا، ئاشۇنداق قىلماي بولمايدۇ، ـــ دېدى سانىز مىرزا رازلىقىنى بىلدۈرۈپ، ـــ سىلىنى مۇشۇنداقلا يولغا سېلىپ قويسام مەنمۇ خاتىرجەم بولالمايمەن. ئاقسۇغا بارغاندىن كېيىن ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئىش كۆرەلا. ئىمكان بار لەشكىرىي دىۋاندىكى سەركەردىلەرنىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلىشقا تىرىشسىلا. ئازراقلا گۇمانلىرىنى قوزغىغان سەركەردىلەرنى دەرھالا مەرتىۋىسىدىن خالاس قىلسىلا. سۇلتان دوستمۇھەممەدخاندىنمۇ كۆپ ئېھتىيات قىلغايلا، ئارىمىزدا كۈندە دېگۈدەك خەۋەرچىلەر مېڭىپ تۇرسۇن. لازىمىم بولغاندا ھەرقاچان يانلىرىدا ھازىر بولىمەن.

ـــ كۆپ رەھمەت ئاغا. مېنى چۈشەنگەنلىرىدىن تولىمۇ خۇرسەنمەن. ئوردا ئىشلىرىدىن سىلىنى ۋاقتى ـ ۋاقتىدا ۋاقىپلاندۇرۇپ تۇرىمەن.

※ ※ ※

ئىنىسىنى ئاقسۇغا ئۇزىتىپ قويغان سانىز مىرزىنى قايتىدىن غەم باستى.

«ئەمدى قانداق قىلسام بولۇر؟ يۇنۇسخان ئالىيلىرى خەۋىرىمنى كۈتۈپ تۇرۇۋاتىدۇ، ئۇنى ئىنىم بىلەن بولغان سۆھبەتتىن تولۇق خەۋەرلەندۇرەي، بولمىسا كۆڭلىدە گۇمان پەيدا بولۇپ قا-

لىدۇ، ئۆزىمۇ ئالدىرىماسلىقنى، پۈختا ھازىرلىق كۆرۈشنى تاپىد-لىغانىكەن. بىرەر يىل ئەھۋالغا قاراپ باقمايمىزمۇ، كىم بىلىدۇ، ئىنىم مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئالتە كۈندە قېشىمغا ۋايىداد دەپ كېلەمدۇ تېخى. ئىشەنچىم كامىلكى، سۇلتان دوستۇمۇھەممەدخان ھەرگىز تۇزەلمەيدۇ. ئول تەلۈبدىن پەزىلەت، ئادالەت، ياخشىلىق كۈتۈش خۇددى سۆگەتتىن ئامۇت تەمە قىلغانىدەكلا ئىش. ئەڭ ياخشىسى، چاندۇرماي تەييارلىق كۆرگەچ تۇراي...»

سانىز مىرزا يۇنۇسخانغا خەت يېزىشقا كىرىشتى. خېتىدە ئىنىسى بىلەن بولۇنغان سۆھبەتنى تەپسىلىي بايان قىلدى، ئۇنى بىر مەزگىل تەخىر قىلىشقا ئۈندىدى. ئۇ قەشقەرنى كۆچمەيلا قولىغا ئالغىنىغا ھەم خۇشال، ھەم خۇشال ئەمەس ئىدى. چۈنكى، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئۇنىڭ يولىنى ئۇستىلىق بىلەن توسۇپ قويغانىدى.

62

ئەتىياز ۋە يازدا يۇز بەرگەن قۇرغاقچىلىق ئاپىتىنىڭ ئەكسىچە، كۈز پەسلىگە يېقىن ئاقسۇدا كەلكۈن ئاپىتى بولغانىدى. بىر ھەپتىدىن بېرى ئاقسۇ دەرياسىنىڭ ئاساسلىق غول ئېقىنى بولغان قۇمئېرىق دەرياسى بىلەن توشقان دەرياسىنىڭ سۇيى خۇددى بەسلەشكەندەكلا ئۇلغىيىپ بىردىنلا ئاپەت پەيدا قىلدى. قۇمئېرىق دەرياسى ئونسۇ بەگلىكىنىڭ تۇمشۇق، ئارال، شەيخلا قىشلاقلىرىنى، توشقان دەرياسى بولسا ئۇچ[1] بەگلىكىنىڭ ئوتبېشى، يامانسۇ، ئىمامىلىرىم، ئاقيار قىشلىقىنى سۇغا چۆكتۈرۈۋەتتى. ئۆرۈلگەن ئۆيلەرنىڭ، كەلكۈن ئېقىتىپ كەتكەن ئادەم،

① ئۇچ ــ ھازىرقى ئۇچتۇرپان.

مال ـ چارۋىلارنىڭ، زەر ـ زىرائەت، دەل ـ دەرەخلەرنىڭ ھەددى ـ ھېسابى يوق ئىدى. ئاپەت مەلۇم قىلىپ ئوردىغا كەلگەن مەلۇماتـ چىلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى. ئەمما، سۇلتان دوستمۇھەممەدـ خانىنىڭ بۇ مەلۇماتلارنى كۆرگۈدەك ھەپسىلىسى يوق ئىدى، خۇددى تەسەررۇپىدا ھېچقانداق ئاپەت يۈز بەرمىگەندەك، ئەل ـ يۇرتنىڭ ھاياتى، مال ـ مۈلكى ھېچقانداق زىيان ـ زەخمەتكە ئۇچرىمىغانـ دەك بەخىرامان ھالدا گاھ ھەرىمىدە، گاھ ئوردا بېغىدا ئەيش ـ ئىشرەت، بەزمە بىلەن مەشغۇل ئىدى.

جىددىيلەشكەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا يۈز بېرىۋاتقان ئاـ پەتتىن خاننى خەۋەرلەندۈرۈشكە ھەرقانچە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، لېكىن شارابنى بولدى دېگۈچە ئىچىپ غەرق مەست بولۇپ كەتكەن سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا پەقەتلا تەسىرى بولمىدى. ئىلاجسىز قالغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا كۆكبېشى[1] باشچىلىقىدىكى بىرـ قانچە ئەمىر بىلەن بىرلىكتە كەلكۈن ئاپىتىگە تاقابىل تۇرۇش، ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلقنى قۇتۇلدۇرۇش نىيىتىدە يۇرۇپ كەتتى.

ـــ لەشكەرلەرنىڭ ئارىسىدىكى قېرى ـ چۈرىلەردىن باشقىـ لىرى ھاشارغا بارسۇن، ـــ دېدى ئۇ لەشكىرىي دېۋانىنىڭ ئورۇنـ باسار ئەمىرى ئالتۇن ساقال مىرزىغا، ـــ سۇسلۇق قىلغانلار قاتـ تىق ياساققا تارتىلىدۇ.

كەلكۈن ئاپىتى يۈز بەرگەن يۇرتلاردا ئېغىر ئاچارچىلىق يۈز بەرگەنىدى. ئوردىنىڭ ئاشلىق ئىسكىلاتىدىن ئاجراتقان ئاشلىقلار يېتىشمەيتتى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا يېقىن ئەتراپتىكى كەلكۈن ئاپىتىگە ئۇچرىمىغان يۇرتلاردىكى تۇتۇنىبېگىدىن يۇقىرى بەگلەرـ نى، باي ـ زەردارلارنى ئاشلىق، چارۋا، كىيىم ـ كېچەك، يوتقان ـ كۆرپە، ياغاچ ـ تاش ئىئانە قىلىشقا خان نامىدىن يارلىق چۈشۈرـ دى، ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ھاشار قوزغىدى. ئۇ بۇ ئىشلارـ نى بىر قۇر ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئەمدىلا ئۇھ دەپ تۇرۇشىغا، ئاقسۇ دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىمۇ تاشقىن كۆرۈلگەنلىك مەلۇماتى

① كۆكبېشى ـــ ئوردىنىڭ سۇ ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمىرى.

كەلدى.

«ئەستاغپۇرۇللا، نېمانچە بىخەستەلىك قىلغاندىمەن، ئاپەت-نىڭ خەۋىرىنى ئاڭلاپ، دەريانىڭ يۇقىرى تەرىپىگە يۈگۈرۈپتىمەن، باش تەرەپنى يالمىغان كەلكۈن ئاياغنىمۇ يالمايتتى ئەمەس-مۇ. ئىككى دەريا كەلگەن كەلكۈن ئاقسۇ دەرياسىغا قۇيۇلۇپ تېخىمۇ زور كەلكۈن پەيدا قىلىدىغانلىقىنى نېمىشقا ئويلىمىدىم ـ ھە؟ ئۆملاقمان سۇ بىلەن ھەپىلىشىدىغان كۆكبېشى ئەمىر نېمىشقا بۇ ئىشنى سەممىگە سالمىغاندۇ؟ ئاقسۇ دەرياسىدا تاشقىن كۆرۈلگەن بولسا ئاقسۇ شەھرىمۇ ئامان قالمايدۇ. يالغۇز ئاقسۇ شەھرىلا ئەمەس، ئاياغ تەرەپتىكى قاراتال، بەشتۇگمەن، ئاۋات، غورۇچۆل، بەشئېرىق، دولان... قاتارلىق يۇرتلارنىمۇ سۇ باسىدۇ، بەلكىم ئاپەت تېخىمۇ كېڭىيىپ كېتەر...»

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئېتىنىڭ بېشىنى كەينىگە بۇرىدى. ئۇ ئاقسۇ دەرياسى پەيدا قىلغان ئاپەتنىڭ مۆلچىرىدىكىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەنلىكىنى كۆردى. ئاقسۇ شەھرىدە كەلكۈن ۋەھىمىسىدىن قاچ ـ قاچ پەيدا بولغانىدى. ئاياللار، بالىلارنىڭ ئېچىنىشلىق ناله ـ زارى يۈرىكىنى تىترەتتى. شۇ تاپتا بۇ ۋەيرانچىلىق ھەرقانداق ۋەھشىي ياۋنىڭ ۋەيرانچىلىقىدىن ئېشىپ چۈشەتتى. ئۇنىڭ ئېسىگە تۇيۇقسىز يېقىنقى بىر سورۇندا ئاڭلىغان: «قىستاپ كەلگەن يەلنى، باستۇرۇپ كەلگەن سەلنى، قوزغىلىپ كەتكەن ئەلنى توسۇۋالغىلى بولمايدۇ» دېگەن سۆز كەلدى.

«توۋا، ماۋۇ گەپنىڭ ماس كېلىپ قالغىنىنى كۆرمەمدىغان. تېخى شول چاغدا بۇنى بىراۋنىڭ قىزىقچىلىقتا گەپ ئويۇنى چىقارغىنى دەپ چۈشىنىپتىكەنمەن. ئەسلىدە ئاساسى بار ئىكەن ـ ده، ماقۇل، يەل قىستاپ كەلسىغۇ خالىيراق بىر يەرگە بېرىپ قويۇۋتكىلى بولۇر، باستۇرۇپ كەلگەن سەل ـ كەلكۈننىمۇ بىر ئاماال قىلىپ توسۇۋالغىلى بولۇر، ھېچبولمىغاندا زىيىنىنى ئازايتقىلى بولۇر، ناۋادا ئەل قوزغىلىپ قالسىچۇ؟...»

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ كۆز ئالدىغا شۇ ھامان ئەل ـ

يۇرتتا بولۇۋاتقان ۋەيرانچىلىقنى قاپتىلىغا ئالماي بەخىرامان بەز-مە قىلىپ، شاراب ئىچىپ، سازەندە ـ رەققاسلار بىلەن كۆڭۈل ئېچىپ ئولتۇرغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان كەلدى.

«خان ئالىيلىرى ئويۇن ـ تاماشىلاردىن نېمانچە مېھرىنى ئۈزەلمەيدىغاندۇ؟ تەختتە ئولتۇرغىنىغىمۇ بىرنەچچە يىل بولۇپ قالدى. ئەمدى تاماشىلىرىنى يېغىشتۇرۇپ، سەلتەنەت ئىشلىرىغا كۆڭۈل بەرسە بولاتتى. ھېلىمۇ ئوردىدىكى ئەمىرلەرنىڭ نارازىلىقى بېسىلغىنى يوق. ھەر ئامماللارنى قىلىپ ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ياساۋاتىمەن، تەسەللى بېرىۋاتىمەن. ئەلدە ئاپەت يۈز بەرگەن مۇ-شۇنداق پەيتتە ئوردىدىن چىقىپ ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇشقا باشچى-لىق قىلسا، ئاۋامنىڭ كۆڭلىگە تەسەللى بەرسە، ئاجىز ـ ئورۇق، يېتىم ـ يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلىسا ياخشى بولاتتى. ئاشۇنداق قىلسا، ناۋادا ئەمىرلەر خانغا قارشى قوزغالسىمۇ ئەل قوزغالمايتى. ھېلىقى گەپ راست، ئەل قوزغالسا توسۇۋالغىلى بولمايدۇ، ئەل قوزغالسا تەخت قوزغىلىدۇ. ئول چاغدا ئون بېشىم بولغان تەقدىردىمۇ ئامالىم يوق...»

ئۇ ئاياغ ئېقىندىكى يۇرتلارنى ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇشقا ھەيدەكچىلىك قىلىشقا، خەلقتە ئوزۇق ـ تۇلۇك يەتكۈزۈپ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلىشقا بىرقانچە ئەمىرلەرنى ماڭغۇزغاندىن كېيىن، سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا ئاپەت ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىش، بىر ئامماللارنى قىلىپ ئۇنى ئاپەت يۈز بەرگەن يۇرتلارغا بىللە ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ئوردىغا قاراپ ماڭدى.

※ ※ ※

بۇگۈن سۇلتان دوستمۇھەممەدخان بەزمە سورۇنىنى ئوردا بېغىدىكى «ھۈزۈرى شادلىق» نامىلىق يازلىق سورۇنخانىسىغا راسلاتقۇزغاندى. چۆرىسى نەقىشلىك ۋاداكلەر بىلەن توسۇلغان، ئۈستىگە تال ـ باراڭلار سايە تاشلاپ تۇرغان، يەردىن بىر گەز ئې-

گىزلىكتە كۆتۈرۈپ ياسالغان سورۇنخانا ھەم چوڭ، ھەم ھەشەمەت-لىك ئىدى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئەتىگەندىن بېرى ساز ئاڭلاپ، ئۇسسۇل كۆرۈپ زېرىككەن بولسا كېرەك، سورۇننىڭ ئوتتۇرىسىغا سېلىنغان داستىخاننى يىغدۇرۇۋېتىپ ئابدال ئويۇ-نىغا چۈشكەنىدى.

ئابدال ئويۇنى سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىڭ يېقىندىن بېرى ئىچ پۈشۈقىنى چىقىرىش ئۈچۈن تاپقان يېڭى ئويۇنى ئىدى. بۇ-نىڭدا سورۇندىكىلەرنىڭ ھەممىسى قەلەندەر ـ تىلەمچىلەردەك يا-سىناتتى ـ دە، دولىسىغا خۇرجۇن سېلىپ، قوللىرىغا ساپايى ئې-لىپ، ئاۋازىنى مۇڭلۇق چىقىرىپ بىر تەرەپتىن ھۆكمەت ئوقۇپ، بىر تەرەپتىن نالە ـ زار بىلەن يېلىنىپ، يالۋۇرۇپ تىلەمچىلىك قىلاتتى. بۇ ئويۇنغا سۇلتان دوستمۇھەممەدخان بەكمۇ ھېرىس بولۇپ كەتكەنىدى. ئويۇندا ئابداللىقنى ئۆزى باشلاپ بېرەتتى، سورۇندىكىلەرگە تەلەپنى قاتتىق قويىاتتى، تىلەمچىلىك قىلغانلار-غا ئالدىراپ بىر نەرسە بەرمەسلىكنى، ئۇلارنى قاتتىق يالۋۇرتۇپ، ھەرخىل تەلەپ ـ شەرتلەرنى قويۇپ زاڭلىق قىلىشنى جېكىلەيت-تى. بۇ ئويۇنغا ئۇنىڭ خاس مەھرەملىرىلا ئەمەس، ئوردىدىكى چوڭ ـ كىچىك ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كۆنۈپ كەتكەنە-دى. تىلەمچىلىكنى ئاجايىپ ۋايىغا يەتكۈزۈپ دورايتتى.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا يېتىپ كەلگەندە بېشىغا كۈلا، ئۇ-چىسىغا جەندە كىيىپ، جەندىسىنى قۇر بىلەن باغلاپ، كەشكۈل ـ قاپاقلارنى ئېسىپ بەئەينى يۈرت كېزەر سائىللارغا ئوخشاپ قالغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان سورۇندىكىلەرنى كۈلدۈرۈپ، ھە دەپ تىلەمچىلىك قىلىۋاتاتتى، ئىككى قولىنى دۇئاغا كۆتۈرۈپ زارلاۋاتاتتى:

ـــ ئى ئەزىزلەر، سېخىيلار، غېرىب ـ غۇرۇا، ئاجىز ـ مىسكىنلەرنىڭ باشپاناھى مەندەك پېقىر بىچارىگە ئالىقانلا-رىڭلارنى كەڭ ئېچىپ سەدىقە ـ نىياز قىلغايسىلەر، توۋا ـ گۇ-ناھنى يەر، سەدىقە بالانى....

سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ ئاۋازى يىغلامسىراپ چىقاتتى. بىر قولىغا ھاسا تايىنىۋالغان بولۇپ، توكۇرنى دوراپ ماڭاتتى. قولىدىكى ساپايىنى جالداقشىتىپ چېلىپ، سورۇندا چازا قۇرۇپ ئولتۇرغان ئەمىرلەرنىڭ ئالدىغا كېلىپ بىچارىلەرچە ئېگىلەتتى.

ـــ ماڭ، نېرى كەت ئابدال، ساڭا بېرىدىغان سەدىقىنى باشقىلارغا بېرىپ بولدۇم، ـــ دېدى چازا قۇرۇپ ئولتۇرغان ئوردا ئىشىكئاغىسى قول سوزۇپ كەلگەن خانغا قاپىقىنى تۇرۇپ.

ـــ سېخىي جەننەتى، بېخىل دوزىخى، ـــ دېدى دوستمۇھەممەدخان تىلەمچىلىكنى تېخىمۇ ئەۋجىگە چىقىرىپ، ـــ بېخىل ملىق قىلمىسلا بېگىم، ئاغزىمغا قاق چاغلىق بىر نەرسە سالمىغىلى ئۈچ كۈن بولدى، پەيغەمبەر رەسۇلىللانىڭ ھەققى ـ ھۆرمىتى ئۈچۈن بولسىمۇ ساخاۋەت قىلغايلا. پېقىرگە بەرگەن سەدىقىلىرىنىڭ ساۋابىدىن ئاخىرەتلىكلىرى ئۈچۈن سەككىز جەننەتتىن جاي راسلانغاي.

ـــ ئىسمىڭ نېمە؟ ـــ سورىدى ئىشىكئاغىسىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان مىرزا دىۋانىنىڭ ئەمىرى ئابدالنى گەپكە سالماقچى بولۇپ.

دوستمۇھەممەدخان ياۋاشلىق بىلەن جاۋاب بەردى:

ـــ ئىسمىم شەمسىددىن ئابدال بېگىم.

ـــ سەن ئابدالنىڭ بېگىمۇ؟

ـــ يوقسۇ.

ـــ ئەمىسە ھازىرلا ئىسمىڭنى شەمسىددىن ئابدال بېگىم دېدىڭغۇ؟

ـــ ئۆزۈمنى ئابدال بېگىم دېمىدىم بېگىم، ماڭا ئېچىلىرى ئاغرىسۇن.

سورۇندىكى ئەمىر ـ مەھرەملەر ئويۇننى قىزىتىش ئۈچۈن، سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا تۇشمۇ تۇشتىن سوئال ياغدۇرۇشقا باشلىدى:

ـــ خاتۇن، بالا ـ چاقاڭ بارمۇ؟

ـــ يوق بېگىم.
ـــ نېمىشقا يوق؟
ـــ تالاق قىلىۋەتكەن بېگىم.
ـــ بالاڭنىمۇ تالاق قىلىۋەتتىڭمۇ ئابدال؟
ـــ تېخى بالا يۈزى كۆرمىگەنتىم بېگىم.
ـــ خاتۇن ئېلىپ تۇرۇقلۇق نېمىشقا بالا تاپالمىدىڭ ئابدال؟
ـــ شۇ... شۇ... خاتۇن تۇغمىدى بېگىم.
ـــ بالا تاپساڭ تۇغمامدۇ ئابدال.
ـــ ئەمدى خاتۇن ئالسام بالا تاپاي بېگىم.
ـــ بالىنى قانداق تاپسەن ئابدال؟
ـــ بىلمەيمەن بېگىم.
ـــ بالا تاپقۇچۇڭ بارمۇ؟
ـــ بار بېگىم.
ـــ قانچىلىك بار؟
ـــ ياتسا بارماقتەك، قوپسا نوغۇچتەك بېگىم.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىڭ جاۋابىدىن ئەمىر ـ مەھرەم ـ لەر تېلىقىپ ـ تېلىقىپ كۈلەتتى، كۈلۈپ تۇرۇپ سوئال سورـ شاتتى. سوئالنى توختىتىۋالسا دوستمۇھەممەدخان چوقۇم تېرـ كىپ قالاتتى. بەلكىم ئۇلارنى ئويۇننى چىڭغا چىقارمىدىڭ دەپ جازالىشى، ھەتتا ئۆلۈمگە بۇيرۇشى مۇمكىن ئىدى. شۇڭا ئۇلار يېڭىدىن ـ يېڭى بىمەنە سوئاللارنى ئويلاپ تاپاتتى. سوئاللار قاتـ چىلىك بىمەنە، قانچىلىك ھەجۋي بولسا دوستمۇھەممەدخان شۇنچىلىك خۇشال بولاتتى. شۇڭا ئەمىرلەر سوئالنى توختىتىشقا جۇرئەت قىلالمايتتى.

ـــ ئەمىسە نېمىشقا بالا تاپالمىدىڭ ئابدال؟

سۇلتان دوستمۇھەممەدخانمۇ بۇ بىمەنە سوئاللارغا يەنە شۇنـ چىلىك بىمەنە جاۋابلارنى بېرەتتى:

ـــ ۋاي تاڭ. ئىچىدىن بالا چىقمىدى بېگىم.
ـــ ئەمىسە نان تىلمەي، ئىچىدىن بالا چىقىدىغان بالا تاپـ

قۇچ تىلمەمسەن ئابدال؟

ـــ ئەمسە سىلىدىن تىلەي بېگىم. ئىچىدىن بالا چىقىدىغان بالا تاپقۇچىلىرىنى سەدىقە قىلسىلا بېگىم.

قىزنىقچىلىق قىلىدىم دەپ ئويلىمايلا سوئال سوراپ قالغان مەھرەمنى شۇ ھامان تىترەك باستى. ھەئە، ئابدال ئويۇنىنىڭ قاندىسىدە ئابدال بولغۇچىنى قانچىلىك زاكىلىق قىلسا بولىۋېرەتتى، لېكىن تىلىگەن نەرسىسىنى چوقۇم بېرىشى شەرت ئىدى. بولۇپمۇ سۇلتان دوستۇمۇھەممەدخان ئابدال بولغاندا تېخىمۇ شۇنداق ئىدى، شۇڭا، بايامقى مەھرەم قىزنىقچىلىق قىلمەن، خاتىرىڭ كۆڭلىنى ئاچمەن دەپ ئۆز ئاغزىدىن بالاغا قالغانلىقىنى دەرھال ھېس قىلغانىدى.

سۇلتان دوستۇمۇھەممەدخان تېخىمۇ بىچارىلىك بىلەن ئېگىلگىنىچە ھېلىقى مەھرەمدىن سورىغان سەدىقىسىنى بېرىشكە قىستاۋاتاتتى:

ـــ ئۆزلىرىدىن ئۇ ئالەم، بۇ ئالەم رازى بولۇپ كېتەي بېگىم، ئاشۇ خاسىيەتلىك بالا تاپقۇچىلىرىنى كەمىنە بىچارە ھاجەتمەنگە سەدىقە قىلسىلا.

ئويۇنىڭ چىڭىغا چىققانلىقىنى كۆرگەن ئەمىر ـ مەھرەملەر قاقاھلاپ كۈلۈشكە باشلىدى. بۇنداق پالاكەت كۆپىنچىسىنىڭ بېشىغا بىر قۇر كەلگەن، ھەممىسى خانىغا تىلىگەن نەرسىسىنى بېرىپ قۇتۇلغانىدى. بىر چەتتە قاراپ تۇرغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئويۇنغا بېشىچىلاپ كىرىپ كەتكەن خانىنىڭ كەيپىياتىنى بۇزۇۋېتىشكە پېتىنالماي، ئويۇنىنىڭ ئاخىرلىشىشىنى سەۋرچانلىق بىلەن كۈتۈۋاتاتتى. چۈنكى، بۇنداق ۋاقىتتا كىمىكى گەپ قىستۇرۇپ ئويۇننى بۇزسا شۇ بالاغا قالاتتى.

ھېلىقى مەھرەمنىڭ چىرايى بىردە تاتىرىپ، بىردە سارغىيىپ كەتتى. چېكىسىدىن بۇژۇلداپ چىققان تەر مەڭزىنى بويلاپ ئېقىپ، چىرايلىق ياستۇقالغان قاپقارا نۇقتا ساقاللىرى ئارىسىغا كىرىپ كەتتى. ئۆزىنى كۈلكىگە زورلايتتى ـ يۇ كۈلەلمەيتتى،

شۇ دەقىقىدە ئۇ خان سورىغان سەدىقىنى بەرمەي قۇتۇلالمايدىغاـ
لىقىنى ھېس قىلىپ يەتكەنىدى. شۇنداقتىمۇ ئەڭ ئاخىرقى قېـ
تىم تىرىشىپ كۆرۈش ئۈچۈن تىلىنى ئىشقا سالدى:

ـــ تەلىيىڭ يوقكەن ئابدال. بالا تاپقۇچۇمنى بايىلا باشقا بىر ئابدالغا سەدىقە قىلىۋەتكەنىدىم.

ـــ ئۇنداق دېمىسىلە بېگىم، ـــ دېدى سۇلتان دوستۇمۇھەـ مەدخان مەھرەمنىڭ كۆزىگە تېخىمۇ بەك كىرىشىپ، ـــ سىلىدىن خۇش بولۇپ قالاي. خۇدا رازى، بەندە رازى، مۇھەممەد مۇستاپا رازى دەپتىكەن. خۇدا يولىدا بىر سېخىيلىق قىلسىلا، مەندەك ئاـ جىزنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلسىلا، ماڭا بىرنى بەرسىلە خۇدايىم سىلىگە ئوننى بېرەر.

ـــ راست دەۋاتىمەن ئابدال. بالا تاپقۇچۇمنى باشقىلارغا بېـ رىۋېتىپتىمەن، ساڭا باشقا بىرىنى تېپىپ بېرەي.

ـــ ماڭا سىلىنىڭكى لازىم بېگىم، ـــ دېدى سۇلتان دوستـ مۇھەممەدخان يالغاندىن يىغلامسىراپ، ـــ ئول خاسىيەتلىك نەر ـ سىلىرىنى باشقىلارغا بېرىۋەتكەنلىكلىرىگە ھەرگىز ئىشەنمەيمەن.

مەھرەم چىلىق ـ چىلىق تەرلەپ كەتتى.

مەھرەمنىڭ ۋۇجۇدىنى تەشۋىش، ۋەھىمە باستى.

مەھرەم بۇ مۇدھىش تەڭقىسلىقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئەتراپـ قا ئالاڭلاپ قارىدى.

مەھرەمنىڭ يۈرىكىنى مىڭلاپ ھەرە چېقىشقا باشلىدى.

مەھرەمنىڭ گېلى قۇرۇپ كەتتى.

مەھرەم كۈلەلمىدى، كېكەچلىدى.

ـــ ئىشەنگىن، راستتىنلا يوق.

ـــ ئەمىسە ئاچسىلا كۆرۈپ باقاي بېگىم.

مەھرەمنىڭ كۆز ئالدى قاراڭغۇلاشتى، كاللىسىغا جاۋاب بەرگىدەك پىكىر كەلمىدى، يارەم تەلەپ قىلىپ ئەتراپىدىكى ھەمراھلىرىغا ئىلتىجالىق كۆزلىرىنى تىكتى، ھەمراھلىرى سالا قىلالمايتتى.

ھەمراھلىرى سالا قىلسا سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئويۇنـ
نىڭ تەرتىپىنى بۇزدى دەپ غەزەپ قىلاتتى، كاللىسىنى ئالاتتى.
شۇڭا ھېچكىمدە بۇ سالاغا ئارىلاشقۇدەك جۇرئەت يوق ئىدى.
ھەمراھلىرى مەھرەمنىڭ بېشىغا سايە تاشلاپ تۇرغان بالا ـ
قازا بىلەن كارى بولماي سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا بولۇشۇشقا،
مەھرەمگە نەسىھەت قىلىشقا كىرىشتى:

ــ ھاجەتمەننىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلىش ساۋاب.

ــ ئابدالنى نائۇمىد قويمىسلا.

ــ تىلىگەن نەرسىسىنى بېرىۋەتسىلە.

ــ پىخسىقلىق قىلمىسلا.

ــ بار نەرسىنى يوق دېسىلە يامان بولىدۇ.

ــ تاينىلىق يوق بولۇپ كېتىدۇ.

ــ گۇناھ بولىدۇ.

ــ راستتىنلا يوق بولسا، ئېچىپ باقسىلا كۆرۈپ باقايلى.

ئۇمىدى ئۇزۇلگەن مەھرەم خانىنىڭ ئالدىدا موككىدە يۇكۇنـ
دى، كۆزىگە ياش ئالغىنىچە يالۋۇردى:

ــ ئانھەزرىتىمدىن گۇناھىمنى تىلەيمەن، شەپقەت قىلىپ
باشقا نەرسە سورىغان بولسىلا.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئويۇنىنىڭ ئېچىگە كىرىپ كەتـ
كەندى. ئۇنىڭچە بۇ ئويۇن بەكمۇ پەيزى داۋاملىشىۋاتاتتى، شۇ
دەقىقىدە مەھرەم ئويۇنىنىڭ قائىدىسىنىلا ئەمەس، سۇلتان دوستـ
مۇھەممەدخانىنىڭمۇ خۇشال كەيپىنى بۇزغاندى.

قاتتىق غەزەپكە كەلگەن سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ كۆـ
زىگە قان تولدى.

ــ ھوشۇڭنى يىغ ئەبگا، بۇ يەردە ئانھەزرىتىم يوق، ئالدىڭـ
دىكىسى شەمسىددىن ئابدال، ھاجەتمەن تىلەمچى.

مەھرەم ھۆركىرەپ يىغلىۋەتتى.

ــ خۇش بولۇپ قالاي، شەپقەت قىلسىلا ئالىيلىرى...

ــ قادىر ئابدال، داۋۇت ئابدال، ئىسكەندەر ئابدال، ــ دەپ

ۋارقىرىدى دوستىمۇھەممەدخان مەھرەمنىڭ يېلىنىشىغا پەرۋا قىلماي.

سورۇندىكىلەرنىڭ ئۆز ئىسمىدىن باشقا ئابداللىق ئىسمى بار ئىدى، ئىسمى ئاتالغان ئەمىرلەر دەس ئورنىدىن تۇردى.

ــ لەببەي شەمسىددىن ئابدال. نېمە ھاجەتلىرى باركىن؟

ــ مۇنۇ پىخسىق بەگ بىز ئابداللارنى كۆزگە ئىلماي، ئىلكىدە بار نەرسىنى يوق دەپ تۇرۇۋالدى. قاراپ بېقىڭلار، راستتىنلا يوق بولسا مەيلى، ئەگەر بار بولسا كېسىپ ئېلىپ بېرىڭلار.

ــ ئابداللار ئابداللارنىڭ قاياشى، پەرمانىڭنى ئورۇنلايمىز شەمسىددىن ئابدال.

ئەمىرلەر يوپۇرۇلۇپ كېلىپ مەھرەمنى يەرگە باستى، ئاندىن ئىشتىنىنى سالدۇرۇپ تۇرۇپ دوستىمۇھەممەدخانغا قارىدى.

ــ سەن تىلىگەن نەرسە بار ئىكەن شەمسىددىن ئابدال، بۇ پىخسىق يالغان ئېيتىپتۇ.

ــ ئۆتۈنۈپ قالاي، ئۇنداق قىلماڭلار، رەھىم قىلىڭلار. خان ئالىيلىرى رەھىم قىلسىلا.

مەھرەم ناله قىلاتتى، لېكىن ئۇنىڭ زارىغا ھېچكىم پەرۋا قىلمايتتى، دوستىمۇھەممەدخانغا ئەگىشىپ تەڭ ھېجىيىشاتتى.

ــ بالا تاپقۇچى بارمىكەن؟ ــ دېدى دوستىمۇھەممەدخان.

ــ بار ئىكەن شەمسىددىن ئابدال.

ــ ئەمىسە كېسىڭلار.

ــ ساڭا قانچىلىك لازىم شەمسىددىن ئابدال؟ ھەممىسىمۇ، يېرىمىمۇ؟

ــ باشتا ئۆز رازىلىقى بىلەن بەرگەن بولسا ئۇچىدىن ئالاتتىم، يالغان سۆزلەپ پىخسىقلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن تۆۋىدىن تولغاپ كەس، تايىنلىق يوق بولسۇن.

ــ ئۇستىرا! ــ دەپ توۋلىدى ئەمىرلەردىن بىرى.

سورۇندا ئولتۇرغان خانىڭ خاس ساتىرىشى دەرھال قوينى

دىن ئۇستىرىنى ئېلىپ تەڭلىدى.

ـــ مەن تۇتۇپ تۇراي، ئۆزۈڭ كەس!

ساتىراش خانىمنىڭ كۆزىگە بىر دەقىقە قاراپ تۇردى. خانىمنىڭ پەرۋاسىز تۇرغىنىنى كۆرۈپ، بىچارە مەھرەمنىڭ زەكىرىنى تۇۋۈدىن شارتتىدە كېسىۋەتتى. مەھرەم جان ـ جەھلى بىلەن پەرياد كۆتۈردى ـ دە، شۇ ھامان ھوشىدىن كەتتى.

ـــ خۇرجۇنۇمغا سال، ـــ دېدى سۇلتان دوستۇمۇھەممەدخان ساتىراشقا دولىسىدىكى خۇرجۇننى تەڭلەپ.

قورقۇپ پۈت ـ قولىدا جان قالمىغان خىزمەتكارلار يۈگۈرۈپ كەلگىنىچە ھوشىدىن كەتكەن مەھرەمنى كۆتەر ـ كۆتەر قىلىپ ئوردا شىپاخانىسىغا ئېلىپ ماڭدى.

سۇلتان دوستۇمۇھەممەدخان مەمنۇنلۇق بىلەن كۈلۈپ قويۇپ سورۇن ئەھلىگە قارىدى.

ـــ بولدى. ئابدال ئويۇنى بۈگۈن مۇشۇنچىلىك بولسۇن. ۋاھ، بۈگۈن ئەجەب قىزىدى ـ ھە، بۇ ئويۇن.

ئەمرلەر ئالمان ـ تالمان كېلىپ ئۆز ئورۇنلىرىدا ئولتۇرۇشتى. ئويۇنىڭ تەرتىپى بويىچە ئەمدى جازا، مۇكاپات بېرىلەتتى. سۇلتان دوستۇمۇھەممەدخان ھەر قېتىملىق ئويۇننى مۇشۇ يوسۇندا ئاخىرلاشتۇرۇشنى ياخشى كۆرەتتى. شۇ تاپتا ئەمرلەر-نىڭ ۋۇجۇدىنى يەنە قايتىدىن ۋەھىمە ـ ھاياجان چۈلغۇۋالغانىدى. ئۇلارنىڭ ھاياجانلىنىشىدىكى سەۋەب، سۇلتان دوستۇمۇھەممەدخان ئىنئامنى تولىمۇ سېخىيلىق بىلەن بېرەتتى. كىمدىكىم ئىنئامغا نائىل بولۇپ قالسا خېلى كۆپ ئالتۇن ـ كۈمۈشكە ئېرىشەتتى. ۋەھىمگە چۈشۈشىدىكى سەۋەب، سۇلتان دوستۇمۇھەممەدخان ئادەمنىڭ خىيالىغا كەلمەيدىغان تۈرلۈك ـ تۈرلۈك جازالاش ئۇسۇللىرىنى ئويلاپ تاپاتتى. جازاغا ئۇچرىغۇچى ئۆزىنى قانداق قارا قىسمەتلەرنىڭ كۈتۈپ تۇرغانلىقىنى بىلمەيتتى. جازا ھۆكۈم قىلىنىپ سورۇندىكى قايسىبىر نەس باسقانىنى ئۇرۇپ ـ دۈمبالاتمىغان، قۇلاق ـ بۇرۇنلىرىغا ئەن سالدۇرمىغان ـ ھە؟! يەنە تېخى،

ئۇلارنىڭ غۇرۇرىغا تېگىدىغان بەتقىلىق چارىلەرنى ئويلاپ تېپىپ، مەسخىرە قىلىپ كۆڭلىنى خۇش قىلمىغان ــ ھە؟! مەسىلەن، جازالانغۇچىنى ئىنئامىلانغۇچىنىڭ كاسىسىغا سۆيدۈرۈش ياكى جازالانغۇچىنىڭ دۈمبىسىگە يەنە بىرىنى ھاڭگىچىلاپ ئارتىلدۇ - رۇش، قىپيالىڭاچلاپ ئۇسسۇل ئوينىتىش، دۈم يېتىپ تۇرۇپ ئا - يالالارنى دوراپ غەمزە قىلىش... ۋەھاكازالار...

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئاللىقانداق ئەبجەش تۇيغۇلاردا خۇدۇكسىرەپ ئولتۇرغان مەھرەملىرىگە تەكشى بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن خاس ساتىرىشىنى توۋلىدى.

ــ مەتباقى ساتىراش.

ــ لەببەي ئانھەزرىتىم.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان خەزىنىچى بەگكە قارىدى:

ــ سىقىمى تولغىدەك تىللا ئىنئام قىلىنسۇن!

خەزىنىچى بەگ خىزمەتكارلارنى بۇيرۇپ بىر پەتنۇس تىللا ئەكەلدۈردى. خۇشاللىقتا ھاياجانلانغان ساتىراش ئۇلۇغ قولىنىڭ بارماقلىرىنى يوغان ئېچىپ بىر سىقىم تىللانى ئالدى ــ دە، چاقا - قانلىق بىلەن قوينىغا سېلىپ مىننەتدارلىقىنى بىلدۈردى:

ــ قۇدرەتلىك پاناھگاھىمىزنىڭ ھىممىتىگە ھەشقاللا.

ــ جاي ئالسۇنلار.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان سورۇن ئەھلىگە تەكشى بىر قا - رىۋەتكەندىن كېيىن نەزەرىنى يەنە خەزىنىچى بەگكە يۆتكىدى.

ــ خەزىنىچى بەگ!

ــ لەببەي قىبلىگاھىم.

خەزىنىچى بەگ تەشۋىش ئىلكىدە سورۇننىڭ ئوتتۇرىغا كەل - دى. شۇ تاپتا ئۇ ئۆزىگە ئىنئام ياكى جازا بېرىلىشىنى بىلەلمەي دەككە ــ دۈككىگە چۈشۈپ قالغانىدى.

كۆڭلىدىن ئاللىقانداق بىر خىيال كەچكەن دوستمۇھەممەد - خان خىرىلداپ كۈلۈۋەتكەندىن كېيىن ئېغىز ئاچتى:

ــ سىلى بابا ئابدال ئويۇنىدا تولىمۇ سۈسلۇق قىلدىلا،

شۇڭلاشقا جازاغا تەييارلانسۇنلار.

ـــ خان ئالىيلىرىنىڭ ئىلتىپاتىغا ھەشقاللا، ـــ دېدى خانـ لىڭ قانداق جازا ئويلاپ تاپقانلىقىنى بىلەلمىگەن خەزىنىچى بەگ بەقەمدەك قىزىرىپ.

مۇشۇنداق تايىنى يوق تاماشا ئۈچۈن خەزىنىدىكى ئالتۇنلار ـ نىڭ بىھۇدە سەرپ بولۇپ كەتكىنىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ تۇرغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ يۈرىكى ئېچىشىپ كەتتى، لېكىن ئۇ بۇنى توسۇشقا ئامالسىز ئىدى.

ـــ كېلىڭلار، خەزىنىچى بەگنى مايالقىتىڭلار!

جازانى ئاڭلاپ خەزىنىچى بەگنى سوغۇق تەر باستى، پۈت ـ قولىدا جان قالمىدى. مايالقىتىش جازاسىنىڭ قانداق بولىدىغانـ لىقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى. مايالقىتىش جازاسىدا دانىمۇدانە قىلىپ قۇرۇتۇپ تەييارلانغان قوي مايىقى جازالانغۇچىنىڭ مەقىتىگە بىر تال ـ بىر تالدىن تېقىلاتتى، تاكى جازالانغۇچى ئوسۇرۇپ مايالقىنى چىقىرىۋەتمىگۈچە جازا داۋاملىشاتتى.

ئەمىرلەر يۈگۈرۈپ كېلىپ خەزىنىچى بەگنىڭ ئىشتىنىنى سالدۇرۇپ دوڭغايتتى، ئاندىن خىزمەتكارلار ئېلىپ كەلگەن مايالـ نى مەقىتىگە تېقىشقا باشلىدى. جازا قائىدىسى بويىچە جازالانغۇـ چى قويىنى دوراپ مەرەپ تۇرۇشى كېرەك ئىدى. شۇڭا خەزىنىچى بەگ توختىماي مەرەيتتى، سۇلتان دوستمۇھەممەدخان كۇلۇپ تەـ لىقىپ قالغانىدى، باشقا ئەمىرلەرمۇ ئۇنىڭ كۇلكىسىگە كۇلكە قاـ تاتتى. جازا ئىجرا قىلغۇچىلار خىرىلداپ كۇلگىنىچە جازانى ئەسـ تايىدىللىق بىلەن بېجىرەتتى. چۈنكى، ئازراقلا سۇسلۇق قىلسا ياكى جازالانغۇچىغا ئىچ ئاغرىتسا جازا شۇنىڭ بېشىغا كېلەتتى.

ـــ مايالقىدىمۇ؟ ـــ سوردى سۇلتان دوستمۇھەممەدخان كۇلكىدىن ياش چىقىپ كەتكەن كۆزلىرىنى سۇرتۇپ تۇرۇپ.

ـــ ياق، تېخى مايالقىمىدى، ـــ دېدى جازا ئىجرا قىلغۇـ چىلار.

ـــ بۇ قوچقارنىڭ پۇرۇكى بەك چىڭ ئوخشايدۇ.

ـــ تېزرەك مايا‌قلىۋەتسىلە خەزىنىچى بېگىم، ـــ دېدى يەنە بىرى.

ـــ مايا‌قلىغچە كەپلەڭلار، ـــ دېدى دوستمۇھەممەدخان.

يەل قويۇۋېتىش ئۇچۇن توختىماي ئىنجىقلىغان خەزىنىچى بەگنىڭ كۆزلىرىدىن ياش چىقىپ كەتكەنىدى، جازا ئىجرا قىلغۇچىلار بولسا رەھىمسىزلىك بىلەن مايا‌ق كەپلەيتتى. مايا‌ق كەپلەگەچ چاقچاق قىلىشاتتى.

ـــ ھاي ئېھتىيات قىلسىلا، قوللىرى كىرىپ كەتمىسۇن، پۇراپ قالىدۇ.

ـــ پۇراپ قالسا ھېچ گەپ يوق، لېكىن خەزىنىچى بېگىم بۇزۇلۇپ كەتسە چاتاق.

ـــ ئول چاغدا مايا‌قنىڭ ئورنىغا باشقا نەرسە...

ـــ چاقچاقنى بولدى قىلسىلا.

خەزىنىچى بەگ ئىنجىقلاپ يۇرۇپ مىڭبىر بالالىقتا «تارت» قىلىپ ئوسۇرۇۋەتتى. شۇ ھامان كەپلەنگەن مايا‌قلارنىڭ ھەممىسى ئېتىلىپ چىقتى.

ـــ مايا‌قلىدى، مايا‌قلىدى، ـــ دېدى ئەمرلەر قاقاھلاپ كۈلۈشۈپ.

ـــ شاراب كەلتۇرۇڭلار، ـــ دېدى سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ھاردۇقى چىققاندەك بولۇپ.

بىكاۋۇل ئەمىر خىزمەتكارلارنى جورۇپ ئالدىراش داستىخان راسلاشقا كىرىشتى. ئۇنىڭغچە خاس شارابچى ئالتۇن جامغا شاراب قۇيۇپ سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا ئېھتىرام بىلەن تۇتتى.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ئەمدى سەۋر ـ تاقىتى توشقانىدى. ئۇ ئاستا كېلىپ خانغا سالام بەردى.

ـــ قىبلىگاھىمغا مەلۇم بولغاي.

بايا‌تىنبېرى ئويۇنىنىڭ قىزىقچىلىقى بىلەن بولۇپ كەتكەن سۇلتان دوستمۇھەممەدخان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى كۆرمىگەنىدى.

ــ بۇرۇنراق كەلگەن بولسىلا بولماسمىدى جانابى ئەمىر كە-بىر. تولىمۇ قىزىق تاماشىنى كۆرەلمەي قالدىلا ــ دە، خەيرىيەت، كەلسىلە، ئويۇندا رىزقىلىرى بولمىغان بىلەن شارابتا رىزقىلىرى بار ئىكەن. كېلىڭلار، ئەمىر كەبىرگە شاراب تۇتۇڭلار، ــ دوستۇمۇھەممەدخان بىر چەتتە قاراپ تۇرغان ئوردا سازەندىلىرىگە ۋارقىرىدى، ــ نېمىگە قاراپ تۇرىسىلە، باشلاڭلار نەغمىنى!

سازلىرىنى تەڭشەپ تەق بولۇپ تۇرغان سازەندىلەر دەرھال نەغمە قىلىشقا كىرىشتى. ئەمدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا گەپ قىلىشقا پۇرسەت قالمىغانىدى. سازەندىلەرنى توختىتىپ خانغا مەلۇمات يوللاشقا جۇرئەت قىلالمىدى. خان بىر شاراب ئىچىشكە باشلىسا تەڭ كېچىگىچە توختىمايدىغانلىقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى. بۇ يەردە تۇرۇۋەرسە بىھۇدە ئاۋارە بولاتتى. قانىتىق ئۇمىدسىزلەنگەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاستا ئورنىدىن تۇردى ــ دە، خاننىڭ كۆزىگە چىلىقماسلىققا تىرىشىپ سورۇندىن چىقىپ كەتتى.

تۇيۇقسىز ئۇنىڭ يادىدىن ئاكىسى سانىز مىرزىنىڭ سۆلتان دوستمۇھەممەدخان توغرۇلۇق دېگەن گېپى كەچتى:

«خان كىچىك بالا ئەمەس... ئەر يەتكەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە تەلۈلىكتە ئۇچىغا چىققان بىر ئادەمنى ئۆگەنگەن خۇيىدىن تۇسۇماق ئۇنچە ئاسان ئەمەس... خان ئالىيلىرى تەلۈلا ئەمەس، قىپقىزىل سىراڭ بولۇپتۇ. نېمە قىلىۋاتقانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ. ئۇنىڭدىن كۆرە باشقىچە يول تۇتۇپ كۆڭۈلنى خاتىرجەم قىلغىنىمىز ئەۋزەل...»

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئۇلۇغ ــ كىچىك تىندى.

«خان ئالىيلىرى سەلتەنەتنى مانا مۇشۇنداق سوراپ ئۆتەرمۇ؟ بۇنداق خاننىڭ تەختتە ئولتۇرغىنىنىڭ نېمە ئەھمىيىتى؟...»

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئۆزىنىڭ خىيالىدىن ئۆزى چۆچۈپ كەتتى، ئەتراپقا خۇدۇكسىرەپ قارىدى. ھەئە، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى بىزارلىق، ئۇمىدسىزلىك تۇيغۇلىرى چىرمىۋالغانىدى.

63

ئاتۇش ۋادىسى.

كۈز قۇياشىدىن قانغىچە نۇر ئېمىپ باشقىچە گۈزەللىشىپ كەتكەن قايراق[1] بوستانلىقى خۇددى رەسسىدە بولغان قىزدەك ئاۋ-دەمنىڭ زوقىنى كەلتۈرەتتى. مىڭ نۆكەرنىڭ ھەمراھلىقىدا كەلگەن سانسىز مىرزىنىڭ بۇ يەردە چېدىر ــ بارگاھ تىككىنىگە ھەپتە بولاي دەپ قالغانىدى. قارىماققا ئۇ ئوۋ ئوۋلاپ كۆڭۈل ئېچىش ئۈچۈن كەلگەندەك كۆرۈنەتتى، ئەمما ھەپتىدىن بېرى بىر قېتىم-مۇ شىكارغا چىقىپ باقمىدى، كۈنلىرىنى قايراق تۆرىسى ئىبراھىم بەگ يەتكۈزۈپ بەرگەن پاقلان، جەرەن، قىرغاۋۇل... گۆشلىرىدە قىلىنغان كاۋاپلارنى يەپ، يېگىدىن ئېچىتىلغان قىمىزلارنى ئىچىش بىلەن ئۆتكۈزۈۋاتاتتى. يەپ ــ ئىچىشتىن زېرىكسە ھەيۋەتلىك دارتاغ ئېتىكىدىكى بۇ قەدىمىي بوستانلىقنى گاھ ئاتلىق، گاھ پىيادە سەيلە قىلاتتى. كۈزنىڭ شەپسىنى بېرىپ يوپۇرماقلىرى سارغىيىشقا باشلىغان دەل ــ دەرەخلەر، تېخى يىغىشقا ئۇلگۈرمىگەن زىرائەتلەر، جىرالاردىن ئېتىلىپ چىقىپ شىلدىرلاپ ئېقىۋاتقان بۇلاق سۇلىرى، يانباغىردىكى يايپېشىل يايلاقلار، غەمسىز ئوتلاپ يۈرگەن كالا ــ قوي پادىلىرى، يىلقىلار توپى، چوپانلارنىڭ يېقىملىق ناخشىلىرىدىن زوق ئالاتتى. گېزى كەلگەندە ئاق كۆڭۈل، تۇز، ئەمما تولىمۇ ئىشچان قايراقلىقلار بىلەن ئاندا ــ ساندا پاراڭلىشىپ سېلىشىپ قويىاتتى. ئۇ سەيلىگە چىققاندا يەرلىك ئاھالىنى چۆچۈتۈۋەتمەسلىك ئۈچۈن ئون نەچچە نۆكەر ئەگەشتۈرۈۋالغان، شۇلارنىمۇ ئۆزىدىن ئىككى ــ ئۈچ يۈز قەدەم ئارىلىق

① قايراق ــ ھازىرقى ئۇستۇنئاتۇشتىكى يۇرت ئىسمى.

قالدۇرۇپ مېڭىشقا بۇيرۇغانىدى. شۇڭلاشقا قايراقلىقلار خۇشـ خۇي، كىچىك پېئىل بۇ ئەمىردىن ئانچە تارتىنىپ كەتمەيتتى.

سانىز مىرزا شۇ كۈنلەردە كىمنىدۇر تەقەززالىق بىلەن كۈتۈاتاتتى. پات ـ پات تەقەززالىق بىلەن دار تېغىنىڭ ئىچكىرىسىدىكى نامەلۇم، سىرلىق تاغ تىزمىلىرىغا نەزەر تاشلايتتى، كۆڭلىدە ئاللىنېمىلەرنىدۇر مۇلاھىزە قىلاتتى. خىيالچان كۆزلىرىدە گاھى سۇس كۈلكە جىلۋە قىلسا، گاھى ھەسرەت بالقىيتتى، ئۇلۇغ ـ كىچىك تىناتتى.

«...كېلىدىغان قارايىدىن ئۆتۈپ كەتتى، ياكى ئۆزگىرىپ قالدىمىكىن؟ قەشقەرگە كېلىشكە ئىشەنچ قىلالمىدىمىكىن؟ مۇمكىن ئەمەس. ئىشەنچ قىلالمىسا، بىلدۈرگەن ساداقىتىمگە شۇبھىلەنگەن بولسا ‹بارىمەن› دەپ مەكتۇپ ئەۋەتمەس، ۋەدە بەرمەس ئىدى. راست، تاغ يوللىرى تۇزگە ئوخشىمايدۇ، ماڭماقمۇ تەس. يەنە بىرنەچچە كۈن تەخىر قىلاي، كېلىپمۇ قالۇر... ئىنىم مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا نېمىش بىلەن مەشغۇلكىن؟...»

يېقىن ئەتراپتىن دۈكۈرلىگەن ئات تۇيىقىنىڭ ئاۋازى سانىز مىرزىنىڭ خىيالىنى ئۈزۈپ قويدى. ئۇ خىيالدىن باش كۆتۈرۈپ شەپە چىققان تەرەپكە قارىدى، يەتتە ـ سەككىز ئاتلىق كىشى ئۇدۇل ئۇنىڭغا قاراپ كېلىۋاتاتتى، ئاتلىقلارنى تونۇپ چىرايىغا سۇس كۈلكە يۈگۈرتتى.

«بۇلار قانداق خەۋەر ئېلىپ كەلدىكىن؟ ئالىيلىرى بىلەن ئۇچرىشالىغانمىدۇ؟...»

ئاتلىقلار ئەللىك قەدەمچە ئارلىق قالغاندا تىزگىنلىرىنى تارتىشتى ـ دە، ئاتلىرىدىن سەكرەپ چۈشۈپ، سانىز مىرزىنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كەلدى.

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۈم، ئەمىر جانابلىرىغا ئېھتىرام بولغاي.

ـــ ۋەئەلەيكۈم ئەسسالام، ـــ دېدى سانىز مىرزا نۆكەرلىرىنىڭ سالامىنى ئېلىپ ئېلىپ، ئۇنىڭ كۆزلىرىدە ئاللىقانداق بىر

جاۋابقا تەقەززا بولۇۋاتقانلىقى چىقىپ تۇراتتى.

ــ مەلۇم بولغاي، ــ دېدى نۆكەر بەشى، ــ يۇنۇسخان ئالىلىرى كېلىۋاتىدۇ.

سانىز مىرزا ئالدىراپ سورىدى:

ــ ئۇلار ھازىر نەدە؟

ــ بىز يۇنۇسخان ئالىيلىرى بىلەن مايمۇنتاشتا ئۇچراشقان. پەمىمچە ھازىر تېتىر تەۋسىگە كەلدى ئەتىمالىم.

ــ نېمانچە ئاستا، يۈك ـ تاقلىرى جىقمۇ ياكى ھەمراھلىرىمۇ؟

ــ بەش يۈزدەك نۆكىرى بىلەن كەلگەنىدەك قىلىدۇ. يەنە بىرقانچە ئەمىرلىرىمۇ بار، ئۇزاق يولدا ئات ـ ئۇلاغلىرى ھېرىپ قالغان چېغى. شول سەۋەبتىن يول ئاۋۇمىغان بولسا كېرەك، بىز جانابلىرىغا خەۋەر يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئالدىراپ ياندۇق.

سانىز مىرزا بىرپەس ئويلىنىپ تۇرۇۋالدى.

ــ ئۇنداقتا ئەتە ئاش ۋاقتىغىچە يېتىپ كېلەلىگۈدەك ــ ئۇ نۆكەرلىرىگە قاراپ بۇيرۇق قىلدى، ــ جاپا تارتتىڭلار، بېرىپ ئارام ئالسۇنلار.

نۆكەرلەر سانىز مىرزا بىلەن خوشلاشتى، ئاندىن ئاتلىرىغا مىنىپ چېدىرگاھلىرىغا قاراپ كېتىشتى.

سانىز مىرزىنىڭ ۋۇجۇدىنى بىردىنلا ھاياجانلىق خىياللار چىرمىۋالدى.

«...يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ كەلگىنى بەك ياخشى بولدى. ئەمدى ئۇنىڭ بىلەن يۈزتۇرانە مۇلاقاتتا بولۇپ، بۇندىن كېيىنكى ئىشلار توغرۇلۇق كەڭتاشا مەسلىھەت قىلىۋالىدىغان بولدۇم. ئاۋۇال يۇنۇسخان بىلەن بىر قارارغا كېلىۋالغاندىن كېيىن، ئاندىن ئىنىم مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا ئالدىرىماي چۈشەندۈرۈپ قايىل قىلارمەن، بەلكىم ئۇمۇ زىيادە كاجلىشىپ تۇرۇۋالماس. ئايغاقچىلارنىڭ يەتكۈزگەن مەلۇماتىدىن قارىغاندا، ئۇمۇ سۇلتان دوستمۇھەممەدخاندىن بىزار بولۇشقا باشلىغان ئوخشايدۇ. ئول تەلۈە

سۇلتان ئۇنى ۋايداد دېگۈزمىگەن بولسىمۇ، بۇرنى ـ قۇلىقىغچە تويغۇزۇۋەتكەندەك قىلىدۇ، ئەۋەتكەن مەكتۇپلىرىدىنمۇ ئۇنىڭدىن قاتتىق ئۈمىدسىزلەنگەنلىكى چىقىپ تۇرىدۇ. ئەسلىدە دوستىمۇ ـ ھەممەدخانغا ئۇنچىۋالا ساداقەت بىلدۈرۈشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. يۇنۇسخان ئالىيلىرىمۇ مۇشۇ تەخت ـ سەلتەنەتنىڭ قانۇنلۇق مىراسخورى ئەمەسمۇ. ئۆز ۋاقتىدا جەننەتمەكان ئاتام قائىدىنى بۇزۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىنى تەختكە ئولتۇرغۇزمىغان بولسا، تەختتە يۇنۇسخان ئالىيلىرى ئولتۇرغان، سەلتەنەتكە پاسىبان بولغان بولاتتى. مەرھۇم ئاتامۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئاغزىدىن چىقارمىغان بىلەن كۆپ پۇشايمان يېدى، ھەسرەت چەكتى. ھەر ھالدا سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى خىلىلا ئىنساب، ئادالەت بىلەن يۇرت سورىغانىكەن. ئۇنىڭ ئوغلى بولمىش مۇنۇ بەتقىلىق، تەلۈە سۇلتانچۇ؟ ئادەم سىياقلىق توڭگۇز بولۇپ چىقتى. يەيدۇ، ئىچىدۇ، ئويناىدۇ، سەل ـ پەلا خۇيى تۇتسا غەزەپلىنىدۇ، چاپىدۇ. نەزەرىدە ئادەم بىلەن ھايۋاننىڭ پەرقى يوق، نە تۆھپىكار ئەمىر، نە ئاتا يوللۇق مەھرەم، نە ساداقەتمەن سەركەردىنىڭ مەرتىۋىسىگە رىئايە قىلمايدۇ. سەلتەنەت، ئاۋام بىلەن تېخىمۇ كارى يوق...»

سانىز مىرزا خىيال سۈرگەچ بارگاھقا قاراپ ماڭدى. شۇ تاپتا ئۇ يۇنۇسخاننى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن قىلىدىغان تەييارلىقلارنى كۆزدىن كەچۈرۈشنى كۆڭلىگە پۈكتى.

※ ※ ※

بۇگۈن تاڭ قۇياشى دارتاغ ئېتىكىنى باشقىچە نۇرلاندۇرۇۋەتتى، ئۇنىڭ جامالىددىن تۆكۈلۈۋاتقان نۇر ـ زىيا قايراق دالىسىدىكى بارلىق گىياھلارنىڭ مەڭزىنى مېھرى بىلەن سۆيەتتى. بارگاھ ئىچى پاكىز تازىلانغان، بارگاھ دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدىن بەش يۈز قەدەم ئارىلىقتا سېلىنغان قىپقىزىل پايانداز تاكى بارگاھنىڭ

تۆرىگە تىكىلگەن ھەشەمەتلىك سەر چېدىرنىڭ ئالدىغىچە سوزۇلغانىدى. بىكاۋۇل بەگ چېدىرى ئالدىغا ئېسىلغان داشلاردا تاي، موزاي، قوي گۆشلىرى قاينىۋاتاتتى. كاۋاپدانلاردا ئۆرۈك ئوتۇنىنىڭ چوغلىرى يېلىنجايتتى؛ قوزا، ئوغلاق، قىرغاۋۇل، كەكلىك لەرنى پۈتۈن كاۋاپ قىلىش ئۈچۈن ئالايىتەن سېلىنغان تونۇرلار غىمۇ ئوت يېقىلغان بولۇپ، يۇلغۇن شاخلىرى گۈرۈلدەپ كۆيۈۋاتاتتى. ئۇستىلار توغرالغان جەرەن، كېيىك گۆشلىرىنى زىخقا تارتىش، ئۇن، تۇخۇم ۋە تەم ـ پۇراق كىرگۈزگۈچى دورا ـ دەرمەك لەردىن قىلىنغان شىرلاردا قوزا، ئوغلاق، قىرغاۋۇل، كەكلىك گۆشلىرىنى شىرلاش بىلەن ھەلەك ئىدى. قايراق تۆرە بېگى ئىبراھىم بەگ كوزا ـ كوزىلاردا قىمىز ـ شارابلارنى، تاۋاق ـ تاۋاقلاردا قېتىق ـ قايماقلارنى، كاجۇۋۇلاپ ئۈزۈم، شاپتۇل، ئانار، تاغارلاپ قوغۇن ـ تاۋۇز ۋە ئاللىقانداق ھۆل ـ قۇرۇق يەل ـ يېمىشلەرنى، تەڭلە ـ تەڭنىلەردە بوغۇرساق، پوشكال، گۆشنان، قاتلىما، ماي توقاچ، گىردىلەرنى ئەكېلىپ دۆۋىلىۋەتكەنىدى. ئالمىقاچان دۇملىنىپ بولغان پولۇ قازانلىرىدىن تارالغان مەززىلىك پۇراق ئەتراپنى بىر ئالغانىدى. ھەئە، دارتاغ ئېتىكىگە جايلاشقان قەدىمىي يۇرت قايراق، قايراق بولغاندىن بېرى بۇنچە ھەشەمەتلىك، بۇنچە كاتتا زىياپەتنىڭ تەييارلىقىنى كۆرۈپ باقمىغانىدى.

ھايال ئۆتمەي دۇتار، راۋاب، تەمبۇر، قالۇن، ساتار، غىجەك، نەي، ناغرا ـ سۇناي، داپ... قاتارلىق سازلارنى كۆتۈرۈۋالغان ئون نەچچە سازەندە يېتىپ كەلدى.

ـــ ئەمىر جانابلىرىنىڭ ئىجازىتىنى ئالمايلا يۈرتىمىزنىڭ بۇ سازەندە ـ مۇغەننىلىرىنى تەكلىپ قىلىپ قويدۇم. ئەزىز مېھمانىنى ساز ـ نەغمىسىز كۈتۈۋالساق جانابلىرىنىڭ ئابرۇيىغا، مېھمانىنىڭ ھۆرمىتىگە لايىق بولماس دەپ ئويلىدىم، ـــ دېدى ئىبراھىم بەگ چۈشەندۈرۈپ، ـــ جانابلىرىنىڭ كۆڭلىگە مەقبۇل كېلەمدىكىن بىلمىدىم. بۇلار ئوردا سازەندىلىرىگە يەتمىسمۇ، قىلغان نەغمىسىنىڭ ئۆزگىچە پەيزى بار، خالىمىسلا ھازىرلا

قايتۇرۇۋېتىمەن.

ـــ تولىمۇ ئەتراپلىق ئويلاپتىلا تۇرە بېگىم، ـــ دېدى سانىز مىرزا مىننەتدار بولۇپ ۋە بىر چەتتە تارتىنىپ قاراپ تۇرغان سازەندىلەرگە قاراپ يېقىملىق كۈلۈمسىرىدى، ـــ ئوردا سازەندىلىرى بىلەن ئەلنەغمىچىلەرنىڭ ئارىسىدا ئەلۋەتتە پەرق بار. ھەر يۇرتنىڭ مۇغەننىلىرىنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق پەيزى بولىدۇ ئەمەسمۇ، ۋاقتى كەلگەندە كارامىتىڭلارنى كۆرسىتىڭلار، ئەجرىڭلار ئىنئامسىز قالمايدۇ.

ـــ ئەمىر جانابلىرىنى زېرىكتۇرۇپ قويماي كۆڭلىنى ئاچالىساق ئىنئام دېگەن شۇ، ـــ دېدى سازەندىلەر تەۋازۇ بىلەن ئېگىلىپ.

سازەندىلەرنى كۈتۈۋالدى بەگ[1] باشلاپ كەتتى.

بىر چۆگۈن چاي قاينىغىچىلىك ۋاقىت ئۆتكەندە نۆكەر بەشى ئالدىراپ يېتىپ كەلدى.

ـــ مەلۇم بولغاي، يۇنۇسخان ئالىيلىرى يېتىپ كەلدى.

ـــ نەدىراق كېلىۋاتىدۇ؟

ـــ قايراقتا كىرىپ بولدى، ئەنە ئاۋۇ بەلنىڭ ئۇ تەرىپىدە. قارىسىمۇ كۆرۈنۈۋاتىدۇ ئەينا.

ـــ ناغرا ـ سۇنايچىلارنى چاقىرىڭلار، مېھمانلار يېقىنلاشقاندا شادىيانىگە چالسۇن.

سانىز مىرزا گەپنى تاپىلاپ بولۇپ بارگاھتىن چىقتى. ئىبراھىم بەگ قاتارلىق بىرقانچە بەگ ـ تۆرىلەر ئۇنىڭغا ئەگەشتى. ئۇ يۇنۇسخاننى ئاتتىن پايانداز‌غا دەسسىتىپ چۈشۈرۈشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى.

ئاخىرى يۇنۇسخان بىلەن ھەمراھلىرىنىڭ قارىسى تولۇق كۆرۈندى. بىر توپ ئاتلىقلارنىڭ ئايبغى ئاستىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ ـ توزان ئاستا ـ ئاستا ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈۋاتاتتى. پايانداز‌غا ئون قەدەمچە ئارىلىق قالغاندا يۇنۇسخان ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتتى ـ دە، ئاتتىن چۈشۈشكە تەمشەلدى. ئۇنىڭغىچە سانىز

① كۈتۈۋالدى بەگ ـــ مېھمانلارنى كۈتۈۋالىدىغان بەگ.

مىرزىنىڭ ئىككى نۆكىرى يۈگۈرۈپ بېرىپ يۇنۇسخانىنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى قولىغا ئالدى ۋە يېتىلەپ كېلىپ پايانداز-نىڭ لېۋىدە توختاتتى. يۇنۇسخان كۈمۈش ئۆزەڭگىگە دەسسەپ ئاتتىن چۈشتى، ھاياجانلانغان سانىز مىرزا قول باغلىغىنىچە سالام بېرىدى:

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۈم، ھارمىغايلا ئالىيلىرى.

ــ ۋەئەلەيكۈم ئەسسالام، ــ دېدى يۇنۇسخان سانىز مىرزىغا مېھرى بىلەن قاراپ ۋە غۇلچىنى كەڭ ئېچىپ كەلدى.

ئۇلار قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. كۆرۈشكەچ ھال ـ ئەھۋال سوراشتى، ناغرا ـ سۇنايلاردىن ياڭرىغان شادىيانە كۈي ساداسى قايراق دالىسىنى چاڭ كەلتۈردى.

سانىز مىرزا يۇنۇسخان ۋە ئۇنىڭ ئەمىرلىرىنى سەر چېدىر-غا باشلىدى. باشقا نۆكەرلەرنى مەخسۇس تىكىلگەن چېدىرغا باشلاشتى.

ــ قېنى، تۆرگە مەرھەمەت قىلسىلا ئالىيلىرى، ــ دېدى سانىز مىرزا يۇنۇسخانىنى تۆردىكى ئالاھىدە راسلانغان ئورۇنغا تەكلىپ قىلىپ.

ــ كەلسىلە، بىللە ئولتۇرايلى، ــ دېدى يۇنۇسخان.

ــ يوقسۇ، كەمىنىلىرىنى بۇنداق بىئەدەپلىككە زورلىمە-سىلا. بۇ ئورۇن خاس ئالىيلىرى ئۈچۈن راسلانغان، كەمىنىلىرى پەگادا ئولتۇرۇپ خىزمەتلىرىدە بولاي.

ــ ھېچ بولمىسا يېنىمدا ئولتۇرسىلا، ــ دېدى يۇنۇسخان، ــ ئۇنداق قىلمايدىكەنلا، بۇ ئورۇندا مەنمۇ ئولتۇرمايمەن.

يۇنۇسخان شۇنداق دېگىنىچە سانىز مىرزىنىڭ قولىدىن تار-تىپ ئەكېلىپ ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇرغۇزدى. بىللە ئېلىپ كەلگەن ئەمىرلىرىنى سانىز مىرزىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە ئولتۇرۇشقا بۇيرۇدى. سانىز مىرزىنىڭ بەگ، تۆرىلىرىمۇ مۇۋاپىق جايدىن ئورۇن ئېلىشتى، ئاندىن دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ پاتىھە قىلىشتى ۋە قايتىدىن ئەھۋال سوراشتى. چەبدەس يىگىتلەر ئاپتۇۋا ـ چىلاپچىلارنى

كۆتۈرۈپ كېلىپ مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بەردى. بىكاۋۇل بەگ بىكاۋۇل يىگىتلەرنى بۇيرۇپ داستىخانغا نازۇ نېمەتلەرنى تىزىشقا باشلىدى. شورپىلار، كاۋاپلار، نان ـ توقاچلار، ھالۋىلار، ھەرخىل يەل ـ يېمىشلەر بىر ئايدىن بېرى تاغ يوللىرىدا مېڭىپ سوغۇق گۆش، تالقان، گاھىدا قۇرۇق چاي بىلەن ئوزۇقلىنىپ كەلگەن مېھمانلارنىڭ ئوبدانلا ئىشتىھاسىنى تارتقانىدى. ئاخىرىدا تاۋاق ـ تاۋاقلاردا پولۇ كەلتۈرۈلدى. پولۇدىن كېيىن قىمىز ئىچىلدى، پەگادىن ئورۇن ئالغان سازەندىلەر بارلىق ماھارىتىنى كۆرسىتىپ نەغمە قىلىشقا باشلىدى.

※ ※ ※

قايراقتا باشلانغان بۇ زىياپەت ئۇدا بىر ھەپتە داۋاملاشتى. سانىز مىرزا بىلەن يۇنۇسخان بىللە ئوۋغا چىقىشتى، گاھىدا پەيادە سەيلە قىلىشتى.

بۇگۈن سانىز مىرزا بىلەن يۇنۇسخان سەر چېدىرىدا يالغۇز ئولتۇرۇپ سۆھبەتكە چۈشتى.

ـــ راستىنلا قەشقەرگە بارمامدىلا ئالىيلىرى؟ ـــ سورىدى سانىز مىرزا.

ـــ ئەگە ياخشىسى بۇ قېتىم قەشقەرگە كىرمەي، ـــ دېدى يۇنۇسخان، ـــ بۇ يىلچە سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنى چۆچۈتۈپ قويمايلى. ئۇ مېنىڭ قەشقەرگە كەلگىنىمدىن خەۋەر تاپسا ئېھتىيات قىلىپ قالىدۇ، بەلكىم ئىنىلىرى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىمۇ ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ. ھازىرچە دوستمۇھەممەدخان ئاشۇنداق تاماشاسىنى قىلىپ يۈرۈۋەرسۇن. مەسلىھەتلەشكىنىمىز ـ دەك كېلەر يىلى يازدا سەركەردە ـ لەشكەرلىرىم بىلەن تولۇق تەييارلىق قىلىپ كېلەي. ئۇنىڭغىچە سىلىمۇ باشقا ئەمىرلەر بىلەن مەسلىھەتنى راۋۇرۇس پىشۇرۇۋالغاچ تۇرسىلا. شۇ چاغدا تەختىنى چىرايلىقچە بوشاتسا ئۇ بويىچە، بوشاتقىلى ئۇنىمىسا ئۇ بويىچە

ئىش كۆرەرمىز. ئەگەر مۇھىمى ئىنىلىرى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى قايىل قىلىش. ئىككىلىرى ئوتتۇرىسىدا بىرلىك بولمىسا چوڭ ئىشلارنىمىزغا دەخلى يېتىدۇ، ئىنىلىرى بىلەن ياغى قىلىشنى سىلىمۇ خالىمايدىلا ھەقىچان.

ــ بۇ دېگەنلىرىمۇ راست، ــ دېدى سانىز مىرزا ئويلانغان ھالدا، ــ ۋاقتى ـ سائىتى كەلمىگۈچە مۇددىئالىرىمىزنى ئاشكارىلىماي تۇرغىنىمىزمۇ ياخشى. كېلەر يىلى كۆكلەم پەسلىگىچە ئىنىم مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىلەن يۇزتۇرانە سۆزلىشىپ كۆرەي، بەلكىم قايىل بولۇپمۇ قالۇر.

ــ گەپنىڭ راستىنى دېسەم، بۇ قېتىم بول تەسەررۇپقا يالغۇز دېگۈدەك قەدەم كەلتۈرۈشۈم ئەمىر جانابلىرى بىلەن مۇلاقاتتا بولۇپ، ساداقىتىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈش. بۇ قاندىقتۇ يولىلىغان مەكتۇپلىرىدىن گۇمانلانغىنىم ئەمەس، ساداقەت بايان قىلىپ يوللىغان مەكتۇپلىرىغا ئۆز ۋاقتىدىلا ئىشەنگەنمەن، شۇنداقتىمۇ دەرقەمدە تۇز يېيىشىپ تولۇق كۆڭۈل توختىتىۋالاي دېدىم. بول مۇددىئايمىنى توغرا چۈشەنگەيلا، ئالدىنقى نۆۋەتلىك مەغلۇبىيەت مۇشۇنداق ئېھتىياتچان قىلىپ قويدى.

ــ ئالىيلىرىنىڭ ئازغىنە نۆكەرلىرى بىلەن شۇنچە يىراقتىن كەلگەنلىرىنىڭ ئۆزىلا كەمسىنلىرىگە ئىشەنگەنلىكىلىرىنى ئىسپاتلايدۇ. شول سەۋەبتىن ئۆزۈمنى تولىمۇ بەختىيار سەزمەكتىمەن.

ــ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بۇ يىل قىش چوقۇم سەمەرقەنتكە قايتىپ كېلىدۇ. ئىشەنچلىك مەلۇماتلارغا قارىغاندا، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئەرەبستان، ئىراققا قىلغان لەشكىرىي يۈرۈشى خېلىلا مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغاندەك. سىلىدىن يوشۇرمايمەن، ئىلكىمىدە بەش مىڭ لەشكىرىم بار. تۈركىستان، سايرام بەگلىرىنىڭ نۆكەرلىرىگە تايانغۇم، ئۇلارنىڭ كۆمىكىنى قوبۇل قىلغۇم يوق. ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرىدىن ئاز ـ تولا لەشكىرىي كۆمەك تەلەپ قىلىش خىيالىم بار.

ـــ بۇ ئويلىغانلىرىمۇ بوپتۇ. قەشقەردە بىزنىڭمۇ نەچچە مىڭ نۆكىرىمىز بولسىمۇ، ئاقسۇدىكى خان لەشكەرلىرىگە سەل قاراشقا بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇچ قورغىنىدا، كۈچاردا يەنە بىر بۆلۈك خان لەشكەرلىرى بار. ھەر ھالدا ھازىرلىقىمىز پۈختا بولغىنى ياخشى.

يۇنۇسخان قايراقتا يەنە بىر ھەپتە تۇردى، سۈتۈق بۇغراخان مەقبەرىسىنى تاۋاپ قىلدى.

ـــ ئەمىسە ئىشلار شۇنداق بولسۇن، ـــ دېدى ئۇ سانىز مىرزا بىلەن خوشلىشىۋېتىپ، ـــ كۆكىلەم بىلەن تەڭ بارلىق سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمنى تەقلەپ خەۋەرلىرىنى كۈتىمەن.

ئۇلار بىر ـ بىرىگە ئىزگۈ تىلەكلىرىنى بىلدۈرۈشۈپ خوشلاشتى.

※ ※ ※

قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن سانىز مىرزا بىر تەرەپتىن خوتەن، چەرچەن، لوپ، تارىم، چالىش، ئۇچ ئەمىرلىرىگە ئىشەنچلىك ئادەملىرىنى ئەۋەتىپ مۇددىئاسىنى بىلدۈردى. يەنە بىر تەرەپتىن ئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا يۇنۇسخان بىلەن كۆرۈشۈپ قىلىشقان مەسلىھەتلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلىپ خەت يازدى ۋە ئۇنى ئىمكان بار قەشقەرگە بىر كېلىپ كېتىشكە تەكلىپ قىلدى. ھەرقايسى ۋىلايەتلەرگە ئەۋەتكەن مەھرەملىرى ئۇنىڭغا ئارقا ـ ئارقىدىن خۇش خەۋەر ئېلىپ كەلدى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخاندىن پۈتۈنلەي رايى قايتقان بۇ ئەمرلەر سانىز مىرزىنىڭ يۇنۇسخاننى موغۇلىستان تەختىگە ئولتۇرغۇزۇش تەكلىپىگە ئاۋاز قوشقانىدى. پەقەت ئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىدىنلا تېخىچە جاۋاب كەلمەيۋاتاتتى. سانىز مىرزا ئىنىسىنىڭ بىر قارارغا كېلەلمەي ئىككى تايىن بولۇپ قالغانلىقىنى پەملىدى ـ دە، يەنە مەكتۇپ يېزىشقا تۇتۇندى:

«...قەدىرلىك ئىنىم، يازغان خېتىمنىڭ جاۋابىنى قېلىۋاتقانلىقىڭنى سەۋەبى كەمنە ئاغىلىرىغا بەش قولدەك ئايان. سىلى شول تاپتا قاتتىق تېڭىرقاپ قېلىۋاتىدىلا، گەرچە ئىستېداتسىز، تەلۈە، زالىم خاندىن قاتتىق رايىلىرى يانغان، ئۇنى ياخشىلىق، ئادىللىق، پەزىلەتكە بېتەكلەشتىن ئۆمىدلىرى ئۈزۈلگەن بولسىمۇ، ۋۇجۇدلىرىدىكى ساداقەت، ۋاپا سىلىنى يەنىلا تىرمىشىپ كۆرۈشكە ئۇندەۋاتىدۇ. ئەلـ ۋەتتە، ساداقەت ئىنسانىڭ ئەڭ كاتتا پەزىلىتىدۇر، لېكىن ئۇنىمۇ ھەققىي ئىستېدات، ھېكمەت، پەزىلەت ئىگىسىگە كۆرسىتىش كېرەك. ھايا سىز، پەزىلەتسىز خانغا كۆرسەتكەن ساداقەتنىڭ قۇمغا سۇ چاچقانچىلىكمۇ پايدىسى بولماس، ئەـ قىللىق كىشى مۇنۇ ئىشلارغا يول قويماسلىقى كېرەك، يەـ نى: زۆرۈر ئىشنى ئارقىغا سۈرىمەسلىك؛ يېقىن، سىنالغان دوستىنى رەنجىتمەسلىك ۋە كۆرسەتكەن توغرا مەسلىھەت، تەكلىپىنى قوللاش؛ ئادالەتسىز، بەتخۇي، قارا كۆڭۈل كىـ شىدىن ھەرقاچان ئېھتىيات قىلىش؛ ھايالىق، ئىپىپەتلىك خاتۇنىنى قولدىن بەرمەسلىك؛ گۇناھى كەبىرلەرگە يول قويماسلىق؛ زالىم، خۇنرىزغا يانتايىاق بولماسلىق، بۇ ئىشلارنىڭ ھەرقانداقىغا سەل قارىلسا كىشىگە پۇشايمان كەلتۈرىدۇ.

بەلكىم سىلى مېنى ۋەدىسىدە تۇرمىدى دەپ رەنجىپ قالغانلا، لېكىن سەۋرىنگىمۇ چېكى بولىدۇ. گەرچە ئىككىـ مىز بىر ئاتىدىن تۆرەلگەن بولساقمۇ، ئاللاھ ئىگەم سىلىنى تولىمۇ سەۋرلىك يارىتىپانىكەن. شۇنداق، سەۋر قىلىش يىـ گىتلىك، ئەمما غەزەپكە كېلىشمۇ يىگىتلىكتۇر. زىيادە سەۋر ـ تاقەت كىشىگە گاھىدا زىيان كەلتۈرىدۇ. ئەسلىدە كەمنە ئاغىلىرىمۇ سىلىگە ھەمنەپەس بولۇپ، سۇلتان دوستۇمۇھەممەدخانغا ساداقەت كۆرسىتىشىم كېرەك ئىدى، لېكىن مەن ئول تەلۈە خانغا ساداقەت كۆرسىتىشنى بىھۇدە

ھېسابلىدىم. چۈنكى، ئول سۇلتان ئۆزىدىن باشقا ھېچكىم ـ نى مەنستمەيدۇ، كىشىگە تەنبىھ، دەشنەم، جازا، غەزەپ قىلىشقا ئامراق، ئەدەپتىن بەھر ئېلىشنى بىلمەيدۇ، ئۆزىنى دانا چاغلايدۇ، ئەمرلەرنىڭ ھەق ـ ھوقۇقىغا ئىززەت قىلمايدۇ، باشقىلارغا خەۋپ يەتكۈزۈش، ۋەھىمە سېلىش، مەسخىرە قىلىش ئارقىلىق كۆڭلىنى ئاچىدۇ، مەسلىھەتكە قۇلاق سالمايدۇ، پازىل، ئاقىل كىشىلەرنىڭ ئەتىۋارىنى قىلمايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن سەۋر قىلالمىدىم، ۋەدەمدە تۇرالمىدىم. يۇنۇسخان ئالىيلىرى بىلەن خۇپىيانە كۆرۈشۈپ ئۇنى تەخت ـ سەلتەنەتنى قولىغا ئېلىشقا دەۋەت قىلدىم.

قەدىرلىك ئىنىم، قەلبىدە دانالىق گۆھىرى بار تۇرۇقلۇق، نادان، پاسىق كىشىنىڭ سۆھبىتىدە بولۇش ئەخمەقلىقتۇر. مەن سىلىنى ئاغىلىق ھۆرمىتىم بىلەن ئاگاھلاندۇرماقچىمەن. ئول نادان، جاھىل، تەلۇە، پاسىق، پەسكەشنىڭ سۆھبىتىدىن نېرى تۇرۇشلىرىنى، ئۇنىڭدىن يىراقلىشىش يولىنى ئىزدەشلىرىنى تەۋسىيە قىلىمەن. شۇنى ئەسلىرىدە تۇتسىلاكى، يۇنۇسخان ئالىيلىرىمۇ مۇشۇ تەخت ـ سەلتەنەتنىڭ قانۇنلۇق مىراسخورىدۇر. ئۇنى تەختتە ئولتۇرغۇزغانلىق بىلەن بىز ھەرگىزمۇ ساداقەتسىز، تۇزكور، قارا يۈز سانالمايمىز... جاۋابلىرىنى كۈتەمەن.»

※ ※ ※

قىشنى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ جاۋابىنى كۈتۈپ ئۆتۈكۈزۈۋەتكەن سانىز مىرزا كۆكلەم پەسلى كېلىش بىلەن ئالدىراپ قالغانىدى. ئۇ يۇنۇسخان سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى تەقلەپ خەۋىرىنى كۈتۈۋاتقاندەك تۇيغۇغا كېلىپ تىت ـ تىت بولاتتى.

مانا، قەشقەردە دەل ـ دەرەخلەر ياشىرىپ، ئۆرۈكلەر چېچەكلىدى. قىزچاقلار چېچەك ـ چوكانلاردىن چاچ ياساپ ئويناشقا،

قىز ـ جۇۋانلار تۇپراقتىن بىخ يېرىپ چىققان بىدىلەرنى تىرىپ كۆك چۆچۈرىسى ئېتىشكە تۇتۇنغان، ئەرلەر ئەتىيازلىق تېرىلغۇ-نىڭ تەييارلىقىغا چۈشۈپ كەتكەنىدى. نوروز بايرىمىنى ئالاھىدە ھەشەم بىلەن ئۆتكۈزۈشكە ئادەتلەنگەن قەشقەرلىكلەر ھېلىتىنلا بايراملىق پائالىيەتلىرىنى باشلىۋەتكەنىدى. نېمىشقىدۇر سانىز مىرزا بۇ خۇشاللىقلارغا قېتىلالمايۋاتاتتى، ئىنىسىنىڭ خەت ـ خەۋەرسىز جىم تۇرۇۋېلىشى ئىچىنى پۈشۈرۈۋەتكەنىدى.

ئۇنىڭ كۆڭۈل ئازادىچىلىك ئىزدەپ شىكارغا چىققىنىغا بۇ-گۈن ئۈچ كۈن بولدى. ئۇ بەشكېرەم بىلەن تۆكۈل ئارىلىقىدىكى جاڭگالدا نۆكەرلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ توختىماي ئات چاپتۇراتتى، ئەمما ئۇچرىغان توشقان، قىرغاۋۇل، كېيىكلەرنى ئوۋلاشقا ئالدىرىمايتتى. ئۇنىڭ بۇ تۇرقى ئۆزىنى ئوۋغا ئەمەس، ئات چاپتۇرۇپ ئىچ ـ پۈشۈقىنى بېسىشقا، مۇشۇ ئىش بىلەن مەلىكە بولۇپ ۋاقىت ئۆتكۈزۈشكە زورلاۋاتقاندەك تۇيغۇ بېرەتتى. نۆكەرلەر سا-نىز مىرزا قايانغا ئات چاپتۇرسا كەينىدىن تەڭ ئات سالاتتى.

ھەئە، شۇ كۈنلەردە ئىنىسىنى ئۆز مۇددىئاسىغا كۆندۈرەل-مىگەن سانىز مىرزىنىڭ ۋۇجۇدىنى ئېغىر غەم، ھەسرەت چۇل-غىۋالغانىدى. ئۇ يۇنۇسخان بىلەن بىرلىكتە سۇلتان دوستمۇھەم-مەدخانغا قارشى جەڭ قىلىشتىن ئانچە ۋايىم يەپ كەتمەيتتى. ئەڭ چوڭ ئەندىشىسى ئىنىسى بىلەن جەڭگاھتا رەقىبلەردەك ئۇچرى-شىپ قېلىش ئىدى. بۇنداق قىلسا ئاتا ۋەسىيىتىگە خىلاپلىق قىلغان بولۇپ قالاتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن كۆڭلى يېرىم ئىدى. شۇ-نىڭ ئۈچۈن ۋۇجۇدىنى يېڭىپ بولماس بىر غەم ـ ئەندىشە چىر-مىۋالغانىدى...

يۇلغۇنلۇق، چاتقاللىقلار ئارىسىدا شامالدەك چېپىپ كې-تىۋاتقان ئات ئۈستىدە ئولتۇرغان سانىز مىرزا باش ـ ئاخىرى يوق خىياللارغا غەرق بولغان، ئۆزىنىڭ ئات ئۈستىدە ئولتۇرغى-نىنىمۇ ئۇنتۇغانىدى. چاپقانچە قىزىپ كەتكەن ئات ئالدىغا دۈچ كەلگەن كىچىكرەك بىر ئازگالدىن شۇنداقلا سەكرەپ ئۆتۈشى بى-

لەن، خىيالغا ئەسىر بولۇپ ئولتۇرغان سانىز مىرزا ئارقىسىغا يەڭدەپ كەتتى ـ دە، ئېگەرنىڭ قۇش بېشىنى تۇتۇۋېلىشقا ئۇلگۇ-رەلمىدى، پۇتى كۆموش ئۆزەڭگىدىن ئاجرىدى. ئۇ ئات ئۈستىدىن گويا غايىب بىر قول يۇلۇۋېلىپ ئاسمانىنىڭ قەھرىدىن تاشلىغاز-دەك «گۇلۇپ» قېلىپ دۈملا يىقىلدى ـ دە، ئاللىقاندىق بىر ئاغ-رىقتىن ئېگىزىۋەتتى. ھەرقانچە تىپىرلاپمۇ ئورنىدىن تۇرالمىدى، ئارقىسىدىن دەمبەسقەدەم يېتىپ كەلگەن نۆكەرلەر دەرھال ئاتلا-رىدىن چۈشۈپ، يەر قاسىغىنچە دۈملا ياتقان سانىز مىرزىنى يۆ-لەپ چۆچۈپ كېتىشتى. سانىز مىرزا كىملەردۇر قىشتا قالاش ئۈچۈن كەسكەن يۇلغۇن كۆتىكىنىڭ ئۈستىگىلا يىقىلغان بولۇپ، يەردىن بىر ـ ئىككى غېرىچ كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان خەنجەرنىڭ ئۇ-چىدەك يۇلغۇن كۆتىكى سانىز مىرزىنىڭ قورسىقىغا كىرىپ كەتكەنىدى. سانىز مىرزا ھوشسىز ياتاتتى.

نۆكەرلەر ئۇنى ئاتقا يۆلەپ مىنگۈزۈپ قەشقەرگە قاراپ چې-پىشتى.

ـــ ئەمىر جانابلىرىنىڭ ئاخىرەتلىكىگە تەييارلىق قىلىڭلار! ـــ دېدى جاراھەت ئېغىزىنى بىر قۇر تەكشۈرۈپ چىقىقان تېۋىپ، چىرايى قەغەزدەك ئاقىرىپ تىنىقى بار ـ يوقلىنىڭ ئارىلىقىدا ياتقان سانىز مىرزىغا ئېچىنىش بىلەن قاراپ قويۇپ، ـــ يۇلغۇن كۆتىكى ئەمىر جانابلىرىنىڭ ئىچ ئەزايىنى تېشىۋېتىپتۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە جاراھەت ئېغىزىدىن ئاققان قان قورساق قىسمىغا تولۇپ ئۇيۇپ قاپتۇ، ياراتقان قۇدرەت ئىگىسى شېپالىق بەرمىسە بىزنىڭ ئامال-لىمىز يوقتۇر.

سانىز مىرزا شۇ كۈنى كەچتە ھوشىغا كېلەلمەي، بىرەر ئې-غىز ۋەسىيەتمۇ قالدۇرالماي جان ئۈزدى.

قەشقەردىكى ئەمىر ـ بەگلەر سانىز مىرزىنىڭ ئاخىرەتلە-كىگە تۇتۇش قىلغاچ، ئۆلۈم خەۋىرىنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئاقسۇغا چاپارمەن ماڭغۇزدى.

※ ※ ※

نەچچە ۋاقىتتىن بېرى بىر قارارغا كېلەلمەي ئىككى تايىن بولۇپ تۇرغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاكىسىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى ئاڭلاپ دەرھال قەشقەرگە قاراپ ئات سالدى.

ئۇ سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ ئاكىسىنىڭ ئۆلۈم پەتىسى ئۈچۈن قەشقەرگە بېرىشىدىن ئۈمىد كۈتمىسمۇ، ئىككى ئېغىز تەسەللى بېرىشنى تەمە قىلغانىدى، ئەمما كېچىچە شاراب ئىچىپ مەستلىكى يېشىلمىگەن دوستمۇھەممەدخان تەسەللى بېرىش ئۈ-ياقتا تۇرسۇن، «ئەلھۆكمىلىللا» دېگەن گەپنىمۇ قىلمىدى.

سانىز مىرزا دادىسى سەييىدئەلى ئالپىنىڭ مەقبەرىسىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنغانىدى. ئاتا ـ ئانىسى، ئاكىسىنىڭ تۇپراق بېشىدا خەتمىقۇرئان قىلىپ ئولتۇرغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزە-نىڭ ۋۇجۇدىنى زىددىيەتلىك خىياللار چىرمىۋالغانىدى. ئۇ قەش-قەرگە بۇرۇنراق كەلمىگىنىگە، ئاكىسى بىلەن قانغۇدەك بىر مۇڭ-دىشۇالمىغىنىغا پۇشايمان قىلىۋاتاتتى، كۈندىن ـ كۈنگە تاپتىن چىقىپ كەتكەن سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ يېنىدىن ئايرىلماي تۇرغىنىغا ئۆزىنى ئەيىبلەيتتى، ئۆرتىنەتتى. ئاكىسىنىڭ سۇلتان دوستمۇھەممەدخاندەك مۇدھىش بىر بالا ـ قازانى، ھەل قىلىش تولىمۇ قىيىن چوڭ بىر ئىشنى ئۆزىگە ئوڭچە تاشلاپ بېرىپ تۇ-يۇقسىز كېتىپ قېلىشى ئۇنىڭغا ئېغىر كەلگەنىدى.

«نېمىشقىمۇ بۇنداق ئالدىراپ كېتىۋالغانلا ئاغا. كۆكلىم ۋايىغا يېتىپ، يەر ـ جاھان تولۇق ئىللىغاندا ئاندىن قەشقەرگە كېلەي دەپ ئويلىغانىكەنمەن. مەندىن رەنجىپ قالغان بولغىيمىدە-لە. ئاغىلىق ھۆرمىتىمگە رىئايە قىلمىدى، ئىككى ئېغىز مەسلە-ھەتىمگە كۆنمىدى، دەپ شۇنداق ئالدىراپ كېتىۋالغانلىرىمۇ بۇ؟ ئەمدى مەن قانداق قىلىمەن، مېنى دېمىسىلىمۇ سۆيۈملۈك پەر-زەنتلىرى ئاباباكىرى مىرزا، ئۆمەر مىرزا ۋە خانسۇلتان خە-

نىملارغا نېمىشقا تارتىشمىدىلا؟ سۆيۈملۈك مەزلۇملىرى ئايجامال ئاغىچا خېنىمنى نېمىشقا ئويلىمىدىلا؟...»

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئىككى يېنىدا بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئولتۇرغان ئىككى جىيەنىگە كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا قاراپ قويدى. بوي ـ تۇرقى بوۋىسى سەييىدئەلى ئالپىنى تارتقان چوڭ جىيەنى ئاببەكرى مىرزا تېخى ئون تۆت ياشنىڭ قارىسىنى ئالغىنىغا قارىماي ئېگىز، بەستلىك يىگىت بولغانىدى. يېشىنى بىلمىگەن ئادەملەر ئۇنى ئون سەككىز ـ يىگىرمە ياشلارغا كىرگەن ئوخشايدۇ دەپ قالاتتى. ئىنىسى ئۆمەر مىرزىنىڭ بويىمۇ ئاكىسىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيتتى.

«چوڭ ئەمىرزادىنىڭ يېشى كىچىك بولغىنى بىلەن ئۆيلەپ قويغۇدەك بولۇپ قاپتىكەن ئەمەسمۇ، بىرەر ـ ئىككى يىل تەخىر قىلىپ ئەمىرزادىلەرنى ئۆز قوللىرى بىلەن ئۆيلەپ قويغان بولاسىلا بولماسمىدى ئاغا؟! سىلىگە راستىنى ئېيتسام، مەنمۇ سۇلتان دوستۇمۇھەممەدخاندىن زېرىكتىم، بىزار بولدۇم. ئۇنىڭ بىلەن ئابا ـ ئەجدادلىرىمىز تىكلىگەن بۇيۇك سەلتەنەتنى رونىق تاپقۇزۇشقا كۆزۈم يەتمىدى. راست ئېيتىپلا، ئىستېداتسىز، ئەخمەق سۇلتان ئۇچۇن زېھنىمنى بىھۇدە ئىسراپ قىلىپتىمەن. ئۇ ئەخمەقلىقتە، تەلۇلىكتە شۇنداق چېكىگە يەتتىكى، بىردەملىك كۆڭۈل خۇشلۇقى ئۇچۇن بىراۋلارنىڭ كاللىسىنى قۇشقاچنىڭ بېشىنى ئۈزگەندەك ئۈزىدۇ، خوتۇنلار بىلەن ئىشقىۋازلىق قىلىشقا، بەزمە ـ شارابقا خۇمار بولۇپ كەتتى. نە سەلتەنەت، نە دوستلۇق قائىدە ـ يوسۇنلىرىغا ئەمەل قىلمايدۇ. نە ئاۋامنى مەنسىتمەيدۇ، نە يارانقان قۇدرەت ئىگىسىدىن ھايا قىلمايدۇ. ئەسلىدە بۇ قېتىم سىلى بىلەن سالامەت مۇلاقاتتا بولسام مۇشۇ گەپلەرنى دېمەكچىدىم. مەسلىھەتلىرىگە كۆنمىگەنلىكىم، جاھىللىق قىلغانلىقىم ئۇچۇن ئەپۇ سورىماقچىدىم. ۋا دەرىخا! نە چارە، ئەمدى سىلى يوق. يۇنۇسخان ئالىيلىرى سىلىگە ئىشەنگەن بىلەن ماڭا ئىشىنەرمۇ؟ خاتىرجەم بولسىلا ئاغا. مۇددىئالىرى بويىچە ئىش كۆرۈشكە تە-

رىشىمەن. تەخت ـ سەلتەنەتنى روناق تاپقۇزۇش ئۈچۈن ھەرقانداق ئىشنى قىلىشقا تەييارمەن...»

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا: «ئامىن» دېگىنىچە دۇئاغا قول كۆتۈردى، دادىسى سەييىدئەلى ئالپىناڭ، ئانىسى ئۇز سۇلتان مەلىكىنىڭ، ئاكىسى سانىز مىرزىنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلدى، ئاندىن ئىككى جىيەننى ئاستا يۆلىدى.

ـــ تۇرۇڭلار قايتايلى.

ئىككى يىگىت ئۇن ـ تىنسىز تاغىسىغا ئەگەشتى.

※ ※ ※

سانىز مىرزىنىڭ قىرىق نەزىرى بېرىلىپ بولغاندىن كېيىن، سانىز مىرزىنىڭ ئانىسى بىبى ئايەتخېنىم: «يۇرتۇمنى سېغىندىم، ئاخىرقى ئۆمرۈمدە ئاتا ـ ئانامنىڭ تۇپراق بېشىنى بىر قېتىم يوقلىۋالاي» دەپ تۇرپانغا كەتتى. ئايجامال ئاغىچا مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ تۇتقىنىغا ئۇنماي ئىككى ئوغلىنى ئېلىپ يارکەنتكە كەتتى.

ئاقسۇغا قايتىشقا كۆڭلى تارتمىغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىر مەزگىل قەشقەردە تۇرۇشنى كۆڭلىگە پۈكتى ۋە ئاكىسىنىڭ يېقىن مەھرىمى قۇتلۇق پالۋان ئارقىلىق يۇنۇسخانغا مەكتۇپ ئەۋەتتى.

«...ئالىيلىرىنىڭ قىلچىلىك بەتگۇماندا بولماي بىر مەزگىل تەخىر قىلىشىنى سورايمەن. ئاللاھ خالىسا مەرھۇم جەننەتمەكان ئاغام باشلىغان ئىشنى كەمىنە نۆكەرلىرى بىر باشقا ئېلىپ چىقىشقا بەل باغلىدىم. كەمىنە نۆكەرلىرىنى ئاشۇ ئارماندا كەتكەن ئاغامنىڭ ئورنىدا كۆرۈشلىرىنى ئۆتۈنىمەن...» دەپ يازدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا يۇنۇسخانغا ساداقىتىنى بىلدۈرۈپ.

ئۇ ئوردا لەشكىرىي دىۋانىنىڭ ئەمرىلىك مەرتىۋىسىدىن پايـ

دىلىنىپ، يۇنۇسخانىنى تاجۇ تەختكە ئۇرۇش ـ يېغىلىقسىز ئول-تۇرغۇزۇشنى كۆڭلىگە پۈككەندى. شۇڭا بۇ ئىشلارنى دوستمۇ-ھەممەدخانغا چاندۇرماي بىر باشقا ئېلىپ چىقىش ئۈچۈن بىر مەزگىل پۇرسەت كۈتۈشكە، پۇختا تەييارلىق كۆرۈشكە، مۇھىمى لەشكىرىي دىۋاندىكى سەركەردىلەرنى تولۇق قولغا كەلتۈرۈشكە توغرا كېلەتتى.

ھايال ئۆتمەي يۇنۇسخاندىن جاۋاب خەت كەلدى. ئۇ خېتىدە سانىز مىرزىنىڭ ئۆلۈمىدىن قايغۇرغانلىقىنى، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ساداقىتىگە مىننەتدار بولغانلىقىنى، سۇلتان دوستـ مۇھەممەدخانىنىڭ سەلتەنەتىنى بىكار قىلىش ئۈچۈن پۇختا تەيـ يارلىق كۆرۈش لازىملىقىنى، ئۆزىنىڭ بۇ تەرەپتىكى تەييارلىقلار-نى پۈتتۈرۈپ بولغانلىقىنى، ھەرقاچان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزـ-نىڭ خەۋىرىنى كۈتىدىغانلىقىنى يازغانىدى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار ئوتتۇرىسىدا قويۇق ئالاقە باشلاندى.

تەدبىرلىك ۋە ئەقىللىق يۇنۇسخان بىرنەچچە پارچە خەت بە-لەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ كۆڭلىنى تولۇق مايىل قىلغانـ-دى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن ئىشەنچ سانىز مىرزا بىلـەن ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن ئىشەنچتىن قېلىشمايتتى.

64

ــ نېمىدېدىڭ؟ خان ئالىيلىرى يارىكەنتكە قاراپ ماڭدى؟ ــ ئاقسۇدىن ئالدىراپ ـ تېنەپ كەلگەن ئايغاقچىسىنىڭ كۆزىگە تـە-كىلىپ سورىدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا. سۇلتان دوستمۇھەمـ-مەدخانىنىڭ ئۇدۇل يارىكەنتكە قاراپ ماڭغىنى ئۇنىڭغا يوچۇنلا تـۇ-

يۇلغانىدى.

ئاكىسى سانىز مىرزا ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا قارىلىق تۇتۇش باھانىسى بىلەن ئاقسۇغا، خان ھۇ - زۇرىغا بارمىغانىدى. ھەئە، ئۇ سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننى خا - تىرجەم قىلىپ قويۇش ئۈچۈن پات ـ پات مەلۇمات يوللاپ تۇردى، قەشقەردە بىر مەزگىل تۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئەسكەرتتى. ئا - كىسى سانىز مىرزىنىڭ ئوغلى ئابابەكرى مىرزىنى ياركەنتكە ئە - مىر قىلىپ تەينىلەپ بېرىشنى تەۋسىيە قىلدى. لېكىن ئۇنىڭ بۇ تەۋسىيەسىگە خان تېخىچىلا جاۋاب بەرمىگەنىدى.

«خان ئالىيلىرى ياركەنتكە نېمىشقا بارىدىغان بولۇپ قالدى - كىنە؟ ئاغامنىڭ چوڭ ئەمىرزادىسى مىرزا ئابابەكرىنى ياركەنتنىڭ ئەمىرلىكىگە ئۆز قولى بىلەن تەينىلەش قارارىغا كەلدىمۇ ـ يا؟ مۇمكىن ئەمەس. بۇنچىلىك ئىشلارغا ھەرگىز ئۆزى بېرىپ يۈر - مەيدۇ، يارلىق ئەۋەتىپلا بولدى قىلىدۇ. ئالايىتەن ئۆزى بېرىشنىڭ ھاجىتى يوق، ئۇنىڭ ئاۋۋال قەشقەرگە كەلمەي، مارالبېشى ئارقا - لىق ئۇدۇل ياركەنتكە مېڭىشىدا نېمە مۇددىئاسى باردۇر؟ ياكى يۇ - نۇسخان ئالىيلىرى بىلەن خەت ـ ئالاقە قىلىشقىنىمدىن خەۋەر تېپىپ قالدىمۇ ـ يا؟ شۇڭا ئاۋۋال ياركەنتنى قولغا ئېلىۋېلىپ، ئاندىن ئاقسۇ بىلەن ياركەنتتىن تەڭ تېگىش قىلىپ قەشقەرنى قىسماققا ئېلىشنى پىلانلىدىمىكىن؟ خان ئالىيلىرىنىڭغۇ بۇنچە - لىك ئىشلارنى ئىنچىكە ئويلاپ كەتكۈچىلىكى يوق. ئوردىدىكى ئەمىرلەردىن بىرەرسى يول كۆرسىتىۋاتامدۇ ـ يا؟ ماڭا ساتقىنلىق قىلغان كىمدۇ؟ ھەرھالدا ئېھتىيات قىلاي...»

ـــ شۇنداق ئەمىر كەبىر جانابلىرى، ـــ دېدى ئايغاقچى يەت - كۈزگەن مەلۇماتنىڭ راستلىقىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشىپ، ـــ كە - مىنلىرى خان ئالىيلىرىنىڭ كەينىدىن ئىككى كۈن قارا كۆرۈ - نۈش ئەگەشتىم، ئاندىن ئۆزلىرىگە خەۋەر يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئال -

دىرىدىم.

ـــ خان ئالىيلىرى يارکەنتکە نېمىگە بارغۇدەك؟ سەۋەبىنى ئېنىقلاپ كۆرمىدىڭمۇ؟

ـــ ئۇقۇشتۇم. مەرھۇم سانىز مىرزىنىڭ ئۆلۈم تەزىيىسى ئۈچۈن پاتمە ئوقۇغىلى، ئائىلە تاۋابئاتلىرىدىن ھال سورىغىلى بارىدىكەن.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ھەيران قالدى.

«توۋا، خان ئالىيلىرىنىڭ ئەجەب ئەمدى بولغاندا ئۆلۈم پەتىسىگە بارغۇسى كەپ قاپتۇ ـ يا؟ ئاغامنىڭ ۋاپاتىغىمۇ يېرىم يىلدىن ئاشتى. بۇ ئۇنىڭ ئىنسابقا كېلىپ قالغىنىمدۇ ياكى باشقا مەقسەت مۇددىئاسى بارمىدۇ؟ ئۇ قەشقەرگە كېلەرمۇ ياكى يەنە يارکەنتتىن ئۇدۇل ئاقسۇغا قايتارمۇ؟...»

※ ※ ※

ھەئە، شۇ تاپتا مارالبېشىدىن ئۆتۈپ بولغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئۇدۇل يارکەنتکە قاراپ كېتىپ باراتتى. مىڭ نەپەر خاس نۆكىرىنىڭ قورۇقچىلىقىدا ئون ـ ئون بەش نەپەر يېقىن ئەمىر ـ مەھرەملىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ماڭغان دوستمۇھەممەدخاننى قانداقتۇ كۆڭلىگە يامان خىياللارنى پۈكۈپ ماڭدى دېگىلى بولمايتتى. ئادەتتە شىكارغىمۇ ئۈچ مىڭدىن كەم لەشكەر ئېلىپ چىقمايدىغان خان ئەنە ئاشۇنداق مېھماندارچىلىققا ماڭغاندەك كېتىۋاتاتتى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ ئۇدۇل يارکەنتکە قاراپ مېڭىشىدا سانىز مىرزىنىڭ ئۆلۈم پەتىسىگە بېرىشتىن باشقا مۇددىئاسىمۇ بار ئىدى.

شۇ كۈنلەردە ئاقسۇدىكى ئوردا خەزىنىسى قۇرۇقدىلىپ قالـ

غانىدى. ئۇ دادىسى ۋە بوۋىسى نەچچە ئون يىللاپ يىغقان خەزىنە-نى ئۇچ ـ تۆت يىل ئىچىدە پاك ـ پاكىز قۇرۇقداپ قويغانىدى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ئاكىسىنىڭ قارىسىنى تۇتۇشنى باھا-نە قىلىپ قەشقەردە مىدىرلىمايلا تۇرۇۋېلىشى ئۇنىڭغا يەنە بىر زەربە بولدى. ئوردىدا قولىدىن ئىش كېلىدىغان، قىيىنچىلىقلارغا تەدبىر كۆرسىتەلەيدىغان ئەمىرلەرنىڭ بىر قىسمى ئىككى ـ ئۇچ يىلدىن بېرى ھەرخىل باھانە ـ سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ ۋىلايەت، ئايماق، تۇمەنلەرگە كېتىۋالغان، ئوردىدىن پەم بىلەن قاچقانىدى. يەنە بىر قىسمىنى سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئويۇن ـ تاما-شىلاردىن، بەزمە ـ باراۋەتلەردىن، شاراب ـ شەھۋانىيلىقتىن تو-سۇغىنى، نەسىھەت قىلغىنى ئۇچۇن ئۇلۇمگە بۇيرۇغانىدى. ئور-دىدا قېپقالغان ئەمىرلەرنىڭ ئاغزى «لەببەي»، «خوش»تىن باشقە-غا كەلمەيتتى. ھەئە، ئۇلار قەستەن ئاشۇنداق بولۇۋېلىشقان. دوستمۇھەممەدخان نېمە دېسە ماقۇل دەپ، ئۇنى ماختاپ، كۆككە كۆتۇرۇپ، جان بېقىش يولىغا كىرىۋېلىشقانىدى. سانىز مىرزا ھا-يات ۋاقتىدا بىر قىسىم ۋىلايەت، ئايماق ئەمىرلىرىنى ئوردىغا تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك باج ـ خىراجنى تاپشۇرمايلا تۇرۇشقا كۆن-دۈرگەنىدى. شۇڭا بۇ بىر يىلدىن بېرى ئوردا خەزىنىسىگە پەقەتلا كىرىم بولمىغانىدى. ئوردىنىڭ كىرىم مەنبەسىنىڭ ئۆزۈلۈپ قې-لىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغان خەزىنىچى بەگ بىلەن ئوردا ئىشلە-رى دىۋانىنىڭ ئەمىرى ئەھۋالىنى سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا مە-لۇم قىلغانىدى.

دوستمۇھەممەدخانىنىڭ نەزەردە ئوردا خەزىنىسىدە تۇگىمەس دەپىنە ـ دۇنيا بار ئىدى. شۇڭلاشقىمۇ ئۇ مۇشۇ كەمگىچە كۈندە بەزمە ئۇيۇشتۇرۇپ، خالىسا جازالاپ، خالىسا ھەمىيان ـ ھەمىيان ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى ئىنئام قىلىپ كەلگەنىدى. ئىككى ئەمىر-نىڭ مەلۇماتىغا ئىشەنمىگەن دوستمۇھەممەدخان ئالايىتەن بېرىپ

خەزىنىنى كۆزدىن كەچۈردى. ئۆلۈم ۋەھىمىسىدە قالغان ئىككى ئەمىر ئوردىنىڭ بىرنەچچە يىللىق كىرىم ـ چىقىم ئەھۋالىنى ئاغزى ـ ئاغزىغا تەگمەي چۈشەندۈرۈشكە، ئېشەك توقۇمدەك يۈگەن ھېسابات دەپتەرلىرىنى كۆرسىتىشكە كىرىشتى. سۇلتان دوستۇھەممەدخانىڭ بۇ ھېسابات دەپتەرلىرىنى كۆرەر كۆزى يوق ئىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى غەزەپ ئەمەس غەم باسقانىدى. خەزىنىنىڭ قۇرۇقدىلىپ قېلىشىدىن پەيدا بولغان غەم ـ ئەندىشە ئۇنى غەزەپلىنىشتىن توسۇپ قويغانىدى. غەزەپلەنگەن بولسا خەزىنىچى بەگ بىلەن ئوردا ئىشلىرى دىۋانىنىڭ ئەمىرى ئاللىقاچان كاللىسىدىن ئايرىلىپ قالغان بولاتتى. ئۇنىڭ مۇشۇنداق چىۋالا چوڭ ئىشقا غەزەپلەنمەسلىكى بىر مۆجىزە ئىدى. شۇنداق، ئۇ بەزمە ـ باراۋەت، ئەيش ـ ئىشرەت سورۇنلىرى ئۈچۈن پۈل كېتىدىغانلىقىنى بىردىنلا ھېس قىلدى، تۇنجى قېتىم پۇلنىڭ قۇدرىتىنى چۈشەندى. خانىڭ جىم تۇرغىنىنى كۆرۈپ ئىككى ئەمىر بەس ـ بەستە سۆزلەشكە باشلىدى:

ـــ بىر يىلدىن بېرى خەزىنىگە پەقەتلا ئولپان كىرمىدى ئالىلىرى.

ـــ ھەرقايسى ۋىلايەت، ئايماق، تۇمەنلەرنىڭ ئەمىر ـ بەگلىرى ئەۋەتىشكە تېگىشلىك ئولپان ـ خىراجەتلەرنى ئەۋەتمەيۋاتىدۇ.

ـــ ئىلگىرى بۇنداق ئەھۋال زادى بولۇپ باقمىغان.

ـــ ئوردا ئىشلىرى دىۋانى نامىدىن بىرقانچە قېتىم ھەيدەكچى ئەۋەتتۇق، لېكىن ئۇنۇمى بولمىدى.

ـــ ئول ئەمىر ـ بەگلەر گاس ـ گاچا بولۇۋالدى.

ـــ ئەمدى يارلىق چۈشۈرمىسىلە ئامال يوق.

ـــ ئوردىدىكى ئەمىرلەرگىلا ئەمەس، مۇلازىملارغىمۇ مائاش تارقىتىلمىغىلى يېرىم يىل بولاي دەپ قالدى.

ـــ لەشكىرىي دىۋانمۇ سەركەردە ـ لەشكەرلەرنىڭ خىراجىتىنى بېرىكلار دەپ ئالدىرىتىۋاتىدۇ.

ــ شەھەر ئامانلىق خەزىنىسى[1]مۇ، پادىشاھلىق مۇلكى دارامىتى خەزىنىسىمۇ قۇرۇقدىلىپ قالدى.

ــ بۇ بىر يىلدىن بېرى ۋىلايەت ـ ئايماقلاردىن خىراجەت كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن ئۆز ئالدىمىزغا تېيۇل[2]، مالۇجمەات[3]، سۈۋارى[4]، قونالغۇ[5]، شىلان[6]، سەرى شۇمار[7]، خانەشۇمار[8]... قاتارلىق باج ـ سىلىقلارنىڭ مىقدارىنى بىرنەچچە ھەسسە كۆپەيتىتۇق. قالاقچى[9]لار ئاقسۇ تەۋەسىدىكى ئاۋامنىڭ قولىدا سىلىق، خىراج بەرگىدەك بىر نەرسە قالمىدى دەپ قاقشاۋاتىدۇ.

ــ بىزمۇ بەك تەڭقىسلىقتا قالدۇق ئالىيلىرى، قىلىدىغان ئامالنىڭ ھەممىسىنى قىلدۇق.

ــ ...

ئىككى ئەمىر خەزىنىنىڭ قۇرۇقدىلىپ قېلىشىدا ئۆزلىرىنىڭ سەۋەنلىكى بارەك توختىماي باھانە ـ سەۋەب كۆرسىتەتتى. ئىككى گەپنىڭ بىرىدە ئوردىغا ئولپان ـ خىراج ئەۋەتمىگەن ۋىلايەت، ئايماق ئەمىرلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلاتتى.

خەزىنىنىڭ قۇرۇقدىلىپ قېلىشى بىلەن تەڭلا سۇلتان دوستمۇھەممەدخانمۇ بىردىنلا ئېغىر ـ بېسىق بولۇپ قالغانىدى. باشقا كۈنى بولغان بولسا بۇ ئىككى ئەمىرنىڭ مىڭ بېشى بولغان تەقدىردىمۇ ھەممىسىنى چاپقۇزۇۋەتكەن بولاتتى. ھازىر ئۇنىڭ

① شەھەر ئامانلىق خەزىنىسى ــ شەھەر ئاھالىسىدىن ئېلىنىدىغان سېلىقلارنى يىغىلىدىغان خەزىنە.

② تېيۇل ــ خىراج ۋە سېلىق ئۈچۈن ئىنئام ئېتىلگەن يەر ـ مۇلۇك.

③ مالۇجمەات ــ نەق پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان سېلىق.

④ سۈۋارى ــ پادىشاھلار خەلقتىن تەلەپ قىلىدىغان تارتۇق.

⑤ قونالغۇ ــ چەت ئەل سودىگەرلىرىنى قوندۇرۇش، مېھمان قىلىش سېلىقى.

⑥ شىلان ــ پادىشاھ، ئەمىرلەرنىڭ تامىقى ئۈچۈن يىغىلىدىغان سېلىق.

⑦ سەرى شۇمار ــ جان بېشىدىن ئېلىنىدىغان سېلىق.

⑧ خانە شۇمار ــ ئائىلىدىن ئېلىنىدىغان سېلىق.

⑨ قالاقچى ــ باج ـ سېلىق يىغقۇچى.

ۋۇجۇدىنى غەم چۈلغۇۋالغاندى. خەزىنىنىڭ قۇرۇقدىلىپ قېلىشى تەخت ـ سەلتەنەت ئۈچۈن ئەڭ زور خەۋپ ئىكەنلىكى ئۇنىڭغا ھەر ھالدا ئايان ئىدى. ئۇ مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى بىردىنلا ئېسىگە ئالدى. نېمىشقىدۇر مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا يېنىدا بولغان بولسا ئوردا خەزىنىسى قۇرۇقدىلىپ كەتمەيدىغاندەك ياكى خەزىنىسىنى قايتىدىن تولدۇرۇپ بېرىدىغاندەك تۇيغۇغا كېلىپ قالغاندى. مۇ ـ ھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ئۆزىدىن قاتتىق رەنجىپ قالغانلىقى، ئاشۇ سەۋەبتىن قەشقەرگە بېرىۋېلىپ ئوردىغا قايتقىلى ئۇنـ ـ مايۋاتقانلىقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى. ئۇنىڭ قۇلىقىغىمۇ تۇرلۇك پىتنە ـ پاساتلارنى يەتكۈزۈپ تۇرىدىغان ئادەملىرى بار ئىدى. ئۇ پايدىلىق مەسلىھەت بەرگۈچىلەرنى، نەسىھەت قىلغۇچىلارنى، كاجلاشقان، زاكونلاشقانلارنى يامان كۆرگىنى بىلەن، گەپ توشۇپ كەلگەنلەرنى، چېقىمچىلارنى ئەتىۋارلايتتى، ئۇلارنىڭ ھەرقانداق گېپىگە قۇلاق سالاتتى. شۇ سەۋەبتىن ئۇ مۇھەممەد ھەيدەر مىرـ زىنىڭ ئۈي ـ خىياللىرىدىن، بولۇپمۇ تاغىسى يۇنۇسخان بىلەن خۇپىيانە خەت ـ ئالاقە قىلىشۋاتقانلىقىدىن ئاز ـ تولا خەۋەر تېـ پىپ ئۇلگۈرگەنىدى. ئەگەر مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا يېنىدا بولغان بولسا ئۇنىڭغا قىلچىلىك يوز ـ خاتىر قىلماي زىندانغا تاشلىغان، ھەتتا كاللىسىنى ئالدۇرۇپ يامان نىيەتتە بولۇش خىيالى بار باشـ قا ئەمىر ـ بەگلىرىگە ئىبرەت قىلغان بولاتتى. بىراق، ئۇ بۇ يامان نىيەتتىن، ئاسىيلىقتىن خەۋەر تاپقاندا مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا قەشقەردە ئىدى. قەشقەرگە بېرىۋالغىنىچە ئاقسۇغا پەقەتلا كەلگىلى ئۇنمىدى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخان تەلۋە بولغىنى بىلەن دۆت ئەمەس ئىدى. ئۆزىگە تۇشلۇق قۇۋلۇق، شۇملۇقلارنى بىلەتتى. شۇڭا ئۇ مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى چۆچۈتۈپ قويماسلىق، سەـ گەكلەشتۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن قەستەن جىم بولۇۋالدى، ئەـ ۋەتكەن مەلۇماتلىرىغا قەستەن جاۋاب يازمىدى. ئاقسۇغا قايتىپ كېلىشكە پەرمانمۇ چۈشۈرمىدى. ھەئە، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىـ نىڭ ئۆز ئايىغى بىلەن ئاقسۇغا كېلىشىنى سەۋرچانلىق بىلەن

كۈتكەنىدى. مانا، ئويلىمىغان يەردىن ئوردا خەزىنىسىمۇ قۇرۇقدـ
لىپ قاپتۇ. قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئەمەلىرىنىڭ ھەممىسى
يىراقتا، ئۇلار ئوردىدىن چەتلىگەن. چەتلەشتىكى نارازىلىقى ئۇـ
نىڭغا ئايان. شۇڭا ئۇلار مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىلەن تىل بىـ
رىكتۇرۇۋالغان، ئوردىغا ئولپان ـ خىراجەت تاپشۇرۇشتىن باش
تارتقان. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىلەن بىرلىشىپ ئۆزىگە قارشى
چىقماقچى، ئورنىغا ئاغىسى يۈنۈسخاننى ئەكېلىپ تەختتە ئولـ
تۇرغۇزماقچى. نېمىدېگەن قەبىھ، مۇدھىش مۇددىئا بۇ؟ تۈزكورلار!

مانا مۇشۇلاردىن خەۋەر تاپقان، بىر خەۋپنى ھېس قىلغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان گويا ئەجەل قىلىچى بوينىغا تەڭلەنـ گەندەك تۇيغۇغا كېلىپ بىردىنلا كاللىسىنى سىلكىۋېتىشكە مەجـ بۇر بولدى. بۇ يوشۇرۇن، خەتەرلىك ئاپەتتىن قۇتۇلۇشقا چارە ـ ئامال ئىزدىدى.

«قولۇمدا لەشكەر بار، ھوقۇق بار، لېكىن پۇل يوق. خەزىنـ
نىڭ قۇرۇقدىلىپ قالغىنىنى بىلسە ئاقسۇدىكى ئەمىر ـ لەشكەر ـ
لەرمۇ ئىسيان كۆتۈرۈشى، ئۇلار بىلەن بىرلىشىپ ماڭا قارشى
چىقىشى مۇمكىن...»

دوستمۇھەممەدخانىنىڭ ئەقلى ئەنە ئاشۇلارنى مۇلاھىزە قـ
لىشقا يەتتى. سەلتەنەت ئىشلىرى بىلەن كارى بولمىغىنىغا پۇـ
شايمانمۇ قىلدى. ئىچ ـ ئىچىدىن قاپساپ كەلگەن غەزىپىنى بېـ
سىۋالدى. ھەئە، بىر ئامال قىلىپ ئاشۇ يۈزسىز، تۈزكور ئەمىـ
لەرنىڭ مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرمىسە تەخت ـ سەلتەنەتنىڭ
قولدىن كېتىپ قالىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ يەتكەنىدى. شۇنىڭ
بىلەن كۆنگەن ئادەتتىگە يات ھالدا بەزمە ـ باراۋەتسىز، شاراب ـ
خوتۇنسىز بىر ھەپتە تەنھا خىيال سۈرۈپ ئولتۇردى. ئاخىرى
باشقا ئەمىرلەرنىڭ مايىللىقىنى، قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش
ئۈچۈن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ مايىللىقىنى، قوللىشىنى
قولغا كەلتۈرمىسە، كۆڭلىنى ئۇتمىسا، ئىشەنچىگە ئېرىشمىسە
بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتتى. ئاشۇ ئەمىرلەر ئۆزىگە قايتـ

دىن ساداقەت بىلدۇرسە خەزىنىنىڭ پۇل ـ پۇچەككە تولىدىغانلىـ
قىنى ھېس قىلدى.
ئەنە ئاشۇ سەۋەبتىن خاس نۆكەرلىرى بىلەن بىرقانچە ئەـ
مىرلىرىنى ئېلىپ قەشقەرگە ئەمەس، ياركەنتكە قاراپ يولغا چىقـ
قاندى. ياركەنتتە مەرھۇم سانىز مىرزىنىڭ تۇل قالغان ئاغىچا ـ
توقاللىرى، بالىلىرى بار ئىدى. شۇڭلاشقا ئاۋۋال ياركەنتكە بېرىپ
ئاشۇ ھازىدارلاردىن ئەھۋال سوراشنى، ئۇلارغا تەسەللى بېرىشنى
كۆڭلىگە پۈككەنىدى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئۇنىڭ كۆرسەتكەن
بۇ كاتتا ھىممىتىنى ئاڭلىسا تەسىرلەنمەي قالمايتتى.

※ ※ ※

شۇنداق قىلىپ سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ياركەنت شەھـ
رىگە ھازىدارلارغا تەسەللى بېرىش باھانىسى بىلەن كىرىپ كەلـ
دى. ياركەنت شەھىرىدىكى قەلەمدار ـ ئەلەمدار بولۇپ بارلىق
چوڭ ـ كىچىك ئەمىر ـ بەگلەر سانىز مىرزىنىڭ چوڭ ئاغىچىسى
ئايجامال ئاغىچا ئىككى ئەمىرزادىسى مىرزا ئابابەكرى، ئۆمەر
مىرزىلارغا ئەگىشىپ خانىنىڭ ئىستىقبالىغا چىقتى. خان ئالىيـ
لىرىنىڭ بۇ ئالەمچە مېھىر ـ شەپقىتىدىن تەسىرلەنگەن ئايجامال
ئاغىچا قايتىدىن ھازا ئاچتى ۋە خانىنى ئەمىر سارىيىغا باشلاپ
كىردى.
سانىز مىرزا ياركەنتكە ئەمىر بولۇپ كەلگەندىن كېيىن
سارايىنى قايتىدىن ياساتقان بولۇپ، ئاقسۇ ئوردىسىدىكى شاھنـ
شىنىدىن قېلىشمىغۇدەك ھەشەمەتلىك ئىدى. دوستمۇھەممەدخان
تۆردىكى نەقىشلىك كۆرسىغا چىقىپ ئولتۇردى. چوڭ ـ كىچىك
ساراي مەھرەملىرى ئۇنىڭغا ئوردا يوسۇنى بويىچە سالام بەجا كەلـ
تۇردى، ئامان ـ ئېسەنلىك سورىدى، تىلەك بىلدۇرۇشتى. ئارقـ
سىدىن ئايجامال ئاغىچا ئىككى ئوغلى بىلەن سالام بەردى.
ـــ ئانھەزرىتىمىنىڭ شۇنچە ئۇزاق يولنى بېسىپ كېلىپ

بىزدەك باغرى سۇنغان تۇل خاتۇن، يېتىم ئوغۇلدىن كۆڭۈل سوراپ پەتىگە كەلگىنىگە مىڭ ـ مىڭ تەسەننا، ـــ دېدى ئايجامال ئاغىچا، ـــ قىبلىگاھىمىز لايىق كۆرسە مۇنۇ ئىككى ئوغلۇمنى ئۆزىگە نۆكەر قىلىۋېلىشنى سورايمەن.

ئۆز ۋاقتىدا سانىز مىرزىنىڭ سۇلتان دوستۇھەممەدخاندىن رەنجىپ يۇرگەنلىكىدىن ئايجامال ئاغىچىنىڭ خەۋىرى بار ئىدى. خانىنىڭ شۇنچە يىراقتىن مەرھۇم ئېرىنىڭ ئۆلۈم پەتىسى ئۇچۇن كەلگەنلىكى شۇ تاپتا ئۇنى قاتتىق تەسىرلەندۇرگەندى. ھەئە، ئۇ قەشقەردىن يارکەنتكە قايتىش ئالدىدا قېيىنئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاكىسىنىڭ ئەمرلىك مەرتىۋىسىگە چوڭ جىيەنى مىرزا ئابابەكرىنى تەۋسىيە قىلىپ ئوردىغا مەلۇمات يوللىغان ۋە خاندىن پات يېقىندا مىرزا ئابابەكرىگە يارکەنتنىڭ ئەمرىلىك مەرتىۋىسىنى ئېلىپ بېرىدىغانلىقىنى ۋەدە قىلغانىدى. لېكىن، ئارىدىن خېلى ئايلار ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ ئوردىدىن يارلىق چۇشمىگەندى. مۇشۇ سەۋەبتىنمۇ ئايجامال ئاغىچىنىڭ كۆڭلى خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. سۇلتان دوستۇھەممەدخانىنىڭ ئوغلى مىرزا ئابابەكرىنى يارکەنتنىڭ ئەمرلىكىگە تەينىلەپ يارلىق چۇشۇرمەسلىكىدىن، يارکەنتنى قەشقەرگە قوشۇۋېتىپ قېيىنئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا بېرىۋېتىشىدىن ئەندىشە قىلاتىتى. ئۇ مۇشۇ ئىش سەۋەبىدىن ئاقسۇغا بېرىپ خان بىلەن كۆرۈشۇشكە بىرقانچە قېتىم تەرەددۇتلانغان بولسىمۇ، لېكىن خانىنىڭ تەلۈە، ئوسال خۇي ـ مىجەزىنى ئوبدان بىلىدىغان بىر قىسىم ئەمىر ـ بەگلەر ئۇنىڭ يولىنى توسۇپ قويغان، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ئاغزىغا قاراشنى تەۋسىيە قىلغانىدى. كۇتۇلمىگەندە خانىنىڭ تۇيۇقسىز يارکەنتكە كېلىپ قېلىشى ئايجامال ئاغىچىنى تەسۋىرلىگۇسىز خۇشاللىققا چۆمدۇرۇۋەتتى. ئوغلىنى يارکەنت ئەمرىلىكىگە تەينىلەتكۈزۈش ئۈمىدى قايتىدىن بىخ سۈردى. شۇڭا خاندىن ئوغلىغا تېزرەك يارلىق ئېلىپ بېرىشكە ئالدىراپ قالغان ئايجامال ئاغىچا «ئىككى ئوغلۇمنى نۆكەر قىلىۋېلىشلىرى

نى سورايمەن» دېيىش ئارقىلىق، سۇلتان دوستمۇھەممەدخاندىن چاندۇرماي ئېرى سانىز مىرزىنىڭ ئەمرىلىك مەرتىۋىسىنىڭ دەۋاسىنى قىلىۋاتاتتى.

راست گەپنى قىلغاندا ھەر كۈنى ئويۇن ـ تاماشىلار بىلەن بولۇپ كېتىپ، ئوردىغا كېلىدىغان تۈرلۈك مەلۇماتلار، خەت ـ ئالاقىلەر بىلەن كارى بولمايدىغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى مىرزا ئابابەكرىنى يارىكەنتنىڭ ئەمىرلىكىگە تەۋسىيە قىلىپ ئەۋەتكەن مەلۇماتىنى كۆرمىگەن، كۆرسىمۇ ئانچە پەرۋا قىلىپ كەتمىگەنىدى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بولسا يەتتەكەنتتىكى يۈنۈسخان بىلەن ئالاقە ئورنىتىش بىلەن بولۇپ كېتىپ خانغا قايتا مەلۇمات سۇنمىغان ھەمدە بۇ ئىشلارنى يۈنۈسخان تەختكە چىققاندىن كېيىن بېجىرىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان مىرزا ئابابەكرى بىلەن ئۆمەر مىرزىغا نەزەرىنى ئاغدۇردى. تېخى ئەمدىلا ئون يېشىنى ئاشقان بولسىمۇ ئون سەككىز ـ يىگىرمە ياشلىق يىگىتلەردەك كۆرۈنىدىغان تولىمۇ ئېگىز، بەستلىك، بۇرۇتلىرى خەت تارتىپ قالغان مىرزا ئابابەكرى ئۇنىڭ كۆزىگە تولىمۇ ئىسسىق كۆرۈندى. ئۇ نەزەرىنى ئايجامال ئاغىچىنىڭ سول يېنىدا تۇرغان ئۆمەر مىرزىغا ئاغدۇردى. ئۇنىڭ بوي ـ بەستىمۇ ئاكىسىنىڭ بوي ـ بەستىدىن قېلىشمايتتى. ئىككى ئوغلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرغان ئايجامال ئاغىچا خېلى بويلۇق ئىياللاردىن ھېسابلانسىمۇ، لېكىن شۇ تاپتا بالىلىرىنىڭ بوي ـ بەستى بىلەن سېلىشتۇرغاندا پاكار كۆرۈنەتتى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئىككى ئەمىرزادىنىڭ ئۆزىدىن خېلىلا ئېگىز چىقىدىغانلىقىنى مۆلچەرلىدى. كۆز ئالدىغا ئاۋۋال سەييىدئەلى ئالىپ، ئاندىن سانىز مىرزا بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا كەلدى. ئۇنىڭ قەلبىدە سەييىدئەلى ئالىپ ھەققىدە تۇزۇك تەسىرات يوق ئىدى، ئەمما سانىز مىرزا ھەققىدە خېلىلا چوڭقۇر ئەسلىمىلىرى بار ئىدى. ھەئە، سانىز مىرزا سۇلتان ئىـ

سان بۇغاخاننىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئىرىشىپ لەشكىرىي دىۋانغا ئە-
مىر بولغاندىن تارتىپ خانزادە دوستمۇھەممەدخاننى خۇددى ئۆز-
ىنىڭ بىر تۇغقان قېرىندىشىدەك كۆرۈپ كۆيۈنگەن، پۈرسەت تاپ-
سىلا ئۇنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلىشقا تىرىشقان، رايىغا بارغان،
ھەرقانداق تەلەپلىرىنى ئورۇنداپ بەرگەن، ھەتتا ئۇنىڭغا تۇنجى
قەدەھ شارابنىمۇ سۇنۇز مىرزا ئىچۈرگەندى. دوستمۇھەممەدخان
دادىسىنىڭ بۇ بەستلىك سەركەردىسىنى تولىمۇ ياخشى كۆرەتتى.

«...خۇدايىم بوي دېگەننى مەرھۇم ئەمىر سەييىدئەلى ئالپىنىڭ
ئوغۇل ـ نەۋرىلىرىگە بېرىپتىكەنمۇ دەيمەن. مەرھۇم سەييىدئەلى
ئالپ ئۆزىمۇ بويلۇق ئادەم ئىدى. ئوغلى سۇنۇز مىرزىنىڭ بوي ـ
بەستىمۇ ئۇنىڭدىن قېلىشمايتتى. مۇنۇ نەۋرىسى ئۇنىڭدىنمۇ ئې-
گىز ئادەم بولىدىغان ئوخشايدۇ...»

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان باش ـ ئاخىرى يوق خىياللىرى-
نى يىغىشتۇرۇپ گېپىنى قىردى:

ـــ مەرھۇم جەننەتمەكان ئەمىر سۇنۇز مىرزا جانابلىرى
تەختگاھىمىزغا تولىمۇ ساداقەتمەن ئىدى. رەھىمسىز ئەجەل ئۇنى
بىزدىن ۋاقىتسىز ئايرىۋەتتى. شۇل بائىستىن يۇرەك ـ باغرىمىز
دەردلىكتۇر. ئول جانابى ئەمىرنىڭ ئىككى ئەمىرزادىسى ئەلۋەتتە
بىزگىمۇ پەرزەنتتۇر، مەرھۇم ئەمىر جانابلىرىنىڭ سەلتەنەتى-
مىزگە كۆرسەتكەن تۆھپىسىنى قەدىرلەش ئۈچۈن ئول ئىككى ئە-
مىرزادىنى نۆكەر ئەمەس، پەرزەنت قاتارىدا ئەزىزلىگەيمىز.

ھايا جانلانغان ئايجامال ئاغىچا كۆزىگە قايتىدىن ياش ئالدى.
ئەمما ئۇنىڭ ناۋات رەڭ گۈزەل چېھرىدە بايىقى قايغۇ ـ ھەسرەت-
تىن ئىزنا يوق ئىدى، ۋۇجۇدىنى لەرزىگە سالغان بىر خۇشاللىق،
بەختىيارلىق ئۇزايىغا يالليدە تېپىپ چىققانىدى.

ـــ ئادالەتپاناھىمىز مەرھەمەتلىكتۇر. بىز مىسكىنلەرگە
قىلغان ھىممەت ـ شاپائەتلىرى بەدىلىگە ئۆمۈرلىرى ئۇزۇن، دۆ-
لەت ـ سەلتەنەتلىرى زىيادە بولغاي.

ئىككى ئەمىرزادىمۇ مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈشتى:

ـــ خان ئالىيلىرىنىڭ شاپائىتىگە تەسەننا.

باشقا ئەمىرلەرمۇ بەس ـ بەستە مەدھىيە ياغدۇرۇشتى.

ئۆزىنى قايتىدىن ئۇلۇغۋار ھېس قىلغان دوستۇمۇھەممەد خانمۇ ھاياجانلانغانىدى. كۆلكىدىن قىسىلغان كۆزلىرى بىردىنلا ئايجامال ئاغىچىغا چۈشۈپ قالدى.

كىچىكىدىن ئوردىدا چوڭ بولغان ئايجامال ئاغىچىنىڭ مەلىلەرگە خاس نازاكىتى بار ئىدى، ياسىنىش، كىيىنىش، تارىنىش، پەردازلىنىش، ئۆزىنى كۈتۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرەتتى. شۇ تاپتا بېشىغا ئاق يىپەك رومال ئارتىۋالغان، ئۇچىسىغا قارا رەڭلىك نىمچە كىيىۋالغان بولسىمۇ، ئۇچىسىدىكى بۇ ھازا كىيىملىرى ئورۇقمۇ ئەمەس، سېمىزمۇ ئەمەس بۇ ئايالنىڭ تولغان بەستىگە تولىمۇ ياراشقانىدى. خۇشاللىقتىن باشقىچە نۇرلىنىپ كەتكەن، تال ـ تال قايرىما كىرپىكلىرى سايە تاشلاپ تۇرغان جەلپكار قوي كۆزلىرى ھەرقاندىق ئەركەكنىڭ يۈرىكىنى جىغىلداتماي قالمايتتى. تۇرقىغا قاراپ ھېچكىمۇ ئۇنى بالاغەتكە يەتكەن ئىككى ئوغلى بار، ئوتتۇز ياشلارنىڭ قارىسىنى ئالغان جۇۋان دېمەيتتى.

سۇلتان دوستۇمۇھەممەدخان ئايجامال ئاغىچىنىڭ قورۇقتىن خالىي ناۋات رەڭ مەڭزى، ئېقىپ چۈشكەندەك بۇرنى ۋە قەشقەرنىڭ سوقا چىلىنىنى ئەسلىتىدىغان لەۋلىرىدىن تارتىپ، قارا نىمچەسىنى ھازىرلا تېشىپ چىقىپ ئۆزىنى نامايان قىلىدىغاندەك پۇسكىيىپ تۇرغان مەيدىسىدىكى بىر جۈپ ئالمىسىغىچە ئاچكۆزلۈك بىلەن نەزەر تاشلىدى. بىر ئايغا يېقىن ۋاقىتتىن بېرى ئۆزىنى ئايالاردىن تارتىپ ياشىغان بۇ شەھۋەتپەرەس خانىنىڭ كۆڭلىدە شۇ تاپتا ئاللىقانداق ئالا نىيەتلەر غەلىيان كۆتۈرۈشكە باشلىغاندى.

«توۋا، جاھاندا مۇشۇنداقمۇ ئۇز ئايالالار بولىدىكەن ـ ھە،

ھەرىممىدە شۇنچىۋالا غۇنچىچە ـ توقاللار بولغىنى بىلەن گۈزەل-لىكتە ھېچقايسىسى بۇنىڭ تەڭدىشى بولالمىغۇدەك. بۇ ئۇز جۇۋاز-نى ئاللاھ ئىگەم ماڭا نىسىپ قىلىپ، رىزقىمنى يارىكەنتكە سۈرەپ كەلگەنىكەن ـ دە؟! ھېلىمۇ ياخشى، بايا ئىككى ئەمىرزادىسىنى «پەرزەنت» دەپ ئاتىغىنىم. كىم بىلىدۇ، مۇشۇ سۆزۈمنىڭ تورى بىلەن ئول ئاغىچىنىڭ يۈرىكىگە ئىشق ئوتى تۇتىشىپ كەتتىمۇ تېخى... ئۇنى نىكاھىمغا ئالماي ۋىسالىغا يېتىشىم مۇمكىن ئە-مەس. چۇنكى، مەن يارىكەنتكە ئاشۇ جۇۋانغا تەسەللى بېرىش ئۈ-چۈن كەلگەن. قازا قىلغان تۆھپىكار ئەمىرىمنىڭ ئاغىچىسىنى بىر پەرمان بىلەن ھەرىممىگە ئەكىرىۋالسام ياخشى بولمايدۇ، بۇنداق قىلسام ئۇستۇمدىكى پىتنە ـ پاساتلار يەنە ئاۋۇيدۇ. ۋىلا-يەتلىرىمدىكى تۈزكور ئەمىرلەرگە ئىسيان بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىشقا يەنە باھانە بولۇپ بېرىدۇ. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىمۇ ھەم شۇنداق، ناۋادا ئول جۇۋاننى ئەل ـ يۇرتقا ئاش بېرىپ، تۇي قىلىپ، ئىززەت ـ ئابرۇيى بىلەن ئوچۇق ـ ئاشكارا نىكاھىمغا ئالسامچۇ؟...»

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان بۇ خىيالىدىن باشقىچە ھاياجا-لىنىپ كەتتى.

«... بۇنداق قىلسام ئەلۋەتتە بولىدۇ. چۇنكى، خان ـ سۇل-تانلار ئەمىر ـ سەركەردىلىرىنىڭ تۇل قالغان ئاغىچىلىرىغا ئۆي-لىنىدىغان ئۇدۇم ئەزەلدىن بار. بۇ ئۇلارغا كۆرسەتكەن كاتتا ئىز-زەت ـ ھۆرمەت ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئۇلار ئۇچۇن ئالىي شەرەپ. بە-رىنچىدىن، بۇ ئۇز جۇۋاننىڭ ۋىسالىغا يېتەلەيمەن؛ ئىككىنچى-دىن، سانىز مىرزىغا كۆرسەتكەن ھۆرمىتىم بولىدۇ ـ دە، ئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىمۇ ھەم باشقا ئەمىرلەرمۇ مەندىن رازى بو-لىدۇ؛ ئۇچىنچىدىن، ئەمىرلەرنىڭ ئىشەنچىگە ئىگە بولۇپلا قال-ماستىن، يەنە تېخى سانىز مىرزىنىڭ يارىكەنتتىكى بىھېساب خە-زىنىسىگىمۇ ئىگە بولىمەن. پاھ، بۇ نېمىدېگەن كاتتا تەدبىر ـ

ھە؟! باشقىلار بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقسا، مەن بىر چال-مىدا ئۈچ پاختەك سوقىدىغان بولدۇم...»

ھاياجانلانغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئايجامال ئاغىچە-نىڭ چىرايلىق كۆزلىرىگە بىر قارىۋېتىپ، باش ئېگىپ قوللۇق بىلدۇرۇپ تۇرغان ئەمىر ـ بەگلەرگە قارىدى.

ـــ ئىش ـ كۆش بولسا دەڭلار، بولمىسا يېنىڭلار، ـــ دېدى ھەمراھ بولۇپ كەلگەن ئوردا ئىشكىئاغىسى خانىنىڭ ئارام ئېلىشقا ئالدىراۋاتقانلىقىنى سېزىپ.

ـــ قىبلىگاھىمىز ئامان بولغاي!

ئەمىرلەر خانغا چوڭقۇر سالام بېرىۋېتىپ سارايدىن چىقىپ كەتتى. ئىككى ئوغلى بىلەن قالغان ئايجامال ئاغىچا بولسا يا چې-قىپ كېتىشنى، يا تۇرۇۋېرىشنى بىلەلمەي قالغانىدى.

ـــ ئۆزلىرىمۇ يانسىلا ئاغىچا خېنىم، ـــ دېدى دوستمۇھەم-مەدخان ئايجامال ئاغىچىنىڭ كۆزلىرىگە تىكىلىپ تۇرۇپ يېقىم-لىق كۈلۈمسىرىگىنىچە، ـــ خاتىرجەم بولسىلا، ئول ئىككى پەر-زەنتىمىزگە ئۆزۈم ئاتىدارچىلىق قىلىمەن.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ قەستەن «پەرزەنتىمىز» دې-گەن گېپى دەرھاللا ئۇنۇمىنى كۆرسەتتى. ھەئە، ئايجامال ئاغىچە-نىڭ يۈرىكى ھاياجاندىن دۈپۈلدەپ كەتكەنىدى. سانىز مىرزا قەش-قەرگە بارغاندىن كېيىن ياش توقاللىرى بىلەن بولۇپ كېتىپ، ئايجامال ئاغىچىغا ئانچە ئېتىبار قىلمايدىغان، ئۇنىڭ ھەرىمىگە ئايدا ئەمەس، ئىككى ـ ئۈچ ئايدا بىر قېتىممۇ كىرمەيدىغان بولۇپ قالغانىدى. شۇ سەۋەبتىنمۇ، يۈرىكى سۇسىراپ، قاغجىراپ كەتكەن ئېتىزلىققا ئوخشاپ قالغان بۇ ياش جۇۋان سۇلتان دوستمۇھەم-مەدخانىنىڭ مەپتۇنكارلىق بىلەن تىكىلىشلىرى، مەنىلىك گەپ ـ سۆزلىرىدىن ئۆزىنى يوقىتىپ قويايلا دەپ قالغانىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، سۇلتان دوستمۇھەممەدخان كۆزلىرى ئارقىلىق ئايجا-مال ئاغىچىنى ئۇندەككە كەلتۈرۈپ بولغانىدى.

※ ※ ※

ھەممە ئىشلار سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ كۆڭلىگە پۇك-كىنىدەك يۇرۇشتى.

ئايجامال ئاغىچا ئۇنىڭ توي تەكلىپىگە تارتىشمايلا رازىلىق بەردى.

خاننىڭ ئايجامال ئاغىچا بىلەن نىكاھلانماقچى بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان ياركەنتتىكى ئەمىر ـ بەگلەر، بۇنى خان ئالىيلىرىنىڭ مەرھۇم سانىز مىرزىغا كۆرسەتكەن كاتتا ئىلتىپاتى دەپ بىلىپ قاتتىق ھاياجانلىنىشتى. ھەتتا سانىز مىرزىغا ھەمدەم بولۇپ، خانغا قارشى ھەركەتلەردە بولغان بىر قىسىم ئەمىرلەر قىلمىشلىرىغا پۇشايمان قىلىشتى. ئۇلارنىڭ خانغا، سەلتەنەتكە بولغان ساداقىتى قايتىدىن كۈچەيدى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان بىلەن ئايجامال ئاغىچىنىڭ توي مەرىكىسى تولىمۇ دەبدەبىلىك ئۆتكۈزۈلدى. يۈزلەپ كالىلارنىڭ، مىڭلاپ قويلارنىڭ كاللىسى كېسىلىپ، ئادەم كىرسە چۆككىدەك نەچچە ئونلىغان داشلاردا پولۇ دۇملەندى ۋە پۈتكۈل شەھەر خەلقىگە توي ئېشى تارتىلدى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئايجامال ئاغىچا بىلەن توي قىلغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىكى ئەمىرلەرگە جاكارچى ماڭغۇزدى.

يېڭى ئەر ـ خوتۇنلار بىر ھەپتە ۋىسال لەززىتىنى قانغىچە سۈرۈشتى. ئەزەلدىن بىر ئايال بىلەن ئۇچ ئاخشامدىن ئارتۇق ياتمايدىغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئايجامال ئاغىچىدىن ئاللىقاچان زېرىككەن، ھەرىمدىكى تېخى قۇچقىغا كىرىشكە نۆۋەت تەگمىگەن ياش توقاللىرىنى، ھەرخىل ئويۇن ـ تاماشىلار بىلەن داۋاملىشىدىغان بەزمە، ئەيش ـ ئىشرەتلىرىنى سېغىنىپ قالغاندى. شۇڭا ئۇ ئاقسۇغا بېرىشقا ئالدىرىدى.

ـــ ھازىرلىق كۆرگەچ تۇرسىلا ئاغىچا، يەنە ئىككى كۈندىن كېيىن ئاستانىگە قايتىمىز.

ئايجامال ئاغىچىنىڭ خاننى يارىكەنتتە تۇتۇپ قالغۇسى، ئۇنى ئۆزى يالغۇزلا ئىگىلىۋالغۇسى بار ئىدى، لېكىن پەرمانغا قارشى چىقالمايتتى.

ـــ يەنە بىرنەچچە ۋاق ئارتۇقراق تۇرساق بولماسمىدى ھەزرىتىم، ـــ دېدى ئايجامال ئاغىچا نازلىق ئەركىلەپ، ـــ ئانھەزرىتىمنىڭ مەيلى ئاستانىدىكى خانىش ـ ئايىملارغا تارتىۋاتامدۇ ـ يا؟

ـــ مەيلىمىز ئۆزلىرىگىلا باغلانغان ئاغىچا، ـــ دېدى دوستمۇھەممەدخان يېشى ئۆزىدىن خېلىلا چوڭ بۇ ئايالنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ تۇرۇپ تىل ياغلىملىق بىلەن، ـــ لېكىن ئوردىغا قايتىپ سەلتەنەت ئىشلىرىنى قولۇمغا ئالمىسامۇ بولماس، تاجۇ تەخت بوش قالسا ياخشى بولمايدۇ. بولمىسا باشقىلارنىڭ كۆزى چۈشىدۇ. بۇ خۇددى خاتۇن كىشىنى ئۆزاق مۇددەت ئەرسىز تاشلاپ قويغىلى بولمىغانغا ئوخشاش ئىش.

ئايجامال ئاغىچا يەنە ئەركىلىدى:

ـــ چوڭ خانزادىلىرىگە يارلىقىنى قاچان چىقىرىپ بېرىلا ئانھەزرىتىم؟

ئايجامال ئاغىچىنىڭ «چوڭ خانزادىلىرى» دەپ ئاتىشى دوستمۇھەممەدخانغا غەلىتە ئاڭلاندى. ھەئە، ئۇ ئۆزىدىن سەكىكىز ـ ئون ياش كىچىك بۇ ئۆگەي ئوغۇللىرىنى «خانزادە» دەپ ئاتاشقا كۆنەلمەيۋاتاتتى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇلارغا «خانزادە» دېگەن بۇ ئاتاقنى ئالدىراپ بېرىشنى ھەرگىز خالىمايتتى. چۈنكى، ئۇلارنى ئوغلۇم دەپ ئېتىراپ قىلىپ خانزادىلىك مەرتىۋىسىنى بېرىپ قويسا، ئۇلار كېيىنچە ئۆز ئوغلى ـــ ھەقىقىي خانزادە كېپەك سۇلتاندىن تاج ـ تەخت تالىشىشى مۇمكىن ئىدى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخان بۇ ھەقتە ئارتۇقچە ئويلىنىشقا ۋاقىت چىقىرالمىدى. شۇ تاپتا ئايجامال ئاغىچا ئۇنى چوڭ ئوغلىنى يار ـ

كەنتكە ئەمىر قىلىپ يارلىق چۈشۈرۈشكە ئۇستىلىق بىلەن قىستاۋاتاتتى.

ئەسلىدە سۇلتان دوستمۇھەممەدخان مىرزا ئاباباكرىنى يار-كەنتكە ئەمىر قىلىپ جاكارلاشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. سەلتەنەت يوسۇنى بويىچە ئېيتقاندىمۇ شۇنداق قىلىشقا تېگىشلىك ئىدى. بۇنىڭ مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا باشچىلىقىدىكى ئەمىرلەرنىڭ كۆڭلىنى مايىل قىلىشقىمۇ پايدىسى بار ئىدى. بىراق، سانىز مىرزىدىن مىراس قالغان ياركەنت خەزىنىسىدىكى ھېسابسىز مال ـ دۇنيانى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈش بىلەن بۇ خىيالدىن دەرھال يېنىۋالدى. چۈنكى، مىرزا ئاباباكرى ياركەنتكە ئەمىر بولسا تەبئىي ھالدا دادىسىدىن مىراس قالغان مال ـ دۇنيالارغىمۇ ۋارىسلىق قىلاتتى. ئايجامال ئاغىچىمۇ خانغا خوتۇن بولغاندىكىن «ماڭا مال ـ دۇنيانىڭ كېرىكى يوق» دەپ ھەممە مال ـ دۇنيالىرىنى ئوغلىغا قالدۇرۇپ قويۇشى مۇمكىن ئىدى. شۇنداقلا بولىدىغان بولسا دوستمۇھەممەدخان ئۇنىڭغا مال ـ دۇنيالارنى ئېلىۋېلىشنى بۇيرۇيالمايتتى ھەم ئېلىپ كېتەلمەيتتى ـ دە، ياركەنت خەزىنىسىنى چاندۇرماي يۇتۇۋېلىش غەرىزى ئەمەلگە ئاشمايتتى.

«...توغرا، بالىلىرىنىمۇ ئانىسى بىلەن بىللە ئوردىغا ئېلىپ كېتىش كېرەك. شۇنداق قىلسام ئۇلار خەزىنىدىكى مال ـ دۇنيالارنىڭ ھەممىسىنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ مېڭىشقا مەجبۇر بولىدۇ...»

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئايجامال ئاغىچىنى باغرىغا بېسىپ، چىرايلىق لەۋلىرىنى قېنىپ ـ قېنىپ شورىدى.

ـــ چوڭ خانزادىگە يارلىق چۈشۈرسەم بولىدۇ، ـــ دېدى ئۇ كۆڭلىدىكىنى چاندۇرماسلىققا تىرىشىپ، ـــ لېكىن خانزادىنىڭ بويى بولغان بىلەن يېشى تېخى كىچىك. ھاكىمىيەت تۇتۇش، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى بېجىرىشكە تېخى خاملىق قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەرھۇم سانىز مىرزا ھايات ۋاقتىدا دىلى ئازار يېگەن بىر قىسىم ئەمىر ـ بەگلەر ياش خانزادىگە ئۆچمەنلىك قىلىشى، ئۇنى يامان يولغا باشلىشى، ھەتتا قەست قىلىشى مۇمكىن.

شۇنداقلا ئۇلارنى خانزادىگە ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتمايدۇ دېگىلىمۇ بولمايدۇ. شۇڭلاشقا خانزادىنىمۇ ئاستانىگە بىللە ئېلىپ كېتەيلى. ئوردىدا بىرەر دۈشمەنلىكىنى بەرسەم، يېنىمدا تۇرۇپ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى ئۆگەنسە، كۆزى پىشسا دېگەن ئۇمىدىم بار. ئوردىدا تۇرسا يۇز ـ ئابرۇي تاپىدۇ، مەنمۇ ئۇنى ئەتىۋارلايمەن. كېيىنچە پۇرسەت پىشىپ يېتىلگەندە ئابرۇيى بىلەن يارلىق بېرىمەن. ئول چاغدا يارىكەنتتىكى ئەمرلەرمۇ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىشقا پېتىنالمايدۇ، ھەرقانداق پەرمان ـ بۇيرۇقىنى غەلەي قىلماي ئورۇنلايدۇ.

ئايجامال ئاغىچا دوستمۇھەممەدخانىنىڭ ئورۇنلۇق باھانىلىرىگە قايىل بولماي تۇرالمىدى، ئەمما ئۇنىڭ يارىكەنتىنى شۇنداقلا تاشلاپ كەتكۈسىمۇ يوق ئىدى. شۇڭا تۆمۈرنى قىزىقىدا سوقۇپ، ئاكا ـ ئىنىلىرىدىن بىرەرىگە يارىكەنتنىڭ نائىب ئەمرلىك مەرتىۋىسىنى ئېلىپ بېرىشنى كۆڭلىگە پۈكتى.

ـــ يەنىلا ئانھەزرىتىم ئەتراپلىق ئويلايدىكەن، ـــ دېدى ئۇ قايىللىقىنى بىلدۈرۈپ، ـــ چوڭ خانزادە ئوردىغا بارسا بىر تەرەپتىن سەلتەنەت ئىشلىرىغا كۆزىنى پىشۇرۇپ، بىر تەرەپتىن ھەزرىتىمگە ھەمدەم بولىدۇ. بۇ تەخت ـ سەلتەنەتنىڭ مۇستەھكەملىكى ئۈچۈن تولىمۇ پايدىلىق. ئۇنداقتا چوڭ خانزادە يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا پىشىپ بولغۇچە ئاغام يارىكەنتكە نائىب بولۇپ تۇرسۇنمىكىن؟

ئايجامال ئاغىچىنىڭ ئېغىز غېرىچلىشى سۈلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ بىردىنلا ئوغىسىنى قاينىتتى. چۈنكى، بۇ چاغقىچە ھېچبىر ئايال زاتى ئۇنىڭ بىلەن بۇنداق سۆزلىشىپ باقمىغانىدى، لېكىن شۇنداقتىمۇ يەنىلا غەزىپىنى بېسىۋېلىشقا مەجبۇر بولدى.

ـــ يارىكەنتكە ئاغىلىرىنى نائىب قىلىپ قويسام قېيىنئىنىلىرى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا رەنجىپ قالىدۇ. ئۆزلىرىگىمۇ ئاياڭ، يارىكەنت ئەزەلدىن مەرھۇم قېيىنئاتىلىرى سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرىنىڭ ئابا ـ ئەجدادلىرىدىن قالغان سۈيۇرغاللىق زېمىن. شۇڭا بۇ يۇرتقا پەقەت ئاشۇ جەمەتتىنلا ھۆكۈمدار قويۇشقا

بولىدۇ. يات جەمەتلەرنى ئۇلار ھەرگىز قوبۇل قىلمايدۇ. يات جەمەتلەردىن ئەمىر قويۇشقا توغرا كەلگەندىمۇ مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا تەۋسىيە قىلىشى كېرەك. بۇ ئەزەلدىن شۇنداق داۋاملىشىپ كەلگەن يوسۇن. ئاغىلىرىنى نائىب قىلساق ئىككى خانزادە بىلەن تاغىسى ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت پەيدا بولىدۇ. ئەگەر ياخشىسى، بۇ ئىشلارغا سىلى ئارىلاشمىسىلا. خانزادىلىرىمىز ھەرگىزمۇ مەرتىۋە، زېمىنسىز قالمايدۇ.

ئايجامال ئاغىچا ئىلاجسىز ئاغزىنى يۇمۇشقا مەجبۇر بولدى، ئەرگە تەگكىنىنى يامان ئېلىپ ئوردىغا بېرىشقا قوشۇلمىغان ئىككى ئوغلىنى مىگە تەستە كۆندۈردى.

شۇنداق قىلىپ يارکەنت خەزىنىسىدىكى سانسىز مىرزىدىن قالغان مال ـ دۇنيانى نەچچە يۈز قېچىر، تۆگىلەرگە ئارتىپ ئاققا سۈغا يولغا سالغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان تۈيۇقسىز ئېتىنىگە بېشىنى قەشقەرگە بۇرىدى.

ـــ ئىككى خانزادە نۆكەرلەر بىلەن مال ـ مۈلۈكلەرنى قوروقداپ ئۇدۇل ئاقسۇغا ماڭغاچ تۇرغاي، بىز قەشقەر ئارقىلىق ئاقسۇغا بارايلى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىدىنمۇ ئاغىنىگە ئۆلۈم مۇسىبىتى ئۇچۇن كۆڭۈل سوراپ قويمىسام بولماس.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئايجامال ئاغىچىنىڭ جاۋابىنى كۈتمەيلا ئوردا ئىشكئاغىسىغا قارىدى:

ـــ دەرھال قەشقەر ئەمىرى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا دەرگاھىغا چاپارمەن ماڭغاي. مىرزا يېڭىسار قەلئەسىدە ئىستىقبالىمغا چىقسۇن.

※ ※ ※

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىلەن يېڭىسار قەلئەسىدە ئۇچراشتى. خانىنىڭ تۇل قالغان يەڭگىسىنى ئەمرىگە ئالغانلىقى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى تەسىرلەندۈرگەن-

دى. شۇڭا مەلۇماتنى تاپشۇرۇۋېلىپلا يېڭىسارغا ئاتلاندى ۋە خانىمنىڭ شەرىپىگە كاتتا سورۇن ھازىرلىدى.

دوستمۇھەممەدخانىمنىڭ ئۆزىنى سالاپەتلىك، تەمكىن تۇتۇشى، سالامغا كەلگەن چوڭ ـ كىچىك ئەمىر ـ بەگلەرگە خۇشخۇيى، كىچىك پېئىللىق بىلەن مۇئامىلە قىلىشلىرى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى بىردىنلا گاڭگىرىتىپ قويدى. ئۇنىڭغا دوستمۇھەممەد ـ خان بىردىنلا ئۆزگىرىپ قالغاندەك، ئىلگىرىكى تەكەببۇر، تەلۈە، بەتخۇي، يامان قىلىقلىرىنى تاشلاپ باشقىچە ئادەم بولۇپ قالغاندەك تۇيۇلدى.

«توۋا، كۆزۈمگە شۇنداق كۆرۈنۈپ كېتىپ بارامدۇ ياكى راستتىنلا ئۆزگەرگەنمىدۇ؟ بۇ ئايجامال ئاغىچىنىڭ تۆھپىسىمىدۇر ياكى باشقا بىر سەۋەب بارمىدۇر؟ ئىشقىلىپ ئاللاھ ئىگەم ھەر بەندىسىنىڭ كۆڭلىگە ئىنساب ـ دىيانەتنى ئۆزى سالىدۇ...»

ساددا، ئاق كۆڭۈل مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاسان ھاياجانلىناتتى، بىر كىمگە ئاسان ئىشىنەتتى، ھىيلىگەرلىكتىن، قۇۋلۇق ـ شۇملۇقتىن خالىي، ساداقەتمەن، مەرد، تەبىئىتى گۈلراق ئىدى. مېھىر ـ شەپقەت، ۋاپا، ياخشىلىقنى كۆپرەك تەكتىلەيتتى. كۆرۈشكىلى ئىككى كۈن بولا ـ بولمايلا ئۇ سۇلتان دوستمۇھەممەد خانغا قايتىدىن ئۇمىد باغلىدى. ئۇنىڭدىن ئالدىراپ رەنجىگىنىگە، ئاداۋەت تۇتقىنىغا، باشقا ئەمىرلەر بىلەن بىرلىشىپ، ئۇلارنى خانغا قارشى چىقىشقا دەۋەت قىلغىنىغا پۇشايمان قىلدى. خان تاغىسى يۇنۇسخان بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، ئۇنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇشقا ھەرىكەت قىلغىنىدىن خىجىل بولدى، يۇزى قىزاردى.

ـــ يارکەنتنى ئەمىر كەبىر جانابلىرى قەشقەرگە قوشۇپ ئىداره قىلغايلا، ـــ دېدى دوستمۇھەممەدخان.

ـــ يارکەنت مەرھۇم جەننەتماكان ئاغامنىڭ مىراس زېمىنى. ئول ۋىلايەتنىڭ ھەم مىراسخورى بار، ـــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئېھتىرام بىلەن قول باغلاپ، ـــ ئاغام قازا قىلغاندىن كېيىن چوڭ ئەمىرزاده مىرزا ئابابەكرىنى يارکەنتنىڭ ئەمىرلىكىگە

تەينىلەپ بېرىشلىرىنى تەۋسىيە قىلىپ مەلۇمات يوللىغاندىم. ھېلىمۇ ھەم قىبلىگاھىمنى ئاشۇنداق يارلىق چىقىرىپ بەرسىكەن دېگەن ئۈمىدتىمەن. مىرزا ئاتابەكرى يارىكەنتكە ئەمىر بولسا، مەرھۇم ئاغامنىڭ روھىمۇ خۇش بولۇپ قالاتتى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا يار-كەنتنى بەرسەم خۇش بولىدۇ، مىننەتدار بولۇپ، ساداقىتى تېخىمۇ كۈچىيىدۇ دەپ ئويلىغانىدى. بىراق، كۈتمىگەندە مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بۇنى سىلىقلا رەت قىلىۋەتتى.

ـــ بۇ دېگەنلىرىمغۇ راست، ـــ دېدى دوستمۇھەممەدخان بىرئاز ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن، ـــ بۇنى بىزمۇ ئويلىغان. ئەمما مىرزا ئاتابەكرى تېخى كىچىك، يۈرتدارچىلىق ئىشلىرىغا تېخى خام. مەن ئۇنى ئوردىغا ئاپىرىپ بىر مەزگىل تەربىيەمگە ئالايمىكىن دەيمەن. ئوردىدا تۇرسا سەلتەنەت يوسۇنلىرىنى تېز ئۆگىنىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە سىڭلىم مەلىكە ھۆسنىنىگار خېنىممۇ بويىغا يېتىپ قالدى. ئىككىسىنىڭ بېشىنى چېتىپ، باش ئاغرىقىدىن بىراقلا قۇتۇلۇش ئويۇمۇ يوق ئەمەس. ئەمىرزادىنىڭ بېشىنى ئاتا ئورنىدا سىلاش سىلى ـ بىزنىڭ بۇرچىمىز ئەمەسمۇ؟

كېيىنكى سۆزلەر سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ كاللىسىدا تۇيۇقسىز پەيدا بولغان خىيال ئىدى. شۇ دەقىقىدە بۇ خىيالدىن ئۆزىمۇ سۆيۈنۈپ قېلىۋاتاتتى.

«راست، شۇنداق قىلسام بولغۇدەك. سىڭلىم ھۆسنىنىگار مەلىكىنى ھامان ئەرگە بېرىدىغان گەپ. تەسەررۇپىمىزدا بىزگە نەسەبى توغرا كېلىدىغان جەمەت پەقەت مۇشۇلا. ئۆز ۋاقتىدا بابائى بۇزرۇك سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىمۇ سىڭلىسى ئۈز سۇلتان مەلىكىنى سەييىدئەلى ئالپقا نىكاھلاپ بەرگەنىكەن. مەرھۇم خان ئاتامۇ چوڭ سىڭلىم دۆلەتىنگار مەلىكىنى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا نىكاھلاپ بەرگەنىدى. مەن كىچىك سىڭلىمنى مىرزا ئاتا-بەكرىگە نىكاھلاپ بەرسەم ئەلۋەتتە بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ساداقىتى تېخىمۇ كۈچىيىدۇ، يامان نىيەت-

لىرىدىن يانىدۇ. مۇشۇ باھاندا مەنمۇ سەلتەنەتىمگە يوشۇرۇن تەھلىكە سېلىۋاتقان ئەمرلەرنىڭ تەپرىقچىلىكىدىن ساقلىنىپ قالىمەن. يارىكەنت سەپىرىم ھەقىقەتەن قۇتلۇق سەپەر بولدىمۇ نە-مە...»

ـــ قىبلىگاھىمىزنىڭ مېھىر ـ شەپقىتى ھەقىقەتەن چەكسىزدۇر، ـــ دېدى ھاياجانلانغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا كۆزىگە لىققىدە ياش ئېلىپ، ـــ ئول يېتىم قالغان جىيەنىمنىڭ بېشىنى سىلايدىغان بولسىلا مەرھۇم ئاغام سانىز مىرزىنىڭ ئورنىدا ئالىيلىرىدىن ئۇ ئالەم ـ بۇ ئالەم مىننەتدار بولغان بولاتتىم.

ـــ بۇ نېمىدېگەنلىرى ئەمىر كەبىر جانابلىرى؟ ـــ دېدى دوستمۇھەممەدخان رەنجىگەن قىياپەتتە، ـــ بىزدەك ئات ـ ئانىسى تۇرغان يەردە مىرزا ئاباباكرى قانداقسىگە يېتىم بولسۇن. ئۇنتۇپ قالمىسىلا، مەن ھازىر ئول ئەمىرزادىلەرگە ئاتا ئورنىدىمەن.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا دەرھال ئۆزرىخاھلىق بىلدۈردى:

ـــ گۇناھىمدىن ئۆتسىلە ئالىيلىرى، ئالدىلىرىدا راستىنلا خاتا سۆزلەپ قويۇپتىمەن.

ـــ گۇناھلىرى ساقىت بولدى، ـــ دېدى سۇلتان دوستمۇھەممەدخان كۈلۈمسىرەپ، ـــ ئەمدى مېنى ئۆزىتىپ قويسىلا.

ـــ قىبلىگاھىمىزنى يېڭسارىدىن قانداقمۇ ئۆزىتىپ قويغىلى بولسۇن، ـــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا، ـــ قەشقەردىن ئۆزىتىپ قويمىسام بولمايدۇ.

ـــ ھاجەتسىز، ـــ دېدى سۇلتان دوستمۇھەممەدخان، ـــ سىلى دەرھال يارىكەنتكە بېرىپ ئول ۋىلايەتتىكى ئىشلارنى تەرتىپكە سېلىۋالسىلا. ئۆزلىرى بىلىپ ئىشەنچلىك، ساداقەتمەن ئەمىردىن بىرىنى ئائىلىگەيلا. مەن قەشقەردە بىر ـ ئىككى كۈن ھاردۇق چىقىرىپ ئاندىن ئاستانىگە ياناي. ئاللاھ خالىسا مىرزا ئاباباكرى بىلەن مەلىكىنىڭ تويى بولغاندا ئاقسۇدا كۆرۈشەرمىز.

ـــ ئالىيلىرىنىڭ يارىكەنتتىكى توي مەرىكىسىگە قاتنىشالـ

مىغىنىمنى ئاز دەپ مۇشۇنداقلا ئۆزىتىپ قويسام قانداق بولىدۇ؟ ھېچبولمىغاندا لايىقلىرىدا بولمىسمۇ، ئازراق سوۋغا ـ سالام پىشكەش قىلمىسام كۆڭلۈم زىنھار ئۇنمايدۇ.

ـــ بۇنداق دەپ تۇرۇۋالسىلا مەيلى، ـــ دېدى سۇلتان دوستـ مۇھەممەدخان، ـــ ئەمما سىلى كەينىلىرىگە يېنىپ يۈرمىسىلە، يارىكەنتمۇ كىچىك ۋىلايەت ئەمەس، بىرەرى باش بولۇپ تۇرمىسا قالايمىقانچىلىق چىقىدۇ. مەن قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن خەزىـ نىلىرىدىن ئۆزۈم سوۋغا تاللىۋالاي.

دوستمۇھەممەدخاننىڭ بۇ دەرىجىدە ئۆزىنى يېقىن تۇتۇشى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى باشقىچە سۆيۈندۈرۈۋەتتى.

ـــ خەزىنە ئالىيلىرى ئۇچۇن ھەرقاچان ئوچۇق. ياقتۇرغانـ لىرىنى ئېلىۋەرگەيلا.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان دەل مۇشۇ جاۋابنى كۈتكەنىدى.

ـــ ئۇنداق بولسا خوشلىشايلى، ـــ دېدى دوستمۇھەممەدخان ئورنىدىن تۇرۇپ.

ـــ ئالىيلىرى ئامان بولغايلا.

ۋۇجۇدىنى باشقىچە بىر خۇشاللىق چىرمىۋالغان مۇھەممەد ھەيـ دەر مىرزا خان بىلەن خوشلىشىپ ئۈدۈل يارىكەنتكە قاراپ ماڭدى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن خەزىنىنى ئاچقۇزدى ـ دە، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ دادىسى سەييىدئەلى ئالپتىن مىراس قالغان، ساندۇق ـ ساندۇقلاردىكى ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە قىممەتلىك جاۋاھىراتلارنى پاك ـ پاكىز سۈپۈرۈپ كەتتى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ بۇ دەرىجىدە ئاچ كۆزلۈك، ئىنسابسىزلىق قىلىشىنى خىيالىغا كەلتۈرمىگەن مۇھەممەد ھەيـ دەر مىرزا قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن خەزىنىنىڭ قۇـ رۇقدىلىپ قالغىنىنى كۆرۈپ، ئاچچىقىغا پايلىماي بوشلا ۋارقـ رىۋەتتى:

ـــ بۇ ئوچۇق ـ ئاشكارا بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغانلىققۇ؟

ھەئە، خانغا «ياقتۇرغان نەرسىلىرىنى ئېلىۋەرسىلە» دېگەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئۆز ئاغزىدىن بالاغا قالغانلىقىنى ھېس قىلىپ، دەردىنى ئىچىگە يۇتۇشقا مەجبۇر بولدى

65

يارکەنتتىكى خەزىنىنى پەم ئىشلىتىپ، قەشقەردىكى خەزىنىنى ئوچۇق ـ ئاشكارا بۇلاپ ئاقسۇغا قايتىپ كەلگەن سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ۋەدىسىدە تۇرۇپ سىڭلىسى ھۆسنىنىگار مەلىكە بىلەن ئۆگەي ئوغلى مىرزا ئاباباكرىنىڭ توي مەرىكىسىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە تۇتۇندى ۋە تويىنى باھانە قىلىپ تەسەررۇپىدىكى ھەرقايسى ۋىلايەت، ئايماقلارنىڭ ئەمىر ـ بەگلىرىنى پايتەخت ئاقسۇغا تەكلىپ قىلدى.

ئاقسۇدا توي ناغرىسى ئاللىقاچان چېلىنىپ بولغان بىلەن توي تېخى رەسمىي باشلانمىغانىدى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخان يىراق ـ يېقىندىكى بارلىق ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ ئوردىسىغا تولۇق جەم بولۇشىنى سەۋرچانلىق بىلەن كۈتۈۋاتاتتى.

ئوردا پەرمانچىسىنىڭ قولىدىن شاھانە توي تەكلىپىنى تاپشۇرۇۋالغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ قورساق كۆپۈكى بىرىدىنلا بېسىلىپ قالدى. ئۇ خەزىنىنى تولۇق سۈپۈرۈپ كەتكەن خاندىن رەنجىپ قالغان، سىڭلىسى بىلەن مىرزا ئاباباكرىنىڭ توينى قىلىپ قويۇش ھەققىدىكى يېڭىسارداۋەرگەن ۋەدىسىگە ئىشەنچ قىلالمىغان، گۇمانلانغانىدى. شۇ تاپتا قولىدىكى ئاپئاق شاينغا ئورالغان، چۆرىسى نەقىشلەنگەن پاتلىق خوتەن قەغىزىگە يېزىلىپ، ئۇستىگە سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ سەلتەنەت مۆھۈرى بېسىلغان شاھانە تەكلىپ ئۇنىڭ رەنجىشلىرىنى خۇددى

توزغاقتەك توزۇتۇۋەتكەنىدى.

«خان ئالىيلىرى ھەرھالدا ۋەدىسىدە تۇرۇپتۇ، ۋەدىسىدىن يېنىۋالسىمۇ ھېچنېمە قىلغىلى بولمايتتى. مىرزا ئاباباكرىنىڭ خان سىڭلىسىغا ئۆيلىنىشى جەمەتىمىز ئۈچۈن كاتتا شەرەپ، مەرھۇم ئاغامنىڭ روھىمۇ خۇش بولىدىغان بولدى. جاھانىڭ ئىشلىرى ئاجايىپكەن. تاغا ـ جىيەن ئىككىمىزنىڭ بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە باجا بولۇپ قېلىشىمىزنى ھېچكىم خىيالىغا كەلتۈرمىگەن بولغىيتتى. بۇمۇ ياخشى بولدى، گەرچە ئاغامدىن ئايرىلىپ قالغان بولساممۇ ئوغلى قاتارغا قېتىلدى. خان ئالىيلىرىمۇ خېلى تۇزلىپ قالغاندەك قىلىدۇ. يەنە بىر مەزگىل كۆزىتىپ باقاي. بۇ ئىش ئۈچۈن يۈنۈسخان ئالىيلىرىمۇ رەنجىپ كەتمەس، ئۇنىڭغا مۇۋاپىق باھانە ـ سەۋەب كۆرسىتىپ چۈشەندۈرۈپ قويار. مەن. خان ئالىيلىرى يەڭگەم ئايجامال ئاغىنچىغا ئۆيلەنمىگەن، ئىككى جىيەنىمنى ئوردىغا ئاپىرىۋالمىغان، مىرزا ئاباباكرىگە سىڭلىسىنى نىكاھلاپ بېرىشكە تەرەددۇتلەنمىگەن بولسا، بەلكىم ئىشلار باشقىچە بولغان، بەلكىم تاجۇ تەختتە يۈنۈسخان ئالىيلىرىمۇ ئولتۇرۇشقا تەييارلىنىپ بولغان بولاتتى. بۇ ئىشلارغا نېمە دېگۈلۈك ئەمدى؟ ھەرقانداق ئىشنىڭ ۋاقتى ـ سائىتى كەلمىسە، ياراتقان قۇدرەت ئىگىسى بۇيرۇمىسا، قىلمەن دەپمۇ قىلغىلى بولمايدىكەن. رەت قىلغۇسىز بىر باھانە ـ سەۋەبلەر ئادەمنىڭ يولىنى توسۇپ قويىدىكەن، مانا ئاقسۇغا، ئوردىغا ھەرگىز بارمايمەن دېگەنىدىم. بارمايمەن دېگەن تۇگمەنگە يەتتە قېتىم بېرىپتۇ دەپ، يەنە بېرىشقا مەجبۇر بولۇۋاتىمەن. شۇنداق، بارماسلىقا سەۋەبىم يوق. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ دېگەن مەرھۇم ئاغامنىڭ ئوغلىنىڭ تويى تۇرسا، بېرىپ ئاغامنىڭ ئورنىدا ئاتا بولۇپ تۇرۇشۇم كېرەك ـ دە. ھېلىغۇ بۇ جىيەنىمنىڭ تويىكەن، خانىنىڭ سىڭلىسى بىلەن باشقا بىرىنىڭ تويى بولغان تەقدىردىمۇ بارماسلىقا ھەددىم ھەلەپ، ئىشىكىم سامان يېمەيتتى. چۈنكى، تويغا تەكلىپ قىلىۋاتقىنى سەلتەنەتنىڭ بۇيۇك خاقانى. مەن بولسام ئەلۋەتتە ئۇنىڭ

مۇلازىمى، نۆكىرى. خان ئالىيلىرىمۇ نېمىنى خىيال قىلدىكىن تاڭ، باغاقنى يارلىقىنىڭ شەكلىدە مۆھۈرىنى بېسىپ، مەخسۇس يارلىق ئەۋەتىدىغان كۆنقاپقا سېلىپ پەرمانچىسى ئارقىلىق ئەۋەتىپتۇ. بۇنداق تەكلىپنى تاپشۇرۇۋالغان ھەرقانداق ئادەم دەرگاھى ئالىيغا بارماي قۇتۇلالايتتىمۇ؟ بارمىسا خان يارلىقىغا سەركەشلىك قىلغان دېگەن بالاغا قالىدۇ. بۇنىڭ ھۆددىسىدىن چىقماق تەس، دەرھال باراي. باشقا ئىلايەتنىڭ ئەمىرلىرىدىن بۇرۇنراق باراي، تويغا نېمە سوۋغا ئېلىپ بارسام بولاركىن؟ ئاددىي، ئاز سوۋغا ئېلىپ بارغىلى بولمايدۇ. ھەزىنىمدە سوۋغاتقا يارىغۇدەك بىر نەرسىمۇ يوق. ئۆتكەندە ئۆزى ئېلىپ كەتكەن ھەزىنىنى ھېساب قىلىپ بارغىلى تېخى بولمايدۇ. قول ئاستىمدىكى ئەمىر ـ بەگلەرگە قول سۇنماقتىن باشقا ئامال يوق ئوخشايدۇ... ھەراست، يار-كەنت، قەشقەردىكى ئەمىر ـ بەگ، زەردار ـ تۆرىلەردىن بىرقاز-چىسىنى تويغا بىللە ئېلىپ باراي. خانغا بېرىدىغان سوۋغاتىنى شۇلار تەييارلىسۇن، مۇشۇنداق قىلسام بولغىدەك...»

※ ※ ※

كۆزىنىڭ ئاخىرلىشىشىغا يېقىن يىراق ـ يېقىن ئىلايەتلەر-دىكى ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى ئاقسۇغا جەم بولدى. سۇلتان دوست-مۇھەممەدخانىنىڭ ئۇستىلىق بىلەن ئەۋەتكەن شاھانە تەكلىپى ئۇلارنى ئوردىغا كېلىشكە مەجبۇر قىلغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاقسۇغا بۇرۇنلا كېلىۋالغان بولغاچقا، ئۇلار تېخىمۇ بەك ئالدىراپ قالغانىدى. چۈنكى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا خان ئالىيلىرى بىلەن قايتا ئەپلىشىۋالغان بولسا، ئۇلار ھەرقانچە بىرلەشكەن تەقدىردىمۇ ھېچقانچە ئىش تەۋرىتەلمەيتتى. مەرھۇم ئۇلۇسبېگى خۇدايداد جەمەتىنىڭ پۈتكۈل موغۇلستاندا ئاجايىپ كاتتا يۈز ـ ئابرۇيى بار ئىدى. ئۇلارسىز باشقا ئەمىرلەر ھېچقانداق ئىشنى بىر باشقا ئېلىپ چىقالمايتتى. خانىنىڭ غەزە-

پىگە ئۇچراشتىن ئەنسىرىگەن ئەمىرلەر تويغا كېلىشكە ئالدىراپ ـ ئالدىراپ يۈرۈپ نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملارنى تەييارلىدى. ھەتتا ئىككى يىلدىن بېرى ھەرخىل باھانە ـ سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ، ئوردا خەزىنىسىگە تاپشۇرۇشنى كېچىكتۈرۈپ كېلىۋاتقان باج ـ خىراجەتلەرنىمۇ ئېلىپ كەلدى.

شۇنداق قىلىپ سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئىككى قېتىملىق توي ئارقىلىق ئوردا خەزىنىسىنى تولدۇرۇشلا ئەمەس، سەلتەنەتتىن كۆڭلى سوۋۇپ، ئۆزىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن قىلىچىنى بىلەپ تۇرغان ئەمىرلەرنى تەختى ئاستىغا قايتىدىن جەم قىلىش مەقسىتىگىمۇ يەتتى.

ئىككى ئايدىن بېرى ناغرىسى چېلىنغان توي ئاخىرى كاتتا ھەشەم بىلەن رەسمىي باشلاندى. مىڭلىغان قويلارنىڭ، يۈزلىگەن كالا ـ تايلارنىڭ بېشى كېسىلدى. تاغار ـ تاغارلاپ گۈرۈچلەردە توي پولۇسى دۇملەندى. نەچچە يۈزلىگەن كوزىلاردىكى قىمىز، شارابلار ئىچىلدى. بۇ توي ئۈچۈن سۇلتان دوستمۇھەممەدخان تو ـ لىمۇ سېخىيلىق قىلدى. مۇبارەكلەپ سوۋغا تەقدىم قىلغان ئە ـ مىرلەرنىڭ سوۋغاتلىرىنى رەھمەت ـ ھەشقاللا ئېيتىپ قوبۇل قىلدى. ئەمىرلەرنى مەرتىۋىسىگە قاراپ ئولتۇرغۇزغان بىلەن مۇ ـ ئامىلىنى ئوخشاش قىلدى، ھېچكىمنىڭ كۆڭلىگە ئازار بەرمىدى. شاراب ئىچكۈسى بارلار ئىچتى، ئۇسسۇل ئويناغۇسى بارلار ئويـ ـنىدى، ناخشا ئېيتقۇسى بارلار ئېيتتى، بەزمە سورۇنىدىن بالدۇر قايتقۇسى بارلار قايتىپ ئارام ئالدى. ئۇ ھەركىمنى ئۆز ئىختىيا ـ رىغا قويۇۋەتكەنىدى. ھېچكىمنى ھېچبىر ئىشقا بىرەر قېتىممۇ زورلاپ باقمىدى. ئەينى يىلى شەيخۇلئىسلام مەۋلانە تاجىددىنىڭ شاراب ئىچمىگەنلىكى ئۈچۈن خانىڭ غەزىپىگە ئۇچراپ كاللـ ـسىدىن ئايرىلغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ئەمىرلەر شۇ تاپتا خانىڭ تولىمۇ چوڭ سۈپەت، تەمكىن، كىچىك پېئىل، مېھـ ـرىبان بولۇپ قالغىنىنى ھېس قىلىشىپ يەتكەن، ئۇلارنىڭ سەلتە ـ نەتكە بولغان ساداقىتى قايتىدىن كۈچىيىشكە باشلىغانىدى. گاھـ ـ

لىرى باشتا سانىز مىرزىنىڭ، كېيىن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ گېپىگە كىرىپ خانغا قارشى چىقماقچى بولغانلىقلىرىنى ئېيتقان ئېلىپ ئۆكۈنۈپمۇ ئۇلگۈردى. ئىشقىلىپ سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ھېچكىمگە خانلىق كىيىرىنى كۆرسەتمەي، تەلۋىلىك، سارائىلىق، بىشەملىك قىلماي، ياغلىما سۆزلىرى، قىزغىن مۇئامىلىسى ئارقىلىق ھەممە ئەمىرلەرنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇۋالغانىدى.

ئۇ توينى قىرىق كۈن جاكارلىغانىدى. ئەمما، كۈز ئاخىرلىشاي دەپ قالغان بولغاچقا يىراقتىن كەلگەن ئەمىرلەر قايتىشقا ئالدىراشتى ۋە ئۆزىرىخاھلىق ئېيتىپ ئىجازەت سورىدى.

ــ توي باشلانغىلى ئەمدى يەتتە كۈن بولغان تۇرسا نېمىگە ئالدىرىشىلا؟ ئاستانىگە بۇنداق جەم بولماقمۇ ئاسان ئەمەس، ۋىلايىتىڭلارنىڭ ئىشلىرىدىن ۋايىم يېمىسەڭلەرمۇ بولىدۇ، توي ئاخىرلاشقىچە تۇرۇڭلار، ــ دېدى دوستمۇھەممەدخان ئىجازەت بەرمەي.

ئەمىرلەر ئۇنىڭغا يەنە يېلىنىدى:

ــ بىزنىڭمۇ قۇدرەتلىك پاناھگاھىمىزنىڭ خۇشاللىق بېغىشلىغۇچى ھۇزۇر ــ ھالاۋەتلىك دەرگاھىدىن پەقەتلا ئايرىلغۇمىز يوق، ــ دېدى قومۇل ئەمىرى قول باغلىغىنىچە سۆز ئېلىپ، ــ شۇغىنىسى كۈز ئاخىرلىشاي دەپ قالدى، توي ئاخىرلىشىشقا يەنە بىر ئايغا يېقىن ۋاقىت بار، ئۇنىڭغىچە قىش پەسلى باشلىنىپ كېتىدۇ. ئالمادىس بالدۇر قار يېغىپ قالسا يول تۇسۇلۇپ قالىدۇ. جانابى قىبلىگاھىمىزغىمۇ مەلۇملۇق، قايتار يولىمىزدا تاغ ــ داۋانلار ھەلەم[1] بار. شۇڭلاشقا ئالىيلىرى ئىجازەت بەرسە، بۇرۇنراق يولغا چىقساق دېگەن ئۈمىدتىمىز.

ــ جانابى قىبلىگاھىمىزدىن ئىجازەت سورايمىز، ــ دەيىشتى باشقا ئەمىرلەرمۇ ئىلتىجا قىلىپ.

ــ بۇنداق دەپ تۇرۇۋالساڭلار ئىجازەت بەرمەسلىككە ئامالىم يوق، ــ دېدى مەغرۇر ئولتۇرغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان يەنە قىمىلىق كۈلۈمسىرەپ، ــ مۇنداق قىلايلى، يەنە ئىككى كۈن تەقسىر

① ھەلەم ــ ھېلىھەم.

خىر قىلىسۇنلار، توي كۈننىڭ سانىمۇ توققۇزغا تولغاي، شول چاغدا ھەممىلىرىگە تەكلا ئىجازەت بەرگەيمەن.

ـــ قىبلىگاھىمىز ھىممەتلىكتۇر.

※ ※ ※

ئىككى كۈندىن كېيىن سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئوردىدا ئەمىرلەر ئۈچۈن خوشلىشىش زىياپىتى ئۇيۇشتۇردى. بۇنى زىياپەت دېگەندىن كۆرە، تەختتە ئولتۇرغاندىن بېرى بارلىق ئەمىرلەرنى دەرقەمدە قىلىپ ئاچقان تۇنجى كېچەش مەجلىسى دېگەن تۇزۇك ئىدى.

ھەشەمەتلىك شاھنىشىنغا كىچىك ـ كىچىك شىرەلەر قويۇلۇپ، تۇرلۈك نازۇ نېمەتلەر تارتىلدى. ئەمىرلەر شىرەلەرنىڭ يېنىدىن ئەمەل ـ مەرتىۋىسى بويىچە جاي ئىلىشتى.

بۇگۈن ئۇزىتىش زىياپىتى بېرىلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، قائىدە بويىچە ئەمىرلەر داستىخاندىن يېنىپلا يولغا چىقىشى، ئاستا ـ ئاستا ئايرىلىشى كېرەك ئىدى. شۇڭا ئۇلار گۆش، تائاملاردىن جىقراق يەپ، شارابتىن ئۆزلىرىنى تارتىشتى. ھەر قېتىم شاراب ئىچكەندە خانغا خۇشامەت قىلىشنى ئېسىدىن چىقارمىدى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخانمۇ شارابقا ئۆزىنى ئانچە ئۇرۇپ كەتمىدى، پىشقەدەم ئەمىرلەرنىڭ ئۆزىنىسىنى قوبۇل قىلىپ شارابقا زورلىمىدى.

ـــ جانابى ئەمىرلەر، ـــ دېدى ئۇ ئەمىرلەرگە تەكشى بىر قارىۋېتىپ، ـــ ھەر بىرىڭلارنىڭ ساداقەتمەنلىكى بىلەن ئاتا ـ ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان بۇ بۇيۇك سەلتەنەت ھازىرغىچە گۈللىنىپ ئاۋات بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. سىلەردىن كۆپ مىننەتدارمەن. بۇ ئەلۋەتتە ھەر قايسىڭلارنىڭ جان پىدالىق بىلەن كۆرسەتكەن تۆھپىلىرىدىن بولدى. باباڭى بۇزرۇك سۇلتانلار داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن تۇزۇكلەر بويىچە كۆرسەتكەن تۆھپە ـ خىزمەتلەر ئىنئامسىز

قالمىغاي.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان سۆزدىن توختاپ ئوردىنىڭ باش پەرمانچىسىغا قارىدى. خانىنىڭ مۇددىئاسىنى چۈشەنگەن پەرمانچى بەگ دەس ئورنىدىن تۇردى.

ــ پەرمانى ئالىي!

ئەمىرلەر ئوپۇر ـ توپۇر ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ قول باغلاشقىنىچە خان پەرمانىنى ئاڭلاشقا تەييارلاندى.

ــ دۆلەت ۋە ھاكىمىيەتنىڭ ھەممە ئەربابلىرىغا روشەن بولغايكى، ــ دېدى سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇپ، ــ بىزلەركىم بۇيۇك موغۇلىستان تەسەررۇپىنىڭ خانۇ خاقانى بولمىش سۇلتان دوستمۇھەممەدخان تاج كىيىپ سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغىنىمغا ھايت ـ ھۇيت دېگۈچە بەش يىل بولۇپ قاپتۇ. بۇ بەش يىلدا تەسەررۇپىمىزدىكى بارلىق ئۇلۇغ ـ ئۇششاق ئەمىرلەرنىڭ ئۆز ۋەزىپىسىنى ساداقەتمەنلىك بىلەن ئادا قىلىشى بىلەن سەلتەنەتىمىز جەڭگى ـ جېدەل، يېغىلىق ـ توپىلاڭ، ئوغرى ـ قاراقچىلاردىن خالىي بولۇپ، ئەل ـ يۇرت ئاسايىشلىققا يۈزلەندى. بۇيۇك ئىستىقلالىيىتىم شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، ئەغيار ـ غەنىملىرىم ھەرقاچان خار ۋە زەبۇن بولدى. بۇ ئەلۋەتتە جانابى ئەمىرلەرنىڭ كاتتا تۆھپىسىدۇر. شۇڭا، تۆۋەندىكىدەك پەرمان جاكارلىماقچىمەن:

تەسەررۇپىمىزدىكى ھەرقايسى ۋىلايەتنىڭ ئەمىرلىرىگە ئۆز تەسەررۇپىدىن بىردىن تۇمەن[1]نى ئەجدادى سۇيۇرغال[2] قىلىپ بەردىم ھەمدە ئۇلارنىڭ ھەر بىرىگە باھادىرلىق ئۇنۋانى ۋە بۇ پەخرىي نامنى ئىسپاتلايدىغان ئالتۇن ئوتاغا، تۇمەن تۇغى[3]، ناغرا ئىنئام قىلدىم. ئول ۋىلايەت ئەمىرلىرىنىڭ ئورۇنباسارلىرىغا ئارسلان ئۇنۋانى ۋە بۇ پەخرىي نامنى ئىسپاتلايدىغان كۈمۈش ئوتا-

① تۇمەن ــ ناھىيىگە تەڭ.

② ئەجدادى سۇيۇرغال ــ ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا قالىدىغان زېمىن.

③ تۇمەن تۇغى ــ ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇننىڭ بايرىقى.

غا، مىڭ تۇغى[1] ۋە بىر كىمەر ئىنئام قىلدىم. ئول ۋىلايەتلەرنىڭ ئەمىر ـ لەشكەرلىرىگە ئەزىمەت ئۇنۇڭانى ۋە بۇ پەخرىي نامنى ئىسپاتلايدىغان كۈمۈش ئوتاغا، بىر ياقىلىق شاھانە تون ئىنئام قىلدىم. ئايماق تۈمەن بەگلىرىگە كۈمۈش دەستىسىگە تۇرنا بەلـ گىسى چۈشۈرۈلگەن قىلىچ، ئېگەر ـ جابدۇقلۇق ئات، تۇغ، ناغرا[2] ئىنئام قىلدىم...

بۇ كاتتا ئىلتىپاتقا ئېرىشكەن ئەمىرلەر ھاياجانلانغان ھالدا مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈشتى:

ـــ خان ئالىيلىرى مەرھەمەتلىكتۇر!

ـــ ئانھەزرىتىمنى ئاللاھ ئىگەم ئۆز پاناھىدا ساقلىغاي!

ـــ سەلتەنەت ئۈچۈن جېنىمىز پىدا!

ـــ ...

سۈلتان دوستمۇھەممەدخان ئەمىرلەرنىڭ مەرتىۋە ـ ئىمتىـ يازلىرىنى ئۆستۈرۈپ، ئۇنۇڭان ـ ئوتاغا بېرىپ، ھەممىسىنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە مايىل قىلىۋالغاندى. ئۇلار بىر ـ بىرلەپ خانـ نىڭ ئالدىغا كېلىپ خوشلاشتى، ياخشى تىلەك، ساداقەتلىرىنى قايتا ـ قايتا ئىزھار قىلىشتى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىمۇ باشـ قىچە ھاياجانلىنىپ قالغاندى، كۆزىگە سۈلتان دوستمۇھەممەدخان باشقىچە ئىللىق، باشقىچە مېھرىبان، باشقىچە ئۇلۇغۋار كۆرۈنۈپ كېتىپ باراتتى.

«ئى قۇدرەتلىك پەرۋەردىگار، ئىنايىتىڭ چەكسىزدۇر. خان ئالىيلىرىغا تېخىمۇ كۆپ ئىنساب، ئادالەت، پەزىلەت ئاتا قىلغايـ سەن. كۆڭلىنى سەلتەنەت ئىشلىرىغا مايىل قىلىپ، ۋۇجۇدىدىكى شارابخورلۇق، شەھۋەت ھەۋەسلىرىنى دەپئى قىلغايسەن. بۇيۇڭ تەسەررۇپ، سەلتەنەت ئۇنىڭ قولىدا تېخىمۇ رونىق تېپىپ، ئەل ـ

① مىڭ تۇغى ـــ مىڭ كىشىلىك قوشۇننىڭ بايرىقى.

② تۇغ، ناغرا ـــ تۇغ بىلەن ناغرا ئەمەلىيەتتە ئەمىرلەرنىڭ دەرىجىسىنى بىلدۈرىدىغان بەلگە بولۇپ، بۇ ئادەتتە تۆھپىكار ئەمىرلەرگە بېرىلىدىغان مۇكاـ پات بۇيۇمىدۇر.

يۇرت ئاۋاتلىققا، ئاۋام ـ رەئىيەت ئاسايىشلىققا يۈزلەنگەي...»

سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا بولغان قارىشى ئۆزگىرىپ ئوردا، ھاكىمىيەت ئىشلىرىدىن خېلىلا خاتىرجەم بولۇپ قالغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا خان بىلەن خوشلىشىپ قەشقەرگە قايتىشقا ئالدىرىدى. ئەسلىدە ئۇنىڭ توي ئاخىرلاشقىچە تۇرغۇسى، خانغا ھەمراھ بولغۇسى بار ئىدى. بىراق، سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ كۆرسەتكەن زىيادە ھۆرمەت ـ ئېھتىرامىدىن خىجىل بولۇپ، خۇدۇكسىرەپ قالغانىدى. ئۇ سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننى تەختتىن چۈشۈرۈۋېتىپ، ئورنىغا يۈنۈسخاننى ئولتۇرغۇزماقچى بولغىنىنى ھەر قېتىم ئېسىگە ئالسا خۇددى تىكەندە ئولتۇرۇپ قالغاندەك بىئارام بولاتتى، باشقا ئەمىرلەر بۇ ئىشنى ھازىرلا ئاشكارىلىۋېتىدىغاندەك خۇدۇكسىرەيتتى.

بۇ سۆيىقەستتىن ئاللىقاچان خەۋەر تاپقان ھېيلىگەر دوستمۇھەممەدخان پەقەتلا چاندۇرمىدى، ھېچكىمنىڭ يۈزىگە سالمىدى، جاھاننىڭ ئىشلىرىدىن خەۋىرى يوقتەك قىياپەتكە كىرىۋالدى. ئۇ مىكىر مۇشەققەتتە تەخت ئاستىغا جەم قىلىشقا مۇۋاپىق بولغان ئەمىرلىرىنى يەنە ۋەھىمىگە سېلىپ قويۇشنى ھەرگىز خالىمايتى. چۈنكى، ئاشۇ ۋىلايەت ـ ئايماقلارنىڭ ئەمىر ـ بەگلىرىنىڭ ئىلكىدە ئۆز ئالدىغا باشقۇرىدىغان نۆكەر ـ لەشكەرلىرىنىڭ بار ـ لىقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى. ئۇلارسىز تەختتە خاتىرجەم، مۇستەھكەم، پاراغەت بىلەن ئولتۇرالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ يەتكەنىدى. بىردىنبىر چارە ئۇلارغا ياخشى مۇئامىلە قىلىش، كۆڭلىنى ئىزدەش، شۇ ئارقىلىق ئۇلارنى سەلتەنەتكە مايىل قىلىپ كۈچ ـ قۇدرىتىنى مۇستەھكەملەش... مانا مۇشۇلارنى تولۇق چۈشىنىپ يەتكەن سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئۇلارغا سۆيۈرغاللىق زېمىن ئىنئام قىلدى، لەشكىرىي ھوقۇقنىڭ سىمۋولى بولغان تۇغ ـ ناغرا بەردى. بۇنىڭ بەدىلىگە ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ ئىشەنچىگە، ساداقىتىگە قايتىدىن ئېرىشتى، تاجۇ تەختىنى يۈز بېرىش ئالدىدا تۇرغان بالايىئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ قالدى.

ـــ قەشقەرگە قايتىشقا ئالدىرىمىسىلا، ـــ دېدى دوستمۇ-ھەممەدخان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا قاراپ، ـــ لەشكىرىي دىۋاز-نىڭ ئىشلىرىنى تاشلاپ قويسىلىمۇ بولماس.

ئۇ مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ لەشكىرىي دىۋانىنىڭ ئەمىر كەبىرلىك مەرتىۋىسىنى تېخىچە ساقلاپ قالغانىدى. خانىنىڭ كەڭ قورساقلىقىدىن خىجىل بولغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بېشىنى ئەگدى.

ـــ لەشكىرىي دىۋانىنى ئورۇنباسار ئەمىر كەبىر ئالتۇن سا-قال مىرزا جوڭقۇرۇپ كېتەلەيدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئانھەزرىتىم بار. ئەمما قەشقەر ھازىر پاسىبانسىز تۇرۇۋاتىدۇ، مۇھتەرەم سەر-كەردە ئالچىنبەگ قازا قىلغاندىن بېرى بىر قانىتىمدىن ئايرىلـ-غاندەك بولۇپ قالدىم. ئاللاھ خالىسا قەشقەرنىڭ ئىشىنى پات يې-قىنىدا ئىزىغا سېلىۋېلىپ مۇبارەك دەرگاھلىرىدا خىزمەتلىرىدە بولىمەن.

قېلىشقا يەنە قىستىسا مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى خۇدۇك قىلىپ قويىدىغانلىقىنى ھېس قىلغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان زىيادە ھۆسىلە قىلىپ تۇرۇۋالمىدى:

ـــ ماقۇل ئەمىسە، ئوردىغا تېزرەك قايتىپ كەلگەيلا، سەلتە-نەت ئىشلىرى سىلىگە تولىمۇ موھتاج.

※ ※ ※

سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا نىسبەتەن ئەقىدىسى قايتىدىن كۈچەيگەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، كېلەر يىلى يازدا قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ كېلىشكە تەيـ-يارلىنىپ تۇرغان يۇنۇسخاننى قانداق قىلىپ توسۇپ قېلىش ھەق-قىدە باش قاتۇردى. شۇ تاپتا ئۇ تولىمۇ تەڭقىسلىقتا قالغانىدى.

«نېمىشقىمۇ يۇنۇسخان ئالىيلىرى بىلەن خەت ـ ئالاقە قى-لىپ قالغان بولغىيتتىم؟ ھېچبولمىغاندا بىرەر يىل تەخىر قى-

سام بوپتىكەن. خان ئالىيلىرىنىڭ بۇ قەدەر ئىنسابقا كېلىپ قە-لىشىنى كىم ئويلىغان؟ يۈنۈسخان ئالىيلىرى ئەمدى مېنى تازىمۇ بىر تۇتامى يوق ئادەمكەن دەپ قالىدىغان بولدى ـ دە، ئەسلىدە ئالدىراپ ۋەدە بەرمەيدىغان ئىشكەنتۇق، ئەمدى نە چارە؟! سۇلتان دوستۇمۇھەممەدخان ئالىيلىرى بارلىق ئەمىرلەرنىڭ كۆڭلىنى ئۇ-تۇۋالدى، ئىختىيارىنى قايتىدىن مايىل قىلىۋالدى. ئۇلار ئىلگە-رىكى رەنجىشلىرىنى ئۇنتۇپ ساداقەت بىلدۈرۈشتى. ئۇلار مۇ-شۇنداق قىلغان يەردە مەن ئۇلاردىن ئاشۇرۇپ ساداقەت بىلدۈرۈ-شۇم كېرەك. چۈنكى، مەن دېگەن خان سىڭلىسىنىڭ كۈيۈسى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، خان جەمەتىگە تەۋەمەن. مۇشۇنداق تۇرۇقلۇق يەنىلا خانغا قارشى چىقىپ يۈنۈسخان ئالىيلىرىغا بەيئەت قىلسام قارايۇزلۇك، تۇزكورلۇق قىلغان بولمامدىمەن؟ ئەل يۇرت مېنى ئە-يىبلىمەمدۇ، مەسخىرە قىلمامدۇ؟ شۇنداق، ئۇلار مېنى كۆزگە ئىلمايدۇ، ئارقامدىن پىتنە قىلىشىدۇ...»

خىيال سۈرۈپ ئولتۇرغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا پۈتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ كىرىپ كەلگەن ئاغىچىسى مەلىكە دۆلەتىنگار خېنىمنى كۆرۈپ چىرايىغا سۇس كۈلكە يۈگۈرتتى، يېنىدىن جاي كۆرسەتتى.

ـــ ھەزرىتىمنى ئەتىگەندىن بېرى خابگاھىدىن چىقماي ئول-تۇرىدۇ دەپ ئاڭلاپ، ساقسىز بولۇپ قالدىمكىن دەپ ئەنسىرەپ كېلىشىم، ـــ دېدى دۆلەتىنگار خېنىم.

ـــ ئەھۋالىم ياخشى، ـــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا كۆ-يۈمچان ئاغىچىسىغا مىننەتدارلىق بىلەن قاراپ، ـــ ئىككى كۈن-دىن بېرى ھاڭا سەل سوۋۇپ كېتىپ بارىدۇ. زۆرۈر ئىشىم بولمى-غاچقا سىرتقا چىققۇم كەلمىدى...

ـــ شۇڭا يالغۇز ئولتۇرغىلى كەپ قاپتۇ ـ دە.

ـــ ئۇنداقمۇ ئەمەس، يەلكەمنى بېسىپ تۇرغان غەمنى كۆتۈ-رەلمەي ئولتۇرۇپتىمەن.

مەلىكە دۆلەتىنگار خېنىم كالىچىنى سېلىپ مەسە بىلەن

كاتسۇپىغا چىقتى، ئاندىن خىزمەتكارنى توۋلىدى:

ـــ ئاۋۋال قىزىق بىر چەينەك چاي دەملەپ ئەكىرىپ بەرسىلە. ئاندىن غىزا ھازىرلىسۇن، كەچلىك غىزادا ھەزرىتىمگە ھەمراھ بولىمەن. ھەزرىتىم كاۋا مانتىسىغا ئامراق. قىيمىسىغا دورا ـ دەرمەكنى جىق ئارىلاشتۇرمىسۇن.

خىزمەتكار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ جۇدەڭگۇ چىرايىغا كۆيۈنۈش بىلەن قارىدى.

ـــ خوش، ئۆزلىرىنى بىھىسىۋالغان غەمدىن خەۋەر تاپسام بولامدۇ ھەزرىتىم؟

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بۇ ئاغىچىسىنى شاھ قىزى ـــ مەلىكە بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئەمەس، تۇز، ئوچۇق سۆزلۈك، كۆيۈمچان خۇي ـ مىجەزى ئۈچۈنمۇ بەكلا ھۆرمەتلەيتتى.

مەلىكە دۆلەتىنگار خېنىم ئاكىسى سۇلتان دوستمۇھەممەد خان بىلەن ئىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئارازچىلىقلاردىن خەۋەردار ئىدى. ئۇ ئاكىسىنىڭ خۇي ـ مىجەزىنى ئوبدان بىلگەچكە، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاقسۇغا بارماي قەشقەردە تۇرۇپ قېلىشنى قارار قىلغاندىمۇ، يۇنۇسخان بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ ئاكىسىنىڭ ئورنىغا تاغىسىنى تەختكە چىقىرىشنى پىلانلىغاندىمۇ ۋە ھەرقايسى ۋىلايەت، ئايماقلارنىڭ ئەمىرلىرى بىلەن بىرلىشىپ ئاكىسىنىڭ خانلىق سەلتەنىتىنى بىكار قىلىشقا ھەرىكەت قىلغاندىمۇ چىش يېرىپ بىر ئېغىز قارشىلىق بىلدۈرمىگەن، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى قوللىغان، تەسەللى بەرگەنىدى. شۇڭا مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئۇنىڭدىن پەقەتلا سىر يوشۇرمايتتى.

ـــ ئەلۋەتتە بولىدۇ، ـــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئايالىنىڭ كۆزلىرىگە ئىشەنچ بىلەن قاراپ، ـــ خان ئالىيلىرىنىڭ بۇقەدەر ئىنسابقا كېلىپ قېلىشىنى ئويلىمىغانىكەنمەن. مانا ئۆزلىرىمۇ كۆردىلە، بۇ قېتىم سىڭىللىرى مەلىكە ھۆسىنىنىگار خېنىم بىلەن مىرزا ئابابەكرىنىڭ تويىدا خان ئالىيلىرى باشقىچە بىر ئادەم سىياقىدا نامايان بولدى. بۇنىڭدىن مەنلا ئەمەس، بارچە

ئەسىرلەر ھەم ھەيران، ھەم خۇشال بولۇشتى. ئابا ـ ئەجدادلىرى ـ مىزىنىڭ ئادەمنىڭ ئەسكىسى يوق، دېگىنى راست ئىكەن. ئالـ ـدىراپ ـ تېنەپ سەۋر قاچامنى يېرىۋېتىپ يۇنۇسخان ئالىيلىرى ـ نىڭ دەرگاھىغا تېۋىنىپتىمەن. ئەمدىلىكتە تولىمۇ ئالدىراقسانلىق قىلغانلىقىمنى ھېس قىلىۋاتىمەن. يۇنۇسخان ئالىيلىرى قەشـ قەرگە كېلىش ئۈچۈن لەشكەرلەرنى تەقلەپ ئاغزىمغا قاراپ تۇرىرـ ـدۇ. مانا كۇزمۇ ئاخىرلىشىپ، قىش پەسلىمۇ كىرەي دەپ قالدى. ھايت ـ ھۇيت دەپ بولغۇچە كۆكلەم كېلىدۇ. شۇڭا ھازىر يۇنۇسـ ـخان ئالىيلىرىنىڭ رايىنى ياندۇرىدىغان، يولىنى توسىدىغان بـ ـىرەر چارە، سەۋەب تاپالماي غەمدە ئولتۇرۇپتىمەن.

ـــ ئول تاغايى بۇزرۇك سىلىدىن خەۋەر كەلمىگۈچە بول تـ ـسەررۇپقا يۇرۇش قىلماس ھەقىچان، ـــ دېدى دۆلەتىنگار خېنىم ئويچانلىق بىلەن.

ـــ ئۇغۇ شۇنداق، مېنىڭ ئەنسىرەۋاتقىنىم بۇ ئەمەس. كـۆڭـ ـلۇمدىكى گەپنى قىلسام، خان ئالىيلىرىغا تازا ئىشەنچ قىلالمايۋاتـ ـمەن. دەرگاھىمغا يەتكەن مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، خان ئالىيلىرى بەزمە ـ باراۋەتلىرىنى يەنە باشلىۋالغاندەك، كۇندە مەست يۇرگـ ـدەك. راستىنىلا يەنە ئەسلىدىكى پەيلىگە قايتىۋالسا يـۇنۇسخان ئـا ـلىيلىرىنى قايتا تەكلىپ قىلىشقا يۇزۇم چىدىمايدۇ. ھازىر جىم تۇرۇۋېلىپ كېيىنچە دەرگاھىغا تېۋىنسام مېنى تازىمۇ بىر تۇتـۇ ـرۇقسىز ئادەمكەن، دەپ قالماسمۇ؟ ئۇنىڭ ئۇستىگە يـۇنۇسخان ئـا ـلىيلىرى تەخت ـ سەلتەنەتكە بولغان شەيدالىقىدىن ھەرگىز يانـ ـدىغاندەك ئەمەس. بول تەسەررۇپقا يۇرۇش قىلغۇدەك لەشكەر، كـۆچ توپلىيالمىسلا مېنىڭ تەكلىپ قىلىشىمنى كۇتۇپ ئولتۇرمايدۇ. خان ئالىيلىرىنىڭ ئەھۋالى شۇ تۇرسا، ئۇزۇم يالغۇز ئۇنىڭ ئالدىنى تو ـ سۇيالمىشىم بەسى مۇشكۇل. شول سەۋەبتىن غەمدە قىلىۋاتىمەن.

ـــ تېخى ھازىر كەچ كـۇز، كۆكلەم پەسلىنىڭ كېلىشىگـ ـھەلەم بار، ـــ دېدى مەلىكە دۆلەتىنگار خېنىم، ـــ قىش پەسلىنى باھانە قىلىپ يۇنۇسخان ئالىيلىرى بىلەن بولىدىغان ئالاقىنى

ئىمكان بار كەينىگە سۈرۈپ تۇرسىلا. كېلەر يىلى ياز پەسلىگىچە ئول تاغائى بۇزرۇكىكە چۈشەندۈرگىلى سەۋەب تېپىلىپ قالۇر. مەنمۇ ئاغامنىڭ تۇزۇلۇپ قالغىنىدىن تولىمۇ خۇشالمەن. سەلتە ـ نەت ئىشلىرىغا كەلسەك، ئۆزلىرى قانداق قىلىشنى لايىق كۆرسە ـ لە شۇنداق قىلسىلا. كەمىنە زەئىپەلىرى ئۈچۈن ئاغامنىڭ تەختتە ئولتۇرۇشى بىلەن ئول تاغائى بۇزرۇكنىڭ تەختتە ئولتۇرۇشىنىڭ پەرقى يوق. قايسىسى سەلتەنەت تىزگىنىنى تۇتمىسۇن ئەل ـ يۇرت روناق تېپىپ، رەئىيەت ئاسايىشلىقتا يۈزلەنسە، دەيدىغان ئۇمىدىم بار.

مۇلازىملارنىڭ داستىخان كۆتۈرۈپ كىرىشى بىلەن ئەر ـ خوتۇنلارنىڭ سۆھبىتى ئۈزۈلۈپ قالدى. ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا كۆتۈ ـ رۈپ كىرگەن خىزمەتكار ئۇلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىپ يىپەك لۆڭ ـ گە تۇتتى، ئاندىن داستىخان سېلىپ كەچلىك غىزا ئۈچۈن تەييار ـ لىغان نازۇ نېمەتلەرنى تىزىشقا باشلىدى.

66

ئۆگەنگەن خۇي ئۇجمە پىشقىچە دېگەندەك، سۇلتان دوستـ مۇھەممەدخان ئىلگىرىكى ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇشقا يەنە قايـ تىۋالغاندى. قىشنىڭ ئۇزۇن تۈنلىرى بەزمىسىز ئۆتمەيتتى. ئۇ گاھىدا ئوردىدىكى قىشلىق سارايدا، گاھىدا قايسىبىر ئەمىرنىڭ قەسىرىدە بەزمە ئۇيۇشتۇراتتى. ئۇ تېخىمۇ شارابخور، تېخىمۇ ئىشرەتۋاز بولۇپ كەتكەندى، تۇرلۇك ـ تۇرلۇك يېڭى ئويۇنلارنى ئويلاپ تاپاتتى، ئويلاپ تاپقان ئويۇنلىرى بىر ـ بىرىدىن بىمەنە، بىر ـ بىرىدىن قورقۇنچلۇق ئىدى. بۇ ئويۇنلارغا ئىشتىراك قىـ لىشنى خالىمىغان، ئۆزىنى چەتكە ئېلىشقا ئۇرۇنغان ئەمىرلەرنى

رەھىمسىزلىك بىلەن جازالايتتى. ھېچكىم ئۇنىڭ بەزمە سورۇنـ
دىن قېچىشقا پېتىنالمايتتى. ئوردىدىكى ئەمىر ل مەھرەملەر
قايتىدىن ۋەھىمگە چۈشۈپ، يۈرەكئالدى بولۇپ كەتكەنىدى.

خانغا كۆيۈئوغۇل بولۇپ لەشكىرىي دىۋاندا مەنسەپ تۇتقان مىرزا ئابابەكرىمۇ ئوردا ئەمىرى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن بۇنداق بەزمىلەرگە قاتنىشىشقا مەجبۇر بولاتتى. سۇلتان دوستمۇھەمـ مەدخان ئۇنىڭغا سىڭلىسىنىڭ ئېرى ــ كۆيۈئوغۇل قاتاردا ئـە ـ مەس، باشقا ئەمىرلەرگە قىلغانغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلاتتى. ئۇنى ھاياسىز چاقچاقلارنى قىلىشقا، بەتقىلىق ئويۇنلارنى ئويناشقا، شاراب ئىچىشكە زورلايتتى. خانىڭ غەزەپ قىلىشىدىن ۋايىم يېـ گەن يېگىت چىشىنى چىشلەشكە مەجبۇر ئىدى، كېچىلىرى دەر ـ دىنى ئايالى ھۆسىنىگار خېنىمغا تۆكۈپ بېرەتتى.

ــ خان ئالىيلىرىنىڭ مىجەزى بەكمۇ غەلىتە ئىكەن، ئۆزد ـ نىڭ كۆڭۈل خۇشلۇقى ئۈچۈن باشقىلارنىڭ دەرد ـ ئازابلىرى بـ ـ لەن كارى بولمايدىكەن. ئاشۇ بەزمە سورۇنلىرىدا يۈز بەرگەن بىر قىسىم ئىشلارنى تىلغا ئېلىشتىنمۇ ئۇيلىمەن. توۋا، بۇ پۈتۈن ئەل ـ يۇرت باش ئۇرىدىغان ئادالەت پاناھىنىڭ دەرگاھىمۇ ياكى سارايمۇ ـ دەلدۇشلەرنىڭ ماكانىمۇ؟ خان ئالىيلىرىنىڭ قىلمۇاتقان قىلمىقلىرىنىڭ ھەممىسى شەرىئەت ئەھكاملىرى، سەلتەنەت قانۇنـ لىرىغا خىلاپ، ئوردىدىن خويمۇ زېرىكتىم، بىزار بولدۇم. ناۋادا خان ئالىيلىرى مۇشۇنداق قىلمۇېرىدىغان بولسا، بەرگەن ئەمىر ـ لىك مەرتىۋىسىدىن كېچىمەن. ئەڭ ياخشىسى، يارکەنتكە كەتكـ ـ نىمىز، كۆزىدىن يىراقراق تۇرغىنىمىز تۈزۈكتەك قىلىدۇ. تېخى قىلغان ئىشلىرىنى يوللۇق قىلىمەن دەپ ئۆلىمالاردىن پەتىۋا سوراپ كېتىشىنى دېمەمدىغان. ئاشۇ بىچارە ئۆلىمالار ئۇنىڭ رايى بويىچە پەتىۋا بېرىشكە مەجبۇر بولۇشىدۇ.

مەلىكە ھۆسىنىگار خېنىم ئېرىنىڭ كۆڭلىنى ياسىغۇدەك گەپ تاپالماي قىينىلاتتى. مىرزا ئابابەكرىنىڭ يارکەنتكە كېتىش ئارزۇسى كۈندىن ـ كۈنگە كۈچىيىپ كەتكەنىدى. لېكىن بۇ ئار ـ

زۇسىنى سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا دېيىشكە جۇرئەت قىلالماي‌تتى. خانغا ياتلىق بولۇپ، ھەرەمگە كىرىپ ئايىملىق مەرتىۋە‌سىگە نائىل بولغان ئايجامال ئاغىچىنىڭ ئەس ـ يادى سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنى باشقا خانىش ـ توقاللاردىن تارتىۋېلىپ ئۆزى ئوڭچە ئىگىلەشتە ئىدى. لېكىن خانىش ـ توقاللارنىڭ يېشى ئۇ‌نىڭدىن كىچىك ئىدى. شۇڭا خانىنى ئۆزىگە قارىتىش ئۈچۈن باشقىلاردىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق كۈچەشكە، يېشى ئۆزىدىن خېلىلا كىچىك ئەرنى، يېشى ئۆزىدىن خېلىلا كىچىك ھەتتا قىزى دېمەيدىغان كۈندەشلىرىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن تۇرلۇك چارە ـ ئامال ئىزدەشكە توغرا كېلەتتى. ھەرەمگە كىرگەندىن بېرى سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئۇنى ئېسىدىن چىقىرىۋەتكەندەك قىلاتتى. ئايجامال ئاغىچىنىڭ قەسىرىدە تۇنەشكە ئايدا بىرەر قېتىممۇ چۈشمەيتتى. شۇ سەۋەبتىن بىچارە جۇڭانىنىڭ يۇرەك ـ باغرى لەختە ـ لەختە بولۇپ كەتكەنىدى. كۆڭلى خانىنى قەسىرىدە بىرەر ئاخشام قوندۇرۇۋېلىشتا قالغان ئايجامال ئاغىچىنىڭ ئوغلىنىڭ دەردىگە دەرمان بولغۇدەك، ھېچ بولمىسا ئىككى ئېغىز تەسەللى بەرگۇدەك ھەپسىلىسى يوق ئىدى.

مىرزا ئاباباكرى خوتۇنى ھۆسنىنىگار خېنىمنىڭ ئاكىسى دوستمۇھەممەدخانغا دەپ ئۆزىگە يارىكەنتىنىڭ ئەمرلىك مەرتىۋە‌سىنى ئېلىپ بېرىشنى شۇنچىلىك ئارزۇ قىلاتتى، لېكىن بۇ ئارزۇسىنى ئاغزىدىن چىقىرىپ يېلىنغۇسى كەلمەيتتى. ھۆسنىنىگار خېنىم بولسا سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ ئانا بىر سىڭلىسى ئىدى. شۇنداق تۇرۇقلۇق ئاكىسىنىڭ ئالدىدا ئۆزىنى ئەركىن ـ ئازادە تۇتالمايتتى، كۆڭلىدىكىنى ئۇدۇلا دېيەلمەيتتى، ئېرىنىڭ كۆڭۈل ئارزۇسىنى بىلىپ تۇرسىمۇ جىم تۇرۇۋالغانىدى.

مىرزا ئاباباكرى بۇ كۆڭۈل ئاغرىقىغا كۆكلەم پەسلىگىچە ئاران بەرداشلىق بېرەلىدى. ئاخىر ئايالىنى، ئانىسىنى، ئىنىسىنى، مەنسەپ ـ مەرتىۋىسىنى تاشلاپ قەشقەرگە ـــ تاغىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ قېشىغا قېچىپ كەلدى ۋە يىغلاپ تۇرۇپ

دەرد تۆكتى.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىڭ ئىلگىرىكى ئوسال خۇي ـ مىجەزىنى، غەلىتە قىلىقلىرىنى، تەلۈە ـ بىشەملىكىنى يەنە تېپىۋالغانلىقىدىن ئاللىقاچان خەۋەر تاپقانىدى. مىرزا ئاباباەكرىنىڭ يېغلاپ تۇرۇپ دادلاشلىرىدىن ئۇ ـ نىڭ ئىلگىرىكىدىن نەچچە ھەسسە بۇزۇلۇپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلدى، ۋۇجۇدىنى ئۇمىدسىزلىك تۇيغۇلىرى قايتىدىن چىر ـ مىۋالدى.

ـــ كۆڭۈللىرىنى يېرىم قىلمىسلا، ـــ دېدى ئۇ مىرزا ئابا ـ بەكرىگە تەسەللى بېرىپ، ـــ خان ئالىيلىرىنىڭ بۇ ئوسال خۇي ـ مىجەزىدىن ئەزەلدىن خەۋىرىمىز بار. تۇزۇلۇپ قالار دەپ شۇ چاغ ـ قىچە ئۇمىد كۈتۈپ كەلدۇق. دەرگاھىمغا كەلگەنلىرى ياخشى بۇپ ـ تۇ، سىلىنىڭ قەشقەردە ئىكەنلىكلىرىدىن خان ئالىيلىرىنى ھەرھالدا خەۋەرلەندۇرۇپ قويايلى. قائىدە بويىچە بولغاندا يۇقىرى دەرىجىلىك ئوردا مەھرەملىرى ئاستانىدىن خان ئالىيلىرىنىڭ ئىجازىتىنى ئېلىپ ئاندىن ئايرىلىشى كېرەك. سىلىنىڭ ئىجا ـ زەتسىزلا قەشقەرگە كېلىشلىرى ئېغىر گۇناھقا ياتىدىغان قىل ـ مىشتۇر. بوپتۇ، سىلى تېخى كىچىك، ئوردا يوسۇنلىرىنى تازا بە ـ لىپ كەتمەيدىلا، خان ئالىيلىرىمۇ گۇناھقا جورۇپ كەتمەس. مە ـ لۇمات يوللاپ گۇناھلىرىنى تىلىۋالاي، بۇندىن كېيىن بالىلىق قىلمىسلا.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا شۇ كۈنىلا مىرزا ئاباباەكرىنىڭ ئۇ ـ زىنىڭ قېشىدا ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ بىر مەزگىل قەشقەردە تۇر ـ غۇسى بارلىقىنى بىلدۇرۇپ ئوردىغا مەلۇمات يوللىدى.

※ ※ ※

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان مىرزا ئاباباەكرىنىڭ سەلتەنەت يوسۇنىنى بۇزۇپ قەشقەرگە قېچىپ كەتكىنىگە ھېچقانداق ئىپادە

بىلدۇرمىدى. نەچچە ۋاقىتتىن بېرى ئوغلىنىڭ غەلۋىسىنى قىلىپ بېشىنى ئاغرىتقان ئايجامال ئاغىچىغا مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ مەلۇماتىنى ئەۋەتىپ بەردى، ئاندىن سىكىلىسى مەلىكە ھۆسنىنىڭ گار خېنىمنى يېنىغا چاقىرتتى.

ــ كۆيۈلىرى قەشقەردە ئىكەن. بىر مەزگىل شۇ يەردە تۇرۇپ قالىدىغان ئوخشايدۇ، تەييارلىق قىلسىلا، نۆكەرلەر سىلىنى قەشقەرگە يەتكۈزۈپ قويسۇن.

ــ ھىممەتلىرىگە ھەشقاللا، ــ دېدى ھۆسىنىگار خېنىم ئاكىسىنىڭ قېشىدىن چىقىپ كېتىشكە ئالدىراپ.

ــ مىرزىغا كۆرۈشكەندە بىزدىن سالام دېسۇنلار. قاچانكى دەرگاھىمىزنى سېغىنسا خۇدۇك ئالماي كېلىۋەرگەي، ئىلگىرىكى مەنسەپ ـ مەرتىۋىسىنى بەرگەيمەن، ئۆزلىرىمۇ سالامەتلىكلىرىنى كۆپ ئاسرىسۇنلار.

ھۆسىنىگار خېنىم ئاكىسىغا ئېرى مىرزا ئاباباكرىنىڭ يارىكەنتكە ئەمىر بولغۇسى بارلىقىنى دېگۈسى، مۇشۇ باھانىدا يارلىق ئېلىۋالغۇسى كەلدى ـ يۇ، لېكىن ئاغزىدىن چىقىرالمىدى.

※ ※ ※

خوتۇنى بىلەن ساق ـ سالامەت كۆرۈشكەن مىرزا ئاباباكرى سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ گۇناھىنى كەچۈرۈۋەتكەنلىكىنى بىلىپ خېلىلا خاتىرجەم بولدى، ئەمما كۆڭلى يەنىلا ياركەنتنى تارتىپ تۇراتتى. ئۇ ھېچقانداق مەرتىۋە ـ ئىوتاغاتسىز بارسا يار ـ كەنتتىكى ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ ئالدىدا تۆزۈك ئەتىۋارى بولمايدىغانلىقىنىمۇ بىلەتتى . سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ ئۆزىنى ياركەنتنىڭ ئەمىرلىكىگە تەينىلەشكە ۋەدە قىلغانلىقىدىن خەۋىرى بار ئىدى، شۇڭا تاغىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا مۇددىئاسىنى بىلدۇردى.

ــ ياركەنتنى گەرچە خان ئالىيلىرى ۋاقىتلىق مېنىڭ تە ـ

سەررۇپۇمغا قوشۇپ بەرگەن بولسىمۇ، رەسمىي ئەمىر تەينىلەش يەنىلا ئوردا يارلىقى بىلەن بولىدۇ. بۇ پەقەت خان ئالىيلىرىنىڭ يارلىقى بىلەن پۈتىدىغان ئىش. مۇناق قىلايلى، سىلى بىرنەچچە ۋاق ھېچ ئىشنى ئويلىماي قەشقەردە ئارام ئالسىلا. مەن خان ئا-لىيلىرىغا بۇ ھەقتە مەلۇمات يوللاي، يارلىق چۈشۈرۈپ قالسا ئە-جەب ئەمەس، ــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا.

ئۇ مىرزا ئاباباكرىگە ئاشۇنداق ۋەدە بەرگىنى بىلەن ئەمەلە-يەتتە سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا مەلۇمات يوللىمىدى. چۈنكى، شۇ كۈنلەردە ئۇنىڭ سۇلتان دوستمۇھەممەدخاندىن يەنە رايى قا-يتىپ قالغانىدى. ئاقسۇدىن سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ يول-سىزلىقى، تەلۈنلىكى، تاپتىن چىققان قىلمىشلىرى ھەققىدىكى ئۇزۇلمەي كېلىۋاتقان مەلۇماتلار ئۇنى تەخت ـ سەلتەنەتنىڭ تەق-دىرى ۋە ئۆزىنىڭ ئىستىقبالى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشقا مەجبۇر قىلغانىدى. بۇ نۆۋەت ئۇ ئانچە ئىككىلىنىپ كەتمىدى.

«توخۇ يېگەك ئىتنىڭ قۇيرۇقىنى كېسىۋەتسىمۇ خۇيىنى تاشلىماپتۇ دەيدىغان گەپ بار. خان ئالىيلىرىنىڭ ئادەم بولغىنى شۇنچىلىك ئوخشايدۇ. ئەمدى بولدى قىلاي، ئۆزۈمنىمۇ، سەلتە-نەتنىمۇ نابۇت قىلىدىغان ئىشنى قىلماي، ھېلىمۇ ياخشى، يۇ-نۇسخان ئالىيلىرىغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ ئۇمىدلەندۇرۇپ تۇرغانە-كەنمەن...»

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا يۇنۇسخانىنىڭ موغۇلىستان تەختىنى ئېلىش ئىشىغا ھەمدەملىشىشكە تولۇق نىيەت قىلىپ بولغانىدى. شۇڭا ئۇ مىرزا ئاباباكرىنىڭ ئارزۇسىنى دەپ سۇلتان دوستمۇ-ھەممەدخانغا مەلۇمات يوللىمىدى. مەلۇمات يوللىسا خانىنىڭ تەس-تىقلاپ قېلىشىدىن، مىرزا ئاباباكرىنى يارىتىنىڭ ئەمرلىكىگە تەينىلەپ يارلىق چۈشۈرۈپ قېلىشىدىن ئەنسىرىدى. چۈنكى، يۇ-نۇسخان بىلەن بىرلىشىپ سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا قارشى تۇرۇش قارارىغا كەلگەن مۇشۇنداق پەيتتە، يارىكەنتكە يەنە بىر ھۆكۈمدارنىڭ پەيدا بولۇشىنى، يارىكەنتنىڭ قولدىن چىقىپ كە-

تىشىنى خالىمىدى، يەنە بىر جەھەتتىن يۇنۇسخان قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ كەلسە، مىرزا ئابابەكرىنىڭ يارىكەنتكە ئەمرلىك-كە تەينىلەنگەندىن كېيىن، سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ ھا-مىيلىقىدا تۇرۇۋاتقان ئانىسى ۋە ئىنى ـ سىڭىللىرىنى دەپمۇ بولسا ئۆزى بىلەن ماسلاشماسلىقىدىن، خانغا ساداقەت بىلدۇرۇپ ئۆزىگە قارشى چىقىشىدىن ئەنسىرىگەنىدى.

ئەمما، تاغىسىنىڭ بۇ مۇددىئاسىدىن خەۋىرى يوق مىرزا ئا-بابەكرى، يارلىق كېلىشى ھامان يارىكەنتكە مېڭىش ئۈچۈن ھازىر-لىق كۆرۈپ قويغانىدى. ئۇ ئاقسۇ تەرەپكە ئۈمىد بىلەن تىكىلە-تى، يارلىقنىڭ كېلىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتەتتى.

«ئوردىغا تاغامنىڭ يوللىغان مەلۇماتى يېتىپ بارغانمىدۇ؟ مەلۇماتنى خان ئالىيلىرى كۆرگەنمىدۇ؟ يارىكەنتنىڭ ئەمرلىكى-نى ماڭا بېرەرمۇ؟ ئانامنى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەرلەندۇرسەممىكىن؟ بىراق، ئانامنىڭ ئەھۋالىمۇ ماڭا ئايان. ئۇمۇ ئاي ـ ئايلاپ خان ئا-لىيلىرىنىڭ دىدارىنى كۆرەلمەيدىغان تۇرسا، مېنىڭ بۇ ئىشىمغا قانداقمۇ يارىدەم قىلالىسۇن؟ ئۇنىڭ ئانام بىلەن توي قىلغاندا بەر-گەن ۋەدىلىرىنىڭ ھەممىسى يالغان ئىكەن ـ دە. جاھاندا مۇ-شۇنداقمۇ زالىم، تۇتۇرۇقسىز، بەتقىلىق، تەلۋە، يولسىز ئادەم بو-لىدىكەن ـ ھە؟! ئۇنىڭ دېگىنى دېگەن، قىلغىنى قىلغان، ھېچ-كىم كۆڭلىدىكىنى دېيەلمىگەن. ھەتتا موللا ـ ئۆلىما، قازى ـ قۇززات، ئىمام ـ مۇپتى قاتارلىق دىن ـ شەرىئەت پېشۋالىرىمۇ ئۇنىڭ ئورۇنسىز، يولسىز تەلەپلىرى ئۈچۈن پەتۋا چىقىرىپ بې-رىشكە مەجبۇر. پەتۋا بەرمىسە جازاغا، ھەتتا ئۆلۈمگە مەھكۇم. ئۇنى بۇ يامانلىقتىن توسۇشقا ھېچكىم جۈرئەت قىلالمايدۇ. شۇڭا ئۇ شۇنداق بېشىم، شۇنداق خۇنرىز. ئۆز ۋاقتىدا مەرھۇم جەننەت-ماكان ئاتامۇ شول سەۋەبتىن ئۇنىڭدىن رەنجىپ ئوردىغا بارغىلى ئۇنىمىغانىكەن. خان ئالىيلىرى ئانامنى نېمە سەۋەبتىن نىكاھىغا ئالغان بولغىيتتى؟ ئاقسۇغا بېرىۋېلىپلا ئانامنى تاشلىدى. تاشلە-ۋىلا ئەمەس، ئاشۇنداق بىر ئاغىچىسىنىڭ بارلىقىنى ئۇنتۇپلا كەت-

تى. بىچارە ئانامنىڭ ھازىرقى كۈنلىرىدىن بەتتەر. ئەسلىدە خان ئالىيلىرىنىڭ تەلىپىگە قوشۇلمىغان، نەكاھقا رازىلىق بەرمىگەن بولسا، بۇنداق بەتتەر كۈنگە قالماس بولغىتتى. ئاغا ـ ئىنى ئىككىمىزگە تەسەللى بېرىپ، ئىلگىرى ئەمىرزادە ئىدىلە، ئەمدى خانزادە بولدىلا دەپ خۇش بولغىنى، ئاغزىنى تاتلىق ئەتكىنى نەدە قالدى؟ مانا مەن ھازىر خانزادىمۇ ئەمەس، ھەتتا ئەمىرزادىمۇ ئەمەس. كۆرەگانلىق مەرتىۋەم بولسا بىر قۇرۇق ئاتاق خالاس. مەرھۇم ئاتام يارکەنتنى تولىمۇ ئېسىل يۈرت دەپ ماختايتتى، مەن بۇنى نېمىشقىمۇ ئېسىمدىن چىقارغاندىمەن. ئاشۇ چاغدا ئانام بىلەن ئىنى ـ سىڭلىمنى ئاقسۇغا ئۇزىتىپ قويۇپ، ئۆزۈم يارکەنتتە قالسام بوپتىكەن. ئانام پايتەختكە بېرىشقا بەكلا زورلاپ كەتتى. ئاخىرقى ھېسابتا ئۆزىگىمۇ، ماڭىمۇ كۆڭۈل ئاغرىقى تاپتى. ھازىر ئانام نېمە ئىش قىلىۋاتىدىكىن؟ ھەقىچان ھەرەمدە ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىدىغان ئادەمىمۇ يوق. خان ئالىيلىرى بولسا بەزمە ـ باراۋەت، ئەيش ـ ئىشرەت، شارابىبازلىق بىلەن ھەلەك. ئانام ئۇنىڭ ئېسىگە ھەرگىز كەلمەيدۇ. شۇل تاپتا قانداق بىمەنە ئويۇن بىلەن مەشغۇلدۇ؟...»

※ ※ ※

ئاقسۇ شەھىرىدە ئۇجمە ئالا بولۇشقا باشلىغان بولۇپ، سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ بەزمە سورۇنلىرى ئاللىقاچان سارايدىن باغقا كۆچۈپ بولغانىدى.

بۇگۈن سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ مەشرەپكە مەيلى تارتىپ قالغان بولۇپ، مۇراسىم ئەمىرى ئوردا ئىچى ۋە سىرتىدىكى سازەندىلەرنى يىغىپ، ھەرەم بىلەن شاھنىشىننىڭ ئارىلىقىدىكى باغدا مەشرەپ سورۇنى ھازىرلىغانىدى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخان مەشرەپنى قىزىتىش ئۈچۈن ئوردىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسىنى مەشرەپكە قاتنىشىشقا پەرمان بەرگەن بو-

لۇپ، باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۆل بويىغا راسلانغان سورۇندا ئا-
دەم خېلىلا كۆپ ئىدى. دوستمۇھەممەدخان كۆل بويىدىكى چىنار-
نىڭ ئاستىغا ياسالغان شاھسۇپىغا سېلىنغان قات ـ قات كۆرپە
ئۈستىدە پەر ياستۇققا يۆلەنگىنىچە يانپاشلاپ ياتاتتى. ئەمرلەر
ھالقا شەكلىدە ئورۇن ئېلىشقان بولۇپ، ئوتتۇرىدىكى يۇمىلاق
سورۇندا ئوردا رەققاسلىرى تۇرلۇك ناز ـ خۇلقلار بىلەن ئۇسسۇل
ئويناۋاتاتتى. سازەندىلەر خان قايسى پەدىنى ئاڭلاشنى خالىسا شۇ
پەدىگە چېلىۋاتاتتى. ساقىيلار بوشغان قەدەھلەرگە توختىماي
شاراب لىقلايتتى.

شاراب تەسىرىدە كەيپ بولۇشقا باشلىغان سۇلتان دوستمۇ-
ھەممەدخان زېرىكتىمۇ ئەيتاۋۇر سازەندە ـ رەققاسلارنى توختاشقا
ئىشارەت قىلىپ قولىنى سىلكىدى.

ـــ ئانھەزرىتىمنىڭ قىزىقچىلىققا زوقى بارمىكىن؟ ـــ سو-
رىدى مۇراسىم بېگى خۇشامەتگويلۇق بىلەن.

ـــ بارات تازىنىڭ ھەزىل ـ چاقچاقلىرىنى تولا ئاڭلاپ زې-
رىكتۇق، ـــ دېدى دوستمۇھەممەدخان خۇشياقمىغان ھالدا.

ـــ دەرگاھى ئالىيدا بارات تازدىن باشقىمۇ قىزىقچى بار ئا-
لىيلىرى.

ـــ ئەجەب مەن بىلمەيدىكەنمىنا؟ ـــ دېدى بىر ئاز قىزىققان
دوستمۇھەممەدخان.

ـــ تۇنۇگۈن رەستىدە قىزىقچىلىق قىلىۋاتقانىكەن. خان ئا-
لىيلىرىنىڭ كۆڭلىگە بىر لەھزە خۇشاللىق بېغىشلىسا ئەجەب
ئەمەس، دەپ ئوردىغا ئېلىپ كىرگەنتىم، كۆرۈپ باقاملىكىن ئا-
لىيلىرى.

ـــ شۇنچىلىك كارامىتى بولسا قېنى كۆرسەتسۇن.

مۇراسىم بېگى سازەندىلەرنىڭ ئارقىسىدا ئولتۇرغان قىزىق-
چىنى سورۇنغا چۈشۈشكە بۇيرۇدى.

ئوتتۇرا بوي، دوكراق كەلگەن، قىرىق ياشلار ئەتراپىدىكى
قىزىقچى سورۇنغا چۈشۈپ سالام بەردى. سۇلتان دوستمۇھەممەد-

خان ئۇنىڭ چىرايىغا شۇنداقلا قاراپ قاقاھلاپ كۈلۈۋەتتى.

ـــ توۋا خۇدايىم، قىزىقچىلارنىڭ ھەممىسى تاز كېلەمدۇ نېمە، بېشىڭدىن تەلپىكىڭنى ئالە كۆرۈپ باقاي.

قىزىقچى كالچاراپ ھەجايغىنىچە تۇمىقىنى ئالدى، شۇ ھامان ئاپئاق قوماق بېسىپ كەتكەن بېشى كۆرۈندى. قوماقلار گەدىنىگىچە چۈشكەن بولۇپ، چاچ چاغلىق نەرسە يوق بېشى بەئەينى تۈزلۈق قاپاقنى ئەسلىتەتتى.

ـــ بارات تازنىمۇ توۋلاڭلار، ـــ دېدى نېمىنىدۇر خىيالىدىن ئۆتكۈزگەن دوستىمۇھەممەدخان.

ـــ لەببەي قىبلىگاھىم. پەقىر خىزمەتلىرىگە تەييارمەن، ـــ دېدى بىر چەتتە ئولتۇرغان ئوردا قىزىقچىسى يۈگۈرۈپ سورۇنغا چۈشۈپ.

ـــ سەنمۇ تەلپىكىڭنى ئېلىۋېتە، ئىككىڭدىن قايسىڭ بەكرەك تاز، كۆرۈپ باقاي.

بارات تاز دەرھال تۇمىقىنى ئېلىۋەتتى. ئۇنىڭ بېشىنىمۇ گەدىنىگىچە قوماق بېسىپ كەتكەنىدى.

ـــ ئايرىۋالغىلى بولمىغۇدەك، ـــ دېدى دوستىمۇھەممەدخان كۈلۈپ، ـــ بولدى، دەرھال تەلپەكلىرىڭنى كىيىشىۋېلىش. ھېلى بىكار ھاۋا ئۆزگىرىپ قالمىسۇن يەنە، ـــ خان بارات تازغا قارىدى، ـــ سەن ئورنۇڭغا قايت.

ـــ خوش، ـــ بارات تاز دەرھال سورۇندىن چىقىپ كەتتى.

ـــ ئىسمىڭ نېمە؟ ـــ سورىدى خان يېڭى قىزىقچىدىن.

ـــ ئانھەزرىتىمگە مەلۇم بولغاي، ئىسمىم قادىر تاز.

ـــ خوش، قېنى ماھارىتىڭنى كۆرسەت. مېنى قانغۇچە كۈلدۈرەلىسەڭ ئىنئام بېرىمەن، كۈلدۈرەلمىسەڭ ئاۋۇ تاز بېشىڭنى كېسىۋالىمەن.

ـــ بۇ بېشىم ئالىيلىرىغا يارىغان بولسا، ھازىرلا بېرىشكە تەييارمەن، ـــ دېدى قادىر تاز كۈلۈپ، ـــ چۈنكى، مېنىڭ بۇ بېشىمنى ئۆكلەش ھاجەتسىز، ئالىيلىرى.

قىزىقچىنىڭ تەمتىرىمەيلا بەرگەن جاۋابى دوستۇمۇھەممەد خاننى كۈلدۈرۈۋەتتى. خاننىڭ كۈلكىسىگە باشقا ئەمىرلەرمۇ جور بولۇشتى.

ــ كەمىنە قۇللىرى زورلۇققا ئۇچرىغان تۇل خوتۇننىڭ شەرئى مەھكىمىگە ئەرز قىلغىنىنى بايان قىلىپ بېرەي. ھېلىقى ئەرزخور ئايالمۇ، قازىمۇ كېكەچكەن، باشلىدىم ئەمىسە ھە...

قادىر تاز ھەقىقەتەن ماھارەتلىك ئىدى. ئۇ ئەرزخور ئايالنىڭ ئاۋازىنى ئايالچە، قازىنىڭ ئاۋازىنى ياشانغان ئەرلەرنىڭ ئاۋازىچە چىقىرىپ سۆزلەيتتى. سۆزلىرىگە ھەركەتلىرى، چىراي ئىپادىلىرى تولىمۇ ماسلاشقانىدى. سۇلتان دوستۇمۇھەممەدخان كۈلۈپ تېلىقىپ قالغانىدى. شۇ تاپتا قىزىقچى تۇل ئايالنىڭ باسقۇنچىلىققا ئۇچراش جەريانىنى سۆزلەپ بېرىۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئىنچىكە چىقىرىپ بىرده ئىڭراپ، بىرده ئاھ ئۇرۇشلىرى، تولغىنىشلىرى، لەۋلىرىنى چىشلەشلىرى، ئىنجىقلاشلىرى... بۇ قىزىقچىلىقلار ئۇنىڭغا مەپتۇن بولۇپ كەتكەن سۇلتان دوستۇمۇھەممەدخانىڭ شەھۋانىي ھەۋىسىنى قوزغاپ قويغانىدى. دەل شۇ چاغدا ئايال كىشىنىڭ خۇددى كاككۇكتەك يېقىملىق كۈلگەن ئاۋازى سۇلتان دوستۇمۇھەممەدخانىڭ دىققىتىنى تارتتى، ئۇ بېشىنى شارتتىده بۇراپ كۈلكە ئاۋازلانغان تەرەپكە قارىدى. باغ بىلەن ھەرەمنى ئايرىپ تۇرىدىغان ئېگىز تامنىڭ ئۇستىده پۇزۇر كېيىنگەن بىر جۇۋان بەش ـ ئالته كېنىزەكنىڭ ھەمراھلىقىدا قىزىقچىلىق كۆرۈۋاتقان بولۇپ، ئۇ ئۆزىنى تۇتۇۋالالمای ئاشۇنداق قاتتىق كۈلۈپ كەتكەنىدى. مەشرەپ سورۇنى بىلەن ھەرەم تېمىنىڭ ئارىلىقى خېلىلا يېقىن ئىدى. جۇۋان دوستۇمۇھەممەدخانىڭ ئۆزىگە قاراۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قايىرىۋەتكەن نېپىز تور چۈمبىلىنى دەرھال سېلىۋالدى. لېكىن دوستۇمۇھەممەدخان ئۇنىڭ چىرايىنى ئاللىقاچان كۆرۈپ ئۇلگۈرگەنىدى.

«كىمدۇ بۇ، ھەرەمده مۇشۇنداق بىر پەرى تۇرسا ئەجەب ھازىرغىچە كۆرمەي قاپتىمىنا؟ ياكى بولمىسا خانىش ـ ئايىملارنى

يوقلاپ كەلگەن بىرەر ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ ئاغىچىسىمىدۇ يا؟ ئۇنداق بولسا نېمىشقا ئۆزى يالغۇز ھەرەمنىڭ تېمىغا چىقىپ تا ـ ماشا كۆرىدۇ؟ ... چوقۇم ھەرەم ئەھلىدىن ئوخشايدۇ، ئەمىسە نېـ ـمىشقا ئۇنىڭ بىلەن ھازىرغىچە ئۇچراشمىدىم؟ ھەرىمىدىكى ئايال زاتىنىڭ مەن بىلەن ئۇچراشمىغىنى يوق ئىدىغۇ؟ خەپ ھەرەمئا ـ غىسى، مۇشۇنداق بىر گۈزەلنى مەندىن يوشۇرغانلىقىڭ ئۈچۈن ئەدىپىڭنى بەرمەيدىغان بولسام. پاھ، نېمانچە چىرايلىق جۇۋان بۇ؟! ئاۋازىنىڭ يېقىملىقلىقىنى دېمەمدىغان تېخى. بۇگۈن كەيپىم نېمانچە چاغكىن دېسەم، ئەسلىدە يېڭى بىر گۈزەلدە رىزقىم بار ئىكەن ـ دە...»

ئۇ خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ، ھەر بىر بۇيرۇقىنى بەجا كەل ـ تۈرۈش ئۈچۈن كۆزىنى ئۈزمەي ئولتۇرغان مۇراسىم بېگىنى يې ـ نىغا شەرەتلىدى.

ـــ ئاۋۇ ھەرەم تېمىنىڭ ئۇستىدە تاماشا كۆرۈۋاتقان مەز ـ لۇمنى كۆردىلىمۇ؟ كىملىكىنى دەرھال ئۇقۇشۇپ كەلسۇنلار.

ـــ باش ئۇستىگە.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا ئەمدى قادىر تازىنىڭ قىزىقچـ ـلىقى ئانچە تېتىمىدى. پات ـ پات تام ئۇستىدىكى يۇزىنى چۇمبەل بىلەن ئورىۋالغان گۈزەلگە قاراپ قويىاتتى. ۋۇجۇدىنى ئاللىقانداق شېرىن خىياللار چۇلغۇالغانىدى.

ھايال ئۆتمەي قايتىپ كەلگەن مۇراسىم بېگى خانىنىڭ قۇلـ ـقىغا ئاستا پىچىرلىدى:

ـــ ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي، تام ئۇستىدە ئولتۇرغان ئول مەزلۇمە جەننەتماكان پەدەرۇ بۇزرۇكلىرى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىنىڭ ھەرىمىدىكى غۇنچىچەلەردىن بولۇپ، ئىسمى رازىيە خېنىم ئىكەن، ئۆگەي ئانىلىرىنى تونۇيالماي قاپتىلا ئالىيلىرى. مەن ئۇنى...

خانىنىڭ تولىمۇ خۇش كەيپ ئولتۇرغىنىنى كۆرگەن مۇرا ـ سىم بېگى ئاخىرقى گەپنى چاقچاق ھېسابىدا قوشۇپ قويغانىدى.

لېكىن گېپى ئاخىرلاشمايلا دوستمۇھەممەدخان ئۇنىڭ ئاغزىغا چاڭگىدە بىر تەستەك سېلىۋەتتى. ئۆزىدىن نېمە سەۋەنلىك ئۆتۈپ كەنلىكىنى بىلەلمىگەن مۇراسىم بېگى ئۆلۈم ۋەھىمىسىدە لاغ ـ لاغ تىترىدى. ئادەتتە سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئەمىرلىرى بىلەن تولىمۇ ھاياسىز چاقچاقلارنى قىلىشاتتى. ئۆزىگە يۇز ـ خاتىر قىلماي چاقچاق قىلىشقا پېتىنغان ئەمىرلەرنى ئالاھىدە ماختايتتى، چاقچاق سەۋەبىدىن قىلىنغان ھەرقانداق ھاياسىزلىققا يول قويماتتى. شۇ سەۋەبتىن مۇراسىم بېگى ئۇنىڭغا چاقچاق قىلىشقا پېتىنغانىدى.

بىر كۈلكىسى بىلەنلا يۇرىكىگە ئىشق ئوتىنى تۇتاشتۇرغان تام ئۇستىدىكى گۈزەلنىڭ ئۆگەي ئانىسى ـــ مەرھۇم دادىسىنىڭ توقال خانىشى ئىكەنلىكىنى بىلىپ كەيپى ئۇچقان دوستمۇھەممەدخان ئاچچىقىنى مۇراسىم ئەمىرىدىن ئالغانىدى.

ـــ يوقىلىش، ھەممىڭ يوقىلىش!

كۈلۈپ ئولتۇرغان خانىنىڭ تۇيۇقسىز غەزەپلەنگىنىنى كۆرگەن ئەمىرلەر ھازىرلا جېنى چىقىپ كېتىدىغاندەك ۋەھىمىگە چۈشۈپ دۈررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى ـ دە، ئېگىلىپ سالام بېرىشكىنىچە ئارقىلىرىغا يېنىشتى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ يۇرىكىدە ئوت كۆيۈۋاتاتتى، ئوت يۇرىكىنىلا ئەمەس، پۈتكۈل ۋۇجۇدىنى ئۆرتەۋاتاتتى. ئۇ تام ئۇستىگە تەشنالىق بىلەن يەنە قارىدى، بىراق ھەرەم تېمىنىڭ ئۇستى بوش ئىدى. خانىنىڭ تۇيۇقسىز غەزەپلەنگىنىنى كۆرگەن رازىيە خېنىم كېنىزەكلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ پەم بىلەن كېتىپ قالغانىدى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا رازىيە خېنىم تام ئۈستىدىنلا ئەمەس، بۇ دۇنيادىن پۈتۈنلەي غايىب بولۇپ كەتكەنىدەك تۇيۇلدى. ئون تۆت ـ ئون بەش يېشىدىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە نۇرغۇن ئاياللار بىلەن كۆڭلىنى ئېچىپ كەلگەن سۇلتان دوستمۇھەممەدخان شۇ دەقىقىدە تۇنجى قېتىم ئاشقىلىق ئازابىنىڭ تەمىنى تېتىۋاتاتتى، ئۆزىنى چۆلدە قالغاندەك سېزەتتى.

«خۇدايىم توۋا، نېمە ئىش، نېمە قىسمەت بۇ؟ قاراپ تۇرۇپلا ئۆگەي ئانامغا ئاشىق بولۇپ قالدىممۇ ئەمدى؟ ئۇ راستىنلا مەر-ھوم خان ئاتامنىڭ ھەرىمىدىكى توقاللاردىنمىدۇر؟ بەلكىم ئاتام-نىڭ ئۇنىڭ ھەرىمگە كىرىشكە چولىسى تەگمىگەن بولغىيتى-تى...»

ئۇ ئۆزىگە تەسەللى بېرىش ئۈچۈن ئويلاپ تاپقان بۇ باھانە-سىگە يەنە ئۆزى ئىشەنمىدى. چۈنكى، بۇنداق گۈزەل پەرىنىڭ دادىسىنىڭ نەزىرىگە چۈشمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ يۈرىكى ئىشق ئوتىدا چاقماقتاتتى، خۇددى چۆلدە قالغاندەك.

ـــ شاراب! چىلىم!

ئۇنىڭ خاس شارابچىسى بىلەن چىلىمچىسى پاتىپاراق بولۇپ كەتتى.

ئۇ يۈرىكىگە تۈيۈقسىز تۇتاشقان ئىشق ئوتىنى پەسەيتمەكچى بولغاندەك سەيخانىسىغا چوغ تاشلانغان چىلىمنى قاتتىق ـ قاتتىق شورىدى. نەشە ئۇنىڭ يۈرەك ئازابىنى پەسلىتەلمىدى. ئۇ بارغاچ-سېرى ئۈسساپ كەتتى، شارابنى گۈپۈلدىتىپ ئىچىشكە باشلىدى.

※ ※ ※

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئاشۇ تەرىقىدە بىر ھەپتىگىچە ئۆزى يالغۇز شاراب ئىچتى، چىلىم چەكتى، ئوردىدىكى ئەمرلەر-دىن ھېچقايسىنى ئۇلپەت قىلمىدى، ھەتتا ھەرىمىدىكى خانىش ـ غۇنچىچەلىرىنىمۇ ئېسىدىن چىقاردى. ئۇ ھەرقانچە قىلىپمۇ ئۆ-گەي ئانىسى رازىيە خېنىمنى ئۇنتۇيالمايۋاتاتتى. كۆز ئالدىدىن رازىيە خېنىمنىڭ گۈزەل جامالى، قۇلاق تۈۋىدىن كاككۇكتەك يە-قىملىق كۈلكىسى نېرى كەتمەيتتى. ئۇ، بۇ ئاشقىلىق ئازابىغا ئا-خىرى بەرداشلىق بېرەلمىدى، دىن پېشۋالىرىدىن پەتىۋا سوراش قارارىغا كەلدى.

«.... خان ئاتامنىڭ قازا قىلىپ كەتكىنىگە ئالتە يىل بولاي

دەپ قالدى. قائىدە بويىچە خانىش ـ توقاللىرى ياتلىق بولۇپ كەتسە بولۇۋېرەتتى. خانىش ئانام مەندىن رەنجىپ تۇرپانغا كەتكەندىن بېرى ئاتامنىڭ ھەرىمگە ئاياغ باسمىغان ئىدىم. ئۇلار نېمىشقا ھەرەمدىن كەتمىگەن بولغىيتتى...»

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئاتىسىنىڭ خانىش ـ توقاللىرىغا ھەرەمدىن كېتىشكە ئىجازەت بەرمىگىنىنى ئۇنتۇپ كەتكەندى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان قازا قىلىپ ئالتە ئاي ئۆتكەندە، بىر قىسىم پېشقەدەم ئەمىرلەر ئۇنىڭغا دادىسىنىڭ توقال، غۇنچىچەلىرىنى ھەرەمدىن چىقىپ كېتىشكە يول قويۇش، مۇمكىن بولسا ئەمىر ـ بەگلەرگە نىكاھلاپ بېرىش تەكلىپىنى بەرگەن، لېكىن ئۇ قوپاللىق بىلەن رەت قىلىۋەتكەنىدى. كېيىنچە ئەمىرلەر ئۇنىڭدىن قورقۇپ بۇ ھەقتە ئېغىز ئاچمىدى. دادىسىنىڭ توقال ـ غۇنچىچەلىرى بولسا ئۇنىڭغا بۇنداق تەلەپنى قويالمىدى.

«...رازىيە خېنىم بىلەن نىكاھلىنىشىمغا شەرئەتتىن بېرەر يول چىقىپ قالارمۇ؟ شەرئەتنىڭ پۇتقى تولا دەيدىغان گەپ بار. ئۆلىمالارنىڭ سەمىگە سېلىپ باقاي، بەلكىم بېرەر يول تېپىلىپ قالار. ئاھ خۇدا، رازىيە خېنىمنىڭ ۋىسالىغا يېتىشكە ئۆزۈڭ يول كۆرسەتكەيسەن...»

كاللىسىدا تۇيۇقسىز پەيدا بولغان بۇ خىيال سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا قايتىدىن ئۇمىد بېغىشلىغانىدى.

※ ※ ※

بۇگۈن سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئادىتىگە خىلاپ ھالدا شاھنىشىنىدىكى قوبۇلغا تولىمۇ سەھەر چىقتى. ئادەتتە ئۇ قوبۇلغا ھەپتىدە بىر قېتىم، كۆپ بولسا ئاران ئىككى قېتىم چىقاتتى، چىققاندىمۇ بۇنچە سەھەر چىقىۋالمايتتى. ئۇنىڭ قوبۇل قىلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرۇشقان ئەمىرلەرنىڭ قورساقلىرى ئېچىپ كوركىراپ كېتەتتى. شۇنداقتىمۇ چىداپ ساقلاشقا مەجبۇر بولاتتى. كۈن

چۈشتىن قىيىلغاندا شاھنىشىندا يا سۇلتان دوستمۇھەممەدخان پەيدا بولاتتى ياكى ئۇنىڭ بۇگۈنكى قوبۇلنى ئەملدىن قالدۇرغاز-لىقى ھەققىدىكى پەرمانى يېتىپ كېلەتتى. كۆپىنچە ۋاقىتلاردا شۇنچە ئۇزاق ساقلاپ ئولتۇرۇشقان ئەمىرلەر خانىنىڭ ئۆزىنى ئە-مەس، پەرمانىنى كۆرەتتى. پەرمان كەلمىگۈچە ھېچكىم ئۆز ئىخ-تىيارىچە شاھنىشىندىن ئايرىلىشقا جۈرئەت قىلالمايتتى. چۈنكى، ناۋادا خان قوبۇلغا چىقىپ قالسا، سىرتقا چىقىپ كەتكەنلەرنى سالامغا كەلمىگەن قاتاردا قاتتىق جازالايتتى. شۇڭا، كېيىنكى ۋاقىتلاردا پۈختىراق ئەمىرلەر قويۇنلىرىغا بىرەر توغرام قاتلىما، ياغ توقاچ ياكى ئىككى ـ ئۈچ دانە سامسا، پىشىق تۇخۇم، ياڭاق مېغىزى، قۇرۇق تۇزۇم دېگەندەك نەرسىلەرنى سېلىپ كېلىدىغان، قورساقلىرى ئېچىپ كەتسە خانىنى ساقلىغاچ، ئاشۇ نەرسىلەر بى-لەن قورساقلىرىنى گوللاپ تۇرىدىغان بولۇپ قالغانىدى.

خانىنىڭ شاھنىشىنىغا بۇنچە سەھەر چىقمىنىنى كۆرگەن ئە-مىرلەر ئالمان ـ تالمان ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ سالام بەجا كەلتۈ-رۈشكەندىن كېيىن، ھەيرانلىقىنى، ئەجەبلىنىشلىرىنى يوشۇرماي بىر ـ بىرىگە پەم بىلەن قارىشۇالدى. خانىنىڭ بۇنچە سەھەر قو-بۇلغا چىقىشىدىكى مۇددىئاسىنى بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ھەممە-سىنىڭ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەنىدى. ئۇلار خاندىن خۇددى ئەزرائىلدىن قورققاندەك قورقۇشاتتى. ئۆزىنى كۆرۈش تۈگۈل، ئىسمىنى ئاڭلاپ بولغۇچىمۇ خۇددى بىر بالا ـ قازانىڭ شەپىسىنى سەزگەندەك چۆچۈشەتتى.

بۇگۈن تەختتە مەغرۇر ئولتۇرغان سۇلتان دوستمۇھەممەد-خانىنىڭ چىرايى باشقىچە يېقىملىق تۇس ئالغانىدى. ھارغىن، ئۈيۈ-قۇسىراپ كەتكەن كۆزلىرىدە ئاز نامايان بولىدىغان مېھىر، مۇلا-يىملىق بالقىيىتتى. ئۇنىڭ چىرايىغا يوشۇرۇنچە نەزەر سالغان ئە-مىرلەرگە بۇ ھال تېخىمۇ غەلىتە تۇيۇلماقتا ئىدى.

ئەمىرلەر ۋەھىمە ـ تەشۋىشلىرىنى بېسىشقا تىرىشىپ قول باغلاشقىنىچە بېشىنى تۆۋەن سېلىپ تۇراتتى.

ـــ جانابى ئەمىرلەرگە ئىجازەت. جاي ئالسۇنلار، ـــ دېدى دوستمۇھەممەدخان تۇزۇت بىلەن سۆزلەپ.

ئادەتتە ئۇ كەمدىن ـ كەم قوبۇلغا چىققىنى بىلەن سالامدىن كېيىنلا شاھنىشىندىن چىقىپ كېتىشكە ئالدىرايتتى. ئەمىرلەر تەييارلاپ كەلگەن ھەرخىل ئالاقە، مەلۇماتلارنى خالىسا بەزمە ـ شاراب سورۇنلىرىدا قوبۇل قىلىپ ئاڭلايتتى، بولمىسا بېسىلىپ قالاتتى.

خانىمنىڭ ئولتۇرۇشقا بۇيرۇغىنى ئەمىرلەرگە غەلىتە تۇيۇلسا، ئاۋازىنىڭ تولىمۇ سىپايە، تۇزۇتلۇك چىقىشى يەنە غەلىتە تۇيۇلماقتا ئىدى. ئۇلار مەرتىۋە دەرىجىسى بويىچە ئورۇن ئېلىشقاچ بىر ـ بىرىگە مەنىلىك قارىشۋالدى.

ـــ شەيخۇلئىسلام مەۋلانە كامالىددىن!

خانىمنىڭ ئىسمىنى چاقىرىۋاتقانلىقىنى بىلگەن مەۋلانە كامالىددىنىڭ ۋۇجۇدىنى سۇر باستى، كۆڭلىگە تەشۋىش چۈشتى. شۇنداقتىمۇ دەس ئورنىدىن تۇردى.

ـــ خوش، قۇدرەتلىك پاناھگاھىم!

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان قۇللۇق بىلدۇرۇپ تۇرغان شەيخۇلئىسلامغا قاراپ تۇرۇپ قالدى. شۇ دەقىقىدە ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى دېلىغۇللۇق چۈلغۇۋالغانىدى. ئۇ شەيخۇلئىسلامنىڭ كۆڭۈل خالىشىغا مۇشۇنداق قۇللۇق بىلدۇرۇپ تۇرۇپ پەتۋا بېرىشنى تولىمۇ ئارزۇ قىلاتتى. ئۇ بۇ چاغقىچە بىرەر ئەمىرنىڭ ئالدىدا بۇنچىلىك ئارىسالدى بولۇپ باقمىغانىدى. ئۇ ئاخىر قەتئىي نەيەتكە كەلدى.

ـــ بىراۋ تۇل قالغان قۇماسىغا ئاشىقىي بىقارار بولۇپ، ۋەسلىگە يەتمەكچى بولسا، بۇنىڭغا شەرىئەتتە نىكاھ راۋامۇ؟ پەتۋا بەرسۇنلار.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ مەرھۇم دادىسى سۇلتان ئەسان بۇغاخانىنىڭ توقال خانىشى ـــ ئۆگەي ئانىسى رازىيە خېنىمغا كۆيۈپ قالغانلىقى ھەققىدە بىر ھەپتىدىن بېرى ئوردىدا

مىش ـ مىش گەپ پەيدا بولۇپ قالغانىدى. ئەلۋەتتە بۇ گەپلەر شەيخۇلئىسلام مەۋلانە كامالىددىننىڭمۇ قۇلىقىغا يەتكەن، لېكىن ئىشەنمىگەنىدى. ھازىر خانىنىڭ پەتۋا تەلەپ قىلىپ سورىغان سوئالىنى ئاڭلاپ ۋۇجۇدىغا قايتىدىن ۋەھىمە ئولاشتى. ھەئە، سۇلتان دوستمۇھەممەدخان بىر ئىشقا ئالدىراپ پەتۋا سورىمايتى، سوراپ قالسا پەتۋانى ئۆزىنىڭ مۇددىئاسى بويىچە چىقىرىشقا مەجبۇرلايتتى. مەرھۇم شەيخۇلئىسلام مەۋلانە تاجىددىننىڭ ئورنىغا شەيخۇلئىسلام بولغان مەۋلانە كامالىددىن خانىنىڭ بۇ خۇيىنى ئوبدان بىلەتتى. ئۇ بىرقانچە ئورۇنسىز ئىشقا خانىنىڭ خاھىشى بويىچە پەتۋا چىقىرىپ بەرگىنى ئۈچۈن ھازىرغىچە ئۆزىنى گۇناھكار سانايتتى، خۇدادىن توختىماي گۇناھىنى تىلەيتتى، ۋىجدان ئازابى تارتىپ كېلىۋاتاتتى. ھەئە، ئۇ شەيخۇلئىسلاملىق مەرتىۋىسىدىن ئىستېپا بېرىش نىيىتىگىمۇ كەلدى، لېكىن ئاغزىدىن چىقىرىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. چۈنكى، سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئوردىدىن قاچقان ئەمىرلەرنى تۇتۇپ ئەكەلدۇرۇپ، ئىستېپا سورىغانلارنى جازالاپ يۈرەكئالدى قىلىۋاتكەنىدى.

مەۋلانە كامالىددىن سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ ئۈمىد بىلەن تىكىلگەن كۆزلىرىدىن كۆزىنى ئەپقېچىپ تۇرۇپ جاۋاب بەردى:

ــ بۇنداق ئىشقا شەرىئەتتە پەتۋا يوق ئالىيلىرى. بۇنىڭغا پەتۋا بېرىش ئەمەس، پەتۋا سوراشمۇ گۇناھتۇر.

شاھنىشىننىڭ ئىچىنى ئېغىر سۇكۇنات قاپلىدى. شەيخۇلئىسلامنىڭ جاۋابىدىن ۋەھىمىگە چۈشكەن ئەمىرلەرنى سوغۇق تەر باستى. ئۇلار باشلىرىنى تونلىرىنىڭ ياقىسى ئىچىگە تىقىشقا ئورۇنۇپ كىرىپىدەك تۇگۇلۇۋېلىشتى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان مەۋلانە كامالىددىنغا دەھشەت سېلىپ چەكچەيدى. شاھنىشىننىڭ ئىچىدە دوزاخ ئوتى كۆيۈشكە باشلىدى.

ــ دەلىل ـ ئىسپات كەلتۈرسۇنلار!

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان غەزىپىنى زورىغا بېسىۋالغاندەك قىلاتتى.

جاۋاب بەرمەي قۇتۇلالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن مەۋلانە كامالىددىن ئاللىقانداق بىر غەيرەتنىڭ تۇرتكىسىدە بېشىنى كۆتۈرۈپ سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ قان تولغان كۆزلىرىگە دادىل قارىدى.

«خاننىڭ مەندىن دەلىل ـ ئىسپات تەلەپ قىلغىنى يالغان. ئۇنىڭغا قۇرئان كەرىم، ھەدىس شەرىفتىن دەلىل ـ ئىسپات تېپىپ بەرسەممۇ بەربىر ئاڭلىمايدۇ. ئادەم ئەمەس، ھايۋان بالىسى جېنىدا ئۆز ئانىسىغا چېپىلمايدىغانلىقىنى ئۇ ئوبدان بىلىدۇ، شۇنداق تۇرۇپ يالغان پەتىۋا بېرىشىمنى سوراۋاتىدۇ. كاللامنى ئالسا ئالسۇن، بۇ ئىشقا ھەرگىز پەتىۋا بەرمەيمەن. دەلىل ـ ئىسپات كەلتۈرمەن دەپ ئاغزىمنى ئۇپرىتىپمۇ يۈرمەي. خالىغىنىنى قىلسۇن...»

ـــ دەلىل ـ ئىسپات كەلتۈرۈش ھاجەتسىز ئالىيلىرى. قۇمالىرىمۇ ئۆز ئانىلىرىغا ئوخشاشتۇر، ئۇنىڭ تېنى سىلى ئۇچۇن ھارامدۇر، ئالىيلىرىنى شەيتان ۋەسۋەسىگە سالغان ئوخشايدۇ، ئەڭ ياخشىسى بۇ نىيەتلىرىدىن تېزرەك يانغايلا.

ـــ بىئەدەپلا ـــ سۇلتان دوستمۇھەممەدخان تەختتىن چاچراپ تۇرۇپ كەتتى، ـــ نېمە ئۇچۇن دەلىل ـ ئىسپات كەلتۈرۈش ھاجەتسىز دەيسەن؟ پەتىۋا سوراۋاتقان بۇ ئىش دەلىل ـ ئىسپات كەلتۈرۈشكە ئەرزىمەمدۇ؟

مەۋلانە كامالىددىن كۆڭلىنى خىلىلا توختىتىۋالغاندى.

ـــ يوقسۇ ئالىيلىرى، گېپىمنى خاتا چۈشىنىۋالمىسلا. بۇ ئىشقا شەرىئەتتە راستىنلا پەتىۋا يوق. سىلى ھازىر كەمسىتىلىرىنىڭ دەلىل ـ ئىسپاتىغا ئەمەس، مۇددىئالىرى ئۇچۇن كالامۇللا دىن بىرەر ئايەتنى يۇلۇپ ئېلىپ، شەرھىلەپلا پەتىۋا بېرىشىمگە موھتاج . ئەمما ھەرگىز ئۇنداق قىلالمايمەن. پەرۋەردىگارىمىز: «ئاغزىڭلارغا كەلگەن يالغاننى سۆزلەش ئۈچۇن ھېچقانداق دەلىل ـ

سىز «بۇ ھالال، بۇ ھارام» دېمەكلار، چۈنكى مۇناقىتا ئاللاھ نامىدىن يالغانىنى ئويدۇرغان بولىسىلەر، ئاللاھ نامىدىن يالغانىنى ئويدۇرغۇچىلار ھەقىقەتەن «دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە» مەقسىتىگە ئېرىشەلمەيدۇ»[1] دېگەن. شۇڭا ئالىملىرىغا زىنھار پەتىۋا ئويدۇرۇپ بېرەلمەيمەن. چۈنكى، ئۇگەي ئانىلىرى سىلى ئۈچۈن ھارامدۇر.

ــ ئۇنداقتا كالامۇللادىكى: «ئاللاھ يەر يۈزىدىكى ھەممە نەرسىنى سىلەرنىڭ پايدىلىنىشىڭلار ئۈچۈن ياراتتى»[2] دېگەن ئايىتىنىڭ مەنىسىنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ ــ دەپ سورىدى سۇلتان دوستمۇھەممەدخان مەۋلانىنىڭ كۆزىگە قاراپ.

ــ سىلى بەقەر سۇرىسىنىڭ بىر قىسمىنىلا نەقىل كەلتۈرۈۋاتىدىلا ئالىملىرى. ئۇنداق بولسا كەمىنىلىرى مۇشۇ بەقەر سۇرىسىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ بېرەي. بەقەر سۇرىسىدە يەنە: «ئى مۆمىنلەر، بىز سىلەرنى رىزىقلاندۇرغان ھالال نەرسىلەردىن يەڭلار، ئەگەر ئاللاھقا ئىبادەت قىلىدىغان بولساڭلار ئاللاھقا ــ يەنى تەڭرىنىڭ ھەددى ـ ھېسابسىز نېمەتلىرىگە شۈكۈر قىلىڭلار» دېگەن ئايەتمۇ بار. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، تەڭرى بۇ زېمىنداكى بەندىلىرىگە لازىملىق بولغان بارلىق ئىمكانىيەتلەرنى، بارلىق مەئىشەتلەرنى ھازىرلاپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن شۈكۈر قىلىش كېرەك. نۇرغۇن بەندىلەر نادانلىقى، تەرتىپسىزلىكى، ناشۈكۈرلۈكى سەۋەبلىك ئۆزىنىڭ تەڭرى ھەممە مەۋجۇداتنىڭ ئەڭ كاتتىسى قىلىپ ياراتقان ئادەمىيلىك شان ـ شەرىپىگە، قەدىر ـ قىممىتىگە ھاقارەت كەلتۈرىدۇ، بۇزۇقچىلىق قىلىدۇ. بىز ھەر بىر نەپەس ئۈچۈن تەڭرىگە شۈكرىگە قەرزدارمىز. بىراق ئىنسانىيەتنىڭ كۆپىنچىسى شۈكرىنى ئۇنتۇپ ئەقلىنى، قابىلىيىتىنى بۇزۇق ئىشلار بىلەن نابۇت قىلىۋاتىدۇ. ناشۈكۈرلۈك، قانائەتسىزلىك ئىنسانىنى گۇمراھلىققا، ئاسىيلىققا ئېلىپ بارىدۇ. ئادەمنى ئازدۇرغان گۇناھى ئۈچۈن ھەقتائالانىڭ جازاسىغا ئۇچرىغان ئىبلىس

① سۈرە «نەھل»، 116 ـ ئايەت.

② سۈرە «بەقەر»، 29 ـ ئايەتنىڭ بىر قىسمى.

ئېيتتى: «پەرۋەردىگار، سەن مېنى گۈمراھ قىلغانلىقىڭ ئۈچۈن، ئادەم بالىلىرىغىمۇ گۈمراھلارنى چىرايلىق كۆرسەتتىمەن». تەكرى ئېيتتىكى: «بۇ مەن ساقلاشقا تېگىشلىك توغرا يولدۇر. بەندىلىرىمنى ئازدۇرۇشقا سېنىڭ كۈچۈڭ يەتمەيدۇ. پەقەت گۈمراھلاردىن ساڭا ئەگەشكەنلەرگىلا سېنىڭ كۈچۈڭ يېتىدۇ. شۇنىڭسىزكى، دوزاخ ئىبلىس ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىگە ۋەدە قىلىنغان جايدۇر». دېمەك، تەكرى ئادەمنى ئىبلىسنىڭ ئازغۇن يولىغا كىرمەسلىككە ئاگاھلاندۇرغان. نەپسىگە ھالاك بولغان، توغرا ـ خاتانى، ھالال ـ ھارامنى پەرق ئېتىش ئىقتىدارى يوق ئادەملەر گۈمراھلاردۇر ۋە ئازغۇنلاردۇر. ئۇلار ھەرقاچان ئىبلىسنىڭ دېپىغا ئۇسسۇل ئويناش بىلەن ئاسىيلىق يولىغا قەدەم قويۇپ، ئاخىرىدا ئۆزىنى ھالاك قىلىدۇ. قۇدرەتلىك پاناھگاھىمدىن شۇنى ئۆتۈنىمەنكى، نەپسى خاھىشلىرىغا بويسۇنمىسلا، قىمالىرىنى ئۆز ئانىلىرىدەك كۆرگەيلا ۋە ئۇنىڭ تېنىدىن ئەمەس، ئانىلىق مېھرىدىن ھۇزۇر سۈرگەيلا.

ـــ جاللات!

سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ ئاۋازى شاھنىشىن ئىچىدە قايتا ۋەھىمە پەيدا قىلدى.

ـــ ئېھ قۇدرەتلىك ئىگەم. سەلتەنەتىمىزنىڭ ئول ئەقىلسىز پاسىبانىغا ئىنساب، تەۋپىق ئاتا قىلغايسەن. ئۇنى ئىماندىن ئايرىدىغا تەگكەيسەن....

مەۋلانە كامالىددىن ئەنە شۇنداق دۇئا قىلغىنىچە شاھنىشىنىغا يۈگۈرۈپ كىرگەن جاللاتنىڭ ئالدىغا چۈشۈپ ماڭدى.

※ ※ ※

شۇنداق قىلىپ سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ھەپتە ئىچىدە ئۆگەي ئانىسىنى نىكاھىغا ئېلىشقا پەتىۋا بەرمىگەن يەتتە ئۆلىمانىڭ كاللىسىنى ئالدى. ئەمدى ئوردىدا شەرئىەت ئەھكاملىرىدىن

پەتىۋا سورىغۇدەك ئۆلىما قالمىغاندى. ئەمىرلەر بولسا خان بۇ ئىشقا ئۆزلىرىنى ھۆكۈم چىقىرىشقا بۇيرۇيدىغاندەك ئەندىشىگە چۈشۈپ قالغانىدى.

ــ شەرىئەت ئىلمىدە كامالەتكە يەتكەن ئۆلىمادىن بىرنى تېپىپ كەلسۇنلار، ــ دېدى دوستمۇھەممەدخان بىر كۈنى ئەتىگەنلىك قوبۇلدا.

خانلىقى بۇ پەرماننى مەخسۇس بىر كىمگە قارىتىپ دېمىگەنلىكىنى ھېس قىلغان ئەمىرلەر بىردىنلا تىپىرلاپ كېتىشتى. دېمەك، خان پەرماننى ھەممىسىگە تەڭ چۈشۈرگەن بولۇپ، كىملا بولمىسۇن بىرەرى پەرماننى ئورۇنلىشى شەرت ئىدى. بولمىسا ئەتىلا خالىغان بىرىنىڭ پەرمانىمنى بەجا كەلتۈرمەپسەن دەپ كالىسىنى ئېلىشى مۇمكىن ئىدى.

ــ قىبلىگاھىمغا مەلۇم بولغاي، ــ دېدى ئەرز ـ شىكايەت دىۋانىنىڭ ئەمىرى ئايۇپ دادخاھ[1] قول باغلاپ.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان قاپىقىنى تۇرۇپ ئېغىز ئاچتى:

ــ سۆزلىسۇنلار.

ــ يېقىندىن بېرى ئاستانىمىزدا مەۋلانە مۇھەممەد ئەتتار ئىسىملىك بىر دەرۋىش سىياق كىشى پەيدا بولۇپ قالدى. ئەلكۇن ئۇنى تەڭداشسىز ئالىم، پەرھىزكار دەپ تەرىپلىشىۋاتىدۇ. ياش ۋاقتىلىرىدا ھىرات، بۇخارا، باغداد... قاتارلىق شەھەرلەردىكى ئىلىم دەرگاھلىرىدا ئىلىم تەھسىل قىلغانمىش، ھەرقانداق قىيىن مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرەلەيمىش. كۆرمىگىنى، بىلمەيدىغىنى يوق ئىمىش. بەلكىم ئالىيلىرى پەتىۋا كۆتۈۋاتقان بۇ نازۇك مەسىلىگە ئاشۇ دەرۋىش جاۋاب بېرىپ قالسا ئەجەب ئەمەس.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىڭ كۆڭلىدە ئۇمىدىڭ ئاجىز شولىسى پىلىلدىدى. ئەسلىدە ئۇ ئۆلىمالاردىن پەتىۋا ئېلىش ئۈمىدىدىن ۋاز كېچىپ، ئوردا ئەمىرلىرىنى ھۆكۈم چىقىرىشقا

① دادخاھ ــ ئەرز ـ داد ئېيتىپ كەلگۈچىلەرنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئەرز ـ دادلىرىنى پادىشاھقا يەتكۈزىدىغان ئەمەر.

قىستاش قارارىغا كەلگەنىدى. ئايۇپ دادخاھنىڭ بۇ مەلۇماتى ئۇ-نىڭغا بىر خۇش خەۋەردىن بېشارەت كەلگەندەك تۇيغۇ بەردى.

ــ ئۇنداق بولسا دەرھال باشلاپ كەلسۇنلار.

ــ پاناھگاھىمىزغا مەلۇم بولغاي، ــ دېدى ئايۇپ دادخاھ تېخىمۇ غەيرەتكە كېلىپ، ــ ئول مەۋلانە مۇھەممەد ئەتتارنىڭ خۇي ـ مىجەزى تولىمۇ غەلىتە كىشىمىش، تەكلىپ قىلغان يەرگە ئاساتلىقچە بارماسمىش. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئول دەرۋىش ھەزرەتنىڭ ماڭغان ـ تۇرغان جايىنى بىلمەكمۇ تەس. كۆپىنچە مازايى ماشا-يىخلاردا يۈرەرمىش...

ــ پەرمان! ــ دېدى سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئايۇپ دادخاھنىڭ گېپىنىڭ ئاخىرىنى كۇتمەيلا، ــ ئۇچ كۈن ئىچىدە ئول دەرۋىشنى دەرگاھىمغا ھازىر قىلسۇنلار!

※ ※ ※

ئۇچ كۈندىن بېرى پۈتكۈل ئاقسۇ شەھىرىنى قېدىرىپمۇ دەرۋىش مەۋلانە مۇھەممەد ئەتتارنى تاپالمىغان ئايۇپ دادخاھنىڭ بۇرنىغا ئۆلۈم پۇراشقا باشلىغانىدى، ئۇ ئۆز ئاغزىدىن بالاغا قالغا-نىدى. ناۋادا دەرۋىشنى تاپالماي قالسا سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا كاللىسىنى تاپشۇرۇپ بەرمەي ئامالى يوق ئىدى. ئىشق سەۋداسىدا تېخىمۇ بەك تەلۈلەشكەن خان ھەرقانداق ئىشنى قىلىشتىن يا-ماينىتى.

كۈن ئاللىقاچان پېشىن ۋاقتىدىن ئۆتكەنىدى. قۇياشقا قاراپ خان بەلگىلەپ بەرگەن مۆھلەتنىڭ توشۇپ قالاي دەپ قالغانلىقىنى سەزگەن ئايۇپ دادخاھ دەرۋىشنى ئىزدەشتىن يالتايدى.

«بەلكىم مېنىڭ رىزقىممۇ مۇشۇنچىلىك ئوخشايدۇ. خۇدادىن قورقماي، شەرىئەت ئەھكاملىرىنى كۆزگە ئىلماي ئۆگەي ئانىسى-نى خوتۇن قىلىمەن دەپ تۇرۇۋالغان تەلۋە خانغا پەتۋا چىقىرىپ بېرىش ئۈچۈن مولا، ئۆلىما ئىزدىگەن گۇناھىم ئۈچۈن ماڭا

ھەرقانداق جازا ئاز. بەلكىم بۇ ئىشىمنى پەرۋەردىگار قوبۇل كۆر-
مىگەن بولسا كېرەك. بولمىسا كۆندە نەچچە قېتىم ئۇچراپ تۇرد-
ىدىغان ئول سايات دەرۋىش ئۇچ كۈندىن بېرى ئۇچرىماي قالاتتە-
مۇ، ئۇچ يۈز نۆكەر بىلەن ئاقسۇ شەھىرىنى خۇددى ئۆتكەمىدە
تاسقىغاندەك ئىزدەپ چىقتىم. يېڭىنە ئىزدىگەن بولساممۇ ئاللىقا-
چان تېپىۋالاتتىم. ئەمدى ئوردىغا ــ خان ئالىيلىرىنىڭ ئالدىغا
نېمىدەپ بارارمەن؟ دەرۋىشنى تاپالمىدىم دېسەملا خان ئالىيلىرد-
ىنىڭ ئاغزىغا «جاللات» دېگەن سۆز شۇ ھامان كېلىدۇ، قىلچىمۇ
سىلە ـ رەھىم قىلمايدۇ. ئۇنىڭدىن كۆرە ئۆيۈمگە كېتىپ خاتۇن ـ
بالىلىرىمغا ۋەسىيەت قالدۇرۇۋالاي، تاھارەت ئېلىپ ئىككى رەكەت
شۈكۈر نامىزى ئوقۇۋالاي، ئاندىن بېشىمغا كەلگىنىنى كۆرەرمەن.
زىنھار ئوردىغا يېقىن يولىماڭلار، خانىنىڭ خىزمىتىدە بولماڭلار
دەپ بالامدىن ـ بالامغا ۋەسىيەت قالدۇرمايدىغان بولسام خەپ. ئاھ
تەڭرىم، ئاجىز بەندىلىرىڭنى ئول زالىم، خۇنرىز خانىنىڭ زۇلۇ-
مىدىن ئۆزۈڭ قوتۇلدۇرغايسەن...»

كۆتۈرگۈسىز غەم، تۈگىمەس ھەسرەت ـ پۇشايمان، ئازابلار
بىلەن قەسىرگە قايتىپ كەلگەن ئايۇپ دادخاھ دەرۋازىدىن كە-
رىپلا تاشقىرىقى ھويلىسىدىكى پېشايۋاننىڭ سايىسىدا ئولتۇرغان
دەرۋىش مەۋلانە مۇھەممەد ئەتتارنى كۆرۈپ كۆزلىرىگە ئىشەنمەيلا
قالدى. شۇ ھامان ۋۇجۇدىنى ئىسكەنجىگە ئېلىۋالغان ئۆلۈم ۋەھە-
مىسى تارقاپ قۇشتەك يەڭگىللىدى، دەرۋىشنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ
باردى.

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۈم مەۋلانە ھەزرەتلىرى.

ــ ۋەئەلەيكۈم ئەسسالام، ــ دېدى دەرۋىش سالامنى ئىلىك
ئالغىنىچە ئورنىدىن تۇرۇپ، ــ دادخاھ بېگىمنىڭ دېرىكىمنى
قىلغىنىنى ئاڭلاپ ئۆزۈم دەرگاھلىرىغا كەلدىم.

ئايۇپ دادخاھنىڭ دەرۋىشنى دەرھاللا ئوردىغا ئېلىپ بارغۇ-
سى بولسىمۇ ئۆزىنى تۇتۇۋالدى، بېشىنى تەۋازۇ بىلەن ئېگىپ
ھۆرمەت بىلدۇردى.

ـــ خىزمەتكارلار مەۋلانە ھەزرىتىمىنى تونۇماي پېشايۋان ئاستىغا ئولتۇرغۇزۇپ قويغان ئوخشايدۇ. قېنى، سارايغا ئىلتىپات قىلسىلا.

ـــ رەھمەت، ـــ دېدى دەرۋىش سىرلىق كۈلۈپ، ـــ شول تاپىنىڭ ئۆزىدە دادخاھ بېگىم مېنىي سارايغا ئەمەس، ئوردىغا باشلاشقا بەكرەك ئالدىراۋاتىدىغۇ دەيمەن.

ئايۇپ دادخاھ ئوڭايسىزلانغان ھالدا قول باغلىدى، دەرۋىشتىن سىر يوشۇرالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدى.

ـــ ھەزرەتلىرىدىن يوشۇرمايمەن، راستىنلا كۆڭلۈمدىكىنى تاپتىلا، تېخى بايىلا ھاياتىمدىن ئۈمىد ئۈزگەنىدىم، مانا ئەمدىلىكتە مېنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇۋالىدىغان بولدىلا.

ـــ ماڭا ئەمەس، ئاللاھقا تەسەننا ئېيتسىلا، سىلىنى ياراتقان قۇدرەت ئىگىسى قۇتۇلدۇرۇۋالدى. بۇمۇ جانابلىرىنىڭ دادخاھتا ئادالەت بىلەن ئولتۇرغانلىقلىرىنىڭ خاسىيىتى. ھەر قېتىملىق ئادالەت ئاتمىش يىللىق ئىبادەتكە تەڭدۇر. شۇنى ئۇنتۇمىسىلاكى، سىلى بۇ بالاغا ئۆز ئاغزىلىرى بىلەن قالدىلا. ھەركىم دۇنيادا ئامان ـ ئېسەن ياشاي دېسە سۆزنى ئويلىنىپ قىلسۇن، زۆرۈرىيەت بولسا سۆزلىسۇن، بولمىسا جىملىقنى ئىختىيار قىلسۇن. كىشىنىڭ بېشىغا كېلىدىغان ھەرقانداق بالايىئاپەت تىلدىن كېلۈر. ئورۇنسىز سۆزلەشتىن، كىشىلەر سۆھبىتىگە خالىغانچە لوقما سېلىشتىن، نامۇۋاپىق ئىشلارغا ۋەدە قىلىشتىن، غەيۋەت ۋە بوھتان سۆزلەرنى قىلىشتىن كىشىنىڭ ئابرۇيى چۈشىدۇ، مانا سىلىگە ئوخشاش شەرىئەت ئەھكاملىرىنى بىلىپ تۇرۇپ، خۇشامەت قىلىپ قالايمىقان سۆزلىسە بېشىغا بالا تېپىۋالىدۇ.

دەرۋىشنىڭ ھەممە ئىشلاردىن خەۋەردار ئىكەنلىكىنى بىلگەن ئايۇپ دادخاھ خىجىللىقتىن يەرگە كىرىپ كەتكۈدەك بولدى.

ـــ كالامىلىرىنى ئېسىمدە مەھكەم ساقلايمەن ھەزرىتىم.

ـــ قېنى باشلىسىلا، ئوردىغا كىرەيلى، ـــ دېدى دەرۋىش دادخاھنى ئالدىرىتىپ.

ئايۇپ دادىخاھ مېڭىشقا تەمشىلىپ بولۇپ، كاللىسىدىن ۋاللىدە كەچكەن بىر خىيالنىڭ تۈرتكىسىدە بىردىنلا توختاپ قالدى.

ــ ئالدىرىمسىلا ھەزرىتىم.

ــ خوش؟ ــ دېدى دەرۋىش ئايۇپ دادىخاھنىڭ كۆزىگە سوئال نەزىرى بىلەن قاراپ.

ــ ھەزرىتىمنى بىر ئىشتىن ئاگاھلاندۇرۇپ قويماقچىمەن. ئوردىدىكى ئىشلاردىن، ھەزرىتىمنى نېمىشقا ئىزدىگەنلىكىمدىن ئاز ـ تولا خەۋەردار ئوخشايدىلا. مەن بىلىمەن، خان ئالىيلىرى تەلەپ قىلغان ئول ئىشقا بەلكىم سىلىمۇ پەتۋا چىقىرىپ بېرەلمەسلىكلىرى مۇمكىن. خان ئالىيلىرى پەقەت پەتۋا بېرىشنىلا تەلەپ قىلمۇاتىدۇ، رەت قىلىشقا زىنھار ئورۇن يوق. شول سەۋەبتىن ئوردىدا يەتتە ئۆلىمانىڭ كاللىسى ئېلىندى. سىلى بۇ ئىشقا پەتۋا چىقىرىپ بېرەلمىسىلە بارسىلا، بولمىسا بارمايلا قويسىلا.

ــ كەمىنىلىرىنى ئۇچ كۈندىن بېرى توختىماي ئىزدەپ، ئەمدىلىكتە ئالدىمنى توسۇغانلىرىنىڭ بائىسى نېمىكىن؟

ــ سەۋەب تولىمۇ ئاددىي، ــ دېدى ئايۇپ دادىخاھ تەمكىنلىك بىلەن، ــ خان ئالىيلىرىنىڭ قىلىچى قانسىراپ تۇرۇۋاتىدۇ. پەتۋا بەرمىسىلە دەرھال كاللىلىرىنى ئالىدۇ. شۇڭا سىلىنى بىلىپ تۇرۇپ ئۆلۈمگە ئىتتەرسەم بولمايدۇ. بەلكىم خان ئالىيلىرىغا نەسىھەت قىلىپ ئىمانغا، ئىنسابقا، ئادالەتكە ئۈندەشنى كۆڭۈللىرىگە پۈككەنلا، شەرىئەت ئەھكاملىرىدىن سۆزلەپ قايىل قىلىشنى نىيەت قىلغانلا. لېكىن بۇلار خان ئالىيلىرىغا ھەرگىز كار قىلمايدۇ، ئۇنىڭدىن كۆرە ئوردىغا ئۆزۈملا باراي، بېشىمغا كەلگىنىنى كۆرەرمەن. بەلكىم بۇگۈنكى ئۆلۈم نۆۋىتى مېنىڭدۇر.

مەۋلانە مۇھەممەد ئەتتار ئايۇپ دادىخاھقا قايىللىق بىلەن نەزەر تاشلىدى. سەمىمىيلىكىگە ئىچىدە باريكاللا ئېيتتى.

ــ كارامەت ئىگىسى بولمىش قۇدرەتلىك ھەم يېگانە ئاللاھنىڭ مۆجىزىلىرىگە ئىشەنسۇنلار، ــ دېدى دەرۋىش ئاپئاق ساقـ

لىنى سىلاپ تۇرۇپ، ـــ كۆرىدىغان كۈنمىز، يەيدىغان رىزقىمىز تۈگىگەن، پەرۋەردىگارىمىز ئۆز دەرگاھىغا چىللىغان بولسا، ئور ـ دىغا بارمىساقمۇ جان تەسلىم قىلىۋېرىمىز. ئەجىلىمىز توشمىغان بولسا ئاللاھ ئىگەمنىڭ ئىنايىتى بىلەن ھايات قېلىۋېرىمىز. بەندە مەھشەر كۈننى بىلمەيدۇ، قېنى يول باشلىسىلا.

ئىلاجسىز قالغان ئايۇپ دادىخاھ دەرۋىشنى باشلاپ ئوردىغا كىردى. ئەتىگەندىن بېرى شاراب ئىچكەن سۇلتان دوستمۇھەم ـ مەدخان ئالتۇن دەستىسىگە گۆھەردىن كۆز قويۇلغان شەمشىرىنى تۇتقىنىچە ھازىرلا بىرسىنىڭ كاللىسىنى ئالمىدىغان ئەلپازدا كۆز ـ لىرىنى چەكچەيتىپ ئولتۇراتتى.

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، خان ئالىيلىرىغا كەمىنە دەرۋىش مەۋلانە مۇھەممەد ئەتتاردىن ئېھتىرام بولغاي.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان دەرۋىشنىڭ سالامىنى ئىلىك ئالمىدى. دەرۋىشنىڭ بېشىدىكى كۇلاسىغا، ئۇچىسىدىكى قوپال تىكىلگەن دەرۋىشلىك جەندىسىگە، بېلىگە ئېسىۋالغان كەشكۇل ـ قاپاقلىرىغا ۋە پۇتىدىكى قات ـ قات ياماق چۇشكەن چورۇقىغا يار اتمىغان ھالدا قاراپ قويدى.

ـــ ئەي دەرۋىش، ـــ دېدى ئۇ تەكەببۇرلۇق بىلەن، ـــ سەن ـ دىن بىر ئىشقا پەتىۋا سورىماقچىمەن.

ـــ قۇلىقىم ئۆزلىرىدە، ـــ دېدى دەرۋىش قول باغلاپ.

ـــ ئۆگەي ئانامنى نىكاھىمغا ئېلىشنى ئارزۇ قىلىمەن. راۋامىدۇر؟

دەرۋىش ئويلىنىپ تۇرمايلا جاۋاب بەردى:

ـــ سىلىگە راۋادۇر ئالىيلىرى.

دەرۋىشنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ شاھنىشىندىكى ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى قۇلىقىغا ئىشەنمەيلا قېلىشتى. سۇلتان دوستمۇھەم ـ مەدخاننىڭ چىرايىغا خۇددى ئاپتاپتەك كۈلكە پارلاپ چىققانىدى.

ـــ دەرۋىشكە بىر پەتنۇس ئالتۇن ئىنئام قىلىڭلار.

دەرۋىش مەۋلانە مۇھەممەد ئەتتار ئىنئام ئالغان بىر پەتنۇس تىللانى دولىسىغا سېلىۋالغان خۇرجۇنىنىڭ ئىككى پېيىغا تەڭشەپ تۆكتى.

ــ باشقا ئىشىم بولمىسا، مەن ياناي ئالىيلىرى.

شۇ تاپتا ھەرەمگە، ئۆگەي ئانىسى رازىيە خېنىمنىڭ قۇچقىغا ئالدىراپ قالغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان قولىنى سىلكىدى.

ــ ئىجازەت، باشقا ئەمىرلەرگىمۇ ئىجازەت!

ــ خان ئالىيلىرى ئامان بولغايلا!

ئەمىرلەر سالام بېرىۋېتىپ شاھنىشىندىن چۇۋۇلۇپ چىقىشتى.

بۇ چاغدا سۇلتان دوستمۇھەممەدخان شاھنىشىننىڭ يان ئىشىكى بىلەن چىقىپ ئۇدۇل ھەرەمگە قاراپ يول ئالغانىدى. ئۇ غەم بىر غەمدىن قۇتۇلغان ئەمىرلەر بولسا مەۋلانە مۇھەممەد ئەتتارنى ئارىغا ئېلىۋېلىپ زاڭلىق قىلىشماقتا ئىدى.

ــ دەرۋىش ھەزرىتىم، ئوردىدىن چىقىشقا نېمانچە ئالدىرايدىلا؟ خان ئالىيلىرى بىلەن ئۆگەي ئانىسىنىڭ نىكاھىنى ئوقۇپ قويغان بولسىلا، نىكاھ ھەققىگە يەنە بىر پەتنۇس ئالتۇن ئالاتتىلە ئەمەسمۇ؟

دەرۋىش ئەمىرلەرگە قاراپ خىرىلداپ كۈلدى:

ــ خان ئالىيلىرىغا نىكاھنىڭ ھاجىتى يوق.

ــ نېمىشقا؟

ــ چۈنكى، نىكاھ مۇسۇلمانغا چۈشىدۇ، كۇپپارغا نىكاھ ئۇقۇش راۋا ئەمەس.

ئەمىرلەر ئالاقزادە بولۇشۇپ ئەتراپىغا قاراشتى. دەرۋىشنىڭ تەپ تارتمايلا خانىنى «كۇپپار» دەپ ھاقارەتلىشى ئۇلارنى قاتتىق چۆچۈتۈۋەتكەنىدى.

ــ مەۋلانە ھەزرەتلىرى، ئۆگەي ئانىسى ئۆگەي ئوغلىغا راۋا كۆلىدۇ دەيدىغان پەتۋا قايسى كىتابتا بار؟ دەلىلىنى كەلتۈرۈپ

بەرگەن بولسىلا، بىلىپ قالغان بولساق.

دەرۋىش قاقاھلاپ كۈلۈۋەتتى.

ــ بۇنداق پەتىۋا ھېچقانداق كىتابتا يوق. ئۆگەي ئانا ئۆگەي ئوغۇلغا ھارامدۇر.

ــ ئەمىسە ئەجەب پەتىۋا بەردىلىغۇ؟

ــ ھەر بىرلىرىگە ئايان. خان ئالىيلىرى مۇشۇ ئىشقا پەتىۋا سوراپ يەتتە ئۆلىمانىڭ كاللىسىنى ئالدى. پەتىۋا بەرمىسەم مېنىمۇ ئۆلتۈرىدۇ. ئاللاھ ئىگەم بەرگەن جاننى، ياراتقان تەننى قۇتقۇزماق، مۇھاپىزەت قىلماق، ئاسرىماق ئەلۋەتتە ۋاجىپتۇر. بايا قاراپ باقسام خان ئالىيلىرى شاراب ئىچىپ مەست بولغانكەن، شاراب ئىچكەن ئادەمدە ئەلۋەتتە ئىمان بولمايدۇ. بايا مەن ئۆگەي ئانىنىڭ ئۆگەي ئوغۇلغا نىكاھى راۋا ئىكەنلىكىگە پەتىۋا بەرمەدىم، «سىلىگە راۋادۇر» دېدىم. بۇنداق دېيىشمىنىڭ سەۋەبى شۇلكى، خان ئالىيلىرى ئۆگەي ئانىسىنى نىكاھىغا ئېلىشنى نىيەت قىلغان ئىكەن، مۇشۇ تۇپەيلى ئۇ ئاللىقاچان ئىماندىن ئاجرىدى دېگەن سۆز. ئۇنىڭ ئۇستىگە مەندىن پەتىۋانى مەست ھالەتتە سورىدى. مۇنداق ئىشلارنى قىلىشقا ئەلۋەتتە شەرىئەت ئەھكاملىرىدا يول يوق، مۇسۇلماندارچىلىققا خىلاپ. ئەمما ناموسۇلمان ئۇچۇن ھالال بىلەن ھارامنىڭ، راۋا بىلەن ناراۋانىڭ پەرقى يوقتۇر. بۇنداق ئىشنى ھەتتا كۈپپارمۇ قىلمايدۇ.

دەرۋىشنىڭ سۆزلىرى ئەمىرلەرنى قايىل قىلغاندى. شۇڭا ئۇلار قايتا ئېغىز ئېچىشمىدى.

ــ خۇرجۇنۇمدىكى خان ئالىيلىرى ئىنئام قىلغان مۇنۇ بىر پەتنۇس ئالتۇنغا كۆز قىزارتىشمىسىلا. بۇ تۇل خاتۇن، يېتىم ئوغۇللارنىڭ ھەققى.

دەرۋىشنىڭ بۇ سۆزلىرى ئەمىرلەرنىڭ قۇلىقىغا كىرمىدى. ئۇلارنىڭ ئەس ـ يادى سۇلتان دوستمۇھەممەدخاندا قالغاندى. ئۇلار دەرۋىشنىڭ ئورۇنلۇق چۈشەندۈرۈشلىرىگە قايىل بولۇشقا-

نىدى، بىراق خانىمۇ ئۆگەي ئانىسى بىلەن بىر ياستۇققا باش قو- يۇشىنى پەقەتلا كاللىسىدىن ئۆتكۈزەلمەيۋاتاتتى. شۇ دەقىقىدە ئۇلار شەرىئەتتىن چىققان بۇ گۈمراھ خانىنى چالما ـ كېسەك، تاشبوران قىلىپ ئۆلتۈرۈشنى ئويلايتتى، لېكىن بۇ خىيالنى ھېچكىم ئاغزىدىن چىقىرىشقا پېتىنالمايتتى.

※ ※ ※

ھەئە، دەرۋىشتىن پەتىۋا ئالغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان خۇشاللىقىنى باسالماي يەنە شاراب ئىچتى، ئاندىن مەست ھالەتتە مەھرەملىرىنى بۇيرۇپ ئۆگەي ئانىسىنى ئۆزىگە مەجبۇرىي نىكاھ قىلغۇزۇپ ھەرەمگە كىردى. شۇ تاپتا ئۇ ئۆزىنى تولىمۇ قۇدرەتـ- لىك، بەختلىك سانىماقتا ئىدى.

... تۇيۇقسىز ئاتىنىڭ دۈپۈرلىگەن تۇياق ئاۋازى سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنى ئويغىتىۋەتتى. قارىغۇدەك بولسا، بېشىدا دادىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخان تۇم قارا ئاتقا مىنگىنىچە غەزەپ بىلەن قاراپ تۇرۇپتۇ، ئۆگەي ئانىسى بىلەن قىپيالىڭاچ ياتقان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئۆلۈم ۋەھىمىسىدە تىپىرلىدى، يېـ- پىنغان يوتقىنىنى ھەرقانچە ئىزدەشتۇرۇپمۇ تاپالمىدى.

ـــ ئەي بەتبەختا! ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئۇنىڭغا غەزەپ بىلەن قولىنى شىلتىپ، ـــ بىزنىڭ مۇسۇلماندارچىلـ- قىمىز يۇز يىلدىن بېرى، بەلكىم ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق ۋاقىتتىن بېرى كۇچىيىپ كەلگەنىدى، سەن شەرىئەت ئەھكاملىرىغا خىلاپلىق قىلدىڭ. ئىسلامدىن يېنىپ كاپىر بولدۇڭ[1]، سەن توڭگۇزنى ئۆز قولۇم بىلەن ئۆلتۈرمىسەم ئاللاھنىڭ ئالدىدا قارايۇز بولىمەن.

① «تارىخى رەشىدي»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى ئۇيـ- غۇرچە 1 ـ نەشرى، 203 ـ بەت.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان گېپىنى تۈگىتىپ، بويىنىغا ئېسىۋالغان يانى قولىغا ئالدى ـ دە، بىر تال ئوقنى ئېلىپ، ئوغلىنىڭ يۈرىكىنى نىشانغا ئالدى.

قاتتىق ئۆلۈم دەھشىتىگە چۈشكەن سۇلتان دوستمۇھەممەدخان دادىسىغا يېلىنىپ گۇناھىنى تىلىمەكچى بولاتتى، لېكىن تىلى پەقەتلا گەپكە كەلمەيتتى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئوغلىنىڭ بىچارە تۇرقىغا پەرۋا قىلماي كىرىچتىن ئوقنى قويۇۋەتتى. ۋىڭگىدە ئۇچۇپ كەلگەن ئوق ئۇنىڭ يۈرىكىگىلا قادالدى. ئۆلۈم قۇچىقىدا جان تالىشۋاتقان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان دادىسىنىڭ ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ قازان كۆيىسىنى يۇزىگە سۈركەۋاتقانلىقىنى غۇۋا ھېس قىلدى. ئۇ جان ئاچچىقىدا قاتتىق تىپىرلىدى...

ھەئە، ئۆگەي ئانىسىنىڭ قۇچىقىدا پاراغەت ئۇيقۇسىدا ياتقان سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننى چۈشىدە قارا باسقانىدى. ئۇ بۇ يامان چۈشتىن قاتتىق بىر ۋارقىراپ ئويغىنىپ كەتتى. خابگاھنىڭ ئىچىنى تۆت تال شام غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى. ئۇ قىپقىزىل قانغا بويالمىغان رازىيە ياتقان رازىيە ئاغىچىنى كۆرۈپ يەنە بىر قېتىم چۆچۈدى.

نەچچە ۋاقىتتىن بېرى ھېچنېمىدىن خەۋەرسىز يۈرگەن رازىيە خېنىم بۇگۈن كەچتە خانىنىڭ چاقىرتقانلىقىنى ئاڭلاپ بىرئاز ھەيران بولدى. ئۆگەي ئوغلىنىڭ ئۆزىنى نىكاھىغا ئالماقچى بولغانلىقىنى بىلىپ كۆز ئالدى قاراڭغۇلاشتى. ئۆگەي ئانا يالۋۇردى، يېلىندى، قارشىلىق كۆرسەتتى، نىكاھقا رازىلىق بەرمىدى، ئەمما غەرق مەست بولۇپ كەتكەن سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ ۋۇجۇدىنى قۇتراۋاتقان شەھۋەت تۈيغۇلىرى ئاللىقاچان ئەسىرگە ئېلىپ بولغانىدى. بىچارە ئايال خانغا تەڭ كېلەلمىدى. ئۇ ئۆزىنى خالىغانچە چەيلەپ ھېرىپ قالغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ ئۇخلاپ قالغان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ ئاستا ئورنى-

دىن تۇرۇپ ئۆزىنى بوغۇزلىۋالغاندى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان خارامۇشلۇق ئىلكىدە بايامقى يا-مان چۈشنى يەنە بىر قېتىم ئەسلىدى، تۇيۇقسىز پۇت ـ قولىدا ماغدۇر قاچقاندەك بولۇپ سەنتۇرۇلۇپ يىقىلدى، ئارقىدىن ئوتتەك قىزىپ كەتتى، ئىشىك تۈۋىدىكى مەھرەملىرىنى توۋلىماقچى بول-دى، لېكىن ئاۋازى بوغۇلۇپ پەقەتلا چىقمىدى، ئۇ تاقى ئاتقۇچە ئە-نە شۇنداق ياتتى.

سەھەردە خانىنى غۇسلى قىلدۇرۇش ئۈچۈن سۇ تەييارلىغان مەھرەملەر خابگاھقا كىرىپ قاتتىق چۆچۈپ كېتىشتى. بىھوش ياتقان خانىنىڭ ئاغزىغا سۇ تېمىتىپ يۈرۈپ ئېسىگە كەلتۈردى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئەنە ئاشۇنداق ئوت ـ كاۋاپ بو-لۇپ قىزىپ، تىل ـ زۇۋاندىن قېلىپ ياتقىنىچە ئالتىنچى كۈنى جۈنۈپ پېتى قازا قىلدى. ئۇ ئەمدىلا يىگىرمە تۆت ياشقا كىرگە-نىدى.

ـــ خان ئالىيلىرى قازا قىلدى!

جاكارچى بۇ مۇسىبەتتىن پۈتكۈل جاھانىنى خەۋەرلەندۈرمەك-چى بولغاندەك ئاۋۋال ئوردىدا، ئاندىن شەھەردە بار ئاۋازى بىلەن جار سېلىشقا باشلىدى. تازا زەن قويغان كىشى جاكارچىنىڭ ئەل-گە مۇسىبەت ئېلان قىلىپ توۋلىغان ئاۋازىدىن قايغۇ ـ ھەسرەت-تىن كۆرە، قانداقتۇر يوشۇرۇپ بولالماس بىر خۇشاللىق پارتلاپ چىقىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلالايتتى.

ـــ خان ئالىيلىرى قازا قىلدى!

بۇ جاكار كىشىلەرنىڭ قۇلىقىغا «بالايىئاپەت قازا قىلدى» دېگەندەك ئاڭلىناتتى.

خانىنىڭ قازا قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ دۈگاغا قول كۆتۈرگەن كىشىلەرنىڭ كۆزلىرىدىنمۇ بىر خىل خۇشاللىق جىلۋە قىلغاندەك قىلاتتى.

67

مىلادىيە 1468 ـ يىلى، كۈز.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ ۋاپاتى بىلەن يا كۈلۈشنى، يا يىغلىشىنى بىلەلمەي تېڭىرقاپ قالغان ئاقسۇ شەھىرىنى ئېغىر ۋەھىمە قاپلىغاندى. باي ـ زەردارلار، سودىگەر ـ دۇكاندارلار، كۆلەمىلەشكەن ئۇستىخانىلارغا ئىگە ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلار ئىش ـ ئوقەتلىرىنى ۋاقىتلىق توختاتقان بولۇپ، پەقەت ئۇششاق تىجارەتچىلەر، مەدىكارلارلا كۈندىلىك تۇرمۇش غېمىدە كوچا ـ رەستىلەردە تەمەگەرلىك بىلەن خېرىدار كۈتۈپ تۇرۇشاتتى. ھەر كۈنى كوچا ـ رەستىلەردە ئۇياقتىن ـ بۇياققا ئات چاپتۇرۇشۇپ، قامچا ـ دەررىلىرىنى پۇلاڭلاتقىنىچە ھەيۋە كۆرسىتىپ يۈرۈشىدىغان مىرشاپ ـ پاششاپلار، دورغا ـ باجگىرلارمۇ غايىب بولۇشقانىدى. ئىشىك ئالدى، مەھەللە دوقمۇشلىرىدا ئويناپ يۈرىدىغان غەمسىز بالىلارمۇ كۆزگە چېلىقمايتتى. پەقەت مەسچىتلەردە مەزىنلەرنىڭ كىشىلەرنى كۈندە بەش ۋاق نامازغا دەۋەت قىلىپ توۋلايدىغان ئەزان ئاۋازىلا ئۆزگەرمىگەنىدى. شەھەردە زىيادە تىمتاسلىق ھۆكۈم سۈرگەن بولغاچقىمۇ، ئەزان ئاۋازلىرى ئىلگىرىكىدىن جاراڭلىق ئاڭلىناتتى.

ھەئە، سۇلتان يۈنۈسخان بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ سان ـ ساناقسىز لەشكەرلەر بىلەن قەشقەردىن كېلىۋاتقانلىق خەۋىرى ئاقسۇ شەھىرىگە پۈر كەتكەن، شۇ سەۋەبتىن شەھەرنى ۋەھىمە، تەشۋىش، سۈكۈت قاپلىغانىدى. ئەمىر ـ سەركەردىلەر جان قايغۇسىدا، باي ـ زەردارلار مال ـ دۇنيا قايغۇسىدا، ئاددىي ئاۋام بولسا ئۇرۇش، يېغىلىق ۋەھىمىسىدە يۈرەكئالدى بولۇپ كەتكەن ـ

دى. باي ـ زەردارلار ھەشەمەتلىك قەسىر ـ سارايلىرىنىڭ دەرۋا ـ زىلىرىنى مەھكەم تاقاپ، ئالتۇن ـ كۈمۈش، مال ـ دۇنيالىرىنى ئاللىقاياقلارغىدۇر يوشۇرۇش بىلەن ئاۋارە ئىدى. سۇلتان دوست ـ مۇھەممەدخانىنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرى بىلەن كارى بولمىغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، يېنىنى چىڭداش بىلەن بولۇپ كەتكەن ئەمىر ـ سەركەردىلەر بولسا خانزادە كىپەك سۇلتانىنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇنى جان تىكىپ قوغداش ياكى يۇنۇسخانغا بەيئەت قىلىش ھەقىقىدە بىر قارارغا كېلەلمەي دەككە ـ دۈككىدە يۇرۇشەتتى. كۆڭلىگە كەچكەن ئوي ـ خىياللىرىنى بىر ـ بىرىدىن يوشۇرۇ ـ شۇپ، پايدا ـ زىيانىنى دەڭسىشەتتى، يا ئۆيىدە، يا ئوردىدا، يا لەشـ كەرگاھتا بىردەم خاتىرجەم ئولتۇرالمايتتى. ئەمدىلا ئالتە ـ يەتتە ياشقا كىرگەن خانزادە كىپەك سۇلتان تولىمۇ گۆدەك ئىدى، تاجۇ تەخت، سەلتەنەت ئىشلىرى ھەققىدە ھېچقانداق چۈشەنچىسى يوق ئىدى. كۈنلىرىنى ئەيش ـ ئىشرەت، بەزمە ـ باراۋەت بىلەن ئۆتـ كۈزگەن سۇلتان دوستمۇھەممەدخان بۇ تەخت ۋارىسىنى تەربىيە ـ لەشكە پەقەتلا كۆڭۈل بۆلمىگەنىدى. ھەرەمدە كۈندە دېگۈدەك يەڭـ گۈشلىنىپ تۇرىدىغان غۇنچىچە ـ توقاللارنىڭ ئارىسىدا كۈندەشـ لىك ئازابىنى يەتكىچە تارتقان بەختسىز خانىش دەرد ـ ھەسرەت ئىلكىدە كېسەل بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭسىزمۇ سۇلتان دوستمۇ ـ ھەممەدخان ئەيش ـ ئىشرەت بىلەن بولۇپ، خانىشقا ئانچە ئېتىبار قىلىپ كەتمىگەن، كۆيۈنمىگەنىدى. شۇ سەۋەبلىك خانىشنىڭ ئوردا ئەمىرلىرىنىڭ ئالدىدا پەقەتلا ھۆرمىتى يوق ئىدى. ھەم كېسەل، ھەم ھۆرمەت ـ ئابرۇيى يوق خانىشنىڭ، تەخت پاسبانـ سىز قالغان مۇشۇنداق ۋاقىتتا ئوردا ئەركانلىرىنى يېغىپ مۇھىم قارار چىقارغۇچىلىكى يوق ئىدى.

ئاقسۇ شەھىرىنىڭ ھاكىمى، قوشۇمچە شەھەر مۇھاپىزەت قوشۇنىنىڭ ئەمىرى ئابدۇسەمى بەگ ئوردا ئەركانلىرىنى يېغىپ كېڭەش قىلىپ باققانمۇ بولدى. ئۇنىڭ خانزادە كىپەك سۇلتانىنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇپ، سەلتەنەتنى جان تىكىپ قوغداش ھەققىدە ـ

كى مەسلىھەتىگە تۇرپانلىق بىرقانچە ئەمىردىن باشقا ئەمىرلەر ھېچقانداق ئىپادە بىلدۈرمىدى. ئۇلار ئىشەنچىنى يوقىتىشقانىدى. ئالتە ياشلىق خانزادىنى دەپ جېنىنى سېلىپ بېرىشنى خالىمىدى. ئوردىدا تۇرمىسىمۇ قەشقەردە تۇرۇپ لەشكىرىي دىۋانىنىڭ ھوقۇقىنى قولىدا تۇتۇپ تۇرغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىدىن، قىرىق نەچچە يىلدىن بېرى بوشاشماي تەخت دەۋاسى قىلىپ كېلىۋاتقان يۇنۇسخاندىن ۋەھىمە يەيتتى. ئۇلار ئۇچۇن تەختتە كىمنىڭ ئولتۇرۇشى ئانچە مۇھىم ئەمەس ئىدى، مۇھىمى ئوردىدىكى مەنسەپ ـ مەرتىۋىسى، قەسىر ـ سارايلىرىدىكى كۇپ ـ ساندۇقلارغا قاچىلانغان ئالتۇن ـ كۇمۇشلىرى، مال ـ دۇنيالىرى، پاراغەتلىك تۇرمۇشلىرى، ئىمتىيازلىرى ئىدى. ئۇلار سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ھاكىمىيىتىدىن ئۇمىدىنى ئۇزۇشكەن، بىر ئامالىلارنى قىلىپ پات يېقىندا تەختتە ئولتۇرۇشى مۇقەررەلىشىپ قالغان سۇلتان يۇنۇسخان سەلتەنەتىدە ھوقۇق ـ ئىمتىيازلىرىنى ساقلاپ قېلىش كويىغا چۇشۇشكەنىدى.

كۆپ قىسىم ئەمىرلەرنىڭ يۇزسىزلىكىنى ھېس قىلغان ئابدۇسەمى بەگنىڭ ۋۇجۇدىنى ئۇمىدسىزلىك چۇلغىۋالدى. ئۇنىڭ بەكرەك كۇچەشكە، بېشىنى تۆۋەن سېلىشقىنىچە پۇشۇلدىشىپ ئولتۇرغان ئەمىرلەرگە بېسىم ئىشلىتىشكە، پەرمان چۇشۇرۇشكە ئىمتىيازى يەتمەيتتى. چۇنكى، بۇ ئەمىرلەرنىڭ مەرتىۋىسى ئۆزىدىن يۇقىرى بولمىغان بىلەن قولىدا ئوردىنىڭ مۇھىم ھوقۇقلىرى بار ئىدى. ئۇنىڭ كۇچى پەقەت شەھەرنى مۇداپىئە قىلىدىغان قوشۇنغىلا يېتەتتى. ناۋادا لەشكىرىي دىۋانىنىڭ ئورۇنباسار ئەمىرى ئالتۇن ساقال مىرزا ئۇنى قوللىغان بولسا ئەھۋال باشقىچىرەك بولاتتى. ئەمما ئۇ گويا ئۇنىڭ تەشەببۇسلىرىنى ئاڭلىمىغاندەك ئىپادىسىز ئولتۇراتتى، كالپۇكلىرى يىملىشىپ قالغاندەك پەقەتلا مىدىرلىمايتتى.

«تۇزكورلار، ئاسىيلار... قېنى ئۇلارنىڭ مەرھۇم خان ئالىيلىرىنىڭ ئالدىدا ساداقەت بىلدۈرۈپ كۇندە نەچچە ۋاق تىللىرىنى

ئۇپرىتىشلىرى، خانىمىڭ سايىسىنى كۆرسىمۇ قورقۇپ غال ـ غال تىترەشلىرى، مۇشۇ تۇزكورلۇقلىرىڭ ئۈچۈن ئىتتىنىڭ كۈننى كۆرۈشەرسەن ئىلاھىم! يۇنۇسخانىڭ تەخت ـ سەلتەنەتتە قىلچىلىك ھەققى يوق. تاجۇ تەخت خانزادە كېپەك سۈلتان ئالىيلىرىنىڭ، يۇنۇسخان تۈركىستاندىكى نەسىۋىسىگە شۈكۈر قىلىشى كېرەك ئىدى. ئىنسابسىز يۇنۇسخان بىلەن تۇزكور مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا شول تاپتا ئاستانە بوسۇغىسىغا كېلەيلا دەپ قالدى. لەشكىرىي دىۋان ھەمدەمدە بولمىسا ئازغىنە ئاستانە مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنى بىلەن كۈچلۈك ياۋغا تاقابىل تۇرالىشىم مۇمكىن ئەمەس. قارامىلىق قىلسام ئاستانىنىلا ئەمەس، خانزادىنىڭ جېنىنى مۇ ساقلاپ قالغىلى بولمايدىغاندەك قىلىدۇ. كىم بىلىدۇ، بۇ تۇزكورلار يۇنۇسخان بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا تۆھپە كۆرسىتىش ئۈچۈن خانزادىنى تۈتۈپ بېرەمدۇ تېخى؟ شۇنداق، ئاسىي مۇناپىقلارنىڭ قولىدىن ھەر بالا كېلىدۇ، ئېھتىيات قىلىش كېرەك. بولۇپمۇ ئالتۇن ساقال مىرزىدىن. ئۇ دېگەن تۇزكور مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ يېقىنى...»

كېچەشتىن روھى چۈشكەن ھالدا يېنىپ چىققان ئابدۇسەمى بەگ ئۆزى يالغۇز ئۇزاق خىيال سۈردى. ئۇ يەلكىسىنى بېسىپ تۇرغان غەم تاغلىرىنى كۆتۈرەلمىگەندەك قەدەملىرىنى تولىمۇ ئاستا يۆتكەيتتى. بايىلا كېچەشتىن چۈۋۈلۈشۈپ چىققان ئەمرلەر بىردەمدىلا يەر يۈتقاندەك غايىب بولۇشقانىدى.

«ئۇلار خانزادە بىلەن خانىش ئايىمنىڭ پېيىگە چۈشمىگەندۇ ـ ھە، خانىش ئايىمنىڭ ئالدىغا ئەھۋال سوراپ بېرىشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس...»

ئابدۇسەمى بەگ ئالدىراپ ـ تېنەپ ھەرەمگە قاراپ يول ئالدى.

ـــ سىلى ئاشۇ تۇزكور ئەمرلەردىن تېخىچىلا ئۈمىد كۈتۇۋاتامىلا جانابى ھېكىمبەگ؟ ـــ دېدى ھەرەمئاغىسى قورساق كۆپۈكىنى چىقىرىۋالماقچى بولغاندەك سۆزلەپ، ـــ بىر ھەپتىدىن بېرى ئۇلار خانزادىنىمۇ، خانىش ئايىمنىمۇ پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ كېـ

تىشتى. ھېچ بولمىسا ھازىدارلاردىن ئەھۋال سوراپ تۇرۇش مۇ-ساۋلىمانداركىلىقىمىزنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرى ئىدىغۇ. تېخى يۇ-نۇسخان ئاستانىگە قەدەم قويماي تۇرۇپلا ئول نائەھلىلەر خانزادە-دىن پۇتۇنلەي يۈز ئۆرۈدى. سالامغا كېلىشتىن ئېغىز ئاچماي تۇرايلى، ئاغىچىلىرىنى ئەۋەتىپ پاتمە قىلىشقىمۇ يارىمىدى. خوش، كېگەش قانداق بولدى؟

ـــ كېگەش قۇرۇسۇن، ـــ دېدى ئابدۇسەمى بەگ غەزەپلىك پۇشۇلداپ، ـــ بەزدەك گۆشىيىپ تۇرۇشتى. ھېچبولمىغاندا خانزادىنى قائىدە بويىچە ئاتا تەختىدە ئولتۇرغۇزۇش كېرەك ئىدى. شۇ ئىشقىمۇ جىم تۇرۇۋېلىشتى.

ـــ يۇنۇسخان بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا كەلسە مەنسەپ ـ مەرتىۋىلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشتىن قورققان گەپ. ئەمدى قانداق قىلاي دەيدىلا؟

ـــ چارىسىز مەن، ـــ دېدى ئابدۇسەمى بەگ ئىلاجسىزلىقىنى بىلدۈرۈپ، ـــ ئۆز ئالدىمغا ئىش تەۋرىتەي دېسەم خانزادە بەكمۇ كىچىك، سەلتەنەتكە باش بولغۇچىلىكى يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە قولۇمدا تۇزۇك لەشكەر يوق. لەشكىرىي دېۋانىنىڭ ئورۇنباسارى ئالتۇن ساقال مىرزا بىزگە ھەرگىزمۇ ھەمدەم بولمايدۇ.

ـــ ئايغاقچىلاردىن خەۋەر بارمۇ، ئول يۇنۇسخان بىلەن مۇ-ھەممەد ھەيدەر مىرزا ھازىر نەگىراق كەپتۇ؟

ـــ كېچىككەندىمۇ ئەتە كەچتە ئاستانە بوسۇغىسىغا كېلىپ بولۇشى مۇمكىن. شول تاپتا بېشىمنىڭ ئىچىمۇ ـ تېشىمۇ قاتتى دېسە.

ـــ كۆڭۈللىرىگە پۈككەنلىرىنى ئاڭلاپ باققۇم بار.

ـــ مېنىڭچە، خانزادە بىلەن خانىشنى ئېلىپ تۇرپانغا كېتەيلىمكىن دەيمەن.

ـــ تۇرپاندا پۇت دەسسەپ تۇرالارمىزمۇ؟ ـــ دېدى ھەرەمئاغىسى دەرگۇمان بولغان ھالدا، ـــ دېمەكچىمەنكى، تۇرپان ئەمىرىنىڭ خانزادىنى قوللىشىغا ئىشەنچلىرى بارمۇ؟

ــ مېنىڭچە قوللايدۇ، باشقا بەگلەرنىڭمۇ ساداقىتى بار. بىر مەزگىل شۇ تەرەپتە پاناھلىنىپ تۇرايلى. يۇنۇسخانمۇ ئۇياندىن سەلتەنەتنى قولغا ئېلىپ، بۇياندىن تۇرپانغا لەشكەر تارتىپ يۇر-مەس. ھېچبولمىغاندا خانزادىنىڭ تۇرپاندا پاناھلىنىشىغا ئىجازەت بېرەر. قالدى ئىشلارنى خانزادە چوڭ بولۇپ ئاق ــ قارىنى پەرق ئەتكۈدەك بولغاندا ئالدىرىماي كۈچ توپلاپ بىر ياقلىق قىلۇرمىز.

ھەرەمئاغىسى بېشىنى تۆۋەن سالدى.

ــ شۇنداق قىلمايمۇ ئامال يوقتەك قىلىدۇ، ــ دېدى ئۇ ئۇھ تارتىپ.

ئابدۇسەمى بەگ ئاستا ئورنىدىن تۇردى.

ــ ئەمىسە سىلى ھازىرلا خانىش ئايىم بىلەن خانزادىنى خەۋەرلەندۇرسىلە. لازىمەتلىكلىرىنى ئېلىپ تەييار بولۇپ تۇر-سۇن. ئاللاھ خالىسا ئەتە بامدات بىلەن تەڭ يولغا چىقىمىز.

ــ خەزىنىنى ئول ئاسىيلارغا ئاشۇنداقلا تاشلاپ بېرىمىزمۇ جانابلىرى؟

ــ قايسى خەزىنىنى دەيدىلا؟ ــ دېدى ئابدۇسەمى بەگ ئىچى ئاچچىق بولغان ھالدا، ــ مەرھۇم خان ئالىيلىرى خەزىنىنى ئال-لىقاچان قۇرۇقداپ بولغان، قۇرۇق خەزىنىنى سۇپۇرىمىز دەپ باشقىلارغا شەپە بېرىپ قويمايلى. ھەرەمدىكى ئات ــ مەپىلەرنى ئوبدان دىلخاھلىسىلا. يول ئۇزۇن، ئۇنىڭ ئۈستىگە تېز ماڭمىساق بولمايدۇ. مەن ئاستانە مۇھاپىزەت قوشۇنىنى تولۇق ئېلىپ ماڭ-مەن.

※ ※ ※

ئەتىسى ئەتىگەندە ناشتا قىلىپ بولۇپ سىرتقا چىققان كە-شىلەر ئاقسۇ شەھىرىنىڭ نە دەرۋازىسىدا، نە سېپىللىرىدا قارا-ۋۇللۇقتا تۇرغان بىرمۇ لەشكەرنىڭ يوقلۇقىنى، شەھەر دەرۋازە-لىرىنىڭ ھاڭغىرقاي ئوچۇق تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران قە-

لىشتى. ئوردا ئەمىرلىرى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندا خانىش بەگلەن خانزادىنى ئېلىپ تۇرپانغا قاراپ ماڭغان ئابدۇسەمى بەگ خەۋىنى ئۇزاپ كەتكەنىدى.

ئالتۇن ساقال مىرزا قاتارلىق ئەمىر ــ سەركەردىلەر قىسقىلا مەسلىھەت قىلىشقاندىن كېيىن، يۇنۇسخانغا بولغان ساداقىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن شەھەرنىڭ سىرتىغا ھەشەمەتلىك چېدىر تىكىپ، نەچچە ئونلىغان داشلارغا مىڭلىغان كالا ــ قويلارنىڭ گۆشلىرىنى سېلىپ، يۇنۇسخاننىڭ ئىستىقبالىغا چىقىشقا ھازىرلىق كۆرۈشتى.

ئاقسۇ شەھىرىگە ھەر ئېھتىمالغا قارشى جەڭ تەييارلىقى بىلەن يېتىپ كەلگەن يۇنۇسخان بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا، ئېھتىرام بىلەن قول باغلاپ تۇرغان ئوردا ئەركانلىرىنىڭ سالامىنى تەۋازۇ بىلەن ئېلىك ئالدى.

ــ ئەمىر كەبىر ھەزرەتلىرىگە كىچىككىنە مەسلىھەتىمىز بار ئىدى، ــ دېدى ئالتۇن ساقال مىرزا.

ــ خوش، ــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا.

ــ يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى سەر چېدىرغا باشلاشتىن ئاۋۋال ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزايلى دېيىشكەنىدۇق. قەشقەردە ئولتۇرۇپ بولغان بولغىيمىدى دەپ...

ــ ئوبدان ئويلىشىپلا، ــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا دەرھال جاۋاب بېرىپ، ــ سەلتەنەتنىڭ ئاستانىسى ئاقسۇدا تۇرساق، قانداقسىگە قەشقەردە ئاق كىگىزدە ئولتۇرغۇزغىلى بولسۇن؟

ــ ئۇنداقتا...

ــ دەرھال ئاق كىگىز تەييارلىسۇنلار. ھازىرلا ئولتۇرغۇزايلى.

ــ ئاق كىگىزنى ئاللىقاچان تەييارلاپ قويغان.

ــ جايىدا ئىش قىلىپلا.

ئەمىر ــ سەركەردىلەر تۇركىي قوۋملەرنىڭ قەدىمىي يوسۇنى بويىچە يۇنۇسخاننى ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇشتى. بۇ يۇنۇسخانىڭ موغۇلستان سەلتەنەتىگە رەسمىي سۇلتان بولغانلىقىنى

بىلدۇرەتتى.

ئەمىر ـ سەركەردىلەر ئاق كىگىزدە ئولتۇرغان يۇنۇسخانغا سەلتەنەت يوسۇنى بويىچە قايتىدىن سالام بەجا كەلتۇرۇشتى. ئاندىن شاھانە داستىخان سېلىپ غىزا تارتتى.

سۇلتان يۇنۇسخان شەھەر ھاكىمى ئابدۇسەمى بەگنىڭ ھەمراھىسى بىلەن بىرلىشىپ خانىش بىلەن خانزادە كېپەك سۇلتاننى ئېلىپ تۇرپانغا كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ ھېچقانداق ئىپادە بىلدۇرمىدى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا يۇنۇسخان بىلەن قىسقىلا مەسلىھەتلىشىۋالغاندىن كېيىن تۆۋەندىكىدەك پەرمان جاكارلىدى:

ـــ سەركەردە بۇيانقۇلى ئۇچ مىڭ لەشكەر بىلەن شەھەرگە كىرىپ، سېپىل ـ قوۋۇقلارغا ئورۇنلاشقاي. قالغان لەشكەرلەر شەھەر سىرتىدا پەرمان كۈتكەي. مىڭ بېگىدىن يۇقىرى ئەمىر ـ سەركەردىلەر خان ئالىيلىرى بىلەن بىللە ئوردىغا كىرگەي. جاكارچىلار ئەل ـ رەئىيەتكە ئامانلىق جاكارلىغاي. بارلىق رەئىيەت ئىشىك ئالدىلىرىغا چىقىپ خان ئالىيلىرىغا ھۆرمەت بىلدۇرگەي.

ئۇرۇش ۋەھىمىسىدە قالغان شەھەر ئاھالىسى جاكارچىلارنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ خۇداغا شۈكۈر ـ سانا ئېيتىشتى. يۇنۇسخانىڭ ئىنسابىغا دۇئا قىلىشتى. ئالدىراش ـ تېنەش كوچا ـ رەستىلەرگە چىقىپ خانىنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ قول باغلاپ تۇرۇشتى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇشىنى قامداش ئۈچۈن سېلىنغان تۈگمەس باج ـ سېلىقلارنى تاپشۇرۇپ بولالمايى ئىلىكى قۇرۇپ كەتكەن شەھەر ئاھالىسى ئۇچۇن ھاكىمىيەتنىڭ جەڭگى ـ جېدەلسىز، تىنچ ئالمىشىشى ھەققەتەن بىر خۇشاللىق ئىدى. ناۋادا ئۇرۇش بولغان بولسا يۇنۇسخان باشلاپ كەلگەن لەشكەرلەر شەھەردە قىرغىنچىلىق قىلمىغان تەقدىردىمۇ، ئاۋامنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلماي بولدى قىلمايتتى. شۇڭا بۇنى ئاددىي ئاۋام ئۈچۈن بىر ئامەت، خۇشاللىق دېيىشكە بولاتتى. ئەمما، يۇنۇسخانغا ئەگىشىپ كەلگەن ئەمىر ـ سەركەردىلەر ئانچە خۇشال ئەمەس ئىدى. چۈنكى، ھەر بىر قېتىملىق جەڭ

ئۇلار ئۇچۇن مال ـ دۇنيا، ئولجا ـ غەنىيمەت جۇغلايدىغان پۇرسەت ئىدى. ئەپسۇسكى، ئۇلار يىراق تۇركىستان ـــ يەتتەكەنتتىن قەشقەرگە شۇنچە چوڭ تەمە بىلەن كېلىپ ھېچنېمىگە ئېرىشەلمىدى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىلەن يۇنۇسخان ئالدىن كېلىشۇالغىنى بويىچە چىرايلىق كۆرۈشتى. بىر ـ بىرىگە ھۆرمەت ـ ئېھتىرام بىلدۇرۇشتى. جەڭگى ـ جېدەلسىز قەشقەر يۇرۇشى ئۇلارنىڭ مال ـ دۇنيا تەمەسىدە تاقىلداپ تۇرغان نەپسىنى نائۇمىد قويغانىدى. ئاقسۇغا كېلىپ ئۇلارنىڭ ئۇمىدى يەنە ئۇزۇلدى. شەھەرنى بىر تەمىم قان تۆكمەي ئالغانلىقى ئۈچۇن ئاھالىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغىلى بولمايتتى، ئەلۋەتتە بۇنىڭغا يۇنۇسخانمۇ يول قويمايتتى. كۈتۈلمىگەن بۇلاڭ ـ تالاڭنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ئەنسىرىگەن تەدبىرلىك يۇنۇسخان ئىشەنچلىك سەركەردىسى بۇيانقۇلى بىلەن بىر قىسىم لەشكەرلىرىنى شەھەرنى قوغداشقا بۇيرۇپ، قالغان لەشكەرلىرىنى شەھەرنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇپ قويغانىدى.

سۇلتان يۇنۇسخان جاكارچى چىقىرىپ شەھەر خەلقىنىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلغاندىن كېيىن، ئوردىغا كىرىپلا مەرھۇم سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ ئاقسۇدا قېپقالغان ئوردا ئەركانلىرىنى ئۆز مەنسىپىگە تەينىلەپ يارلىق جاكارلاپ، ئۇلارنىڭمۇ كۆڭلىنى ئەمىن تاپقۇزدى. ئەلۋەتتە ئۆزى بىلەن بىللە كەلگەن ئەمىر ـ سەركەردىلىرىگىمۇ مۇناسىپ مەنسەپ ـ مەرتىۋە بەردى. ئاندىن ھەرقايسى ۋىلايەت ـ ئايماقلارنىڭ ئەمىر ـ بەگلىرىنى ئوردىغا چاقىرىپ يارلىق ماڭغۇزدى. يۇرت ـ يۇرتلاردىكى بەگ ـ ئاۋامنىڭ ئەھۋالىنى مەخپىي بىلىپ كېلىشكە ئايغاقچىلارنى يولغا سالدى.

※ ※ ※

شۇ كۈنلەردە ئاقسۇ شەھىرى باشقىچە جانلىنىپ قالغانىدى. سۇلتان يۇنۇسخان قوروقدىلىپ قالغان ئوردا خەزىنىسىنى تو-

لۇقلاش، لەشكەرلەرنى تەرتىپكە سېلىش، قوشنا ئەللەرگە ئەلچى ماڭغۇزۇش، لەشكەر، ئوردا خىزمەتكارلىرىنىڭ مائاش ـ تەمىناتـ نى ھەل قىلىش... قاتارلىق بىر قاتار مەسىلىلەردە مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىلەن كۇن ـ كۇنلەپ مەسلىھەتلىشەتتى.

ـــ ئاللاھقا يۈزمىڭ قەتلە شۇكرى، ـــ دېدى سۇلتان يۇـ نۇسخان، ـــ ھەرھالدا سەلتەنەت ئىشلىرىنى بىرقۇر رەتكە سېـ لىۋالدۇق. ئاۋام ـ رەئىيەتنىڭ، يىراق ـ يېقىندىكى ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ كۆڭلى خېلىلا خاتىرجەملىككە يۇزلەندى.

ـــ بىراق، بىر قىسىم سىپاھلارنىڭ كۆڭلى تازا جايىدا ئەـ مەس، ـــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا، ـــ بەلكىم جانابى ئاذـ ھەزرىتىممۇ ھېس قىلغان بولسا كېرەك، يەتتەكەنتتىن كەلگەن سەركەردىلەر نارازىدەك قىلىدۇ.

ـــ قانداق دەيدىلا؟ ـــ دېدى يۇنۇسخان بىرئاز گۇمانسىراپ، ـــ مەن بۇنداق ئەھۋالنى سەزمىدىمغۇ؟

ـــ ئەلۋەتتە ئۇلار قىبلىگاھىمنىڭ ئالدىدا كۆڭلىدىكىنى بىلىندۇرمەيدۇ.

ـــ خوش، ئۇلارنىڭ نارازى بولۇشىنىڭ ۋەجى نېمىكىن؟

ـــ لەشكىرىي دىۋانىنىڭ ھوقۇقىنى چەكلەپ قويغانلىقلىرىـ دىن بولسا كېرەك، ـــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئويچانلىق بىلەن، ـــ مەن ئىشىنىمەن، سەركەردە بۇيانقۇلى ئانھەزرىتىمگە چەكسىز سادىق، لېكىن باشقا سەركەردىلەر ئوردىنىڭ باشقا دىۋان ـ سارايلىرىغىمۇ كۆز تىكىۋاتىدۇ. ئۇلار ئالىيلىرىنى سەلـ تەنەتنى قەلەمدارلارغا تاپشۇردى، ئەلەمدارلارنىڭ مەرتىۋىسىگە رەـ ئايە قىلمىدى دەپ قورساق كۆپۈكى قىلىشىۋاتىدۇ.

يۇنۇسخان بىرپەس خىيال سۈرۈۋالغاندىن كېيىن ئېغىز ئاچتى:

ـــ ئۇلارنىڭ مۇددىئاسى ماڭا بەش قولدەك ئايان. بۇ قېتىمـ قى لەشكىرىي يۈرۈشتە كۇتكىنىدەك ئولجا ـ غەنىيمەتكە ئېرەـ شەلمىگەنلىكى ئۈچۈن قورساق كۆپۈكى قىلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ

رايغا ھەرگىز باقالمايمەن، سەلتەنەت ئىشلىرىنىمۇ تاپشۇرالمايمەن. ئۇلار ئىلىكى قۇرۇپ كەتكەن ئاۋامغا قىلچىلىك رەھىم شەپقەت قىلمايدۇ. چۈنكى، ئۇلار سەلتەنەتنىڭ شانۇ شەۋكىتىگە قىزىقمايدۇ. قىزىقىدىغىنى ھەمياناىرىنى چىڭداش، ئەل ـ يۇرتنىڭ ۋەيران بولۇشى، ئاددىي ئاۋامنىڭ جەبرى تارتىشلىرى ئۇلارنىڭ خىيالىغىمۇ كەلمەيدۇ. نېمىشقا ئاشۇ سىپاھلارنى ئوردا ئىشلىرىدىن چەتلەشتۇردۇم؟ چۈنكى، لەشكىرىي قوشۇننىڭ ھوقۇق ـ ئىمتىيازى، سۇر ـ ھەيۋىسى سەلتەنەتتىن ئېشىپ كەتسە، ئۇلار سەلتەنەت قانۇنلىرىنى، ئوردا يوسۇنلىرىنى كۆزگە ئىلمايدۇ. ئۇلار ھوقۇق ـ ئىمتىيازىدىن پايدىلىنىپ ئەدەپلەش، كىشەنلەش، قاماش، قاقتى ـ سوقتى قىلىش، باج ـ سېلىقلارنى ھەسسىلەپ سېلىش دېگەنلەرنى قىلىۋېرىدۇ، ھەتتا ئىسيان قىلىشتىنمۇ تەپ تارتمايدۇ. ئۇنداقتا پادىشاھ بىلەن سىپاھلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا نېمە پەرق قالىدۇ؟ چۈنكى، بۇ ئىشلار سەلتەنەت ساھىبىغىلا تەئەللۇق ئىشلار. سىپاھلارنىڭ بۇ ئىشلارغا ئارىلىشىش ھوقۇقى ھېچقاچان بولغان ئەمەس. زامان ـ زامانلاردىن بۇيان ئالتۇن قاچىلار، ئالتۇن ئۆزەڭگىلەر، شاھلىق تەخت، تىللالار ۋە شاھانە سەرۇپايلار پەقەت پادىشاھقىلا تەئەللۇق بولۇپ كەلگەن. بەلكىم ئۇلار يۇنۇسخان ئالىلىرى ئېغىر كۈندە قالغاندا بىز ھەمدەمدە بولغان، ئەمدى تەخت ـ سەلتەنەتكە ئىگە بولدى، ئۇنىڭ دۆلىتىنى تەڭ كۆرۈشمەز، راھەت ـ پاراغەتتىن، مال ـ دۇنيادىن تەڭ بەھرلىنىش ھەققىمىز بار دەپ ئويلايدىغاندۇ. ئۇلارنىڭ كۆرسەتكەن ساداقىتىگە كۆز يۇمايمەن. ئۇلارنى قۇربىمىنىڭ يېتىشچە قەدىرلەيمەن. ئەمما مۇشۇنى باھانە قىلىپ قانۇن ـ ياساقنى بۇزمەن دەيدىكەن، ھەرگىز يول قويمايمەن.

ـــ ئانھەززىتىمىنىڭ بۇ كالامىلىرى كۆڭلۈمدىكى ئەندىشىلەرنى بىراقلا كۆتۈرۈۋەتتى، ـــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا قايىل بولۇپ، ـــ قايسىبىر دانىشمەن: «ناۋادا پادىشاھ بولغۇچى بارچە پادىشاھ ـ ھۆكۈمدارلاردىن پەزىلەت ۋە شەرەپتە ئۈستۈن

تۇرۇشنى ئىزدىسە، ئۇ ئۆز خىسلىتىنى تاۋلىسۇن» دەپتىكەن. ئەلۋەتتە، ئالىيلىرىنىڭ ئىنسانىي كامىللىق يولىدا كۆرسەتكەن پەزىلەت ۋە خىسلىتىگە يەنە بىر ھۆكۈمدارنى تەڭلەشتۇرۇپ بولماس. ئەل ـ ئاۋامنىڭ دۇئاسىنى ئالغان سەلتەنەت كۈندىن ـ كۈنگە رونىق تاپىدۇ. ئول سەلتەنەت ساھىبى بولسا چەكسىز ھۆرمەت، ئىناۋەت تاپىدۇ. بۇ ئىناۋەت ـ ھۆرمەتكە تەخت ـ ساھىبىدىن باشقا بارلىق ئوردا ئەركانلىرىمۇ ھەمشېرىك بولىدۇ. لېكىن، ھەرقانداق بىر ئادالەت نۇرى ياغقان ئوردىدىمۇ سەلتەنەتكە، تاج ئىگىسىگە تەپرىق قىلغۇچىلار ھامان تېپىلىدۇ. چۈنكى، ئادەم ئاتام زامانىسىدىن ھازىرغىچە تەپرىق قىلغۇچىلار ئۇزۇلگەن ئەمەس. ئۇلار ھەر جايدا، ھەر مەملىكەتلەردە ئۆز پاسىبانلىرىغا قارشى ئىسيان قىلىشقان. چۈنكى، ئۇلار ساداقەت، ۋاپادىن مال ـ دۇنيانى ئارتۇق كۆرىدۇ. سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىڭ بىر قىسىم ئوردا ئەركانلىرىنىڭ مەنسەپ ـ مەرتىۋىسىنى ساقلاپ قېلىپ، ئۇلارنى سەلتەنەت ئىشلىرىغا ھەمشېرىك قىلدىلا. بۇنىڭ ھازىرچە سەلتەنەت ئىشلىرىمىزنى مۇستەھكەملىۋېلىشىمىزغا پايدىسى بار. لېكىن ئۇلارغا زىيادە ئىشىنىپ كەتمەسلىكلىرىنى تەۋسىيە قىلىمەن. ناۋادا ئۇلار ھېلىقى سىپاھلار بىلەن تىل بىرىكتۇرۇۋالسا، بۇنىڭ خەۋپىنى مۆلچەرلىمەك بەكمۇ تەس.

يۇنۇسخانىڭ بۇغداي ئۆڭ چېھرىدە مەمنۇنىيەت تۇيغۇلىرى بالقىدى:

ـــ جانابلىرىنىڭ بۇ ئاگاھلىرىنى ئېسىمدە ساقلايمەن. نەچچە ۋاقىتتىن بېرى كۆزىتىشىمچە، ھازىر سەلتەنەتىمىزدە دۆلەت بىلەن ئاۋام نامرات، ئەمىر ـ بەگلەر باي بىر ھالەت شەكىللىنىپ قاپتۇ. گەرچە ھەرقايسى ۋىلايەت، ئايماقلار خەزىنىگە تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك باج ـ خىراجلارنى ۋاقتىدا يوللاپ بېرىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن بۇلار ئوردىنىڭ كۈندىلىك خىراجىتى، لەشكەر، مۇلازىملارنىڭ مائاشىغا چىقىش قىلمايۋاتىدۇ.

ـــ ئارى، ھېس قىلغانلىرى بەرھەق. ئاشۇ بىر قىسىم ئەمىر ـ بەگلەردە، بولۇپمۇ باجگىر ـ سېلىقچىلاردا ئېغىر مەسىلە بار.

ـــ مەنمۇ شۇنداق خۇلاسىگە كەلدىم. ئاۋام ئارىسىغا ئايغاقچى ماڭغۇزۇپ، رەئىيەت نارازى بولغان باجگىر ـ سېلىقچىلارنىڭ كىرىم ـ چىقىم ھېساباتىنى تەپتىشلەپ كۆرسەك، مەسلىسى ئېغىر لىرىنى جازالاپ، باشقىلارغا ئىبرەت قىلساق.

ـــ بەكمۇ ئاقىلانە ئويلاپتىلا ئانھەزرىتىم، ـــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا قايىل بولۇپ، ـــ ئۇنىڭدىن باشقا يارلىق چۈشۈرۈپ ھەرقايسى ۋىلايەتلەردە، مۇھىم ئۆتەڭ ـ راباتلاردا پادىشاھلىق ئاشلىق خەزىنىسى تەسىس قىلايلى. بۇ خەزىنىلەرنى باشقۇرۇشنى ۋىلايەت ئەمىرلىرىگە ھاۋالە قىلماي، ئوردىدىن مەخسۇس ئاشلىق خەزىنىسىگە مۇئەككەل ئەمىر ـ بەگ تەينىلەيلى. بۇنداق قىلساق، بىرىنچىدىن، لەشكىرىي تەمىناتقا كاپالەتلىك قىلغىلى؛ ئىككىنچىدىن، ئاپەت يۈز بەرگەن يىللاردا ئاۋامغا ساخاۋەت قىلغىلى بولىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، جىددىي پەيتلەردە ئول ۋىلايەت ئەمىرلىرىنىڭ قولىغا قاراپ قېلىشتىن ساقلانغىلى بولىدۇ.

ـــ تولا ئوبدان. بۇ تەكلىپلىرىنى دەرھال ئەمەلىيلەشتۈرەيلى. بۇ كەلگۈسى ئىشلىرىمىز ئۈچۈن بەكمۇ زۆرۈر تەدبىركەن، ـــ شۇ تاپتا سۇلتان يۇنۇسخان باشقىچە ھاياجانلىنىپ قالغاندى، ـــ يېقىندىن بېرى كۆڭلۈمگە يەنە بىر ئىشنى پۈكۈۋاتىمەن. ئەمما بۇ ئىشنى رويابقا چىقارماق خېلىلا قىيىن. ئېھتىيات قىلمىساق سەلتەنەتىمىزنىڭ مۇقىملىقىغا تەسىر يېتىدۇ.

ـــ ئول قايسى نازۇك ئىشكىن؟ ـــ سوردى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا خانىنىڭ مۇددىئاسىنى بىلىشكە ئالدىراپ.

ـــ ھەرقايسى ۋىلايەت، ئايماقلارنىڭ ئەمىر ـ بەگلىرىنىڭ بېرەردىن ئوغۇللىرىنى ئوردىغا خىزمەتكە ئالساق دەيمەن، ـــ دېدى يۇنۇسخان مۇددىئاسىنى ئۇدۇللا بايان قىلىپ، ـــ نامدا ئۇلارنى ھەرقايسى دىۋان ـ مەھكىمىلەرنىڭ ئورۇنباسارلىقىغا تەينىلەي

مىز، ئەمەلىيەتتە ئۇلارنى ئوردىمىزدا تۇرغاق[1] قىلىمىز. بۇ مۇدىئايىمىزنى ئىشقا ئاشۇرالىساق ھەرقايسى ۋىلايەت، ئايماق ئەمىر ـ بەگلىرىنىڭ بىزگە ــ سەلتەنەتىمىزگە ساداقەتسىزلىك قىلىشىدىن، ئۇلارنىڭ ئەغيارلىرىمىز بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ ئىسيان قىلىشىدىن ساقلىنالايمىز.

ــ ئالىيلىرى ھەقىقەتەن يىراقنى كۆرىدىكەنلا، ــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ھاياجانلانغان ھالدا، ــ خانزادە كېپەك سۇلتان تەرەپدارلىرى ئاللىقاچان تۇرپاندا ئىسيان بايرىقىنى كۆتۇرۇپ بولدى. بىر قىسىم ئەمىرلەرنى ئول خانزادىنى قوللىمايدۇ دەپ ھېچكىم ھۆددە قىلالمايدۇ.

ــ شۇنداق. ئايغاقچىلارنىڭ يەتكۈزگەن ئاخبار[2]لىرىغا قارىغاندا، موڭغۇل خانلىرىنىڭ ئارىسىدا ئېغىر ئىختىلاپ يۈز بېرىپتۇدەك. موڭغۇل سەركەردىسى ئىسان تايشىنىڭ چوڭ ئاغىچىسىدىن بولغان ئوغلى ئاماسانچى تايشى مەرھۇم ھاممام ــ مەلىكە مەختۇمسۇلۇ خېنىمدىن تۇغۇلغان ئۆگەي ئىنىلىرى ئىبراھىمخان ۋە ئىلياسخانلار بىلەن قاتتىق ئارازلىشىپ بۆلۈنۈپ كېتىپتۇدەك. ھازىر ئاماسانچى تايشى ئاتىسىنىڭ تەسەررۇپىمىزغا تاجاۋۇز قىلماسلىق ئەھدىنى بۇزۇپ، نۇرغۇن سەركەردە ـ لەشكەرلەر بىلەن ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا يەنە باستۇرۇپ كەپتۇ. ئابدۇسەمى بەگ خانزادە كېپەك سۇلتان نامىدىن مەكتۇپ يوللاپ، ئول قالماق سەركەردىسىنى ھەمدەمگە چىللاپتۇ. بۇ ئىشتىن باشقا ۋىلايەت ئەمىرلىرى خەۋەر تاپسا كۆڭلى بۆلۈنمەي قالمايدۇ. شۇڭا ۋاقتىدا ئۇلارنىڭ ئوغۇللىرىنى ئوردىدا مەنسەپكە تەينىلەش باھانىسى بىلەن تۇرغاق قىلىۋېلىشنى كۆڭلۈمگە پۈككەنىدىم. لېكىن بۇ ئىشنى قانداق ئۇسۇل بىلەن رويابقا چىقىرىشنى تازا بىلەلمەيۋاتىمەن. ئۇدۇللا قىلىپ «بىردىن ئوغۇللىرىڭلارنى ئوردىغا ئەۋەتىڭلار» دەپ يارلىق چۈشۈرسەم گۇمان پەيدا بولۇپ قېلىشى ئېنىق. ھەرخىل

① تۇرغاق ــ نەزەربەند قىلىش، گۆرۈگە ئېلىش.
② ئاخبار ــ ئاخبارات، خەۋەر.

باھانە ـ سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ ئوغۇللىرىنى ئەۋەتمەسلىكى، ھەتتا باشقىلارنى ئوغۇللىرى سىياقىدا ئەۋەتىشى مۇمكىن. مۇشۇ ئىشتا بېشىم سەل قېتىۋاتىدۇ.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىرپەس خىيال سۈرۈۋالغاندىن كېيىن خانغا ئۇمىد بىلەن قارىدى:

ـــ كەمىنىلىرىنىڭ كاللىسىغا بىر ئەقىل كىلىۋاتىدۇ. بىلمىدىم، قىبلىگاھىمغا خوپ كېلەرمىكىن.

ـــ خوش.

ـــ قىبلىگاھىمىزنىڭ سەلتەنەت تەختىدە بەرقارار بولغىنىنى تەبرىكلەپ نوروز بايرىمىغا ئۇلگۈرتۇپ پەھلىۋان، مەردۇ مەردانىلىقىمىزنى، بۇنىڭغا ھەرقايسى ۋىلايەت، ئايماقلار ئۆز تەۋەسىدىكى چەۋەندان، جانباز، كامانداز... قاتارلىق ماھارەت ئىگىلىرىنى نوروز بايرىمىدىن بۇرۇن ئاستانىگە ئەۋەتىشنى، بۇ ئىشقا ھەرقايسى ۋىلايەت، ئايماق بەگلىرىنىڭ باش بولۇشى كېرەكلىكىنى، ناۋادا ئۆزلىرى كېلەلمىسە چوقۇم ئوغۇللىرىنى ئۆزلىرىگە نائىب قىلىپ ئەۋەتىشنى جېكىلەپ يارلىق ماڭغۇزايلى. مۇشۇنداق قىلساق ئول ئەمىرلەر قىش پەسلىنىڭ يول جاپاسىدىن قېچىپ ئوغۇللىرىنى ئەۋەتىشىدۇ. مۇشۇ باھانىدا ئول ئەمىرزادىلەرنى چاندۇرماي ئورىدىغا يىغىۋېلىش مەقسىتىگە يېتەلەيمىز. ئۇندىن باشقا ھەرقايسى ۋىلايەت، ئايماقلاردىن كەلگەن باھادىر ـ ئەزىمەتلەرنىمۇ كەتكۈزمەي كاتتا ئىنئام ۋە مۇۋاپىق خىزمەت بىلەن ھەرقايسى لەشكەرگاھلارغا سەپلىۋالىمىز. ئول ئەمىرزادىلەرگە ئوردىدا مەرتىۋە بېرىپ يارلىق چۈشۈرسىلە، ھېچقايسىسى بويۇنتاۋلىق قىلىپ «كېتىمەن» دېيەلمەيدۇ. ئاتىلىرىمۇ ئوغۇللىرىنىڭ خان ئالىيلىرىنىڭ ئىلتىپاتىغا نائىل بولۇپ، ئوردىدا مەنسەپ تۇتقىنىدىن خۇش بولۇپ، ئانھەزرىتىمگە مىننەتدارلىق بىلدۈرىدۇ.

سۇلتان يۇنۇسخان مەنۇنلۇقىنى بىلدۈرۈپ بېشىنى لىڭشىتتى.

ــ مۇشۇ باھانىدا، بىرىنچىدىن، سەلتەنەت تەختىگە بەرقارار بولغىنىمىزنى تەبرىكلىسەك، ئىككىنچىدىن، ئەمىرزادىلەرنى چاندۇرماي تۇرغاقلىقتا تۇتۇۋالساق، ئۈچىنچىدىن، ھەرقايسى يۇرتلاردىن كەلگەن ئەزىمەتلەرنى ئەتراپىمىزغا توپلىۋالساق. پاھ، ھەممە ئادەم بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقسا، بىز بىراقلا ئۈچ پاختەك سوقىدىكەنمىز ـ دە، ئەقىللىرىگە باركاللا ئەمىركەبىر جانابلىرى .

ــ يوقسۇ، زىيادە ماختىۋەتتىلە ئانھەزرىتىم.

ــ ئەمىسە دەرھال مۇشۇ مەزمۇندا يارلىق ماڭغۇزايلى.

ــ قىبلىگاھىم بىرپەس ئارام ئېلىۋالغايلا. مەن چىقىپ مىرزا دىۋانىغا يارلىق پۈتۈش ئىشىنى يەتكۈزەي.

ــ ئەمىسە، ئەتە سەھەردە قوبۇلدا كۆرۈشەيلى، يارلىقلار قوبۇلغا تەييار بولغاي.

ــ باش ئۈستىگە، ــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئورنىدىن قوزغىلىپ.

※ ※ ※

يالغۇز قالغان يۇنۇسخان پەرياستۇققا يۆلىنىپ كۆزىنى يۇمدى. شۇ ھامان كۆز ئالدىدىن مەرھۇم دادىسى سۇلتان ئۇۋەيسخان، ئانىسى دۆلەتسۇلتان مەلىكە، ئانا تەرەپ بوۋىسى ــ تۇركىستان ھۆكۈمدارى ئەمىر شەيخ نۇرىددىن، ئىنىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخان، ماۋەرائۇننەھر ھۆكۈمدارى مىرزا ئۇلۇغبەگ، مەرھۇم ئۇستازى مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلى يەزدى، ماۋەرائۇننەھرنىڭ ھازىرقى ھۆكۈمدارى ئەبۇسەئىد مىرزا... بىر ـ بىرلەپ ئۆتۈشكە باشلىدى. ئۇ ئاشۇ ئۇزاق مەزگىللىك سەرگەردانلىق ھاياتىنى ھەرگىز ئۇنتۇيالمايتتى. ھاياتىغا ئەڭ چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن ئانىسى دۆلەتسۇلتان مەلىكىنى، تۇزكور ئوغلى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن مىرزا ئۇلۇغبەگنى، سۆيۈملۈك ئۇستازى مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلى

يەزدىنى ۋە كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئاتا مىراس تاجۇ تەختىنى قولىغا ئېلىشى ئۈچۈن نۇرغۇن ياردەملەرنى قىلغان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى ھەردائىم ئەسلەيتتى. ئەنە ئاشۇ سۆيۈملۈك كىشىلىرىدىن ئەبۇسەئىد مىرزىلا ھايات ئىدى.

يۇنۇسخاننىڭ ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇن خىيالى ئەبۇسەئىد مىرزىغا يەتكەندە، خېلىدىن بېرى ئۇنىڭ بىلەن خەت ـ ئالاقە قىلىشمىغىنى يادىدىن كەچتى.

«سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرى ھازىر نېمە ئىشلار بىلەن مەشغۇلكىن؟ ئافغانىستان، سىيىستان، كىرمان ھەم پارس دىيارىغا قىلغان يۈرۈشىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقانىدىم. بىر قېتىملىق جاۋاب مەكتۇپىدا ئەزەربەيجان ۋە ئەرەبىستانغا يۈرۈش قىلىش مۇددىئاسىنى بىلدۈرگەنىدى. دەشتى قىپچاق ھۆكۈمدارى سۇلتان ئوبۇلخەيرىخان، ھۈسەيىن بايقارا مىرزىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قانداقراقكىن؟ ھۈسەيىن بايقارا ھېلىمۇ تەخت دەۋاسى قىلىپ پات ـ پات پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرۇۋاتامدىكىن؟ سۇلتان ئوبۇلخەيرىخانغۇ ھازىر خېلىلا ياشىنىپ قالدى، بۇسەيىت سۇلتان[1] ئالىيلىرىغا پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرغۇدەك دەرمانى قالمىغاندۇ بەلكىم. بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىغا ئەڭ چوڭ خەۋپ ھۈسەيىن بايقارادىن كېلىدۇ... ئىشقىلىپ يارانقان قۇدرەت ئىگىسى سەلتەنەتنىمۇ، ئەزىز تېنىنىمۇ ئامان ـ ئېسەن قىلغاي. شول تاپتا ئاتا مىراس تەختگاھىمنى قوغلۇمغا ئالغىنىمنى بىلسە قانچىلىك خۇشال بولۇپ كېتەر ـ ھە؟! نەچچە ۋاقىتتىن بېرى سەلتەنەت ئىشلىرى بىلەن بولۇپ كېتىپ ۋاقىت چىقىرالمىدىم. ئەمدى ئەھۋالىمدىن ۋاقىپلاندۇراي. توغرا، ئەينى يىلى ۋاقىتلىق پاناھلىنىشىمغا بەرگەن يەتتەكەنتىنمۇ قايتۇرۇپ بېرەي. ئاللاھ خالىسا كېلەر يىلى تەسەررۇپۇمدا تىنچلىق مۇستەھكەملىنىپ، ئەل ـ يۇرت ئەمىنلىككە يۈزلەنسە دەرگاھىمغا بېرىپ تەشەككۈرۇمنى بىلدۈرگەچ مۇلاقاتتا بولۇپ كېلەرمەن.

① بۇسەيىت سۇلتان ـــ ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ سەلتەنەت نامى.

خانزادە كېيىك سۇلتاننى قانداق قىلسام بولىدىكىن؟ ئابدۇسەمى بەگ قاتارلىق مەھرەملىرى ئۇنى تۇرپانغا ئېلىپ قاچمىغان بولسىغۇ ئىشلار ئاسانغا توختايتتى. پەرزەنتىم قاتاردا تەربىيەمگە ئېلىپ، ئاتلىق، قېرىنداشلىق مېھرىنى يەتكۈزگەن بولسام، ئىشلار تولىمۇ چىرايلىق بىرتەرەپ بولاتتى. ئەل ـ ئاۋامۇ بۇ ئىشىمنى قوللايتتى. ئەمدىلىكتە ئۇنى ئوردىغا قايتۇرۇپ كېلىش مۇمكىن ئەمەس. تۇرپاندىكى ئەمىر ـ بەگلەر، مۇھىمى ئابدۇسەمى بەگ ھەرگىز ئۇنمايدۇ. خانزادىنى قايتۇرۇپ كېلىمەن دەپ لەشكەر تارتسام، ئەل ـ يۇرتتا ئالتە ياشلىق گۆدەككە لەشكەر تارتتى، دەپ پىتنە ـ پاسات پەيدا بولىدۇ. بوپتۇلا، تۇرۇۋەرسۇن دەي دە-سەم، ھازىر ھېچ ئىشنى بىلمىگىنى بىلەن، چوڭ بولغانسېرى تاجۇ تەخت دەۋاسى قىلىشقا باشلايدۇ. ئول چاغدىكى باش ئاغرىقى، ئاۋارىچىلىق ھازىرقىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ بولىدۇ. ئەڭ ياخشىسى، تاجۇ تەختىنى بۇ قورقۇنچلۇق دەۋاگەردىن ۋاقتىدا خالاس قىلغىنىم ئەۋزەل ئىدى... بولدىلا، ھازىرچە سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرىغا يازىدىغان مەكتۇپقا باش قاتۇراي. خانزادە كېپەك سۇلتانىنىڭ ئىشىغا بىرەر باھانە ـ سەۋەب تېپىلىپ قالۇر. سەلتەنەت، تاجۇ تەخت قولىدا يوق ۋاقىتتا زىيادە ئىنتىلىدىكەن كىشى، قولىغا كەلگەندىن كېيىن ساقلاپ قېلىش، تۇتۇپ تۇرۇش، مۇستەھكەملەش ئۇچۇن ئىلگىرىكىدىن نەچچە ھەسسە باش قاتۇرۇشقا، زېھىن سەرپ قىلىشقا توغرا كېلىدىكەن. ھېلىتىنلا نېمانچە قاقشايمەن ـ ھە؟ ئەھۋالدىن قارىغاندا بۇنداق باش ئاغرىقلىرى، غەم ـ ئەندىشىلەرنى بىر ئۆمۇر ھەمراھ قىلىپ ياشايدىغان ئوخشايمەن. مەيلى قانچىلىك باش ئاغرىقلىرىغا، غەم ـ ئەندىشىلەرگە مۇپتىلا بولاي، مىڭبىر مۇشەققەتتە قولۇمغا ئالغان سەلتەنەتنى ئەمدى بىر كىمگە تارتتۇرۇپ قويمايمەن. ئابا ـ ئەجدادلىرىمنىڭ تاجۇ تەختىنى تېخىمۇ نۇرانە شانۇ شەۋكەتلەرگە ئىگە قىلىمەن. ياراتقان يېگانە قۇدرەت ئىگىسىدىن كۈچ ـ قۇۋۋەت، ئەقىل ـ پاراسەت تىلەيمەن...»

يۇنۇسخانىڭ كۇچ ـ غەيرىتى قايتىدىن ئۇرغىدى.
يۇنۇسخانىڭ ۋۇجۇدىدا ھاياجان گۈرۈلدەيتتى، غەم ـ تەشـ
ۋىشتىن كۆرە، بەخت، غالىبلىق تۇيغۇلىرى كۆپرەك ئىدى.
ئاتا تەختىنى قولىغا ئالغانلىقى ئۈچۈن ئۇ ئۆزىنى جاھان باھادىرلىرى قاتارىدا سانايتتى، قەلبىنىڭ بىر يەرلىرىدە ئۇلۇغ بوۋىسى تۇغلۇق تۆمۈرخانىڭ ئات تۇياقلىرى ئىز قالدۇرغان بىپا ـ يان زېمىنىنى قايتىدىن ئىستىلا قىلىپ، تەسەررۇپىغا ئېلىش ئار ـ زۇسى ئاستا ـ ئاستا بىخلانماقتا ئىدى.
يۇنۇسخان مۇلازىمنى توۋلاپ قەغەز ـ قەلەم، سىياھ ئەكەلـ دۇردى، ئاندىن شىرە ئالدىدا چاڭا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ ئەبۇسەئىد مىرزىغا يازماقچى بولغان مەكتۇپنى قانداق باشلاش ھەققىدە باش قاتۇرۇشقا باشلىدى...

68

تۇرپان.
كۈز ئاخىرلىشاي دەپ قالغان بولسىمۇ يالقۇنتاغ باغرى يەـ نىلا ھارارەتلىك ئىدى. گەرچە ئاستانىنىڭ ئاقسۇغا كۆچۈرۈلۈپ كېتىلگىنىگە خېلى يىللار بولۇپ قالغان بولسىمۇ، بۇ قەدىمىي شەھەر ئىلگىرىكى سەلتەنەتىنى قىلچىلىك يوقاتمىغانىدى، كوچا ـ رەستىلەر ئىلگىرىكىدەك ئاۋات، سودا ـ تىجارەت تولىمۇ قايناق ئىدى؛ ھىندى، پەرەڭ، رۇس ۋە جۇڭگو سودىگەرلىرى قەدىمدە بىر ئۇچراپ تۇراتتى. قوللىرىغا دەررە، قامچا كۆتۈرۈۋېلىشقان مىـ ـ شاپ، پاششاپ، دورغىلار ئاتلىرىدا غادىيىپ ئولتۇرۇشقىنىچە شەـ ھەر تەرتىپىنى ساقلايتتى؛ يۇزىنى ياپمىغان ئاياللارنى، شاراب ئىـ چىپ، نەشە چېكىپ مەست ھالەتتە ئېگىز ـ پەس دەسسەپ يۇرگەن

ھاراقكەش، بەڭگىلەرنى، توپلىشىپ ماجىرا تۇغدۇرغانلارنى، يول بو ـ يىدىلا تاۋكا تۇزگەن قىمارۋازلارنى ساۋاپ ۋايجىھىنىنى چىقىراتتى؛ يولنى توسۇپ غالتەك، پەشتاختا، يايما يېيىۋالغان تىجارەتچىلەردىن جەرىمانە ئالاتتى. ئابدۇسەمى بەگ قاتارلىق مەھرەملەر ئېلىپ كېلـ ـگەن خانزادە كىپەك سۇلتان بىلەن يېڭىدىن موغۇلستان تەختىدە ئولتۇرغان سۇلتان يۇنۇسخان ھەققىدە تارالغان مىش ـ مىش پاراڭلار نەچچە ئايدىن بېرى تۇرپان شەھىرىدە تېخىچە بېسىقمىغا ـ نىدى. شەھەرگە توختىماي كېلىپ ـ كېتىپ تۇرغان سودىگەرلەر يېڭىدىن ـ يېڭى مىش ـ مىش پاراڭلارنى تارقىتىشاتتى.

ـــ سۇلتان يۇنۇسخان پات يېقىندا تۇرپانغا لەشكەر تارتىپ كەلگۈدەك.

ـــ كەلگۈدەك ئەمەس، كېلىۋېتىپتىمىش.

ـــ ياغى بولۇپ قالۇرمۇ؟

ـــ خۇدايىم ساقلا.

ـــ ئەمىر ياقۇپ بۇقابەگ بىلەن ئابدۇسەمى بەگ ياغىغا تەيـ ـيارلىق كۆرۈۋېتىپتۇدەك .

ـــ خانزادە كىپەك سۇلتان سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ كاللىسـ ـنى كېسىپ كەلگۈچىلەرگە ماڭلايسۈيەنىڭ ئەمىرلىكىنى ۋەدە قـ ـىلىپتىمىش.

ـــ تۇۋا دېسىلە، ئەمدىلا ئالتە ـ يەتتە ياشنىڭ قارىسىنى ئالغان بىر گۆدەك نەدىمۇ ئۇنداق پەرمان چىقىرالىسۇن؟

ـــ ھەرگىز ئۇنداق دېمىسىلە، خانزادە ئالىيلىرى تېخى بالا بولغىنى بىلەن ئەقلى ئاتمىش ـ يەتمىش ياشلىقلاردىن قېلىشماي ـ مىش.

ـــ راست، قولىغا مەرھۇم بوۋىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىنىڭ سېھىرلىك زۇلپىقارىنى ئالسا مىڭلىغان لەشكەر ـ لەرمۇ تەڭ كېلەلمەسمىش.

ـــ ئول زۇلپىقارىنى بىر شىلتىشدا يۇزلەپ باشلارنى ئۇزۇپ تاشلايمىش.

ــ ھەزىمەت گەپ.
ــ ئىشەنسۇنلار، كۆرگەنلەر بار.
ــ ئاق كىگىزدە ئولتۇرغان كۈنى سىيۇەتكىنىنىمۇ كۆر-گەنلەر باردۇر ھەقىچان...
ــ شۇنداقمۇ ئىش بوپتىمۇ؟
ــ ئەلۋەتتە. تېخى ھازىرغىچە ئىنكىئانىسىنى ئېمەرمىش.
ــ ئاتىسىنى دوراپتۇ ــ دە؟!
ــ ئەمىر ياقۇپ بۇقابەگنىڭ سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا بەيئەت قىلىش خىيالى بار ئىكەنمىش، خانزادە بىلەن ئابدۇسەمى بەگدىن ھايا قىلىپ ئىلاجسىز قاپتىمىش.
ــ ئەمىر ياقۇپ بۇقابەگنىڭ پەرمانى ئاقمايمىش.
ــ خانزادە كېپەك سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ پەرمانى ئىجرا بو-لۇرمىش.
ــ ياق، خانزادىنىڭ ئەمەس، ئابدۇسەمى بەگنىڭ پەرمانى ئىجرا بولۇرمىش.
ــ ئاڭلاشتىلىمۇ، ياقۇپ بۇقابەگ بىلەن ئابدۇسەمى بەگ مۇشتلىشىپ قاپتىمىش.
ــ ياقەي مۇشتلاشماپتۇ، قىزىرىشىپ قاپتۇ.
ــ ئىشقىلىپ نېمىلا بولمىسۇن سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرى لەشكەر تارتىپ كېلىدىغان بولسا بىزگە ياخشىلىق يوق.
ــ ئابدۇسەمى بەگ قالماق خانلىرىدىن كۆمەك تەلەپ قىلىتىمىش.
ــ قالماق لەشكەرلىرى تۇرپانغا قاراپ كېلىۋېتىپتىمىش.
ــ قالماق كەلسىمۇ ئوخشاش، بولغۇلۇق ئاۋامغا بولىدۇ.
ــ ياغى بولدى دېمەك ــ ئاپەت بولدى دېمەك.
ــ راست، ياغىنىڭ ئاپىتى يامان.
ــ بۇلاڭ ــ تالاڭغا ئۇچرايمىز.
ــ قەتلىئام[1] قىلمىسلا بەختىمىز دېسەك بولىدۇ.

① قەتلىئام ــ قىرغىن.

ـــ يۇنۇسخان ئالىملىرى بەكمۇ مېھرىبانمىش.
ـــ قەشقەر، ئاقسۇلارنى قولغا ئالغاندىمۇ لەشكەرلىرىنىڭ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلمىشلىرىغا يول قويماپتىمىش.
ـــ ئەل ـ يۇرتقا يەتتە كۈن ئاش بېرىپ خاتىرجەملىك جا ـ كارلاپتىمىش.
ـــ لېكىن تۇرپان ئول شەھەرلەرگە ئوخشمايدۇ.
ـــ نېمىسى ئوخشمايدۇ؟
ـــ ئەمىر ـ بەگلىرى ئوخشمايدۇ.
ـــ راست، ياقۇپ بۇقابەگ بىلەن ئابدۇسەمى بەگ ئاللىقاچان يۇنۇسخان ئالىملىرىغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ قىلىچ يا ـ لىڭاچلاپ بولدى. بۇ بىر بالايىئاپەتنىڭ بېشارىتى.
ـــ يارانقان ئاللاھ ئىگەم ئول ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ كۆڭلىگە ئىنساب بېرەر.
ـــ شۇنچە يىللاردىن بۇيان تۇرپاندا ئاسايىشلىق ھۆكۈم سۈردى. ھېلى ھەم پەرۋەردىگارنىڭ رەھىم ـ شەپقىتى باردۇر.
ـــ تۇرپاندا ئەسھابۇل كەھىف مازار غوجام بار.
ـــ مازار ـ ماشايىخلار قوغدار ئىلاھىم.
ـــ بېرىپ تاۋاپ قىلىپ كېلەيلى.
ـــ بېشىمىزغا كېلىۋاتقان بالايىئاپەتنى دەپئى قىلىشنى تە ـ لەيلى.
ـــ ئۆزىمىزگە مەھكەم بولايلى.
ـــ مال ـ دۇنيالىرىمىزغا ھېزى بولايلى.
ـــ خانزادە كېپەك سۇلتان ئالىملىرى تېخى كىچىك، سەل ـ تەنەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ.
ـــ ئاشۇ ئاغزىدىن ئوغۇز سۆتى كەتمىگەن بالىنىڭ كاساپە ـ تىگە كېتەرمىزمۇ؟
ـــ خەپشۇك! ئۇنلىرىنى پەس قىلسىلا. پايلاقچىلار ئاڭلاپ قالسا يەتمىش پۇشتىلىرىنى قۇرۇتۇۋېتىدۇ.
ـــ خۇدايىم پاناھىدا ساقلار.

— ...

ھەئە، تۇرپان شەھىرىلا ئەمەس، تۇرپان ئەمىر مەھكىمىسىمۇ كۆرۈنۈشتە بەكمۇ تىنچ، خاتىرجەم كۆرۈنگىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە چوڭ ـ كىچىك ئەمىر ـ بەگلەردىن تارتىپ ئاددىي خىزمەتكارلارغىچە ھەممىسىنىڭ كۆڭلى دەككە ـ دۈككىدە ئىدى. ئابدۇسەمى بەگ تۇرپانغا كەلگەندىن كېيىن خانزادە كېپەك سۇلتاننىڭ ئاق كىگىزدە ئولتۇرغۇزۇپ رەسمىي خانلىق جاكارلىغاندىدى. بارلىق ئەمىر ـ بەگلەر ھەر كۈنى ئوردا يوسۇنى بويىچە خانزادە كېپەك سۇلتانغا سالام بېرىش ئۈچۈن سارايغا يىغىلاتتى. مەھرەملەرنىڭ ئەتىگەندە ئويغىتىپ كىيىندۈرۈشلىرىدىن نارازى بولغان خانزادە گاھى يىغلاپ، گاھى غەلۋە قىلغىنىچە سارايغا كىرىپ ئەمرلەرنىڭ سالامىنى قوبۇل قىلاتتى، كۆپىنچە ۋاقىتلاردا تەختتە ئولتۇرغىنىچە يەنە ئۇيقۇغا كېتەتتى. ئۇنى ئالداپ، پەپلەپ يۇرۇپ تەختتە ئولتۇرغۇزغان ئابدۇسەمى بەگ بۇ بالا پادىشاھقا ۋاكالىتەن سەلتەنەت ئىشلىرىنى بىر ياقلىق قىلىشقا كىرىشەتتى. ئۇنىڭ پەلەشلىرى، ئويۇنچۇق، تاتلىق ـ تۇرۇملەرنى تۇتقۇزۇپ ئالداشلىرى باشقا ئەمرلەرگە تولىمۇ كۈلكىلىك تۇيۇلاتتى. تۇرپان ئەمىرى ياقۇپ بۇقابەگ بولسا بۇ ئىشلارغا پەرۋاسىز قارايتتى. ئۇ نە خانزادىنى پەپلىمەيتتى، نە قول ئاستىدىكى ئەمرلەرگە قىر كۆرسىتىپ پەرمان چۈشۈرمەيتتى، نە ھەممە ئىشقا شاپاشلاپ يۈرگەن ئابدۇسەمى بەگكە پەرمانبەردارلىق قىلمايتتى. ئۇنىڭ بۇ ئىشلارنى ئانچە ياقتۇرۇپ كەتمىگەنلىكىنى چىراي ـ تۇرقىدىن بىلۈۋالماق تەس ئەمەس ئىدى.

لەشكەر جۇغلاش، ئوزۇق ـ تۈلۈك غەملەش، ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش ئىشلىرى بىلەن پايپەتتەك بولۇپ يۈرگەن ئابدۇسەمى بەگ باشقا ئەمرلەرگە گۇر ـ گۇر ۋارقىرىغىنى بىلەن ياقۇپ بۇقابەگكە ئېھتىيات بىلەن مۇئامىلە قىلاتتى. خانزادە كېپەك سۇلتان ناممىدىن چۈشۈرگەن ھەر بىر پەرمانىنى ئىمكان بار بۇ ئەمرىنىڭ مەسلىھەتىگە سېلىشقا تىرىشاتتى. چۈنكى، ياقۇپ بۇقابەگ

تېخىچىلا تۇرپاندىكى خان لەشكەرلىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى قولىدا مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇۋاتاتتى. ئابدۇسەمى بەگ ھەرقانچە قېتىملىپمۇ ئاقسۇدىن باشلاپ كەلگەن ئۇچ مىڭ لەشكەر بىلەن بۇ لەشكەرلەرنى بىرلەشتۇرۇش مۇددىئاسىغا يېتەلمىگەنىدى. ئىككى ئەمىرنىڭ يوشۇرۇن تىركىشىشى باشقا ئەمىرلەر ئىچىدە بۆلۈنۈش پەيدا قىلغانىدى. تەختتە ناۋات شوراپ ئولتۇرغان خانزادە كېپەك سۇلتاننىڭ بۇ ئەھۋالنى بىلگۈچىلىكى يوق ئىدى. يېقىندىن بېرى يېڭىدىن ئېلىنغان لەشكەرلەرمۇ ئىككى ئەمىرنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى لەشكەرگاھتا ئايرىم ـ ئايرىم مەشقلىنىۋاتاتتى. ئىلىنى بېسىۋالغان موڭغۇل سەركەردىسى ئاماسانچى تايشى ئابدۇسەمى مىرزىغا يارەملىشىشكە ۋەدە بېرىپ جاۋاب خەت ئەۋەتكىنى بىلەن، تېخىچە ھەمدەمگە كېلىدىغان لەشكەرلەردىن شەپە يوق ئىدى. ھەر ئىككى ئەمىر بىر ـ بىرىنىڭ قەسىرىگە يوشۇرۇن جاسۇسلارنى كىرگۈزۈشكەن، ئېھتىيات تەدبىرلىرىنى كۆرۈشكەنىدى.

※ ※ ※

ئېغىر ئەلياتقۇ مەھەل.

ئەمىر ياقۇپ بۇقابەگ قەسىرىنىڭ ئوتتۇرا سارىيىغا جايلاشقان خابگاھقا نۆكەر، مۇلازىملىرىنى ئالمايلا يالغۇز كەلگەن بىر قانچە ئەمىرلەر داستىخانغا تىزىلغان مول نازۇ نېمەتلەرگە ئىشتىھاسىز قاراپ قويۇپ جىمجىت ئولتۇرۇشاتتى. بۇلار ياقۇپ بۇقا بەگنىڭ ئىشەنچلىك ئەمىرلىرى ئىدى. شۇ تاپتا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تۇيۇقسىز چاقىرتىلىشىنىڭ سەۋەبىنى بىلىشمەيتتى. ياقۇپ بۇقا بەگ بولسا ھە دېگەندە مەقسىتىنى ئاشكارىلىمايلا ئۇلارنى يەپ ـ ئىچىشكە زورلايتتى.

ــ كېچە بىرگاخ[1] بولۇپ قالدى، ــ دېدى لەشكىرىي دىۋان

① گاخ ــ ۋاق (تۇرپان شىۋىسى).

نىڭ ئورۇنباسار سەركەردىسى سېتىۋالدى بەگ بەستلىك گەۋدە-سىنى بىرئاز قىمىرلىتىپ قويۇپ، ـــ ئەمىر جانابلىرىنىڭ تۇ-يۇقسىز چاقىرتىشى سەۋەبسىز بولمىسا كېرەك.

ياقۇپ بۇقابەگ سۇرلۇك چىرايىغا سۇس كۈلكە يۈگۈرتتى، ئاندىن قويىنىدىن بىر پارچە خەتنى ئالدىرماي ئېلىپ بىرقۇر زەن سېلىۋەتكەندىن كېيىن سېتىۋالدى بەگكە تەڭلىدى.

ـــ سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ مەخپىي مەكتۇپىنى ئىككى كۈندىن بېرى يېنىمدا ساقلاۋاتىمەن. ئاگاھ جانابى ئەمىر-لەر كۆرۈپ چىققاي، ئاندىن تۇيۇقسىز كېچىشكە چاقىرتىشىمنىڭ سەۋەبىنى بايان قىلاي.

ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسى سەركەردە سېتىۋالدى بەگنىڭ قولىدىكى خەتكە بويۇنداپ قاراشتى. سۇلتان يۇنۇسخانىنىڭ مەخ-پىي مەكتۇپى ئۇلارغا تولىمۇ تاسادىپىي تۇيۇلغانىدى. خانزادە كې-پەك سۇلتان بىلەن ئابدۇسەمى بەگ تۇرپانغا كەلگەندىن بېرى ئۇلار بۇنداق خۇپىيانە يىغىلىشلارنى پات ـ پات ئۇيۇشتۇرۇپ، خانزادىنى دەستەك قىلىپ تۇرپاننىڭ مەمۇرىي ـ لەشكىرىي ھو-قۇقىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىشقا ئورۇنۇۋاتقان ئابدۇسەمى بەگكە قانداق تاقابىل تۇرۇش، ئۇنى قانداق چەكلەش، ئۆزلىرىنىڭ ھو-قۇق تەسىرىنى قانداق ساقلاپ قېلىش ھەققىدە پات ـ پات مەسلە-ھەت قىلىشاتتى. ئەمما بىرەر قېتىممۇ سۇلتان يۇنۇسخان بىلەن خەت ـ ئالاقە قىلىش ئىشىنى مەسلىھەتلەشمىگەنىدى. چۈنكى، ئۇلار مەرھۇم سۇلتان ئىسان بۇغاخان ۋە دوستمۇھەممەدخانغا بولغان ساداقىتىنى بىلدۇرۇش ئۈچۈن خانزادە كېپەك سۇلتانىنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇشنى ياقلايتتى. شۇڭا بۇ خەت ئۇلارغا تاسادە-پىي تۇيۇلغانىدى.

ـــ سەركەردە سېتىۋالدى بەگ، شاھانە مەكتۇپىنى ئۇنلۇك ئوقۇسۇنلار. باشقىلارمۇ خەۋەردار بولغاي.

سېتىۋالدى بەگ قەددىنى رۇسلاپ، شام يورۇقىدا خەتنى ئو-قۇشقا كىرىشتى:

«بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، بىزلەركىم بۇيۇك موغۇلستان سەلتەنەتىنىڭ يېگانە تەخت ساھىبى سۇلتان يۇنۇسخاندىن ئەۋلادى ئاھالىمىز بولمىش تۇرپان ۋىلايىتىنىڭ ئەمىرى ـــ شىر مەسەللىك، باھادىر سۈپەتلىك ياقۇپ بۇقابەككە ھەمدە ئۇنىڭ ساداقەتمەن ئەمىر ـ سەركەردىلىرىگە يېتىپ مەلۇم بولغاي.

بارلىق ھەمدۇ سانا جاھاننى يارالتقۇچى يېگانە قۇدرەت ئىگىسى ئاللاھقا خاستۇر. ئۇ ئاسمان ـ زېمىننى يارالتقۇچى ھەمدە بىزلەركىم ئاجىز بەندىلىرىگە رىزىق ئاتا قىلغۇچىدۇر. ھېچ نەرسە ئۇنىڭغا سىر ئەمەستۇر. ئول جانابى ئاللاھ چەكسىز مەرھەمەت ئاتا قىلىپ، ئاتا مىراس زېمىنىمىز بۇ. يۇك موغۇلستان سەلتەنەتىنى بىزگە تاپشۇردى ۋە بارلىق ئەغيارلىرىمىزنى ئادالەت قىلىچىمىزنىڭ سايىسىغا باش ئەگكۇزدى. شۇنداقلا بول تەسەررۇپتا زىيان ـ زەخمەت، ما ـ لىمانچىلىق، ئىسيان ـ تەپرىقە كەبى قىلمىشلارنىڭ يۈز بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئەل ـ يۇرتنى ئاسايىشلىققا، ئاۋام ـ رەئىيەتنى خاتىرجەملىككە ئېرىشتۇرۇشىمىزگە ئەمىر قىلدى. ھەرقاچان، ھەر زامان رەببىمىز) ئۇنىڭغا ھەمدۇسانالار بولسۇن(بىر قوۋمدىن بىر كىشىنى دىلخاھلاپ ئۇنىڭغا خان ـ سۇلتانلىق شاپائىتىنى تەسەددۇق قىلىدۇ ھەمدە سەلتەنەت تىزگىنىنى، دۇنيا مەئىشىتىنى ۋە رەئىيە تىنىڭ بەخت ـ سائادىتىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرىدۇ. پەرۋەردىگار ئول ھۆكۈمدارغا بۇزۇقچىلىقنى تۇگىتىش، مالىمانىنى تىنچىتىش، دەۋا ـ دەستۇرغا ئادىل ھۆكۈم چىقىرىش، ئادالەتكە ھامىي بولۇش، ئەلگە تىنچلىق، ئاسايىشلىق ئورنىتىشنى كۆڭلىگە سالىدۇ. مانا مەن ئول رەببىمىزنىڭ شاپائىتىگە ئېرىشكەن تەخت ساھىبىدۇرمەن.

نەق گەپكە كەلسەم، مۇناپىق ئەمىر ئابدۇسەمى بەگ

جانابى ھەقنىڭ پەرمانىغا خىلاپلىق قىلىپ، مېنىڭ سەلتە-
نەتىمگە ئىتائەت گەردىنىنى سۇنۇشتىن باش تارتىپ، گۆ-
دەك خانزادە كېپەك سۇلتانىنى دەستەك قىلىپ، تۇرپاندا
ئىسيان تۇغىنى لەپىلدىتىشكە كىرىشۋاتىدۇ. خانزادە تېخى
گۆدەك، جاھانىڭ، سەلتەنەتنىڭ ئىشلىرىنى بىلمەيدۇ. بۇ-
نىڭ ھەممىسى ئاشۇ ئابدۇسەمى بەگنىڭ قارا نىيىتىدۇر. ئۇ
خانزادە ئارقىلىق ساداقەتمەن ئەمىر ـ سەركەردىلەرنى، ئاد-
دىي لەشكەر، ئاۋامنى قۇتراتىپ سەلتەنەتىمگە پۇت ئاتماق-
چى ۋە تاجۇ تەختىنى ئۆزى ئوڭچە ئىگىلىۋالماقچى. ئەۋەتكەن
مەكتۇپلىرىدىن پاك دىل، ساداقەتمەن ئىكەنلىكلىرىنى
بىلدىم، ھەم ئول ئاسىيغا ئەگەشمەيدىغانلىقلىرىغا ئىشەن-
دىم. رەببىمنىڭ ئۆزىنىڭ شەكتىن خالىي كىتابىدا: ﴿ئالالاھ-
قا، پەيغەمبەرلەرگە ۋە ئۆزۈڭلاردىن بولغان ئىش باشقۇرغۇ-
چىلارغا ئىتائەت قىلىڭلار﴾ دېگەن. ئەلۋەتتە قۇرئان كەرىم-
دىكى بۇ سۆزنى ئۆزلەمۇ بىلىدىلا. شۇڭا شۇنى ئاگاھلاندۇ-
رىمەنكى، ئۆزلە ۋە ئۆزلىرىنىڭ ساداقەتمەن ئەمىر ـ سەر-
كەردىلىرى ھىدايەتنى ئىزدىسە، ھەقىقەتكە ئىنتىلسە ئول
ئاسىيلارغا، مۇناپىقلارغا ئەگەشمەي، بىزلەرگە ئەگەشكەي.

مەلۇمكى، مەرھۇم سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئادا-
لەتسىزلىكى، ئەل ـ رەئىيەتكە سالغان ھېسابسىز زۇلۇمى
بەدىلگە ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا پاسىق پېتى كەتتى. مەھ-
شەرگاھتا ھۆددىسىدىن چىقالمىغان ئادالەتسىز سەلتەنەتە-
دىن ھېساب بېرىدۇ. ھۆكۈمدار بولغۇچى ئادالەتنى ئىبادەت-
تىن ئۈستۈن قويۇشى، ئاۋام ـ رەئىيەتكە زۇلۇم قىلىشتىن
ھايا قىلىشى، ئەمىر ـ بەگلىرىنى ھىمايە قىلىشى، ئاسرە-
شى ۋە ئۇلارغا كۆيۈنۈشى، رىيازەت يەتكۈزمەسلىكى لازىم
ئىدى. شۇنداق قىلالمىغان ھۆكۈمدارنىڭ ھىممىتى تېگىشە-
لىك مېۋە بېرىدۇ. سەلتەنەتى ئەبەدىلئەبەد مۇستەھكەم بو-
لىدۇ ۋە روناق تېپىپ گۈللەيدۇ. ئەلكۈنمۇ ئۇنىڭغا قارغىش

ياغدۇرمايدۇ، تەشەككۇر ئېيتمىدۇ. مانا بۇ ئاللاھنىڭ ئىرادىسىدۇر.

لېكىن مۇناپىق ئابدۇسەمەد بەگ ئول پاسىق سۇلتاننىڭ خانزادىسىنى ھمايە قىلىپ تەڭرى ئىرادىسىگە قارشى چىقتى ھەمدە بالايىئاپەت ئوتتىنى تۇرپاندىكى ئۆزلە قاتارلىق ساداقەتمەن ئەمىر ــ بەگلەرگە، بىگۇناھ رەئىيەتكە تۇتاش-تۇرماقچى بولۇۋاتىدۇ. شۇبھىسىزكى، ئاللاھنىڭ جازاسى ئول ئاسىيلارغا لايىق، ئاللاھ ئۇلارنىڭ ئۆز ئىش باشقۇر-غۇچىلىرىغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتقان گۇناھلىرى ھېسابىغا، ئۇلارنى رەھمىتىگە مۇيەسسەر بولۇشتىن تەرك ئېتىدۇ. كېيىنكى، ناۋادا ئىسيان شەمشىرى قىنىدىن سۇغۇرۇلسا، ئادالەت شەمشىرى ئۇلارنىڭ پاسىق قېنى بىلەن يەر يۈزىنى بويايدۇ. بۇ پاسىق ئاسىيلار گۇناھ قىلمۇاتقان مەزگىلدە ساپ دىل كىشىلەرمۇ، بىگۇناھ رەئىيەتمۇ بۇ مالىمانىڭ قۇربانى بولۇپ كېتىشى مۇمكىن. چۈنكى، ئوت كەتسە ھۆل ــ قۇرۇق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى كۆيۈپ كېتىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شولكى، ھۆل ئوتۇن قۇرۇق ئوتۇنغا يېقىن تۇرۇپ قالغانلىقىدا.

مۇددىئا ــ كالامىرىمنى مۇشۇنچىلىك بىلدۇرەي. قانداق قىلىشنى ئۆزلىرى بىلۇرلا. ئايغاقچىلارنىڭ يەتكۈزگەن ئىشەنچلىك ئاخبارلىرىدىن قارىغاندا، موڭغۇللارنىڭ كاتتىسى ئاماسانچى تايشى دادىسى ئىسان تايشىنىڭ مەرھۇم جەنىتماكان خان ئاتام سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىغا بەرگەن قەسەم ــ ۋەدىسىنى بۇزۇپ، ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا تەئەررۇز قىلىشماسلىق ئەھدىنامىسىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئىلى دەريا ۋادىسىغا لەشكەر تارتىپ كىرىپتۇ. مۇناپىق ئابدۇسەمەد بەگ بولسا خانزادە كېيىك سۇلتان نامىدىن ئول باسقۇنچىلارغا يالۋاچ[1] ئەۋەتىپ ئىتتىپاق تۈ-

① يالۋاچ ــ ئەلچى.

زۇپ، بۇيۇك سەلتەنەتىمىزنى خاراب قىلىش كويىغا چۈشۈپتۇ. ئەسلىدە قىشنى تىنچ ـ ئامان ئۆتكۈزۈۋېتىپ ئاندىن لەشكەر تارتىشنى ئويلىغانىدىم. بىراق باسقۇنچىلار بەن مۇناپىقلارنىڭ بىرلىشىۋېلىشى سەۋەر قاچامنى تاشتۇردى. بەلكىم ئۆزلە ئۇشبۇ تەكلىپنى تاپشۇرۇۋالغاندا مەن ئادالەت شەمشىرىنى كۆتۈرگەن سەركەردە ـ لەشكەرلەر بەن لەن ئالىلىقاچان يولغا چىقىپ بولۇرمەن. ئالىلاھ نەسىپ قىلسا ئۆزلە ساداقەتمەن ئەمىرىم بىلەن دوستلۇق داستىخىنىدا جەم بولۇپ، ئەقىدە شەرىبىتىنى تېتىشنى بەكمۇ خالايمەن.

يارانقان قۇدرەت ئىگىسى ھەممىمىزنى مۇراد ـ مەقسىتىمىزگە يەتكۈزگەي. نامە تامام ۋەسسالام.

بۇيۇك سەلتەنەت پاسبانى سۇلتان يۇنۇسخاندىن دەپ بىلۇرلا.

ئامىن.»

خابگاھنىڭ ئىچىنى بىرپەس سۈكۈت قاپلىدى. ئەمىر ياقۇپ بۇقابەگ سورۇن ئەھلىگە بىرقۇر قارىۋالغاندىن كېيىن گەپنى قىرىپ قويۇپ سۆز باشلىدى:

ـــ ئۇشبۇ مەكتۇپنى سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ ئايغاقچىسى بۇرناكۇن پېشىندىن كېيىن قولۇمغا تەگكۈزگەنىدى. ئىككى كۈندىن بېرى قاتتىق ئويلاندىم. ئاخىرى ھەر بىرلىرىنىمۇ خەۋەردار قىلىپ بامەسلىھەت ئىش قىلايلى دەپ بۇگۈن بىتۈيۈق چاقىرتتىم. شاھانە مەكتۇپنىڭ مەزمۇنىدىن خەۋەر تېپىشتىلا. ئوردىدىكى ئەھۋال، ئەمىر ئابدۇسەمى بەگنىڭ پەيلى ھەممىلىرىگە مۇنۇ تاۋاقتىكى ئاشتەكلا ئايان. گەرچە سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرى شاھانە مەكتۇپىدا بىزگە ئۇنى قىل، بۇنى قىل دەپ پەرمان بەرمىگەن بولسىمۇ، نېمە قىلىشىمىز كېرەكلىكىدىن بېشارەت بېرىپتۇ. ئاقىلغا ئىشارە، نادانغا جۇۋالدۇرۇز دېگەن گەپ بار ئەـ

مەسمۇ.

ــ دەپ باقسىلا ئەمىر جانابلىرى، ئەمدى قانداق قىلساق بو-لۇر؟ ــ سورىدى سەركەردە سېتىۋالدى بەگ كۆزىنى مەكىتۇپتىن ئۈزمەي.

ــ ھەر بىرلىرىنىڭ مەسلىھەتىگە قارايمەن.

ئەمىرلەر يەنە بىرپەس جىمجىت كېتىشتى.

ــ كۆڭلۈمدىكىنى دېسەم، مېنىڭ قۇرۇق ئوتۇنىنىڭ يېنىدىكى ھۆل ئوتۇن بولغۇم يوق، ــ دېدى ياقۇپ بۇقابەگ.

ــ كەمىنىلىرىمۇ ھەم شۇ، ــ دېدى سېتىۋالدى بەگ، ــ ئابدۇسەمى بەگنىڭ نىيىتى - پەيلى ھەممىزگە ئايان ئىدى. بىراق ئۇنىڭ قالماق كاتتىسى ئاماسانچى تايشى بىلەن تىل بىرىكتۇرۇۋالغىنىدىن خەۋىرىمىز يوقكەن.

ــ ئۇنىڭ كۆڭلىدە يەنە قانداق شۇملۇقلىرى بار، بۇنىسىمۇ بىزگە قاراڭغۇ.

ــ خانزادە كېپەك سۇلتاننى ھمايە قىلىمىز دەپ قالماقلار بىلەن بىرلەشسەك ئەل ئىيورتىنىڭ لەنىتىگە قالىمىز.

ــ ساتقىن بولۇپ قالىمىز.

ــ سۇلتان يۇنۇسخانمۇ مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ ئۆز پۇشتى. تەخت - سەلتەنەتتە ئۇنىڭمۇ ھەققى - نېسىۋىسى بار. ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئەلگە ياتلارنى باشلاپ كەلسەك سەركەردىلىك شەۋكىتىمىزگە داغ چۈشۈرۈۋالىمىز.

ــ ئۇنىڭدىن سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا ئىتائەت گەردىنىمىزنى سۇنغىنىمىز مىڭ ئەۋزەل.

ياقۇپ بۇقابەگ ئەمىرلىرىنىڭ بىر نىيەتكە كەلگىنىنى كۆرۈپ خېلىلا خاتىرجەم بولدى.

ــ ئەگەر ھەممىمىزدە ئەينى شۇ مۇددىئا بولسا، سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ تۇرپانغا كېلىشىنى ساقلاپ تۇرماي، ئابدۇسەمى بەگنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلغاچ تۇرايلى، ــ دېدى ئۇ ئەسلىي مەقسىتىنى ئاشكارىلاپ، ــ ناۋادا ئابدۇسەمى بەگ سۇلتان

يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ شەپسىنى سېزىپ قالسا پەخەس بولۇپ قالىدۇ. ئول چاغدا قول سالمىقىمىز تەسكە چۈشىدۇ.

ــ بىزنىمۇ ئوتقا تەڭ سۆرەپ كىرىدۇ، ــ دېدى سەركەردە سېتىۋالدى بەگ، ــ قۇرۇق ئوتۇننىڭ يېنىدىكى ھۆل ئوتۇن بولمىز ــ دە، ھېچقايسىمىز ئامان قالمايمىز.

ــ ئىلگىرىكىلەر بۇگۈنكى ئىشنى ئەتىگە قويما دەپتەكەن، ــ دېدى ياقۇپ بۇقابەگ ھاياجىنىنى بېسىۋېلىپ، ــ ئابدۇسەمى بەگ نەچچە كۈندىن بېرى ھە دېسە ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرى ھۇرۇن، چېچەن ئەمەس دېگەن باھانىنى كۆرسىتىپ، ئۇلارنى ئالماشتۇرۇۋېتىش كويىغا چۈشۈۋاتىدۇ. سەل ــ پەللا بوشاڭلىق قىلسام، ئۆزىنىڭ لەشكەرلىرىنى ئوردىغا ئەكىرىمەكچى. ئەتە ــ ئۆگۈنگىچە بۇ مۇددىئاسىنى ئەملىگە ئاشۇرماي بولدى قىلمايدىغان دەك قىلىدۇ. ئەگەر شۇنداق بولۇپ قالسا بىزنىڭ ئىشىمىز تېخىمۇ تەسلىشىدۇ، بەلكىم ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرىنى ئالماشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن بىزنىمۇ ئامان قويماسلىقى مۇمكىن. شۇڭلاشقا بۇ ئىشنى ئەتىدىن قالدۇرماي جۆندەيلى. سەركەردە سېتىۋالدى بەگ ئەتە بامداتتىن يېنىپلا بارلىق لەشكەرلىرىمىزنى قورالاندۇرۇپ، كۈنگەي لەشكەرگاھتىكى ئابدۇسەمى بەگنىڭ لەشكەرلىرىنى ئىسكەنجىگە ئالسىلا. مەن ئوردا مۇھاپىزەت قوشۇنىنى باشلاپ ئەتىگەندە خانزادە بىلەن قوبۇلغا چىققان ئابدۇسەمى بەگنى بىر تەرەپ قىلاي. ئىشلار تېز، تەرتىپلىك، پۇختا بولسۇن. سەركەردە مەڭلىك نىياز، كامالىددىن مىڭ بېگى، مىرزا ئەسرا مىڭ بېگى سېتىۋالدى بەگگە ھەمدەمدە بولسۇنلا. قالغانلار مەن بىلەن بىللە ئوردىغا كىرسۇنلا، ئۆزلە، ــ دېدى ياقۇپ بۇقابەگ ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى ئالماس بەگگە قاراپ، ــ ئەتە ئەتىگەن ئەڭ ئىشەنچلىك ياساۋۇلدىن يۈزنى تاللاپ سارايىنىڭ ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرسۇنلا. كۈتۈلمىگەن ۋەقە يۈز بېرىپ قارشىلاشقۇچىلار چېقىپ قالسا، دەرھال ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە پەرمان بەرسۇنلا.

ــ باش ئۇستىگە! ــ دېيىشتى ئەمىرلەر پەرمانبەردارلىق

بىلدۇرۇپ.

ــ خانزادە كېپەك سۇلتاننى قانداق قىلىمىز؟ ــ سورىدى سەركەردىسى سېتىۋالدى بەگ.

ــ خانزادە كىچىك، قولىدىن ھېچ ئىش كەلمەيدۇ. ئەمما باشقىلارنىڭ خانزادىنى ئوردىدىن ئېلىپ چىقىپ كېتىشىدىن قاتتىق ئېھتىيات قىلايلى. ئۇنى يۇنۇسخان ئالىيلىرى ئۆزى بىر تەرەپ قىلغاي.

مەسلىھەتنى پىشۇرۇپ بولغان ئەمرلەر ئالدىراپ ـ تېنەپ تارقاشتى.

※ ※ ※

سەھەر.

ناشتىدىن كېيىن ئالدىراپ ـ تېنەپ ئوردىغا كەلگەن ئەمر ـ لەر بىر ـ بىرلەپ سارايغا جەم بولغانىدى. ھەرقاچان سارايغا بـ ـ رىنچى بولۇپ كېلىشكە ئادەتلەنگەن ئابدۇسەمى بەگ بۇگۈنمۇ كۈندىكى ئادىتى بويىچە سارايدا باشقا ئەمرلەرنىڭ كېلىشىنى سەۋرچانلىق بىلەن كۈتۈپ ئولتۇراتتى، تۇرقىدىن نېمىگىدۇر بـ ـ تاقەت بولغانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى. يېقىندىن بېرى خانزادە كـ ـ پەك سۇلتان تولا قەغەش قىلىپ ئورنىدىن تۇرغىلى ئۇنىمىغاچقا ھەمدە ئۇنى مەجبۇرلاپ ئاچىققان تەقدىردىمۇ ئۇيقۇسىنى ئاچالماي گاھى مۈگدەپ، گاھى يىغلاپ جاپا سالغاچقا، بۇنى ئاۋارىچىلىق دەپ بىلگەن ئابدۇسەمى بەگ مۇھىم قارارلارنى جاكارلىمىسا خانزادىنى قوبۇلغا چىقىشقا زورلىمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. دېمىسىمۇ ئەم ـ دىلا يەتتە ياشنىڭ قارىسىنى ئالاي دەپ قالغان خانزادە سەھەر تـۇ ـ رۇشقا ئادەتلىنىلمىگەنىدى. ئۇنى مىڭ بىر جاپادا ئويغىتىپ، ئالداپ ـ سىلاپ كىيىندۇرۇپ ئاچىقىپ تەختتە ئولتۇرغۇزغان تەقدىردىمۇ يىغلاپ سارايىنى بېشىغا كىيەتتى. لېكىن بۇگۈن ئابـ ـ دۇسەمى بەگ مەھرەملىرىگە خانزادىنى سارايغا ئاچىقىشنى بۇيرۇ ـ

غاندى. ئەمما خېلى ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، تېخىچىلا خانزادە-نىڭ قارىسى كۆرۈنمەيتتى. ئەمرلەر بولسا زېرىككىنىنى بىلدۈ-رۈشۈپ قەستەن ئەسنىشەتتى. گاھىلىرى پىچىرلىشىپ پاراڭلىشا-چۈشكەنىدى. شۇ تاپتا ئوردىغا كۈندىكىدىن سەھەر كەلگەن ياقۇپ بۇقابەگمۇ خانزادە كېپەك سۈلتاننىڭ سارايغا تېزرەك كىرىشىگە تەقەززا بولۇپ ئولتۇراتتى.

پايپاسلاپ كىرگەن مەھرەم ئابدۇسەمى بەگنىڭ ئالدىغا كېـ-لىپ قول باغلىدى:

ــ مەلۇم بولغاي، خان ئالىيلىرى يېغلاپ قەغەش قىلىپ كېيىم كېيگىلى ئۇنمايۋاتىدۇ. زورلاشقا پېتىنالمىدۇق.

ئابدۇسەمى بەگ قاپىقىنى تۇردى:

ــ خانىش ئايىمغا مەلۇم قىلمىدىڭلارمۇ؟

ــ ئۇنداق قىلماپتىمىز.

ــ مۇشۇنچىلىك ئىشنىمۇ مەن ئۆگىتىمەنمۇ؟ دەرھال خا-نىش ئايىمغا خەۋەر قىلىڭلار، خان ئالىيلىرىنى كىيىندۈرۈپ بىللە ئېلىپ كەلسۇن.

ئابدۇسەمى بەگنىڭ كاتىتا ھۆكۈمدارلاردەك بۇيرۇق چۈشۈ-رۈشى ياقۇپ بۇقابەگنىڭ چىشىنى قېرىشتۇرۇپ قويغانىدى.

ــ خانزادىنى بۇنچە قىينىماڭ نېمە قىلىمىز، ئەمىر جانابلە-رى؟ ــ دېدى ئۇ قەستەن ئابدۇسەمى بەگنىڭ زىتىغا تېگىپ، ــ ئوردىغا چىقسىمۇ ئۇخلاپ بېرىدۇ شۇ.

ــ نېمە دېدىلە جانابى ئەمىر؟ ــ ئاچچىقىنى چىقىرىدىغانغا باھانە تاپالماي تۇرغان ئابدۇسەمى بەگ بىردىنلا ھۇرپەيدى، ــ ئوردىدا خانزادە مەۋجۇت ئەمەس، خان ئالىيلىرى بار. تەپ تارتماي قىبلىگاھىمىزنى خانزادە دەۋاتلىيا؟ بايقاپ سۆزلىسىلە ــ ھە، بۇ دېگەن ئاسىيلىق.

ــ كېچىدىن سەگ[1] چۈشەپ قالمىغانلا جانابى ئەمىر. ئەتە-گەندە قارا مۇشۇك كۆرسەتمىسىلىمۇ بولۇر. كىمنىڭ ئاسىي،

① سەگ ــ ئىت.

كىمنىڭ ئاسىي ئەمەسلىكى ئۆزلەگە ئايان. ئۆزلىرىنى كىم چاغلاپ قالدىلا، بايا كىمگە ھۆكۈم چۈشۈرۈۋاتىدىلا؟ خان ئالىيلىرى بىلەن دۆلەت ئانىسى بولمىش خانىش ئايىمغا ئاشۇنداق ھۆكۈم چۈشۈرەمدىلا؟ ئۇنداقتا ئېيتسىلا، خان ئالىيلىرى نېمىگە ھېساب؟

ئابدۇسەمى بەگ غەزەپتىن بوغۇلۇپ قالدى. ئۇ بۇگۈن خانزادە كېپەك سۈلتاننى تەختتە ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، ئۇنىڭ نامىدا ئالدىن تەييارلاپ قويغان ئوردىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان نۆكەرلەرنى ئالماشتۇرۇۋېتىش ھەقىقىدىكى يارلىقنى جاكارلىماقچى، نەچچە ئايدىن بېرى ئۆزىگە ئېگىلمەي كەلگەن مۇنۇ تۇرپان ئەمىرى ياقۇپ بۇقابەگنىڭ تەسىرىنى ئوردىدىن تازىلىماقچى بولغانىدى. ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنى ياقۇپ بۇقابەگنىڭ قولىدا بولغاچقا ئۇنىڭدىن ئېھتىيات قىلىپ، يول قويۇپ كەلگەنىدى. ئۇ ئوردىنى تولۇق قولىغا ئېلىش، ياقۇپ بۇقابەگنىڭ ھوقۇق ـ ئىمتىيازىنى ئاجىزلىتىش ئۈچۈن بۇگۈن زور تەييارلىق بىلەن قەتئىي قارارغا كەلگەنىدى. قېرىشقاندەك خانزادە كېپەك سۈلتاننىڭ قەغىش قىلىپ ئوردىغا چىققىلى ئۇنماسلىقى ئۇنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويغانىدى.

«راست، خانزادە ئوردىغا چىققان تەقدىردىمۇ بىر بولسا مۇگدەپ ئولتۇرۇپ بېرىدۇ، بىر بولسا يىغلاپ قەغىش قىلىدۇ. ئۇندىن باشقا يەتتە ياشلىق بالىنىڭ قولىدىن نېمە ئىش كېلەتتى، ئۇنىڭدىن كۆرە ئۇنى ساقلاپ ئولتۇرغىچە يارلىقنى جاكارلاۋەرمەيمەنمۇ؟ قولۇمدا خان يارلىقى بولغاندىكىن مۇنۇ ئەبگا ئەمىر ياقۇپ بۇقا بەگ نېمە قىلالايتتى؟ يارلىققا قارشى چىقىشقا پېتىنسا بايامقى سۆزلىرى بىلەن قوشۇپ، خاننى كۆزگە ئىلماسلىق جىنايىتى بىلەن زىندانغا سالمامدىمەن؟ ئول چاغدا يولۇمدا تۇغرا تۇرۇۋالغان خەتەرلىك تۇسالغۇنى بىراقلا يوق قىلىمەن. باشقىلارمۇ غىڭ قىلالمايدۇ...»

ـــ ئاغزىمغا كەلدى دەپ ئوردىدا پىتنە تېرىمسىلا، ـــ دېدى ئابدۇسەمى بەگ تەئەددى قىلىپ، ـــ جانابى كېپەك سۈلتان ئالىيـ

لىرى سەلتەنەتنىڭ يېگانە پاسىبانى، شەرئى سۇلتانىمىزدۇر. بىز پەقەت مۆھتەرەم دۆلەت ئانىسى بولمىش شاھسانىيە ئالىيلىرىنىڭ ھاۋالىسىگە بىنائەن ئوردا ئىشلىرىغا قارانچۇق بولۇۋاتىمىز. شۇ- ڭا خان ئالىيلىرىنى ئوردىغا تەكلىپ قىلدۇق. ئۆزلە بۇنى قانداق- تۇر خان ئالىيلىرىغا ھۆكۈم چۈشۈردى دەپ قۇتراتقۇلۇق قىلىۋا- تىدىلا.

ــ خوش، ئۇنداقتا خان ئالىيلىرىنىڭ تېخى بىر گۈدەك ئىكەنلىكىنى، سەلتەنەت ئىشلىرىنى بىلىپ كەتكۈچىلىكى يوقلۇ- قىنى بىلىپ تۇرۇپ، نېمىشقا ھە دېسىلا ئوردىغا چىقىشقا زورلاپ قىينايدىلا؟ خان ئالىيلىرىنى مەجبۇرلاپ سارايغا چاقىرتقۇدەك قانداق زۆرۈرىيەت بار ئىدى جانابى ئەمىر؟

ئابدۇسەمى بەگ بىرنەچچە دەقىقە ئويلىنىۋېلىپ ئېغىز ئاچ- تى:

ــ قولىمىزدا خان ئالىيلىرىنىڭ مۆھۈرى بېسىلغان يارلىق بار. تۇنۇگۈن خانىش ئالىيلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئول يار- لىقنى خان ئالىيلىرىنى دەرقەمتە قىلىپ جاكارلاشنى لايىق تاپقا- نىدۇق. خەيرىيەت، خان ئالىيلىرى ئوردىغا چىقىشنى خالىمىغان بولسا، يارلىقنى جاكارلاۋېرەيلى ئەمىسە.

ئابدۇسەمى بەگنىڭ گېپىنى تۇگىشى ھامان پەرمانچى بەگ ئە- مىرلەرگە قاراپ ۋارقىرىدى:

ــ پەرمانى ئالىي.

ئەمىرلەر گۈرۈلدەپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ پەرمان ئاڭلاش ئۈچۈن قەددىنى رۇسلاشتى.

پەرمانچى بەگ نەقىشلىق كۆن قاپتىن خان يارلىقىنى ئېلىپ ئوقۇشقا باشلىدى:

«بۇيۇك ھۆكۈمدارىمىز كېپەك سۇلتان ئالىيلىرىدىن يارلىق:

شۇنى جاكارلايمەنكى، ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنى-

نىڭ بارلىق سەركەردە ـ نۆكەرلىرى ئوردا ياساۋۇللىرىغا خاس جاسارىتىنى يوقىتىپ، ھە دېسىلا چېچىلاڭغۇلۇق، يالـ قاۋلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، شۇنداقلا يېشىنىڭ چوڭىيىپ قالغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇلارنى لەشكىرىي دىۋانغا قايـ تۇرۇپ، ئورنىغا ماھارىتى يۇقىرى، ياش، چەبدەس يىگىتـ لەردىن تاللاپ قايتىدىن ئوردا ياساۋۇللىرى تەشكىللەنسۇن. بول ئىشقا ئەمىرۇل ئۆمەرا مىرزا ئابدۇسەمى بەگ باش بولـ سۇن. ئۇشبۇ يارلىق جاكارلانغان ھامان دەرھال ئىجرا قىـ لىنسۇن.

يارلىق تامام.»

ئەمىرلەر ئەجەبلەنگەن ھالدا بىر ـ بىرىگە قاراشتى.

ئابدۇسەمى بەگ پەرمانچى بەگنىڭ قولىدىن يارلىقنى ئالـ دىراپ ـ تېنەپ ئالدى ـ دە، تاۋاپ قىلىپ قويىنىغا سالدى.

ـــ ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىدىكى ياساۋۇللارنىڭ ئوتـ تۇرىچە يېشى ئوتتۇزدىن ئاشمايدۇ، بۇ ھەممەيلەنگە ئايان. ئۇلارنى قانداقمۇ ياشىنىپ قالدى دېگىلى بولسۇن؟ ـــ دېدى ياقۇپ بۇقاـ بەگ يارلىققا نارازلىقىنى بىلدۈرۈپ.

ـــ خان يارلىقىغا سەركەشلىك قىلماقچىمۇ ئۆزلە جانابى ئەمىر؟ ـــ دېدى ئابدۇسەمى بەگ تەئەددى بىلەن قاپىقىنى تۇرۇپ.

ـــ يوقسۇ، ـــ دېدى ياقۇپ بۇقابەگ ئۆزىنى تەمكىن تـۇـ تۇپ، ـــ كەمىنىلىرى بارلىق ئوردا ئەركانلىرى بىلىدىغان ئەھۋالنى دېدىم.

ـــ ئۆزلە پەقەت ئۇلارنىڭ يېشىنىلا بىلىدىلا، ماھارىتىنى بىلمەيدىلا. ئىنسابسىز يۇنۇسبەگ مەرھۇم خان ئالىيلىرىنىڭ قازا قىلغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، مۇناپىق مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بـدـ لەن تىل بىرىكتۇرۇۋېلىپ بۇيۇك تەخت ـ سەلتەنەتنى تارتىۋالـ ماقچى بولۇۋاتىدۇ. مۇشۇنداق پەيتتە ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇـ نىنى تەرتىپكە سېلىش، سەرخىللاشتۇرۇش بەكمۇ زۆرۈر. بۇمـۇ

خان ئالىيلىرى ۋە سەلتەنەت ئۇچۇندۇر.

ـــ ئۇنداقتا جانابلىرىنىڭ ئىلى ۋادىسىغا باستۇرۇپ كىرگەن قالماقلارنىڭ كاتتىسى ئاماسانچى تايشىغا خۇپيانە مەكتۇپ ئەۋەتسەڭ، ئۇنى تۇرپانغا كېلىشكە ئۇندەشلىرىمۇ بۇيۇك سەلتەنەت ئۇچۇن ئىكەن ـ دە؟!

ئابدۇسەمى بەگ ئاماسانچى تايشى بىلەن قىلغان ئالاقىسىنى بەكمۇ مەخپىي تۇتقانىدى. بۇ مەخپىيەتلىكنى ياقۇپ بۇقابەگنىڭ بىلىپ قالغانلىقىدىن ھەمدە ئەمىرلەرنىڭ ئالدىدا ئاشكارىلىۋەتكەنلىكىدىن قاتتىق ھودۇقۇپ كەتتى.

ـــ نېمە دېمەكچى بولغانلىقلىرىنى چۈشەنمىدىم، ـــ دېدى ئۇ خۇپسەنلىك بىلەن.

ـــ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىم ئۆزلەگە ئايان. ھە دېسە رېيا-كارلىق، ئاسىيلىقتىن سۆز ئاچىدىلا. بىلىپ قويسىلا، ئەل ـ يۇرتقا ياتلارنى باشلاپ كېلىشنى ساتقىنلىق دەيمىز. بۇ دېگەن كەچۈرگۈسىز گۇناھ.

ـــ تىلىڭنى تارت مۇرتەدا! ـــ ئابدۇسەمى بەگ بىردىنلا بۆرە جۇۋۇسىنى تەتۇر كىيىدى، ـــ بۇنداق دېيىشكە نېمە ئاساسىڭ بار؟ سېنىڭ كېپەك سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ تۇرپان تەختگاھىدا ئولتۇرۇشىغا نارازى ئىكەنلىكىنى، نائىنساب يۇنۇسبەگ بىلەن خۇپيانە ئالاقە قىلىپ ئۇنى تۇرپانغا لەشكەر تارتىپ كېلىشكە ئۇندەۋاتقانلىقىڭنى كىم بىلمەيدۇ؟

ـــ دۇرۇس، يۇنۇسخان ئالىيلىرى بىلەن خەت ـ ئالاقە قىلىشتىم. بۇنىڭ نېمىسى يامان؟ يۇنۇسخان ئالىيلىرى كىم؟ ئول ئاماسانچى تايشى كىم؟ مەن ھەرگىزمۇ ياتلارنىڭ تاپىنىنى يالاشقا نىيەت قىلمىدىم. يۇنۇسخان ئالىيلىرى دېگەن بۇيۇك خاقانىمىز سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ خانزادىسى، تەخت ـ سەلتەنەتنىڭ ھەقىقىي مىراسخورى. ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىش زىنھار ساقىنلىق، ئاسىيلىق ھېسابلانمايدۇ. ئەمما قالماق خانلىرىغا بېقىنىش سېپى ئۆزىدىن مۇناپىقلىقتۇر.

غەزەپتىن چىرايى قارىداپ كەتكەن ئابدۇسەمى بەگ زىيادە تا-قەت قىلىپ تۇرالمىدى. ئۇ سارايىنىڭ ئىشىكىگە قاراپ بار ئاۋازى بىلەن توۋلىدى:

ــ قايسىكىلار بار؟ مىر غەزەپ!

شۇ ھامان سارايغا جاللاتنىڭ ئورنىدا ئون نەپەر تولۇق قوراللانغان ئوردا ياساۋۇلى كىرىپ كەلدى. كۆزىگە قان تولغان ئابدۇسەمى بەگ ياساۋۇللارنى پەرق ئەتمەيلا بۇيرۇق قىلدى:

ــ كېلىكىلار، مۇنۇ ئاسىي مۇناپىقنى تۇتۇپ زىندانغا سېلىكىلار! ئەمىر ياقۇپ بۇقابەگ قاقاھلاپ كۈلۈۋەتتى.

ــ كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ كىمگە پەرمان بېرىۋاتقانلىقىلىرىنى بايقىسىلا جانابى ئابدۇسەمى بەگ.

ئابدۇسەمى بەگ ياساۋۇللارنى كۆرۈپ چۆچۈپ كەتتى، ۋۇجۇدىنى قورقۇنچ، ۋەھىمە چۈلغىۋالدى، پۈت ـ قوللىرى جالاقلاپ تىترىدى، كۆزىگە قاراڭغۇلۇق تىقىلدى.

ــ ئول ئاسىي بەگنى تۇتۇڭلار! ــ دېدى ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى ئالماس بەگ.

ياساۋۇللار ئېتىلىپ كېلىپ ئابدۇسەمى بەگنىڭ قوللىرىنى قايرىپ پاتكىنى باستى.

ــ ئاچقىپ كاللىسىنى ئېلىكىلار! ــ دېدى ياقۇپ بۇقابەگ.

ياساۋۇللار ئابدۇسەمى بەگنى دارقىرىتىپ سۆرەپ ماڭدى.

ئەمىرلەرنىڭ ئارىسىدىكى ئابدۇسەمى بەگ تەرەپدارلىرى شۇنداقلا قىمىرلىشىغا ئالماس بەگ قىلىچىنى قىنىدىن شارتتىدە چىقىرىپ ۋارقىرىدى:

ــ كىمكى ياقۇپ بۇقابەگ جانابلىرىنىڭ پەرمانىغا قارشى چىقىدىكەن، مۇناپىق ئابدۇسەمى بەگكە ئوخشاش زەبۇن بولغۇسى. بەدكىردان[1]لارنىڭ بارار جايى جەھەننەم.

ۋۇجۇدىنى ۋەھىمە باسقان ئەمىرلەرنىڭ سۆرىتى تامغا تارتىلىپ قالغانىدى. ھېچكىم لام ـ جىم دېيەلمىدى.

① بەدكىردان ــ يامان ئىش قىلغۇچى.

ـــ ھەممىمىز بۇيۇك سەلتەنەتنىڭ ساداقەتمەن نۆكەرلىرى. دىنىدۇرمىز، ـــ دېدى ياقۇپ بۇقابەگ بېشىنى تۆۋەن سېلىپ تۇر. غان ئەمىرلەرگە قاراپ، ـــ ھەممىلىرىگە مەلۇم، رىياكار ئەمىر ئابدۇسەمى بەگ يالغاندىن ساداقەت بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، گۆدەك خانزادىنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇش باھانىسى بىلەن تەپرىقە چىلىك پەيدا قىلدى. بۇنى ئاز دەپ خانزادىنىڭ ھامىيسى بولۇۋېلىپ قالايمىقان پەرمان، يارلىق جاكارلىدى. نە يۇقىرى مەنسەپتەكى، نە تۆۋەن مەنسەپتىكى ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ مەرتىۋىسىگە رىئايە قىلمىدى. ھەتتا باسقۇنچى قالماقلار بىلەن خۇپىيانە تىل بىرىكتۈرۈپ تەسەررۇپىمىزغا ياتلارنى باشلاپ كېلىشكە، ئۇلارنىڭ ھامىيلىقىغا ئېرىشىپ تەخت ـ سەلتەنەتنى ئوڭچە چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىشقا ئۇرۇندى. بۇنداق رىياكارلىققا چىداپ تۇرالمىغانلىقىم ئۈچۈن ئاخىرى مۇشۇنداق تەدبىر قوللاندىم. ھازىر تاجۇ تەخت سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا قارار تاپتى. يۇنۇسخان ئالىيلىرى. مۇ مەرھۇم سۇلتان ئۈۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ ئۆز پۇشتى. تاجۇ تەختنىڭ ھەقىقىي مىراسخورى. سارايدىكى پېشقەدەم ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى بۇ ئەھۋاللارنى ئوبدان بىلىدۇ. ئۆز ۋاقتىدا مەرھۇم ئەمىر سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرى قارشى چىقمىغان بولسا، تەختتە ئولتۇرۇش يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا ئاللىقاچان نېسىپ بولاتتى، تەقدىرنىڭ يازمىشى شۇنداقكەن. مانا تەخت ـ سەلتەنەت يەنە ئۆز ئىگىسىنى تاپتى، ـــ ياقۇپ بۇقابەگ قوينىدىن يۇنۇسخانىڭ ئەۋەتكەن مەخپىي خېتىنى ئېلىپ پۇلاڭلاتتى، ـــ مانا قولىمىزدا سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ مەخپىي يارلىقى بار. بىر گۆدەك خانزادىنى دەپ خان ئالىيلىرى بىلەن قارشىلاشساق، ئېنىقكى تۇرپان شەھىرى قانغا بويىلىدۇ. ناھەق قان تۆكۈلۈپ، بىگۇناھ ئاۋامنىڭ مال ـ مۈلكى، ھاياتى تەھرۇزگە ئۇچرايدۇ. كىمكى نارازى بولىدىكەن، خان يارلىقىغا سەركەشلىك قىلغۇچىلار قاتارىدا ياساققا تارتىلىدۇ.

سۆكۈتكە چۆمگەن ئەمىرلەر زۇۋانغا كەلدى:

ــ ئەمىر جانابلىرىنىڭ ھۆكۈمىگە بويسۇنمىمىز. يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى شەرئى سۇلتانىمىز دەپ بىلىمىز.

شۇ ئەسنادا سارايغا كامالىددىن مىڭ بېگى بىلەن مىرزا ئەسرا مىڭ بېگى ئالدىراش كىرىپ كەلدى.

ــ ئەمىر جانابلىرىغا مەلۇم بولغاي.

ــ خوش، ــ دېدى ياقۇپ بۇقابەگ ئۇلارنىڭ ئۆمسۈلە چىرا-يىغا قاراپ، ــ كۈنگەي لەشكەرگاھنىڭ ئەھۋالى قانداقراق؟

ــ كۈنگەي لەشكەرگاھنى پۈتۈنلەي ئىلكىمىزگە ئالدۇق، ــ جاۋاب بەردى كامالىددىن مىڭ بېگى، ــ سەركەردە مەڭلىك نىياز ئۇ يەردىكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىۋاتىدۇ، بىراق...

ئۇ ئۆزلە سۆزلىسىلە، دېگەننى قىلىپ مىرزا ئەسرا مىڭ بېگىنى نوقۇدى.

ــ سەركەردە سېتىۋالدى بەگ خانزادە كېپەك سۇلتانىنىڭ كاللىسىنى كېسىۋېلىپ نۆكەرلىرى بىلەن بىللە شەھەردىن چىقىپ كەتتى، ــ دېدى مىرزا ئەسرا مىڭ بېگى ھودۇققان ھالدا.

ــ نېمە؟ خانزادىنىڭ كاللىسىنى كەستى؟

ياقۇپ بۇقابەگ چۆچۈگەن ھالدا ئىككى سەركەردىسىگە قارىدى.

ــ يا خۇدا، ئۆزۈڭ بار، ــ دېدى باشقا ئەمىرلەر ياقىسىنى تۇتۇپ.

ــ بۇ قانداق ئىش، ئېنىق سۆزلىسۇنلار!

ــ پەرمانلىرىغا بىنائەن كۈنگەي لەشكەرگاھنى ئىلكىمىزگە ئېلىپ، لەشكەرلەرنى قورالسىزلاندۇرغاندىن كېيىن سەركەردە مەڭلىك نىيازنى قالدۇرۇپ قويۇپ، سېتىۋالدى بەگ بىلەن ئەمىر جانابلىرىغا خەۋەر يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئوردىغا كىرگەنىدۇق. شۇل ئەسنادا سارايغا قاراپ ماڭغان خانزادە بىلەن مەھرەملىرىگە دوقۇرۇشۇپ قالدۇق. سەركەردە سېتىۋالدى بەگ: «بۇ سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا تۆھپە كۆرسەتمىدىغان بەلەن پۈرسەت. خانزادىنى ئۆلتۈرسەك خان ئالىيلىرى چوقۇم خۇش بولىدۇ» دېگىنىچە بېرىپ

خانزادىنىڭ كاللىسىنى ئالدى. ئاندىن بىزنى بىرلىكتە ئەجىر ـ تۆھپە مەلۇم قىلىشقا دەۋەت قىلدى. لېكىن بىز قوشۇلمىدۇق. شۇنىڭ بىلەن ئۇ نۆكەرلىرىنى ئېلىپ شەھەردىن چىقىپ كەتتى.

ـــ بىز مەجبۇرىيەتلىرىمىزنى تولۇق ئادا قىلالمايلا گۇناھكار بولدۇق، ـــ دېدى ياقۇپ بۇقابەگ ئېچىنغان ھالدا، ـــ سېتىۋالدى بەگ شۆھرەتپەرەس ئادەم ئىدى. ئۇ سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا ئۆزىنىڭ تۆھپىسىنى كاتتا كۆرسىتىشكە ئالدىراپ قولىنى ئارە ـ سىدە خانزادىنىڭ قېنى بىلەن بويىپتۇ.

ـــ ئەمىر جانابلىرى پەرمان بەرگەيلا. سېتىۋالدى بەگنى ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ تۇتۇپ كېلەيلى، ـــ دېدى غەزەپلەنگەن ئالماس بەگ.

ـــ ھاجەتسىز، ـــ دېدى ياقۇپ بۇقابەگ ھەسرەتلىك تى ـ نىپ، ـــ سېتىۋالدى بەگ بىزدىن ئەجىر ـ تۆھپە تالىشىپ نام ـ ئاتاق تەمەسىدە سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ ئالدىغا كەتتى. ھەركىم ئۆز قىلمىشىنىڭ مۇكاپاتىنى ئالىدۇ، ياراتقان قۇدرەت ئىگىسىنىڭ ئادالىتى ھېچكىمنى ھېسابىنىڭ سىرتىدا قالدۇرمايدۇ، ـــ ياقۇپ بۇقابەگ قەددىنى رۇسلاپ ئەمىرلەرگە يۈزلەندى، ـــ خانزادىنىڭ ئۆلۈمى ھازىرچە ئاۋامدىن سىر تۇتۇلغاي. سۇلتان يۇ ـ نۇسخان ئالىيلىرى بىرنەچچە كۈن ئىچىدە يېتىپ كېلىدۇ، ئۇ ـ نىڭغىچە ئاۋامنىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلىپ، خان ئالىيلىرىنىڭ ئىستىقبالىغا چىقىش ھازىرلىقىنى كۆرەيلى. كىمكى ئاۋام ئارد ـ سىدا پىتنە ـ پاسات تارقىتىپ تەپرىقىچىلىك پەيدا قىلسا، يۈز ـ خاتىر قىلمايدۇ، بەلكىم ۋابالى جەددى ـ جەمەتىگىچە بولىدۇ. مىرشاپ، پاششاپ، پايلاقچىلار شەھەردە كېچە ـ كۈندۈز چارلاش ئېلىپ بارغاي. خوش، ھەممىلىرى ئۆز خىزمەتلىرىگە بېرىشقايلا.

ئەمىر ـ بەگلەر ياقۇپ بۇقابەگكە سالام بېرىۋېتىپ سارايدىن چىقىپ كېتىشتى.

ياقۇپ بۇقابەگ ئالماس بەگ، مىرزا كامالىددىن، مىرزا ئەسرا قاتارلىق سەركەردىلىرىگە كۈنگەي لەشكەرگاھتىكى ئابدۇسەمى

بەگنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ لەشكەرلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ قايتىدىن تەشكىللەش خۇسۇسىدا يولىيورۇق بەرگەندىن كېيىن، بولۇنغان ئەھۋالدىن سۇلتان يۇنۇسخانىنى خەۋەرلەندۈرۈش ئۈچۈن خەت يېزىشقا تۇتۇندى.

※ ※ ※

ئەسلىدە سۇلتان يۇنۇسخانىنىڭ قىشنى ئاقسۇدا ئۆتكۈزگۈسى بار ئىدى. تېرىلغۇ يەرلىرى، ئىشچان دېھقانلىرى، مول يايلاق ـ چارۋىچىلىرى بار، سۈيى ئەلۋەك، ھاۋاسى يېقىشلىق ئاقسۇغا يۇ ـ نۇسخانىنىڭ خىلىلا كۆڭلى چۈشۈپ قالغانىدى. بىراق يەتتەكەنت، تۇركىستاندىن ئۇنىڭغا ئەگىشىپ كەلگەن ئەمىر ـ سەركەردىلەر چوڭ ئۇمىد ـ تەمە بىلەن قىلغان قەشقەر، ئاقسۇ يۇرۇشىدىن كۆتكىنىدەك نەپكە ئېرىشەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ھە دېسىلا «لەشـ كەرلەرنىڭ تەمىناتى يېتىشمىدى» دېگەننى باھانە قىلىپ يۇنۇس ـ خاننىڭ بېشىنى ئاغرىتىشقا باشلىدى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئاللىقاچان خەزىنىنى قۇرۇقداپ قويغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تە ـ لىپىنى قاندۇرۇش ئىمكانىيىتى بولمىدى. يېڭىلا تەختتە ئولتۇر ـ غانلىقى ئۈچۈن، سۇلتان يۇنۇسخانىنىڭ ئەل ـ يۇرتقا سېلىق سې ـ لىپ خىراجەت جۇغلاشقا يۇزى چىدىمىدى. ھەرقايسى ۋىلايەت، ئايماقلاردىن ئەۋەتكەن باج ـ سېلىقلار كۈندىلىك خىراجەت، چې ـ قىملارغا ئاران يېتەتتى. ئەمىر ـ سەركەردىلىرىنىڭ تەلىپىنى قاندۇرمىسا، ئۇلار ئۆز لەشكەرلىرىنى ئېلىپ تۇركىستانغا كېتە ـ شى ياكى ئەل ـ يۇرتىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشى مۇمكىن ئىدى. مۇشۇنداق باش قېتىنچىلىقتا تۇرغاندا موڭغۇل سەركەردىسى ئا ـ ماسانچى تايشىنىڭ ئىلى ۋادىسىغا لەشكەر تارتىپ كىرگەنلىك خەۋىرى يۇنۇسخانىنى تېخىمۇ تەمتىرەتتى. ئابدۇسەمى بەگنىڭ ئا ـ ماسانچى تايشى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋالغانلىقى ھەققىدىكى مە ـ لۇمات بولسا ئۇنى تېخىمۇ ئالدىراتتى. بۇنى دېمىگەندىمۇ خانزادە

كىپەك سۇلتاننىڭ تۇرپاندا خانلىق جاكارلىشى ئۇنىڭ كۆڭۈل ئارامىنى بۇزۇپ تۇراتتى. پەقەت لەشكىرىي يۇرۇشلا ئاقسۇدا تۇ- رۇشنى خالىماي تۇرغان ئەمىر ـ سەركەردىلەرنى يەنە قايتىدىن تۇتۇپ تۇرالايتتى. ئىلاجسىز قالغان يۇنۇسخان كۇز پەسلىنىڭ ئاخىرلىشىپ قالغىنىغا قارىماي، ئاقسۇدا مۇھەممەد ھەيدەر مىر- زىنى قالدۇرۇپ تۇرپان، ئىلى ۋادىسىغا لەشكىرىي يۇرۇشنى باش- لىغانىدى.

يول بويىدىكى چوڭ ـ كىچىك ئەمىر ـ بەگلەر، تۆرىلەر چېدىر ـ بارگاھلارنى تىكىپ، ئوت قالاپ ئىسسىتىپ، يۇزلىگەن داشلاردا گۆش پىشۇرۇپ، پولۇ دۇملەپ، نان ـ توقاچلارنى تەييارلاپ يۇنۇسخانىڭ ئىستىقبالىغا چىقتى، يۇزلىگەن تۆگە، قېچىرلارغا ئارتىلغان ئاشلىق، ھارۋىلارغا بېسىلغان يەم ـ خەشەكلەرنى يول- لۇق تۇتتى. ئۇ ئەنە ئاشۇنداق يول يۇرۇپ توقسۇنغا كەلگەندە سەر- كەردە سېتىۋالدى بەگ بىلەن ئۇچراشتى. ئۇنى تۇرپان ئەمىرى يا- قۇپ بۇقابەگنىڭ ئالدىمغا ئەۋەتكەن ئەلچىسى دەپ چۈشەنگەن يۇ- نۇسخان سېتىۋالدى بەگكە ئالاھىدە ئىززەت كۆرسىتىپ شاھانە چېدىرىدا قوبۇل قىلدى.

قىسقىلا سالام ـ سەھەتتىن كېيىن ئۆزىنى بىر قۇر تونۇش- تۇرۇپ ئۆتكەن سېتىۋالدى بەگ تۇرپاندا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى راسا كۆپتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ تۆھپىسىنى گەۋدىلەندۇرۇپ سۆزلەپ بەردى.

ـــ ئانھەزرىتىمنىڭ شاھانە مەكتۇپى ياقۇپ بۇقابەگ جانابـ لىرىنى ئارىسالدى قىلىپ قويغانىدى. كەمىنە نۆكەرلىرى ئىل- كىمدىكى ساداقەتمەن لەشكەرلىرىم بىلەن ئاگاھ مۇناپىق ئابدۇ- سەمى بەگنىڭ كۇنگەي لەشكەرگاھىدىكى سەركەردە ـ لەشكەرلە- رىگە ھۇجۇم قىلىپ ھەممىسىنى بويسۇندۇردۇم. ئاندىن قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئۇرۇنغان ئابدۇسەمى بەگنىڭ كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىلدىم. ھالىغا باقماي ئۆزىنى بۇيۇك سەلتەنەتنىڭ تەخت ساھىبى دەۋالغان خانزادە كىپەك سۇلتان شىلتىڭ ئېتىۋىدى، ئۇ-

نىڭمۇ كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىلدىم. ياقۇپ بۇقابەگ ئىلاجسىز كەمىنىلىرىگە ھەمدەمدە بولۇشقا مەجبۇر بولدى...

ــ خانزادە كېپەك سۇلتاننىڭمۇ كاللىسىنى ئالدىلمۇ؟ ــ سوردى يۇنۇسخان ھە دەپ ئۆزىنى ماختاشقا باشلىغان سېتىۋالدى بەگنىڭ گېپىنىڭ شېخىغا ئۇرۇپ.

ــ شۇنداق قىلىگاھىم.

سېتىۋالدى بەگ يۇنۇسخانغا ناھايىتىمۇ ئېسىل بىر سوۋغاتىنى كۆرسەتمەكچى بولغاندەك، كەمىرىگە ئېسىۋالغان خالتىنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ كۆرسەتتى.

ــ مانا بۇ خانزادە كېپەك سۇلتاننىڭ كاللىسى.

سۇلتان يۇنۇسخان خانزادىنىڭ بېشىغا شۇنداقلا قاراپ كۆزىنى يۇمۇۋالدى. خانزادىنىڭ بېشى قانغا بويالغان بولۇپ، سەبىي كۆزلىرى چانىقىدىن چىقىپ كەتكۈدەك پولتىيىپ قالغانىدى. يۇنۇسخاننىڭ يۈرىكى پېچاق تىققاندەك ئېچىشتى، كۆز ئالدىغا ئىككىنچى خانىشى شاھ بېگىمدىن تۇغۇلغان ئىككى ئوغلى ــ خانزادە مەھمۇد سۇلتان بىلەن خانزادە ئەھمەد سۇلتان كەلدى.

«ئىنسان قېلىپىدىن چىققان جاللات! ئاغزىدىن ئوغۇز سۆتى كەتمىگەن بىگۇناھ گۆدەكنىڭ كاللىسىنى كېسىشكە قانداقمۇ قولۇڭ بارغاندۇ؟! ئاھ، ياراتقان تەڭرىم، بۇ قاتىللىقنىڭ ژاۋالىنى ھەرگىزمۇ مەندىن كۆرمىگەيسەن. خانزادىنىڭ كاللىسىنى ئالغۇدەك نېمە گۇناھى بار ئىدى ــ ھە؟ ئۇ ھېچنېمىنى بىلمەيتتىغۇ؟ تېخى ئاغزىدىن ئوغۇز سۆتى پۇراپ تۇرسا...»

كۆرسەتكەن كاتتا ئەجىر ــ تۆھپىسى ئۈچۈن سۇلتان يۇنۇسخاندىن كاتتا ئىنئام، يۇقىرى مەرتىۋە تەمە قىلغان سېتىۋالدى بەگ بەخىرامان ھالدا ھە دەپ ئۆزىنى داكىلايتتى.

ــ ئابدۇسەمى بەگ خانزادىنى ئېلىپ تۇرپانغا كەلگەن ۋاقىتتا ئۇنى شەھەرگە كىرگۈزمەيلى دېسەم، ئەمىر ياقۇپ بۇقا بەگ: «ئۇنداق قىلساق ساداقەتسىزلىك قىلغان بولىمىز. بۇمۇ خان ئالىيلىرىنىڭ پۇشتى. سۇلتان دوستمۇھەمەدخان ئالىيلىرى

قازا قىلغاندىن كېيىن تاجۇ تەخت خانزادىگە تېگىل بولۇشى كېرەك ئىدى» دەپ ئۇنى شەھەرگە كىرگۈزدى، ھەتتا ئابدۇسەمى بەگنىڭ گېپىگە كىرىپ خانزادىنى ئاق كىگىزدە ئولتۇرغۇزدى. نەسىھەتمگە پەقەتلا قۇلاق سالمىدى. قىبلىگاھىمىز بىلەن ئۆزۈم شەخسەن ئالاقە قىلاي دەپ ئويلىغان بولساممۇ، مەنسەپ ـ مەرتىۋىمىز توغرا كەلمىگەچكە سۈكۈت قىلىپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدۇم. ئالىيلىرىنىڭ خۇپىيانە يوللىغان شاھانە مەكتۇپىنى كۆرگەندىن كېيىن كۆڭلۈمدىكى غەم ـ ئەندىشىلەر تارقاپ قايتىدىن جاسارەتكە كەلدىم. چەكسىز ھىممەت ـ شەپقەتلىرىنى سېغىنىپ...

ـــ گەپلىرىدىن قارىغاندا خانزادىنىڭ كاللىسىنى ئېلىش ئۆزلىرىنىڭ قارارىكەن ـ دە؟ ـــ سورىدى يۇنۇسخان يۇرىكىنى تىلغاۋاتقان ئازابلىق تۇيغۇلارنى تەستە يېڭىپ تۇرۇپ.

ـــ شۇنداق قىبلىگاھىم. ياقۇپ بۇقابەگنىڭ ئاغزىغا قاراپ تۇرغان بولسام تۇرپان بۇ چاغقا مۇناپىق ئابدۇسەمى بەگنىڭ قولىغا ئۆتۈپ بولغان بولاتتى. مەرتىۋىمىز كىچىك بولسىمۇ جانابى ئانھەزرىتىمنىڭ چەكسىز ھىممىتىنى سېغىنىپ سەلتەنەت دۇشمەنلىرىنىڭ كاللىسىنى ئېلىشقا جۈرئەت قىلدىم.

سۇلتان يۇنۇسخان سېتىۋالدى بەگنىڭ بىلجىرلاشلىرىنى ئاڭلاۋېرىشكە ئەمدى تاقەت قىلىپ تۇرالمىدى.

ـــ مىرغەزەپ!

خاننىڭ دەھشەتلىك ۋارقىرىشىدىن چۆچۈپ كەتكەن سېتىۋالدى بەگ گېپىنى توختىتىپ داڭقېتىپ تۇرۇپ قالدى.

چىدىر ئىچىگە ئىككى جاللات كىرىپ كەلدى.

ـــ لەببەي ئانھەزرىتىم.

ـــ مۇنۇ قاتىلنىڭ دەرھال كاللىسىنى ئېلىڭلار!

سېتىۋالدى بەگنىڭ ھەيرانلىقى ۋەھىمىگە ئالماشتى.

سېتىۋالدى بەگنىڭ يۈرىكى سىرقىراپ كەتتى.

سېتىۋالدى بەگنىڭ پۈت ـ قولىدا جان قالمىدى.

سېتىۋالدى بەگ دەرھال يەر قاساپ ناله قىلدى.

ـــ ئادالەت! ئادالەت!

يۇنۇسخان سېتىۋالدى بەگنى سۆرەپ ماڭغان ئىككى جاللاتنى شەرەتلەپ توختاتتى.

ـــ گۇناھسىز نارەسىدىنى ئۆلتۈرۈپمۇ يەنە ئادالەت تەلەپ قىلامسەن ناكەس؟

ـــ مەن نارەسىدىنى ئەمەس، سەلتەنەت دۈشمىنىنى ئۆلتۈر-دۈم ئالىيلىرى.

ـــ ئېيتە بەتبەخت! تېخى خەتنىسى قىلىنمىغان بىر بالا سەلتەنەت بىلەن قانداقمۇ دۈشمەنلىشەلىسۇن؟ بايامقى گەپلىرىڭ-دىن نىيەت ـ مەقسىتىڭنى پۈتۈنلەي چۈشەندىم. سەن مەنسەپ ـ مەرتىۋە تەمەسىدە خانزادىنى ئۆلتۈرگەنسەن. بۇنى قاتىللىق دەيمىز. ئەسلىدە مۇشۇ گۇناھىڭ ئۈچۈن جەددى ـ جەمەتىڭنى قىرۇ-ۋېتەي دېگەنىدىم. بىراق ياقۇپ بۇقابەگكە ھەمدەم بولغان تۆھپەڭ ئۈچۈن جەددى ـ جەمەتىڭنى ئامان قويدۇم. ئاچىقىپ كاللىسىنى ئېلىڭلار، جەستىنى تۈرپان شەھىرىدە سازايى قىلىڭلار، ئاۋام ـ رەئىيەت بىگۇناھ خانزادىنىڭ قاتىلىنى تونۇۋالسۇن.

شۇنداق قىلىپ ئەڭ ئاخىرقى بىر تەخت دەۋاگىرىدىنمۇ تولۇق خالاس بولغان يۇنۇسخان تۈرپان شەھىرىگە زور ھەشەم ـ دەرەم بىلەن كىرىپ كەلدى، خانزادە كېپەك سۇلتانىنىڭ بېشى بىلەن تېنىنى بىرلەشتۈرۈپ دەپنە قىلدى. پۈتكۈل تۈرپان ۋىلايىتى تەۋەسىگە مۇسىبەت جاكارلىدى ۋە ئۆزىمۇ قارىلىق تۇتتى. شۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل موغۇلىستان تەۋەسىدە ئۇنىڭغا بويۇنتاۋلىق قىلىدىغان بىرمۇ يۇرت، بىرمۇ ئەمىر قالمىدى.

ئۇ سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى تۈرپاندا بىر ھەپتە ئارام ئالدۇرۇپ، ياخشى غىزالاندۇرغاندىن كېيىن، لەشكەرلەرنىڭ قىشلىق كىيىم ـ كېچەك، ئوزۇق ـ تۈلۈكلىرىنى قايتىدىن تولۇقلاپ ئەلى ۋادىسىغا قاراپ يۇرۇش قىلدى.

69

تۈركىستان.

سەيھۇن دەرياسى بويىغا جايلاشقان قاراتوقاي قىشلىقى موغۇلىستان لەشكەرلىرى تىككەن مىڭلىغان چېدىر ـ بارگاھلار بىلەن خۇددى بىر بازارغا ئوخشاپ قالغاندى. تۈمەنلىگەن لەشكەرلەرنى كۆرۈپ قاراتوقايدىكى چارۋىچىلار ئاللىقاياقلارغىدۇر غايىب بولۇشقان بولۇپ، يېقىن ئەتراپتا يەرلىك ئاھالىنى ئۇچراتماق تەس ئىدى. قاتتىق سوغۇق سەيھۇن دەرياسىنى پۈتۈنلەي مۇزلىتىۋەتكەنىدى. قىش كىرگەندىن بېرى ياغقان قارلار ئېرىمىگەن بولۇپ، كۆز يەتكۈسىز دەريا ۋادىسى قۇياش نۇرىدا جىمىرلاپ كۆزنى چاقاتتى. زېمىننى قاپلىغان ئىككى ـ ئۈچ غېرىچ قېلىنلىقتىكى قاردا بۇغا، جەرەن، كېيىك، ياۋا توشقان، قىرغاۋۇل دېگەندەك ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلىماق بەكمۇ ئاسان ئىدى. ھەپتىدىن بېرى چېدىردىن چىقمىغان سۇلتان يۇنۇسخانىڭ بۇگۈن ئوۋغا كۆڭلى تارتىپ قالغاندى. پۈتكۈل ئەزايىدا تىرناقچىلىكمۇ ئالىسى يوق تۇم قارا ئەرەب ئارغىمىقى بىر خىل رىتىمدا يورغىلايتتى. يۇنۇسخان ئاتنى ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىپ چوڭقۇر خىيالغا كەتكەنىدى. ناگاھان ـ ناگاھاندا چىغ، يۇلغۇن، چاتقاللار تۇۋىدىن يۇگۈرۈپ چىققان توشقان، قىرغاۋۇللار، ئوق يېتىم يىراقلىقتىكى دۆڭ ـ قاپتاللارنىڭ كەينىدە ئاتلارنىڭ دۈكۈرلىگەن ئاياغ تىۋىشىدىن چۆچۈپ قېچىشقا باشلىغان بۇغا، جەرەن توپلىرى ئۇنىڭ دەققىتىنى تارتالمايتتى. خانىنىڭ ئوۋ بىلەن كارى بولمىغانلىقىنى كۆرۈپ نۆكەرلەر ئات سېلىشقا پېتىنالماي ئاستا كېلىشەتتى. ئۇلار خانىڭ خىيالىنى چالغىتىپ قويۇشتىن ئۆزىنى تارتاتتى. ھەئە، ئاپ-

ئاق قار بىلەن چۈمكەلگەن كۆز يەتكۈسىز دالا يۇنۇسخانىنى خىيال دۇنياسىغا غەرق قىلغانىدى.

«ئەسلىدە قىشنى ئىلى ۋادىسىدا، ھېچبولمىغاندا ئالمالىقتا ئۆتكۈزگەن بولساڭ بوپتىكەن، قارا قىشتا لەشكەرلەر يول جاپاسىنى ئاز تارتمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئات ـ ئۇلاغلارمۇ كۆپ تالاپەتكە ئۇچرىدى. بۇنى ئاز دەپ ئوزۇق ـ تۈلۈكنىڭ ئۆكسۈپ قېلىشىمۇ بىر بالا بولدى. ناۋادا بۇرۇج ئوغلان بىلەن تۇتۇشۇپ قالمىغان بولساق چاتاقنىڭ چوڭى چىقمىدۇ. سەركەردە ـ لەشكەرلەر بەرداشلىق بېرەلمەيمۇ قالارمۇ؟...»

يۇنۇسخاننىڭ خىيالىدىن ئىلى دەريا‌سى ۋادىسىدا ئاماسانچى تايشى بىلەن بولغان جەڭ لىپ قىلىپ ئۆتتى.

※ ※ ※

يۇنۇسخان تۇرپاندا سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى ئوبدان ھازىرلىدۇق ئالدۇرۇپ، يەتكۈدەك ئوزۇق ـ تۈلۈك، قىشلىق كىيىم ـ كېچەك غەملىۋالغاندىن كېيىن ئىلى ۋادىسىغا ئانچە قىينالمايلا كېلىۋالغانىدى.

ئۇ قارارگاھلىرىنى جايلاشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن موڭغۇللار بىلەن جەڭ قىلىشقا ئالدىرىمىدى، سالامغا كەلگەن يەرلىك بەگ ـ تۆرىلەرنى قوبۇل قىلدى، ئەرز ـ شىكايەتلىرىنى ئاڭلىدى. ئاماسانچى تايشى بەكمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەنىدى. ئۇ يەرلىك خەلقنىڭ مال ـ چارۋىلىرىنى، ئوزۇق ـ تۈلۈكلىرىنى بۇلىغان، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى قىز ـ ئاياللارغا زورلۇق قىلىشقا قويۇپ بەرگەن بولۇپ، بەگ ـ تۆرىلەردىن تارتىپ ئاددىي پۇقرالارغىچە ئۇنىڭ زۇلمىدىن جاق تويغانىدى.

بەگ ـ تۆرىلەرگە تەسەللى بېرىپ، كۆڭلىنى ياساپ يولغا سېلىپ قويغان يۇنۇسخان ئۇزاق خىيال سۈردى. ئۇ ھەر قاچان قىيىن مەسىلىلەرگە، ھايات ـ ماماتلىق پەيتلەرگە دۇچ كەلگەندە،

كۇچلۇك ياۋ بىلەن روبىرو كەلگەن ۋاقىتلاردا ئۆزىمۇرلۈك دەۋرىدە ئاغزىغا ئىلىم سالغان مەرھۇم ئۇستازى شەرەفىددىن ئەلى يەزدىنىڭ ھېكمەتلىرىنى، باغداد، دەمەشق، شىراز قاتارلىق شەھەرلەردىكى مەدرىسەلەردە ئىلىم تەھسىل قىلغاندا ئوقۇغان كىتابلار دىكى ھەقىقەتلەرنى، ئاشۇ ئىلىم دەرگاھلىرىدىكى ئالىم ـ پازىللار بىلەن بولغان ئەنجۈمەنلەردە تىلغا ئېلىنغان ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئائىت مەسىلىلەرنى ئېسىگە ئالاتتى. شۇ تاپىتا ئۇنىڭ ئېسىگە بۇيۇك ھۆكۈمدار، سالجۇقىيلار سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر ۋەزىرى نىزامۇل مۇلكنىڭ كاتتا ئەسىرى «سىياسەتنامە»دىكى مۇنۇ ھېكمەتلەر زاھىر بولدى: «پادىشاھ ياۋ بىلەن شۇنداق ئۇرۇشلارنى قىلىشى كېرەككى، ياۋ بىلەن سۇلھىلىشىشكە ئورۇن قالدۇرۇپ قويسۇن. يەنە شۇنداق سۇلھى ـ كېلىشىملەرنى ئىمزالىسۇنكى، ئۇ رۇش قىلىشقا ئورۇن قالدۇرۇپ قويسۇن. رەقىبلەرگە قارىتا يىرتىۋەتكىلى بولىدىغان كېلىشىملەرنى ئىمزالىسۇن، يىرتىۋەتكەندىن كېيىن يەنە تولۇقلىۋالغىلى بولىدىغان كېلىشىملەرنى تۈزسۇن...»

ئۇ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ مەدىتى بىلەن تۈركىستانغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن «سىياسەتنامە»نى بىرقانچە قېتىم ئوقۇغانىدى. ئۇ ئادەتتە تۆت كىتابنى پەقەتلا يېنىدىن ئايرىمايتتى، تەكرار ـ تەكرار ئوقۇيتتى، بۇ تۆت كىتاب «قۇرئان كەرىم»، «قۇتادغۇبىلىك»، «سىياسەتنامە» ۋە «ئەمىر تۆمۈر تۈزۈكلىرى» ئىدى. شۇ دەقىقىدە يادىدىن «سىياسەتنامە»دىكى ئاشۇ ھېكمەتلەر كېچىشى ھامان، نېمە ئۈچۈندۇر بايام ئىلى ۋادىسىدىكى بەگ ـ تۆرىلەر بىلەن سۆھبەتلەشكەندە بەرگەن ۋەدىسىدىن ـــ ئەتىلا ئاماسانچى تايشى بىلەن مەيدان جېڭى قىلىش نىيىتىدىن يېنىۋالدى.

«ھاۋا سوغۇق، قار توختايدىغاندەك ئەمەس. بۇنداق شارائىتتا جەڭ قىلىش تازا مۇۋاپىق كەلمەسمىكىن. سەركەردە ـ لەشكەرلەر بۇنداق قاتتىق سوغۇقتا جەڭ قىلىشقا ئادەتلەنمىگەن. قورال ـ ياراغ تۇتۇش ئەمەس، قولنى يەڭدىن چىقىرىشمۇ تەس، ياكى بولماسا ئاماسانچى تايشىنى سۇلھىگە تەكلىپ قىلسام قانداق بولۇر؟

بۇنىڭغا سەركەردىلەر قېتىلماسمىكىن. ئەمما جاپا لەشكەرلەرگە بولىدۇ شۇ. شۇنداق قىلاي، گاھىدا جەڭ قىلىپ ئېرىشكەن غەلىبىدىن سۇلھىنىڭ قۇدرىتى يامان. ئۆز ۋاقتىدا مەرھۇم خان ئاتام سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىمۇ ئول ئاماسانچى تايشىنىڭ ئاتىسى بىلەن سۇلھى تۈزۈشۈپ ئىلى ۋادىسىدا ئۇزاق مەزگىللىك تىنچلىق ئورناتقانكەن. ئەڭ ياخشىسى ئۇنى چىرايلىقچە ئۆز تەسەررۇ-پىغا قايتىشقا دەۋەت قىلاي. سۇلھىگە كۆنمىسە ئاندىن ئۇرۇش قىلساممۇ كېچىكمەيمەن...»

بىر قارارغا كەلگەن يۇنۇسخان قەغەز ـ قەلەم ئەپكەلدۈرۈپ ئاماسانچى تايشىغا خەت يېزىشقا كىرىشتى.

«بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم

بىزلەركىم بۇيۇك موغۇلستان سەلتەنەتىنىڭ خاقانى يۇنۇسخاندىن جانابى موڭغۇل خانى ئاماسانچى تايشىغا يېتىپ مەلۇم بولغاي.

بېگانە قۇدرەتلىك پەرۋەردىگار ھەر قوۋمنى ياراتقاندا ئۇلارغا تېگىشلىك زېمىن، يەر، سۇ، ماكان بەخشەندە قىلغان ۋە ئۇلارنى ئاشۇ نېسىۋىسىگە شۈكۈر ـ قانائەت قىلىپ ياشاشقا بۇيرۇغان. شۇنى بىلىپ قالسۇنلاكى، موغۇلستان تەسەررۇپى ئاشۇ بېگانە قۇدرەت ئىگىسىنىڭ بىزگە ئىنايەت قىلغان زېمىنىدۇر. بۇ تەسەررۇپتا بىزنىڭ ئاباـ ئەجداد-لىرىمىز ئەۋلادمۇئەۋلاد ياشاپ نەسىل قالدۇرۇپ، تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن. تەسەررۇپىمىزنىڭ ھەر بىر غېرىچ تۇپرىقىغا ياتلارنىڭ قەدەم بېسىشى بىز ئۇچۇن كۆتۈرگۈسىز ھاقارەتتۇر. ئۆز ۋاقتىدا ئاتىلىرى ئىسان تايشى جانابلىرى لەشكەر باشلاپ كېلىپ بۇ زېمىنغا تەئەررۇز قىلغاندا جەننەتماكان خان ئاتام سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ قاتتىق زەربىسىگە ئۇچرىغان ۋە قاتتىق ياغى بولۇپ ھېسابسىز باشلار كېسىلىپ، ئىلى دەرياسى قىپقىزىل قانغا بويالغان، ئاخىرىدا ئۆزئارا تەئەررۇز قىلىشماسلىق ھەققىدە سۇلھى قىلىشىپ كېلىشىم تۈزۈشكەنىدى. ھالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئول كېلىشىمنامىنى يېرتىپ تاشلاپ ئاتا

ئەھدىگە خىلاپلىق قىلدىلا. پۇقرالىرىمىزنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، كۆپ زۇلۇم ـ دىشۋارچىلىقلارنى سالدىلا. بەلكىم سۇلتان دوستۇھەممەدخان ئۆلدى، بۇ ئەل ـ يۇرت باشپا ـ ناھسىز قالدى، ئەمدى خالىغىنىمنى قىلسام بولىدۇ دەپ خام خىيال ئەيلىگەن بولۇشلىرى مۇمكىن. سىر قالمىسۇن. كى، بۇيۇك تەسەررۇپىمىز بىر دەقىقىمۇ باشپاناھسىز، سەلتەنەتىمىز پاسىبانسىز قالغان ئەمەس. مانا مەن بۇ ئەل ـ نىڭ سەلتەنەت تىزگىنىنى قولۇمغا ئالدىم ۋە مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇۋاتىمەن، تۇمەنلىگەن باھادىر ئەزىمەتلىرىم قىلىچ يا ـ لىڭاچلاپ تەق بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. تۇپرىقىمىزغا كۆز ئالايـ تىپ كەلگەن ھەرقانداق ياۋنى ئەدەپلەشكە تامامەن كۈچ ـ ماغدۇرىمىز يېتىدۇ. ئادالەت قىلىچىمىزنىڭ سوغۇق، ئۆتۈ ـ كۇر بىسى ھەرقاچان باسقۇنچىلارنىڭ بېشىغا چىنەگلىك. ئەللىك ـ ئاتمىش يىلنىڭ ئالدىدا ئاتا ـ ئەجدادلىرىمىز قانداق قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن بولسا، بىزمۇ شۇنداق پەھ ـ لىۋانلىق كۆرسىتىمىز.

شۇنىمۇ بىلىپ قالسۇنلاكى، ئۇشبۇ مەكتۇپنى قانداق ـ تۇر ئاجىزلىقىمدىن يالۇۋرۇپ يېزىۋاتقىنىم يوق. لەشكەر ـ لىرىمىزنىڭ باشلىرى كېسىلىپ، قانلىرى تۆكۈلمىسۇن دەيمەن ھەم بۇ سەۋەبلىك ئىككى ئەل، ئىككى قوۋم ئوتتۇ ـ رىسىدا ئۆچ ـ ئاداۋەت، خۇن ـ قىساس ئوتى ئۆلۈغىيىپ ئەۋلادلىرىمىزغا مىراس قالمىسۇن دېدىم. ئىككى ئەل پۇقرالىرى دوستانە بېرىش ـ كېلىش قىلىشىپ ئەپ ئۆتۈ ـ سە، پەرزەنت ـ ئەۋلادلارمۇ بۇ دوستلۇقتىن ئۆرنەك ئالىدۇ. ئۆز يۇرت ـ ماكانىدا خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلىدۇ.

سەممىي سۆزۈم شولكى، ئەگەر ياخشىسى ئاتا ئەھدىگە ۋاپا قىلىپ، ئۆز مۇلكىي تەسەررۇپلىرىغا چىرايلىقچە قاي ـ تىپ كەتسىلە. ناۋادا جەڭنى ئىختىيار قىلسىلىمۇ مەيلى. بىز ئەگەر ئاخىرقى تىنىقمىزغىچە يۇرت ـ ماكانىمىزنى قوغدايمىز. ياۋنى قوغلاپ چىقارمىغۇچە ھەرگىز بولىدى قىلمايمىز.

جاۋابلىرىنى كۈتىمەن.

بۇيۇك موغۇلىستان سەلتەنەتىنىڭ سۇلتانى يۇنۇس ـ خاندىن دەپ بىلگىن.»

ناھايىتى ئەپسۇسكى، مەكتۇپنى ئاماسانچى تايشى پۇشتىغـ ـمۇ ئېلىپ قويمىدى. خەتنى ئېلىپ بارغان ئەلچىـنىڭ قۇلـقىنـى كېسىپ قايتۇرۇۋەتتى، بۇ ئەدەپسىزلىك يۇنۇسخانىنىڭ قاتتىق غە ـزىپىنى كەلتۈردى.

ئەسلىدىمۇ موڭغۇللار بىلەن جەڭ قىلىپ مال ـ دۇنيا ئول ـجا ئېلىش تەمەسىدە تاقىلداپ تۇرغان سەركەردىلەرگە بۇ ئىش بـا ـھانە بولۇپ بەردى.

ـــ ئەسلىدىمۇ قالماققا خەت ئەۋەتمەسلىك كېرەك ئىدى.

ـــ ياغى قىلايلى زادى.

ـــ ئۇلارغا رەھىم قىلىشنىڭ ئورنى يوق.

ـــ پەرمان بەرسىلە ئالىيلىرى.

ـــ تەئەررۇز قىلغىنىغا تويغۇزايلى.

ـــ كىمنى كۆزىگە ئىلمايدۇ ئول بەدرەك.

ـــ ...

يۇنۇسخانمۇ جەڭ قىلىشتىن باشقا يول قالمىغانلىقىنى ھېس قىلغانىدى، شۇڭا سەركەردىلەرگە ئۇرۇش تەييارلىقى توغرۇلـۇق پەرمان بەردى.

بۇ كۈنى ھاۋا تۇتۇق بولۇپ، لەپىلدەپ قار يېغىۋاتاتتى. ئىكـ ـكى تەرەپ لەشكەرلىرى ئىلى دەريا‌سى بويىدا سەپ تۈزدى. لەشـ ـكەرلەر نەرە تارتىپ، سۈرەن ـ چۇقان سېلىپ كـۈچ كۆرسەتتى. قاتتىق سوغۇق جاندىن ئۆتەتتى. سەركەردە ـ لەشكەرلەرنىڭ قورال تۇتقان قوللىرى ئۇيۇشۇپ كەتكەنىدى. جەڭنى تېز ئاخىرلاشتـۇـ ـرۇشقا ئالدىرىغان سەركەردىلەر بىراقلا ھۇجۇمغا ئۆتۈش تەكلىپـ ـنى بەردى. ئاماسانچى تايشىنىڭ ئەدەپسىزلىكىدىن تېخىچە غەزىپى بېسىلمىغان يۇنۇسخانىنىڭ غەلىبىگە ئىشەنچى بار ئىدى.

ـــ ئاتلىقلار ھۇجۇمغا ئۆتسۇن، پىيادىلەر ھىمات قىلسۇن، ـــ دېدى يۇنۇسخان پەرمان بېرىپ.

خانىنىڭ مۇشۇ پەرمانىنى كـۈتۈپ تۇرغان سـەركەردىلەر نـەرە تارتقىنىچە ھۇجۇمغا ئۆتتى. موڭغۇل سەركەردە ـ لەشكەرلىرى

ئېلىشا ـ ئېلىشمايلا قاچتى. ئالدىنقى كۈنىلا سۈلھىگە كۆنمەي كۆرەڭلىگەن ئاماسانچى تايشىنىڭ ئېلىشا ـ ئېلىشمايلا قېچىشى سۈلتان يۈنۈسخانغا ۋە سەركەردىلەرگە قىلچىلىك غەيرىي تۇيۇلمىدى.

سەركەردە ـ لەشكەرلەر غەيرەت بىلەن قوغلاشقا كىرىشتى.

لەپىلدەپ يېغىۋاتقان قار كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە ئاتلارنىڭ تۇياق ئىزىنى كۆمۈۋېتىپتتى. ئون ـ يىگىرمە قەدەم ئارىلىقنى ئېنىق ئىلغا قىلغىلى بولمايتتى.

سەركەردە ـ لەشكەرلەر قىزىققانىدى. ياۋنىڭ قارارگاھىنى ئىگىلەپ مال ـ دۇنيا ئولجا ئېلىش تەمەسىدە ھېچنېمىگە پەرۋا قىلماي ئاتلىرىغا قامچا سالاتتى.

ھەممىسىنىڭ ۋۇجۇدىدا غەلىبە ـ نۇسرەت ۋەسۋەسىسى ھۆكۈمران ئىدى.

ھازىرلا ئالدىدىن قېچىپ كېتىۋاتقان ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ خۇددى يەر يۇتقاندەك غايىب بولۇپ كەتكىنىگە پەرۋا قىلمىشمايتتى.

لەشكەرلەر نەرە تارتاتتى.

ئاتلار كىشنەيتتى.

ئاچچىق قامچا ئازابىغا بەرداشلىق بېرەلمەي چېپىپ كېتىۋاتقان ئاتلار چوڭقۇر ئورەكلەرگە گۈلدۈرلەپ چۈشۈپ كەتتى. لەپىلدەپ چۈشۈۋاتقان قاردا كەينىدىكىلەر ئالدىدىكىلەرنىڭ ھالاكىتىنى سەزمەيتتى. ئورەككە چۈشۈپ كەتكەن ئاتلارمۇ، لەشكەر لەرمۇ جىمىپ كەتكەندى، خۇددى يەرنىڭ قەھرىگە كىرىپ كەتكەندەك.

ياۋ ھېيلىگەرلىك قىلغانىدى.

ھەم غەزەپلىك، ھەم جاسارەتلىك رەقىبلىرىگە تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى مۆلچەرلىگەن ئاماسانچى تايشى ئىككى كۈندىن بېرى لەپىلدەپ يېغىۋاتقان قاردىن پايدىلىنىپ چوڭقۇر ئورەكلەرنى كولاپ سېپىلغاق ياسىغانىدى. شۇ تاپتا ئالدىدىكىلەرنى كەينە

دىكىلەر دەسسەپ بىر ـ بىرىنى ھالاك قىلىۋاتاتتى.
مۇڭغۇللارنىڭ ئانچە نىشانسىز ئاتقان يا ئوقلىرىمۇ ئاسماندىن قار بىلەن بەسلەشكەندەك يېغىپ لەشكەرلەرگە تالاپەت يەتكۈزۈۋاتاتتى.
ـــ ئالدىنىپتۇق، ئالدىمىزدا سېپىلغاق بارىكەن.
ـــ ياۋ ھىيلە ئىشلىتىپتۇ.
ـــ چېكىنەيلى.
ھەئە، موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ سېپى ئۆزلۈكسىز بۇزۇلۇپ كەتتى، جەڭگىۋارلىقى يوقالدى، جاسارىتى سۇندى.
موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ ۋۇجۇدىنى ئۆلۈم ۋەھىمىسى چۈلغىۋالدى.
ئۇلار ياۋنىڭ مال ـ دۇنياسىنى ئولجا ئېلىش تەمەسىدە ئەمەس، ئەجەل قىلىچى، ئەجەل ئوقلىرىدىن قۇتۇلۇپ ھايات قېلىش تەمەسىدە تىپىرلىدى.
يەرگە تۆكۈلگەن قىپقىزىل قانلارنى قار بىردەمدىلا يېپىۋالدى.
سوغۇقتا بىردەمدىلا قېتىپ كەتكەن جەسەتلەر لەپىلدەپ يېغىۋاتقان قار ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالدى.
سۇلتان يۇنۇسخان ھاياتىدا ئىككىنچى قېتىم قاتتىق مەغلۇبىيەتكە يۇزلەنگەندى، ئۇ ناغرا چالدۇرۇپ، سەركەردە ـ لەشكەرلەرنى يىغىۋالدى.
مۇڭغۇللار تۇنجى غەلىبىسىدىن قانائەت ھاسىل قىلدى.
چېكىنگەن رەقىبلىرىنى قىر ـ چاپ قىلىپ قوغلىمىدى.
ھەئە، ئۇلار رەقىبلىرىدىن يەنىلا ئېھتىيات قىلىپ قالغانىدى.
رەقىبلىرىنىڭ قايتا ھۇجۇم تەشكىللەش ئېھتىماللىقىنى نەزەردە تۇتقانىدى.
سۇلتان يۇنۇسخان چېدىر ـ بارگاھلىرىنى مۇستەھكەملەپ، قاراۋۇللارنى كۈچەيتىپ، قارنىڭ توختىشىنى كۈتۈپ قايتا جەڭگە

چىقمىدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە تۈركىستان، يەتتەكەنتتىن ئەگـ ـشىپ كەلگەن سەركەردىلىرىنىڭ يېرىمى دېگۈدەك قازا قىلغانـ ـدى.

ـــ ياۋنى سەل چاغلاپتۇق، ـــ دېدى سەر چېدىرغا يىغىلغان سەركەردىلەر ئارىسىدا ئولتۇرغان بۇيانقۇلى سۈكۈتنى بۇزۇپ، ـــ ئۇلار ئالدىن ھازىرلىق كۆرۈۋالغانكەن، ئەسلىدە چارلىغۇچىلارنى ئەۋەتىپ ياۋنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولىدىغان ئىشكەن.

ـــ ئەمدى پۈشايمانىنىڭ ھاجىتى يوق، ـــ دېدى ئەمىر ئابـ ـدۇلقۇددۇس بەگ سۆز ئېلىپ، ـــ جەڭدە يېڭىش ـ يېڭىلىش بولۇپ تۇرىدۇ. ھېيلە ـ پەنتنى ھەركىم ئۆز شارائىتىغا قاراپ ئىشلىتىـ ـدۇ. پەمىچە، ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ سانى ئانچە كۆپ ئەمەستەك قىـ ـلىدۇ.

ـــ ھېيلە ئىشلەتكىنىگە قارىغاندا مەيدان جېڭىگە بولغان ئىشەنچىمۇ يوقتەك قىلىدۇ.

ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ ئۆز ۋاقتىدا يۇنۇسخانىنى قوللاپ سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن ئايرىلىپ چىققان مەرھۇم ئەمىر مىرـ ـكەرىمبەردى بەگنىڭ بىر قورساق ئىنىسى ئىدى. ئۇ يۇنۇسخانغا ئەگىشىپ كەلگەن تۈركىستان بەگلىرىگە پەقەتلا ئوخشىمايتتى. ساداقەتمەنلىكى، كەڭ قورساقلىقلىقى، كەم سۆزلۈكى، مال ـ دۇنياغا ئەمەس، دوستلۇق ـ ئەقىدىگە بەكرەك مايىللىقى بىلەن يۇنۇسخاننىڭ ئالاھىدە ھۆرمەت ـ ئىشەنچىگە ئېرىشكەنىدى، لەشـ ـكىرىي تەدبىرگىمۇ ئالاھىدە پىششىق ئىدى، شۇ سەۋەبتىن يۇـ ـنۇسخان ئۇنىڭ پىكرىگە بەكمۇ ھۆرمەت قىلاتتى.

ـــ قانداق دەيدىلا جانابى ئەمىر؟ ـــ دېدى بايانتىنبېرى گەپ قىلماي ئولتۇرغان يۇنۇسخان.

ـــ ناۋادا ياۋنىڭ جەڭ قىلىشقا ئىشەنچى بولسا ئالدىراپ ـ تېنەپ ھۇجۇمنى توختاتمىغان بولاتتى. ناۋادا ھۇجۇمنى داۋاملاشتۇرۇۋەرگەن بولسا سېپى بۇزۇلۇپ پاتىپاراق بولغان، سارىاسىمگە چۈشكەن لەشكەرلىرىمىز ئۇلارنى ھەرگىزمۇ چېكىنـ

دۇرەلمەيتتى. شۇڭا دەيمەن، ئۇلارنىڭ ھېلىمھېم يۇرىكى پوك ـ پوك.

ــ ئۇنداق بولسا ئۇلار بىلەن يەنە بىر نۆۋەت تۇتۇشۇپ كۆ ـ رەيلى. ــ دېدى سەركەردە ئالماس بەگ.

تۇرپاندىكى ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى ئالماس بەگنى سۇلتان يۇنۇسخان ئىلى يۇرۇشىگە بىللە ئېلىپ كەلگەنىدى. تۇرپان ئەمىرى ياقۇپ بۇقابەگ ئۇنىڭغا قوشۇپ مىرزا كامالىددىن، مىرزا ئەسرا قاتارلىق سەركەردىلەرنىمۇ ئۇچ مىڭ لەشكەر بىلەن قوشۇپ يولغا سالغانىدى.

ــ ئەمدى ئالدىرىمايلى، ــ دېدى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ، ــ ئاۋۋال يېغىۋاتقان قار توختىسۇن. ئۇنىڭغىچە كۈنىگە ئىككى ـ ئۈچ قېتىم يەزەك[1] چىقىرىپ ياۋ بارگاھىنى چارلايلى. يەزەكلەر ئۇلارغا كۆرۈنۈش قىلىپ سۇر كۆرسەتسۇن. لەشكەرلەر ـ مۇ چېدىرلىرىدا ئوت ئىسسىنىپ ئولتۇرماي، سىرتقا چىقىپ ما ـ ھارەت مەشىق قىلسۇن، بۇ ئارقىلىق ياۋغا بىر قېتىملىق مەغلۇ ـ بىيەت بىلەن سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمىزنىڭ روھى چۈشۈپ كەتمىگەنلىكىنى بىلدۈرۈپ قويايلى، ئۇلار بىزنى قۇرۇق تېرە تاراقشىتىۋاتىدۇ دەپ بىلسە تېخى ياخشى. پەمىچە، ئۇلار غەلـ ـبە ـ نۇسرەت خۇشاللىقىدا مەست. مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قار توختىشى ھامان ھۇجۇم قىلايلى.

ــ سەركەردە بۇيانقۇلى يەزەكلەرگە باش بولۇپ ياۋ قارارگا ـ ھىنى چارلىسۇن. ئالماس بەگ، ئەسرا بەگ، كامالىددىن بەگلەر ئورۇنباسار بولسۇن، ــ دېدى يۇنۇسخان ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگنىڭ تەكلىپىنى قوللاپ، ــ سىلەر ئەمىرنىڭ دېگىنى بويىچە ئىش كۆرۈڭلار.

ــ باش ئۇستىگە، ــ دېدى سەركەردىلەر.

ــ مەلۇم بولغاي!

ھەممەيلەن چېدىرغا ئالدىراپ كىرگەن بارگاھ قورۇقچى بە ـ

① يەزەك ــ چارلىغۇچى.

گىگە قارىدى.
ـــ خوش، ـــ دېدى يۇنۇسخان.
ـــ تۇركستاندىن ئايغاقچى كەلدى ئالىيلىرى.
يۇنۇسخان بىرئاز ئارىسالدى بولدى.
ـــ كۇتۇپ تۇرسۇن.
ـــ يەتكۇزىدىغان جىددىي مەلۇمات بار دەيدۇ.
يۇنۇسخاننىڭ چىرايىدا جىددىيلىك ئەكس ئەتتى.
ـــ باشلاپ كىرسۇنلار.
قورۇقچى بەگ چېدىر سىرتىدا ساقلاپ تۇرغان ئايغاقچىنى باشلاپ كىردى.
ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، قىبلىگاھىمغا ئېھتىرام بولغاي، ـــ دېدى ئايغاقچى سالام بەجا كەلتۇرۇپ.
يۇنۇسخان قەشقەردە قاتتىق يېڭىلىپ يەتتەكەنتكە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئايغاقچىلىق ئىشلىرىغا ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەنىدى. ئاقسۇغا كېلىپ ھاكىمىيەتنى قولىغا ئالغاندىن كېيىن ئوردىدا مەخسۇس ئايغاق مەھكىمىسى تەسىس قىلدى ۋە پۇت ـ قولى چاققان، زېرەك، ھەر خىل ئىشلارغا ئېپى بار بىر تۇركۇم يىگىتلەرنى يۇقىرى تەمىنات بىلەن ئايغاق مەھكىمىسىگە قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنى موغۇلىستانىنىڭ ئىچى ـ سىرتىغا ماڭغۇزغانىدى. ئۇلار سەييياھ، دەرۋىش، سودىگەر، ھەتتا سائىل ـ دىۋانە سىياقىدا ياسىنىپ ھەرقايسى يۇرتلارغا بېرىپ ئىگىلىگەن خەۋەر ـ مەلۇ-ماتلارنى يۇنۇسخانغا يەتكۇزۇپ تۇراتتى. ئۇ ئايغاقچىلار ئارقىلىق مەلۇمات توپلىغاندا ھاكىمىيەت ئىچى ـ سىرتىدىكى ئىشلاردىن، قوشنا ئەللەرنىڭ ئەھۋالىدىن، تەسەررۇپىدىكى ئەمىر لەرگىچە-نىڭ نىيەت ـ مۇددىئا، قىلمىش ـ ئەتمىشلىرىدىن ۋە ئاۋامنىڭ ئاھۇ زارىدىن ۋاقتىدا خەۋەردار بولغىلى بولىدۇ، ھەر خىل تەپرە-قىچىلىك، زۇلۇم، خىيانەت، ھەتتا تاجاۋۇزچىلىقلاردىن ۋاقتىدا خەۋەر تېپىپ، ۋاقتىدا تەدبىر كۆرگىلى، تاقابىل تۇرغىلى بولىدۇ دەپ قارايتتى. شۇڭا، ئۇ نەدە بولمىسۇن، ئايغاقچىلار ئۇنى ئىز-

دەپ ـ تېپىپ، ئېرىشكەن خەۋەر ـ ئاخباراتلىرىنى يەتكۈزۈپ تۇراتتى.

ـــ ئاتەشدانغا يېقىنراق كېلىپ سۆزلىسۇنلار، ـــ دېدى يۇ ـ نۇسخان مەلۇمات ئاڭلاشقا ئالدىراپ.

ـــ شەۋكەتلىك قىبلىگاھىمغا مەلۇم بولغاي، ـــ توڭۇپ كا ـ سىلداپ كەتكەن ئايغاقچى ئوت ئىسسىنىشقا جۈرئەت قىلالماي قول باغلىغىنىچە سۆزلەشكە باشلىدى، ـــ دەشتى قىپچاق ھۆ ـ كۈمدارى سۇلتان ئوبۇلخەيرىخان كېسەل بولۇپ قازا قىلدى، بۇنى غەنىيمەت دەپ بىلگەن كىرەي سۇلتان بىلەن جانىبېك سۇلتاندىن ئىبارەت ئاغا ـ ئىنى سۇلتانلار دەشتى قىپچاقنىڭ كۆپ قىسمىنى تەسەررۇپىغا ئالدى. ئوبۇلخەيرىخاننىڭ چوڭ خانزادىسى بۇرۇج ئوغلان ئۆز زېمىنىدا تۇرالماي بىر قىسىم سەركەردە ـ لەشكەر ـ لىرىنى باشلاپ تۇركىستان تەۋەسىگە كىرىپ خېلى كۆپ قىسىم زېمىننى بېسىۋالدى. ھازىر تۇركىستان خەۋپ ئاستىدا. بۇ ئەھۋالنى تېزرەك يەتكۈزۈش ئۈچۈن كېچە ـ كۈندۈز يول يۈرۈپ يېتىپ كېلىشىم. تۇركىستان ئەھۋالىنىڭ ھازىر قانداق بولغانلى ـ قى كەمىنە قۇللىرىغا نامەلۇم.

سۇلتان ئوبۇلخەيرىخانىنىڭ ئۆلۈپ دەشتى قىپچاق سەلتەنە ـ تىنىڭ پارچىلانغانلىقىنى، ئىتتىپاقدىشى ئاكا ـ ئۇكا سۇلتانلار ـ نىڭ دەشتى قىپچاق ھاكىمىيىتىنى قولىغا ئالغانلىقىنى ئاڭلاپ يۇنۇسخان خېلىلا خاتىرجەم بولۇپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما بۇرۇج ئوغلانىنىڭ تۇركىستان تەۋەسىگە لەشكەر باشلاپ كىرگەنلىكىدىن خېلىلا بىسەرەمجان بولدى.

«سۇلتان ئوبۇلخەيرىخان قازا قىلىپ سەلتەنەتى خاراب بول ـ غان بولسا، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرى كۈچلۈك بىر كۈشەندىسىدىن قۇتۇلۇپتۇ. بۇ ھەم بىزنىڭ سەلتەنەتىمىز ئۈچۈن ـ مۇ پايدىلىق، كېرەيخان بىلەن جانىبېكخانلار بىزنىڭ ئىتتىپاق ـ دىشىمىز، ئۇلارنىڭ كۈچەيگىنى خۇشاللىنارلىق ئىش. لېكىن ئۇلار بۇرۇج ئوغلاننى تۇركىستان چېگراسىغا قوغلىماسلىقى كې ـ

رەك ئىدى. بەلكىم يېتىشىپ بولالمىغاندۇ، مۇنۇ ئاماسانچى تاي-
شىنىڭ ئىشىنى تېزرەك بىر تەرەپ قىلىپ تۈركىستانغا يۈرۈش
قىلسام بولغۇدەك...»

يۇنۇسخان خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ ئايغاقچىغا قارىدى.

ــ ئىجازەت، چىقىپ ئارام ئالسۇنلار.

ئايغاقچى ئۇنىڭغا چوڭقۇر بىر سالام بېرىۋېتىپ چىقىپ
كەتتى.

ــ خوش، ئەھۋالدىن ھەمىلىرى خەۋەر تېپىشتىلا، ــ دېدى
يۇنۇسخان ئەمىر ــ سەركەردىلەرگە قاراپ، ــ تۈركىستانىنىڭ ئى-
شىنى قانداق قىلساق بولۇر؟

يۇنۇسخانىنىڭ ئانا جەمەت زېمىنى بولغان تۈركىستانغا بەكمۇ
مېھرى بار ئىدى. بۇرۇج ئوغلانىنىڭ لەشكەر تارتىپ كىرگەنلىك
خەۋىرى ئۇنى ئارامسىزلاندۇرۇپ قويغانىدى.

ــ ئۆزلىرىگە ھاي بەرگەيلا ئالىيلىرى، ــ دېدى ئەمىر ئاب-
دۇلقۇددۇس بەگ سۆز ئېلىپ، ــ ئاۋۋال كۆز ئالدىمىزدىكى مۇنۇ
ياۋنىڭ ئىشىنى بىر ياقلىق قىلىۋالايلى، ئاندىن تۈركىستانغا يۈ-
رۈش قىلساقمۇ كېچىكمەيمىز.

ــ ئارتۇقچە تاقەتكە رەغدىم يوق، ــ دېدى يۇنۇسخان جىد-
دىيلەشكىنىنى يوشۇرماي، ــ پۈت دەسسەپ تۇرغۇدەك زېمىن، پا-
ناھلانغۇدەك كەپە يوق ئاشۇ ئېغىر كۈنلەردە ھەمدەمدە بولغان
سەركەردىلىرىم ھازىر سوغۇق تۇپراقنىڭ ئاستىدا يېتىپتۇ، بىز
بولساق ئىسسىق چېدىرىدا ئوت ئىسسىنىپ ئولتۇرۇپتىمىز،
بۇنداق ئولتۇرۇۋېرسەك ئول قالماق سەركەردىسىنىڭ خورىكى
ئۆسسە ئۆسىدۇكى، ھەرگىز پەسەيمەيدۇ، ئەسلىدە ئول ناكەسنى
سۇلھىگە ئۇندىمىسەم بوپتىكەن. سوغۇق دېگەن بىزگىلا ئەمەس
ئۇلارغىمۇ ئوخشاش نەشتىرىنى سانجىيتتى ئەمەسمۇ؟ جانابى
سەركەردىلەر، ئەمدى سۇلھىگە ھەم سەۋرگە تاقەت يوق. ھەرقايسى
لەشكەرگاھلار پۇختا تەييارلىق كۆرگەي، قار قاچان توختايدۇ، بۇ-
نىسى قاراڭغۇ، قار توختىغان بىلەن سوغۇقنىڭ پەسەيشىمۇ ناتا-

يىن. كۈتۈپ تۇرماي ياۋغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلايلى. يا غەلىبە ـ نۇسرەت قازىنارمىز، يا بولمىسا قازا قىلغان سەركەردىلىرىمىزگە ھەمراھ بولۇپ ئىلى دەريا‌سى بويىدا ياتارمىز.

ـــ ئون بەشىمىز بولسىمۇ ھەممىسى جانابى قىبلىگاھىمىزغا تەسەددۇق، ـــ دېدى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس، ـــ ئۇنداقتا قارىنىڭ توختىشىنى كۈتۈپ تۇرمايلى، ئۇلار قاردىن قانداق پايدىلىنىشنى بىلگەن بولسا بىزمۇ ھەم بىلىمىز، توختىمايلا يېغىۋاتقان بۇ قارنىڭ پايدىسىز تەرىپى بولغىنىدەك، پايدىلىق تەرىپىمۇ بار. ئاماسانچى تايشىنىڭ ئىككى كۈندىن بېرى جىم ياتقىنىغا قارىغاندا، ئۇنىڭ قار تېخىمۇ قېلىن يېغىپ سوغۇق كۈچەيىپ كەتمىسە، بىزنىڭ بەرداشلىق بېرەلمەيلا لەشكەرلىرىمىزنى چېكىنىدۇرۇپ كېتىشىمىزنى كۈتۈۋاتقانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن، چۈنكى، ئۇلار ھۆل ـ يېغىن ئانچە كۆپ بولمايدىغان ئىقلىمدىن كەلگەن لەشكەرلىرىمىزنى بۇنداق قاتتىق قار، سوغۇققا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ دەپ ئويلايدۇ، بايا جانابى قىبلىگاھىمىزنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ كاللامدىن بىر ئەقىل كەچتى. ئويلاپ باقسام بۇ قاردىن بىزمۇ پايدىلانساق بولغۇدەك.

ـــ قېنى خوش، ـــ دېدى يۇنۇسخان ئەمىر ئابدۇلقۇددۇسىنى سۆزلەشكە رىغبەتلەندۇرۇپ.

ـــ لەپىلدەپ چۈشۈۋاتقان قاردىن پايدىلىنىپ بىر بۆلۈك لەشكەرلىرىمىزنى ياۋ قارارگاھىنىڭ ئارقا تەرىپىگە يۆتكەيلى. يەنە زەكلەر ياۋ قارارگاھىنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ دەققىتىنى ئۆزىگە تارتىپ تۇرسۇن، ئۇلار بىزنى سوغۇقتىن قورقىدۇ دەپ ئويلاپ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشىمىزنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمەيدۇ، ئاللاھ خالىسا ئەتە كەچ ئېغىر ياتقۇ مەھەلدە ياۋ قارارگاھىنىڭ ئالدى ـ ئارقا تەرىپىدىن تەڭ شەبخۇن[1] ئۇرايلى.

ـــ شۇنداق قىلايلى، ـــ دېدى يۇنۇسخان دەس ئورنىدىن تۇرۇپ، ـــ سىلى ياۋ قارارگاھىنىڭ ئارقا تەرىپىدىن تېگىش قىلىڭ.

① شەبخۇن ـــ كېچىلىك ھۇجۇم.

دىغان قوشۇنغا باش بولسىلا، مەن ئالدى تەرەپتىن تېگىش قىلاي. شۇغىنىسى ياۋ قارارگاھىنىڭ ئەھۋالىنى تولۇق بىلمەيمىز ـ دە، سىرتتىن قاراپ قارارگاھنىڭ ئىچىنى كۆزەتمەك تەس.

ـــ بۇنىڭ چارىسى ئاسان، ـــ دېدى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس ئۆزىگە ئىشەنگەن ھالدا، ـــ ئەتە ئەتىگەن ياۋ قارارگاھىغا سۇلھى تەلەپ قىلىپ ئەلچى ئەۋەتەيلى.

ـــ سۇلھى تەلەپ قىلامدۇق؟ ـــ ئابدۇلقۇددۇس بەگنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنمىگەن يۇنۇسخان قاپىقىنى تۇردى.

ـــ سۇلھى تەلەپ قىلىپ ئەلچى ئەۋەتىش بىر باھانە ئالىيلىرى، ـــ دېدى ئابدۇلقۇددۇس بەگ مەقسىتىنى چۈشەندۈرۈپ، ـــ ئەۋەتكەن ئەلچىمىز مۇشۇ باھانىدا ياۋ قارارگاھىنى تەپسىلىي كۆزىتىپ، ئەھۋال ئىگىلەپ كېلىدۇ.

ـــ مۇددىئالىرىنى چۈشەندىم، ـــ دېدى يۇنۇسخان كۈلۈپ، ـــ نامدا ئەلچى، ئەمەلىيەتتە ئايغاقچى بولىدىكەن ـ دە!

ـــ ئەينى مۇددىئا، ـــ دېدى ئابدۇلقۇددۇس بەگ.

ـــ ئۇنداقتا كىمنى ئەۋەتسەك بولۇر؟

ـــ كىمنىلىرى باراي، ـــ دېدى سەركەردە ھېسامىددىن دوغلات دەس ئورنىدىن تۇرۇپ، ـــ ئەسلىدىمۇ قارارگاھ جايلاشتۇرۇش مېنىڭ ئىشىم ئەمەسمۇ؟

يۇنۇسخان رازىمەنلىك بىلەن بېشىنى لىڭشىتتى.

ـــ ئېسىم قۇرۇسۇن. سەركەردە قارارگاھ قۇرۇشقا مۇئەككەل بولغاندىكىن ھەرقانداق قارارگاھنىڭ ئەھۋالىنى بىر قاراپلا بىلىۋالالايدۇ ئەمەسمۇ، ئەمىسە بۇ مۇشكۈل ۋەزىپە سىلىگە قارار تاپتى.

مەسلىھەت پىشقاندىن كېيىن سەركەردىلەر ئۆز لەشكەرگاھلىرىغا تارقاشتى.

ئەتىسى سەھەردە يۇنۇسخاننىڭ سۇلھى تەلەپ قىلىپ ئەلچى ئەۋەتكىنىنى سوغۇقتا بەرداشلىق بېرەلمەي چېكىنىشكە باھانە ئىزدىگەنلىك دەپ چۈشەنگەن ئاماسانچى تايشى سەركەردە ھېسا-

مىددىن دوغلاتقا سىلىق مۇئامىلە قىلدى. سۇلھىنى قوبۇل قىلـ
ـدىغانلىقىنى، ئىككى كۈن ئىچىدە سۇلھى شەرتلىرىنى تەييارلاپ
ئۆز ئەلچىسى ئارقىلىق ئەۋەتىپ بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

«بەلەن بولدى، كۆك تەڭرى ماڭا مەدەت بەرگەن ئوخشايدۇ، ــ
دەپ خىيال سۈردى ئاماساڭچى تايشى ھېسامىددىن دوغلاتنى يولغا
سېلىۋېتىپ، ــ سۇلتان يۇنۇسخان سۇلھى شەرتلىرىنى كۈتۈپ
ئولتۇرغاچ تۇرسۇن، مەن يەنە ئىككى كۈن تەخىر قىلاي، ئىككى
كۈن ئىچىدە بۇنداق قېلىن قار، قاتتىق سوغۇق كۆرۈپ باقمىغان
موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ تېخىمۇ بەك ۋايىجىنى چىقىدۇ.
ئىرادىسى، جاسارىتى سۇنىدۇ، شول چاغدا بىرلا ھۇجۇم بىلەن
ئۇلارنى تەلتۆكۈس يوقىتىمەن. ئۇلار بىلەن باشتا سۇلھى تۈزمەي،
ئەمدى نېمىشقا سۇلھى تۈزىدىكەنمەن؟ مەن بىلەن جەڭ قىلغۇدەك
جاسارىتى، ماغدۇرى بولغان بولسا ھەرگىز سۇلھى تەلەپ قىلمايتـ
ـتى. ئالدىنقى قېتىمقى مەغلۇبىيىتى ئۇلارنى ئوبدانلا چۆچۈتكەن
ئوخشايدۇ، ئى قۇدرەتلىك كۆك تەڭرىم، چەكسىز كۈچ ـ قۇدرەـ
ـتىڭ بىلەن كەڭرى موغۇلىستان زېمىنىنى تەسەررۇپىمغا ئېلىـ
ـشىمغا مەدەت بەرگەيسەن...»

ھاياجانلانغان ئاماساڭچى تايشى سەركەردىلىرىنى يىغىپ زىيا
پەت ئۆتكۈزدى. لەشكەرلىرىگە ئۇچ ئايقۇردىن شاراب ئىچىشكە
ئىجازەت بەردى. موڭغۇللارنىڭ قارارگاھى بۇگۈن يەنە باشقىچە
جانلىنىپ كەتكەنىدى.

ئېغىر ئەلياتقۇ مەھەل. ياۋ قارارگاھى ئاللىقاچان غەپلەت
ئۇيقۇسىغا غەرق بولغانىدى. قارارگاھ قورۇقچىلىرىمۇ كېچىنىڭ
جاندىن ئۆتىدىغان سوغۇقىدا توڭۇپ، تىترەپ، ئېغىر پىيمىلىرىـ
ـنى تەستە يۆتكىگىنىچە ئورنىغا ئالمىشىدىغان قورۇقچىلارنىڭ يوـ
ـلىغا قارىشاتتى، ئەتراپىنىڭ تىنچ ئىكەنلىكىنى، غەيرىي ئەھۋاللارـ
ـنىڭ يوق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشۈپ ئېرەنسىزلىك بىلەن تاك ـ
تاك چېلىشاتتى. ھەر بىر ئاش پىشىم ۋاقىتتا بىر قېتىم كېلىپ
چارلىغۇچىلارنى نازارەت قىلىپ تۇرىدىغان قورۇقچى بەگنىمۇ بۇـ

گۈن ئىسسىق يوتقان بېسىۋالغاندەك قىلاتتى. ياۋ قارارگاھىنىڭ ئالدى ـ ئارقا تەرىپىگە شەپە چىقارماي پەم بىلەن يېتىپ كەلگەن موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ تۇرشاۋۇللىرى ناھايىتىمۇ يېنىك، چەبدەس ھەربىكەتلىرى بىلەن قارارگاھنىڭ مۇھاپىزەت قاشالىرىنى چۈۋۈپ، ئاساسلىق قوشۇننىڭ ھۇجۇم قىلىپ كىرىشى ئۈچۈن يوچۇق ئاچماقتا ئىدى.

تۇيۇقسىز ئالدى ـ ئارقا تەرەپتىن كۆتۈرۈلگەن دەھشەتلىك نەرە ساداسى مۇڭغۇل قارارگاھىنى ۋەھىمىلىك تىترەتتى. چۆچۈپ ئويغانغان مۇڭغۇل لەشكەرلىرى پاتىپاراق بولۇپ كەتتى. ئۇلار دۇ ـ بۇلغا ـ ساۋۇتلىرىنى كىيىپ، قىلىچ ـ قالپاقلىرىنى ئېلىپ بولغۇچە قولىغا ئوتقاش كۆتۈرۈشۈۋالغان مىڭلىغان موغۇلىستان لەشكەرلىرى قارارگاھقا سەلدەك ئېقىپ كىردى ـ دە، قوللىرىدىكى ئوتقاشلارنى چېدىرلارغا تاشلاپ كۆيدۈرۈشكە، چېدىردىن يۇ ـ گۇرۇپ چىققان رەقىبلىرىنىڭ بېشىغا قىلىچ چېپىشقا باشلىدى.

چۇقان ـ سۇرەن ساداسىدىن چۆچۈپ ئويغانغان ئاماساناچى تايشى ئەتىگەن يۇنۇسخانىنىڭ سۇلھى تەلەپ قىلىشى ئەمەلىيەتتە ئۆزىنى بىخۇدلاشتۇرۇش ئۈچۈن قىلىنغان ھىيلە ئىكەنلىكىنى دەرھاللا ھېس قىلدى.

ئەتىگەن ئەلچى سىياقىدا كەلگەن سەركەردە ھېسامىددىن دوغلات ياۋ قارارگاھىنىڭ قايسى تەرىپىدە لەشكەرلەرنىڭ، قايسى تەرىپىدە سەركەردىلەرنىڭ، قايسى تەرىپىدە خىزمەتكارلارنىڭ، قايسى تەرىپىدە ئاماساناچى تايشىنىڭ چېدىرى جايلاشقانلىقىنى تەپسىلىي كۆرۈۋالغانىدى. شۇڭا ھازىر ئۇلار ھە دېگەندە خىزمەتكارلار، ئاياللار ۋە لەشكەرلەرنىڭ چېدىرىغا بىلەن كارى بولماي، سەركەردىلەرنىڭ چېدىرىغا ھۇجۇمنى مەركەزلەشتۈرگەنىدى.

ئاماساناچى تايشى خېلى تىرىشچانلىق كۆرسىتىپمۇ جان قايغۇسىدا پاتىپاراق بولۇپ كەتكەن سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى يىغالمىدى. بۇنى ئاز دېگەندەك ئۆزىمۇ ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ ھۇجۇم نىشانىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. مىڭ نەپەر خاس نۆكىرى ئۇنى جان

تىكىپ قوغدىمىغان بولسا، ئاللىقاچان جەنىدىن ئايرىلغان بولاتتى.

«مەن بۇ ئالدامچى، ھىيلىگەرنىڭ دامىغا چۈشۈپتىمەن...»

ئۇ سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى يىغىپ مۇداپىئە سەپى تەشكىللەش خىيالىدىن ۋاز كېچىپ، نۆكەرلىرىنىڭ مۇھاپىزىتىدە خانىش ـ توقاللىرى جايلاشقان چېدىرغا قاراپ ئىلگىرىلىدى.

كۆيۈۋاتقان چېدىرلار پۈتكۈل قارارگاھنى يورۇق قىلىۋەتكەنىدى.

يۇنۇسخان سەركەردىلەرگە ئايالار ـ بالىلار، خىزمەتكارلار ـ نىڭ چېدىرىغا تەگمەي، بارلىق ھۇجۇمنى ياۋنىڭ سەركەردە ـ لەشكەرلىرىگە قارىتىشنى قاتتىق جېكىلىگەنىدى. شۇڭا ئاماساچى تايشى خانىش ـ توقاللىرى بار چېدىرغا ئاسانلا يېقىنلاشتى ۋە ئۇلارنى ئاتلىرىغا مىندۈرۈپ جان ـ جەھلى بىلەن قاچتى.

ھايات ـ ماماتلىق جەڭگە كىرىشكەن موغۇلىستان لەشكەر ـ لىرى قەھرىتان سوغۇقتا توڭلاش ئۈياقتا تۇرسۇن قانلىرى قاينىاپ، قارا تەرگە چۆمۈلگەنىدى. قار ئاققان قانلارنى، بېشىدىن جۇدا بولغان جەسەتلەرنى يوشۇرۇپ قالماقچى بولغاندەك لەپىلدەپ چۈشۈۋاتاتتى، قىيا ـ چىيا، داد ـ پەريات سادالىرى قارارگاھنى بىر ئالغاندى، قىلىچلار جاراڭلايتتى، لەشكەرلەر رەقىبلىرىنى يەر چىشلىتىش ئۈچۈن نەرە تارتىشاتتى، تىغ زەربىسىگە ئۇچرىغانلار ئېچىنىشلىق ئىڭرايتتى..

ئۇزۇن قىش كېچىسى ئاخىرلىشىپ ئاخىرى تاڭ ئاتتى، پۈتكۈل لەشكەرگاھتا ئوڭ ـ تەتۇر ياتقان جەسەتلەردىن قار زۇمۇچىكى پەيدا بولغانىدى. تامام كۆيۈپ بولالمىغان چېدىرلارنىڭ يا ـ غاچلىرىدىن قاپقارا ئىس ئۆرلەيتتى. موغۇلىستان لەشكەرلىرى قاچقان ياۋنى قوغلاپ كەتكەن بولۇپ، لەشكەرگاھ تىمتاسلىققا چۆمگەنىدى.

سۇلتان يۇنۇسخان قېپقالغان لەشكەرلەرگە جەسەتلەر ئارىسىدىن تىرىك قالغانلارنى ئىزدەشكە بۇيرۇدى. ئەپسۇسكى بىرمۇ

تىرىك جان تېپىلمىدى. ئەجەللىك يارىلانماي تىرىك قالغان بىر قىسىم بىتەلەي لەشكەرلەرنىڭ جېنىنى قاتتىق سوغۇق ئالغان بولۇپ، ئۇلار قانداق ياتقان بولسا شۇ پېتى توڭلاپ قېتىپ قالغانىدى.

سۇلتان يۇنۇسخان قارا قىشنىڭ، قارنىڭ، سوغۇقنىڭ دەھشىتىنى مۇشۇ قېتىمقى جەڭدە تۇنجى قېتىم ھېس قىلدى.

ئەتىسى پېشىن ۋاقتىغا ئۇلۇغۇرۇپ ياۋنى قوغلاپ كەتكەن سەركەردە ـ لەشكەرلەر قايتىپ كەلدى. ئاماسانچى تايشىنىڭ ئاز بىر قىسىم نۆكەرلىرى بىلەن خوتۇن ـ بالىلىرىنى ئېلىپ قېچىپ كەتكىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا قالغان لەشكەرلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تالاپەتكە ئۇچرىغانىدى.

سۇلتان يۇنۇسخان جەڭدە قازا قىلغان لەشكەرلەرنىڭ نامزىنى ئوچچە چۈشۈرۈپ دەپنە قىلغۇزدى، ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ جەستىنى بىر تەرەپ قىلىشنى ۋە جەڭ مەيدانىنى تازىلاشنى يەرلىك ئاھالىگە تاپشۇردى. جەڭ غەنىيمەتلىرىنى سەركەردە ـ لەشكەر لەرگە تارقىتىپ بەردى، ئاندىن تۈركىستانغا قاراپ ئالدىراپ يۈرۈپ كەتتى.

※ ※ ※

ـــ ئالىيلىرى قارىسىلا، جەرەن توپى، بەكلا كۆپكەن.

ئوۋنى كۆرۈپ ئۆزىنى تۇتالماي قالغان نۆكەر بېشىنىڭ قىلغان بۇ گېپىي يۇنۇسخاننىڭ خىيالىنى چالغىتتى. ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ نۆكەر بېشى كۆرسەتكەن تەرەپكە قارىدى. ئاپئاق قارلىق دالىدا يەتمىش ـ سەكسەن تۈياق جەرەن توپى جېنىنىڭ بارىچە قاچماقتا ئىدى.

ـــ نېمىگە قاراپ تۇرىسىلە، ئات سېلىڭلار!

خاننىڭ پەرمانى بىلەن تەڭلا نۆكەرلەر ئاتلىرىغا قامچا سالدى. يۇنۇسخاننىڭ ئوۋغا ئېتىلمىغانلىقىنى كۆرگەن ئون نەپەر

نۆكەر ئۇنى قورۇقداپ قېپقالدى.

«ھېلىمۇ ياخشى، سەيھۇن دەرياسى ۋادىسىدا ياۋايى ھايۋانلار كۆپ ئىكەن، بولمىغان بولسا لەشكەرلەرنىڭ ئوزۇق ـ تۇلۇك مەسىلىسىنى قانداق ھەل قىلار بولغىيتتىم. ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگنىڭ كەتكىنىگە ئەمدى تۆت كۈن بولدى. يەنە بىرەر ھەپتىدە قايتىپ كېلەلەرمىكىن تاڭ. خەۋىرىمنى ئاڭلىسا تۇركىستان بەگلىرى چوقۇم كېلىدۇ. ئۇ چاغدا ئوزۇق ـ تۇلۇكتىنمۇ، بۇرۇج ئوغلان بىلەن بولىدىغان جەڭدىنمۇ غەم قىلمايمىز. ئۇنىڭغىچە ئول دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالمىساق ياخشىدى، پەرۋەردىگار ئۆز پاناھىدا ساقلار...»

ھەئە، سۇلتان يۇنۇسخان باشچىلىقىدىكى موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ قاراتوقايغا چۈشكۈن قىلغىنىغا ئىككى ھەپتە بولاي دەپ قالغانىدى. ئوزۇق ـ تۇلۇك تۈگەپ كەتكەن، يەنە كېلىپ ھاۋا سوغۇق بولغاچقا سەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتمەي قاراتوقايدا تۇرۇپ قېلىشقا مەجبۇر بولغانىدى. ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ بىر بۆلۈك لەشكەرلەرنى ئېلىپ، يۇنۇسخاننىڭ كەلگەنلىكىدىن تۇركىستان بەگلىرىنى خەۋەردار قىلىش ھەم لەشكەرلەرگە ئوزۇق ـ تۇلۇك غەملەش ئۈچۈن كەتكەنىدى. تۆت كۈندىن بېرى سەركەردە ـ لەشكەرلەر ئازغىنە ئوزۇق ـ تۇلۇكنى تېجەش ئۈچۈن ئوۋ ئوۋلاۋاتاتتى. قارارگاھتا ئاياللار، بالىلار، خىزمەتكارلاردىن باشقا يەنە ئازغىنە قورۇقچىلار قالغانىدى. چېدىردا بىكار ئولتۇرۇپ زېرىككەن يۇنۇسخانمۇ بۇگۈن ئوۋغا چىققانىدى.

جەرەن قوغلاپ كەتكەن نۆكەرلەر بىردەمدىلا كۆزدىن غايىب بولدى. يۇنۇسخان ئات ئۈستىدە ئولتۇرۇپ توڭلىغانىدى. ئۇ نۆكەرلىرى بىلەن بىللە ئوۋنى قوغلىمىغىنىغا پۇشايمان قىلدى. ئېرەنسىزلىك بىلەن سەيھۇن دەرياسىنىڭ نېرىقى قىرغىقىغا نەزەر تاشلىدى. دەريانىڭ نېرىقى قىرغىقى كۆز يەتكۈسىز قىزىلقۇم دەشتىگە تۇتىشاتتى. قۇياش نۇرىدا ئۆزگىچە جۇلالانغان ئاپئاق قار بىپايان قىزىلقۇم دەشتىنى غايىب قىلىۋەتكەنىدى.

«قار ياغمىغان بولسىمۇ قىزىلقۇم دەشتىنىڭ ئۇ چېتىنى كۆرۈش مۇمكىن ئەمەس ئىدى...»

يۇنۇسخان خىيالىنى داۋاملاشتۇرغاچ دەريانىڭ ئاياغ تەرىپىگە نەزەر تاشلىدى. سەيھۇن دەرياسىنىڭ ئاياغ تەرىپىدە تاشكەنت شەھىرى بار ئىدى. تاشكەنت ئېسىگە كېلىشى بىلەن ئۇنىڭ ئۇ شەھەردە ئۆتكەن قىسقىغىنا ھايات دەقىقىلىرى ئېسىگە كەلدى.

«ئاللاھ خالىسا بۇرۇچ ئوغلانىنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلىپ بولسام، كۆكلەم بىلەن تەڭ سەركەردە ـ لەشكەرلەرنى قەشقەرگە يولغا سېلىۋېتىپ، ئۆزۈم سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ كېلەرمەن. شۇ باھانىدا سەمەرقەنت، ھىراتلاردىن داڭلىق مېھمار، نەققاشلارنى تەكلىپ قىلىپ ئاقسۇ، قەشقەر قاتارلىق شەھەرلەردە ھىرات، سەمەرقەنتتىكىگە ئوخشاش ئوردا ـ سارايلارنى، مەسچىت ـ مەدرىسەلەرنى بىنا قىلدۇرارمەن...»

تۇيۇقسىز ئاتنىڭ دۈپۈرلىگەن تۇياق تۈشى يۇنۇسخاننىڭ خىيالىنى ئۈزۈپ قويدى.

ـــ چاتاق بولدى ئالىيلىرى...

ئېتىنى قۇيۇندەك چاپتۇرۇپ كەلگەن لەشكەرگاھ قورۇقچىسىنىڭ چىرايى تەشۋىشلىك تۇس ئالغانىدى، تىنىق ـ تىنىقىغا ئولگۈرمەي ھاسىرايىتتى، كۆزلىرىدىن كۆچلۈك بىر ئەندىشە، ئالاقزادىلىك بالقىيتتى.

ـــ نېمە ئىش بولدى، تېز سۆزلە، ـــ دېدى جىددىيلەشكەن يۇنۇسخان.

ـــ قارارگاھنى ياۋ لەشكەرلىرى بېسىۋالدى ئالىيلىرى.

يۇنۇسخاننىڭ تاپىنىدىن كىرگەن بىر ئوت مېڭىسىدىن چىقىپ كەتتى، يۈرىكى چىغىدە قىلىپ كەتتى.

ـــ قايسى ياۋ لەشكەرلىرى؟

ـــ دەشتى قىپچاق خانزادىسى بۇرۇج ئوغلان...

يۇنۇسخان قورۇقچىسىنىڭ گېپىنىڭ ئاخىرىنى كۈتمەيلا ئېتىغا قامچا سالدى.

ـــ بىرنەچچىكىلار ئوۋغا كەتكەن سەركەردە ـ لەشكەرلەرگە خەۋەر بېرىكىلار، دەرھال قارارگاھقا قايتسۇن، ـــ دېدى يۇنۇسخان ئارقىسىدىن دەمبەسقەدەم ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان قورۇقچىلىرىغا قاراپ.

تۆت نۆكەر يۇنۇسخاندىن ئايرىلىپ تۆت تەرەپكە قاراپ ئات چاپتۇرۇپ كېتىپ قالدى.

ئېتىغا ئاچچىق قامچا سېلىپ ئۇچقاندەك كېتىپ بارغان يۇنۇسخانىڭ ئەس ـ يادى قارارگاھىدىكى خوتۇن ـ بالىلىرىدا قالغاندى.

ھەئە، سۇلتان يۇنۇسخانىڭ نۇرغۇن سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بىلەن كېلىپ سەيھۇن دەرياسى بويىدىكى قاراتوقاي قىشلىقىغا چۈشكۈن قىلغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان بۇرۇج ئوغلان كۆرۈنۈشتە چېكىنىپ، مۇداپىئەدە تۇرغاندەك قىلغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە بىرنەچچە كۈندىن بېرى ئەپلىك پۇرسەت كۈتۈۋاتاتتى. شۇ ئارىلىقتا يەرلىك چارۋىچىلار سىياقىدا ياسانغان ئايغاقچىلىرى موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ قارارگاھىنى يوشۇرۇن چارلىدى. ئۇلارنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈكىنىڭ ئۆكسۈپ قالغانلىقىدىن، بىر قىسىم لەشكەرلەرنىڭ تۇركىستان بەگلىرىدىن ئوزۇق ـ تۈلۈك يىغىش ئۈچۈن كەتكەنلىكىدىن، قالغان سەركەردە ـ لەشكەرلەرنىڭ كۈندە ئوۋغا چىقىپ، ئوۋ غەنىيمەتلىرى بىلەن يېمەكلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىۋاتقانلىقىدىن، قارارگاھنىڭ كۈندۈزى بوش قالىدىغانلىقىدىن، سۇلتان يۇنۇسخانىڭ ئوۋغا چىقماي قارارگاھتا تۇرۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندى.

سۇلتان ئوبۇلخەيرخان بىلەن توقاي تۆمۈر ئەۋلادىنىڭ زىددىيىتى 1428 ـ يىلى ئوبۇلخەيرخان دەشتى قىپچاق سەلتەنىتىگە سۇلتان بولۇپ تەختتە ئولتۇرغاندىن تارتىپ كەسكىنلەشكەنىدى. سۇلتان ئوبۇلخەيرخان مۇستەبىت سىياسەت يۈرگۈزۈش بىلەن بىرگە توقاي تۆمۈر ئەۋلادىنى چەتكە قاقتى. ھەتتا ئۇلارنى ئەجداد زېمىنى بولغان دەشتى قىپچاق دالىسىدىن پۈتۈنلەي قوغلاپ چى-

قاردى. 1456 ـ يىلىغا كەلگەندە توقاي تۆمۇر ئەۋلادىدىن كېرەيخان بىلەن جانىبەكخاندىن ئىبارەت ئاكا ـ ئۇكا سۇلتانلار قازاق قەبـ
ـلىلىرىنى بىرلەشتۇرۇپ ئوبۇلخەيرىخانغا قارشى كەڭ كۆلەمدە ئىسيان كۆتۈردى. ئىسيان مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن موغۇلىستان تەۋەسىدىكى يەتتە سۇ رايونىغا كۆچۈپ كېلىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ چاغدا سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئۇلارنىڭ ئوبۇلخەيرىخان سەلتە ـ نەتىگە قارشى ئىسيانىنى قوللاپ چۇ دەريا سى[1] ۋادىسىدىكى قۇش ـ باشى رايونىنى ئۇلارغا سۇيۇرغال قىلىپ بەردى. ئاكا ـ ئۇكا قازاق سۇلتانلىرى موغۇلىستان تەۋەسىدە پۈت دەسسىگۈدەك زې ـ مىنغا ئېرىشكەندىن كېيىن، چېچىلىپ كەتكەن قازاق قەبىلىلە ـ رىنى يىغىپ تېزلا كۈچەيدى ۋە پات ـ پات دەشتى قىپچاق دالا ـ سىنى پاراكەندە قىلىپ سۇلتان ئوبۇلخەيرىخاننىڭ ئارامىنى بۇزۇپ تۇردى. سۇلتان يۇنۇسخان يەتتەكەنت، تۇركىستاننى ئىگىلەپ تۇرغان ۋاقتىدا كېرەيخان، جانىبەكخانلار بىلەن باردى ـ كەلدى قىلىپ، دوستلىشىپ ئۆتتى، قولىدىن كېلىدىغان ياردەمىنى ئا ـ يىمىدى. ئۇلارنىڭ ئوبۇلخەيرىخان سەلتەنەتىگە قارشى كۈرىشىنى قوللىدى. سۇلتان ئوبۇلخەيرىخان قازا قىلغاندىن كېيىن پۇرسەت ـ نى غەنىيمەت بىلگەن ئاكا ـ ئۇكا سۇلتانلار كەڭ ـ كۆلەمدە دەھشەتلىك ھۇجۇم قوزغاپ، دەشتى قىپچاق ھاكىمىيىتىنى قو ـ لغا ئالدى. خانزادە بۇرۇج ئوغلان بولسا قېچىپ يۇرۇۋاتاتتى. ئەنە شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ ئاكا ـ ئۇكا سۇلتانلارغا ھىمايىچى بولغان موغۇلىستان خانلىرىغا كۈچلۈك ئۆچ ـ ئاداۋىتى بار ئىدى.

ئەسلىي گېپىمىزگە كەلسەك، ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق مو ـ غۇلىستان قارارگاھىنىڭ ئەھۋالىنى ئىنچىكە ئىگىلىگەن بۇرۇج ئوغلان بىر دىنلا ئىشەنچىنى تۇرغۇزۇپ غەيرەتكە كەلدى.

«پەرۋەردىگارىم مېنى دەشتى قىپچاق سەلتەنەتىدىن ئايرىغان بولسىمۇ يەنە ئىنايەت قىلىپ ئوڭ كۆزى بىلەن قارىغان ئوخشاي ـ دۇ. موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ ئاش ـ ئوزۇقى تۆگەپ، ئوۋغا

① چۇ دەريا سى ـــ سەيھۇن دەريا سى.

تايىنىپ قالغان، قارارگاھتا سۇلتان يۇنۇسخان ئاياللار، بالىلار ۋە خىزمەتكارلىرى بىلەن يالغۇز قالغان بولسا بۇ بىر تېپىلغۇسىز غەنىيمەت پۇرسەت ئىكەن. ئەمدى يەنە ئارىسالدى بولۇپ تۇرسام پۇرسەت ـ نۆۋەتنى كەتكۈزۈپ قويمەن. ئۆز ۋاقتىدا يۇنۇسخاننىڭ ئىنىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخان دېگەن بەدرەك ئاغا ـ ئىنى سۇلتانلارنى قوللىمىغان، ھىمايىچى بولمىغان بولسا، بۇگۈنكى كۈندە ئۇلار بۇنچىلىك كۈچەيمىگەن، ئاتا مىراس تەختگاھىمنى تارتۇالالمىغان بولاتتى. ئايغاقچىلارنىڭ كۆزىتىشچە، موغۇلستان سەركەردە ـ لەشكەرلىرى ئەتىگىنى ئۇۋغا چىقىپ كەتسە، كەچتە قايتىپ كېلىدىكەن. دېمەك، كۈندۈزى قارارگاھ بوش دېگەن گەپ. كۈندۈزى ھۇجۇم قىلسام سۇلتان يۇنۇسخاننى ئاسانلا تۇتۇۋالىمەن. ئۇنى ئەسىر ئېلىۋالسام، پۈتكۈل موغۇلستان تەسەررۇپى مېنىڭ ئىلكىمگە ئۆتىدۇ. ئول چاغدا دەشتى قىپچاق ھاكىمىيىتىنمۇ قايتىدىن قولۇمغا ئالالايمەن...»

بۇرۇج ئوغلان ئەنە ئاشۇنداق خام خىيال بىلەن سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى كېچىچە شەپە چىقارماي سەيھۇن دەرياسى بويىغا يۆتكىگەن، بۇگۈن كۈندۈزدە سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ قاراتوقاي قارارگاھىغا ھۇجۇم قىلغانىدى. ئۇنىڭ بەختىگە قارشى بۇگۈن سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ ئىچى پۇشۇپ قېلىپ يۇزچە نۆكىرىنى ئېلىپ ئۇۋغا چىقىپ كەتكەنىدى.

※ ※ ※

نەچچە مىڭ لەشكىرى بىلەن سەلدەك باستۇرۇپ كەلگەن بۇرۇج ئوغلان قارارگاھنى تېزلا ئىگىلىدى. ئۆزى يۇنۇسخاننىڭ دەريا لېۋىگە جايلاشقان سەر چېدىرىغا باستۇرۇپ كىردى.

قارارگاھتا تۇيۇقسىز يۇز بەرگەن قىر ـ چاپىتىن قورقۇپ يىغلاۋاتقان خانزادىلىرىنى پەيلەۋاتقان ئىككى خانىش ـــ ئىسان دۆلەت خېنىم بىلەن شاھ بېگىم سەر چېدىرغا ئالچاققىلاپ كىرىپ

كەلگەن بۇرۇج ئوغلانغا نەپرەت بىلەن قاراپ قويۇپ لام ـ جىم دېـ
مىدى.

ـــ يۇنۇسبەگ قېنى؟ ـــ كۆرەڭلىك بىلەن سورىدى بۇرۇج ئوغلان.

خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم ۋۇجۇدىنى ئىسكەنجىگە ئالغان ۋەھىمىنى بېسىپ تۇرۇپ جاۋاب بەردى:

ـــ ئوۋغا چىقىپ كەتكەن.

بۇرۇج ئوغلاننىڭ قان تولغان كۆزلىرىدە مەسخىرىلىك كۈلـ
كە بالقىدى.

ـــ يالغان، قورقۇپ مۆكۈنۈۋالغاندۇ تايىنلىق.

ـــ قىبلىگاھىمىز ھەرگىزمۇ توخۇ يۇرەكلەردىن ئەمەس. ئۇ خاتۇن ـ بالىلىرىنى تاشلاپ قويۇپ مۆكۈۋالىدىغان نامەردلىكنى قىلمايدۇ. بولغان بولسا ئىپلاس ئاياغلىرىنى بۇ دەرگاھقا ھەرـ گىزمۇ باسالمايتتىلە، ـــ دېدى خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم قەدـ دىنى رۇسلاپ، ـــ كۆرگەنلا، قارارگاھتا لەشكەر يوق. ھەقىقىي باھادىر بولسىلا قۇرۇق قارارگاھقا باستۇرۇپ كىرىپ، ئاجىزلەرـ گە ھەيۋە كۆرسەتمەي، مەيدان جېڭى قىلسىلا.

بۇرۇج ئوغلان پەرۋاسىزلىق بىلەن ئالچاڭلاپ بېرىپ سەر چىدىرنىڭ تۆرىدىكى تەختتە ئولتۇردى ۋە تۆۋەندە پەرمان كۈتۈپ تۇرغان سەركەردىلەرگە ۋارقىردى.

ـــ پۈتكۈل قارارگاھنى ئالا قويماي ئىزدەڭلار. يۇنۇسبەگنى تۇتۇپ كەلگەنلەرگە بويى بىلەن تەڭ ئالتۇن ئىنئام بېرىمەن، مەرـ تىۋىسىنى ئۆستۇرىمەن.

مال ـ دۇنيا تەمەسىدە تۇرغان سەركەردىلەرگە مۇشۇ گەپنىڭ ئۆزىلا كۈپايە ئىدى. ئۇلار لەشكەرلىرىنى باشلاپ ئۆزلىرى خالـ ىغانچە چىدىرلارغا كىرىپ پۇلغا يارىغۇدەك نەرسىلەرنى بۇلاشقا كىرىشتى. شۇ تاپتا ئۇلار مال ـ دۇنيا، ئولجا ئىزدەش بىلەن بۇـ لۇپ كېتىپ، ئوۋغا كەتكەن موغۇلىستان سەركەردە ـ لەشكەرلىـ رىنىڭ تۇيۇقسىز كېلىپ قېلىشىنى خىيالىغا كەلتۈرمىگەنىدى.

قاراتوقايغا شەپە چىقارماي يېقىنلىشىش ئۈچۈن كېچىدىن بېرى تۈزۈك ئارام ئالمىغان بۇرۇج ئوغلانلىرىغا قورسىقى ئاچقانىدى. شىرە ئۈستىدىكى تاۋاقلاردا تۇرغان بۇغا، جەرەن، كېيىك، قىرغاۋۇل گۆشلىرى ئۈنۈك بىردىنلا ئىشتىهاسىنى قوزغىدى. ئۇ بىر پارچە گۆشنى ئېلىپ ئىشتىها بىلەن يېيىشكە تۇتۇندى.

ـــ شاراب بارمۇ؟ ـــ سورىدى ئۇ قاپىقىنى تۇرۇپ.

ئۈنۈك غەزىپىنى كەلتۈرۈپ قويسا كۆتۈلمىگەن ئاقىۋەتنىك كېلىپ چىقىشىدىن ئەنسىرىگەن خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم كېنىزەكنى بۇيرۇپ بىر كوزا شەربەت ئاچقتۇرۇپ بەردى.

بۇرۇج ئوغلان سوغۇق گۆشنى ئاچ بۆرىدەك يالماپ يۇتۇشقا باشلىدى. شۇ دەقىقىدە كاللىسىدا قىلچىلىك خەۋپسىرەش تۇيغۇسى يوق ئىدى، خىيالىدا ياۋ قارارگاھىنى پۈتۈنلەي ئىلكىمگە ئېلىپ بولدۇم دەپ ئويلايتتى.

ئۇچقاندەك ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان سۇلتان يۇنۇسخانىنىك ۋۇجۇدىدا قىلچىلىك ۋەھىمە يوق ئىدى، ئەس ـ يادى خوتۇن ـ بالىلىرىدا قالغانىدى، قارارگاھقا يېتىپ بارسىلا خوتۇن ـ بالىلىرىنى ياۋنىك چاڭگىلىدىن قۇتۇلدۇرالايدىغاندەك، شۇنچە كۆپ ياۋ لەشكەرلىرىگە بىر ئۆزى يالغۇز تاقابىل تۇرالايدىغاندەك تۇيغۇدا ئىدى. ھەئە، ئۈنۈك ۋۇجۇدىدا كۆچلۈك بىر غەزەپ ـ نەپرەت ھۆكۈمران ئىدى. ئەزەلدىن بۇنداق ئاچچىق قامچا يەپ باقمىغان ئەرەب ئېتى شامالدىنمۇ تېز چاپاتتى. ئۇ ئاخىر قارارگاھقا يېتىپ كەلدى، غەزەپلىك كۆزلىرىنى دەريا بويىغا جايلاشقان شاھانە چېدىرلارغا تىكتى. ئولجا ئالغان مال ـ دۇنيالىرىنى چېدىرلاردىن ئېلىپ چىقىپ بىر يەرگە دۆۋىلەۋاتقان ياۋ لەشكەرلىرىنىك ئەتراپىغا نەزەر سېلىشقا ھەپسىلىسى يوق ئىدى. ياۋ لەشكەرلىرى بىر ـ بىرىدىن قىزغىنىشىپ ئولجا ئىزدىشىۋاتاتتى. ئۇلار يۇنۇسخانىنىك يېتىپ كەلگەنلىكىنى پەقەتلا سەزمىدى. يۇنۇسخان ئۆزى بىلەن تەڭ ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان نۆكەرلىرىنىك يېنىدىكى كانايىنى يۇلۇپ دېگۈدەك ئالدى ـ دە، جان ـ جەھلى بىلەن چالدى. كانايى

چىلىشتا ئۇنىڭ باشقىچە ماھارىتى بار ئىدى. ئۆزى بىۋاستە قاتناشقان ھەرقانداق جەڭدە سەركەردە ـ لەشكەرلىرىگە مەدەت بېرىش ئۈچۈن كاناي چالاتتى. كاناي ئاۋازىغا قاراپ سەركەردە ـ لەشكەر ـ لەر خانىنىڭ كاناي چىلىۋاتقانلىقىنى بىلىۋالالايتتى.

ـــ ئوت قويۇپ لەشكەرلەرگە خەۋەر بېرىڭلار.

ئۇ يېنىدىكى نۆكىرىگە پەرمان بېرىپ بولۇپ، شاھانە چېدىرىغا قاراپ ئات سالدى.

تۇيۇقسىز ياڭىرىغان كاناي ئاۋازى خاس ئاتچىسىنى بىر ياندا تۇرغۇزۇپ قويۇپ ئىشتىما بىلەن گۆش يەۋاتقان بۇرۇج ئوغلانىنى قانداق چۆچۈتۈۋەتكەن بولسا، خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم بىلەن خانىش شاھ بېگىمنىمۇ شۇنچىلىك ھاياجانلاندۇرۇۋەتتى.

ـــ سۇلتان ئالىيلىرى كەلدى!

خانزادە ـ مەلىكىلىرىنى پەپلەپ تۇرغان خانىش شاھ بېگىم ھاياجان بىلەن ۋارقىرىۋەتتى. بۇرۇج ئوغلانىنى بولسا ئاللىقاچان تىترەك باسقانىدى.

ـــ كېلىڭلار قىزلار!

خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم شۇنداق دېگىنىچە سىرتقا چىقىشقا تەمشىلىپ تۇرغان بۇرۇج ئوغلانغا بىرىنچى بولۇپ ئېتىلىدى. خانىشنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنگەن كېنىزەكلەرمۇ بۇرۇج ئوغلانغا قاراپ ئېتىلىپ كەلدى. خانىشلارنىڭ خىزمىتىنى قىلىش ۋە قوغداش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان بۇ كېنىزەكلەرنىڭ جاۋابىزلىق ماھارىتى خېلىلا يۇقىرى ئىدى. ئۇلار تەڭلا يوپۇرۇلۇپ كېلىپ بىرى بىلىكىگە، بىرى پۇتىغا، بىرى پېشىگە ئېسىلغىنىچە بۇرۇج ئوغلانىنى قىمىر قىلغۇزمىدى. بۇ ئىش كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچىلىك ۋاقىتتا تۇيۇقسىز يۈز بەرگەنىدى. بايا تىنىبېرى قورقۇپ، شۇمشىيىپ تۇرغان ئايالارنىڭ ئۆزىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشىنى خىيالىغا كەلتۈرمىگەن بۇرۇج ئوغلان ئۇلارنىڭ نازۇك بارماقلىرىدىن قۇتۇلۇپ چىقىش ئۈچۈن جېنىنىڭ بارىچە يۇلقۇناتتى، ئەمما ۋۇجۇدىنى ۋەھىمە، ئالاقزادىلىك باسقانلىقى ئۈچۈنمۇ

ئەيتاۋۇر پۈت ـ قولىدا جان قالمىغانىدى، كۆرسەتكەن قارشىلىق-لىرى نەتىجىسىز ئاخىرلىشاتاتتى. شۇ ئەسنادا چېدىرغا سۇلتان يۇنۇسخان تۆت نۆكىرى بىلەن كىرىپ كەلدى ۋە ئويلىمىغان بۇ مەنزىرىنى كۆرۈپ يا كۈلۈشنى، يا غەزەپلىنىشنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالدى. شۇ دەقىقىدە ئاياللارمۇ يا بۇرۇج ئوغلانىنى قويۇۋېتىشنى، يا ئاشۇنداق تۇرۇۋېرىشنى بىلەلمەي قېلىشقانىدى.

ـــ بولدى قويۇۋېتىڭلار، ـــ دېدى يۇنۇسخان ھاياجانلىق تۇيۇغۇلىرىنى بېسىپ.

ئاياللارنىڭ چاڭگىلىدىن بوشىغان بۇرۇج ئوغلان پالاقىدە يەرگە يىقىلدى، چىرايى ۋەھىمە، تەشۋىشتىن تاتىرىپ كەتكەنىدى.

ـــ بىر قوشۇق قېنىمنى تىلەيمەن ئالىلىرى، رەھىم قىلغايلا. ئۆزۈمنى بىلەلمەي قاپتىمەن.

يۇنۇسخان يەرگە چاپلىشىپ ياتقان بۇرۇج ئوغلانغا يىرگىنچ، نەپرەت بىلەن قارىۋەتكەندىن كېيىن يېنىدىكى نۆكىرىگە بۇيرۇق قىلدى:

ـــ مۇنۇ ناكەسنىڭ بېشىنى كېسىۋېلىپ، نەيزەڭنىڭ ئۇچىغا ئېلىپ قارارگاھتا جار سال، پاسىبانىنىڭ كاللىسىنى كۆرگەن سەركەردە ـ لەشكەرلىرى ھوشىنى يىغىۋېلىپ تەسلىم بولمىسا ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلىپ قويسۇن، ـــ ئۇ ئىككى خانىشقا يۈزلەندى، ـــ سىلەر چېدىردىن چىقماي بالىلارنى قوروقداڭلار.

نۆكەرلەر بۇرۇج ئوغلان بىلەن ئاتىچىسىنى سۆرەپ چىقىپ كاللىسىنى كەستى. ئاندىن بۇرۇج ئوغلانىنىڭ بېشىنى نەيزىسىنىڭ ئۇچىغا سانجىپ بار ئاۋازى بىلەن ۋارقىرىدى:

ـــ دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرى ئاگاھ بولۇڭلار! كۆزۈڭلارنى يوغان ئېچىپ تونۇۋېلىڭلار. مانا بۇ پاسىبانىڭلار بۇرۇج ئوغلانىنىڭ بېشى. كىمكى تەسلىم بولماي قارشىلىشىدىكەن، ئاقىۋىتى مۇشۇنداق بولىدۇ!

بۇرۇج ئوغلانىنىڭ بېشىنى تونۇغان سەركەردە ـ لەشكەرلەر

داڭقېتىپ تۇروپ قېلىشتى. ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىنىمۇ ئۆلۈم ۋەھىمىسى چۈلغۇالغاندى. دەل شۇ چاغدا قارارگاھنىڭ ئەتراپىدىن مىڭلىغان ئاتلارنىڭ دۈپۈرلىگەن تۈياق تىۋىشى ئاڭلاندى. قارارگاھنىڭ ھۇجۇمغا ئۆچرىغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان سەركەردە ـ لەشكەرلەر ئۈۋنى تاشلاپ قويۇپ قايتىپ كەلگەنىدى.

قارارگاھ ئىچىدە بىردىنلا قىر ـ چاپ باشلاندى. داد ـ پەريات سادالىرى ئەتراپنى بىر ئالدى. ئاتلىرىنى، قوراللىرىنى تاشلاپ قويۇپ ئولجا ـ غەنىيمەت يىغىش بىلەن بولۇپ كەتكەن ياۋ لەشكەرلىرى جان قايغۇسىدا قېچىشقا باشلىدى. شۇ تاپتا ئۇلار ئاتلىق موغۇلستان لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا بىچارە ئۈۋغا ئوخشاپ قالغانىدى. قارشىلىق كۆرسەتمەي تەسلىم بولغانلار ئەسىر ئېلىنىدى. قاچقانلار، قارشىلىق كۆرسەتكەنلەر رەھىمسىزلىك بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. بۇروج ئوغلانىنىڭ نەچچە مىڭ لەشكىرىنىڭ بىرىمۇ قېچىپ قۇتۇلالمىدى.

موغۇلستان لەشكەرلىرى سەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ بۇروج ئوغلانىنىڭ قارارگاھىنى چاپقۇن قىلدى. بېھىساب مال ـ دۇنيا، ئوزۇق ـ تۇلۇك، قورال ـ ياراغ غەنىيمەت ئالدى.

شۇنداق قىلىپ يۇنۇسخان تۇركستانىنى بۇروج ئوغلانىنىڭ تەھلىكىسىدىن مۇۋەپپەقىيەتلىك قۇتۇلدۇردى.

70

شاھ چېدىر ئونلىغان ئاتەشدانلارنىڭ تەپتىدە تونۇردەك ئىسسىپ كەتكەنىدى. چېدىرنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئەمەل ـ مەرتەۋىسى بويىچە ئولتۇرۇشقان ئەمىر ـ سەركەردىلەرنىڭ ئالدىدىكى شىرەلەرگە تاۋاق ـ تاۋاقلاپ گۆش، كاۋاپ قاتارلىق نازۇ نېمەتلەر

تىزىلغانىدى. تۆردىكى شاھانە كۆرسىدا ئولتۇرغان سۇلتان يۇ ـ نۇسخاننىڭ كەيپى تولمۇ چاغ ئىدى. سالامغا كەلگەن تۈركستان ئەمىر ـ بەگلىرى ئىككى گەپنىڭ بىرىدە سۇلتان يۇنۇسخانغا خۇشامەت، ماختاش سۆزلىرىنى ياغدۇراتتى. ساقىيلار كوزىلاردىن كاسا ـ قەدەھلەرگە شاراب قۇيۇپ ئۇلگۈرتەلمەيتتى...

سۇلتان يۇنۇسخان قىشنى قاراتوقايدا ئەنە شۇ يوسۇندا ئۆتكۈزدى، خالىسا شىكارغا چىقتى. كۈندۈزى قىلىنىدىغان ئوۋ تاماشاسى، كېچىسى ئۆتكۈزۈلىدىغان بەزمە ـ مەشرەپلەر قاراتوقاي قىشلىقىنى باشقىچە قىزىتىۋەتكەندى. ھايت ـ ھۇيت دېگۈچە بىر ئاي ۋاقىت ئەنە شۇنداق تېزلا ئۆتۈپ كەتتى. سەيھۇن دەرياسى ۋادىسىدىكى قار ـ مۇزلار ئاستا ـ ئاستا ئېرىپ، چىملار، دەل ـ دەرەخلەر قايتىدىن بىخ چىقىرىپ كۆكلەم پەسلىدىن شەپە بەردى.

ـــ بۇگۈندىن باشلاپ سەركەردە ـ لەشكەرلەر ئۇۋىنى توختاتىڭلار، ـــ دېدى يۇنۇسخان ئەتىگەنلىك سالامغا كىرگەن ئەمىر ـ سەركەردىلەرگە قاراپ، ـــ ھاۋا ئىللىپ دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھلار كۆكىرىشكە باشلىدى، بۇ ياۋايى ھايۋانلارنىڭ كۆپىيىپ ئەۋلاد قالدۇرىدىغان مەزگىلى، ھېلىمۇ قىشتىن بېرى ئوۋ ئوۋلاپ سەيھۇن دەرياسى ۋادىسىدا تۇزۇك جاندارلارنى قويمىدۇق.بىزدىن ئۇركۈپ نۇرغۇن ھايۋانلار قىزىلقۇم دەشتىنىڭ ئىچكىرىسىگە قېچىپ كەتتى. ئەمدى بولدى قىلايلى، ئۇلارمۇ دەريا ساھىلىدىكى ماكانىغا قايتىپ كېلىپ خاتىرجەم ئەۋلاد قالدۇرسۇن. ئەتىياز، ياز پەسلىدە ئوۋ ئوۋلىساق يامان بولىدۇ، بىزنىڭمۇ ھەم قوزغىلىدىغان ۋاقتىمىز بولۇپ قالدى.

ـــ ماڭلايسۆيەگە قايتامدۇق ئانھەزرىتىم؟ ـــ سورىدى ئابدۇلقۇددۇس بەگ تەۋازۇ بىلەن بېشىنى ئېگىپ تۇرۇپ.

ـــ شۇنداق، ـــ دېدى سۇلتان يۇنۇسخان، ـــ سىلى ئاساسلىق قوشۇننى ئېلىپ ئاستانىگە قايتقاچ تۇرسىلا، ھېلىمۇ شۇنچە ۋاقىتتىن بېرى سەلتەنەتنى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا جانابلىرىغا يالغۇز تاشلاپ قويدۇق، سىلى بېرىپ مىرزىغا ھەمدەملىشىپ

سەلتەنەت ئىشلىرىغا قاراشسىلا.

ـــ ئۆزلىرى قايتامدىلا ئالىيلىرى؟

ـــ مەن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرىنىڭ دەرگاھىغا بېرىپ، دىدار ـ مۇلاقاتنا بولۇپ ئاندىن يانىمەن، كۆرۈشمىگىلى بىرقانچە يىل بولۇپ قاپتۇ. جان تەندە ئامانەت دەپتىكەن، تۇر-كىستانغا كېلىپ قايتىپ كەتكىنىمنى ئاڭلىسا كۆڭلىگە كېلىدۇ. ماڭلايسۆيەگە كەتسەم بۇ تەرەپلەرگە يەنە قاچان كېلىمەن، بۇنىسى نامەلۇم. ئۆتكەن يىلى ماڭلايسۆيەگە بارغىنىمدا يەتتەكەنت، تۇر-كىستان تەۋەسىدىن خېلى كۆپ ئەمىر ـ بەگلەر ماڭا ئەگەشكەنـ-دى. ئىلى دەرياسى بويىدىكى ئاماسانچى تايشى بىلەن بولغان جەڭ-دە بەختكە قارشى ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئاللاھنىڭ رەھمىتىگە كەتتى. قازايى قەدەر ھەرقاچان بىز بىلەن بىللە. ھېچقايسىمىزنىڭ جانابى ھەققە جان، ئۆمۇر دەۋاسى قىلىش ھەققىمىز يوقتۇر، ھا-مان بىر كۈنى ئۆلۈپ كېتىمىز. ماڭا ئىلى ۋادىسىدىكى قىرغىز-چىلىقتا ئامان قالغان يەتتەكەنت، تۇركىستان سەركەردىلىرى ھەمراھ بولۇپ قېپقالسۇن. ئۇلار ماڭا ئەگىشىپ كۆپ رىيازەت چەكتى، ئۇلارنى ئۆز يۇرت ـ ماكانىدا ئۇزۇنراق تۇرغۇزاي، ئۇ-رۇق ـ تۇغقان، قوۋم ـ قېرىنداشلىرى بىلەن كۆرۈشتۇرەي دەيـ-مەن.

ـــ قىبلىگاھىمىزنىڭ ھەممىتىگە تەسەننا، ـــ دېدى يەتتەـ-كەنت، تۇركىستان ئەمىرلىرى دەس ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ.

سۇلتان يۇنۇسخان ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگنى ئاساسلىق قوشۇننىڭ سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بىلەن ئاقسۇغا ئۇزىتىپ قويدى. ئۆزى بەش يۈز خاس نۆكىرى ۋە خوتۇن ـ بالىلىرى بىلەن قېپقالدى، ئۇنىڭغا يېنىدا ئېلىپ قالغان يەتتەكەنت، تۇركىستان بەگلىرىنىڭ نۆكەرلىرىنى قاتقاندا بىرمىڭ بەشيۈز گە يېقىن ئا-دەم بولغانىدى.

دەشتى قىپچاق دالاسىدىن كەلگەن سەركەردە ـ لەشكەرلەرنى تامامەن يوقاتقان سۇلتان يۇنۇسخان ئەشەددىي رەقىبلىرىدىن

خالاس بولغاندەك ئۆزىنى بىخەتەر ھېس قىلىپ، كۆپ لەشكەر ئې-لىپ يۇرۇشنى ئاۋارىچىلىق ھېسابلىغانىدى. ئاساسلىق قوشۇننى ئۆزىتىپ قويغاندىن كېيىن تاشكەنتكە بېرىشقا ئانچە ئالدىراپ كەتمىدى. نەچچە تۈمەن لەشكەردىن بوشاپ قالغان قاراتوقاي قىش-لىقى باشقىچە ئازادلىشىپ، جىمىپ قالغانىدى. سەيھۇن دەرياسى-نىڭ شارقىراپ ئاققان سۈپسۈزۈك سۇلىرى كىشىگە زوق بې-غىشلايتتى. جىمجىتلىققا چۆككەن دەريا ساھىلىغا ئۇركۈگەك قۇشلار، ياۋايى ھايۋانلار قايتىپ كېلىشكە باشلىغانىدى. شۇ كۈن-لەردە يۇنۇسخان باشقا ئىشلارنى ئۇنتۇپ ۋاقتىنى خانىشلىرى، خانزادىلىرى، مەلىكىلىرى بىلەن ئۆتكۈزۈشكە كىرىشكەنىدى. ھەمراھ بولۇپ قېپقالغان ئەمىر ـ سەركەردىلەرنىمۇ ھەر كۈنى ئەتىگەن ـ كەچتە شاھ چېدىرىغا سالامغا كېلىش يوسۇنلىرىدىن ئازاد قىلىۋەتكەنىدى. شۇ تاپتا ئۇ يېنىدا قېپقالغان ئاشۇ ئەمىر-لەرنىڭ ئۆزىدىن قاتتىق نارازى بولۇپ قالغانلىقىنى قىلچىلىك ھېس قىلمايتتى.

ھەئە، ئۆز ۋاقتىدا زور بايلىق، يۇقىرى مەرتىۋە ـ مەنسەپ تەمەسىدە يۇنۇسخانغا ئەگىشىپ ئاۋۋال قەشقەر، ئاقسۇ، ئاندىن كېيىن تۇرپان، ئىلى ۋادىسىغا بارغان بۇ ئەمىرلەرنىڭ يەتكۈچە قورساق كۆپۈكى بار ئىدى. بۇرۇج ئوغلان بىلەن قىلغان غەلىبە-لىك جەڭدىن كېيىن ئۇلارنىڭ قورساق كۆپۈكى ھەسسىلەپ ئاش-قانىدى. شۇ سەۋەبلىك ئۇلارنىڭ سۇلتان يۇنۇسخانغا ئەگىشىپ ماڭلايسۆيەگە قايتا بېرىشتىن رايى يېنىپ قالغان، بىر ئامالالارنى قىلىپ ئەسلىي ماكانى بولغان يەتتەكەنت، تۇركىستان، سايرام، ئىسسىقكۆل ۋادىسىدا قېپقېلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. يۇنۇس-خاننىڭ ئۇلارنى يېنىدا ئېلىپ قېلىشى كۆڭلىدىكىدەك ئىش بول-غانىدى. ئۇلارنىڭ شۇم نىيەتلىرىدىن خەۋەرسىز يۇنۇسخان خو-تۇن ـ بالىلىرى بىلەن كۆكلەم پەيزىگە چۆمۈلگەن دەريا ۋادىسى-نىڭ گۈزەل مەنزىرىسىدىن قانغۇچە ھۇزۇرلانماقتا، سۇلتان ئە-بۇسەئىد مىرزا بىلەن قايسى شەھەردە، قايسى ۋاقىتتا كۆرۈشۇش-

نى خىيال قىلماقتا ئىدى.

ـــ ئۆز ۋاقتىدا سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا ئەگەشكەن ئەمىر ـ بەگلەردىن ئاران تۆتمىز ئېشىپ قاپتىمىز، ـــ دېدى قارارگاھنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى چېدىرغا جۇغلىنىپ قورساق كۆ-پۈكى قىلىشۇاتقان ئەمىرلەردىن ياشقا چوڭراقى ئېغىز ئې-چىپ، ـــ ئول چاغدا لەشكەرلىرىمىزنىڭ سانىمۇ تۇمەندىن ئاشاتـ تى، مانا ئەمدى لەشكەرلىرىمىزگە ئىگە بولالمايدىغان بولۇپ قالـ دۇق، قولىمىزدا ئاران مىڭغا يېقىن نۆكىرىمىز قاپتۇ.

ـــ ۋاي ئۇنى بىر دېمىسىلە مىرسالى بارىن، ـــ دېدى ئاق سېرىق، كوسا چىراي كەلگەن مىرزا ئەلىبەگ ئېچىنغان ھالدا، ـــ بىز ھازىر يالغۇز لەشكەرلىرىمىزدىنلا ئەمەس، مال ـ دۇنيالىرىـ مىزدىنمۇ ئايرىلىپ قالدۇق.

ـــ بۇنى ئاز دەپ يەتكۈچە جاپامۇ تارتىۋالدۇق دېسىلە، ـــ دېدى مىرزا ئابدۇراخمان ئۆچكە ساقىلىنى تىترىتىپ.

ـــ قەشقەر، ئاقسۇغا بارساق تۇلۇم ـ تۇلۇم ئالتۇن ـ كۈـ مۈشكە ئىگە بولىمىز دەپ خام خىيال قىلغان ئىكەنمىز تېخى، ـــ دېدى قارىماققا ئوتتۇز ـ ئوتتۇز بەش ياشلارغا كىرگەندەك كۆرۈـ نىدىغان، بەستلىك كەلگەن مۇرتازا پالۋان، ـــ مال ـ دۇنياغا ئېـ رىشەلمىسەكمۇ مەرتىۋە ـ مەنسەپكە ئېرىشەلىگەن بولساقمۇ كاشـ كى.

ـــ تاس قالدۇق جېنىمىزنى سېلىپ بەرگىلى.

ـــ توۋا، بۇ يۇنۇسخان ئالىيلىرى ئاجايىپ تەدبىرلىك ئادەمـ كەن دېسىلە، قەشقەر، ئاقسۇ، تۇرپانلارنى ياغى قىلمايلا بويسۇندۇـ رۇۋالدى.

ـــ بۇنىڭ ھەممىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا دوغلاتنىڭ تۆھپىسى. ئول ئەمىر ھەممە ئىشلارنى تەق قىلىپ، پەقەت خان ئالىيلىرىنىڭ كېلىشىگىلا قاراشلىق بولۇپ قاپتىكەن ئەمەسمۇ، ـــ دېدى مىرسالى بارىن، ـــ خان ئالىيلىرى پەيلىمىزنى بىلىپ قالدىمۇ قانداق، ئاۋامنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلمىسۇن دەپ لەشكەر ـ

لىرىمىزنى شەھەر ئەمەس، كىچىكرەك قەسەبە[1] ـ قىشلاقلارغىمۇ كىرگىلى قويمىدى.

ـــ شۇنداق، لەشكەرلىرىمىزنى شەھەر ـ قەسەبىلەرنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇپ قويۇپ، بىزنى يېنىدىن بىر قەدەممۇ نېرى قىلمىدى.

ـــ لەشكىرىي ياساقنىمۇ بەكلا چىڭىتىۋالدى.

ـــ مۇھىم ئورۇنلارغا موغۇلىستانلىق سەركەردىلەرنى قويدى.

ـــ مەنسەپ ـ مەرتىۋىنىڭ يۇقىرىسىنىمۇ شۇلارغا بەردى.

ـــ ماقۇل قەشقەر، ئاقسۇ، تۇرپانلارغۇ ئۇنىڭغا ئۆزلۈكىدىن بەيئەت قىلدى، بىزمۇ جەڭ قىلىپ ئەجىر ـ تۆھپە كۆرسىتەلمەدۇق دەيلى، ئەمما ئىلى دەريا‌سى بويىدىكى جەڭدە ئاجايىپ كاتتا پەھلىۋانلىق كۆرسەتكەنىدۇق.

ـــ نۇرغۇن لەشكەرلىرىمىزدىن، بۇرادەرلىرىمىزدىن ئايرىلىپ قالدۇق تېخى.

ـــ شۇنداق تۇرۇقلۇق قالماقتىن ئالغان شۇنچىۋالا ھېسابسىز ئولجىلاردىن بىزگە ئازراقلا بېرىپ قويۇپ بولدى قىلدى.

ـــ ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى ئۆزى ئوڭچە ئىگىلىلەپ خەزىنىنىڭ ھېسابىغا ئۆتكۈزدى.

ـــ مۇشۇنداقمۇ نائىنسابلىق قىلغان بارمۇ جاھاندا؟! ھەر قانداق ھۆكۈمدار جەڭدىن كېيىن سەركەردە ـ لەشكەرلىرىگە ئولجا ـ غەنىيمەتلەرنى ئىنئام قىلىپ بېرىۋېتىدۇ ئەمەسمۇ؟

ـــ ماقۇل، ئۇ ئولجىلارنىغۇ قالماقلار ئىلى ۋادىسىدىكى ئاۋامنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ تارتىۋالغان دەپ بىزگە بەرمىدى، لېكىن مۇنۇ دەشتى قىپچاق خانزادىسى بۇرۇج ئوغلانىنىڭ قارار گاھىدىن غەنىيمەت ئالغان ھەددى ـ ھېسابسىز بايلىقلارغا نېمە دەيمىز ئەمدى؟

ـــ شۇ چاغدا بىر چېدىرغا كىرىپ ھاڭ ـ تاڭ قالدىم. بۇرۇج ئوغلان مەرھۇم ئاتىسى سۇلتان ئوبۇلخەيرىخاننىڭ ئۆمۈربويى

① قەسەبە ـــ بازار.

جۇغلىغان خەزىنىسىنى پاك ـ پاكىز سۈپۈرۈپ ئېلىپ كەپتىكەن ئەمەسمۇ. ساندۇق ـ ساندۇقلاردا ئالتۇن، سانداق ـ ساندۇقلاردا كۈمۈش، ساندۇق ـ ساندۇقلاردا جاۋاھىراتلار. ئۆمرۈمدە بۇنچىلىك ھەددى ـ ھېسابسىز بايلىقنى كۆرۈپ باقماپتىكەنمەن. شۇنداقلا قاراپ كۆزۈم چەكچىيىپلا قالدى. شول چاغدا تارتقان جاپايىمىزغا تۇشلۇق نېسىۋىگە ئاخىرى ئېرىشىدىغان بولدۇق دەپ خۇشال بولغانكەنمەن، ـــ دېدى مۇرتازا پالۋان، ـــ ئەپسۇس، بىزگە تېگىل بولغىنى ئاران بىر پەتنۇستىن ئالتۇن بولدى.

ـــ شۇنداق، بۇرۇج ئوغلاندىن ئولجا ئالغان ئول خەزىنىدە بىزنىڭمۇ نېسىۋىمىز بار ئىدى. يېرىمىنى ئۇلەشتۇرۇپ بەرگەن بولسىمۇ رازى بولۇپ كېتەتتۇق ئەمەسمۇ، ـــ دېدى مىرزا ئابدۇراخمان.

ـــ ھەممىسىنى ئاقسۇغا ئەۋەتسەتتى، سۇلتان دوستمۇھەممەدخان زامانىسىدا ۋەيران بولغان ئەل ـ يۇرتنى قايتىدىن قۇرۇشقا ئىشلىتىمىز دەيدۇ تېخى. ئۇنىڭ بىلەن بىزنىڭ نېمە ئىشىمىز. بىز بولمىساق ئۇ خەزىنىنى قولغا كىرگۈزەلمەيتتى، ـــ دېدى مىرزا ئەلىبەگ.

ـــ بىزگە بەرمىدى ـ يۇ، ئەمما سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىغا كۆرۈشۈش سوۋغىسى دەپ تۆت ساندۇق ئالتۇن، تۆت ساندۇق كۈمۈش، تۆت ساندۇق جاۋاھىراتلارنى ئايرىپ قويدى.

ـــ ئاۋۇ قىرىق تۆگىلىك گەزلىمە، ماتالارمۇ بار تېخى.

ـــ ئاشۇ نەرسىلەرنى جېنىمىزنى تىكىپ قوغداپ ماڭمىز دېسىلە تېخى.

ـــ نېمىدېگەن تەڭسىزلىك بۇ؟!

ـــ ئۆز ۋاقتىدا يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا ئەگەشمىگەن بولساق، يېڭىدىن مال ـ دۇنيا جۇغلىيالمىساقمۇ، قولىمىزدىكى بارىنى يوقتىپ قويمايتتۇق ئەمەسمۇ.

ـــ كېرەيخان، جانىبېكخانلارغا ئەگەشسەك بوپتىكەن.

ـــ بۇنى كىم ئويلىغان.

ــ مەن ئەمدى خان ئالىيلىرىغا ئەگەشمەيمەن، ــ دېدى مىرزا ئەلىبەگ.

ــ خان ئالىيلىرىغا ئەگەشمىسىلە نېمە ئىش قىلىلا تەقسىر؟ ھازىر ئۇ بۇرۇنقى يەتتەكەنتىنىڭ بېگى يۇنۇسخان ئەمەس، بەلكى نامى بۈيۈك موغۇلىستان دەپ ئاتىلىدىغان ماڭلايسۆيە، كۆڭچى ــ تارىم، ئالتۇنتاغ، تۇرپان، قومۇل، ئىلىبالىق، ئالمالىق، تۇركىستان، ئىسسىقكۆل تەسەررۇپىنىڭ بۈيۈك ھۆكۈمدارى. ئۇ قولىنى نەگە سوزسا شۇ يەرگە يېتىدۇ. دەشتى قىپچاقتا كېرەيخان، جانىبېكخانلارغا ئوخشاش ماۋەرائۇننەھر، خۇراسان، پەرغانە ۋادىسىدا سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىدەك ئىتتىپاقچىلىرى بار. يەقىن ئەتراپتا بىرمۇ دۈشمىنى يوق. دېمەك، خان ئالىيلىرىدىن ئايرىلىپ كەتسىلە پۈت دەسسەپ تۇرغۇدەك ئالىقانچىلىك يەرمۇ تاپالمايدىلا، ــ دېدى مىرسالى باربن.

ــ پەقەت بولمىسا بۇلاڭچىلىق قىلارمەن، ــ دېدى مىرزا ئەلىبەگ، ــ بۇ پىخسىق خانغا ئەگىشىپ، جاپا تارتىپ قۇرۇق قول يۈرگەندىن مىڭ ھەسسە ياخشى. تېخى ئامىتىم كېلىپ قالسا ئۈياندىن ــ بۇيانغا ئۆتۈپ تۇرغان كارۋانلاردىن ئالتۇن ــ كۈمۈش، جاۋاھىراتلارغىمۇ ئىگە بولۇپ قالىمەن.

ــ سىلىدىن ئېھتىيات قىلساق بولغۇدەك، بىزنىمۇ، خان ئالىيلىرىنىمۇ بۇلاپ قويمىسىلا يەنە، ــ دېدى مىرزا ئابدۇراخمان چاقچاق قىلىپ.

ــ راست، بۇلايمەن دېسىلە ئاشۇ ئالتۇن ــ كۈمۈش، جاۋاھىراتلار خان ئالىيلىرىنىڭ چېدىرىدا ساندۇقى بىلەن بار، ــ دېدى مۇرتازا پالۋان.

ــ شۇنداق قىلايمۇ ــ يا؟ ــ دېدى مىرزا ئەلىبەگ، ــ ناۋادا مۇرتازا پالۋان ھەمدەمدە بولۇشنى خالىسا بۇمۇ بولىدىغان چارە، چۈنكى، ئاشۇ ئالتۇن ــ كۈمۈش، جاۋاھىراتلاردا بىزنىڭمۇ ھەققىمىز بار.

ئەمىرلەر بىردىنلا شۇكلەپ كەتتى.

مال ـ دۇنيا ۋەسۋەسىسى ئۇلارنىڭ يۈرىكىنى قارايتىۋېتىپ باراتتى.

شۇ تاپتا ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ چېدىر ـ رىدىكى ئەبۇسەئىد مىرزىغا كۆرۈشۈش سۇۋغىسى سۈپىتىدە ساقلاپ قويغان مال ـ دۇنيالار زاھىر بولماقتا ئىدى. ئاغزىدىن چىقارمىغىنى بىلەن بۇ مال ـ دۇنيالارنى تۆتىلىسىنىڭ بۇلۇڭال ـ غۇسى، بۇلاپلا سۇلتان يۇنۇسخاننى تاشلاپ قېچىپ كەتكۈسى بار ئىدى.

ــ ئەجەب جىمىپ كېتىشلىغۇ جانابلار، ــ دېدى قېرى ئە ـ مىر مىرسالى بارىن خىرىلداپ كۈلگىنىچە جىمجىتلىقنى بۇ ـ زۇپ، ــ نەپسىلىرىنى شەيتان تاقىلدىتىۋاتىدۇ ـ ھە شۇ تاپتا.

ــ سىلىمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس تەقسىر، ــ دېدى مىرزا ئەلىبەگ قاپىقىنى تۇرۇپ.

ــ بۇلامدۇق ـ يا؟ ــ دېدى مۇرتازا پالۋان.

ــ بۇلساق بۇلىدۇق، ــ دېدى مىرزا ئابدۇراخمان، ــ نېمىدىن قورقۇلۇق. ئۆزىمىزگە تېگىشلىك نېسىۋىنى ئالدۇق دەپ بىلسەك بولدى ئەمەسمۇ. لېكىنزە، خان ئالىيلىرىنىڭ بەش يۈز نۆكىرىنى سەل چاغلىغىلى بولمايدۇ.

ــ ھەببەللى، گەپ مانا مۇشۇ يەردە، ــ دېدى مىرسالى بارىن پىشقەدەملەرگە خاس بىلەرمەنلىك بىلەن سۆزلەپ، ــ ئول نۆكەرلەرنى زىنھار سەل چاغلىغىلى بولماس. جان ھەلقۇمغا كەل ـ گەندە ھەر بىرى ئون، ھەتتا يۈزگە تېتىيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەممىسى خان ئالىيلىرىغا ئىتتەك ساداقەتمەن.

ــ خەقنى داڭلاپ ئۆزىمىزنى كەمسۇندۇرمايلى، ــ دېدى مۇرتازا پالۋان تېرىكىپ، ــ ئول نۆكەرلەرمۇ بىزگە ئوخشاش ئا ـ دەم، ئۇنىڭ ئۈستىگە ماھارىتىنىمۇ ئوبدان بىلىمىز.

ــ زىنھار غۇرۇرلىرىغا ئەپكەتمەسلە مۇرتازا پالۋان، ــ دېدى مىرسالى بارىن خۇشامەتگۈيلۇق بىلەن ھىجىيىپ، ــ ئەل ـ ۋەتتە بۇ يەردە سىلىگە تەڭ كېلەلىگۈدەك ئادەم يوق، ئەما سىلى

پەقەت بىرلا. لەشكەرلىرىمىزنىڭ سانى ئۇلاردىن جىق بولغىنى بىلەن ھېچقايسىسىنىڭ ماھارىتى ئۇلارغا يەتمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە خان نۆكەرلىرىنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق سۇر ـ ھەيۋىسى بار. لەشكەرلىرىمىز ھە دېگەندە ئۇلار بىلەن ئېلىشىشتىن ئېھتىيات قىلىدۇ، ۋەھىمە يەيدۇ. بۇ تەرەپلىرىنىمۇ نەزەرگە ئالمىساق بولمايدۇ. بىز تۆتىمىز ھەرقانچە ماھارەتلىك بولساقمۇ يېتىشەلمەيمىز، ئىشىمىز ئەپلەشسىغۇ ياخشى، ناۋادا ئەپلەشمەي قالسا رەسۋايى ئەزەم بولغانىنى ئاز دەپ جېنىمىزدىن ئايرىلىمىز، ئەل ـ يۇرتقا تۆزكور، رىياكار دېگەن نامىمىز تارقايدۇ.

ـــ ئەمىسە ۋاپادار، ساداقەتمەن دېگەن نام ـ ئاتاق ئۈچۈن بىر ئۆمۈر جاپا چېكىپ يۈرىمىزمۇ؟ يا كۆرگەن راھەت ـ پاراغەتنىڭ، يا تۆتقان ئەمەل ـ مەنسەپنىڭ، يا تاپقان پۇل ـ پۈچەكنىڭ تايىنى بولمىسا، ـــ دېدى مۇرتازا پالۋان ئەزۋەيلەپ سۆزلەپ، ـــ ئىشقىلىپ خەلقئالەمدە قانداق بەتنام، ئاتىقىم قالسا مەيلى، ئەمدى خان ئالىيلىرىغا ھەرگىز ئەگەشمەيمەن.

ـــ گېپىمىز، نىيەت ـ ئىقبالىمىز بىر يەردىن چىقمىسا تۆت كالا بىر يەرگە جۈغلاشماس ئەردى، ـــ دېدى بايا تىنىبىرى ھەمراھلىرىنىڭ چىراي ئىپادىسىنى كۆزىتىپ ئولتۇرغان مىرزا ئابدۇراخمان سۆز ئېلىپ، ـــ ھەممىمىز كۆڭلىمىزدىكىنىڭ غۇلىچىنى ئاشكارىلاپ بولدۇق، پەقەت غېرىچىلا قالدى. ئەمما ئاشۇ غېرىچىنى ھېچقايسىلىرى ئېغىزدىن چىقىرىشقا جۈرئەت قىلىشالمايۋاتىدىلا. بوپتۇ، مەن دەۋېتەي. ھېچقايسىمىزنىڭ ئەمدى خان ئالىيلىرىغا ئەگەشكىمىز يوق ھەم مۇشۇنداق قۇرۇق قوللا ئايرىلىپ كەتكىمىزمۇ يوق. خان ئالىيلىرىنىڭ چېدىرىدىكى ھېلىقى خەزىنە مەيلىمىزنى تارتىپ تۇرماقتا. قولىمىزغا چۈشۈرسەك ھەر بىرىمىزگە بىر ساندۇقتىن تەقسىم بولغۇدەك. گەپ ئۇنى قانداق قولغا چۈشۈرۈشتە، ـــ ئۇ ھەمراھلىرىغا تەكشى بىر قارىۋېتىپ گېپىنى داۋاملاشتۇردى، ـــ قانداق، ھەر بىرلىرىنىڭ كۆڭلىدىكىنى تاپالىدىمۇ؟ ئەگەر كۆڭۈللىرىدىكىنى تاپالىغىنىمغا ئىقرار

بولۇشسىلا، باشقا گەپنى قويۇپ تۇرۇپ ئاشۇ خەزىنىنى قانداق قولغا كىرگۈزۈش ھەققىدە باش قاتۇرايلى. ناۋادا خان ئالىيلىرى قاراتوقايدىن قوزغىلىپ كەتسە بۇ ئىش تەسكە توختايدۇ.

ــ كۆڭلىمىزدىكىنى تاپقانلىرىغا بىز ئىقرار، ــ دېدى مىرزا ئەلىبەگ بىلەن مۇرتازا پالۋان.

ــ كەمىنىلىرىمۇ ھەم، ــ دېدى مىرسالى بارىن، ــ ئەگەر جانابى ئەمىرلەرنىڭ مۇددىئاسى شۇ بولسا، سەمىلىرىگە سالىدىغان كىچىككىنە مەسلىھەتىم بار. بىلمىدىم ھەر بىرلىرىگە مەنزۇر كېلەرمىكىن.

ــ قېنى خوش. قۇلىقىمىز سىلىدە، ــ دېدى ئۇچ ئەمىر.

ــ ھەر بىرلىرىنىڭ يادىدا بارمىكىن، سۇلتان يۇنۇسخان ئا-لىيلىرى بىلەن تاشكەنت دورغىسى شەيخ جامالىددىننىڭ ئوتتۇ-رىسىدا خېلى چوڭ ئاداۋەت بار، ــ دېدى مىرسالى بارىن، ــ ئۆز ۋاقتىدا شەيخ جامالىددىن سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى تاش-كەنتتىن قوغلاپ چىقارغان. كېيىن ئۇ بۇرگە سۇلتان، مۇھەممەد جۇگىلار بىلەن بىرلىشىپ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىغا قارشى چىققاندا، سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرى يەتتەكەنتتىن لەشكەر تارتىپ كېلىپ، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىغا ھەمدەمدە بولۇپ شەيخ جامالىددىننى ئوسال قىلغانىدى. كېيىن خان ئالىيلىرى موغۇلىستان تەختىنى قولغا ئالدى. پەمىمچە، شەيخ جامالىددىن خان ئالىيلىرى قولغا كەلتۈرگەن بۇ كاتتا مەرتىۋىگە ھەرگىز قا-يىل ئەمەس، شول سەۋەبتىن ئاداۋەت، خۇسۇمەت ئوتىنى ھازىر-غىچە يۇرىكىدە ساقلاپ يۈرمەكتە. شۇڭا، ھازىر شەيخ جامالىددىنغا مەكتۇپ يوللاپ، خان ئالىيلىرىغا قارشى ئىكەنلىكىمىزنى بىلـ-دۈرسەك، چوقۇم بىزنى قوللايدۇ، ئىككى رەقىبىنى تۈيدۇرماي ئاداۋەتكە سېلىپ قويساق، ئېنىقكى ئاردىدىن پايدىنى بىز ئالىمىز. ھېلىقى خەزىنىمۇ بىزنىڭ بولىدۇ، باشقىلارمۇ بىزنى ساداقەتسىز، دەپ ئەيىبلىيەلمەيدۇ.

ــ بۇ راستتىنلا بولىدىغان تەدبىركەن، ــ دېدى مىرزا ئە-

لىبەگ ھايا‌جانلىنىپ، ــ ئۇنداق بولسا شەيخ جامالىددىن بىلەن خان ئالىيلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىشەنچلىك بىر پىتنىنى پەيدا قىلايلى.

ــ ئەڭ مۇھىمى شەيخ جامالىددىن بىزگە ئىشەنسۇن، ــ دېدى مىرزا ئابدۇراخمان، ــ ئۇنى ئىشەندۇرمەي بۇ ئىشنى رويا‌پقا چىقىرىش مۇمكىن ئەمەس.

ــ بۇ تازىمۇ بىر نامەردلىك بولىدىغان بولدى ــ ده، ــ دېدى مۇرتازا پالۋان، ــ بوپتۇ، مۇشۇنداق قىلمايمۇ ئامال يوقتەك قىلىدۇ. خوش، ئول شەيخ جامالىددىننى قانداق ئىشەندۇرىمىز؟

ــ پەمىمچە، ــ دېدى مىرسالى بارىن ساقلىنى سىلاپ تۇرۇپ، ــ شەيخ جامالىددىن ئىچى تار، ھەسەتخور، شۆھرەتپەرەس، مەنمەنچى، گۇمانخور ئادەم. بۇنداق ئادەملەر پىتنە ــ پاساتقا ئاسان ئىشىنىدۇ. بىز سۇلتان يۇنۇسخان بىلەن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇقنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ، شەيخ جامالىددىنىنىڭ يۇرىكىگە ھەسەت ئوتى ياقايلى. ئاندىن سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرى ئۇستىدىن بولدى دېگۈچە دادلايلى، سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ ئەينى يىلى شەيخ جامالىددىن تەرىپىدىن تاشكەنتتىن ئېتىبارسىز ھالەتتە قوغلانغانلىقىنى پات ــ پات ھەسرەت بىلەن تىلغا ئالىدىغانلىقىنى، بۇ نۆۋەت تاشكەنتكە ئالا‌ھىدە بېرىپ، ئۆزىنىڭ بۇيۇك سۇلتانلىق شەۋكىتىنى شەيخ جاما‌لىددىنغا كۆز ــ كۆز قىلىشنى، ھەتتا ئۇنى ئەدەپلەپ قويۇشنى كۆڭلىگە پۈككەنلىكىنى، ئۇشبۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ كۆپ ئېھتىيات قىلىشى لازىملىقىنى يازايلى. شەيخ جامالىددىنىنىڭ سۇلتان يۇنۇسخانغا قارشى چىققۇدەك رىغبىتى بولسا، ئۆزىمىزنىڭ ھېچنېمىگە قارىماي ھەمدەمدە بولىدىغانلىقىمىزنى بىلدۇرەيلى. ئىشەنچىم كامىلكى، شەيخ جامالىددىن بۇ خۇسۇستىكى مەكتۇپىمىزنى تاپشۇرۇۋالسا ھەرگىزمۇ قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇرمايدۇ.

ــ ئەمىسە دەرھال مەكتۇپ يازايلى، ــ دېدى مىرزا ئابلىبەگ.

ــ مەكتۇپ يېزىشقا يەنىلا مىرسالى بارىن جانابلىرىنىڭ

ئېپى بار، ـــ دېدى مۇرتازا پالۋان.

ـــ شۇنداق، مەكتۇپنى سىلى يازسىلا، بىز قول قويايلى، ـــ دېدى مىرزا ئابدۇراخمان.

ئەمىرلەر قول ـ قولچە مىرسالى بارىنىڭ ئالدىغا قەغەز، قەلەم، سىياھدان ئېلىپ كەلدى. بىر چۆگۈن چاي قايناممچىلىك سۆكۈتتىن كېيىن مىرسالى بارىن مەكتۇپنى يېزىپ بولدى. قالغان ئۇچ ئەمىر مەكتۇپنىڭ تېگىگە ئىمزالىرىنى قويۇپ، بارماق بېسىشتى.

ـــ مەكتۇپنى كىم ئېلىپ بارسا بولۇر؟ ـــ دېدى مۇرتازا پالۋان، ـــ ئارىمىزدىن بىرەرىمىز ئېلىپ بارساق، بېرىپ ـ كېلىشكە خېلى جىق ۋاقىت كېتىدۇ، ئول چاغدا خان ئالىيلىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ قويۇشىمىز مۇمكىن.

ـــ بۇنىڭدىن خاتىرجەم بولۇشسىلا، ـــ دېدى مىرسالى بارىن خەتنى پەم بىلەن قاتلاپ تۇرۇپ، ـــ ئايغاقچى يالغۇز خان ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىدىلا بولمايدۇ. بىزنىڭمۇ ئىشەنچلىك ئادەملىرىمىز بار. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاشكەنتنى بەش قولدەك بىلىدۇ تېخى.

ئۇلار مەكتۇپنى ئىشەنچلىك ئايغاقچىلىرىدىن يولغا سېلىۋېتىپ خېلىلا خاتىرجەم بولۇپ قېلىشتى.

ـــ خەتنىڭ جاۋابى كېلىپ بولغۇچە قاراتوقايدىن قوزغىلىپ كېتەرمىزمىكىن، ـــ دېدى مىرزا ئابدۇراخمان، ـــ ھاۋا ئىللىپ قالغىلى تۇردى، خان ئالىيلىرى ئەمدى بۇ يەردە ئۇزاق تۇرمايدۇ.

ـــ بۇنىڭدىن خاتىرجەم بولسىلا، ـــ دېدى مىرسالى بارىن، ـــ قاراتوقايدىن قوزغالساقمۇ باردىغان يېرىمىز يەنە شۇ تاشكەنت. ئايغاقچى بىلەن يولدا ئۇچرىشارمىز

※ ※ ※

شەيخ جامالىددىن تۆت ئەمىرنىڭ سۆلتان يۇنۇسخانغا ساداقىنلىق قىلىپ يازغان خېتىنى تاپشۇرۇۋېلىپ تازا بىر قارارغا

كېلەلمەي تۇرغاندا، سۇلتان يۇنۇسخانىڭ چاپارمىنى ئارقىلىق ئەۋەتكەن مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋالدى.

يۇنۇسخان مەكتۇپىدا ئۆزىنىڭ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ھۇزۇرىغا بارماقچى بولغانلىقىنى، يول ئۈستىدە شەيخ جامالىددىن بىلەن كۆرۈشۈپ ئۆتۈشنى نىيەت قىلغانلىقىنى قىسقىلا بايان قىلغانىدى. ھەئە، سۇلتان يۇنۇسخانىڭ مەكتۇپى ھۆرمەت، تەۋازۇ ئىبارىلىرى ئىشلىتىلمەي تۇزلا، ئاددىي قىلىپ يېزىلغانىدى. تاشكەنت شەھىرىنىڭ ئەمىرى تۇرۇقلۇق ئۆزىنى پەرغانە ۋادىسىنىڭ ھۆكۈمدارىدەك ھېسابلايدىغان شەيخ جامالىددىنغا بۇ مەكتۇپ ئانچە ياقمىدى. بولۇپمۇ ھېلىقى تۆت ساتقىن ئەمىرنىڭ ھەر بىر قۇرلىرى خۇشامەت، ماختاش ئىبارىلىرى بىلەن تولغان خېتى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ بىردىنلا قورسىقى كۆپتى.

«ئۆزىنى كىم چاغلاپ قالدىكىنە بۇ يۇنۇسبەگ. تېخى ‹بۇيۇك موغۇلىستان تەسەررۇپىنىڭ ھۆكۈمدارى سۇلتان يۇنۇسخاندىن دەپ بىلۇرلا› دەپ كېتىشلىرىنى قارىمامىدىغان. ئۇ موغۇلىستانىنىڭ ھۆكۈمدارى بولسا ماڭا نېمىتى. مەن ئۇنىڭغا ئەمەس، ماۋەرائۇننەھر، خۇراسان، پەرغانە ھۆكۈمدارى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرىغا ئىتائەت گەردىنىمنى سۇنغانمەن، ماڭا ئۆزىنىڭ ئەمىرلىرىگە مۇئامىلە قىلغاندەك مۇئامىلە قىلىپ مەكتۇپ ئەۋەتسە قانداق بولىدۇ، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرىنىڭ دەرگاھىغا بارماقچىمىش، بۇنىڭ مەن بىلەن نېمە ئالاقىسى. بارسا بېرىۋەرسۇن، يولى ئوچۇق. مەن بىلەن كۆرۈشۈپ نېمە قىلىدۇ؟ ئېنىقكى، ئۆزىنىڭ تەخت پاسىبانى بولغانلىقىنى كۆز ـ كۆز قىلماقچى. ئۆز ۋاقتىدا ھۆرمەت كۆرسەتمىگىنىمنى، ئېتىبار قىلمىغىنىمنى، تاشكەنتتىن لالما سەگدەك كېتىشكە مەجبۇرلىغىنىمنى ماڭا كۆرسەتمەكچى. ئۆز ۋاقتىدا كۆزۈڭگە ئىلمايلا خۇددى سائىلنى قوغلىغاندەك قوغلىغانىدىڭ. مانا ئەمدى ئىستىقبالىمغا چىقىپ تەزىم قىل، خۇشامەت قىل دېمەكچى. يا خۇدا، بۇ يۇنۇسبەگ نېمىدېگەن ئاداۋەتخور، ئىچى قوتۇر ئادەم ـ ھە؟! سۇلتان ئە-

بۇسەئىد مىرزىنىڭ مەندىن ئېھتىيات قىلىدىغانلىقىنى، تەسەررۇ-پىدىكى ھەرقانداق ئەمىرلەرگە قارىغاندا ماڭا بەكرەك ئىززەت كۆرسىتىدىغانلىقىنى بىلمەمدىكىنە؟ ئۇخلىماي چۈش كۆرۈپتۇ. ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ ئىستىقبالىغا چىقمايمەن ھەم بۇنداق قىلىش مەجبۇرىيىتىممۇ يوق. چۈنكى، ئۇ مېنىڭ پاسىبانىم ئەمەس. ناۋادا سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرىنىڭ بۇ خۇسۇستا يارلىقى بولسىدى، ئۇ ھاشقا گەپ. ھازىر سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرى بەكمۇ يىراقتا. ئايغاقچىلارنىڭ ئەكەلگەن ئىشەنچلىك مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا، قارا قويلۇق تۈركمەن خانزادىسى ھەسەن ئەلىگە بولۇشۇپ ئاق قويلۇق تۈركمەن خانى ئۇزۇن ھەسەنگە قارشى جەڭ قىلىش ئۈچۈن تۈركمەن دەشتىگە يۈرۈش قىلىپتۇدەك. ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ بۇ لەشكىرىي يۈرۈشىدىن يۇنۇسبەگنىڭ خەۋىرى يوق ئوخشايدۇ، خەۋىرى بولغان بولسا شۇنچە يىراقتا كۆرۈشكىلى جابدۇنماس ئىدى. ناۋادا بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ مەرۋ[1]دە ئەمەس، لەشكىرىي يۈرۈشتە ئىكەنلىكىدىن خەۋەر تاپسا، يا ئالدىغا ماڭماي، يا كەينىگە يانماي، ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرىنىڭ لەشكىرىي يۈرۈشتىن قايتىشىنى كۈتۈپ تاشكەنتتە ساقلاپ تۇرۇشنى ئىختىيار قىلىپمۇ قالارمۇ؟ خۇدايىم ساقلار، ئۇنداق بولۇپ قالسا نى ۋاقىتقىچە ئۇنىڭ كۆزىگە قاراپ، مۇلازىملاردەك خىزمەتىنى قىلىپ يۈرۈيمەن؟ راست، ھېلىقى تۆت ئەمىر ئۆزلىرىنىڭ يۇنۇسبەگكە قارشى ئەكەنلىكىنى بىلدۇرۇشۇپتۇ، ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى نېمىدۇر؟ نېمىشقا مېنى ئۆز پاسىبانىغا قارشى چىقىشقا ئۇندەيدۇ؟ يۇنۇسبەگدىن رايى يانغان بولسا، پەم بىلەن كېتىپ قالسا بولۇۋېرەتتىغۇ. مەيلى قانداق مۇددىئاسى بولۇشتىن قەتئىينەزەر، بىر نەرسە ئېنىقكى، ئول تۆت ئەمىر مەندىن پايدىلىنىپ يۇنۇسبەگنىڭ ئەدىپىنى بەرمەكچى. چۈنكى، ئۇلار مېنىڭ يۇنۇسبەگ بىلەن خۇشۇم يوقلۇقىنى بىلىدۇ، بۇمۇ بولغىنى. مەنمۇ ئۇنداق

① مەرۋ ــ ھازىرقى تۈركمەنستاندىكى شەھەر نامى.

قازانغا مۇنداق چۆمۈچ قىلىپ، ئاشۇ ساتقىنلاردىن پايدىلىنىاي ـ دە، يۇنۇسبەگنى ئاشۇ ساتقىنلاردىن قوغدىغان بولۇۋېلىپ نەزەر ـ بەند قىلاي. يۇنۇسبەگ ئول ئەمىرلىرىنىڭ خېتىنى كۆرسە چوقۇم ماڭا ئىشىنىدۇ، مېنى نىجاتچىسى دەپمۇ بىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەنمۇ ئۇنىڭغا سالام بېرىپ، كۆزىگە قاراپ يۈرمەيمەن. ئۇنى قو ـ رۇقداش باھانىسىدا ئەمىرلىرىنىمۇ، نۆكەرلىرىنىمۇ ئايرىۋېتىپ، بىر مەزگىل نەزەربەند قىلسام بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشۈش نىيىتىدىن يېنىپ موغۇلستانغا كېتىشى مۇمكىن. ناۋادا بۇ ئىشلاردىن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرى خەۋەر تاپسىمۇ مېنى ئەيىبكە بۇيرۇيالمايدۇ. مۇشۇ باھانىدا مەنمۇ ئۆزىنى بۇيۇك سەلتەنەت ساھىبى، ھۆكۈمدار دەپ تەكەببۇرلۇق قىلغان يۇنۇسبەگنى ئوبدانلا ئەدەپلەپ قويالايمەن. بەلكىم ئۇنىڭ شەپقەتـ چىسى بولۇپ قالمەن...»

كۆڭلىنى توختىتىۋالغان ئەمىر شەيخ جامالىددىن دەرھال ھېلىقى تۆت ئەمىر بىلەن سۇلتان يۇنۇسخانغا ئايرىم ـ ئايرىم جاۋاب خەت يازدى.

※ ※ ※

قاراتوقايدىن تاشكەنتكە قاراپ يولغا چىققان سۇلتان يۇنۇس ـ خانىنىڭ كۆڭلىدە قىلچىلىك ئەندىشە يوق ئىدى. ھەئە، شەيخ جاما ـ لىددىنىنىڭ ئەينى يىلى ئۆزىگە قىلغان ئەدەپسىزلىكىنى ئۇنتۇپ كەتمىگەنىدى. يولدا كېتىۋېتىپ ئاشۇ كۆڭۈلسىز ئەسلىمىلەرنى، كېيىن شەيخ جامالىددىن بىلەن سەمەرقەنتتە ئۇچراشقانلىقىنى، سوغۇقلا كۆرۈشكەنلىكىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈردى.

«ئاشۇ قىلغانلىرىغا پۇشايمان قىلغان بولسا مەندىن چوقۇم خىجىل بولىدۇ. سەمەرقەنتتە كۆرۈشكەن ۋاقتىمىزدىمۇ ئوڭايـ سىزلانغاندەك قىلغان. بولدى ئەمدى، ئۆتكەن ئىش ئۆتتى. ئەسـ لىدىمۇ ئۇنىڭ ماڭا ھۆرمەت ـ ئېھتىرام بىلدۈرۈش مەجبۇرىيىتى

يوق ئىدى. ئەمدى كۆرۈشكەندە ئۇنىڭغا قىزغىن بولاي، ئارىمىزدا ھېچ ئىش ئۆتۈلمىگەندەك مۇڭدىشاي. ئوڭايسىزلاندۇرۇپ قويماي. ئەسلىدە تاشكەنتتە توختىمىسامۇ بولاتتى، خانىش ئايىملارنىڭ تاشكەنتنى كۆرگۈسى، بىرەر ھەپتە تۇرغۇسى كېلىپ قالدى...»

شۇ تاپتا يۇنۇسخان ئۆزىگە ھەمراھ بولۇپ كېلىۋاتقان تۆت ئەمىر بىلەن شەيخ جامالىددىن ئوتتۇرىسىدا بىرقانچە قېتىم مەخپىي خەت ــ ئالاقە يۈرۈشكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ خەت ئارقىلىق ئۇنى قانداق ئۇسۇلدا بابلاش، ساداقەتمەن نۆكەرلىرىدىن تۇيدۇرماي ئايرىۋېتىپ قولغا چۈشۈرۈش ھەققىدە مەسلىھەت قىلغانلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمەيتتى.

تاشكەنت شەھىرىدىن ئوتتۇز چاقىرىم يىراقلىققا جايلاشقان بۇ قورۇق ئەمىر شەيخ جامالىددىننىڭ يازلىق ئارامگاھلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ سۇلتان يۇنۇسخاننى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن مۇشۇ يەردە تەييارلىق كۆرۈپ قويغانىدى. ئارامگاھقا چاشكا ۋاقتى بىلەن يېتىپ كەلگەن سۇلتان يۇنۇسخاننى شەيخ جامالىددىننىڭ شىغا-ۋۇل بېگى[1] بىر توپ مۇلازىملىرى بىلەن چىقىپ كۈتۈۋالدى.

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم. بۇيۇك سەلتەنەت ساھىبى سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا ئېھتىرام بولغاي، ھارمىغايلا.

يۇنۇسخان ئىستىقبالىغا چىققان بۇ كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا شەيخ جامالىددىننىڭ يوقلۇقىنى كۆرۈپ بىرئاز تەئەججۈپلەندى.

ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ــ دېدى ئۇ ناخۇشلۇق بىلەن سالامنى ئىلىك ئېلىپ، ــ دورغا بېگىم ئەجەب كۆرۈنمەيدىغۇ؟

ــ خان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي، ــ دېدى شىغاۋۇل بەگ تەۋازۇ بىلەن ئېگىلىپ تۇرۇپ، ــ ئەمىر جانابلىرى ئىككى كۈندىن بېرى ئالىيلىرىنىڭ يولىغا تەلمۈرۈپ مۇشۇ قىشلاقتا تۇنىگەنىدى، ئالىيلىرىنى بۇگۈنمۇ كېلەلمەيدىغان ئوخشايدۇ دەپ، ھېلىراقتا شەھەرگە كىرىپ كەتكەن. بايا چاپارمەنلىرىمىزدىن خېلى يېقىنلىشىپ قالغانلىقلىرىنى ئاڭلاپ خەۋەرچى ماڭغۇزدۇم،

① شىغاۋۇل بېگى ــ چەت ئەللىك مېھمانلارنى كۈتۈۋېلىشقا مەسئۇل بەگ.

ھايال بولماي كېلىپ بولىدۇ.

شىغاۋۇل بەگ شەيخ جامالىددىننىڭ ئۆگەتكىنى بويىچە گەپ-سۆز قىلىشنى تولىمۇ قامالاشتۇردى. ئۇنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ سۇلتان يۇنۇس خاننىڭ چىرايىغا قايتىدىن كۈلكە يۈگۈردى.

ـــ ئەمىر جانابلىرى چىقىپ بولغىچە خان ئالىيلىرى بىرەر پىيالە چاي ئوتلاپ ئارام ئالغاچ تۇرامليكىن؟

يۇنۇسخانغا خېلىلا ھاردۇق يەتكەنىدى. شۇڭا شىغاۋۇل بەگنىڭ تەكلىپىگە دەرھاللا قوشۇلدى:

ـــ تولا ئوبدان.

شىغاۋۇل بەگ سۇلتان يۇنۇسخاننى يولنىڭ ئۇ چېتىدىكى ئۆرۈكلۈك باغنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان ھەشەمەتلىك بىر قورۇغا باشلىدى. يولدىن قورۇنىڭ دەرۋازىسىغىچە قىپقىزىل گىلەمدىن پايانداز سېلىنغانىدى.

ـــ بۇ ئەمىر جانابلىرىنىڭ يازلىق ئارامگاھى، ـــ ماڭغاچ چۈشەندۈردى شىغاۋۇل بەگ، ـــ ئىچى ئانچە چوڭ بولمىسىمۇ، خان ئالىيلىرى بىلەن خانىش ئايىملارنىڭ ۋاقىتلىق تۇرۇشىغا تازا باب كېلىدۇ. ئىككى كۈندىن بېرى ئەمىر جانابلىرى شەخسەن ئۆزى ھەيدەكچىلىك قىلىپ تازىلىتىپ، قايتىدىن سەرەمجانلاشتۇرۇپ چىقتى، لايىقلىرىدا بولمىغان بولسا ئەينىكە بۇيرۇمىغايلا.

ئەتراپى ئېگىز قورۇق تام بىلەن قورشالغان بۇ قورۇنىڭ دەرۋازىسىمۇ خۇددى ئوردىنىڭ دەرۋازىسىدەك ھەشەمەتلىك، پۇختا ئىدى، ئىچى دېگەندەك ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى. ئەمما قورۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۆتۈرۈپ سېلىنغان پېشايۋانلىق ئىمارەت ئاجايىپ گۈل ـ نەقىشلىرى، تۈۋرۈكلىرى بىلەن ھەشەمەتلىكلىكىدىن بەشارەت بېرىپ تۇراتتى.

يۇنۇسخاننى تۆت ئەمىرى بىلەن ئوتتۇرىدىكى قوش قاناتلىق چوڭ سارايى ئۆيگە باشلىدى. يۇنۇسخان سۇپىغا چىقىپ تۆر تەرەپتىكى ئۆزى ئۈچۈن ئالاھىدە راسلانغان قات ـ قات كۆرپىنىڭ ئۈستىدە چازا قۇرۇپ ئولتۇردى.

ــ خانىش ئايىملارغا يان تەرەپتىكى ھۇجرىلارنى تەييارلاپ قويغاندۇق، ــ دېدى شىغاۋۇل بەگ، ــ باشلاپ كىرىشىمىزگە ئىجازەت سورايمىز.

ــ ئىجازەت، ــ دېدى يۇنۇسخان پاختىلىق توننىنى سېلىۋېتىپ تۇرۇپ.

ــ نۆكەرلەرگە سىرتتا ئوتاۋ[1] تىككۈزدۇق. بۇ قورۇقتا ئۇلارنى جايلاشتۇرغىدەك ئۆي ھازىرلىيالمايمىز، ئەينىكە بۇيرۇمىغايلا ئالىيلىرى.

ــ ھېچقىسى يوق. ھېلىمۇ كايىشىپلا، ــ دېدى يۇنۇسخان.

ــ نۆكەرلەرگە ئوتاۋ ھازىرلاشنىڭ لازىمى يوق ئىدى. ئەمىر شەيخ جامالىددىن جانابلىرى بەكمۇ كايىپ كېتىپتۇ، ــ دېدى مىرسالى بارىن.

ــ شۇنداق، ــ دېدى مىرزا ئابدۇراخمان، ــ بۇمۇ شەۋكەتلىك ئانھەزرىتىمىزنىڭ ھۆرمەت، ئابرۇيى ــ دە.

شىغاۋۇل بەگ ئايال مۇلازىملارغا خانىملىرىنى باشلاپ كىرىپ جايلاشتۇرۇشقا بۇيرۇق بەردى. ئۇنىڭغىچە باشقا مۇلازىملار داستىخان سېلىپ، تۇرلۇك نازۇ نېمەتلەرنى تىزىشقا باشلىدى.

ئىككى ئاش پىشىم ۋاقىت كۆزنى يۇمۇپ ــ ئاچقۇچە ئۆتۈپ كەتتى. چاچنىڭ تېلىدەك كېسىپ ئەتكەن ھاردۇق ئېشىنى ئىچىپ، پاقلان گۆشى، ئوغلاق، قىرغاۋۇل كاۋاپلىرىنى يەپ، ئارقىدىن بىر پىيالىدىن قېتىق، شەربەت ئىچكەن يۇنۇسخانىنى ئۇيقۇ باسقاندى. شۇ تاپتا ئۇ ھەر بىر ئوتاۋغا قىرىق ــ ئەللىكتىن جايلاشقان نۆكەرلىرىنىڭ بىھوش دوربىسى سېلىنغان شەربەتلەرنى ئىچىپ، ئاللىقاچان ئۇيقۇغا كەتكەنلىكىدىن بىخەۋەر ئىدى. ئۇنىڭ يېنىدا ھەمراھ بولۇپ ئولتۇرغان تۆت ئەمىرنىڭ شەيخ جامالىددىننىڭ تېزرەك كېلىشىنى كۈتۈپ تاقىتى تاق بولغانىدى.

ــ ئەمىر جانابلىرى كەلدى.

① ئوتاۋ ــ قارا چېدىر.

سارايغا ئالدىراپ كىرگەن مۇلازىم تاپسىدا قول باغلىغىنىچە بېشىنى ئەگدى.

ـ مەن ئەمىر جانابلىرىنى باشلاپ كىرەي، ـ دېدى شىغا ـ ۋۇل بەگ دەس ئورنىدىن تۇرۇپ.

ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مىرسالى بارىن قاتارلىق تۆت ئەمىرمۇ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى.

ئاياغ شەپىسىدىن ئويغانغان يۇنۇسخان كۆزىنى ئېچىپ، ئە ـ مىرلىرىنىڭ سىرتقا چىقىپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ سورىدى:

ـ ئۇلار نەگە مېڭىشتى؟

ـ ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي، ـ دېدى مۇلازىم قول باغلاپ، ـ ئەمىر شەيخ جامالىددىن جانابلىرى خىزمەتلىرىگە كەپتۇ، ئۇلار شۇنىڭ ئالدىغا چىقماقچى.

ـ ھە، شۇنداقمۇ؟

سۇلتان يۇنۇسخان بىپەرۋالىق بىلەن ئىشىككە قاراپ قويۇپ مۇلازىمغا دېدى:

ـ ماڭا شەربەت قۇيۇپ بەر، ئۇسساپ قالدىم.

مۇلازىم بىر پىيالە شەربەت قۇيۇپ، پەتنۇس بىلەن ئېلىپ كەلدى. يۇنۇسخان مۇزدەك شەربەتنى ھۇزۇرلىنىپ سۇمۇردى.

«مېنىڭ ئەمىرلىرىمنىڭ شەيخ جامالىددىنىڭ ئالدىغا چىقىشىنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. قائىدە بويىچە ئول تاشكەنت دورغىسىنىڭ سالامىنى يېنىمدا تۇرۇپ ئىلىك ئالسا بولاتتى. ئۇلارغا ئاباياملا ئەسكەرتىپ قويسام بوپتىكەن. سەلتەنەت يوسۇنلىرىنى تېخىچىلا ئۇنۇتىپ بولالماپتۇ ـ دە، بۇلار...»

سۇلتان يۇنۇسخان خىيالىنى داۋاملاشتۇرغاچ شەيخ جامالىددىنىڭ سالامغا كىرىشىنى كۈتۈپ ئولتۇردى.

بۇ چاغدا سىرتتا ئاتنىڭ دۈكۈرلىگەن ئاياغ تىۋىشى ئاڭلاندى. ھەئە، شەيخ جامالىددىن ئاللىقاچان قورۇغا كىرىپ بولغان بولۇپ، سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ تۇغى قادالغان جايدا ئېتىدىن چۈشمەي تۇراتتى. خاننىڭ تۇغى تۇۋىدە ئاتتىن چۈشمەي تۇرۇش

قاتتىق ھۆرمەتسىزلىك ــ كاللا كېتىدىغان چوڭ گۇناھ سانىلاتتى. شەيخ جامالىددىننىڭ بۇ ئەدەپسىزلىكىدىن قاتتىق غەزەپى كەلگەن خانىنىڭ تۇغچىسى، مىرسالى بارىن قاتارلىق تۆت ئەمىرنىڭ ئات ئۈستىدە گىدىيىپ تۇرغان شەيخ جامالىددىنغا خۇشامەت گۈيلۈق بىلەن ئېگىلىپ تۇرغىنىنى كۆرۈپ نېمە قىلارىنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالدى.

ــ مۇنۇ ساتقىنلارنى تۇتۇڭلار! ــ دېدى شەيخ جامالىددىن نۆكەرلىرىگە قاراپ.

نۆكەرلەر يۈگۈرۈپ كېلىپ تۆت ئەمىرنى كۆزنى يۇمۇپ ــ ئاچقۇچە چەمبەرچاس قىلىپ باغلىۋەتتى. بۇنداق قىسمەتكە دۇچ كېلىشىنى خىيالىغمۇ كەلتۈرمىگەن مۇرتازا پالۋان غەزەپ بىلەن يۇلقۇندى.

ــ بۇ نېمە ئىش، نېمىشقا بىزنى باغلاتقۇزىلا؟

شەيخ جامالىددىن ئۇنىڭغا جاۋاب بېرىشنىڭ ئورنىغا نۆكەرلىرىگە ۋارقىرىدى:

ــ زۇۋانىنى دۇملەڭلار بۇ ھەدىختىنىڭ!

نۆكەرلەر مۇرتازا پالۋاننىڭ ئاغزىغا بىلىدىكى پوتىسىنى يېشىپ كەپلىدى ۋە بېقىنىغا مۇشت ــ پەشۋا سېلىپ ئۇلگۈردى. ئىشىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مەسلىھەتلەشكىنىدەك نەتىجىلەنمىگەنلىكىنى، شەيخ جامالىددىنىڭ ۋەدىسىدىن يېنىۋېلىپ باشقىچە سۆيقەست پىلانلىغانلىقىنى پەملىگەن مىرسالى بارىن، مىرزا ئەلىبەگ، مىرزا ئابدۇراخمانلار سوغۇق تەرلىگىنىچە لاغ ــ لاغ تىترىدى.

شەيخ جامالىددىن ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ نۆكەرلىرىگە بۇيرۇق قىلدى:

ــ مەن بىلەن يۈرۈڭلار.

سىرتتىكى ئوپۇر ــ توپۇردىن غەلىتىلىك ھېس قىلىپ ئولتۇرغان سۇلتان يۇنۇسخان سارايغا بىر توپ نۆكەرلىرى بىلەن كىرىپ كەلگەن شەيخ جامالىددىننى كۆرۈپ بىردىنلا تەئەججۈپلەندى.

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم. خان ئالىيلىرىغا ئېھتىرام بولغاي.

شەيخ جامالىددىننىڭ چىرايىدىكى جىددىيلىكنى كۆرگەن سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ كۆڭلىگە گۇمان چۈشتى، ۋۇجۇدىنى تەشۋىش باستى، شۇنداقتىمۇ ھۆكۈمرانلارغا خاس سالاپىتىنى ساقلاشقا تىرىشتى، جايىدا قىمىرلىماي ئولتۇرۇپ سالامنى ئىلىك ئالدى.

ــ ۋەئەلەيكۈم ئەسسالام.

«بۇ قانداق ئەدەپسىزلىك، ئەجەب مەندەك بىر ئەلنىڭ كاتتا ھۆكۈمدارىنىڭ ئالدىغا تولۇق قورالىلانغان نۆكەرلىرىنى ئېلىپ سالامغا كېلىشتىن ئۇيالمامدىكىنە؟»

سۇلتان يۇنۇسخان قاپقىنى تۇرۇپ تەئەددى بىلەن ئېغىز ئاچتى:

ــ كۆپ تەشەككۇر، دورغا جانابلىرى پىشبازلىق[1]نى مۇشۇنداق بەجا كەلتۈرمەكچىمۇ؟

ــ يوقسۇ، مۆھتەرەم خان ئالىيلىرىغا ئەدەپسىزلىك قىلىشقا ھەددىمىز ئەمەس، ــ دېدى شەيخ جامالىددىن قەددىنى بىرئاز ئېگىپ، ــ بىراق ھازىر خان ئالىيلىرىغا بۇ ئىشلارنى چۈشەندۈرۈشكە پۇرسەت يوق، قىبلىگاھىمىز تەسەررۇپىمىزغا قەدەم كەلتۈرگەنكەن، بەدگىردان[2]لارنىڭ قەستىدىن ھىمايە قىلىش بۇرچىمىز باردۇر. ھازىر ئەھۋال بەكمۇ خەتەرلىك، ئاۋۋال خان ئالىيلىرىنى ساق ـ سالامەت شەھەرگە ئاپىرىۋالايلى، ئاندىن تەپسىلىي چۈشەنچە بېرەرمەن، ــ شەيخ جامالىددىن سۇلتان يۇنۇسخانغا گەپ قىلىشقا پۇرسەت بەرمەي نۆكەرلىرىگە بۇيرۇق قىلدى، ــ كېلىڭلار، خان ئالىيلىرىنى مەپىگە چىقىرىڭلار.

نۆكەرلەر يۈگۈرۈپ كەلگىنىچە سۇلتان يۇنۇسخاننى كۆتۈرۈپ دېگۈدەك سۆيىدىن چۈشۈردى... ئاچىقىپ قورۇدا توختىتىلغان ئۇستى يېپىقلىق مەپىگە چىقاردى. شەيخ جامالىددىننىڭ تۈيۇقسىز پەيدا قىلغان جىددىيچىلىكى سۇلتان يۇنۇسخانغا ئويلانغۇ

① پىشبازلىق ــ ئالدىغا چىقىپ سالام بېرىش.

② بەدگىردان ــ ياماناتلىق قىلغۇچى، قەست قىلغۇچى.

دەك، نېمە ئىش بولغانلىقىنى ئاڭقىرغۇدەك پۇرسەت بەرمىگەندى. كۆڭلىگە تۈيۇقسىز گۇمان، تەشۋىش سالغانىدى. ئۇ مەپىگە چىققۇچە بولغان ئارىلىقتا ھويلىدا پۇت ـ قوللىرى چەمبەرچاس باغلانغان تۆت ئەمىرگە شۇنداقلا قاراپ كۆڭلىدىكى تەشۋىش تەئەججۇپكە ئالماشتى. لېكىن نۆكەرلەر ئۇنىڭغا ئەمىرلەردىن گەپ سوراش ئەمەس، بەكراق قاراشقىمۇ پۇرسەت بەرمىگەنىدى. تۆت ئات قېتىلغان مەپە شۇ ھامان دەرۋازىدىن چىقتى ـ دە، ئۇدۇل تاشكەنت شەھىرىگە قاراپ يۇرۇپ كەتتى. بۇ چاغدا شەيخ جامالىددىن ھېلىقى تۆت ئەمىرنىمۇ يەنە بىر مەپىگە جايلاشتۇرۇپ ئولگۇرگەنىدى.

※ ※ ※

تاشكەنت ئەمىر مەھكىمىسىنىڭ تەسكەي تەرىپىگە مەھكىمە قاماقخانىسىغا تام تۇتاش قىلىپ خېلىلا ھەشەمەتلىك سېلىنغان، ئايرىم دەرۋازا، ئېگىز قورۇق تېمى بار بۇ قورۇ ئادەتتە كۆزگە ئانچە چېلىقىپ كەتمەيتتى، قاماقخانىغا تام تۇتاش بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ ياكى باشقا بىر سەۋەب بارمۇ ئەيتاۋۇر خېلىلا ھەشەمەتلىكىگە قارىماي مۇقىم ئادەم تۇرمايتتى. شەيخ جامالىددىن سۇلتان يۇنۇسخاننى مۇشۇ قورۇغا ئورۇنلاشتۇرغانىدى. بىر ھەپتىدىن بېرى سۇلتان يۇنۇسخان بۇ قورۇدا ئۆزى يالغۇز تۇرۇۋاتاتتى. ئۇنىڭ سىرتقا چىقىشى چەكلەنگەن. قورۇنىڭ ئىچى، دەرۋازا، قورۇق تام ۋە ئۆگزىلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان قاراۋۇللار ئۇنىڭ ھەر بىر ھەرىكىتىنى تەقىب ئاستىغا ئالغانىدى. ئەمما بىر ـ بىرىدىن چاققان مۇلازىملار يۇنۇسخان شۇنداقلا قىمىرلاپ بولغۇچە قول باغلاپ خىزمىتىگە تەييار بولۇپ تۇراتتى، لازىملىق نەرسىلەرنى دەپ بولغۇچە ھازىرلاپ بولاتتى. بىراق، يۇنۇسخانىڭ سوراق سوئاللىرىغا جاۋاب بەرمەيتتى. ۋۇجۇدىنى غەم ـ ئەندىشە چۇلغۇۋالغان يۇنۇسخانىڭ ئىچى سىقىلىپ كەتكەنىدى. ئۇنى ھەممىدىن بەك قىينىغىنى شەيخ جامالىددىنىڭ بىر ھەپتىدىن

بىرى قارىسىنىمۇ كۆرسەتمەسلىكى ئىدى.

ـــ كەچۈرسىلە ئالىيلىرى، بىزگە خىزمەتلىرىدە بولۇپ، ھاللىرىدىن خەۋەر ئېلىش بۇيرۇلغان، باشقا ئىشلارنى زىنھار بىلەيمىز.

مۇلازىملارمۇ، قاراۋۇللارمۇ پەقەت مۇشۇ جاۋابىنىلا تەكرارلايتتى.

ئۇزىنىڭ نەزەربەند قىلىنغانلىقىنى ھېس قىلغان ۋە بۇنىڭ سەۋەبىنى بىلەلمىگەن سۇلتان يۇنۇسخان ئاچچىق يۇتۇپ سارايغا بولايلا دەپ قالغانىدى.

«بۇ شەيخ جامالىددىنىنىڭ نېمە قىلغىنىدۇ؟ مەندەك بىر كاتتا سەلتەنەت ساھىبىغا مۇشۇنداق بىئەدەپلىك بىلەن مۇئامىلە قىلسا كېيىن بالاغا قالىدىغانلىقىنى ئويلىمىدىمىكىنە؟ ھە، راست. ئۇ كۈنى ئەجەب مىرسالى بارىن قاتارلىق تۆت ئەمىرنى نېمىشقا باغلىدىكىن؟ ئۇلار نېمە گۇناھ قىلغان بولغىيتتى؟ خوش، ئۇلارنىڭ باغلاقلىق ئالغۇدەك گۇناھى بارمۇ دەيلى، لېكىن سەگنى ئۇرساڭمۇ ئىگىسىگە باق دەيدىغان گەپ بار ئەمەسمۇ. قانىدە بويىچە ماڭا دېسە، جازالىغۇدەك يېرى بولسا ئۆزۈم جازالاپ بەرمەسمىدىم؟ مېنىمۇ تۇيۇقسىزلا مەپىگە چىقىرىپ مۇشۇ قورۇغا ئەكېلىشتى، خىزمىتىمگە بىرمۇنچە مۇلازىملارنى سېلىپ بەرگەنى بىلەن، ئەمما ـ ئىختىيارىم ئۆزۈمدە ئەمەس، سىلىق ـ سىپايە مۇئامىلە قىلىشقىنى بىلەن، ھەپتىدىن بېرى قورۇنىڭ سىرتىغا چىقىرىشمىدى. بۇنىڭ قانالغان، نەزەربەند قىلىنغان بىلەن نېمە پەرقى؟ ھەپتە بولدى، يا ئۆزىنى كۆرسەتمىدى، يا خوتۇن ـ بالىلىرىمدىن، يا ئەمىر ـ نۆكەرلىرىمدىن خەۋەر بەرمىدى. بىرەر ئوينۇن ئوينىۋاتامدۇ ـ يا؟ ئۇنىڭ مەن بىلەن ئەزەلدىن خۇشى يوق ئىدى. سۇيىقەست قىلىپقۇ يۇرمەس. شۇنداق، سۇيىقەست قىلغۇسى بولسا نېمىشقا ھازىرغىچە قول سالمايدۇ؟ يا قاماقخانىغا، يا تەكىيخانا[1]غا ئوخشىمايدىغان بۇ دەرگاھقا سولاپ قويۇپ، خىزمەت

① تەكىيخانا ـــ مېھمانخانا.

تىمگە مۇلازىم بەلگىلەپ نېمە قىلماقچى بولغىيتتى؟

ئەسلىدىغۇ ئۇ تۇرقىدىن ئىچىدىكىنى بىلگىلى بولمايدىغان ھىيلىگەر ئادەم ئىدى. ئۇنىڭدىن ئېھتىيات قىلىشىم كېرەك ئىدى. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرى بىلەن ئوتتۇرىمىزدىكى دوستلۇققا زىيادە تەمەننا قويۇپ كېتىپتىمەن، ياكى بولمىسا ئۇ سەمەرقەنت تەختگاھىغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتقانمىدۇ؟ ياق، ھەددى ئەمەس. تاشكەنت شەھىرىنىڭ كىچىككىنە بىر دوغىسى ھەرقانچە يولۇاسنىڭ يۈرىكىنى يەۋالغان تەقدىردىمۇ بۇنداق قىلىشقا پېتىنالمايدۇ. ئۇنداق قىلغان بولسا بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرى ئاللىقاچان لەشكەر تارتىپ كېلىپ ئەدەپلىگەن، سەركەشلىك قىلغىنىغا تويغۇزغان بولاردى. شەيخ جامالىددىنىڭ مۇددىئاسى زادى نېمىدۇر؟ ئۇ كۇنى ئالدىراش ـ تىنەش سالام بېرىپ: «ئالىيلىرىنى بەدگىردانلارنىڭ قەستىدىن قوغدىمىسام بولمايدۇ، دېگەنىدى. ئول بەدگىردانلار كىم بولغىيتتى؟...»

سۇلتان يۇنۇسخانىنىڭ كۆز ئالدىغا ھېلىقى پۇت ـ قولى باغلانغان تۆت ئەمىرى كەلدى.

«... ياق، ياق. ئۇلارنىڭ ماڭا قەست قىلىشى، ساداقەتسىزلىك قىلىشى مۇمكىن ئەمەس، ماقۇل، ئۇلارنى قەست قىلماقچىمۇ دەيلى، ئۇنداقتا ئۇلار نېمىشقا قاراتوقاي قىشلىقىدا قول سالماي، تاشكەنت شەھىرىگە يېقىنلاپ قالغاندا قول سالماقچى بولىدۇ؟ ئەجەبا، شەيخ جامالىددىن ئۇلارنىڭ بۇ يامان نىيىتىنى قانداق بىلمۇالغاندۇ؟... بۇ ئىشتا چوقۇم بىر ئويۇن بار... شەيخ جامالىددىن نېمىشقا ھەپتىدىن بېرى ماڭا كۆرۈنۈش قىلمايدۇ؟ خەپ، ئاۋۇال بۇ يەردىن ساق ـ سالامەت چىقايچۇ قېنى، زەر ـ زىۋىرىگىچە ئېنىقلاپ بىلمەيدىغان بولسام...»

ـــ ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي، ئەمىر شەيخ جامالىددىن ھەزرەتلىرى كەلدى، ھۇزۇرلىرىغا كىرىشكە ئىجازەت سورايدۇ.

مۇلازىمنىڭ تۇيۇقسىز يەتكۇزگەن بۇ مەلۇماتى سۇلتان يۇنۇسخانىنىڭ چىگىش خىياللىرىنى ئۇزۇپ قويدى، ۋۇجۇدىدىكى

ئازاب، ھەسرەت، تەشۋىش بىردىنلا غەزەپكە ئالماشتى، لېكىن ئۆزىنىڭ نەدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى بىردىنلا ئېسىگە ئېلىپ، يۇرىكىدىكى لاۋۇلداۋاتقان غەزەپ ئوتىنى بېسىشقا مەجبۇر بولدى.

«ھەپتىدىن بېرى نەزەربەند قىلىشقا پېتىنغان ئادەم ئەمدى ئەجەب قېشىمغا ئۇسسۇپلا كىرىشكە پېتىنالماي قاپتا؟...»

سۇلتان يۇنۇسخان خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ مۇلازىمغا قارىدى.

ــ ئىجازەت.

ھايال ئۆتمەي شەيخ جامالىددىننىڭ خۇشامەت كۈلكىسىدىن پۈرلىشىپ كەتكەن چىرايى بوسۇغا تۆۋىدە پەيدا بولدى.

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، جانابى خان ئالىيلىرىغا ئېھتىرام بولغاي.

ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام.

يۇنۇسخان قاپىقىنى تۇرگىنىچە سالامنى ئېلىك ئالدى، ئەما ئولتۇرغان جايىدىن قىمىرلاپمۇ قويمىدى.

شەيخ جامالىددىن سۇلتان يۇنۇسخانىڭ نارازىلىق، غەزەپ چىقىپ تۇرغان چىرايىغا شۇنداقلا قارىۋېتىپ، يەنە ئەھۋال سورىدى.

ــ ئالتۇن بويلىرى ئېسەنمىكىن ئالىيلىرى؟

يۇنۇسخان ئەمدى ئۆزىنى بېسىۋالالمىدى:

ــ يوقىلاڭ گەپنى ئاز قىلسۇنلار. ئېيتسىلا، نېمە سەۋەبتىن مېنىڭ تۆت ئەمىرىمنى تۇتىدىلا؟ نېمە ئۈچۈن مېنى بۇنداق نەزەربەندىكە ئالىدىلا؟ مەندەك بىر تاجدارغا بۇنداق مۇئامىلە قىلغۇدەك ئۆزلىرى كىم ئىدىلە زادى؟ مەن بۇ تەسەررۇپقا قانداقتۇر پاناھلىق ئىزدەپ ياكى تەئەررۇز قىلىش مەقسىتىدە ئەمەس، بەلكى سىلەنىڭ پاسبانلىرى بولمىش بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرى بىلەن دىدار ــ مۇلاقاتنا بولۇشنى ئىزدەپ قەدەم كەلتۈرگەنمەن. بۇل سەلتەنەتنىڭ ئەڭ ئەزىز مېھمىنىدۇرمەن. سەلتەنەت قائىدە ــ يوسۇنلىرىنى بىلەمدىلا زادى؟ مېھمانغا مۇشۇنداق مۇئامىلە قىلامدىلا؟ مېنى قايىل قىلغۇدەك چۈشەنچە بەرسۇنلار، ئۇنداق قىلمايدۇ

دىكەنلا، كاللىلىرىغا ھېزى بولسىلا. مەن كەچۈرۈڭۈتسەممۇ، بۇ سەيىت سۇلتان ئالىيلىرى زىنھار سىيلە ـ رەھىم قىلمايدۇ.

سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ يەنە بىرمۇنچە گەپلەرنى قىلغۇسى بار ئىدى، لېكىن تاپسىدا تېخىچىلا بېشىنى ئېگىپ تۇرغان شەيخ جامالىددىننىڭ مۇلازىملاردەك قول باغلاپ تۇرغان بىچارە تۇرقىغا قاراپ ئۆزىنى سەل تۇتۇۋالدى.

ـــ كەچۈرسىلە ئالىيلىرى، ـــ دېدى شەيخ جامالىددىن ئېگىلىپ تۇرۇپ، ـــ بۇيۇڭ بىر ئەلنىڭ پاسىبانىغا بىئەدەپلىك قىلىشقا ھەددىمىز ئەمەس. بىراق ئالدىراشچىلىقتا بىسەرەمجان قىلىپ قويغىنىمىزنى تەن ئالمىز. ئىجازەت بەرسىلە ئول كۈندىكى ئىشلارنى چۈشەندۈرەي.

ـــ خوش، ـــ دېدى يۇنۇسخان تەتۈر قارىغىنىچە قاپىقىنى تۇرۇپ.

شەيخ جامالىددىن قويىنىدىن بىر پارچە خەتنى ئېلىپ سۇلتان يۇنۇسخانغا ئېھتىرام بىلەن تەڭلىدى.

ـــ مالال كۆرمىسىلە، ئاۋۋال مۇنۇ مەكتۇپنى ئوقۇپ باققان بولسىلا.

سۇلتان يۇنۇسخان شەيخ جامالىددىنىڭ كۆزىگە بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن خەتنى ئېلىپ ئوقۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ چىرايى بىردىنلا تاتىرىپ كەتتى، ۋۇجۇدىدىكى بايامقى ئاداۋەتلىك تۇيغۇلاردىن ئەسەرمۇ قالمىدى. ھەئە، بۇ مىرسالى بارىن قاتارلىق تۆت ئەمىرنىڭ شەيخ جامالىددىنغا ئەۋەتكەن تۇنجى خېتى ئىدى. خەتنىڭ ئاستىغا بېسىلغان تۆت ئەمىرنىڭ ئىمزاسى، مۆھۈرى بۇ خەتنىڭ راستىنلا شۇلارنىڭ خېتى ئىكەنلىكىدىن گۇۋاھلىق بېرىپ تۇراتتى.

يۇنۇسخان خەتكە بىرھازا قاراپ تۇرغاندىن كېيىن زىددىيەتلىك خىياللار ئىلكىدە ئاستا بېشىنى كۆتۈردى. شەيخ جامالىددىننىڭ تېخىچىلا پەگادا قول باغلاپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ بىرئاز خىجىل بولدى.

ـــ خوش، جاي ئالسۇنلار، ـــ دېدى ئۇنى ئولتۇرۇشقا بۇيرۇپ.

ـــ خان ئالىيلىرى مەرھەمەتلىكتۇر، ـــ شەيخ جامالىددىن سۇپىنىڭ لېۋىدىكى كۆرپىگە جايلىشىپ ئولتۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئېغىز ئاچتى، ـــ ئۇشبۇ مەكتۇپتىن خان ئالىيلىرىغا ھەممە ئىش ئايان بولدى دەپ ئويلايمەن. ئەسلىدە ئول رىياكار ئەمىرلەرنىڭ تەكلىپىگە باشتىلا قوشۇلماي جاۋاب يېزىۋاتقىدا ھەمدە ئۇلارنىڭ نىيىتى ـ مۇددىئاسىدىن خان ئالىيلىرىنى خەۋەرلەندۇرەي دېگەن نىيىتىم بار ئىدى. لېكىن ئارىلىق يىراق بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ناۋادا ئۇلار رەزىل نىيىتىنى خان ئالىيلىرىغا ئاشكارىلاپ قويغىنىمدىن خەۋەر تېپىپ قالسا ئالدىن قول سېلىپ، قەست قىلىپ قويۇشىدىن ۋايىم يېدىم، شۇڭلاشقا چاندۇرماي ئۇلارنىڭ تەكلىپىگە قوشۇلۇپ، يالغاندىن كۆمەكلەشكەن قىياپەتكە كىرىۋالدىم. ئاشۇ كۈنى ئاۋۋال خان ئالىيلىرىغا سالام بېرىپ بولۇپ، ئاندىن بۇ ساتقىنلىقنى ئاشكارىلاي دېسەم، ئۇلار ئاللىقاچان ئالدىمغا چىقىپ بولۇشۇپتۇ. مەن بىلەن كۆرۈشۈپلا: «خان ئالىيلىرى سارايدا يالغۇز قالدى، نۆكەرلىرىنى كىرگۈزسىلە ئىش تامام بولىدۇ، ئۇنىڭغىچە بىز ئۆزىمىزنى دالدىغا ئالغاچ تۇرايلى» دېيىشتى. بۇ قەدەر مۇناپىقلىققا چىداپ تۇرالماي ئاۋۋال ئۇلارنى باغلاتقۇزدۇم. شۇ ئارىلىقتا دەرھاللا كىرىپ ئالىيلىرىغا ئەھۋالنى چۈشەندۇرۈشكە پۇرسەت يوقلۇقىنى ھېس قىلدىم. چۈنكى، ئول تۆت رىياكارنى تۇتقىنىمنى ئالىيلىرىنىڭ نۆكەرلىرى ياكى ئول ئەمىرلەرنىڭ لەشكەرلىرى بىلىپ قالسا، ئۇلار ئەھۋالنى سۈرۈشتۇرمەيلا ھەرقايسىلىرىنى قۇتقۇزۇشقا ھازىرلىنىشى مۇمكىن ئىدى. ئول چاغدا ئۇقۇشماسلىق تېخىمۇ يوغىناپ قالايمىقانچىلىق چىقىشى، ئالىيلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلالماسلىقىم مۇمكىن ئىدى. شۇڭلاشقا، ئەڭ ئاۋۋال ئالىيلىرىنى شەھەرگە ساق ـ سالامەت ئاپىرىۋېلىشتىن باشقىسىنى ئويلىمىدىم.

شەيخ جامالىددىنىڭ ھەپتىدىن بېرى ئويلاپ تاپقان سەۋەب-

لىرى سۇلتان يۇنۇسخاننى خېلىلا ئىشەندۈرگەنىدى، شۇ تاپتا ئۇ بۇ سەۋبلەرنى ئورۇنلۇق ھېس قىلغانىدى.

ـــ خوش، ئۇنداق بولسا مېنى بول دەرگاھقا سولاپ قويۇپ، كۆرۈنۈش قىلمىغانلىقلىرىنى قانداق چۈشەندۈرمەكچى سىلى؟

ـــ بۇ ئىشتا يەنىلا مەن ئەيىبلىك، ـــ دېدى شەيخ جامالىدىن، ـــ ئەسلىدە خان ئالىيلىرىنى شەھەرگە يولغا سالغاندىن كېيىن ئول ئەمرلەرنىمۇ زىندانغا ماڭغۇزسام بوپتىكەن. خانىش ئايىملارنى خاتىرجەم قىلىپ، ئالىيلىرىنىڭ ئارقىسىدىنلا شەھەرگە يولغا سېلىش بىلەن بولۇپ كېتىپتىمەن. شول ئارىلىقتا مۇرتازا پالۋان بىلەن مىرزا ئەلىبەگنىڭ نۆكەرلىرى تۈيۈپ قاپتۇ. ئۇلار تۈيۇقسىز باستۇرۇپ كېلىپ ئۆز ئەمرلىرىنى بۇلاپ كەتتى. كەمىنلىرى خانىش ئايىملار بىلەن خانزادە ـ مەلىكىلەرنىڭ ئامانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇشقا ئالدىرىمىدىم، بىر ھەپتىدىن بېرى ئول ئىككى رىياكار ئەمىرنى ئىزدەش بىلەن بولۇپ كېتىپ خان ئالىيلىرىنىڭ ئالدىغا سالامغا كېلەلمىدىم.

ـــ ئۇلارنى تۇتالمىدىلىمۇ؟

ـــ ئەپسۇس، خېلى دېرىكىنى قىلغان بولساممۇ تېخىچىلا تۇتالمىدىم. ئىشەنچلىك مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇلار شەھەرگە سۇقۇنۇپ كىرىۋاپتۇ، مۇددىئاسى ئالىيلىرىغا قەست قىلىش ئوخشايدۇ.

ـــ ئۇنداقتا مىرسالى بارىن بىلەن مىرزا ئابدۇراخمانلارچۇ؟

ـــ ئول ئىككى ئەمىر ھازىر قاماقتا.

ـــ مېنى ئۇلار بىلەن ھازىرلا كۆرۈشتۇرسۇنلار، ـــ دېدى يۇنۇسخان دەس ئورنىدىن تۇرۇپ.

ـــ بۇگۈنچە تەخىر قىلغايلا ئالىيلىرى، ـــ دېدى شەيخ جامالىدىن دەرھالا گەپ ياساپ، ـــ شۇغۇلبەگ[1] ئۇ ئىككىسىنى سوراق قىلىۋاتىدۇ. ئىقرارىنى تولۇق تەھقىقلەپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن يۈزلەشكەيلا. شۇڭا بىرەر ـ ئىككى كۈن مۆھلەت بېرىش.

① شۇغۇلبەگ ـــ قاماقخانا باشلىقى، باش سوراقچى.

لىرىنى سورايمەن. ھە راست، ـــ دېدى شەيخ جامالىددىن تۇيۇق ـ سىز بىر ئىش ئېسىگە كەلگەندەك قىياپەتتە، ـــ خانىشلاردىن، خانزادە ـ مەلىكىلەردىن ئەنسىرىمىگەيلا، ئۇلار ناھايىتىمۇ ياخشى تۇرۇۋاتىدۇ. ئەسلىدە ئالىيلىرىنى ئول سۆيۈملۈك تاۋابئاتلار بـ ـلەن تېزرەك جەم قىلىپ كۆڭۈللىرىنى خاتىرجەم قىلساق ياخشى بولاتتى. لېكىن ھېلىقى تۆت ناكەسنىڭ، بولۇپمۇ ئالىقىنىمىزدىن قېچىپ قۇتۇلغان مىرزا ئەلىبەگ بىلەن مۇرتازا پالۋاننىڭ نۆكەر ـ لىرىدىن ئېھتىيات قىلىپ قالدۇق. سىلىگىمۇ مەلۇملۇق، جانابى بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرى كۈزدىن بېرى ئۈزۈن ھەسەننى ئە ـ دەپلەش ئۈچۈن تۇركمەن دەشتىگە لەشكەر تارتقىنىدا، تاشكەنتتە ـ كى قورۇقچى لەشكەرلەرنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتكەنىدى. ئۇشبۇ سەۋەبتىن لەشكىرىي كۈچىمىز ھازىر خېلىلا ئاجىز. ئۇلار بۇنى بىلىپ قالىدىغان بولسا نىيىتـ ـدىن يانماسلىقى، شەھەرنى بىزدىن سويۇپ ئېلىپ ئالىيلىرىنىڭ جېنىغا قەست قىلىپ قويۇشى مۇمكىن. شۇڭلاشقا ئالىيلىرىنى مۇشۇنداق خىلۇەت يەرگە جايلاشتۇردۇم ھەم بۇنى قاتتىق سىر تۇتتۇق. بۇنىڭ ھەممىسى ئالىيلىرىنىڭ ئامان ـ ئېسەنلىكى ئۈ ـ چۈندۇر. ناۋادا ئالىيلىرىغا زىيان ـ زەخمەت يېتىپ قالسا، جانابى پاسىبانىمىز سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرىغا جاۋاب بەرمـ ـكىم تەس بولىدۇ. كەمىنە نۆكەرلىرىنىڭ ئالىيلىرىنىڭ ئامانلـ ـقىنى كۆزلەپ كۆرگەن بىخەتەرلىك تەدبىرلىرىمنى توغرا چۈشـ ـىنىشلىرىنى تۆۋەنچىلىك بىلەن ئىلتىماس قىلىمەن. ئول تۈزكـور مۇرتازا پالۋان بىلەن مىرزا ئەلىبەگنى قولغا چۈشۈرەلىسەملا ئـا ـلىيلىرى تامامەن بىخەتەر بولىدىلا. ئول چاغدا قورۇقچىلىقلىرىنى ئۆزۈم قىلىپ، ئۆزلىرىنى بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ دەر ـ گاھىغا ئامان ـ ئېسەن يەتكۈزۈپ قويىمەن.

شۇ تاپتا بىرمۇنچە يالغان ـ ياۋىداقلىرى بىلەن سۇلتان يۇ ـ نۇسخانىنى ئىشەندۈردۈم دەپ ئويلىغان شەيخ جامالىددىن بەكلا كۆ ـ رەڭلەپ كەتكەنىدى.

«بۇيۇك موغۇلستاننىڭ ھۆكۈمدارىمىش تېخى. بىر قاپاقنىڭ ئىچىگە سىلىپ ئاسانلا كولدۇرلاتتىمغۇ مانا. بۇ يالغانچىلىقنى ئەجەب قاملاشتۇردۇم دېسە. ئۆزىنى كاتتا تاجدارمەن، تەخت سا-ھىبىمەن دەپ يوغانچىلىق قىلغانغا تويسۇن. يەنە بىر ـ ئىككى ھەپتە قېشىغا كەلمەي كۆزىتىپ باقاي، ئاندىن شول چاغدا سالا-مىنى ئورنىدىن تۇرۇپ ئىلىك ئالمىغىنىنى كۆرەي، شۇ چاغدىمۇ بەرگەن سالامىنى ھۆكۈمدارلارغا خاس سالاپىتى بىلەن ئولتۇرغان پېتىچە ئىلىك ئالسا، ھازىر قىدەك گىدىيەلمىسە، چوڭ سۆزلىيە-لمىسە، تەئەددى قىلالمىسا ھېساب. ئەينى ۋاقىتتا دەرگاھىمغا سا-ئىللاردەك كەلگەن بۇ ساياقنىڭ قىلغان ئاتكاچىلىقىنى ھەرگىز كۆتۈرمەيمەن. تاجدار بولغان ئادەمگە ئۆز تەختگاھىدا ئولتۇرماي بۇ يەردە نېمە بار؟ دەۋران سۈرگۈنىنى كۆز ـ كۆز قىلغىنىغا تويسۇن تازا. ئىشقىلىپ دەيدىغانىنى كېلىشتۇرۇپ دېدىم. ئە-شەنسە ـ ئىشەنمىسە ئۆزىنىڭ ئىختىيارى. ماڭا قىر كۆرسىتەلەي-دىغان بۇسەيىت سۇلتان يىراقتا. ئۇنىڭ ئۇستىگە ياغى ھەلەكچە-لىكىدە ھازىرچە ماڭا قولى يەتمەيدۇ. يۇنۇسبەگكە ئۆزۈمنى مۇ-شۇنداقراق تونۇتۇپ قويمىسام سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن بولغان دوستلۇقىنى، بۇرادەرچىلىكىنى شېپى كەلتۇرۇپ، ھۆ-كۈمدارلىق كىبرىنى ئىشلىتىپ غۇرۇرۇمغا تېگىشى، مۇلازىملار-دەك خىزمىتىگە سىلىشى مۇمكىن. ھازىر بەلەن بولدى. مۇشۇنداق ئونبەش ـ يىگىرمە كۈن تۇتۇپ تۇرۇپ ئۆزىنىڭ يېغىدا ئۆزىنىڭ گۆشىنى قورۇي. سەل ياۋاشلىغاندىن كېيىن ئەلىبەگ بىلەن مۇر-تازا پالۋانلارنى شېرىكلىرى بىلەن يوقاتتىم، ئەمدى تولۇق بىخە-تەر بولدىلا دەپ نەزەربەندتىن چىقىراي، ھىلىقى ساندۇق ـ سا-دۇق ئالتۇن ـ كۈمۈش، جاۋاھىراتلارنى ئاشۇلارغا دۆڭگەپ يوقال-دىغا چىقىراي، ئاسماندىن تىللا ياغدى دېگەن مانا مۇشۇ. ھە، مۇ-شۇنداق قىلسام، بىرىنچىدىن، ئۇ مەندىن مىننەتدار بولىدۇ؛ ئىك-كىنچىدىن، مەيلى مەملىكىتىگە قايتسۇن، مەيلى بۇسەيىت سۇل-تانىنىڭ دەرگاھىغا بارسۇن، نەزەربەندتىن بوشىغىنىغا خۇش بو-

لۇپ، تاشكەنتتىن دەرھال يوقىلىشقا ئالدىرايدۇ. ئۆزبىنىڭ ئەمىر-لىرىنىڭ تۈزكورلۇق قىلغىنى ئېنىق بولغانلىقى ئۈچۈن مەندىن-مۇ رەنجىيەلمەيدۇ. بۇسەيىت سۇلتانغىمۇ ئۇستۇمدىن ھال دادلا-يالمايدۇ؛ ئۇچىنچىدىن، ھېلىقى ئالتۇن ــ كۈمۈش، جاۋاھىراتلا-رىنىڭ ئىز ــ دېرىكىنىمۇ قىلالمايدۇ. ھە راست، ھېلىقى تۆت ئەمىرنى دەرھال ئۇجۇقتۇرۇۋېتەي. يامىنى كەلسە قارشىلاشقانلىقى ئۈچۈن نۆكەرلىرىم ئۆلتۈرۈپتۇ دەرمەن. يەنە بىرگە يۈنۈسبەگنىڭ خاتۇن ــ بالىلىرىغا بولغان نازارەتچىلىكىنىمۇ كۆچەيتەي، ئۇلار ئىش تېرىپ يۈرمىسۇن يەنە...»

شەيخ جامالىددىننىڭ يوچۇق قالدۇرماي توقۇغان بىر تالاي يالغان ــ ياۋىداقلىرى سۇلتان يۈنۈسخاننى قايمۇقتۇرۇۋەتكەندى. شەيخ جامالىددىن ئۇنىڭ يەنە گەپ سوراپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، خىيالىلىرىنى يېغىشتۇرۇپ ئاستا ئورنىدىن تۇردى.

ــ ئالىيلىرى ئوبدان ئارام ئالغايلا، كەمىنىلىرى ھېلىقى ئىككى تۈزكورنىڭ دېرىكىنى قىلىشقا ئالدىراي. ئەتىگىنچە ئالدى-لىرىغا خۇش خەۋەر ئېلىپ كېلۈرمەن.

شەيخ جامالىددىننىڭ سۆزلىرى سىلىق ــ سىپايە، ئەمما قەتئىي ئىدى. كاللىسىنى تۇرلۇك گەپ ــ ماچ سوئاللار چىر-مىۋالغان يۈنۈسخان دەرھال بېشىنى كۆتۈردى:

ــ مېنىڭ نۆكەرلىرىم قەيەردە؟

ــ ئۇلارمۇ ئامان ــ ئېسەن ئالىيلىرى، ــ دېدى بوسۇغىدا توختىغان شەيخ جامالىددىن دەرھال ئارقىسىغا ئۆرۈلۈپ.

ــ ئۇنداقتا مېنىڭ قورۇقچىلىقمىنى ئاشۇ نۆكەرلىرىم قىلسۇن.

ــ بۇنداق قىلساق بولماسمىكىن ئالىيلىرى، ــ دېدى شەيخ جامالىددىن چىرايىغا خۇشامەت كۈلكىسى يۈگۈرتۈپ.

سۇلتان يۈنۈسخان غۇژۇزىدە قاپقىنى تۇردى.

ــ نېمىشقا؟

ــ كەمىنىلىرى ئۈچۈن ھازىر خان ئالىيلىرىنىڭ ھەر بىر

ھەمراھلىرى گۈمانلىق. ئول نۆكەرلەرنىڭ ئارىسىدا ھېلىقى تۆت مۇناپىق ئەمىرگە سېتىلىپ كەتكەنلىرى يوق دەپ ھۆددە قىلالمايمەن. شۇڭلاشقا يەنىلا مېنىڭ نۆكەرلىرىم قورۇقچىلىقلىرىنى قىلسا بخەتەر بولىدىلا. كەمىنلىرىمۇ خاتىرجەم بولمەن. ياخشى ئارام ئالسىلا ئالىيلىرى.

شەيخ جامالىددىن گېپىنى تۈگىتىپ ئالدى ـ كەينىگە قارىماي چىقىپ كەتتى. سۇلتان يۈنۈسخان نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالغانىدى. ھەئە، شۇ تاپتا ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا، ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ، سۆيۈملۈك سەركەردىسى بۇيانقۇلى زاھىر بولدى. بىراق بۇ ساداقەتمەن كىشىلىرى بەكمۇ يىراقتا ئىدى. ئۇ سەركەردە بۇيانقۇلىنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىۋالمىغىنىغا بەكمۇ پۇشايمان قىلدى.

«ئۇلار مېنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىمنى بىلمەيدۇ. بۇ ئەھۋالدا ئۇلارنى خەۋەردار قىلىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. بىلسە ئىدى، كېچە ـ كۈندۈز يول يۈرۈپ تاشكەنتكە كېلىپ بولاتتى... ئاھ خۇدا، ئول تۆت تۈزكورغا ساتقىنلىق قىلغۇدەك نېمە يامانلىق قىلغان بولغىيتتىم. ماڭا ئەگەشكۈسى بولمىسا گېپىنى ئوچۇق قىلسا بولماسمىدى. لازىم دېگەن بولسا بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىغا تەييارلىغان ئول پىشكەشلەرنى بېرىۋېتەتتىم ئەمەسمۇ. شەيخ جامالىددىن بىلەن بىرلىشىپ ماڭا قەست قىلسا نېمە پايدا ئالار بولغىيتتى، مانا ئەمدى ئىككىسى زىندانىدا يېتىپتۇ، ئىككىسىنىڭ ئۆلۈك ـ تىرىكلىكى نامەلۇم، چاشقاندەك قېچىپ يۈرۈدۇ. ھېلىقى خەت قىلچىلىك ساختا ئەمەس، ئۇلارنىڭ ماڭا تۈزكورلۇق قىلىش، قەست قىلىش نىيىتىگە كەلگەنلىكى راست، لېكىن مۇنۇ ئەرزىمەس تاشكەنت دورغىسىنىڭ قىلغان بۇ مۇئامىلىسىنى قانداق چۈشەنسەم بولۇر زادى؟ بول دەرگاھتا تۇرغىنىمنىڭ قاتىلىقى ياكى زىنداندا تۇرغىنىمدىن نېمە پەرقى؟ تېخى مېنىڭ نۆكەرلىرىمگە ئىشەنگىلى بولماسمىش، مەن ئۇلارنى مىڭنىڭ ئارىسىدىن بىرنى تاللاپ، ساداقىتىنى سىناپ خاس نۆكەر قىلغانمەن.

ئوتقا دېسەم ئوتقا، سۇغا دېسەم سۇغا كىرىدۇ، شېرىن جېنىدىن كەچسە كېچىدۇكى، مەندىن ھەرگىز كەچمەيدۇ. ھېلىقى رىياكار ئەمىرلەرگە سېتىلىپ كېتىشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. شەيخ جامالىددىننىڭ نېمە ئۇي ـ خىيالى بارلىقىنى بىلمەك ئەجەب تەسكە چۈشتىغۇ. مۇشۇنداق بۇرۇقتۇرما بولۇپ يەنە قانچە ۋاق تۇرارمەن ئەمدى؟ بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرى بىلەن ئامان ـ ئېسەن كۆرۈشۈش نېسىپ بولسا، ئۇنىڭ قىلغان بۇ ئەدەپسىزلىكىنى كۆرسەتمەيدىغان بولسام، ياق، ئاۋۋال ئۇنى راسا بىر ئۇ ـ چۇقداپ، ئاندىن بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىغا چۈشەندۈرۈپ قويسامۇ بولىدۇ. بۇ دەرگاھتىن قۇتۇلايچۇ قېنى. ئاخىرى مېنىڭ سەۋەبىمدىن ياخشى كۆنلىرىڭ ئاخىرلىشىدىغان ئوخشايدۇ. شەيخ جامالىددىن، ئۆز ۋاباليڭ ئۆز گەردىنىڭگە. راست، بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرى قانداقراق تۇرۇۋاتىدىكىن؟ شەيخ جامالىددىن ئۇنى كۆزدىن تۇركەمەن دەشتىگە لەشكەر تارتتى دەيدۇ. يالغان سۆزلىمىگەن چېغى. لەشكىرىي يۇرۇشى نۇسرەتلىك بولۇپ، رەقىبلىرى ھالاكەتكە يۈز تۇتتىمىكىن؟...»

71

شۇ كۈنلەردە سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا قولىنى كۆيۈۋاتقان ئۇلۇغ ئوتقا تىقىۋالغان بولۇپ، قولىنى يا تارتىۋېلىشنى، يا ئوتنىڭ ئىچىدە قويۇۋېرىشنى بىلەلمەي قالغانىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ قولى ئوتتىن تارتىۋالسىمۇ كۆيەتتى، قويۇۋەرسىمۇ كۆيەتتى، رەھىمسىز ئوت ئۇنىڭغا تۇتۇشۇپ بولغانىدى.

ھەئە، دەشتى قىپچاقنىڭ ھۆكۈمدارى سۇلتان ئوبۇلخەيرىخانىنىڭ ئۆلۈمى بىلەن، سەمەرقەنت تەختگاھىغا ھەرقاچان تەھدىت

سېلىپ تۇرغان كۆچلۈك دۈشمىنىدىن قۇتۇلغاندەك تۇيغۇغا كېـ-
لىپ قالغان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا باشقىچە كۆڭۈل ئازادىچـە-
لىكىگە ئېرىشكەنىدى. چۈنكى، ئوبۇلخەيرخاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېـ-
يىن دەشتى قىپچاق ھاكىمىيىتىنى قولىغا ئالغان ئاكا ـ ئۇكـا
قازاق سۇلتانلارغا خېلىدىن بېرى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا نـۇر-
غۇن يارىدەم قىلىپ، ئۇلارنىڭ دەشتى قىپچاق سەلتەنىتىنى تارتـە-
ۋېلىش كۈرىشىنى قوللىغانىدى. شۇڭا ھاكىمىيەتنى قولىغا ئالغان
كېرەيخان بىلـەن جانىبەكخان ئـەبۇسەئىـد مىرزىنـىڭ ھۇزۇرىغـا
نۇرغۇن قىممەت باھالىق سوۋغا ـ سالاملار بىلەن ئەلچى ئەۋەتـىپ
مىننەتدارلىقىنى، ساداقىتىنى بىلدۈرگەنىدى. خۇراسان تەۋەسىدە
تولا پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ كەلگەن ھۇسەيىن بايقارا بولسا يە-
قىنقى ئىككى يىلدىن بېرى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىـرزا بىلەن تـۇ-
زۇشكەن كېلىشىمگە ئەمەل قىلىپ خېلىلا تىنچىـپ قالغان بـول-
سىمۇ، ئەمما نېمە ئۈچۈندۇر ھىرات ئەمىرى يادىكار مۇھەممـەد
مىرزا بىلەن گاھى يوشۇرۇن، گاھى ئاشكارا پۇت تېپىشۋاتاتتى.
ھەرقاچان تەخت ـ سەلتەنەت دەۋاسى قىلىش ئېھتىمالى بولغـان
ئىككى مىرزىنىڭ ئاداۋەتلىشىپ قېلىشى، سۇلتان ئـەبۇسەئىـد
مىرزىنى خېلىلا خاتىرجەم قىلىپ قويغانىدى. چۈنكى، يادىكـار
مۇھەممەد مىرزا ھىراتقا ئەمىر بولغان دەسلەپكى يىللاردا ئەبۇسە-
ئىد مىرزىغا ساداقەت بىلدۈرۈپ كەلگەن بولسىمۇ، كېيىنچە قا-
نات ـ قۇيرۇقىنىڭ يېتىلىشىگە ئەگىشىپ سەمەرقەنت تەختىگـە
كۆز تىكىشكە ۋە خۇپيانە ھازىرلىق كۆرۈشكە باشلىغانىدى. ئـاي-
غاقچىلىرى ئارقىلىق ھەممىنى بىلىپ تۇرغان سۇلتان ئەبۇسەئىد
مىرزا بۇ ئىككى يوشۇرۇن رەقىبىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەتنـى
پۈرسەت دەپ بىلىپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەت ئوتىغا ھـەدەپ
ئوتۇن تاشلاۋاتاتتى. چۈنكى، شاھرۇخىيلار سەلتەنەتىنى قايتىدىـن
تىكلەش خىيالىدا بولۇۋاتقان يادىكار مۇھەممەد مىرزا بىلەن ئۆمەر
شەيخ ئەۋلادىنى باش كۆتـۈرگۈزۈش كويـدا بولۇۋاتقـان ھۇسەيـن
بايقارا بىر ـ بىرى بىلەن ئېلىشىسا تەبىئىي ھالدا كۈچى خوراپ

ئاجىزلىشاتتى. بەلكىم بىر ـ بىرىنى يوقىتاتتى ـ دە، ئۆزى تۇ-تۇۋاتقان مىرانشاھ ئەۋلادىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تېخىمۇ مۇستەھ-كەملىنەتتى، بۇ تەخت ـ سەلتەنەت دەۋاگەرلىرىدىن ئاسانلا خالاس بولاتتى. شۇ سەۋەبتىن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ھۇسەيىن بايقارا بىلەن يادىكار مۇھەممەد مىرزىنىڭ گاھ ئاشكارا، گاھ يوشۇرۇن كۈرەشلىرىگە كۆزىنى يۇمۇپ ھېچنېمىنى سەزمىگەن قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، ئاخىرقى نەتىجىنى سەۋرچانلىق بىلەن كۈتۈۋاتاتتى ۋە خاتىرجەم ھالدا توقال خانىشىدىن تۇغۇلغان كىچىك خانزادە-سىنىڭ سۇننەت تويىنى كاتتا ھەشەم ـ دەرەم بىلەن ئۆتكۈزۈش بىلەن بولۇپ كەتكەندى. نەچچە ئاي داۋاملاشقان سۇننەت تويىنىڭ گاھى ئوغلاق تارتىشىش، گاھى مۇشائىرە، گاھى باراۋەت، گاھى زىياپەت ۋە گاھى جانبازلىق، چېلىشىش، كامانداز لىق ماھارىتى كۆرسىتىش، گاھى ئوۋ تاماشاسى، گاھى ئايدىڭ سەيلىسى قاتارلىق تەنتەنىلىرىگە ئەسىر بولغان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ مەستخۇش كەيپىنى قارا قويلۇق تۈركمەنلەرنىڭ خانزادىسى ھە-سەن ئەلى بۇزدى.

بۇ كۈنلەردە سەمەرقەنت، بۇخارانى چوڭ ئوغلى ئەھمەد مىر-زىغا، ھىسار، بەدەخشان، قۇندۇز قاتارلىق ۋىلايەت ـ تۇمەنلەرنى ئىككىنچى ئوغلى مەھمۇد مىرزىغا، پەرغانە ۋادىسىنى تۆتىنچى ئوغلى ئۆمەر شەيخ مىرزىغا سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەن سۇلتان ئە-بۇسەئىد مىرزا ئۈچىنچى ئوغلى سۇلتان مۇھەممەد مىرزا ۋە تېخى بالاغەتكە يەتمىگەن باشقا ئوغۇللىرى بىلەن مەڭگە كېلىپ تۇ-رۇۋاتاتتى. سۇننەت تويىمۇ مەرۋدە ئۆتكۈزۈلۈۋاتاتتى.

بىرنەچچە قېتىملىق غەلىبىلىك لەشكىرىي يۈرۈشلەردىن كېيىن ئۇلۇغ بوۋىسى، بۈيۈك ئىستېلاچى ئەمىر تۆمۈردىن مىراس قالغان ماۋەرائۇننەھر، پەرغانە، خۇراسانىنىڭلا ئەمەس، بەلكى ئافغا-نىستان، سىيىستان، كىرمان ھەمدە پارسنىڭ ھۆكۈمدارىغا ئايلا-نغان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بەكلا كۆرەڭلەپ كەتكەندى. ئۇ ھەرخىل يىغىلىش، باراۋەت، زىياپەتلەردە، چوڭ ـ كىچىك ئوردا

كېڭەشلىرىدە شانۇ شەۋكىتىنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى ئەمىر تۆمۈرنىڭ شانۇ شەۋكىتىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكىنى داۋراڭ قىلىپ ماختىناتتى. ئەتراپىدىكى قوشنا ئەل سۇلتانلىرىنىڭ ئۆزىدىن ھەيىقىمايدىغانلىرى يوق دەپ قارايتتى.

ئۇ ئۆزىدىن ھامىيلىق تەلەپ قىلىپ، يالۋۇرۇپ كەلگەن قاراقويلۇق تۈركمەنلەرنىڭ خانزادىسى ھەسەن ئەلىنى مەرۋىدىكى ۋاقىتلىق ئوردىسىدا قوبۇل قىلدى.

ـــ خوش، ـــ دېدى شاراب تەسىرىدىن خۇش كەيپ بولغان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا تەختىنىڭ پايىسىنى سۆيگىنىچە مەشىلداپ يىغلاشقا باشلىغان ھەسەن ئەلىگە كۆزىنىڭ قىرىدا قاراپ قويۇپ، ـــ نېمە ئەرزلىرى بولسا ئەزمىلىرىنى ئەزمەي سۆزلەسۇنلار.

ـــ ئى بۇيۇك سەلتەنەت ئىگىسى، ئادالەتپاناھ، ـــ دېدى ھەسەن ئەلى يىغىسىدىن توختاپ، ـــ بىرەر مەملىكەتتە جەبىر ـ زۇلۇم ۋە پىسق ـ پاسات كۈچەيىپ، سەلتەنەت تىزگىنى تەخت ـ سەلتەنەت ساھىبى بولۇش سالاھىيىتى يوق ناكەسلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەن بولسا، بۇيۇك خاقانلار ئول پىسق ـ پاسات، جەبر ـ زۇلۇمنى يوقىتىش، ئەدلى ـ ئادالەت ئورنىتىش نىيىتىدە ئول مەملىكەتلەرگە باھادىر ئوغلانلىرىدىن تەشكىللەنگەن ئادالەت قوشۇننى ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇشى زۆرۈردۇر. ھەممىگە قادىر ۋە قۇدرەتلىك تەڭرىتائالا ئاشۇ ئادالەت ھامىيسىنىڭ ياخشى نىيىتىنىڭ شاراپىتى بىلەن ئول مەملىكەتنى زالىمنىڭ قولىدىن سويۇپ ئالىپ ئادىل پادىشاھقا تاپشۇرىدۇ. مۇددىئا شولكى، بىزنىڭ قارا قويلۇق تۈركمەن تەسەررۇپىمىزغا ئاق قويلۇق تۈركمەن تائىپەسىنىڭ خانى ئۆزۈن ھەسەن دېگەن ناكەس پىسق ـ پاسات پەيدا قىلىپ، سۇيىقەست، ھىيلە ئىشلىتىپ خان ئاتام شاھ جاھاننى شېھىت قىلىپ تەخت ـ سەلتەنەتنى تارتىۋالدى. بۇنى ئاز دەپ رەئىيەتكە قاتتىق زۇلۇم سالدى. تېخى ئۆزىنى سەر جاھانگىر① دەپ

① سەر جاھانگىر ـــ جاھاننى تۇتقۇچى، تىنچىتقۇچى سەركەردە.

ئاتاپ، قوشنا ئەللەرنى ئىستېلا قىلىش كويىغا چۈشمەكتە. شۇڭا جاھانىڭ بۈيۈك قابىلىيەت ئىگىسىنىڭ دەرگاھىدىن ئادالەت ئىزدەپ كەلدىم.

ھەسەن ئەلنىڭ دادلاشلىرى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى ئانچە تەسىرلەندۈرەلمىگەن بولسىمۇ، قاراقويلۇق تۈركمەنلەرنىڭ سۇلتانى ئۇزۇن ھەسەننىڭ ئۆزىنى سەرجاھانگىر دەپ ئاتاپ داۋراڭ قىلىشى قاتتىق غەزىپىنى كەلتۈرگەنىدى. شۇڭا ھەسەن ئەلىگە قاراپ كۆزىنى چەكچەيتتى.

ـــ ئاشۇ ئۇزۇن ھەسەن ھالىغا باقماي ئۆزىنى سەرجاھانگىر دەپ ئاتىۋاپتىمۇ تېخى؟!

نەچچە يىلدىن بېرى بۈيۈك جاھانگىرلارغا خاس شىجائەت بىلەن نۇرغۇن مەملىكەتلەرنى ئىستېلا قىلغان ۋە شۇنىڭغا يارىشا يامغۇردەك يېغىۋاتقان تۇرلۇك ماختاش، مەدھىيە، پەخرىي نامىلار - نىڭ ھاياجىنىدا مەغرۇرلىنىپ يۈرگەن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ھەرقانداق بىر ئەلنىڭ ھۆكۈمدارىنى مەنسىتمەيتتى. شۇ تاپتا كىچىككىنە قارا قويلۇق تۈركمەن خانلىقىنى ئىستېلا قىلغان ئۇ - زۇن ھەسەننىڭ خىجىل بولماي ئۆزىنى سەرجاھانگىر دەپ ئاتىۋې - لىپ داۋراڭ قىلىشى ئۇنىڭ قاتتىق زىتىغا تەگكەنىدى.

ـــ شۇنداق، قۇدرەتلىك پاناھگاھىم، ـــ دېدى ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ قولى ئارقىلىق دادىسىنىڭ قىساسىنى ئېلىشقا بەل باغلىغان ھەسەن ئەلى قايتىدىن تىز چۆكۈپ، ـــ شۇ كۈنلەردە ئۇزۇن ھەسەن ھە دەپ لەشكەر توپلاپ، ھازىرلىق كۆرۈۋاتىدۇ، ئالتە ئاي ئىچىدە سەلتەنەت تۇغۇمنى سەمەرقەنت ئوردىسىغا قادايمەن دەپ داۋراڭ سېلىۋاتىدۇ...

ـــ بولدى بەس!

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا غەزەپ بىلەن ۋارقىرىدى. ئۇزۇ - دىن بېرى ئۇنىڭ بۇنچىلىك غەزەپلەنگىنىنى كۆرمىگەن بارلىق ئەمىر - سەركەردىلىرى ۋەھىمىدىن قاتتىقراق نەپەس ئېلىشقىمۇ پېتىنالمىدى. ھەسەن ئەلى ئىككى ئېغىز گەپ بىلەنلا ئۇنى قۇت -

رىتىش مەقسىتىگە تولۇق يەتكەنىدى.

ـــ سۇننەت توي مەرىكىسى ھازىردىن باشلاپ تامام، ـــ دېدى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ساراينىڭ تىمىتاسلىقىنى بۇزۇپ، ـــ ھەرقايسى قوشۇننىڭ ئەمىر ـ سەركەردىلىرى پۇختا ھازىرلىق كۆرگەي، ھەپتىدىن كېيىن يولغا چىقىمىز.

شۇ دەقىقىدە سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى ھېچكىم نىيىتىدىن ياندۇرالمايتتى. چۈنكى، سەمەرقەنت تەختىنى قولغا ئالغان ئون نەچچە يىلدىن بېرى ئۇنىڭ لەشكەر تارتىپ بېرىپ ئىراققىچە ئىستىلا قىلىش، ھەتتا مەككە مۇكەررەمنىمۇ تەسەررۇپىغا ئېلىش ئارزۇسى بار ئىدى. ئۆز ۋاقتىدا ئەنە شۇ ئارزۇنىڭ تۈرتكىسىدە سۇلتان يۇنۇسخاننى شىرازدىن ئالدۇرۇپ كېلىپ، نۇرغۇن لەشكەر بىلەن موغۇلىستان سەلتەنىتىنى ئېلىشقا كۇشكۇرتكەن ۋە بۇ ئارقىلىق ئۆز ۋاقتىدىكى موغۇلىستان ھۆكۈمدارى سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن كېلىدىغان تەھدىتنى توسۇپ، ئىراققا خاتىرجەم يۈرۈش قىلىشقا ئاساس سېلىشنى نىيەت قىلغانىدى. مانا ئىككى يىلدىن بېرى ئۇنىڭ بۇ تەدبىرى تولۇق ئەملگە ئاشتى. يۇنۇسخان ئاخىرى موغۇلىستان سەلتەنىتىنى قولغا ئالدى. يەنە بىر ئەشەدىي رەقىبى ـــ دەشتى قىپچاق ھۆكۈمدارى سۇلتان ئوبۇلخەيرخانمۇ ئۆلدى. بۇ زېمىنمۇ ئۇنىڭ ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ قولغا ئۆتتى. ھۇسەين بايقارا بىلەن يادىكار مۇھەممەد مىرزىدىن ئەنسىرەشنىڭ ھاجىتى يوق. ئۇلار شۇ تاپتا بىر ـ بىرىنىڭ پېيىنى قىرقىش بىلەن ئاۋارە. ئۇلارنىڭ مەيلى قايسىسى يېڭىپ چىقسۇن، يەنىلا سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىغا بويسۇنماي ئامالى يوق. گەردەنكەشلىك قىلىمەن دەيدىكەن، ئىتائەتكە سۇنمىغان گەردىنىنى ئۇزۇپ تاشلاش ئانچە تەس ئەمەس. شۇڭا بۇ تەرەپتىنمۇ خاتىرجەم. مانا ئەمدى، ھەسەن ئەلى لەشكەر تارتىشنى دەۋەت قىلىپ ئۆزى كەپتۇ، بۇ دېگەن تېپىلغۇسىز پۇرسەت. ئۇ ئەمدى قارا قويلۇق تۈركمەن قەبىلىسىنىڭ قىساسىنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ئاق قويلۇق تۈركمەن قەبىلىسىنىڭ خانى ئۇزۇن ھەسەنگە جازا يۈرۈ-

شى قىلىش باھانىسى بىلەن ئادالەت بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ ئەزەربەيجان، ئىراققا لەشكەر تارتسا تامامەن بولىدۇ، ئۇنى سەۋەبسىز ئۇرۇش قوزغىدى دەپ ھېچكىم ئەيىبلىيەلمەيدۇ، پات يېقىندا سەلتەنەت تۇغى باغداد ئاسمىنىدا لەپىلدەيدۇ، كىمنىڭ ھەقىقىي سەرجاھانگىر ئىكەنلىكىنى خەلقئالەمگە كۆرسىتىپ قويىدۇ.

بارلىق سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بىلەن مەڑدىن يولغا چىقىقان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا قاراباغقا كەلگەندە ئۇزۇن ھەسەننىڭ لەشكەرلىرى بىلەن ئۇچراشتى.

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ سان ـ ساناقسىز سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بىلەن كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان ئۇزۇن ھەسەن بىر تەرەپتىن جەڭگە پۇختا تەييارلىق كۆرسە، يەنە بىر تەرەپتىن سۇلھى تۈزۈپ يېڭىدىن قولغا ئالغان ھاكىمىيەتنى ساقلاپ قېلىش كويىغا چۈشكەنىدى. ئۇ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلىرىدىن ئەلچى تەشكىللەپ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ قارارگاھىغا سۇلھى تەلەپ قىلىشقا ئەۋەتتى ۋە سۇلھىنى قوبۇل قىلىپ جەڭ قىلىشنىيىتىدىن يانسا ھەرقانداق شەرتكە كۆنىدىغانلىقىنى، ھەتتا تەۋەلىك بىلدۇرىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. ناھايىتىمۇ ئەپسۇسكى، ئارقا ـ ئارقىدىن ئېرىشكەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى تۈپەيلىدىن تېخى ھاياجىنى بېسىلمىغان، قاتتىق مەغرۇرلىنىپ كەتكەن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا سۇلھىدىن باش تارتىپ، ئۇزۇن ھەسەننى قىلىچ يالىڭاچلاشقا مەجبۇرلىدى.

سۇلھى ئۇچۇن كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى پۈتۈنلەي يوققا چىققان ئۇزۇن ھەسەن قاراباغنىڭ ئەپلىك جۇغراپىيىلىك شارائىتىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، جان ـ جەھلى بىلەن مۇداپىئەدە تۇردى ۋە ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ بىرقانچە قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇمىنى ئۇنۇملۇك چېكىندۈردى.

ئۇزۇن ھەسەننى بىر قېتىملىق ھۇجۇمغىمۇ بەرداشلىق بېرەلمەي ئىراق تەرەپكە قاچىدۇ، ئۇنى قوغلاش باھانىسىدا ئىراق زېمىنىغىمۇ باستۇرۇپ كىرىمەن، دەپ خام خىيال قىلغان سۇلتان

ئەبۇسەئىد مىرزا بۇ كۆچلۇك مۇداپىئە ئالدىدا ئامالسىز قالدى. شۇنداقتىمۇ سەركەردىلىرىنى داۋاملىق ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى.

ھەئە، سۇلتان يۇنۇسخان تاشكەنت ئەمىرى شەيخ جامالىد-دىننىڭ نەزەربەند قىلىشىغا ئۇچرىغان كۈنلەردە سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئۇزۇن ھەسەن بىلەن قاراباغدا تىركىشىۋاتقىنىغا تۆت ئايدىن ئاشقانىدى. ئەبۇسەئىد مىرزىغا ئوخشاشلا ئىلگىرىكى يۇرۇشلەرنىڭ غەلىبە ـ مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن مەغرۇرلىنىپ كەتكەن سەركەردە ـ لەشكەرلەرنىڭ قاراباغدىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان بۇ تىركىشىشتىن روھى چۈشكەن، جەڭ قىلىشتىن رايى قايتىپ قالغانىدى. شۇ سەۋەبلىك ھۇجۇم قىلىش ھالىتىدە تۇرغىنى بىلەن مۇداپىئەدە تۇرغان رەقىبلىرىدىن ھەرقاچان تالاپەت يەپ تۇراتتى. جەڭ ۋەزىيىتىنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە پايدىسىز بولۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا دەسلىپىدە ئۇزۇن ھەسەنىنىڭ سۇلھى تەلىپىنى قوبۇل قىلمىغانلىقى ئۈچۈن، مانا ئەمدى لەشكەرلىرىنى چېكىنىدۇرۇپ كېتىشكە يۇزى چىدىمايتتى، ئۇنۇمسىز ھۇجۇمنى داۋاملاشتۇرۇۋېرىشكە تېخى كۆڭلى ئۇنىمايتتى. باشتا ئېيتقىنىمىزدەك، شۇ كۈنلەردە ئۇ خۇددى قولىنى كۆيۈۋاتقان ئۇلۇغ ئوتقا تىقىۋالغان ئادەمگە ئوخشاپ قالغانىدى. تۆت ئايدىن بېرى كۆچلۇك قارشىلىققا ئۇچراپ بىر ئىزدا تۇرۇپ قېلىشتەك پاسسىپ جەڭ ۋەزىيىتى ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئىشەنچىنى سۇسلاشتۇرۇپ قويغانىدى. گەرچە تەسەررۇپىدىكى زېمىنلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۇچ ئوغلىغا سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ سەلتەنەتكە بولغان ئەندىشىسى بارغانسېرى كۈچەيمەقتە قالغانىدى. چۈنكى، ھەرقايسى يۇرتلارغا ئەۋەتكەن ئايغاقچىلىرى ئېلىپ كەلگەن مەلۇماتلار ئۇنىڭ غەم ـ ئەندىشىسىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتكەنىدى. ئايغاقچىلارنىڭ يەتكۈزگەن مەلۇماتىدىن قارىغاندا، ھۈسەين بايقارا بىلەن يادىكار مۇھەممەد مىرزا ئوتتۇرىسىدىكى يوشۇرۇن ئاداۋەت ئاشكارا قارشىلىققا ئالماشقان، ھەتتا لەشكەر تارتىپ جەڭ قىلىشقا بېرىپ يەتكەنىدى. چوڭ ئوغلى ـــ

سەمەرقەنت ھۆكۈمدارى سۇلتان ئەھمەد مىرزا بولسا ھۈسەيىن بايقارانى قوللاپ يادىكار مۇھەممەد مىرزىغا بىرلىكتە تاقابىل تۇر-غانىدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئوغلى-نىڭ بۇ قارارىنىڭ توغرا ـ خاتالىقىغا دەمالمىقا ھۆكۈم چى-قىرالمىدى، ئەمما ئىككى مىرزىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەتنى بىر تەرەپ قىلىپ ئاندىن ئۇزۇن ھەسەنگە قارشى لەشكەر تارتمى-غىنىغا قاتتىق پۇشايمان قىلدى.

ئايغاقچىلار ئۇنىڭغا يەنە سۇلتان يۇنۇسخانىنىڭ زور قوشۇن بىلەن لەشكەر تارتىپ كېلىپ، تۇركىستان چېگرالىرىدا پاناھلى-نىۋاتقان دەشتى قىپچاق خانزادىسى بۇرۇج ئوغلانىنى بارلىق سەر-كەردە ـ لەشكەرلىرى بىلەن يوقاتقانلىقىدىن، ئۇنىڭ بىلەن كۆ-رۈشۈش ئۈچۈن يولغا چىققانلىقىدىن مەلۇمات بەردى. بۇ خەۋەر ئۇنى خىجىل ئۇمىدلەندۈردى. ئاشۇ يىلى بىر تەرەپتىن ھۈسەيىن بايقارا، بىر تەرەپتىن بۇرگە سۇلتان، مۇھەممەد جۇگى ۋە ئۇلارغا ھەمدەم بولۇپ ساتقىنلىق قىلغان تاشكەنت ئەمىرى شەيخ جاما-لىددىنلارنىڭ ئىسكەنجىسىدە قالغان ۋاقىتتا، سۇلتان يۇنۇسخا-نىڭ تۇيۇقسىز پەيدا بولۇپ، ياۋغا ئارقا تەرەپتىن ئەجەللىك زەربە بېرىپ، مەغلۇبىيەتنى غەلىبىگە ئۆزگەرتكەنلىكىنى ئېسىگە ئې-لىپ، ھازىرقىدەك يا ئالدىغا ماڭالماي، يا ئارقىسىغا چېكىنەلمەي تۇرغان پەيتتە ئۇنىڭ يەنە تۇيۇقسىز پەيدا بولۇپ قېلىشىنى تولە-مۇ ئارزۇ قىلاتتى.

ئۇ ئەنە شۇنداق ئارزۇنىڭ تۇرتكىسىدە سۇلتان يۇنۇسخانىنىڭ ئالدىغا چاپارمەن ماڭغۇزۇش خىيالىغمۇ كەلدى. لېكىن تاشكەنت بىلەن تۇركمەن دەشتىگە جايلاشقان قاراباغنىڭ ئارىلىقى بەكمۇ يىراق ئىدى، يۇنۇسخانىنىڭ يېتىپ كېلىشىگە بىرنەچچە ئاي ۋاقىت كېتەتتى. ئۇنىڭغىچە يۇنۇسخاننى ساقلاپ يېتىۋەرگىلى بولمايىد-تى. چوڭ ئوغلى سۇلتان ئەھمەد مىرزا بولسا دادىسىنىڭ ئەھۋالى بىلەن كارى بولماي ئىككى مىرزىنىڭ جەڭگى ـ جېدىلىگە ئارد-لىشىپ قالغانىدى. بۇنداق ۋاقىتتا سەمەرقەنتتە قېپقالغان ئازغد-

نە لەشكەرنى يۆتكەپ كەلگەننىڭ پايدىسى يوق ئىدى.

ـــ ھۇسەيىن بايقارا يادىكار مۇھەممەد مىرزىدىن ھىراتنى تارتىۋاپتۇ.

ـــ يادىكار مۇھەممەد مىرزا ھىراتنى يەنە قايتۇرۇۋاپتۇ.

ـــ ھۇسەيىن بايقارا چېكىنىشكە مەجبۇر بوپتۇ.

ـــ يادىكار مۇھەممەد مىرزا ھىراتنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن جىددىي لەشكەر توپلاشقا كىرىشىپتۇ، مەقسەت ـ مۇددىئا سىنى بىلەلمىدۇق.

ـــ ...

باش ـ ئاخىرى يوق خام خىياللار، تۇگىمەس غەم ـ ئەندىشىلەر ئىلكىدە نېمە قىلىشنى بىلەلمەي تۇرغان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئايغاقچىلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن يەتكۈزگەن بۇ مەلۇماتلارنىڭ قايسىسىغا ئىشىنىشنى بىلەلمەي تېخىمۇ بەك گاڭگىرىدى. ئۇ چوڭ خانزادىسى سۇلتان ئەھمەد مىرزىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن ھۇسەيىن بايقارانىڭ يادىكار مۇھەممەد مىرزىدىن ھىراتنى تارتىۋالايدىغانلىقىنى ئاللىقاچان پەملىگەن ۋە ھۇسەيىن بايقارا ھىراتنى قولىغا ئالغاندىن كېيىن ئۆزىگە ئىتائەت قىلماسلىقىدىن ئەندىشە قىلغانىدى. كۈتمىگەن يەردىن يادىكار مۇھەممەد مىرزىدەك ئانچە نامى چىقمىغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەمدىلا ئون سەككىز ـ ئون توققۇز ياشىنىڭ قارىسىنى ئالغان خام سويمىنىڭ ھۇسەيىن بايقارادەك يېتىلگەن سەركەردىدىن ھىراتنى يەنە قايتۇرۇۋېلىشى ئۇنى بەكمۇ ھەيرەتتە قالدۇردى.

«ئاغزىدىن ئانسىنىڭ ئوغۇز سۈتى كەتمىگەن يادىكار مۇھەممەد مىرزىنىڭ ئاشۇنچىۋالا كارامىتى بارمىدۇ زادى؟ ھۇسەيىن بايقارا ئۇنىڭدىن قانداقسىگە يېڭىلىپ قالغاندۇ؟ يادىكار مۇھەممەد مىرزا لەشكەر جۇغلاپ نېمە ئىش قىلماقچىدۇ؟ ھۇسەيىن بايقارانىڭ ئەدىپىنى بەرمەكچىمىدۇ يە؟ ئۇنداق نىيىتى بولسا لەشكەر توپلاپ يۈرمەيلا ئارقىسىدىن قوغلار بولغىيدى ياكى ئوغلۇم ئەھمەد مىرزىنىڭ ھۇسەيىن بايقارانى قوللىغىنىغا ئاداۋەت تۇتۇپ

سەمەرقەنتكە لەشكەر تارتماقچىمىدۇ؟ بۇنىسى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. ئۇ ئاشۇنداق تۇزكورلۇق قىلىپمۇ قالۇرمۇ؟ ئەينى ۋاقىتتا كىچىك دېمەي ھىراتقا ئەمىر قىلىپ قويغىنىمنىڭ يۈزىنمۇ قىلماسمۇ؟ راست، ئۆتكەن يىلى ئايغاقچىلار ئۇنىڭ شاراب ئىچىپ ئولتۇرۇپ: «بۇزرۇكۇار مومام گۆھەرشاد بېگمنىڭ خۇن قىساسىنى ئالماي قويمايمەن» دەپ قەسەم قىلغانلىقىنى يەتكۈزگەندى. ئۇنى مەستچىلىكتە شۇنداق جۆيلۇگەن چېغى دەپ ئويلىغانكەن. ئۇنىڭ مومىسى گۆھەرشاد بېگمنىڭ تەربىيەسىدە چوڭ بولغانلىقىنى نېمىشقا ئويلىمىدىم ـ ھەي شول چاغدا ئول جادى خاتۇننى ئۆلتۈرگۈزۈۋەتمىگەن بولسام، تەختگاھىم ھەرگىز تىنىچ ئايتتى. نەۋرىلىرىنى كۈشكۈرتۇپ مىرزا ئۇلۇغبەگدەك دانىشمەن ئوغلىنى ئۆلتۈرگۈزگەن ئول ھازازۇل مومايىنىڭ قولىدىن ھەر بالا كېلەتتى. مانا ئەمدى بۇ ئاداۋەتكە ئوغلۇم ئەھمەد مىرزىنىڭ ھۇسەيىن بايقاراغا كۆمەكلەشكىنى قوشۇلۇپتۇ، دېمەك، يادىكار مۇھەممەد مىرزىنىڭ نىيىتى يامان. مەيلى شاھرۇخىيلەر ئەۋلادى بولسۇن، مەيلى ئۆمەر شەيخ ئەۋلادى بولسۇن ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق تەختىنى سەمەرقەنتكە تىكلىمەكچى بولۇشىدۇ، مەنمۇ مىرانشاھ ئەۋلادىنىڭ سەلتەنەت تۇغىنى سەمەرقەنتكە تىكلىمىگەمۇ؟ ئەسلىدە ھەممىمىز ئەمىر تۆمۇر ئەۋلادى بولغاندىكىن، بۇنچىلىك قان بولۇشۇپ كەتمەسەك بولاتتى. مەنمۇ يامان قىلمىدىم، يادىكار مۇھەممەد مىرزىغا ھىراتنى بەردىم؛ ھۇسەيىن بايقارانىڭ خۇراسانىنىڭ يېرىمىنى ئىستېلا قىلىشىغا يول قويدۇم. مۇشۇنچىلىك نېسۋىسىگە شۇكۇر قىلىشى كېرەك ئىدىغۇ ئۇلار؟ ئوغلۇم ئەھمەد مىرزا يادىكار مۇھەممەد مىرزىغا تاقابىل تۇرالارمۇ؟ قانداق بولاركىن، ھۇسەيىن بايقارادەك پىشقان سەركەردە تاقابىل تۇرالمىغان يەردە، ئۇنىڭ تاقابىل تۇرمىقى تەس. پەلەكنىڭ چاقى چۆرگىلەپ، تەلەي يۈلتۇزى يەنە شاھرۇخىيلەر ئەۋلادىغا كۈلۈپ باقارمۇ زادى؟ ياق، بۇنىڭغا ھەرگىز يول قويمايمەن. لېكىن شول تاپتا سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمنى چېكىنىدۇرۇش تولىمۇ نو-

مۇسلۇق ئىش، ئەغيارلىرىم: ‹قاراڭلار، بۇسەيت سۇلتاندەك كاتتا جاھانگىر كىچىككىنە ئاق قويلۇق تۈركمەن قەبىلىسىنىڭ بېگى ئۇزۇن ھەسەننىڭ مۇقابىلىسىگە چىقالماپتۇ› دەپ ئارقامدىن كۈ-لۈشىدۇ، كۆزگە ئىلمايدىغان بولۇشىدۇ، ئۇزۇن ھەسەننىڭ سۇلھى تەلىپىنى قوبۇل قىلسام بوپتىكەن، ئەمدى پۇشايمان قىلغانىنىڭ پايدىسى يوق. دەرھال سەمەرقەنتكە چاپارمەن ماڭغۇزۇپ ئوغلۇم ئەھمەد مىرزىنى يادىكار مۇھەممەد مىرزىنىڭ تەھلىكىسىدىن ئا-گاھلاندۇراي، ياغدىن پۇختا مۇداپىئە كۆرۈشكە ئۈندەي، ئىنىلە-رىنىڭ تەسەررۇپىدىن سەمەرقەنتكە ھەمدەمچى لەشكەر يۆتكەشكە پەرمان بېرەي. ئۇنىڭغىچە مۇنۇ ئۇزۇن ھەسەن دېگەن ناكەسنىڭ ئىشىنمۇ بىر تەرەپ قىلىپ بولۇرمەن. بەش ـ ئالتە ئايدىن بېرى جەڭگە چىقماي مۇداپىئەدە تۇرۇۋېلىپ زېرىكمىدى بۇ بەتبەخت...»

ئۇزۇن ھەسەننى مەيدان جېڭى قىلىشقا جۇرئەت قىلالمايدۇ، دەپ قارىغان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن سەركەردە ـ لەشـ-كەرلىرى بىخۇدلىشىپ، مۇداپىئەسىنى بوشاشتۇرۇپ قويغانىدى. ھەرقاچان ئېھتىياتچانلىق بىلەن مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقان ئۇزۇن ھەسەن ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق ياۋ ئەھۋالىنى پات ـ پات كۆزد-تىپ تۇرۇۋاتاتتى، ئايغاقچىلىرى ئۇنىڭغا ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى يوقاتقانلىقىنى، روھى چۈشۈپ چۈشكۈنلەشكەن-لىكىنى، بىر ئىزىدا مىدىرلىمای تۇرۇۋېرىپ، جەڭ قىلىشتىن رايى يېنىپ قالغانلىقىنى، ھە دېسە شاراب ئىچىپ، قىمار ئوينىاپ ئىچ پۈشۈقىنى چىقىرىۋاتقانلىقىنى يەتكۈزۈشتى.

«شۇڭا ئۇلارنىڭ بىرە ـ بىرە قىلغان ھۇجۇملىرى ئىلگىرد-كىدەك قەھرلىك ئەمەسكەن ـ دە، تەڭرى ئىنايەت قىلىپ مېنى بۇ بالا ـ قازادىن ساقلىغان ئوخشايدۇ. شۇنداق، بۇ دېگەن ياۋغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ ئەپلىك پۇرستى. ئەمدى نۆۋەت ماڭا كەلگەن ئوخشايدۇ. ئۇلارغا شۇنداق تۈيۇقسىز ھۇجۇم قوزغايكى، كەلگەن جايىغا ئالدى ـ كەينىگە قارىماي چېكىنىشكە مەجبۇر قىلاي، ئول ئەبۇسەئىد مىرزا ئاق قويلۇقلارنىڭمۇ ئونچە ياۋاش ئەمەسلىكىنى

بىلىپ قويسۇن...»

ئاق قويلۇق تۈركمەن قەبىلىسىنىڭ سەركەردە ـ لەشكەرلىرى پۇختا تەييارلىق كۆرۈپ، بامدات نامىزىدىن يېنىپلا ياۋ قارارگاھىغا دەھشەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى.

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بۇ تۈيۇقسىز ھۇجۇمدىن قاتتىق چۆچۈپ كەتتى.

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا سەركەردىلىرىگە دەرھال ھۇجۇمنى چېكىندۈرۈشكە پەرمان بەردى.

سەركەردىلەرمۇ ئەبۇسەئىد مىرزىغا ئوخشاش چۆچۈپ كەتكەنىدى.

سەركەردىلەر ئۆز قارارگاھلىرىغا قاراپ يۈگۈردى.

تۈيۇقسىز ھۇجۇمدىن قاتتىق ۋەھىمىگە چۈشكەن لەشكەرلەر ئاللىقاچان پىتىراپ كەتكەنىدى.

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئۆز قولى بىلەن بىرقانچە قاچقۇن لەشكەرنىڭ كاللىسىنى ئېلىپمۇ خۇددى بۆرە تەگكەن قوتاندىكى قوي توپىدەك پىتىراپ كەتكەن لەشكەرلىرىنى توسۇيالمىدى. ناغرا ـ كاناي چالدۇرۇپمۇ ئۇلارنى ئۆز تۇغى ئاستىغا جەم قىلالمىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇ تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن ياۋ لەشكەرلىرىنى چېكىندۈرۈش خىيالىدىن ۋاز كەچمىگەنىدى.

ھەئە، ئۇ ئۇزۇن ھەسەننى ئۆزىگە تاقابىل تۇرالمىغۇدەك ماغدۇرى يوق، ناھايىتى تۈيۇقسىز ھۇجۇم بىلەن ۋاقىتلىق ئۇستۈنلۈكنى ئىگىلىۋالدى، جەڭ ۋەزىيىتىدە ھازىرلا ئۆزگىرىش قىلمەن دەپ ئىشەنچ باغلىغانىدى. ناھايىتى ئەپسۇسكى، تاغدەك ئىشەنگەن سەركەردىلىرى ئاللىقاچان ئىشەنچ، جاسارىتىنى يوقىتىپ قويغان سەۋەبلىك، جان قايغۇسىغا چۈشكەن لەشكەرلىرى بىلەن تەڭ قېچىشىۋاتاتتى. ئۇ بۇنىڭدىن بىخەۋەر ئىدى، سەركەردىلىرىم ھازىرلا لەشكەرلىرىنى يىغىدۇ، جەڭ سېپىنى قايتىدىن تۈزۈپ ياۋنى توسۇيمىز، بەلكىم ئۇلارنى چېكىندۈرۈپ پۈتۈنلەي يوقىتىمىز، دەپ ئويلايتتى.

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بۇ خام خىيالىنى ئۇزاق داۋاملاشتۇرالمىدى، ئۇزۇن ھەسەننىڭ ئەڭ باھادىر لەشكەرلىرى-دىن تەشكىللەنگەن چاپاۋۇل[1] قوشۇننىڭ قورشاۋىدا قالغانلىقىنى كۆرۈپ خىيالىنى يېغىشتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. نۆكەرلىرى بار-لىق ۋۇجۇدى بىلەن جان پىدالىق كۆرسىتىپ قارشىلىق كۆرسە-تىۋاتقان بولسىمۇ، ئۇزۇن ھەسەن لەشكەرلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا يە-نىلا تەڭ كېلەلمەيۋاتاتتى.

ــ ئالىيلىرى سىلى چېكىنسىلە، بىز ياۋنى توسۇپ تۇرايلى!

ئەبۇسەئىد مىرزا نۆكەر بېشىنىڭ بۇ ئۆتۈنۈشىگە پەرۋا قىل-مىدى. ئۆزىنى ئۇلۇغ بوۋىسى ــ بۇيۇك ئىستېلاچى ئەمىر تۆمۇر-دىنمۇ شەۋكەتلىك ھېسابلايدىغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۇ كاتتا ھۆ-كۈمدارى، تېخى ھېچقانچە نامى چىقمىغان ئۇزۇن ھەسەندەك بىر سەركەردىنىڭ ئالدىغا چۈشۈپ قېچىشنى ئار كۆرگەنىدى. ياۋ لەشكەرلىرى ئۇنى تېزلا ئەسىرگە ئالدى.

«جەڭدە يېڭىش ـ يېڭىلىش دېگەن بولۇپ تۇرىدۇ، چۈنكى، بۇ جاھان ئىككى ھۆكۈمدار ئۈچۈن ناھايىتى تارلىق قىلىدۇ. ھا-مان بىرى يەنە بىرىگە بويسۇنىدىغان، ئىتائەت قىلىدىغان گەپ. خەير، دەسلىپىدە ئۆزۈمگە زىيادە ئىشىنىپ كېتىپ، ئۇزۇن ھە-سەننى كۆزۈمگە ئىلماي سۇلھى تەلىپىنى قوبۇل قىلمىغانىكەن-مەن. كۆزگە ئىلمىغان پۇنقا چوماق دەپ، ئەمدى مەن ئۇنىڭ ئە-سىرىگە ئايلاندىم. ئۇنىڭدىن رەھىم ـ شەپقەت تىلىسەم شۇنچە يىللاردىن بېرى قان كېچىپ تىكلىگەن شانۇ شەۋكىتىمنى يەرگە ئۇرغان بولىمەن ھەم رەھىم ـ شەپقەت تىلىشمىنىگمۇ ھاجىتى يوق. چۈنكى، ئۇ مېنى ئەسىرگە ئالغىنى بىلەن تەسەررۇپۇم، تەخت ـ سەلتەنەت يەنىلا ئۇچ ئوغلۇمنىڭ قولىدا. دېمەك، سەلتە-نەت ئۇنىڭ قولىغا ئۆتكىنى يوق. شول تاپتا ئۇنىڭدىن سۇلھى تە-لەپ قىلسام رەت قىلىشقا ھەرگىز پېتىنالمايدۇ، بەلكىم ھەددىدىن ئاشقان شەرتلەرنى قويالماسلىقى، تەسەررۇپىغا قوشۇۋالغان قارا

① چاپاۋۇل ــ زەربىدار ئەترەت.

قويلۇق تۇركمەن زېمىنىنى ئېتىراپ قىلىشىمنى تەلەپ قىلالا-
ماسلىقىمۇ مۇمكىن. سۇلھى بىلەن ئاخىرلاشمايدىغان ياغى تولىمۇ
ئاز بولىدۇ. ئۇزۇن ھەسەنىنىڭ مېنى ئۆلتۈرۈۋېتىشى ھەرگىز
مۇمكىن ئەمەس، ئەزەلدىن ئەسىرگە چۈشكەن ھۆكۈمدارنى غالىب
ھۆكۈمدار ئۆلتۈرۈۋەتكەن ئەمەس. ئۇنداق قىلسا خۇنخور، نامەرد
دېگەن ئاتاققا قالىدۇ، ھەم ئۆزىگە ھېسابسىز دۈشمەن تېپىۋالىدۇ.
شۇڭا ئۇنىڭ مەن بىلەن سۇلھى تۈزمەي ئامالى يوق. يامىنى كەلسە
ئۇنىڭ قويغان شەرتلىرىگە كۆنەرمەن، ياۋ بىلەن سۇلھى تۈزۈشكە
ئورۇن قالدۇرۇپ قويماي ئۇرۇش قىلغان گۇناھ ئۆزۈمدە. ئەمدى
ئۇنىڭ بىلەن شۇنداق سۇلھى تۈزەيكى، ھەرقاچان كېلىشىمنى
يىرتىپ تاشلاپ ئۇرۇش قىلىشقا يوچۇق قالدۇرۇپ قويايلى. چۈنكى،
ھەرقانداق كېلىشىمنى مۇڭاپىق باھانە ـ سەۋەب بىلەن يىرتىۋەتـ
كىلى ھەم يىرتىۋەتكەندىن كېيىن قايتا تولۇقلىۋالغىلى بولىدۇ،
سۇلھىگە كېلىپ بۇ مەھكۇملۇقتىن قۇتۇلۇۋالسام ئۇزاق ئۆتمەي
بۇ ئار ـ نومۇسنى يەنە يۇيىمەن، ئۇزۇن ھەسەنىنىمۇ ئەسىرلىك
خانىسىگە بەند قىلىپ تۇرۇپ سۇلھى تەلەپ قىلغۇزىمەن.. ئاھ
تەڭرىم، مەندەك پاسىق، گۇناھكار بەندەڭنىڭ گۇناھلىرىنى مەغـ
پىرەت قىلغايسەن، تۆكۈلگەن يۇز ـ ئابرۇيۇمنى، يوقاتقان شان ـ
شەۋكىتىمنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋېلىشىمغا مەدەت بەرگەيسەن...»

ئەپسۇس، ناھايىتىمۇ ئەپسۇسكى، ئەبۇسەئىد مىرزا ئۇزۇن
ھەسەن بىلەن سۇلھى تۈزۈش مەقسىتىگە يېتەلمىدى. چۈنكى، ئۇ
تاش ساناپ بولغىچە، ئېھتىياتچان، ئەقىللىق ئۇزۇن ھەسەن قۇم
ساناپ بولغانىدى. شۇڭا ئۇ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى ئەسىرگە
ئالغىنىنى يوشۇرۇپ ياۋ لەشكەرلىرىنى تاكى ھىرات، خۇراسان
چېگراسىغىچە قوغلاپ باردى. بۇ جەريانىدا ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن
پەقەتلا كۆرۈشمىدى.

«... ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشسەم سۇلھى تۈزسەم بولىدۇ. سۇلھى
تۈزسەم جەڭنى توختاتسام بولىدۇ، جەڭنى توختاتسام ياۋ لەشكەر-

لىرى ئامان قالىدۇ. ياۋ لەشكەرلىرى ئامان قالسا سۇلتان ئەبۇسە-ئىد مىرزىنىڭ كۇچى ساقلىنىپ قالىدۇ. بۇ ھەرقاچان مەن ئۇچۇن يوشۇرۇن خەۋپ، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى سۇلھىگە بىر ئۆمۇر ۋاپا قىلىدۇ دەپ كىم ھۆددە قىلالايدۇ. ئىنسان دېگەن پەرىشتە ئە-مەس، ئادەملەر رەزىل كېلىدۇ. چۇنكى، ئەت بىلەن تېرىنىڭ ئارد-سىغا ماكانلىشىۋالغان شەيتان ئىنسانىنى ھامان رەزىللىككە ئۇندەپ تۇرىدۇ. خان ـ سۇلتانلارنىڭ ۋەدىسىگە ۋاپا قىلماسلىقىغا ھامان باھانە ـ سەۋەب تېپىلىپ تۇرىدۇ، بولۇپمۇ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىدەك بۇيۇك ھۆكۇمدارلار ئۇچۇن تېخىمۇ شۇنداق. شۇڭا، ئاۋۋال ئۇنىڭ سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى تولۇق يوقىتاي، ئۇنى ئون ـ ئونبەش يىل ئىچىدە لەشكىرىي قۇدرىتىنى ئەسلىگە كەل-تۇرەلمەس ھالغا چۇشۇرۇپ قويماي، ئول چاغدا ۋەدىسىگە ۋاپا قىل-مايمەن دېسىمۇ ئامالسىز قالىدۇ، ئۇنىڭغىچە مەنمۇ قۇدرەت تې-پىۋالمەن...»

ئۇزۇن ھەسەننىڭ غالىب سەركەردە ـ لەشكەرلىرى قاچقۇن رەقىبلەرگە پەقەتلا ئارام بەرمىدى، تەسلىم بولغانلىرىنى ئەسىرگە ئالدى، قارشىلىق كۆرسەتكەنلىرىنى ئۆلتۈردى، قاچقانلىرىنى قوغلىدى. بۇ جەڭ خۇددى كەڭرى دالىدا توشقان ئوۋلىغانغا ئوخ-شاپ قالغانىدى.

ياۋ لەشكەرلىرىنى پۈتۈنلەي تىرىپىرەن قىلىش مەقسىتىگە يەتكەن ئۇزۇن ھەسەن بىردىنلا ئويلىنىپ قالدى. ھەئە، ماۋەرائۇن-نەھر، خۇراسان ۋە پەرغانە سەلتەنەتى يەنىلا ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئۇچ ئوغلىنىڭ كونترولىلۇقىدا ئىكەنلىكىنى بىردىنلا ئېسىگە ئالغانىدى. شۇڭا ئۇ مەغلۇپ لەشكەرلەرنى تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ قوغلاشقا، ئوچۇقىنى ئېيتقاندا رەقىبىنىڭ تەسەررۇپىغا باستۇرۇپ كىرىشكە جۇرئەت قىلالمىدى.

«ئەمدى ئۆزۇمگە ھاي بېرەي، ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئوغۇل-لىرى بىرلىشىپ كېلىپ ئالدىمنى توسۇسا تەڭ كېلەلمەي، قاچە-

دىغان ئىش بولۇپ قالمىسۇن يەنە. شۇنداق بولۇپ قالسا ھازىر قولغا كەلتۈرگەن غەلىبە ـ نۇسرىتىم ئىككى پۇل بولىدۇ. ئەمدى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن سۇلھى تۈزسەم قانداق بولۇر، ھېلىمۇ خېلىدىن بېرى مەن بىلەن كۆرۈشۈشنى توختىماي تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. يەنە ئاڭلىمىغان قىياپەتكە كىرىۋالسام بولماس، ھېـ ـلىمۇ ئۇنىڭ سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى ئۇچرىغان يەردە ئەسىرگە ئېلىپ، ئۆلتۈرۈپ، قوغلاپ يۇرۇپ ھالىنى قويمىدىم، ھازىر بۇ بۇيۇك ھۆكۈمدار خۇددى قانات ـ قۇيرۇقلىرىنى يۇڭدىۋەتكەن بـ ـچارە بۇركۈتكە ئوخشاپ قالدى...»

ئۇزۇن ھەسەن ئەبۇسەئىد مىرزىنى قېشىغا ئەكېلىشكە بـۇيـ ـرۇق بېرىپ بولۇپ، شۇ ھامان يەنە يېنىۋالدى.

«خوش، شول تاپتا سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن سۇلھى تۈزۈشقۇ ئاسان، ئۇمۇ شۇنى كۈتۈۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىختىـ ـيار مېنىڭ قولۇمدا، ئۇنىڭ ھېچقانداق تالاش ھوقۇقى يوق. شۇنداق تۇرۇقلۇق سۇلھى تۈزۈشكە نېمىشقا ئالدىرايمەن؟ ئاتىسى مېنىڭ قولۇمدا بولغاچقىلا ئۇچ ئوغلى تېخىچىلا ماڭا قارشى لەشـ ـكەر تارتىپ كېلەلمەيۋاتىدۇ، بۇسەيىت سۇلتانىنىڭ لەشكەرلىرىنى يوقاتتىم دېگەن بىلەن ئاشۇ ئۇچ ئوغلىنىڭ قولىدا قانچىلىك لەشكەر بارلىقى نامەلۇم، ئۇلارنىڭ ئىلكىدىكى ئول تەسەررۇپلار تولىمۇ مۇنبەت، ئاھالىسى كۆپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇسەيىت سۇل ـتانىنىڭ دەشتى قىپچاق سەلتەنەتىنى قولىغا ئالغان ئاغا ـ ئىنى سۇلتانلاردەك، بۇيۇك موغۇلىستانىنىڭ ھۆكۈمدارى سۇلتان يۇ ـنۇسخاندەك ئىتتىپاقداشلىرى بار. ئۆز ۋاقتىدا ئۇ ئاشۇ خان ـ سۇلتانلارنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتىنى قولىغا ئېلىشى ئۇچۇن ھېچـ ـنېمىنى ئايىماي يارەمدە بولغان. مانا ئەمدى ئۇلاردىن تەلەپ قىلسا قانچىلىك دېسە شۇنچىلىك يارەمگە ئېرىشەلەيدۇ، دېمەك، ھازىر مېنىڭ قولۇمدا قانات ـ قۇيرۇقى يۇڭدالغان بىچارە بۇر ـ كۈتكە ئوخشاپ قالغان بۇسەيىت سۇلتان، سۇلھى تۈزۈپ ئەسىر ـ

لىكتىن قۇتۇلۇپ سەمەرقەنتكە بېرىۋالسا قايتىدىن قانات ـ قۇيرۇق چىقىرىدۇ، بەلكىم ۋەھشىي يولۋاسقا ئايلىنىدۇ. ئول چاغدا مەن يەنە قايتىدىن توشقانغا ئايلىنىمەن. شۇڭا سۇلھى تۈزۈشكە ئالدىرىماي، لېكىن يا سۇلھى تۈزمەي، يا قويۇپ بەرمەي، يا ئۆلۈتۈرۈۋەتمەي بۇنداق ئۇزۇن مۇددەت نەزەربەندتە ساقلىسامۇ ياخشى بولماس. ئۇنداق قىلىش ھۆكۈمدارلارنىڭ پەزىلىتىگە ھەرگىز مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. باشقا سەلتەنەت پاسىبانلىرى خەۋەر تاپسا مەسخىرە قىلىشىدۇ، قانداق قىلسام بولۇر زادى؟...»

ئۇزۇن ھەسەن ئۇزاق باش قاتۇردى، ئايغاقچىلىرى ھىرات، سەمەرقەنتتىن ئېلىپ كەلگەن مەلۇماتلارنى بىر ـ بىرىگە باغلاپ مۇلاھىزە قىلدى. ئۇچ ـ كېچە كۈندۈز يالغۇز باش قاتۇرۇپ، خىيال سۈرۈپ ئولتۇرغان ئۇزۇن ھەسەننىڭ چېھرىدە بىردىنلا مەمنۇنىيەت كۈلكىسى پارلىدى، ۋۇجۇدىنى ھاياجانلىق تۇيغۇلار چىرمىۋالدى.

«توغرا، شۇنداق قىلاي، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ سەلتەنەتى قارىماققا مۇستەھكەم، قۇدرەتلىك كۆرۈنگەن بىلەن، ئەمەلىيەتتە ئىچكى نىزا ـ ئاداۋەتلىرىمۇ خېلى بار ئىكەن؛ ھۈسەيىن بايقارا ھازىر چوڭ خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزا بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ ھىرات ئەمىرى يادىكار مۇھەممەد مىرزىغا تاقابىل تۇرۇۋاتقاندەك قىلغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا ھاكىمىيەت تىكلىگۈسى بار. ئۇ مۇشۇ مەقسەتتە خېلىدىن بېرى تەخت دەۋاسى قىلىۋاتقان ئەمەسمىدى، دېمىسىمۇ ئەمىر تۆمۈردىن مىراس قالغان بۇ تەخت ـ سەلتەنەتتە ئول بۇيۇك ئىستېلاچىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى بولمىش ئۆمەر شەيخ ئەۋلادىنىڭمۇ نېسىۋىسى بار. ھۈسەيىن بايقارا بۇ مەقسەت ئۈچۈن ھەرقانداق ۋاستىدىن ئايىنايدۇ؛ يادىكار مۇھەممەد مىرزا بولسا ھىراتنىڭ ئەمىرلىكىگە شۇكۇر ـ قانائەت قىلىپ ئولتۇرىدىغاندەك ئەمەس، يوقىلىپ كەتكىلى ئون يەتتە ـ ئون سەككىز يىل بولغان شاھرۇخىيىلەر

ئەۋلادىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن بېلىنى مەھكەم باغلىغانىدەك قىلىدۇ، شۇڭا، ھازىر مىرانشاھ ئەۋلادى بىلەن ئۆمەر شەيخ ئەۋلادىنىڭ بىرلىشۈپلىپ ئۆزىگە تاقابىل تۇرغانلىقىدىن قاتتىق نارازى. ئۇ ھەر ئىككى تەرەپتىكىلەرنى تەلتۆكۈس يوقىتىشنىڭ كويىدا؛ ھۈسەين بايقارا ھازىر كۆرۈنۈشتە خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزا بىلەن كۆمەكلەشكەندەك قىلغان بىلەن، بۇسەيىت سۇلتاننىڭ ئەسىرلىكىتىن بوشىنىپ سەمەرقەنت تەختگاھىغا قايتىپ كېلىشىنى، ھالاكەتكە يۈزلىنىش ئالدىدا تۇرغان مىرانشاھ ئەۋلادىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قايتىدىن مۇستەھكەملىۋېلىشىنى ھەرگىز خالىمايدۇ. دېمەك، ھازىر سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ سەلتەنىتىدە كۈچلۈك تەپرىقە باش كۆتۈرۈكلۈك. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇنى سۇلھىگە تەكلىپ قىلىپ قويۇپ بەرسەم، ئاخىرقى ھېسابتا زىيان تارتىدىغىنى ئۆزۈم بولۇپ قالغۇدەكمەن، ئۇنىڭدىن كۆرە سۇلھى تۈزگىنىمدىن تۈزمىگىنىم ياخشىدەك قىلىدۇ، شۇنداق قىلاي. بۇسەيىت سۇلتانىنى يادىكار مۇھەممەد مىرزىغا تاپشۇرۇپ بېرەي، بۇنداق قىلسام، بىرنېچىدىن، ھېچكىم مېنى ئەيىبلىمەيدۇ، چۈنكى، ھىرات ھېلىمۇ ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ تەسەررۇپىدا، ئۇنى ھىرات ئەمىرىگە تاپشۇرۇپ بەرسەم قائىدىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، كىشىلەر مېنى بەكمۇ كەڭ قورساقكەن، رەقىبىنى سۇلھىگە زورلىماي مەردلىك بىلەن ئازاد قىلىۋېتىپتۇ، دەپ ئاپىرىن ئوقۇشىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، يادىكار مۇھەممەد مىرزا بۇ ئەھۋالدا بۇسەيىت سۇلتاننى ھەرگىز سەمەرقەنتكە يولغا سېلىپ قويمايدۇ، ئۆلتۈرمىگەن تەقدىردىمۇ زىنداننغا سېلىپ ساقلايدۇ. چۈنكى، بۇسەيىت سۇلتان سەمەرقەنت تەختگاھىنى قولىغا ئېلىپ ھىراتقا بارغىنىدا سۇلتان شاھرۇخ مىرزىنىڭ خانىشى گۆھەرشاد بېگىمنى رەھىمسىزلىك بىلەن قەتلى قىلدۇرغان، شۇڭا، شاھرۇخىيىلەر ئەۋلادىنىڭ ھەرقانداق بىر ئەزاسى بۇ قىساستىن ھەرگىز كەچمەيدۇ؛ تۆتىنچىدىن، يادىكار

مۇھەممەد مىرزا ئويلىغىنىمدەك ئىش تۈتسا، بۇسەيىت سۇلتانىنىڭ ئۈچ خانزادىسى دىققەت ـ نەزەرىنى مەندىن يادىكار مۇھەممەد مىرزىغا قارىتىدۇ. ئىچكى قىسىمدا ئاداۋەت ئوتى ئۇلغىيىپ، ئىچكى ماجىرالار ئەۋجىگە چىقىدۇ. مەيلى ئۇلاردىن قايسىسى يەڭسۇن ياكى يېڭىلسۇن، ۋەزىيەت ماڭا پايدىلىق بولىدۇ. ئۇنىڭغىچە مەن سەلتەنەتىمنى مۇستەھكەملىۋالغاچ تۇرىمەن...»

بىر قارارغا كەلگەن ئۇزۇن ھەسەن ھېچنېمىنى بىلمىگەن قىياپەتتە سەمەرقەنتتىكى چوڭ خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزىغا قىسقىلا مەكتۇپ يازدى:

«ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم

خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزا جانابلىرىغا يېتىپ مەلۇم بولغايكى، ئون سەككىزمىڭ ئالەمدىكى تاجدارلارنىڭ سەرخىلى، ئادالەت ھامىيسى، جاھانغا تىنچلىق، ئاسايىشلىق ئۇرۇقىنى چاچقۇچى مۆھتەرەم پەدەرۇ بۇزرۇكلىرى بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرى قارا قويلۇق تۈركمەنلەرنىڭ قاچقۇن خانزادىسى ھەسەن ئەلىنىڭ يالغان ـ ياۋداقلىرىغا ئىشىنىپ، كەمىنە ئاجىز نۆكەرلىرىنى ئەدەپلەش بائىسىدىن لەشكەر تارتىپ كەلگەنىدى. مۆھتەرەم بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىغا چەكسىز ھۆرمەت، ساداقىتىمىز بولغانلىقى ئۈچۈن تىغ كۆتۈرۈپ چىقىشقا جۈرئەت قىلالمىدۇق، شۇنداقلا سۇلھى تەلىپىمىزنى رەت قىلغانلىقى ئۈچۈن جېنىمىزنى ساقلاپ قېلىش مۇددىئاسىدا مۇداپىئەدە تۇرۇشقا مەجبۇر بولدۇق. قازارا، قارام سەركەردىلىرىمىزنىڭ بىر قېتىملىق ھۇجۇمىدا شەۋكەتلىك بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرى قولىمىزغا ئەسىرگە چۈشتى. بىرنەچىدىن، شەۋكەتلىك خان ئالىيلىرىغا چەكسىز ھۆرمىتىمىز بولغانلىقى ئۈچۈن؛ ئىككىنەچىدىن، مەردلىكنى، ئادالەتنى، كەڭ قورساقلىقنى ئەلا بىلگەنلىكىمىز ئۈچۈن، شەۋكەتلىك پەدەرۇ بۇزرۇكلىرىمىز

*ىرغا ھېچقانداق سۇلھى ـ شەرتلەرنى قويماي ئۆز تەسەررۇ-
پىغا قايتۇرۇۋېتىشنى ئىختىيار قىلدۇق. ئەسلىدە بۇسەيىت
سۇلتان ئالىيلىرىنى ئۇشبۇ مەكتۇپ بىلەن بىللە سەمەر-
قەنتكە يولغا سېلىشنى لايىق كۆرگەنىدۇق، ئەمما ئارىلىق
يىراق بولغاچقا، يولدا ئالمادىس بىرەر كېلىشمەسلىك بو-
لۇپ قالمىسۇن دەپ، جانابى بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ
ئەۋلادى ئاھالىسى، ساداقەتمەن نۆكىرى بولمىش ھىرات ئە-
مىرى يادىكار مۇھەممەد مىرزا دەرگاھىغا ئەۋەتتۇق. ئۇشبۇ
مەكتۇپ قوللىرىغا تەككەن ھامان دەرھال ھىراتقا بىرىپ
يەدەرۇ بۇزرۇكلىرىنى سەمەرقەنتكە قايتۇرۇپ كەتكەيلا،
ھەمدە ئۇشبۇ ئەرزىمەس مەكتۇپلىرىمنىزنى دەللەپ تۇرۇپ
ساداقىتىمنىزنى بىلدۇرۇپ قويغايلا. شەۋكەتلىك بۇسەيىت
سۇلتان ئالىيلىرى ئەسىرگە ئالغانلىق گۇناھىمنىزنى ئەپۇ
قىلىۋەتكەي، مېھىر ـ شەپقەت كۆرسەتكەيكى، بىزگە دۇش-
مەنلىك كۆزى بىلەن قارىمىغاي.*

ئېھتىرام بىلەن:

ئاق قويلۇق تۇركمەنلەرنىڭ ھۆكۈمدارى غازانبەك

ئۇزۇن ھەسەندىن دەپ بىلۇرلا.

نامە تامام ۋەسسالام.»

شۇنداق قىلىپ ئاق قويلۇق تۈركمەنلەردىن مەيدانغا كەلگەن بۇ باھادىر ئەزىمەت، بىر تەرەپتىن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئوغۇللىرىغا ياخشىچاق بولۇش، يەنە بىر تەرەپتىن يادىكار مۇھەمەد مىرزىنىڭ قولى بىلەن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى پۈتۈنلەي يوقىتىش ۋە ئەمىر تۆمۈر ئەۋلادلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قايتىدىن جەڭگى ـ جېدەل تېرىش مەقسىتىگە تولۇق يەتكەنىدى.

ھەئە، ئۇزۇن ھەسەن توغرا مۆلچەرلىگەنكەن. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى تاپشۇرۇۋالغان يادىكار مۇھەممەد مىرزا، ئۇزۇن ھەسەننىڭ نېمە ئۈچۈن ئۇنى ئۆزىگە بىكاردىن ـ بىكارغا تاپشۇرۇپ

بەرگەنلىكىنى ئويلاپمۇ قويماي، ئۇلۇغ مومىسى خانىش گۆھەرشاد بېگىمنىڭ قىساسىنى ئېلىپ، شاھرۇخىيلار ئەۋلادىنىڭ يۇرىكىدىكى ئار ـ نومۇسنى يۇيۇش ئۈچۈن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى قەتلى قىلدۇردى. ماۋەرائۇننەھر سەلتەنەتىگە ئون سەككىز يىلچە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، تەڭرىتاغ ۋادىسى، دەشتى قىپچاقتىن خۇراسان، باغدادقىچە سوزۇلغان بىپايان زېمىننى بىر تاجۇ تەخت ئەتراپىغا توپلاشقا مۇۋەپپەق بولغان، «بۇسەيىت سۇلتان» دېگەن سەلتەنەت نامى خېلى يىراق ـ يىراقلاردىكى ھۆكۈمدارلارنىڭ يۇرىكىگە ئەندىشە، ۋەھىمە پەيدا قىلغان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ھاياتى ئەنە شۇنداق ئاخىرلاشتى.

بۇ خەۋەر تېزلا پۈتكۈل خۇراسان، ماۋەرائۇننەھر، پەرغانە، ھەتتا موغۇلىستانلارغا تارقالدى.

دادىسىنىڭ ئۆلۈمىدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن سۇلتان ئەھمەد مىرزا دەرھال لەشكەر جۈغلاپ يادىكار مۇھەممەد مىرزىغا قارشى ھىراتقا لەشكىرىي يۈرۈش قىلدى. ئۇنىڭغا ھىراتنى قولىغا ئېلىپلا يەنە تارتىۋۇپ قويۇپ داغدا قالغان ھۇسەيىن بايقارا ھەمدەمدە بولدى.

72

تاشكەنت.

سۇلتان يۇنۇسخان نەزەربەند قىلىنغان بۇ قورۇنى ئانچە چوڭ دېگىلى بولمىسىمۇ، ئېگىز تام بىلەن قورشالغان ھويلىسىدا ئۆزىگە يارىشا گۈللۈكى، تال ـ باراڭلىق پېشايۋىنى ۋە ئون نەچچە تۈپ مېۋىلىك دەرىخى بار ئىدى. نەزەربەند قىلىنغان ئالتە ـ يەتتە ئايدىن بېرى يۇنۇسخان بۇ ھويلىنىڭ سىرتىغا پەقەتلا چىقىپ

باقمىدى. ھەئە، تاشكەنت ئەمىرى شەيخ جامالىددىن تەرىپىدىن قورۇقچىلىققا ئورۇنلاشتۇرۇلغان لەشكەرلەر ئۇنى دەرۋازىدىن چىقىشقا يول قويمايتتى، قورۇق تام ۋە ئۆگزىلەردە كېچە ــ كۈندۈز كۆزەتتە تۇرغان لەشكەرلەر بولسا سىرتتىن بىرەر ئادەم تۇگۇل بىرەر ئۇچار قاناتنىمۇ بۇ قورۇق ئىچىگە كىرگۈزمەيتتى.

سۇلتان يۇنۇسخان دەسلەپتە تاجدارلارغا خاس سۈرىنى كۆڑىستىپ، ھەرقاچان دەرۋازىدىن بىر قەدەم نېرى بولمايدىغان لەشكەر بېشىغا ھەيۋە كۆرسىتىپ باقتى.

ــ كەچۈرسىلە ئالىيلىرى، ــ دەيتتى لەشكەر بېشى قول باغلىغىنىچە ئېھتىرام بىلدۈرۈپ، ــ بىز پەقەت ئەمىر جانابلىرىنىڭ پەرمانىنى بەجا كەلتۈرىمىز، خىلاپلىق قىلساق كاللىمىز كېتىدۇ.

ــ ئەمىسە بېرىپ ئول دورغاڭغا يەتكۈز. دەرھال كېلىپ مەن بىلەن كۆرۈشسۇن.

ــ خوش، ــ دەيتتى لەشكەر بېشى، لېكىن يەنە بېزىرىپ تۇرۇۋېرەتتى.

تۇيۇقسىزلا بۇيۇك ھۆكۈمداردىن تۇتقۇنغا ئايلىنىپ قېلىش سۇلتان يۇنۇسخانغا قاتتىق ھار كەلگەنىدى. ساداقەتمەن نۆكەرلىرىنىڭ ئۆزىنگە ساتقىنلىق قىلىپ جېنىغا قەست قىلىشىغا قەتئىي ئىشەنمەيتتى. شەيخ جامالىددىننىڭ ئاشۇنداق يوقىلاڭ باھانە بىلەن لەشكەر ئورۇنلاشتۇرۇپ كۆرگەن بۇ قوغداش تەدبىرىگە ئاران ئىككى ھەپتىلا سەۋر ــ تاقەت قىلالىدى. شەيخ جامالىددىن ئۇنىڭ بىلەن بىر كۆرۈشۈپ قويغىنىچە پەقەتلا قارىسىنى كۆرسەتمىدى. قورۇق تام، ئۆگزە ۋە دەرۋازىدا مىدىرلىمايلا كۆزەتتە تۇرۇۋاتقان لەشكەرلەر ئۇنىڭغا ئۆزىنى قوغداۋاتقاندەك ئەمەس، قاتتىق نازارەت قىلىۋاتقاندەك تۇيغۇ بەرگەنىدى، ئۇ ئۆزىنىڭ مۇشۇ ھويلىنىڭ سىرتىدا ھەرىكەت قىلىش ئەركىنلىكىنىڭ پۈتۈنلەي يوقىلۇقىنى ھېس قىلىپ يەتكەندە غەزىپىنى پەقەتلا باسالمىدى. سەۋر قاچىسىنى سۇندۇرۇۋېتىپ لەشكەر بېشىغا ھېسىم ئىشلەتتى، شەيخ

جامالىددىننى دەرھال چاقىرتىپ كېلىشنى بۇيرۇدى. ئەمما لەشكەر بېشى ئەدەپسىزلىك قىلمىغىنى، قول باغلاپ ئېھتىرام بىلدۈرگىنى بىلەن ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا پەقەتلا پەرۋا قىلمايتتى. ھەئە، شۇ كۈنلەردە ئۇ شەيخ جامالىددىننىڭ مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن ئۆزىگە ھەيۋە كۆرسەتمەكچى، غۇرۇرىنى سۇندۇرماقچى، يالۇۋرتماقچى بولغانلىقىنى ئەسلا خىيالىغا كەلتۈرمەيتتى.

سۇلتان يۇنۇسخانىڭ ھەر بىر ھەرىكىتى، گەپ ـ سۆزلىرىگىچە خەۋەر تېپىپ تۇرغان شەيخ جامالىددىن تۇتقۇنغا ئايلىنىپ قېلىپ تۇرۇقلۇقمۇ ھۆكۈمدارلارغا خاس سالاپىتىدىن چۈشمەيۋاتقان يۇنۇسخانىنىڭ ئۆزىگە ئادەتتىكى بىر ئەمىر تەرىقىسىدە مۇئامىلە قىلىۋاتقانلىقىنى، لەشكەر بېشىغا ھە دېسە: «دورغىغا يەتكۈز»، «شەيخ جامالىددىن دەرھال كېلىپ مەن بىلەن كۆرۈشسۇن» دېگەندەك بۇيرۇقلارنى چۈشۈرىدىغانلىقىنى بىلىپ بارغانچە جەھلى قاتقان، يۇنۇسخاننى ئون بەش ـ يىگىرمە كۈندە نەزەربەندتىن ئازاد قىلىپ يولغا سېلىپ قويۇش نىيىتىدىن يېنىۋالغانىدى.

«مەن نېمىگە ئالدىرايتتىم. يەنە ئىككى ـ ئۈچ ھەپتە ئۆتسۇن، ئەھۋالدىن قارىغاندا يۇنۇسبەگ تېخىچە ھوشىنى تاپمىغاندەك قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاشۇ خان ـ سۇلتانلىق كىبىرىنى تاشلىمىغىنىنى، ماڭا ئەمەس ئاشۇ دەرۋازىنى ساقلاۋاتقان ئەرزىمەس لەشكەر بېشىغىمۇ ھۆركىرەپ ئەمەس، ئەدەپ بىلەن گەپ قىلمىغىنى، يېلىنمىغىنىنى بىر كۆرەي...»

ئەنە شۇنداق سەۋەب بىلەن ئىككى ئاي ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى. ئەمما شەيخ جامالىددىن يۇنۇسخاننى يالۋۇرغۇزۇش مەقسىتىگە يەتەلمىدى. بۇ ئارىلىقتا تاشكەنتكە سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى يېتىپ كەلدى، شۇنىڭ بىلەن شەيخ جامالىددىنىڭ ۋۇجۇدىنى تاشكەنتنى مەركەز قىلغان پەرغانە ۋە تۇركىستاننى تەسەررۇپ قىلغان مۇستەقىل خانلىق قۇرۇپ، ئۆز ئالدىغا سەلتەنەت سۈرۈش ۋەسۋەسىسى چىرمىۋالدى.

«ياراتقان ئاللاھ ئىگەم ھەرقاچان ئىنسان جۇملىسىدىن بولـ

غان بىرىگە سۇلتانلىق تونىنى كىيدۈرۈپ، بېشىغا سەلتەنەت تاجىنى قوندۇرىدۇ، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا يول ئالغان بولسا، ئۇنىڭ سۇلتانلىق تونى تالاشتا قېلىشى ئېنىق. ئايغاقچىلارنىڭ يەتكۈزگەن مەلۇماتىدىن قارىغاندا، شول تاپتا چوڭ خانزادىسى سۇلتان ئەھمەد مىرزا ئاتا قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن ھۈسەين بايقارا بىلەن كۆمەكلىشىپ يادىكار مۇھەممەد مىرزىغا جازا يۈرۈشى قىلمۇھتىپتۇدەك. دېمەك، مەرھۇم بۇسەيىت سۇلتاننىڭ شاھلىق تونىنى كىمنىڭ كىيىشى تېخى ئېنىق ئەمەس. ئەمما شۇنىسى ئېنىقكى، يېگانە قۇدرەت ئىگىسى مېنىمۇ سۇلتانلىق تونىنى كىيىشكە بۇيرۇغان ئوخشايدۇ. جەننەتماكان ئاتا ـ ئەجدادلىرىم ئەزەلدىن بول پەرغانە ۋادىسىدا يۇرتدارچىلىق قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمىر تۆمۇر ئىستېلاسىدىن كېيىن تاكى ھازىرغىچە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا ئىتائەت گەردىنىمىزنى سۇنۇپ پەرمانبەردارلىق قىلىپ كەلدۇق، ئەمدى يەنە قول باغلاپ تۇرۇۋېرمەي، ئايغاقچىلارنى ماڭغۇزۇپ خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزىنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇشاي، يەنە تېخى ئەندىجاندىكى ئىنىسى ئۆمەر شەيخ مىرزىنىڭ پەيلىنىمۇ بىلىپ باقاي. ھە راست، مۇنۇ يۇنۇسبەگنى ئەمدى قانداق قىلسام بولۇر؟ ئەمدى ئۇنى ئازاد قىلسام ھەرگىز بولمايدۇ. ئۇ ماڭا قاتتىق ئۆچ بولۇپ كەتتى، ئىككى ئايدىن بېرى كۆرۈشۈش تەلىپىنى رەت قىلىپ نەزەربەند قىلغىنىمغا ئەمىرلىرىنىڭ سانقىنلىق قىلغانلىقىنى سەۋەب قىلسام ئەمدى ھەرگىز ئىشەنمەيدۇ، قويۇپ بەرسەم تەسەررۇپىغا بېرىپ سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ مەندىن ئۆچىنى ئالماي قويمايدۇ، كالىلىسىنى ئېلىپ قۇتۇلايمۇ يا؟ ياق، ھازىرچە ئالدىرىماي تۇراي. ناۋادا خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزا يادىكار مۇھەممەد مىرزىدىن ئاتا قىساسىنى ئېلىپ، غەلىبە ـ نۇسرەتكە يۈزلىنىپ قالسا، يۇنۇسبەگنىڭ ئىشىنى سۈرۈشتۇرمەي قالمايدۇ، ئول چاغدا جاۋاب بېرمەكىم تەسكە چۈشىدۇ، چۈنكى، بۇسەيىت سۇلتان ئۆلگەن بەلەن ئوغۇللىرى بار، يىراقتىكى ئىككى ئوغلىنى نەزەردىن ساقىت

قىلغاندىمۇ، بۇرنۇمىڭ ئاستىدا پەرغانە ئەمىرى خانزادە ئۆمەر شەيخ مىرزا بار. يېشى كىچىك بولغان بىلەن ئاچچىقى، جاسارىتى يەتكىچە بار ئۇنىڭ، ئايغاقچىلار ئۇنى ئەندىجاندا خېلى كۆپ لەشكەر توپلاپتۇ دېيىشىۋاتقان. ھىسار، قۇندۇز، بەدەخشانلارنى جۇڭغۇرۇپ تۇرغان سۇلتان مەھمۇد مىرزىمۇ جىم ياتمىغاندۇ ھەقچان. بۇ ئاغا ـ ئىنى خانزادىلەرنىڭ چىشىغا ئالدىراپ تەگكىلى بولمايدۇ، ئۇلار بەئەينى ئۇچ تاغدا ياتقان ئۇچ يولۋاسقا ئوخشايدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە يۇنۇسبەگنىڭ ئىشىدىن موغۇلىستاندىكى ئەمىرلىرى خەۋەر تاپماي قالمايدۇ. ناۋادا ئۇلار خەۋەر تېپىپ لەشكەر تارتىپ كېلىپ قالسا، بۇمۇ بېشىمغا يەنە بىر بالا بولىدۇ. ئەستاغپۇرۇللا، بۇ يۇنۇسبەگنىڭ ئىشى بېشىمغا راستىنلا بىر بالا بولامدۇ نېمە؟...»

خىيال قىلغانسېرى شەيخ جامالىددىننى غەم بېسىۋالغاندى. شۇ تاپتا سۇلتان يۇنۇسخان ئۇنىڭ گېلىغا تۇرۇپ قالغان سۆڭەكچە ئوخشاپ قالغاندى.

«سەگ جېنىدا سۆڭەك يېسە كۆتى بىلەن كېڭىشىپ يەيدۇ. مەنچۇ... بولدىلا، بۇ ئىشلارغا زىيادە باش قاتۇرۇپ يۈرمەي، ئاۋۇال خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ باقاي، ھە راست، موغۇلىستانغىمۇ ئايغاقچى ماڭغۇزاي، ۋاقتى كەلگەندە ئەھۋالغا قاراپ بىر ئىش قىلۇرمەن. ئىشقىلىپ يۇنۇسبەگ ئالىقىنىمدا، ماڭا ئامانلىق بەرمەي تۇرۇپ، ئۇنى ئالىقىنىمدىن تىرىك ئېلىپ چىقىپ كېتىشنى ھېچكىم خىيال قىلمىسۇن...»

شەيخ جامالىددىن سەمەرقەنتكە، ھىرات ۋە ئاقسۇغا ئايغاقچى ماڭغۇزغاندىن كېيىن خېلىلا خاتىرجەم بولۇپ قالدى.

※ ※ ※

قورۇنىڭ ئىچىدىكى مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرى سارغىيىپ تۆكۈلۈشكە باشلىغاندى. سۇلتان يۇنۇسخان دەسلەپكى

مەزگىللەردە بۇ مېۋىلىك دەرەخلەرگە ئانچە دىققەت قىلىپ كەتمەگەنىدى. ۋاقىتنىڭ ئۇزىرىشىغا ئەگىشىپ ھەر بىر تۈپ دەرەخنىڭ نەچچە تالدىن شېخى بارلىقى، غولىدا، شاخلىرىدا قاناق بەلگىلەرنىڭ بارلىقى، ھەتتا بۇ دەرەخلەرگە كۈندە نەچچە قۇشقاچ، پاختەك ۋە ئاللىقانداق قۇشلارنىڭ كېلىپ قونۇپ يەنە ئۇچۇپ كېتىدىغانلىقىغچە تەپسىلىي بىلىدىغان بولۇپ قالغانىدى.

ھەئە، ئۇ يېقىندىن بېرى دەرۋازا تۈۋىدىكى لەشكەر بېشىغا پەقەتلا گەپ قىلمايدىغان، قورۇ تېمى، ئۆگزىلەردە كۆزەتتە تۇرۇۋاتقان لەشكەرلەرگە ئاداۋەت بىلەن قارىمايدىغان بولۇپ قالغانىدى، بەش ۋاق نامىزىنى ئۆز ۋاقتىدا ئۆتەيتتى، باشقا ۋاقىتلاردا يا ئولتۇرۇپ، يا قورۇ ئىچىدە ئاستا مېڭىپ خىيال سۈرەتتى؛ بالىلىق دەۋرىدىن تارتىپ تاكى تەخت ـ سەلتەنەتنى قولىغا ئالغۇچە بولغان سەرگۈزەشتىلىرىنى ئەسلەيتتى؛ سۆيۈملۈك خانىشلىرى ئىسان دۆلەت خېنىم، مەلىكە شاھ بېگىم بىلەن ئۆتكۈزگەن تۇنجى شېرىن توي كېچىسىنى، ئۇلارنىڭ نازلىق، مۇھەببەتلىك تاتلىق قىلىقلىرىنى، كۆيۈنۈشلىرىنى، ھەم دائىم غېمىنى يەپ سەكپارە بولۇشلىرىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرەتتى؛ چوڭ خانىشى ئىسان دۆلەت خېنىم قەيسەرلىك، ئەقىل ـ پاراسەت چىقىپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن يولىغا قاراۋاتقاندەك، كىچىك خانىش مەلىكە شاھ بېگىم غەم ـ تەشۋىش ئىلكىدە يىغلاپ، چىرايلىق ئاھۇ كۆزلىرىنى ئىششىتىۋالغاندەك تۆيغۇغا كېلەتتى.

«مەلىكە شاھ بېگىم تولىمۇ ساددا، نازۇك، دىشۋارچىلىقلارغا چىدىمايدۇ، ئۇنىڭغا ئىسان دۆلەت خېنىم تەسەللى بېرىۋاتقاندۇ ھەقىچان. ئۇ ئەزەلدىن ئاشۇنداق كەڭ قورساق، كۆيۈمچان، گېزى كەلگەندە ئەرلەردەك جاسارەتلىك. راست، ئەينى يىلى مەلىكە شاھ بېگىمنى نىكاھىمغا ئالغىنىمدا مېنى كۈلۈپ تۇرۇپ مۇبارەكلىگىنى راست بولغىيمىدى. شول چاغدا نە كۆزلىرىدىن ئازاب، نە چىرايىدىن تاتىرىش سەزمىگەنىدىم. خاتۇن كىشىنىڭ كۈنچىلىكى يامان كېلىدۇ، ئازابلانماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. ئەجەب بىلىنىدۇر ـ

مەپتىكەن دېسە، كېيىنمۇ شۇنداق كۈلۈپ يۈردى. مەلىكە شاھ بەگمىنى كۈندىشى ئەمەس، سىڭلىسى قاتاردا ئىززەتلىدى، تا ھازىرغىچە ئۇلارنىڭ رەنجىشىپ، باتنىشىپ كۆڭۈل ئاغرىقى تېپىپ بەرگىنىنى بىلمەيمەن، شاھ بېگىمۇ شۇنداق، ئۇنى ئۆز ئىگىچە سىدەك كۆرۈپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپ كەلدى، مەلىكىلىكىنى پەش قىلماي، ھەر ئىشتا ئۇنىڭ ئاغزىغا قاردى. شۇڭا ئۇلار بىلەن ئۆزۈمنى بەختلىك ھېس قىلغانكەنمەن ـ دە، ئۇلار نەدىدۇر، نېمە ئىش قىلىۋاتقاندۇر؟ شەيخ جامالىددىن ئۇلارنىمۇ نەزەربەندكە ئالدى تاينىلىق، بولمىسا ئىسان دۆلەت خېنىم ئاللىقاچان ئاقسۇغا مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا چاپارمەن ئەۋەتكەن بولاتتى. ئول سۆيۈملۈك خانىشلىرىم بىلەن ئامان ـ ئېسەن دىدارلىشىشقا نېسىپ بولۇرمۇ؟...»

ئاشۇ ئىككى خانىشىدىن تۇغۇلغان خانزادە ـ مەلىكىلىرى ئېسىگە كېلىش بىلەن يۇنۇسخانىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئازابلىق تۇيۇغۇلار بىردىنلا تاراپ كەتتى، ئۇنىڭ ئورنىغا سېغىنىش تۇيغۇلىرى ئالماشتى. باللىرىنىڭ بىر ـ بىرىدىن ئوماق، تاتلىق قىلىقلىرى، ئەركىلەپ سۆزلەشلىرى كۆز ئالدىدا زاھىر بولدى.

«ئاھ، پەرزەنت پىراقى ئاجايىپ بولىدىكەن. پاراڭچىلارنىڭ: ‹ئادەم ئاتىمىز بىلەن ھاۋا ئانىمىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى بولمىغان، ئۇلار بارلىق مېھرىنى پەرزەنتلىرىگە بەرگەنكەن، شۇڭا، ئىنسانلارنىڭ ئاتا ـ ئانىسىدىن كۆرە باللىرىغا كۆيۈنۈشى شۇلاردىن ئۈدۈم قالغانكەن› دېيىشلىرىنىڭ ئاساسى بار ئىكەن ـ دە. ئەمەلىيەتتە بۇغۇ بىر ھەزەمەت گەپ. لېكىن، پەرزەنت پىراقىغا چىدىماق ئەجەب تەسكەن. سەلتەنەت ئىشلىرى بىلەن بولۇپ ئۇلارنى ئاز ئەركىلەتكەن، ئاز باغرىمغا باسقانىكەنمەن. ئامان ـ ئېسەن كۆرۈشۈشكە نېسىپ بولسا ئاتىلىق مېھرىمنى ئىمكانىيەتىنىڭ بارىچە تولۇق بېرىمەن. تەربىيەلەشنى ئىنىكىئانا، ئەتكە، كۆڭۈلداش، كېنىزەكلەرگە تاشلاپ قويماي ئۆزۈم تەربىيەلەيمەن، پەزىلەت ئۆگىتىمەن. ئاھ خۇدا، قۇدرىتىڭ ئۇلۇغ، ھىممەت ـ ئىنا-

يىتىڭ چەكسىزدۇر، ئاشۇ نارەسىدىلىرىمنى يامان كۆز، يامان نەيىتلەردىن ئۆزۈڭ پاناھىڭدا ساقلىغايسەن...»

شۇ كۈنلەردە يۇنۇسخان ھويلىدىكى دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرىنىڭ ياپيېشىل تۇرۇشىنى، سارغىيىپ تۆكۈلۈپ كەتمەسلىكىنى ئارزۇ قىلاتتى، گويا ئاشۇ يوپۇرماقلار بىلەن تەڭ بارلىق ئارزۇ ـ ئۈمىدلىرى تۆكۈلۈپ كېتىدىغاندەك ۋايىم يەيتتى. ئەمما ئىزغىرىن كۈز شامىلى يوپۇرماقلارنى رەھىمسىزلىك بىلەن تۆكەتتى. ھەر بىر تال سارغايغان يوپۇرماق شىرىلداپ چۈشكەندە سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ يۈرىكى سىرقىراپ كېتەتتى.

ئۇ بۇگۈن ناشتىدىن كېيىن قورۇنىڭ ئاپتاپ چۈشكەن يېرىدە بىر ئولتۇرغىنىچە تاكى كۈن چۈش بولغۇچە مىدىرلىماي ئولتۇردى، تۇرقىدىن ۋۇجۇدىنى زىددىيەتلىك خىياللار چىرمىۋالغانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى، قوشۇمىلىرى پات ـ پات تۇرۇلۇپ قالاتتى، كۆزلىرى ھامان ئويچان ئىدى.

«... شۇنداق قىلاي، شەيخ جامالىددىنغا خەت يازاي. ئەھۋالىدىن قارىغاندا ئۇ مەن بىلەن بۇ يېقىنلاردا كۆرۈشمەيدىغان ئوخشايدۇ، ھېچ بولمىسا ئوي ـ خىياللىرىمنى، مەقسەت ـ مۇددىئالىرىمنىمۇ بولسا بىلدۈرۈپ قويساي...»

يۇنۇسخان ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپ خاس ھۇجرىسىغا قايتىپ كىردى. ئاندىن سۇپىنىڭ ئۈستىدىكى شىرەنىڭ ئالدىدا چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ ئەتىگەندىن بېرى كۆڭلىگە پۈككەنلىرىنى يېزىشقا كىرىشتى:

«بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم

تاشكەنت دورغىسى شەيخ جامالىددىن ئۇشبۇ مەكتۇبۇمنى سالامنامە ئەمەس، ئاگاھنامە دەپ چۈشەنگەي.

بىلىپ قالسۇنلاركى: سۇيىقەست بىلەن ھەسەت شۇنداق بىر يامان كېسەلكى، كىشىنىڭ قەلبىنى جاراھەتلەپ قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ. سىلى شول تاپتا

ۋۇجۇدىنى سۇيىقەست بىلەن ھەسەت چىرمىۋالغان بىچارە بايقۇشقا ئوخشايدىلا. تەن كېسىلىگە ھەكىملەر ھەر ئامالىلار بىلەن دورا تاپۇر، بىراق كۆڭۈلگە چۈشكەن كېسەلگە لوقمان ھەكىمۇ ئامالسىزدۇر. بۇنىڭ شىپائى ئول كىشىنىڭ ئۆزىدۇر. دۇنيادا ئىنسانىنىڭ ئەڭ ئاجىز، چاكىنىسى سۇيىقەستچى كېلۇر. سىلى بىزلەرگىم بۇيۇك سەلتەنەت ساھىبىنى ھىيلە ــ مىكر بىلەن نەزەربەند قىلىپ، بۇنىڭدىن ئۆزلىرىنى تولىمۇ كۆچلۈك، ئەقىللىق، قۇدرەتلىك ساناپ يۈرۈۋاتىدىلا.

ئەسلىدە سىلىنى قىيامەتلىك بۇرادىرىم بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ نۆكىرى دەپ قارىغانلىقىم ھەمدە ئىلگىرى يېيىشكەن تۇزنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن مۇسۇلا-ماندارچىلىق سالامىنى بەجا كەلتۈرۈش مۇددىئاسىدا ئالايدىتەن تاشكەنتتە توختاپ ئۆتۈشنى نىيەت قىلغانىدىم، چۈنكى، مۇسۇلمانىنىڭ مۇسۇلمانغا سالام بېرىشى پەرھىز، ئىلىك ئېلىشى قەرز ئەمەسمۇ؟! ناھايىتى ئەپسۇسكى، سىلى بولسىلا قول ئاستىمدىكى بىرقانچە رىياكارلار بىلەن ئېغىز ــ بۇرۇن يالىشىپ سۇيىقەست قىلماقچى بولدىلا ۋە بۇ قىلمىشلىرى بىلەن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىدەك مەرد ــ مەردانە پاسىبانلىرىنىڭ شانۇ شەۋكىتى، ئىززەت ــ ئابرۇ-يىغا داغ چۈشۈردىلە، چۈنكى ياخشى، ساداقەتمەن ۋەزىر ھەرقاچان ئۆز پاسىبانىنىڭ ئىززەت ــ ئابرۇيىنى ساقلايدۇ ۋە بەلكىم ئاشۇرىدۇ، سەلتەنەتنگە زىننەت بېرىدۇ. ئۇنىڭ دۇنيانىڭ ھۆكۈمرانى بولۇشىغا كۈچ چىقىرىدۇ، مۇشۇ ئېغىر مىسىل پەزىلەتلىرى بىلەن ئول ۋەزىرنىڭ ياخشى نام ــ ئاتىقى ئۆز پاسىبانلىرىنىڭ نامى بىلەن ئەل ئارىسىدا ئەلەددامام يادلىنىدۇ. مەسىلەن، پەيغەمبەرلىرىمىزدىن سۇلايمان ئەلەيھىسسالامغا ئاسىف ئىبنى بەرخىيا، مۇسا ئەلەيھىسسالامغا ئىنىسى ھارۇن، ئەيسا ئەلەيھىسسالامغا شەمئۇن، مۇھەممەد

ئەلەيھىسسالامغا ئەبۇبەكرى سىددىق، بۇيۇك ھۆكۈمدارلاردىن كەيخۇسراۋغا گەۋدەرىز، مەنۇچىرغا سام، ئالىپ ئەرتۇڭاغا پىرانى ۋاسا، رۇستەمگە زاۋارا، بەھرام گۆرگە قۇرارۇز، نۇشىرۋانغا بۇزۇرجۇمھۇر... قولىغا قول، پۇتىغا پۇت بولدى ۋە ساداقىتى بىلەن سەلتەنەت ئىشلىرىغا كۈچ چىقاردى. ھەر قانداق بىر ئىشتا ئاڭ ئاۋۋال پاسىبانلىرىنىڭ شانۇ شەۋكىتى، يۈز ـ ئابرۇيىنى ئويلىدى. شۇ سەۋەب بىلەن ئول زاتلارنىڭ نامى پاسىبانلىرىنىڭ شەۋكىتى، شۆھرىتى بىلەن تەڭ جۇلا تاپتى، ئەل ـ يۇرتقا تارىدى. بىراق سىلى سادا ـ قەتمەن، قابىلىيەتلىك ۋەزىر ـ ئەمىر بولۇشقا لايىق ئىش قىلمىدىلا. سىلىنىڭ بۇ قىلىقلىرى پاسىبانلىرىنىڭ ئابرۇ ـ يىنى تۆكىدىغان، سەلتەنەتنىڭ ئۇلىنى كولايدىغان بەچچە ـ غەرلەر تائىپىسىگە مەنسۇپ قىلىقتۇر.

ئەۋزەل زامان يېتىپ كەلسە پاسىق زامان ئۆزگىرىدۇ. پەقەت جانابى ھەقلا خالىغىنىنى قىلىشقا قادىردۇر، سىلى كۆڭلى تىنىق سۇدەك سۈزۈك، دەريادەك كەڭرى، ھەققانىيەتنى ياقلاشتا ئوق ۋە نەيزىدەك ئۆتكۈر، ساداقەتكە ۋاپانى ھەمراھ قىلىدىغان ئادەم بولغان بولسىلا دۇنيادىكى بەختىيار ئادەملەرنىڭ بىرى بولاتتىلە، ئەپسۇس، ئېھتىرام بىلەن تۇتقان دوستلۇق گۈل ـ دەستىلىرىنى ۋاپا سۈلىرى بىلەن سۇغارماقتا يوق، ھەسەت، سۈيقەست ئوغلىرى بىلەن پايخان قىلىۋەتتىلە. كۆڭۈللىرى يۇندىدەك مەينەت، ئاياللارنىڭ ھەيز لاتسىدەك بۇلغانغان، ناياق نازىنىنلاردەك تۇتۇرۇق ـ سىز ئادەم ئىكەنلا.

ھەسەت بىلەن ساداقەتسىزلىك ئىنساندىكى بارلىق سۈيەتلەرنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن ناچار، ھەممىدىن پەسرەكى بولۇپ، ئۇ تۆۋەن ھىممەت، پاسكىنا تەبىئەتتىن ئاپىرىدە بولىدۇ. مەن نىجاتلىقنى بىر ھەقتىن تىلەيمەن. سىلىدەك پاسكىنا تەبىئەتلىك، تۆۋەن ھىممەتلىك ئادەمدىن قىلچە ـ

لىك مېھىر ـ شەپقەت كۆتمەيمەن. خىياللىرىدا مېنى مۇشۇنداق بىر ئۆمۈر تۇتقۇنلۇققا مەھكۇم قىلىمەن دەپ ئويلىغان بولسىلا قاتتىق خاتالاشقان بولىدىلا. چۈنكى، ھەر قانداق نىجاتلىق يېگانە قۇدرەت ئىگىسىنىڭ كارامەتلىرىگە باغلىق. مانا بۇلار سىلىگە بەرگەن ئادىل باھايىم ۋە بىلدۇرۇپ قويماقچى بولغان مۇددىئايىم. ئۇشبۇ مەكتۇپنى يېزىشىمنىڭ بائىسىمۇ ھەم شۇ. ئاخىرىدا جانابى ئاللاھتىن كۆڭۈللىرىگە ئىنساب، تەۋپىق ۋە ھىدايەت تىلەيمەن.

بۈيۈك موغۇلىستان تەختگاھىنىڭ تاجدارى سۇلتان يۇنۇسخاندىن دەپ بىلۇرلا.»

※ ※ ※

مەكتۇپنى ئوقۇپ چىققان شەيخ جامالىددىن غەزەپتىن تىتىرەپ كەتتى. ئۇنىڭسىزمۇ شۇ كۈنلەردە كەيپىياتى جايىدا ئەمەس ئىدى. ئايغاقچىلىرى ئۇنىڭغا كۇتكىنىدەك مەلۇماتلارنى يەتكۈزمىگەنىدى. يادىكار مۇھەممەد مىرزا تېخىچىلا ھىراتنى مەھكەم بېسىپ يانقان،خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزا بولسا سوغۇقانلىق بىلەن ئۆزىنى تۇتۇۋالغان، پەقەت ھۇسەيىن بايقارالا يادىكار مۇھەممەد مىرزا بىلەن تىركىشۋاتقانىدى. بۇنداق ئەھۋالدا خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزىنىڭ سەلتەنەت ئۈلى قىلچىلىك تەۋرىمەيتتى. دېمەك، شەيخ جامالىددىننىڭ ئەمىر تۆمۈر ئەۋلادىدىن بولغان ئۇچ خانزادە ھاكىمىيەت تالىشىپ جەڭ قىلىپ بىر ـ بىرىنى يوقىتىدۇ، ئۆزلۈكىدىنلا تۈگىشىدۇ، ئاخىرقى ھېسابتا تاشكەنتنى مەركەز قىلغان پەرغانە ۋادىسى ماڭا ئوڭچە قالىدۇ دېگەن خام خىيالى كۆپۈككە ئايلانغانىدى. مانا مۇشۇنداق ئىچ پۇشۇقىدا تۇرغاندا سۇلتان يۇنۇسخانىنىڭ تەئەددى، ئەيىبلەشلەر بىلەن تولغان مەكتۇپى ئۇنىڭ تىتاڭ تۇمۇرىغا تەگكەنىدى. «كۆڭۈللىرى يۇندەك مەينەت، ئاياللارنىڭ ھەيز لاتسىدەك بۇلغانغان، نايناق نازىنىنلار ـ

دەك تۇتۇرۇقسىز ئادەم ئىكەنلا... مەن نىجاتلىقنى بىر ھەقتىن تىلەيمەن، سىلىدەك پاسكىنا تەبىئەتلىك، تۆۋەن ھېممەتلىك ئا-دەمدىن قىلچىلىك مېھىر ــ شەپقەت كۈتمەيمەن...» دېگەن سۆز-لىرى ئۇنىڭ كاللىسىدا توختىماي جاراڭلايتتى، چىرايى تاتىرىپ، كۆزلىرىگە قان تولغانىدى. يۇنۇسخاننى ھازىرلا چاينىپ ــ چاينىپ پۈركۈۋېتىدىغاندەك چىشلىرىنى غۇچۇرلىتاتتى.

«خەپ يۇنۇسبەگ. تېخى سېنى نەزەربەند قىلغىنىمغا پۇشايمان قىلىپ يۈرۈپتىمەن. ئەمما سەن بىقۇۋۇل ھالەتتە تۇرۇپمۇ ماڭا شاھلىق، تاجدارلىق كىيىرىڭنى كۆرسىتىۋاتسەن، ئىشەنگەن يۆلەنچۈكۈڭ، شاپائەتچىڭ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئاللىقاچان ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا كەتكىنىدىن خەۋىرىڭ يوق ــ تە سېنىڭ. ئەسلىدە ماڭا يېلىنىشىڭ، يالۋۇرۇشۇڭ، ھېچ بولمىسا سىلىق ــ سىپايە، چىرايلىق سۆزلەر بىلەن كۆڭلۈمنى يۇمشىتىشىڭ كېرەك ئىدى. ئۆزۈڭگە ئۆزۈڭ قىلدىڭ. بۇ تەكەببۇرلىقىڭنىڭ دەردىنى تارتسەن تېخى. قېنى كۆرۈمىز، سېنى بۇ تۇتقۇنلۇقتىن كىم قۇتۇلدۇرۇپ چىقارىدىكىن؟ ئالتە ئايدىن بېرى نەزەربەندتە تۇرساڭمۇ كاتتا ھۆكۈمدارلارغا خاس مەئىشەتلەردىن بەھرىمەن بولدۇڭ، كۈتۈلدۇڭ. ئەمدى ھەرگىز ئۇنداق بولمايدۇ، مۇشۇنداق تىل ــ ھاقارەتلەر بىلەن تولغان مەكتۇپنى يازغانلىقىڭ ئۈچۈن سۇبھان تۇۋا دېگۈزمەيدىغان بولسام، خەپ...»

شەيخ جامالىددىن پۈتۈنلەي ئالتۇن بىلەن قاپلىتىۋالغان چىشلىرىنى غۇچۇرلاتقىنىچە قولىدىكى مەكتۇپنى تىتىپ ــ تىتۇۋەتتى.

ــ ئەمىر جانابلىرىغا مەلۇم بولغاي.

شەيخ جامالىددىن تاپسىدا قول باغلاپ تۇرغان مەھرەمگە گۆ-لەيدى.

ــ خوش.

ــ سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ ئىككى خانىشى ئەمىر جانابلىرىغا دەيدىغان ئەرزىمىز بار دەپ غەلۋە قىلىۋاتىدۇ.

مەلۇماتنى ئاڭلاپ ئۇنىڭ كاللىسىغا پاللىدە بىر ئەقىل كەلدى.

«نەچچە ۋاقىتتىن بېرى نېمىشقا ئېسىمگە كەلمىگەندۇ، راست. ئول ھاكاۋۇر يۇنۇسبەگنىڭ خاتۇن ـ بالىلىرى مېنىڭ قولۇمدا ئەمەسمۇ؟ ئەجەبا ئۇنىڭ خاتۇن ـ بالىلىرى بىلەن پەقەتلا كارى بولماسمۇ؟ تېخى چوڭ سۆزلەپ ھاقارەتلەپ كېتىشلىرىنى. ئەمدى يالۋۇرمىغىنىڭنى، مېھىر ـ شەپقەت تىلىمىگىنىڭنى كۆرەي. خەپ يۇنۇسبەگ، سېنى شۇنداق بىر ھاقارەتلەيكى...»

شەيخ جامالىددىن خىيالىنىڭ ئاخىرىنى يېغىشتۇرۇپ مەھرەمگە قارىدى.

ـــ بىرئازدىن كېيىن ئۇلارنى باشلاپ كىرسۇنلار.

ـــ خوش.

مەھرەم ئارقىچىلاپ چىقىپ كەتتى.

ئۇ دەستارپېچ[1] نىڭ ياردىمىدە ئەمرلىك تون ـ كۆلاسىنى كىيىدى، مەنسەپ ئوتۇغاتىنى تاقىدى، ئاندىن سارايغا چىقىپ تۆر-دىكى كۆرسىدا ئولتۇردى. ھايال ئۆتمەي سارايغا خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم بىلەن خانىش شاھ بېگىم كىرىپ كەلدى. ئۇلار يۈزلىرىنى شايى رومال بىلەن يېرىم يۆگۈۋالغانىدى. سارايىنىڭ ئوتتۇرىسىدا توختاپ تەكەببۇرلۇق بىلەن ئولتۇرغان شەيخ جامالىددىنغا قوللىرىنى كۆكرىكىگە ئېلىپ تۇرۇپ تەۋازۇ بىلەن سالام بەردى:

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، دورغا جانابلىرىغا ئېھتىرام بولغاي.

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ـــ دېدى شەيخ جامالىددىن ئىككى خانىشنىڭ سالامىنى ئىلىك ئېلىشقا مەجبۇر بولۇپ.

«ئىككى خانىشنىڭ داڭقى ئەل ـ يۇرتقا بىكارغا تارقالمىغانىكەن ـ دە. راستىتىلا بىر ـ بىرىدىن قېلىشمىغۇدەك گۈزەللەر-دىن ئىكەن. بۇ ئىككىسىنى پەقەتلا كۆندەشلىك قىلىشمايدۇ،

① دەستارپېچ ـــ خان، سۇلتان، ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ كىيىنىشىگە مەسئۇل خىزمەتكار.

خۇددى بىر قورساق ئىگىچى ـ سىڭىللاردەك ئىناق ئۆتىدۇ دەپ ئاڭلىغانىدىم، راست ئوخشايدۇ. يۇنۇسبەگ ئۇلارنى قانداق قىلىپ ئاشۇنداق ئەپ ـ ئىناق ئۆتۈشكە كۆندۈرگەن بولغىيتتى؟ مەن بولسام خۇدانىڭ كۈنى ئاشۇ ئاغىچىلارنىڭ غەلۋە ـ جېدىلىدە يا ـ شايمەن. تا مۇشۇ كەمگىچە ئول تۆت ئاغىچامدىن ھېچبولمىغاندا ئىككىسىنىڭ بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ غىزالانغانلىقىنى كۆرۈپ باقمىدىم...»

ـــ ئانھەزرىتىمگە قەست قىلماقچى بولغان تۈزكورلارنى تۇتتىلىمۇ؟

خانىش ئىسان دۆلەت خېنىمنىڭ ئۇدۇللا سورىغان بۇ سوئالى شەيخ جامالىددىننىڭ خىيالىنى بۆلۈۋەتتى، بېشىنى كۆتۈرۈپ ئىككى خانىشقا قايتىدىن نەزەر تاشلىدى. ئەسلىدە ئۇ ئىككى خا ـ نىشنى يىغلاپ ـ يالۋۇرۇپ سارايىنى بېشىغا كىيىدۇ، ئۆزلىرىنى سۇلتان يۇنۇسخان بىلەن كۆرۈشتۇرۇشنى ئۆتۈندۇ، دەپ پەرەز قىلغانىدى. بىراق ئۇلار قەددىنى تىك تۇتۇپ، شەيخ جامالىددىنغا تىك قاراپ، خۇددى سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ قول ئاستىدىكى مەھ ـ رەملەرگە مۇئامىلە قىلغاندەك تەئەددى بىلەن گەپ سوراۋاتاتتى.

ھەئە، شەيخ جامالىددىن بۇ ئىككى خانىشقىمۇ سۇلتان يۇ ـ نۇسخانغا دېگەن يالغان ـ ياۋىداقلىرىنى تېخىمۇ كۆپتۇرۇپ ئېيىت ـ قان ۋە بىخەتەرلىكنى كۆزدە تۇتۇپ سۇلتان يۇنۇسخانىنى ئايرىم جايلاشتۇرغانلىقىنى بىلدۈرگەن، شۇنداقلا خانىشلارنىڭمۇ بىخە ـ تەرلىكىنى كۆزدە تۇتقانلىقىنى باھانە قىلىپ، ئۇلارنى ھەرىمىدە ـ كى ئايرىم بىر قەسىرگە نەزەربەند قىلغانىدى، تا بۇگۈنگىچە خا ـ نىشلارنىڭ كۆرۈشۈش تەلىپىنى رەت قىلىپ كەلگەنىدى. سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ ئاللىقانداق بىر كىملەرنىڭ قەستىگە ئۇچراپ قە ـ لىشىدىن ۋايىم يېگەن ئىككى خانىش شەيخ جامالىددىن بىلەن كۆرۈشۈپ، يۇنۇسخاننىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ بېقىش نىيىتىدىن پەقەتلا يالتايمىغانىدى.

ـــ ھە... ياق... ـــ شەيخ جامالىددىن بىرئاز دۇدۇقلىدى،

كېيىن دەرھال ئۆزىنى رۇسلىۋالدى، ـــ خانىش ئايىملار خاتىرجەم بولغاي، ئول سۈيىقەستچىلەرنى پات يېقىندا تامامەن يوقىتىمىز. خان ئالىيلىرى ساپلا تۈزكورلارنى تاللاپ ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپتىكەن ئەمەسمۇ، تېخى ئۇلارنى تامامەن دېگۈدەك قولغا چۈشۈرۈپ بولالمىدۇق.

ـــ ھېلىقى رىياكار، نائەھلى، ئاچكۆز ئەمىرلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا قالغان مەھرەم ـ نۆكەرلەر ئىنتايىن ئىشەنچلىك، ـــ دېدى خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم، ـــ بىلىشىمىزچە، ھېلىقى تۆت ئەمىرنى ئۆز ۋاقتىدىلا تۇتقان ئىكەنلا.

ـــ شۇنداق، لېكىن شېرىكلىرىنى تېخىچە ئىزدەۋاتىمىز، سوراق قىلىپ تەھقىقلەۋاتىمىز.

ـــ ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدىكى قوشنىدارچىلىق يوسۇنلىرى بويىچە ئول نائەھلىلەرنى ئانھەزرىتىمگە تاپشۇرۇپ بېرىشلىرى، ئۇلارنى ئۆز پاسىبانلىرىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا يول قويۇشلىرى كېرەك ئىدى. مەيلى ياخشى، مەيلى يامان بولسۇن ئۆزگە ئەل پۇقراسىغا قىلىنغان مۇئامىلە شۇ ئەلنىڭ پاسىبانىغا بىلدۈرۈلگەن مۇئامىلىنى كۆرسىتىدۇ. ئەجەبا ئۆزلىرى تاشكەنتتەك كاتتا شەھەرنىڭ دورغىسى تۇرۇقلۇق مۇشۇنداق سەلتەنەت يوسۇنلىرىنىمۇ بىلمەمدىلا؟

ئىسان دۆلەت خېنىمنىڭ ھە دېسە تەئەددى بىلەن سوئال سورىشى شەيخ جامالىددىننىڭ بىردىنلا ئوغسىنى قاينىتتى:

ـــ خانۇن كىشى سەلتەنەت ئىشلىرىدىن ئۆزىنى چەتلەشتۇرمىكى لازىمدۇر، ـــ دېدى ئۇ تېرىكىپ، ـــ بۇنداق ئىشلارغا سىلىنىڭ باش قاتۇرۇشلىرى بىمھاجەتتۇر. گەرچە خانىشلىق مەرتىۋىلىرى بولسىمۇ، سەلتەنەت ئىشلىرىنى سۈرۈشتۇرۇش ھەققىلىرى يوقتۇر.

ـــ دېمىسىلىمۇ بۇنى بىلگۈچىلىكىمىز بار، ـــ دېدى ئىسان دۆلەت خېنىم شەيخ جامالىددىننىڭ ھەيۋىسىگە پىسەنت قىلماي، ـــ بىز ھېچقاچان خان ئالىيلىرىدىن ھوقۇق، مەجبۇرىيەت تەلەپ

قىلغان ئەمەسمىز ھەم خان ئالىيلىرىمۇ بىزگە ئۇنداق ئىمتىياز بەرمىگەن، بىراق بىز ھازىر ئۆزگە ئەلدە تۇرۇۋاتىمىز، يەنە كېلىپ بارلىق ھەرىكەتلىرىمىز چەكلەنگەن. نە پاسىبانىمىز، نە مۇلازىملىرىمىزنىڭ ئەھۋالىدىن بىخەۋەرمىز. شول بائىستىن ئۆز ئېلىمىزنىڭ غۇرۇرىنى قوغداشقا، ھەق ـ ھوقۇقىمىزنى بىلدۈرۈپ قويۇشقا جۈرئەت قىلدۇق. ئول تۆت ئەمىر رىياكارلىق قىلغان بولسا ئۆز پاسىبانىغا قىلدى، مۆھتەرەم بۈسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ نام ـ ئابرۇيىغا دەخلى يەتكۈزمىدى. شۇڭا بىزگە سەلتەنەت ئىشلىرىنى سۈرۈشتۈردۈڭ، دەپ دوق قىلىشلىرى بىمەنىلىكتۇر. ئانھەزرىتىمىز يېنىمىزدا بولسا ئىدى، بۇ ئىشلار بىلەن زىنھار كارىمىز بولماس ئىدى. بىراق، ئانھەزرىتىم بىلەن كۆڭۈل رۇشمىگىنىمىزگە بىرنەچچە ئايلار بولدى. ھېچبىر سەۋەبسىز ئەر ـ خاتۇنلارنى ئايرىپ تۇرۇش شەرىئەت ئەھكاملىرىغا خوپ كەلمەيدۇ. سىلى دېگەن ناھايىتى بىر شەھەرنىڭ دورغىسى، ھەرگىزمۇ بىر ئەلنىڭ پاسىبانى ئەمەس، شۇنداق ئىكەن، بىزنىڭ بىخەتەرلىكىمىزدىن ۋايىم يەپ كېتىشلىرى ھاجەتسىز. بىزنى شەھەردىن ساق ـ سالامەت ئۇزىتىپ قويسىلا بارلىق مەجبۇرىيەتلىرى ئادا بولغان بولىدۇ.

خانىش ئىسان دۆلەت خېنىمنىڭ: «سىلى دېگەن ناھايىتى بىر شەھەرنىڭ دورغىسى، ھەرگىزمۇ بىر ئەلنىڭ پاسىبانى ئەمەس» دېگەن سۆزلىرى شۆھرەتپەرەس شەيخ جامالىددىننىڭ يۈرىكىگە نەشتەر بولۇپ سانجىلدى، ئۆزىنى قىلچىلىك نەزەرىگە ئىلمىغانلىقى بەكمۇ ھار كەلدى.

ـــ بولدى بەس! بىزنىڭ قائىدىمىزدە خاتۇن كىشى بىلەن بەس ـ مۇنازىرە قىلمايمىز، ـــ دېدى شەيخ جامالىددىن قاپقىنى تۇرۇپ.

ـــ شۇنداق، راست دەيدىلا. ئارتۇق گەپ خەر[1]گە يۈك. بۇنى بىزمۇ بىلىمىز. ئەمما سىلىمۇ يولدىن چىقمىسىلا.

① خەر ـــ ئېشەك.

شەيخ جامالىددىننىڭ «خەر ـ ئېشەك» دېگەن لەقىمى بار ئىدى ۋە بۇ لەقەمنى قاتتىق ھار ئالاتتى. بۇنى ئوبدان بىلىدىغان تاشكەنت خەلقى ئۇنىڭ ئالدىدا ئەمەس، ھەرقانداق يەردە ئېشەككە مۇناسىۋەتلىك گەپ ـ سۆز قىلىشتىن قاتتىق ئېھتىيات قىلىشاتتى، شۇ تاپتا خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم ئۇنىڭ يۈزىدىن يۇزىگىلا «ئارتۇق گەپ خەرگە يۈك» دەپ لەقمىنى تىلغا ئالغانىدى. بىر چەتتە قول باغلاپ تۇرۇشقان ساراي مەھرەملىرى قورققىنىدىن دەرھال يەرگە قارىشۇالدى. خانىشتىن باشقا ئادەم بۇ گەپنى قىلغان بولسا ئاللىقاچان دەررىگە بېسىلغان بولاتتى.

ئەرۋايى قىرىق گەز ئۆرلىگەن شەيخ جامالىددىن غەزەپ بىلەن كانىيىنى ئەستى:

ـــ سىلى نېمە دېمەكچى؟

خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم تەمكىنلىك بىلەن جاۋاب بەردى:

ـــ خان ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشمەكچىمىز.

ـــ خان ئالىيلىرىنىڭ بىخەتەرلىكى مۇھىم. ھازىرچە مۇمكىن ئەمەس.

ـــ نېمىشقا؟

ـــ سۈيىقەستچىلەر تېخى تۈتۈلغىنى يوق.

ـــ بۇ گەپلىرى بىلەن ئەمدى بىزنى ئالدىيالمايدىلا. خان ئالىيلىرى سۈيىقەستچىلەردىن ئېھتىيات قىلىشقا توغرا كەلسە ئۆز نۆكەرلىرىدىن ئەمەس، تاشكەنتلىكلەردىن ئېھتىيات قىلىشى كېرەك.

ئىسان دۆلەت خېنىم شەيخ جامالىددىنىڭ كۆزىگە نەشتەر دەك تىكىلدى.

شەيخ جامالىددىنىڭ ۋۇجۇدىنى بىردىنلا تەشۋىش باستى. شۇنداقتىمۇ نەزەردە تولىمۇ ئاجىز ھېسابلىنىدىغان ئايال كىشىنىڭ ئالدىدا بېزىرىپ تۇرۇشنى خالىمىدى:

ـــ سىلىنىڭ مۇددىئالىرى خان ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشمۇ ياكى ئەر دەۋاسى قىلىشمۇ؟

بايانىنىڭ چوڭ خانىشقا يول قويۇپ، ئەدەپ ساقلاپ تۇرغان خانىش شاھ بېگىم بۇ ھاقارەتكە تاقەت قىلىپ تۇرالمىدى:

ـــ ھايا سىزلىق قىلمىسلا، مۇشۇنىڭ بىر شەھەرنىڭ دورغىسى دەيدىغان گەپمۇ؟! جاڭگالدا خەر باققان ئادەمنىڭ بۇنداق بىھايا سۆزلىمەيدۇ، بىلىپ قالسىلا، بىز دېگەن خانىش، دۆلەت ئانىسى.

لەقمىنىڭ ئىككىنچى قېتىم تىلغا ئېلىنىشى شەيخ جامالىدىننى بوغۇلدۇرۇپ قويدى.

ـــ كىملىكىڭلار! ـــ دېدى ئۇ مەھرىملىرىگە زەردى بىلەن قاراپ، ـــ خانىش ـ ئايىملارنى سارايغا ئاپىرىڭلار.

ئۇ شۇنداق دېگىنىچە سارايدىن چىقىپ كەتتى.

«يۇنۇسبەگنى ھاكاۋۇرمىكىن دېسەم ئاغىچىلىرى ئاندىن ئار-تۇق ئىكەن. خاتۇن كىشى بىلەن تەڭ بولغانلىقىم ئۈچۈن ئۆزۈمگە ئاز زادى. ئۇلار نەچچە ئايلاپ نەزەربەندىتە تۇرۇپمۇ ئەجەب پېتىدىن چۈشمەپتۇيا؟ ئۇلارنىڭ بايامقى گەپلىرى ئاۋامغا تارقىلىپ كېتىدىغان بولسا... ئەمدى ئۇلارغا يۇز ـ خاتىر قىلىشنىڭ ئورنى قالمىدى. دۆلەت ئانىسىمىش تېخى. كىملىكىنى كۆرسىتىمەن ئۇلارغا. شۇنداق قىلاي، باشقا بىرىگە نىكاھلاپ بېرىۋەتسەم خانىشلىقى ئىككى پۇل بولىدۇ، ھايات تۇرۇپ خانىشىنى خەق خوتۇن قىلسا يۇنۇسبەگ نېمە بولۇپ كېتەر ـ ھە؟! شول چاغدا يۇنۇسبەگمۇ، خانىشمۇ ئالدىمدا تىزلانمىغىنىنى كۆرەي...»

ـــ خوجا كالان ئالمىلىق باغقا كەلسۇن، ـــ دېدى شەيخ جالالىددىن ئارقىسىدىن شەپە چىقارماي كېلىۋاتقان خاس مەھرىمىگە قاراپ.

ـــ خوش، ـــ دېدى مەھرەم.

شەيخ جامالىددىن تەسكەي تەرەپتىكى ئالمىلىق باغقا قاراپ ماڭدى. بايا تىلغا ئالغان خوجا كالان ئۇنىڭ خاس باغۋىنى بولۇپ، ئايالى يېقىندىلا قازا قىلىپ كەتكەنىدى. باغ بىنا قىلىش، ئۇلاق-چىلىق ئىشلىرىدا ئالاھىدە ئىقتىدارى بار بۇ باغۋەن خېلى مۆتىۋەر كىشىلەردىن سانىلاتتى. ھەرقانداق مېۋە پىشسا باش بۇرنىنى

شەيخ جامالىددىنغا يېگۈزەتتى، مەھكىمىدىكى يۇقىرى - تۆۋەن ھەرقانداق بىر ئادەمنىڭ خالىغانچە مېۋە ئۈزۈشىگە يول قويمايتى، مېۋە ئۈزگىنىنى سەزسە غوڭغا كۆتۈرۈپ، شەيخ جامالىددىنغا چېقىشتۇراتتى. شۇ سەۋەبتىنمۇ شەيخ جامالىددىن بۇ باغۋەنگە كۆڭلىنى ئالاھىدە يېقىن تۇتاتتى.

«بۈيۈك موغۇلىستان سۇلتانىنىڭ خانىشى ئاددىي بىر باغۋەنگە خاتۇن بولسا نېمىدېگەن كۈلكىلىك ــ ھە؟! بۇ ۋەقەدىن يۇنۇسبەگ خەۋەر تاپسا ھوشىدىن كەتمىسمۇ چوقۇم ئېسىنى يوقىتىدۇ، خوپ بولدى، كىم ئۇلارنى ماڭا كىبىر كۆرسەتسۇن دەپتۇ. ئاۋۋال ھېلىقى زۇۋاندىاز چوڭ خانىشنى ياتلىق قىلىۋېتەي. كىچىك خانىشنى...»

شەيخ جامالىددىن شاھ بېگىمنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈشى ھامان كۆڭلىدىن باشقىچە بىر خىيال كەچتى، ئاغزىغا جۇغلاشقان سېرىق سۇنى غۇرتتىدە يۇتۇۋەتتى.

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ئەمىر جانابلىرىنىڭ ئالتۇن بويلىرىغا ئېسەنلىك تىلەيمەن.

ئۇ ئالدىدا پۇكلىنىپ تۇرغان خوجا كالانغا كۈلۈپ چىراي ئاچتى:

ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام. يېقىنراق كەلسىلە. ھە، بۇ يەرگە كېلىپ ئولتۇرسىلا.

تۇيۇقسىز چاقىرتىلىشىنىڭ سەۋەبىنى بىلىشكە ئالدىراپ تۇرغان خوجا كالان دەمالىلىققا ئەمرىنىڭ يېنىغا بېرىپ ئولتۇرۇشتىن قورۇندى. ئادەتتە شەيخ جامالىددىن تۆۋەن دەرىجىلىك خىزمەتكارلىرىغا بۇنداق مۇئامىلە قىلمايتتى.

ــ ھە، ئولتۇرسىلا.

خوجا كالان ئاستا كېلىپ سۇپىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە ئولتۇردى.

ــ مەزلۇملىرى باقىيغا كەتكەندىن بېرى يالغۇزچىلىق تارتىپ قالدىلا ھەقىچان، ــ دېدى ئۇ خوجا كالانىنى گەپكە سېلىپ.

ــ ئۇنى بىر دېمىسلە ئەمىر جانابلىرى، ــ دېدى خوجا كالان، ــ ئۆز ۋاقتىدا ئول رەھمەتلىكنىڭ كۆڭلىنى ئاياپ توقال ئېلىشنى ئويلىمىغانىكەنمىز.

ــ ئەمدى ئويلىشالا؟

ــ جانابلىرىنىڭ پەرمانىنى بەجا كەلتۇرۇشكە تەييارمىز.

ــ بىر لايىق تېپىپ قويدۇم...

ــ ھەممەتلىرىگە كۆپ رەھمەت، ــ دېدى خوجا كالان گەپ-نىڭ ئاخىرىنى كۈتمەيلا، ــ ئول مەزلۇمە كىم بولىدىكىن؟

ــ ئېسىلزادىلەردىن، ــ دېدى شەيخ جامالىددىن قاپساپ كەلگەن كۈلكىسىنى يوشۇرۇپ تۇرۇپ، ــ كېنىزەكلىرى بىلەن خىزمەتلىرىگە بارىدۇ، نىكاھنى ئەتىلا قىلىۋەتسەڭ قانداق دەيدىلا؟

ــ پەرمانلىرىنى يېرىشقا ھەددىمىز ئەمەس.

ــ ئەمىسە شۇنداق بولسۇن، ــ دېدى ئۇ گەپ تۈگىدى، دېگەننى قىلىپ.

خوجا كالان يېنىش ـ يېنىشلاپ مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈپ چىقىپ كەتتى.

※ ※ ※

پېشىن ۋاقتى بولغانىدى.

دەرۋازىدىن ئىجازەتسىزلا كىرىپ كەلگەن ساراي بېگى قاتارلىق تۆت مەھرەمنى كۆرۈپ خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم بىلەن شاھ بېگىم بىرئاز تەئەججۈپلەندى. چۈنكى، ئۇلار نەزەربەندتە تۇرغاندىن بېرى بۇ قەسىرگە تاشكەنت ئەمىرىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مەھرەملىرى پەقەتلا كېلىپ باقمىغانىدى. لەشكەرلەر بۇ قەسىرنى قاتتىق مۇھاپىزەت قىلىپ ساقلايتتى.

ــ ئەمىر جانابلىرىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن، ــ دېدى ساراي بېگى قىسقىلا سالام ـ سەھەتتىن كېيىن مۇددىئاسىنى تۇزلا بىلدۈرۈپ، ــ خانىش ئىسان دۆلەت خېنىمدىن ئوردا باغۋىنى خوجا

كالانغا نىكاھ رازىلىقى سوراپ كەلدۇق.

ئىككى خانىش ئوچۇق ئاسماندا تۇيۇقسىز چاقماق چاقققاندەك چۆچۈدى.

ـــ ئول دورغا بەگنىڭ بېشى ئىششىپ قاپتۇ، ـــ دېدى شاھ بېگىم تاتارغان ھالدا، ـــ بېرىپ يەتكۈزۈڭلار، بىراۋنىڭ نىكاھىدىكى ئايالىنى يەنە بىراۋغا نىكاھلاپ بېرىش شەرىئەت ئەھكاملىرىغا ئۇيغۇن ئەمەس.

مۇشۇنداق نارازىلىقلارنىڭ بولىدىغانلىقىنى مۆلچەرلىگەن شەيخ جامالىددىن ئاللىقاچان تەييارلىق كۆرگەن ۋە ساراي بېگىنىڭ ئاغزىغا گەپ سېلىپ بەرگەنىدى.

ـــ ئەر ـ خاتۇن ئالتە ئايدىن ئارتۇق ئايرىلىپ تۇرسا ئارىدىكى نىكاھىمۇ يوقايدۇ، مانا بۇمۇ شەرىئەتنىڭ ھۆكمىدۇر.

شاھ بېگىم يەنە گەپ قىلىشقا ئاغزىنى ئۆمەللىۋىدى، خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم ئۇنى توسۇپ قويدى.

ـــ بۇ ئول دورغا بەگنىڭ پەرمانىمۇ ياكى شەرىئەت قازىلىرىنىڭ پەتىۋاسىمۇ؟

ـــ ھەر ئىككىلىسى بار، ـــ دېدى ساراي بېگى.

ـــ ئۇنداق بولسا شەيخ جامالىددىنغا يەتكۈزۈڭلار. مەن رازىلىق بەردىم، ـــ دېدى خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم تەمكىنلىك بىلەن، ـــ مېنى يۆتكەپ ئەكېتىش ئۈچۈن ئول خوجا كالان خۇپتەندىن كېيىن كەلگەي.

ساراي بېگى ئىشنى ئاسان پۈتكۈزگىنىگە خۇش بولۇپ دەرھال ئارقىسىغا ياندى.

ـــ بۇ نېمىدېگەنلىرى خانىش ئالىيلىرى، ـــ دېدى شاھ بېگىم قاپىقىنى تۇرۇپ، ـــ ئۇنتۇپ قالمىسلا، ئانھەزرىتىم تېخى ھايات. بۇ يولسىز تەلەپكە بۇگۈن سىلى رازىلىق بەرسىلە، ئەتە نۆۋەت ماڭا كېلىدۇ. ئانھەزرىتىمنى بۇنداق ئاھانەتكە قويغۇچە تاپىنلىق ئۆلۈپلا تۇگەشكىنىمىز ئەۋزەل.

ـــ كۆڭۈللىرىنى چۈشىنىمەن، ـــ دېدى خانىش ئىسان دۆ-

لەت خېنىم مەيۈسلەنگەن ھالدا، ـــ تۇنۇگۈن ئول دورغا بەگ بـ-
لەن بولۇنغان سۆھبەتتىن ئۆزلىرىنىڭمۇ خەۋەرلىرى بار. ئېنىق-
كى، ئۇ بىزنى مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن قىينىماقچى، ئانھەزرد-
تىمىنىڭ يۈز ـ ئابرۇيىنى تۆكمەكچى. ھازىر خان ئالىيلىرىنىڭ
ئەھۋالىدىن پەقەتلا خەۋەرسىزمىز، ئول نائەھلى، بەتبەخت بىلەن
قىبلىگاھىمىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا قانداق ئاداۋەتلەر بار بۇنىسى
بىزگە نامەلۇم. بۇ ئىشقا رازىلىق بەرمەي قۇتۇلغىلى بولمايدۇ.
تېخى پەرماننمغا سەركەشلىك قىلدى دەپ زۇلۇم سېلىشى، تۆھمەت
چاپلاپ جازالىشى مۇمكىن، ـــ خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم ئەترا-
پىدا تۇرغان كېنىزەكلىرىگە قاردى، ـــ قاراتوقايدا چېدىرىمىزغا
باستۇرۇپ كىرگەن دەشتى قىپچاق خانزادىسى بۇرۇج ئوغلانىنى
قانداق بويسۇندۇرغانلىقىمىز ئېسىڭلاردىمۇ قىزلار؟

كېنىزەكلەر تەڭلا جاۋاب بەردى:

ـــ ئېسىمىزدە.

ـــ ئۇنداق بولسا تەييارلىقلىرىمىز پۈختا بولسۇن، ئول خو-
جا كالان كېلىشى ھامان ئۆلتۇرىمىز.

ـــ راستتىنلا ئۆلتۇرەمدۇق؟ ـــ سوردى ھاياجانلانغان شاھ
بېگىم.

ـــ ئەلۋەتتە، ـــ كېسىپلا جاۋاب بەردى ئىسان دۆلەت خې-
نىم، ـــ كۆيۈسى تېخى ھايات، ئۇنىڭ ئۇستىگە شەرئى نىكاھلىق
بىر مەزلۇمەنى نىكاھىڭغا ئال دېسە، نېرى ـ بېرىسىنى سۇرۇش-
تۇرمەيلا ماقۇل بولغاندىكىن ئۆز ۋاباللى ئۆز گەردىنىگە، لېكىن
ئېھتىيات قىلماي بولمايدۇ. پەمىچە ئول خوجا كالان بۇرۇج
ئوغلاندەك سىپاھلاردىن بولمىسىمۇ، قەسرىنىڭ ئەتراپىدا بىزنى
نازارەت قىلىۋاتقان لەشكەرلەر بار، ئۇلار تۈيۈپ قالمىسۇن. ئۆزىنى
دانا، ئەقىللىق ھەم قۇدرەتلىك چاغلايدىغان ئول خەر مەسەللىك
ئەبلەخ، بۈيۈك تاجدار سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ خانىشلە-
رىنى بىراۋغا خالىغانچە بېرىۋەتكىلى بولمايدىغانلىقىنى بىلىپ
قالسۇن.

ــ خوجا كالاننى ئۆلتۈرۈۋەتسەك بالاغا قالماسمىزمۇ خانىش ئالىيلىرى؟ ــ دېدى ئىشىنىڭ ئاقىۋىتىدىن ۋايىم يېگەن باش كەنىزەك.

ــ ئۇنى ئۆلتۈرەيلى ياكى ئۆلتۈرمەيلى، بېشىمىزغا بالا ــ قازا ئاللىقاچان كېلىپ بولدى. ئەھۋالدىن قارىغاندا بۇ خوجا كالان دېگىنىمۇ ئۆز خوجىسىغا ئوخشاش ئاڭقاۋ بىر نېمە ئوخشايدۇ، مېنى نىكاھىغا ئېلىشى ئۇخلىماي چۈش كۆرگەنلىكى خالاس. مەن جانابى ئالىھەزرىتىمىنىڭ يۈز ــ ئابرۇيىنى، نام ــ شۆھرىتىنى قوغداش ئۈچۈن ھەرقانداق بالا ــ قازاغا ھازىرلىنىپ بولدۇم.

※ ※ ※

خانىش ئىسان دۆلەت خېنىمنىڭ بۇ نىكاھقا ئانچە نارازىلىق بىلدۈرمەيلا ماقۇللۇق بىلدۈرگىنىنى ئاڭلاپ شەيخ جامالىددىن باشقىچە خىيالىلاردا بولمىدى ۋە بۇ خەۋەرنى يۇنۇسخانغا قانداق ئۇسۇلدا يەتكۈزۈپ، تاماشا كۆرۈشكە باش قاتۇردى.

خۇپتەن نامىزىنى ئالدىراپ ــ تېنەپ ئۆتىگەن خوجا كالان مەپە تەييارلاپ بىرقانچە مۇلازىملىرى بىلەن يېتىپ كەلدى. شەيخ جامالىددىننىڭ پەرمانىنى قەسىرنى قوغداۋاتقان لەشكەر بېشىغا كۆرسەتتى.

ــ مەرھەمەت قىلسىلا، ــ دېدى لەشكەر بېشى.

ــ مېنى ساقلاپ تۇرۇڭلار، ــ دېدى خوجا كالان ھەمراھلىرىغا قاراپ.

بىر كېنىزەك ئۇنى سارايىنىڭ ئىچكىرىسىگە باشلىدى، باشقا كېنىزەكلەر ئىشكىلەرنى بىر ــ بىرلەپ تاقىدى.

بولغۇسى ئايالىنى تېزرەك كۆرۈش تەقەززاسىدا تۇرغان خوجا كالان ھېچقانداق خەۋپ ھېس قىلمايتتى، ياغلىشاڭغۇ چېھرىدە يېڭى توي قىلغان يىگىتلەرگە خاس بىر ھاياجان بالقىيتتى. ئۇ ئۆزىنى باشلاپ ماڭغان كېنىزەكنىڭ تۇيۇقسىز غايىب بولۇپ كەتـ

كىنىنىمۇ تۇيمىدى. ئىچكىرى ـ تاشقىرى بولۇپ ئون نەچچە خا-
نىغا بۆلۈنگەن بۇ سارايىنىڭ ئۇزۇن دەھلىزىگە ۋە خانىلىرىغا يە-
قىلغان بىر تالدىن شام بوشلۇقىنى غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى. ئازراق-
مۇ شەپە ياكى ئاۋاز ئاڭلانمايتتى.

«ئەجەب بىرمۇ ئادەم كۆرۈنمەيدىغۇ؟ تويى بولمىغان كىلى-
چەكنىڭ دەرگاھىغا ئوخشمايلا تۇرىدۇ، ئول جۇۋان قايسى خانى-دا
بولغىيتتى؟...»

دەرگۇمان بولغان خوجا كالان باشلاپ ماڭغان كىنىزەكتىن
گەپ سوراش ئۈچۈن شۇنداقلا بېشىنى كۆتۈرۈپ تۇرۇپلا قالدى.
ھېلىقى كىنىزەك يەر يۈتقاندەكلا غايىب بولغانىدى. شۇ تاپتا ئۇ
يوغانلا بىر ساراي ئۆيگە كىرىپ قالغان بولۇپ، يا ئالدىغا، يا كەي-
نىگە مېڭىشنى بىلەلمەي قالغانىدى.

ـــ ئېتىڭلار!

تۇيۇقسىز ئاڭلانغان ئايال كىشىنىڭ ئاۋازى بىلەن تەڭ قاي-
سىبىر قاراڭغۇلۇقتىن ۋىژىلداپ ئۇچۇپ كەلگەن يا ئوقلىرى
خوجا كالانىنىڭ دۈمبە، كۆكرەك، يوتا، پاقالچەكلىرىگە سانجىلدى.
شۇ تاپتا ئۇ مەشىق مەيدانىدىكى قارىغا ئېلىش نىشانىغا ئوخشاپ
قالغانىدى، بەرداشلىق بېرەلمەي سەنتۇرۇلۇپ يىقىلدى، ئۆمىلەپ
قېچىشقا ئۇرۇندى، ھايال ئۆتمەي مىدىرلىغۇدەك ھالى قالمىدى،
كۆزلىرىمۇ ئاستا ـ ئاستا خىرەلەشتى.

«ئەمىر جانابلىرى مېنى ئۆيلەپ قويمەن دەپ يالغان ئېيتىپ
قەستلىگەن ئوخشايدۇ، ئۇنىڭغا ھېچقانداق يامانلىق قىلمىغان ئە-
دىمغۇ؟ خاس باغۇنىنى بولغاندىن بېرى ئۇنىڭغا ئەڭ شېرىن، ئەڭ
سەرخىل مېۋىلەرنى يېگۈزدۈم، بىراق ئۇ ماڭا ئەجەل شارابىنى ئىچ-
كۈزۈۋاتىدۇ. بۇنداق قىيناپ ئۆلتۈرگۈدەك نېمە گۇناھىم بار بول-
غىيتتى؟ ئى تەڭرىم، ھېچكىمنىڭ قىساسىنى ھېچكىمدە قويمايدى-
غان ئادالىتىڭ باردۇر، ئول شەيخ جامالىددىندىن ئالىدىغان قىساس-
نى ئۆزۈڭگە قويدۇم. ئالدىڭدا بىلىپ ـ بىلمەي ئۆتكۈزگەن گۇناھ-
لىرىمنى مەغپىرەت قىلغايسەن، توۋا قىلدىم، لائىلاھە ئىللەللاھۇ...»

نېمە سەۋەبتىن ئۆلتۈرۈلۈۋاتقانلىقىنى بىلەلمىگەن شور پېشانە خوجا كالانناڭ شاھادەت ئېيتىشقا تەمشىلگەن لەۋلىرى بىردىنلا قىمىرلاشتىن توختىدى.

ـــ ئۇ ئۆلۈپتۇ، ئەمدى قانداق قىلىمىز؟ ـــ سورىدى باش كېنىزەك تىترىگەن قوللىرى بىلەن خوجا كالانناڭ يۈزىگە شام تۈتۈپ.

ـــ ئاچىقىپ سىرتقا تاشلىۋېتىڭلار، ـــ دېدى قورقۇنچتىن چىرايى تاتىرىپ كەتكەن شاھ بېگىم.

ـــ ياق، ھازىرچە ئاشۇنداق تۇرۇۋەرسۇن، ـــ دېدى خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم ھەر دائىم مەسىسىنناڭ قونچىدا تۇرىدىغان كۆمۈش ساپلىق خەنجىرىنى مەھكەم تۈتۈپ تۇرۇپ، ـــ بامداتتىن كېيىن تاڭ يورۇغان چاغدا ئاندىن سىرتقا ئاچىقىۋېتەيلى. كىشىلەر بۇيۇك سەلتەنەت ئىگىسى سۇلتان يۇنۇسخانناڭ خانىشغا ئۆيلىنىش خىيالىدا بولغان ئادەمنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلىپ قالسۇن.

※ ※ ※

ئەتىسى ناشتىدا ئولتۇرغان شەيخ جامالىددىن خوجا كالانناڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى ئاڭلاپ چۆچۈپ كەتتى.

ـــ نېمىدېدىڭ؟ خوجا كالان ئۆلۈپتۇ؟

ـــ شۇنداق ئەمىر جانابلىرى، خوجا كالاننى ياچاق بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرۈپتۇ، ـــ دېدى سارايى بېگى تىترەپ تۇرۇپ.

ـــ قەسىردىكى قورۇقچىلار نېمە ئىش قىلىپتۇ؟

ـــ ئۇلار پەقەتلا تۇيماپتۇ، خوجا كالانناڭ جەستىنى بايا سىرتقا تاشلىۋەتكەن چېغى.

ـــ ئول خانىش بۇ نىكاھقا رازىلىق بەرگەن ئەمەسمىدى؟ ئەجەب ئۆلتۈرۈۋېتىشكە پېتىنىپتا؟

ـــ خانىش ئىسان دۆلەت بېگىم قەسىرنى قورۇقداۋاتقان لەشـكەر بېشىغا: «مەن دېگەن بۇيۇك سەلتەنەت تاجدارى سۇلتان يۇنـۇسـخانىڭ خانىشى بولىمەن. ھېلىمۇھەم جانابى ئانـھەزرىتـىمـزنـىڭ نىكاھىدادۇرمەن، شۇنداق تۇرۇقلـۇق مېنى يـەنە بىراۋغـا نىكاھـلاپ بېرىش مۇسۇلماندارچىلـىق شەرئىـتىگە راۋا ئـەمەس. خوجا كـالان دېگەننى مانا مەن ئۆلتۇردۇم. بېرىپ شەيخ جامالىددىنغا ئېيت، خوجا كالانىڭ قىساسىنى ئالماقچى بولسا ئـۆزى ئالدىمـغا كەلسـۇن» دەپتۇ. بۇ خانىشنى بوش چاغلىغىلى بولمىغدەك...

ـــ بولدى بەس!

شەيخ جامـالىددىن ساراي بېگىـگە غەزەپ بىـلەن گۆلـەيـدى، ئاچچىقىنى كىمدىن چىقىرىشنى بىلەلمەي بوغۇلدى. شۇ تاپتا ئـۇ بىر تەرەپتىن خانىش ئىسان دۆلەت خېنىمنىڭ جاسارىتىگە قايىل بولسا، بىر تەرەپتىن سۇلتان يۇنۇسخاننى ھاقارەتلەش پـلانىنـىڭ ئەمەلگە ئاشمىغانلىقىدىن ھەسرەتلەنمەكتە ئىدى.

«دەرھال قورۇنـى مۇھاپـىزەت قىلـىۋاتقان قورۇقچىلارنـىڭ ئاغزىنى ئېتىش كېرەك. بۇ ئىش ئەل ـ يۇرتقا تاراپ كەتسە مـەسـخىرىگە، سۆز ـ چۆچەككە قالىمەن. يا رەببىم، بۇ يۇنۇسبەگنـىڭ خانىشى يولۋاسنىڭ يۇرىكىنى يەۋالغانمۇ نېمـە؟! مەزلۇم كـىشـمـۇ شۇنداق جاسارەتلىك، قارام بـولىدىكـەن دېسە... شۇڭـا يۇنۇسبـەگ ئايلاپ قاماقتا ياتسىمۇ خاتۇن ـ بالىلىرىدىن ئەنسىرىمـەپتىكـەن ئەمەسمۇ...»

تاشكەنتتىكى مەشھۇر تاۋاپگاھلارنىڭ بىرى بولغان ھەزرىتى خاۋەنتەھۇر مازىرىنىڭ ئايـاغ تەرىپـىدىكى مەھـەللىگـە جايلاشقـان

ئوتتۇرىسىدا كىچىككىنە بىغى بار بۇ ھويلا، شاۋقۇن ـ سۇرەنلىك ئاۋات رەسته ـ كوچىلاردىكى ئالدى ـ ئارقا ھويلىسى بار باغ ـ باراڭلىق ھەشەمەتلىك قەسىرلەرگە سىغىشتۇرغاندا كۆزگە ئانچە چېلىقمىپ كەتمەيتتى. ھويلىنىڭ قوش قاناتلىق دەرۋازىسىدىن كىرىشكىلا كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان توّت ئېغىزلىق ئۆينىڭ ئالدىغا چىقىرىلغان ئاددىي پېشايۋاننى ئىككى كۆتەك ئۇزۇم تال بارىگى تامامەن چۈمكىگەنىدى. باراڭدىن ساڭگىلاپ تۇرغان، سارغىيىپ پىشقان ساپاق ـ ساپاق ئۈزۈملەر ئادەمنىڭ ئاغزىغا سېرىق سۇ كەلتۈرەتتى. ئۇششۇك ھەرىلىرى زىدە بولغان ئۈزۈملەرگە ئولـ ـشۇالغانىدى. تۇرقىدىن ئەتىگەندىن بېرى ئىشلەپ ئۆيگە قايتقاـ ـدەك كۆرۈنىدىغان مەدىكار سىياقىدىكى ئىككى كىشى ئەتراپقا ئىتتىك قارىۋالغاندىن كېيىن،ھىم يېپىلغان دەرۋازىنى پەم بىلەن ئاچتى ـ دە، غىپپىدە ھويلىغا كىرىپ دەرۋازىنى يەنە ھىم يېپىپ قويدى، ئاندىن ئۇدۇل تال باراڭ ئاستىغا كېلىپ قەستەن يۆتەلـ ـدى. شۇ ھامان ياندىكى ئۆيدىن ئوتتۇرا ياشلار چامىسىدىكى بىر كىشى چىقىپ كەلدى ۋە ئاستا پىچىرلىدى:

ـــ ئەمىر جانابلىرى قازناقتا ساقلاۋاتمدۇ، كەينىڭلارغا بـ ـرەر تېرىم بىگانىلەر چۈشكەندەك ئەمەستۇ؟

ـــ ئېھتىيات قىلىپ كەلدۇق.

ـــ كىرگەچ تۇرۇڭلار، مەن كوچا يۈزىنى بىر كۆزىتىۋېتىپ ئاندىن كىرەي.

ئوتتۇرا ياشلىق ئادەم دەرۋازا تەرەپكە قاراپ ئىتتىك مېڭىپ كەتتى.

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ـــ دېدى قازناق ئۆيگە كىرىپ كەلـ ـگەن ئىككى يىگىت تۆرده ئولتۇرغان ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگكە قاراپ.

قازناقتا ئابدۇلقۇددۇس بەگدىن باشقا يەنە بەش كىشى بار ئـ ـدى.

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ـــ ئابدۇلقۇددۇس بەگ ئورنىدىن

بىرئازلا قىمىرلاپ قويدى، قالغانلار ئورنىدىن تۇرۇپ ئىككى يىگىتكە يۇقىرىدىن جاي كۆرسەتتى.

ــ قەيسى يۇقىرى ئۆتسىلە.

ــ قوزغىلىشىمىسلا، ــ دەدى ئىككى يىگىت سۇپىنىڭ لەۋىگە كېلىپ ئولتۇرۇپ.

ــ بولدى، ھۆسلى قىلىشماي جاي ئېلىشسىلا، ــ دەدى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ ھەمراھلىرىغا قاراپ، ــ ھازىر تۆر ــ پەگاھ سۇرۇشتۇرۇپ ئولتۇرىدىغان ۋاقىت ئەمەس، ــ ئۇ ئۆتكۈر نەزىرىنى ئىككى يىگىتكە ئاغدۇردى، ــ خوش، ئەھۋالدىن مەلۇمات بېرىشكەيلا.

ــ ئىنچىكە كۆزىتىشىمىزدىن مەلۇم بولدىكى، ــ دەدى قارامۇتۇق كەلگەن يىگىت ئاۋۋال ئېغىز ئېچىپ، ــ تاشكەنت دورغا بېگى شەيخ جامالىددىننىڭ ئوردىسى بىلەن ھەربىمىنى قوغۇداۋاتقان لەشكەرلەر ئوخشاش بىر ۋاقىتتا ئالمىشىدىكەن. ئالماشقانلار سېپىل ئۈستىنى بىر قېتىم چارلاپ بولغاندىن كېيىن بۇرجقا كىرىپ كېتىدىكەن. بولۇپمۇ تۈن نىسپىدىن كېيىن سېپىل ئۈستىنى ئاساسەن چارلىمايدىكەن.

ــ بەلكىم كۈز كېچىسى سوغۇق بولغاچقا ئۇلار بۇرجدىن سىرتقا چىقمىسا كېرەك، ــ دەدى ئورۇق، ئاق پىشماق كەلگەن يىگىت سۆز ئېلىپ، ــ ئوردا ئىچىنىڭ مۇھاپىزىتىمۇ ئانچە چىڭ ئەمەسكەن، كېچىدە ئىككى قېتىم كىرىپ چىقتىم، قورۇقچىلار كۆزەتخانىنىڭ ئەتراپىدىن نېرىسىغا ئانچە بارمايدىكەن.

ــ ھەرەمنىڭ مۇھاپىزىتىچۇ؟ ــ سورىدى ئەمىر ئابدۇلقۇدۇس بەگ.

ــ شەيخ جامالىددىننىڭ ھەرىمگە كىرمىگىنىگە خېلى ۋاقىتلار بولۇپ قاپتۇ.

ــ سەۋەبىنى بىلەلىدىلمۇ؟

ــ ئېنىقلاپ بىلدىم. شەيخ جامالىددىن ھەرەمگە كىرسە ئاغىچىلىرى ئوتتۇرىسىدا غوۋغا بولۇرمىش. باش ئاغرىقىدىن قې-

چىپ خېلىدىن بېرى ھەرەمگە ئاياغ ئىزى سالماپتۇدەك. ئوردىسى بىلەن ھەرەمنىڭ ئارىلىقىدا لەخمە يولى بار ئىكەن. كۆڭلى تارتقان توقاللىرىنى ھەرەمئاغىسى ئاشۇ لەخمە ئارقىلىق ئوردىدىكى خاب-گاھىغا ئاچقىچ بېرىدىكەن.

ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ خىرىلداپ كۈلۈۋەتتى.

ـ ئۆزىنى تاشكەنتتەك كاتتا شەھەرنىڭ دورغىسىمەن دەپ ھۆركىرەيدىغان ئول مەمەدان ئەمىر ئاغىچىلىرىدىن قورقىدىكەن ـ دە، ـ ئۇ يېنىدا ئولتۇرغان ئوتتۇرا ياشلىق تەمبەل كىشىگە قاراپ سورىدى، ـ ھازىرغىچە شەھەرگە قانچىلىك يىگىتلىرىمىز سۇ-قۇنۇپ كىرىپ بولدى؟

ـ بۇگۈنگىچە سوقۇنۇپ كىرىپ بولغانلار بىر يۈز ئەللىك-تىن ئاشىدۇ. ئەتە يەنە ئەللىك يىگىت كىرمەكچى.

ـ بولدى، ئەمدى ئۇلار كىرمىسۇن. بىر يۈز ئەللىك نۆكەر يېتەرلىك.

ـ ئۇلار ئازلىق قىلارمىكىن...

ـ ئادەم كۆپ بولسا شەيخ جامالىددىننىڭ خۇپىيە ـ پايلاق-چىلىرى سېزىپ قالىدۇ. ئەللىك ئادەم بىر توپ بولۇپ بۆلۈنەيلى، بۇگۈن تەڭ كېچىدە ھەرىكەتنى باشلايمىز. سەركەردە ئالماس بەگ بىلەن ئەيىيۇپ مىرزا خان ئالىيلىرىنى قۇتۇلدۇرۇشقا مەسئۇل بولغاي.

ـ باش ئۈستىگە، ـ دېدى بايامقى ئىككى يىگىت.

ـ سەركەردە قۇتلۇق پالۋان بىلەن سەركەردە شىر بەھرام بىر توپقا باش بولۇپ، مەن بىلەن بىللە شەيخ جامالىددىننىڭ ئە-شىنى بىر تەرەپ قىلغاي.

ـ باش ئۈستىگە، ـ دېدى پەرمان تاپشۇرۇۋالغان ئىككى سەركەردە.

ـ قالغانلىرىڭلار ئوردا دەرۋازىسىنى ساقلاۋاتقان لەشكەر-لەرنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلىڭلار. ناۋادا شەيخ جامالىددىن ئوردا دەرۋازىسى ئارقىلىق قېچىشقا ئۇرۇنسا دەرھال كاللىسىنى

ئېلىكلار. ئەلياتقۇدىن ئاۋۋال ئۆز توپۇكلارغا تەۋە نۆكەرلەر بىلەن جەمئىي بولغايسىلەر.

سەركەردىلەر ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ بىلەن خوشلىشىپ بىر ـ بىرلەپ چىقىپ كەتتى.

※ ※ ※

ھەئە، سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ نەزەربەند قىلىنغانلىق خەۋىرى ئاقسۇغا بەكمۇ كېچىكىپ يېتىپ كەلگەنىدى. شەيخ جامالىددىن بۇ ئىشنى بەكمۇ مەخپىي تۇتقانىدى. سۇلتان يۇنۇسخان بىلەن بولغان ئالاقىسى چورتلا ئۈزۈلۈپ قالغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئىككى ئايغىچە سەۋر قىلىپ كۈتتى. ئاساسلىق قوشۇننى ئېلىپ ئاقسۇغا قايتىپ كەلگەن ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ بىلەن سەركەردە بۇيان قۇلى ئۇنىڭغا قاراتوقايدا بۇرۇج ئوغلان بىلەن بولغان جەڭنىڭ تەپسىلاتىنى دەپ بېرىپ خېلىلا خاتىرجەم قىلغانىدى. ئەمما مەيلى خان سىرتقا لەشكەر تارتىپ چىقسۇن، مەيلى سەركەردىلەر چىقسۇن، ئاز بولغاندىمۇ ھەپتىدە بىر قېتىم ئوتتۇرىدا چاپارمەن مېڭىپ تۇرىدىغان قائىدە بار ئىدى. بۇ ئارقىلىق ئوردىنىڭ ئىچى ـ سىرتىدىكى ئەھۋاللارنى بىر ـ بىرىگە يەتكۈزۈپ مەلۇم قىلىپ تۇراتتى. سۇلتان يۇنۇسخاندىن ئىككى ئايغىچە چاپارمەن كەلمىگەنلىكى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ كۆڭلىدە گۇمان پەيدا قىلىپ قويغانىدى. شۇڭا ئۇ ئاخىر تاشكەنت، ئەندىجان، سەمەرقەنتت، ھەتتا ھىراتقىچە ئايغاقچى ماڭغۇزدى ۋە يۇنۇسخاننى شەيخ جامالىددىننىڭ ھىيلە بىلەن نەزەربەندكە ئالغانلىقىدىن خەۋەر تاپتى.

ــ ئول شەيخ جامالىددىن نېمە سەۋەبتىن خان ئالىيلىرىنى نەزەربەند قىلغاندۇ؟ ــ دېدى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ تەئەججۇپلەنگەن ھالدا.

ــ ھازىر بۇنى مۇلاھىزە قىلىدىغان ۋاقىت ئەمەس، ــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا جىددىيلەشكەن ھالدا، ــ سىلى سەركەر-

دە بۇيانقۇلى بىلەن بىر تۇمەن لەشكەر ئېلىپ خان ئالىيلىرىنى قۇتۇلدۇرۇپ كەلسىلە.

ـــ لەشكەر تارتىپ بارساق بولماسمىكىن، ـــ دېدى مىرزا ئابدۇلقۇددۇس بەگ.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا قاپىقىنى تۇردى.

ـــ نېمىشقا؟

ـــ بىر تۇمەن لەشكەر بىلەن بارساق شەيخ جامالىددىننى چۆچۈتۈپ قويىمىز، ـــ دېدى ئابدۇلقۇددۇس بەگ چۈشەندۈرۈپ، ـــ پەممىچە ئۇنىڭ خېلى كۆپ لەشكىرى بار. ئۇنىڭ ئۇستىگەتاشكەنت شەھىرىنىڭ سېپىلى خېلى مۇستەھكەم. ئالدىن ھازىرلىق كۆرۈپ مۇداپىئەدە تۇرۇۋالسا، ھۇجۇم قىلىپ شەھەرگە كىرمەك تەسكە توختايدۇ. ئەگەر مۇھىم سەۋەب مۇھتەرەم خان ئالىيلىرى ئۇنىڭ قولىدا، ناۋادا بىرلا ھۇجۇم بىلەن نۇسرەت قازىنالمىساق خان ئالىيلىرىنىڭ ھاياتىغا خەۋپ يېتىدۇ، شۇڭا قارامىلىق قىلماي پەم ئىشلەتكىنىمىز ئەۋزەل.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىرپەس ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن بېشىنى كۆتۈردى.

ـــ ئەمىسە قانداق قىلساق بولۇر؟

ـــ تاشكەنتنىڭ ئوي ـ دۆڭى ماڭا بەش قولدەك ئايان، ئەمىرۇل ئۆمەرا جانابلىرىغمۇ مەلۇملۇق، كەمىنىلىرى ئۇزۇن مەزگىل تۈركىستان ۋە ئاتبېشى قەلئەسىدە تۇرغانلىقىم ئۈچۈن پات ـ پات تاشكەنتكە بېرىپ تۇراتتىم، شەھەردە بۇرادەرچىلىك قىلىشىپ ئۆتكەن ئىشەنچلىك دوست ـ يارەنلىرىمۇ ھەم بار، شۇڭا لەشكەرلەر ئارىسىدىن بەش يۈز سەرۋازنى تاللاپ سەركەردە بۇيانقۇلى بىلەن شەپە چىقارماي بارايلى.

ـــ بەش يۈز سەرۋاز بىلەن بۇ چوڭ ئىشنى نۇسرەتلىك تەۋرەتكىلى بولۇرمۇ؟

ـــ تامامەن مۇمكىن، ـــ دېدى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ ئۆزىگە ئىشەنگەن ھالدا، ـــ بىز تاشكەنت شەھىرىگە مەدىكار، ھا-

جەتمەن، چاربازارچى سىياقىدا سوقۇنۇپ كىرىمىز ـ دە، شەيخ جامالىددىننى يوشۇرۇنچە ئۆلتۈرۈپ جانابى قىبلىگاھىمىزنى قۇتۇلدۇرۇپ چىقىمىز.

ـــ دېگەنلىرىدەك بولسۇن، ـــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا، ـــ لېكىن يەنە بىرقانچە سەركەردىنى ياندۇالسىلا، دەرھال يولغا چىقىپ ئىشنى تېز پۈتتۈرسۇنلار. ناۋادا خان ئالىيلىرىنى قۇتۇلدۇرۇپ كېلەلمىسىلە كاللىلىرى بىلەن جاۋاب قىلىلا.

ـــ پەرمانبەردارمەن!

ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ بىلەن سەركەردە بۇيانقۇلىنىڭ تاشكەنتكە كەلگەن ۋاقتى خانىش ئىسان دۆلەت خېنىمنىڭ خوجا كالاننى ئۆلتۈرگەن ۋاقتىغا توغرا كەلگەنىدى. شۇ كۈنلەردە سەركەردە بۇيانقۇلى ئۈچ يۈز ئەللىك سەرۋاز بىلەن شەھەرنىڭ سىرتىدا يوشۇرۇنۇپ ياتقان بولۇپ، ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ بىرقەسەم سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بىلەن مەسلىھەتكار، ھۇنەرۋەن، چاربازارچى سىياقىدا شەھەرگە كىرىپ، مۇۋاپىق جاي تاللاپ يوشۇرۇنغانىدى.

※ ※ ※

تۇن كېچە. بارلىق يۇلتۇزلار تاشكەنت ئاسمىنىغا جۇغلىشۇالغاندەك جىمىرلايتتى. كەچكۈزنىڭ سوغۇق شامىلى ئادەمگە نەشتەردەك سانجىلاتتى. ئېگىزلىكى، پۇختىلىقى شەھەر سېپىلىدىن قېلىشمايدىغان ئوردا سېپىلى ئۈستىدىكى كۆزەتتە تۇرغان لەشكەرلەر ھازىر كۆرۈنمەيتتى. ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگنىڭ چەبدەس يىگىتلىرى بىر ـ بىرىنىڭ مۇرىسىگە دەسسەپ ئادەمشوتا ھاسىل قىلىپ پەم بىلەن سېپىل ئۈستىگە چىقىۋاتاتتى.

ـــ ئارغامچىنى ئىككى تەرەپكە ساڭگىلىتىڭلار، ئارغامچىغا يامىشىپ چىققانلار ئىچىگە سىيرىلىپ چۈشكەچ تۇرسۇن. بىر-مۇنچە ئادەم سېپىل ئۈستىدە تۇرۇۋاتقان ئاسان كۆزگە چېلىقىپ

قالمىز. سەركەردە شىر بەھرام ئاۋۇال چۈشۈپ ئوردا ئىچىنى كۆزەتكەچ تۇرسىلا.

پۇختا مەشىق كۆرگەن سەرۋازلار سىپىل ئۈستىدىن ساڭگىلىتىپ بەرگەن ئارغامچىغا مايمۇندەك چاققانلىق بىلەن يامىشىپ چىقىپ، يەنە شۇ چاققانلىق بىلەن سىپىل ئۈستىدىن ئوردا ئىچىگە سىيرىلىپ چۈشەتتى.

بىرنەچچە قېتىم يوشۇرۇنچە كىرىپ ئوردا ئىچىنى خېلى پىششىق بىلىۋالغان سەركەردە شىر بەھرام ھەمراھلىرىنى باشلاپ شەپە چىقارماي ماڭدى.

كۈنچىقىش تەرەپتىكى ھەرەمگە يېقىن سىلىنىغان ئىمارەت تۈن قاراڭغۇسىدا قارىيىپ كۆرۈنەتتى.

ــ شەيخ جامالىددىن ئاشۇ قەسىردە، ــ دېدى قۇتلۇق پالۋان ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگكە پىچىرلاپ، ــ ئىچىدە خاس نۆكەرلىرى بولۇشى مۇمكىن.

ــ قەسىرنىڭ ئارقا ئىشكى بارمۇ؟

ــ يوق، مۇشۇ بىرلا ئىشكى بار. بۇ قەسىرنىڭ يەر ئاستى لەخمىسى ئۇدۇل ھەرەمگە تۇتىشىدىكەن.

ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ يىگىتلەرنى شەرەتلەپ ئەتراپىغا يىغدى.

ــ قۇلاق سېلىڭلار يىگىتلەر، ــ دېدى ئۇ ئاۋازىنى پەس چىقىرىشقا تىرىشىپ، ــ قەسىرگە كىرگەندىن كېيىن ھەربىر تىڭلار چاققان بولسۇن. شەيخ جامالىددىننىڭ ھەرقانداق مەھرىمىنى زۇۋان چىقارغۇزماڭلار.

سەرۋازلار «بىلدۇق» دېگەننى قىلىپ باش لىڭشىتتى.

سەركەردە شىر بەھرام بىلەن قۇتلۇق پالۋان پەم بىلەن بىرىپ قەسىرنىڭ ئىشكىگە يېقىنلاشتى. قۇتلۇق پالۋان قوش قاناتلىق نەقىشلىك ئىشكىنى كۈچەپ ئىتتىرىپ باقتى. ئىشىك غىرىسلىدى، ئەمما ئېچىلمىدى، قۇلىقىنى يېقىن تۇتۇپ ئىچىنى تىڭشاپ باقتى. يەڭگىل خورەك ئاۋازى ئاڭلاندى. سەركەردە شىر

بەھرام قوش قاناتنىڭ ئارىلىقىغا خەنجىرىنى تىقىپ ئاستا يۇ-
قىرى ـ تۆۋەن سىيرىپ بېقىپ پىچىرلىدى:
ـــ ئىچىدىن لوكىلاغلىقكەن.
قۇتلۇق پالۋان قانداق قىلىمىز دېگەننى قىلىپ ئۇنىڭغا قا-
رىدى.
شىر بەھرام خەنجىرنىڭ بىسىنى لوكىغا تەگكۈزۈپ ئاستا
مىدىرلاتتى، ئەتراپىدىكى يىگىتلەر سەركەردىسىنىڭ ھەرىكىتىگە
كۆز تىككىنىچە جىمجىت تۇرۇشتى، تەخمىنەن بىر چىلىم تاماكا
چەككۈچىلىك بولغان ئارىلىقتا سەركەردە شىر بەھرام خەنجىرىنى
توختىماي مىدىرلاتتى. ھەئە، ئۇ خەنجىرنىڭ بىسى ئارقىلىق ئە-
شكىنىڭ ئىچىدىن بېكىتىلگەن ياغاچ لوكىنى كەينىگە سۈرۈۋاتا-
تى. تۇيۇقسىز قوش قانات ئىشىك كەينىگە يېنىپ بىر غېرىچ
كەڭلىكتە ئېچىلدى. تەرلەپ كەتكەن شىر بەھرام چوڭقۇر بىر نە-
پەس ئېلىۋالغاندىن كېيىن ئىشكىنىڭ قوش قانىتىنى پەم بىلەن
ئىتتىردى. ئىشىك ئاخىر تولۇق ئېچىلدى. شىر بەھرام بىلەن
قۇتلۇق پالۋان ھەمراھلىرىنى كىرىشكە شەرەتلەپ بىرىنچى بولۇپ
بوسۇغىدىن ئاتلىدى. ئىككى تال شام ئاستىغا گىلەم سېلىنغان
دەھلىزنى غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى. ئىككى نۆكەر ئىشىك تۆۋىدە
تامغا يۆلەنگىنىچە ئۇخلاۋاتاتتى، قۇتلۇق پالۋان بىلەن شىر بەھرام
ئىككى نۆكەرگە چاققانلىق بىلەن تاشلاندى ـ دە، بوينىنى زەرب
بىلەن قايرىپ يولۇننى ئۈزۈۋەتتى. دەھلىزنىڭ ئاستىغا گىلەم
سېلىنغانلىقى ئۈچۈن ماڭسا پەقەتلا شەپە چىقمايتتى. ئۇلار دەھ-
لىزنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى خانىلارغا قارىغاچ ئاستا ئىلگىرىلە-
دى. مەيلى نۆكەر، مەيلى مۇلازىم، مەيلى ئەر، مەيلى ئايال بولـ-
سۇن، يولۇققىنىنى چاققانلىق بىلەن ئۇجۇقتۇرۇشقا باشلىدى،
قاتتىق ئۇخلاپ كەتكەن بولغاچقا بىرسىمۇ قارشىلىق كۆرسىتەل-
مىدى. ئىچكىرى تەرەپتىكى خىلىلا ھەشەمەتلىك بىزەلگەن ئىككى
ئېغىز ئۆي بوش ئىدى. ئەمدى دەھلىزنىڭ ئەڭ ئاخىرىدىكى قوش
قاناتلىق ئىشىكى دەھلىزگە قارىتىپ قويۇلغان بىرلا ئۆي قالغا-

نىدى. قوتلوق پالۋان ئىشىكنى ئاستا ئىتتىردى، ئىشىك غىچرلاپ ئېچىلىپ كەتتى. ئۇنىڭغىچە ئابدۇلقۇددۇس بەگ بوسۇغىدىن ئاتلاپ بولدى.

ــ قايسىڭ سەن؟

ئەنسىز بىر شەپتىن ئويغىنىپ كەتكەن شەيخ جامالىددىنىڭ غەزەپتىن چەكچەيگەن كۆزلىرى قېتىپ قالدى، خابىگاھىغا باستۇرۇپ كىرگەن قارا سايىلەرنى كۆرۈپ تىلى تۇتۇلدى، ئەزايىدىنى پۈرردە قارا تەر باستى.

مۇلازىملار ئۇنىڭ ئۇيقۇسىغا دەخلى يەتكۈزمەسلىك ئۈچۈن تامدىكى كۈمۈش شامدانلاردىن پەقەت بىرىنىلا يانداۋۇپ قويغان بولۇپ، شامدان سارايدەك چوڭلۇقتىكى بۇ خابگاھنى غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى. شامدان ئىشىك تۈۋىگە قويۇلغانىدى. كىرگەنلەر شامغا كەينىنى قىلىپ تۇرغاچقا تېخىمۇ سۇرلۇك، تېخىمۇ ھەيۋەتلىك كۆرۈنەتتى.

ــ بۇ بىز، دورغا بېگىم. بۇيۇك موغۇلىستانىڭ تاجدارى سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ باھادىرلىرىمىز، ــ دېدى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس تەمكىنلىك بىلەن.

ــ سى... لەر... نېمە... قى... قىلماقچى...

شەيخ جامالىددىننىڭ يېنىدا بەخىرامان ئۇخلاۋاتقان ياش جۇۋان چۆچۈپ ئويغاندى ـ دە، قىلىچ يالتىڭاچلاپ تۇرغان بىر توپ كىشىلەرنى كۆرۈپ قورققىنىدىن چىررىدە چىرقىرىۋەتتى. سەركەردە شىر بەھرام چاچراپ بېرىپ جۇۋاننىڭ بوغۇزىغا قىلىچ تەڭلىدى.

ــ زۇۋاننىڭنى ئۆچۈر.

ۋەھىمىدىن ئېسىنى يوقاتقان جۇۋان تېخىمۇ بەك چىرقىردى، شىر بەھرام قىلىچنى ئۇنىڭ گېلىغا گاچچىدە تىقىۋەتتى. شۇ ھامان جۇۋاننىڭ ئۇنى ئۆچتى.

ھايات قېلىشتىن ئۈمىدىنى ئۈزگەن شەيخ جامالىددىن جالاقلاپ تىترەشكە باشلىدى.

ـــ دەرھال كىينىۇالسلا تەقسىر، ـــ دېدى ئەمىر ئابدۇل-قۇددۇس بەگ بۇيرۇق قىلىپ.

قورقۇپ جان - پېنى چىقىپ كەتكەن شەيخ جامالىددىن ئەتراپىنى سىيپاشتۇرۇپ كىيىملىرىنى پەقەتلا تاپالمىدى.

ـــ ئۇنى كىيىندۇرۇپ قويۇڭلار.

ئىككى يىگىت قىپيالىڭاچ يالتاقان شەيخ جامالىددىننى كىيىندۇردى.

ـــ سىلى ئون سەرۋازنى باشلاپ بېرىپ سەركەردە ئالماس مىرزىلارنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇشسىلا، خان ئالىيلىرىنى قۇتۇلدۇرالىغان بولسا ئاشۇ يەردە ساقلاپ تۇرسۇن.

ـــ باش ئۇستىگە، ـــ دېدى سەركەردە شىر بەھرام ۋە ئون سەرۋازنى ئەگەشتۇرۇپ ئوردىنىڭ تەسكەي تەرىپىگە قاراپ ماڭدى.

ئۇلار شەيخ جامالىددىننى ئالدىغا سېلىپ ئوردا دەرۋازىسىغا كەلدى. دەرۋازىنى سەركەردە تۇراپ مىرزا بىلەن سەركەردە ئابدۇللا دوغلات ئاللىقاچان ئىگىلەپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن سەپىلىنىڭ ئۇستىدىكى بۇرجدا تۇرۇۋاتقان قاراۋۇللار ئۇلارنى ئىككى تەرەپتىن قاپسىۋالغانىدى. ئۇلار ئوتقاش يورۇقىدا بىر توپ يوچۇن كىشىلەرنىڭ ئالدىدا شۇمشىيىپ تۇرغان ئەمىر شەيخ جامالىددىننى كۆرۈپ بىردىنلا بوشىشىپ قالدى.

ـــ بۇيرۇق بەرسىلە، قورۇقچىلار قوراللىرىنى تاشلاپ تەسلىم بولسۇن، ـــ دېدى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ شەيخ جامالىددىننىڭ ئالدىغا قاراپ.

ئىككى يېنىدا تۇرغان يىگىتلەر خەنجەرلىرىنى شەيخ جامالىددىننىڭ بېقىنىغا تېخىمۇ بەك نىقتىدى.

ـــ ھەممىڭلار بۇياققا چۇشۇڭلار، ـــ دېدى شەيخ جامالىددىن سېپىل ئۇستىدە تۇرغان لەشكەرلىرىگە قاراپ، ـــ مەسۇم بەگ، لەشكەرلەر دەرھال قوراللىرىنى تاشلاپ بۇياققا چۇشسۇن.

مەسۇم بەگ دەرھال قىلىچىنى تاشلاپ، ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگنىڭ ئالدىغا كېلىپ تىزلاندى، باشقا لەشكەرلەرمۇ ئۇنىڭغا ئە-

گەشتى. سەرۋازلار ئۇلارنى چاققانلىق بىلەن بىر ـ بىرىگە چېتىپ باغلىۋەتتى.

شۇ ئەسنادا سەركەردە شىر بەھرام يېتىپ كەلدى.

ـــ ئەمىر جانابلىرىغا مەلۇم بولغاي، خان ئالىيلىرى ئامان ـ ئېسەنكەن. سەركەردە ئالماس مىرزا ئول تەرەپنىڭ ئىشلىرىنى ئۆڭۈشلۇق بىر تەرەپ قىلىپتۇ.

باياتىنبېرى «سۇلتان يۇنۇسخان يەنىلا مېنىڭ قولۇمدا، ماڭا ئامانلىق بەرمەي تۇرۇپ، ئۇنى قۇتۇلدۇرۇپ كېتىمەن دەپ خام خىيال قىلمىسۇن» دەپ كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇپ تۇرغان شەيخ جاما ـ لىددىننى سەركەردە شىر بەھرامنىڭ مەلۇماتىنى ئاڭلاپ قايتىدىن ۋەھىمە باستى. نومۇس، غۇرۇرىنى قايرىپ قويۇپ گۇپپىدە تىزلا ـ دى.

ـــ ئىككى ئېغىز چۈشەندۈرۈشۈمگە قۇلاق سالغايلا سەركەر ـ دە. بىزنىڭ سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى قەستلەش مۇددىئايى ـ مىز يوقتۇر. خان ئالىيلىرىنى رىياكار ئەمىرلىرىنىڭ قەستىدىن ساقلاش ئۈچۈن ئېھتىيات تەدبىرلىرىنى كۆرگەنمىز...

ـــ خان ئالىيلىرىنىڭ نۆكەرلىرى قەيەردە؟

ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ شەيخ جامالىددىننىڭ سۆزلىرىگە پەرۋا قىلماي غەزەپ بىلەن ۋارقىرىدى.

ـــ ئۇلار... ئۇلار زىندانداا. سۇلتان ئالىيلىرىغا قەست قىلـ ماقچى بولغانلىقى ئۈچۈن...

ـــ بولدى بەس! ـــ دېدى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ زەردە قىلىپ، ـــ قىبلىگاھىمىزغا كىمنىڭ قەست قىلماقچى بولغانلى ـ قىنى، كىمنىڭ زۇلۇم سالغانلىقىنى بىلگۈچىلىكىمىز بار. دەرھال بۇيرۇق چۈشۈرسىلە، نۆكەرلەرنى زىنداندىن ئېلىپ چىقسۇن.

شەيخ جامالىددىن مەسۇم بەككە قارىدى:

ـــ پەرمانىمنى يەتكۈزسىلە، زىندان بېگى بارلىق موغۇلىس ـ تان نۆكەرلىرىنى زىنداندىن ئازاد قىلىپ، ئوردىغا ئېلىپ كەل ـ سۇن.

مېڭىشقا تەمشەلگەن مەسۇم بەگنى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ توختىتىۋالدى.

ـــ ئەسلىرىدە بولسۇن، شەھەر سىرتىدا تۇمەنلىگەن باھادىر لەشكەرلىرىمىز پەرمان كۈتۈپ تۇرۇۋاتىدۇ. ئەگەر كىمىكى سەر-كەشلىك قىلىشقا پېتىنىدىكەن، يەتمىش پۇشتىغىچە قىرىپ تاشلايمەن.

※ ※ ※

زىندانىدىن بوشانغان نۆكەرلەر يېتىپ كەلگەندە ئاللىقاچان تاڭ سۈزۈلگەنىدى. ئۇلار ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ قاتارلىق سەر-كەردىلىرىنى كۆرۈپ ئۆزلىرىنىڭ تۈيۇقسىز زىندانىدىن قۇتۇلغانلىقىنى سەۋەبىنى چۈشەندى ۋە ئەسىرگە چۈشكەن لەشكەرلەرنىڭ قوراللىرىنى ئېلىپ جەڭگىۋار ھالەتكە كەلدى. بۇ چاغدا ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ شەيخ جامالىددىنغا پەرمان چۈشۈرگۈزۈپ شەھەرنىڭ دەرۋازا، سېپىللىرىنى قوغداۋاتقان لەشكەرلىرىنىمۇ يۇ-تۇنلەي قوراللىزاندۇرۇپ بولغان ۋە شەھەرنىڭ سىرتىدا ساقلاپ تۇرغان سەركەردە بۇيانقۇلىغا خەۋەر بېرىپ ئۇلگۇرگەنىدى.

«يۇنۇسبەگنىڭ بۇ سەركەردىلىرىنىڭ ئەلپازىدىن قارىغاندا ماڭا ياخشىلىق كەلمىگۈدەك. ئەڭ ياخشىسى يۇنۇس بەگكە يالۇ-ۋۇراي. ئۇنى نەزەربەند قىلغىنىم بىلەن ياخشى كۈتتۈم، ھاياتىغا تەھدىت سالمىدىم. يەنە كېلىپ ئۇنىڭ مەرھۇم بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىغا بولغان ھۆرمەت ـ ئېھتىرامى زىيادە، نېمىلا دېگەن بىلەن مەن بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مەھرەملىرىدىنمەن. قاراپ تۇرۇپ كاللامنى ئېلىشقا پېتىنالمايدۇ، بۇنداق قىلسا ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇق ئەھدىنامە-سىگە خىلاپ بولىدۇ. ئەجەب غاپىل تۇرۇپ قاپتىمەن دېسە. مۇنۇ بەتبەختىلەر شەھەرگە قانداق سوقۇنۇپ كىرىۋالغاندۇ، كېچىدىن ئورىدامغا قانداق كىرگەندۇ؟ خەپ، ئاشۇ قاراۋۇللارنىڭمۇ، قورۇقچى

بەگنىڭمۇ بىر ـ بىرلەپ كاللىسىنى ئالمايدىغان بولسام...»

ـــ سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشمەن، ـــ دېدى خىيالىلىرىدىن خېلىلا جانلىنىپ قالغان شەيخ جامالىددىن ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇشقا تىرىشىپ، ـــ سىلەرنىڭ بۇ قىلمىشىڭلار قوشنا ئەل سەلتەنەتىگە تەئەررۇز قىلغانلىق. تاشكەنت ماۋەرائۇننەھر ھۆكۈمدارىنىڭ تەسەررۇپىدىكى شەھەر. موغۇلىستان بىلەن ماۋەرائۇننەھر ھۆكۈمدارلىرى ئوتتۇرىسىدا زېمىن ـ تەسەررۇپلىرىغا تەئەررۇز قىلىشماسلىق خۇسۇسىدا ئەھدۇ پەيمان بار. سىلەر بۇ كېلىشىمگە خىلاپلىق قىلىۋاتىسىلەر.

ـــ ئۇنداقتا سوراپ باقاي، ـــ دېدى ئابدۇلقۇددۇس بەگ شەيخ جامالىددىنغا مەسخىرىلىك قاراپ، ـــ ئۆزگە ئەلنىڭ زىيارەت قىلىپ كەلگەن پاسىبانىنى بالا ـ چاقا، سەركەردە ـ نۆكەرلىرى بىلەن قوشۇپ نەچچە ئايلاپ قاماپ قويۇش ئاشۇ كېلىشىمدە بارمىدى جانابى دورغا بەگ؟

تىلى تۇتۇلغان شەيخ جامالىددىن ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگكە ئاداۋەت بىلەن قاراپ قويدى.

ـــ ئىشقىلىپ مەن سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشمەن. سىلىگە ئېيتار سۆزۈم يوق، دەيدىغان گەپنىڭ ھەممىسىنى خان ئالىيلىرىغا دەيمەن.

ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ ئۇنىڭ تەلىپىنگە قوشۇلسا سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ باغرى يۇمشاقلىق قىلىپ ھەمدە ئىككى ئەلنىڭ دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى كۆزدە تۇتۇپ شەيخ جامالىددىنغا رەھىم قىلىدىغانلىقىنى دەرھال ھېس قىلدى.

«ياق، سېنى خان ئالىيلىرى بىلەن ھەرگىز كۆرۈشتۇرمەيمەن، كۆرۈشتۇرسەم خان ئالىيلىرى ساڭا چوقۇم سىلە ـ رەھىم قىلىدۇ. بۇيۇك موغۇلىستان خانىغا قىلغان مۇشۇ ھۆرمەتسىزلىكىڭ ئۈچۈنلا يۈز مەرتەم ئۆلسەڭمۇ ئازلىق قىلىدۇ...»

ـــ ئەپسۇس، ـــ دېدى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ، ـــ ئول تەلەپلىرىگە قوشۇلساممۇ جانابى قىبلىگا ـ

ھەمىز بىلەن ھەرگىز كۆرۈشەلمەيدىلا.

ـــ نېمىشقا؟ ـــ دېدى شەيخ جامالىددىن قاپىقىنى تۇرۇپ.

ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس خىرىلداپ كۈلۈۋەتتى:

ـــ ئۆلۈك ئادەم تىرىك ئادەم بىلەن قانداقمۇ كۆرۈشەلىسۇن، كۆرۈشسىمۇ نېمىمۇ دېيەلىسۇن؟

شەيخ جامالىددىن گەپنىڭ تېگىگە دەرھال يەتتى.

شەيخ جامالىددىننىڭ ۋۇجۇدىنى قارا تەر باستى، كۆزىگە ئۇلۇم كۆرۈنۈپ، پۈت ـ قولىدا جان قالمىدى، شۇنداقتىمۇ كۆڭلىگە سايە تاشلاپ تۇرغان ۋەھىمىنى يوشۇرۇشقا ئۇرۇندى:

ـــ ھەددىلىرى ئەمەس...

شەيخ جامالىددىننىڭ سۆزى ئاخىرلىشىپ بولغۇچە ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگنىڭ زەرب بىلەن ئۇرغان قىلىچى ئۇنىڭ نەق گەدىنىگە كېلىپ تەگدى، ئۇزۇلۇپ چۈشكەن بېشى ئۈچ قەدەم نېرىغا دومىلاپ كەتتى.

※ ※ ※

بىر يىلغا يېقىن سوزۇلغان تۈتقۇنلۇقتىن قۇتۇلۇپ، خوتۇن ـ بالىلىرى، ئەمىر ـ سەركەردىلىرى بىلەن قايتىدىن جەم بولغان يۇنۇسخانىڭ خۇشاللىقى بىر دەملىك بولدى. ھەئە، ئۇ سۈلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئۆلۈمىدىن خەۋەر تاپقانىدى.

ـــ ئۇنداقتا ھازىر خانزادە سۈلتان ئەھمەد مىرزا خەتىر ئىچىدە قاپتۇ ـ دە، ـــ دېدى ئۇ قايغۇرغان ھالدا.

ـــ بۇ تەرىپىنى بىلەلمىدۇق ئالىيلىرى، ـــ دېدى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ، ـــ دېرەكلىرىنى ئېلىشقا ئەۋەتكەن چاپارمەنلەر ئاشۇنداق خەۋەر يەتكۈزدى. شەيخ جامالىددىن بۇ خەۋەرنى ئالىيلىرىدىن سىر تۇتقان چېغى. ھۈسەيىن بايقارا بىلەن يادىكار مۇھەممەد مىرزا تىركىشۈپتىپتۇ، دېگەن خەۋەرمۇ بار. ئەمما رەھمەتلىك بۇسەيىت سۈلتان ئالىيلىرىنى يادىكار مۇھەممەد مىر-

زىنىڭ قەتلى قىلدۇرغىنى ئېنىق.

سۇلتان يۇنۇسخان بىرپەس خىيال سۈرۈۋالغاندىن كېيىن بېشىنى كۆتۈردى:

ـــ دەرھال ئاقسۇغا چاپارمەن ماڭغاي. ئەمىرۇل ئۆمەرا مۇ-ھەممەد ھەيدەر مىرزا پەرمان تاپشۇرۇۋالغان ھامان سەركەردە ئال-تۇن ساقال مىرزىنى باش قىلىپ ئىككى تۈمەن لەشكەر ماڭغۇز-غاي، بىز خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزىغا بولۇشۇپ ماۋەرائۇن-نەھر سەلتەنىتىنى ئۇرۇش ئاپىتىدىن خالاس قىلغايمىز.

ـــ قىبلىگاھىمنىڭ سەمىگە سالىدىغان ئىككى قوۋۇز مەس-لىھەتىم بار ئىدى، ـــ دېدى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ قول باغلاپ تۇرۇپ.

ـــ خوش، ـــ دېدى يۇنۇسخان.

ـــ ھازىر قىش كىرەي دەپ قالدى. چاپارمەنلەر ھەرقانچە تېز ماڭسىمۇ ئاقسۇغا بېرىپ بولغۇچە قارا قىش بولۇپ بولىدۇ، بۇنداق قەھرىتاندا ئىككى تۈمەن ئاتلىق لەشكەرلىرىمىزنىڭ خە-تەرلىك تاغ يوللىرىدىن، قار ـ مۇزلۇق داۋانلاردىن ئاشمىقى بەسى مۇشكۈلدۇر. ئۇلارنى ئاشۇ قارلىق تاغلاردىن، خەتەرلىك داۋانلاردىن ئاشتى دېگەندىمۇ، تەڭدىن تولىسى قىرىلىپ كېتىشى تۇرغانلا گەپ. بىز ئاۋۋال سەمەرقەنت، ھىرات تەرەپكە چاپارمەن ماڭغۇزۇپ ئىچكىرىلەپ ئەھۋال ئۇقۇشۇپ باقايلى، خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزىغا مۇددىئايىمىزنى بىلدۇرەيلى، خانزادە ئالىيلىرى ھەقىقە-تەن بىزنىڭ ياردىمىمىزگە موھتاج بولسا پۇختا تەييارلىق كۆ-رۈپ، باش كۆكلەمگە ئۇلۇغ تۇپ لەشكەر يۆتكەيلى، ئۇنىڭ ئۇس-تىگە ھازىر ئىلى ۋادىسىمۇ ئانچە تىنچ ئەمەس. قىبلىگاھىمىزنى ئەندىشىگە سېلىپ قويمايلى دەپ، بۇ ھەقتە ئېغىز ئاچمىغاندۇق.

سۇلتان يۇنۇسخان ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگنىڭ ئورۇنلۇق مەسلىھەتىگە قوشۇلۇشقا مەجبۇر بولدى ۋە سەمەرقەنت، ھىرات تەرەپكە چاپارمەن ماڭغۇزدى.

«خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزىنىڭ ئەھۋالى قانداقتۇ؟ ھۇ-

سەيىن بايقارا بىلەن كۆمەكلەشسە يادىكار مۇھەممەد مىرزىغا تاقا-
بىل تۇرالايدۇ. ئەمما، ھۇسەيىن بايقارادىن ئۇنىڭغا ۋاپا كېلەرمۇ؟
تەخت ـ سەلتەنەت دەۋاسى قىلماي، ئۆز نەسىۋىسىگە شۈكۈر
قىلارمۇ؟ بۇنىڭغا بىر نېمە دېمەك تەس. ھۇسەيىن بايقارا مەرھۇم
بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرى بىلەنمۇ بىرنەچچە مەرتىۋە توتۇشۇ-
قان. ئۇنىڭ مۇددىئاسى سەمەرقەنت تەختگاھىنى قولىغا ئېلىش،
ئۇ بۇ مەقسىتىدىن ھەرگىز ئالدىراپ ۋاز كەچمەيدۇ، خانزادە ئۇ-
نىڭغا ئالدىنىپ قالمىسا بولاتتىغۇ. بۇ يەردە ھېچ ئىش قىلماي
قاراپ تۇرسام، جەننەتماكان بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ رو-
ھى مېنى ئەيىبلىمەسمۇ ؟ دوستلۇق ئەھدىسىگە ۋاپا قىلمىغان
بولۇپ قالماسمەنمۇ؟...»

ـــ مەلۇم بولغاي، ـــ دېدى ئالدىراش كىرىپ كەلگەن قۇد-
لۇق پالۋان يۇنۇسخانىنىڭ خىيالىنى بۆلۈپ، ـــ مىرسالى بارىن
قاتارلىق تۆت ئەمىر ئانھەزرىتىم بىلەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قى-
لىۋاتىدۇ.

يۇنۇسخان قاپىقىنى تۇردى.

ـــ مۇددىئاسى نېمىكەن؟

قۇتلۇق پالۋان بىر دەقىقە تۇرۇۋېلىپ جاۋاب بەردى:

ـــ ئۇلار قىلغان گۇناھىغا قاتتىق توۋا قىلىشتى. «قىبلە-
گاھىمىزدىن يۈز ئۆرۈشمىزنىڭ سەۋەبى شولكى، ئانھەزرىتىم
بىزنى موغۇلىستانغا باشلاپ بارغاندىن كېيىن شەھەر ۋە ۋىلايەت-
لەردە تۇرغۇزۇشقا، لەشكەر ۋە نۆكەرلىرىمىزنى تېرىقچىلىق قى-
لىپ ئۆز ھالىنى قامداشقا مەجبۇرلىدى. ئەمما بىزنىڭ ھەم لەش-
كەرلىرىمىزنىڭ شەھەردە مۇقىم تۇرۇشقا، تېرىقچىلىق قىلىپ
كۈن كەچۈرۈشكە مەيلىمىز يوقتۇر. ئۇشبۇ سەۋەبتىن ئەقلىمىز-
دىن ئېزىپ شەيخ جامالىددىن بىلەن كۆمەكلەشكەنىدۇق. خان ئا-
لىيلىرىنىڭ شەپقەت قىلىشىنى تىلەيمىز» دېيىشۋاتىدۇ.

سۇلتان يۇنۇسخانىنىڭ گەپ قىلماي تۇرغىنىنى كۆرۈپ ئە-
مىر ئابدۇلقۇددۇس ئېغىز ئاچتى:

ـــ ئۇلار تۇنۇگۈن ماڭمۇ مۇشۇ خۇسۇستا ئەرز يەتكۈزگەندى. كالتە پەمپچە، ئۇلارنىڭ قىبلىگاھىمىزغا زىيانكەشلىك قىلىش مۇددىئاسى يوقتۇر. پەقەت مۇددىئاسىنى ئالىيلىرىغا يەتكۈزۈشكە پېتىنالماي، شەيخ جامالىددىن ئارقىلىق زورلۇق ئىشلەتمەكچى بولۇشقان. بىراق شەيخ جامالىددىن ئۇلارنىڭ مۇددىئاسىدىن پايدىلىنىپ ئالىيلىرىغا زۇلۇم سالغىنىنى ئاز دەپ، ئۇلارنىمۇ زىندانغا تاشلاپ يەتكۈچە ئازابلىغان. خان ئالىيلىرى ھەممەتلىكتۇر. ئول ئازغۇنلارنىڭ گۇناھىدىن كەچكەيلا.

باشقا سەركەردىلەرمۇ دەرھال قول باغلاشتى:

ـــ ھەممەت قىلغايلا ئالىيلىرى.

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئۇلۇم خەۋىرى بىلەن كۆڭلى غەش بولۇپ تۇرغان يۇنۇسخان سەركەردىلىرىنىڭ ئىلتىجاسىنى رەت قىلىۋەتكۈسى كەلمىدى. ھەئە، ئاشۇ رىياكار تۆت ئەمىرنىڭمۇ زىندانغا تاشلانغانلىقىنى ئاڭلاپ قەلبىدىكى ئۆچمەنلىك خىلىلا بېسىلىپ قالغانىدى.

«ئول رىياكارلارنى ئۆلتۈرگۈزۈپ باشقىلارغا ئىبرەت قىلغاندىن كۆرە، ھايات قالدۇرۇپ ئەمىر ـ سەركەردىلىرىمىزنىڭ كۆڭلىنى ئۇتقىنىم ئەۋزەل ئەمەسمۇ؟ شۇنداق قىلسام ئۇلارلا ئەمەس، باشقىلارمۇ مەندىن مىننەتدار بولىدۇ. مەندىن نارازى بولۇپ يۈرگەنلەرمۇ خىجىل بولىدۇ، ئاسىيلىق قىلىش نىيىتىدىن يانىدۇ. دوستىنى رەقىبكە ئايلاندۇرماق ئاسان، رەقىبنى دوستقا ئايلاندۇرماق تەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىلى ۋادىسىدا تىنچسىزلىق يۈز بەرگەن بولسا يەنە مۇشۇ ئەمىر ـ سەركەردىلەرگە تايىنىمەن. يەنە تېخى ماۋەرائۇننەھر سەلتەنەتىگە ياردەم بېرىدىغان ئىشلارمۇ بار. سەلتەنەتىمنىڭ ئۇلۇنى تولۇق مۇستەھكەم دېيەلمەيمەن. بوپتۇ، ئالدىمدىكى مۇنۇ سەركەردىلىرىمنىڭ يۈز ـ خاتىرىنى قىلاي...»

ـــ ئۇلارنىڭ گۇناھىدىن كەچتىم، ـــ دېدى يۇنۇسخان سەركەردىلەرگە قاراپ، ـــ پەرمانىمنى يەتكۈزۈپ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلىپ قويۇڭلار. ئەمما ھازىرچە ئۇلار بىلەن كۆرۈشكۈم يوق،

كېيىن قوبۇل قىلىمەن.

ـــ خان ئالىيلىرى مەرھەمەتلىكتۇرا ـــ دېيىشتى بارلىق سەركەردىلەر.

شۇ دەقىقىدە سۇلتان يۇنۇسخان تاشكەنتتە تۇرۇۋاتقان ئاقسۇغا قايتىپ كېتىش ھەققىدە بىر قارارغا كېلەلمەي قالغانىدى. ئەس ـ يادى خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزىدا قالغانىدى. دەرھال سەمەرقەنتكە بارغۇسى، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ قىلغۇسى، خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزا بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنى يادىكار مۇھەممەد مىرزا بىلەن ھۇسەيىن بايقارا-نىڭ تەھدىتىدىن قۇتۇلدۇرغۇسى كېلەتتى، ئەمما ئىلكىدە تۇزۇك لەشكەر بولمىغاچقا قۇرۇق قول بېرىشقا كۆڭلى ئۇنمايتتى. مۇ-شۇنداق قۇرۇق قول بارسا خانزادىگە ھېچقانداق ياردىمى تەگمەيدى-غانلىقى ئۆزىگە ئايان ئىدى.

مەسئۇل مۇھەررىر : ياقۇپ مۇھەممەتروزى
مەسئۇل كوررېكتور : ئابلىمىت بارى
مۇقاۋا لايىھەلىگۈچى : ئەكبەر سالىھ

ياسىنجان سادىق چوغلان

باھادىرنامە (3)

نەشرقىلغۇچى : مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى : بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14- قورۇ
پوچتا نومۇرى : 100013
تېلېفون نومۇرى : 010-64290862
ساتقۇچى : جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى : بېيجىڭ شېڭتۇڭ باسما چەكلىك شىركىتى
نەشرى : 2010-يىل 8-ئايدا 1-قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى : 2014-يىل 3-ئايدا بېيجىڭدا 6-قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى : 880×1230 م م. 32 كەسلەم
باسما تاۋىقى : 14.625
باھاسى : 45.00 يۈەن
ISBN 978-7-105-11013-1/I.2196 (维318)

图书在版编目(CIP)数据

诸王传.3：维吾尔文/亚生江·沙地克著.—北京：民族出版社，2010.7（2014.3重印）
ISBN 978-7-105-11013-1

Ⅰ.①诸… Ⅱ.①亚… Ⅲ.①历史小说—中国—当代—维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.①I247.5

中国版本图书馆CIP数据核字(2010)第130123号

责任编辑：牙库甫
责任校对：阿布力米提·巴日
封面设计：艾克拜尔·萨力赫
出版发行：民族出版社　http://www.mzcbs.com
社　　址：北京市和平里北街14号　邮编：100013
电　　话：010-64290862（维文室）
印　　刷：北京盛通印刷股份有限公司
版　　次：2010年8月第1版　2014年3月北京第6次印刷
开　　本：880×1230毫米　大32开
印　　张：14.625
定　　价：45.00元

ISBN 978-7-105-11013-1/I.2196（维318）